

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Henrik Fangel

HADERSLEV BYS HISTORIE

1864-1920

Erklärung.

- Stadt
- Flecken
- Kirchdorf
- Dorf
- Chaussee
- Nebenweg l. Kl.

Höhen

- unter 20 m
- über 20 m
- über 40 m
- über 60 m
- über 80 m

HADERSLEV
BYS
HISTORIE

Henrik Fangel

HADERSLEV BYS HISTORIE

1864-1920

Udgivet af
Forlaget Gammelting
Historisk Samfund for Sønderjylland
Institut for sønderjysk Lokalhistorie

Haderslev og Aabenraa 1996

Udgivernes forord

Blandt de forfattere, der i det sidste kvarte århundrede har skrevet om Haderslev bys historie, rager ét navn op: Henrik Fangel.

Henrik Fangel havde ikke interessen for sin fødebys historie fra fremmede. I barndomshjemmet hos forældrene, socialinspektør Olav Christensen og hustru Karen Margrethe, f. Fangel Jensen, levede historien som en daglig realitet. Faderen grundlagde og opbyggede Haderslev Byhistoriske Arkiv, han skrev større og mindre bøger og artikler om hjembyen, han var en af de faste støtter bag det statelige Haderslev-Samfundets Årsskrift, og han var en kyndig og produktiv personalhistoriker.

Interessen smittede. Allerede i studieårene ved Aarhus Universitet 1963-70 arbejdede Henrik Fangel med sin fødebys historie. Snart fulgte skrift efter skrift fra hans pen. Selv om Henrik Fangel fandt sit levebrød andetsteds, først som lærer ved Aabenraa Statsskole 1972-85 og fra 1985 som leder af Institut for sønderjysk Lokalhistorie i Aabenraa, og selv om han kastede sin energi over mange sider af Sønderjyllands historie, var det altid Haderslev, som stod hans hjerte nærmest.

Han holdt foredrag om Haderslevs historie, han gennemførte udstillinger, fremstillede materiale til undervisningsbrug og arbejdede for at bevare byens fine gamle huse. Han redigerede og udgav erindringer fra Haderslev, han grundlagde det byhistoriske forlag »Gammelting«, han fastholdt Haderslev-Samfundets Årsskrift på dets fornemme stude, og han stod fadder til årsskriftets afløser – den nye publikation »Langs Fjord og Dam«, hvis første bind udkom i 1994. Sidst og størst: Han fremlagde selvstændige bøger om byens historie. Det var skrifter, som ragede op i disse års danske byhistoriske forskning.

Kernen i det omfattende arbejde var planen om en stor samlet byhistorie. Om tiden før 1800 forelå Th. O. Achelis' bøger Haderslev i gamle Dage (1926 og 1929). Henrik Fangel tog derfor fat på tiden derefter. Arbejdet blev muliggjort bl.a. takket være økonomisk støtte fra Privatbankens Fond/Haderslev Bank. Det første resultat forelå 1975 i det imponerende værk »Haderslev bys historie 1800-1945 I«. Det var et værk på 574 store sider med et væld af illustrationer – en milepæl ikke blot for Hader-

slevs byhistorie, men også i dansk byhistorisk forskning i almindelighed.

Bogen rakte dog kun frem til omkring 1870. Det var derfor planen at lade endnu et bind føre skildringen frem til 1945. Henrik Fangel tog straks fat på opgaven. Støt og sikkert arbejdede han sig igennem det store kildemateriale, og trods utallige andre gøremål voksede kapitlerne frem mod det færdige værk.

Men arbejdet blev brat afbrudt af den alt for tidlige død den 30. januar 1994. Der forelå da et næsten færdigt manuskript til byhistorien frem til 1920. Det måtte derfor være naturligt at søge det store manuskript udgivet efter den lagte plan. Med Birte Fangels tilladelse påtog Historisk Samfund for Sønderjylland, Institut for sønderjysk Lokalhistorie og Forlaget Gammelting sig opgaven. Haderslev kommune og en række fonde trådte beredvilligt til for at løfte opgaven økonomisk.

»Haderslev bys historie 1864–1920« er Henrik Fangels værk. Han havde lagt en stram og sikker disposition, og ved hans død manglede der kun ganske få kapitler, som tildels har kunnet udfyldes. I forbindelse med udgivelsen har det efterladte manuskript kun gennemgået en lettere redaktion, og noteapparatet er suppleret. Billedmaterialet kunne udvælges med hensyntagen til antydninger i Henrik Fangels efterladte samlinger og med udgangspunkt i manuskriptet. Endvidere er der udarbejdet et register, som omfatter såvel bind 1 som 2.

Udgivelsen af dette bind 2 af Haderslev bys historie er muligjort takket være tilskud fra mange sider. Alle trådte til uden tøven – et håndfast udtryk for bevidstheden om Henrik Fangels varige betydning for Haderslev by og dens historie. Udgiverne skylder endvidere Haderslev Byhistoriske Arkiv, Haderslev Museum og Landsarkivet for Sønderjylland tak for stor imødekommenthed.

For udgiverne har det været en kær pligt at sørge for udgivelsen af disse kapitler af Haderslev bys historie. Vi har alle Henrik Fangel meget at takke for. Denne bog og Henrik Fangels mange andre arbejder taler tydeligt om hans indsats for Haderslevs og Sønderjyllands historie. Derfor er en samlet bibliografi over Henrik Fangels trykte arbejder tilføjet sidst i bindet.

På udgivernes vegne

Lars N. Henningsen

Redaktionens forord

Ved sin død havde Henrik Fangel ikke afsluttet arbejdet med andet bind af »Haderslev bys historie 1800-1945«, som var planlagt til at omfatte årene 1864-1945. Mens der kun var skrevet enkelte afsnit om tiden 1920-45, forelå tiden frem til 1920 dog næsten komplet, enten indskrevet på tekstbehandlingsanlæg eller i maskinskrevet kladde, således at kun enkelte afsnit i Henrik Fangels disposition manglede helt eller delvist. De fleste af de manglende afsnit er ved udgivelsen søgt afhjulpet på forskellig vis på grundlag af trykte afhandlinger og kilder og ved udnyttelse af Henrik Fangels materialesamling i hans privatarkiv, som nu opbevares på Landsarkivet for Sønderjylland.

Det drejer sig om følgende afsnit:

Latinskolen 1870-90: Det påbegyndte afsnit fuldført af redaktionen.

Befolkning 1890-1950: Dette afsnit er her afkortet til perioden 1890-1920.

Håndværk og håndværkere 1890-1914: Skrevet af redaktionen.

Befolkningens nationale sammensætning 1890-1914: Skrevet af redaktionen.

Borgerskabet 1890-1914: Udgår. Temaet behandles dels i de øvrige kapitler, dels i billedmaterialet.

Børns dagligdag 1890-1914: Udgår.

Mennesker og typer i Haderslev 1890-1914: Det er uvist, om dette afsnit er komplet.

Forlystelser 1890-1914: Den væsentligste fornyelse i tidens forlystelsesliv var stumfilmens fremkomst, og derfor er Henrik Fangels avisartikel om Haderslevs første biografer bragt i uddrag.

Foreningsliv 1890-1914: Udgår. De politiske, nationale, religiøse og alkoholpolitiske foreninger behandles i andre afsnit, idræts- og gymnastikforeningerne ligeledes. De ældre nationale og selskabelige foreninger som Harmonien og Borgerforeningen fik mindre betydning.

Nationale brydninger 1890-1914: Af Henrik Fangels disposition for afsnittet ses, at der hermed var tænkt en redegørelse for de forskellige episoder, som tidligere er behandlet af Henrik Fangels

far, Olav Christensen, i et jubilæumsskrift for firmaet A. Hundevadt, hvorfra der her bringes uddrag.

Henrik Fangel nåede kun at indskrive kildehenvisninger til det første afsnit (krigen 1864); de øvrige henvisninger er indskrevet af redaktionen efter Henrik Fangels håndskrevne noter i kladden. Hvor de har været ufærdige, er de efter bedste evne søgt suppleret. Iøvrigt henvises til Henrik Fangels byhistoriske samlinger i Landsarkivet for Sønderjylland.

Der er kun foretaget mindre ændringer i selve teksten. Større gentagelser er slettet og nogle sproglige forbedringer foretaget, ligesom der er læst almindelig korrektur.

Ved Henrik Fangels kladder og i hans samlinger lå en række håndskrevne tabeller, hvor det næppe har været tanken, at alle skulle bringes i bogen. Redaktionen har derfor valgt at bringe de vigtigste i et særligt tabelbilag og udmønte enkelte i diagrammer i selve teksten.

Henrik Fangel havde flere steder i manuskriptet anført illustrationsforslag og billedtekster, ligesom en række billeder var udvalgt. Billedredaktionen har benyttet disse forarbejder, men har for størstedelens vedkommende selvstændigt fremfundet illustrationerne og skrevet billedteksterne.

For stor hjælp ved fremskaffelse af illustrationer og oplysninger ønsker redaktionen at takke Olaf Johnsen og de øvrige frivillige ved Haderslev Byhistoriske Arkiv. Endvidere skylder vi Bent Vedsted Rønne, Haderslev Byhistoriske Arkiv, og ikke mindst Birte Fangel tak for assistance med korrekturlæsning. Carl Aagaard, Jens Harrebye m.fl. takkes for lån af illustrationsmateriale og Carlo Krassel takkes for et omfattende fotoarbejde.

Per Christensen Lennart S. Madsen Hans Schultz Hansen

Forkortelser i billedtekster:

HBA = Haderslev Byhistoriske Arkiv

HAM = Haderslev Museum

Indhold

Udgivernes forord	5
Redaktionens forord	7
Indledning	13
1864-1870	15
Krigen 1864 og overgangstiden til 1870	17
Haderslev besat	17
Afskedigelser	23
Slesvig-holstenerne og indlemmelsen i Preussen.....	26
Selskabet Harmonien	30
1870-1890	39
Befolknings- og erhvervsmæssige rammer	41
Befolkningstilbagegang 1870-1890.....	41
Ændrede erhvervsstrukturer	47
De fysiske rammer	52
Gader og veje.....	52
Offentligt og privat byggeri.....	57
Sygdom og hygiejne	64
Havn og skibsfart	73
Byens økonomiske liv	80
Industri og håndværk	80
Handel.....	85
Kapitalforhold	92
Byens økonomi	98
Levevilkår og sociale forhold	103
Boligforhold og husstandsstruktur	103
Løn og arbejdsvilkår.....	109

Offentlig forsorg	115
Privat forsorg	121
Arbejdsløshed.....	125
Den politiske udvikling	130
Kommunalforeningen dannes	130
Politisk mobilisering.....	136
Socialdemokraterne i Haderslev	140
Politiske forhold i 1880erne	145
Skolevæsenet	155
Borgerskolerne.....	155
De danske privatskoler	159
Højere pigeskoler, asyler og håndgerningsskoler	162
Latinskolen.....	167
1890-1914	171
Befolkningsudviklingen	173
Tekniske fremskridt	175
Fjordens uddybning og havnens udvidelse.....	175
Amtsbanernes anlæggelse	180
Kraft og elektrisk lys	185
Telefon og automobil.....	190
Rindende vand	193
Under økonomisk højkonjunktur	197
Skibsfart og småbanetrafik	197
Industri	204
Kapitalforhold	212
Klassemodsætninger	218
Økonomiske vilkår for handel, håndværk og by	227
Handel.....	227
Kampen om kunderne	231
Håndværk og håndværkere.....	233
Byens økonomi	237
Nye kvarterer, nye huse, nye boligformer	242
Inden for de gamle bygrænser	242
Gammel Haderslev.....	248
Ladegård I.....	250

Sønder Otting.....	253
Nye boligformer	262
Erhverv og sociale grupper	266
Befolkningens erhvervsmæssige og sociale sammensætning	266
Arbejdere, funktionærer og rentiers.....	269
Husstandsstruktur.....	273
Befolkningens nationale sammensætning.....	280
Økonomiske og sociale kår	281
Lønninger og priser	281
Arbejdsvilkår.....	286
Boligforhold.....	291
Sundhed og hygiejne	297
Dagligdag	303
Kvinde, arbejde og hjem.....	303
Mennesker og typer i Haderslev.....	309
Fritid	313
Fra stumfilmbiografernes tid.....	313
Gymnastik og idræt.....	317
Politik og folkelige bevægelser	326
Den tyske Forening og Köllertiden	326
Presseforhold.....	332
Den danske bevægelse.....	337
Arbejderbevægelsen.....	342
Indre Mission og afholdsbevægelsen.....	346
Valg og nationale modsætninger	354
Rigsdagsvalg og landdagsvalg.....	354
Byrådsvalg og byrådspolitik	358
Nationale brydninger	365
Ændret holdning hos tyskerne.....	370
1914-1920	375
Den første Verdenskrig	377
August 1914	377
Offentlig og privat krigshjælp.....	382
Levevilkår under krigen 1915-16	387
Krigens sidste år.....	392

Overgangstiden 1918-1920	398
Under den røde fane.....	398
Arbejderbevægelsens holdning til afstemningen	401
Smughandel	405
Dannelsen af tolvmandsrådet.....	408
Myndighedernes forhold til tolvmandsrådet	413
Genforeningen	418
Mod afstemningen	418
Afstemningen den 10. februar 1920.....	423
Priseksplosion og generalstrejke.....	428
Valutaproblemer	433
Soldaternes og kongens indtog.....	439
Tabelbilag	443
Henvisninger	459
Bibliografi over Henrik Fangels skrifter	470
Register til Haderslev bys historie 1800-1920	479

Indledning

Den betydelige økonomiske fremgang, som Haderslev havde oplevet i begyndelsen af 1850'erne, og som bl.a. ytrede sig ved et vældigt byggeri af såvel boliger som erhvervsbygninger, blev brudt ved krisen i 1857. De følgende 12-15 år var økonomisk set en periode med det ene tilbageslag efter det andet. Faldende priser, konkurser, arbejdsløshed, mindskede skatte- og havneindtægter, bl.a. som følge af krigen 1864 og den udvandring, som fulgte i kølvandet på den – alle disse forhold forringede gradvis de økonomiske levevilkår for byen som sådan og for det store flertal af byens borgere (se bind 1, s. 542-58).

Ved den fransk-tyske krigs afslutning i 1871 begyndte for det nyskabte tyske kejserrige en vældig økonomisk fremgangsperiode, kaldet Gründer-perioden og for en stor del skabt gennem de enorme erstatninger, som Frankrig blev pålagt som krigens taber. Gründer-perioden var kort og hektisk og fulgtes af en langvarig økonomisk depression (»the great depression«), som varede ved til efter 1890.

Det var ganske vist kun lidt Haderslev mærkede til Gründer-tidens økonomiske fremgang. Dertil virkede de mange tilbageslag og de håbløse økonomiske forhold, som var skabt i årene ca. 1857-70, for stærkt. Alligevel må årene lige efter 1870 nok siges at være noget af et vendepunkt i byens historie. I perioden fra ca. 1870 til ca. 1890 skabes væsentlige forudsætninger for de følgende årtiers vækst og fremgang.

I den økonomiske og sociale udvikling kan der således nok sættes et skel omkring 1870. I byens nationale og politiske historie er det derimod året 1864, der danner skel, og den nationale og politiske udvikling er da også i forrige afsnit (1835-70, bind 1, s. 313-393 og 411-430) kun ført frem til 1864. Det er her fortalt, hvorledes forholdet mellem dansk- og slesvig-holstensk sindede i begyndelsen af 1860'erne var inde i en harmonisk udvikling (bind 1 s. 423-30 og 464), der fik en brat ende ved begivenhederne i 1864.

De følgende ca. 25 år var præget af meget skarpe nationale modsætninger, hvor danskheden svækkedes på mange måder. Fra ca. 1890 blev den danske protestpolitik opgivet, og den danske bevægelse opnåede støt fremgang også i Haderslev.

Det følgende hovedafsnit om de første 20-25 år af tiden under det preussiske styre begynder derfor for den nationale og politiske histories vedkommende med begivenhederne i 1864, mens den økonomiske og sociale udvikling skildres fra Gründer-periodens start. I begge tilfælde føres udviklingen frem til ca. 1890, der kan opfattes som indledningen til den vækst og fremgang, byen oplevede, såvel økonomisk som nationalt, i årene frem til Første Verdenskrig.

1864-1870

Krigen 1864 og overgangstiden til 1870

HADERSLEV BESAT

I oktober 1863 besøgte kong Frederik 7. Haderslev og svang på Harmonien borgermadammerne. Byens tysksindede trampede fornøjede med til tonerne af »Den tapre landsoldat«, og den følgende dag bragte byens borgere kongen et fakkeltog. Der gik en stærk fredsluftning gennem Haderslev i de dage, og meget tydede på, at de tidligere så stærke modsætninger var ved at afløses af en mere forsonlig stemning (bind 1, s. 428).

En måned senere kom budskabet om kongens død og ændrede brat den tilsyneladende fordragelige stemning. I Harmonien var nogle af medlemmerne lige begyndt på en whist, da døren gik op, og en ung mand stille og alvorligt bragte budskabet om kongens død. Der blev ikke rørt et kort mere den aften, heller ikke talt meget, alles blik var talende nok, og i stilhed skiltes man og gik hver til sit, hver med sine tanker, fortæller adjunkt ved latinskolen P. Dorph.

Det uafklarede arvespørgsmål og den nye grundlov var baggrunden for denne frygt for fremtiden. Novemberforfatningen, som den kaldes, blev underskrevet af den nye konge, Christian 9., den 18. nov. og betød en nærmere forbindelse mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig end mellem de to hertugdømmer Slesvig og Holsten. Danmark havde hermed brudt de internationale aftaler fra 1851-1852. Ejderpolitikken havde sejret.

Den 19. nov. samledes magistrat og deputeretkollegium for at vedtage en hyldestadresse til kongen. Heri udtrykte man også sin taknemmelighed over, at kongen havde underskrevet novemberforfatningen. Adressen blev den 25. nov. overrakt majestæten personligt af en deputation bestående af borgmester Hammerich, kirkeforstander J. A. Schmidt og apoteker N. N. Aggersborg. Bag adressens store ord mærkes dog ængstelsen for fremtiden, og det samme mærkes i Dannevirkes spalter i december og januar måned, hvor hærens opmarch i det sydlige Slesvig følges nøje i bladet. Byens borgere var næsten dagligt vidne til soldaternes gennemmarch imod syd, og også byens egne borgere måtte af sted. Den 11. jan. 1864 kunne Dannevirke meddele, at 43 borgere var udskrevet til at møde i København til forstærkningen.

De fleste af dem var familiefædre i små kår, og der blev derfor hårdt brug for de penge, som den selvbestaltede, såkaldte firskillingsskillingsskomité var begyndt at indsamle allerede i december med det formål »at understøtte de ubemidlede familier, hvis forsørgere er indkaldt til Hans Majestæts tropper«. De fire skilling blev opkrævet hver lørdag efter de lister, som man havde skrevet sig på. Også leverancer til hæren måtte borgerne yde, men naturligvis imod betaling.

I begyndelsen af januar 1864 blev et militært lazaret med 225 senge indrettet, fordelt på fire lokaler i byen, bl.a. i Harmonien og Borgerforeningen. Endnu var der dog ingen syge i lazarettene, men man viste sin offervilje ved at strikke forskelligt uldtøj til soldaterne ved fronten, hvor den tiltagende kulde nok kunne kræve ekstra beklædning. Den 28. jan. kunne Dannevirke således bringe en tak fra 10. regiment for de 635 stk. uldtøj af forskellig slags, som var strikket af Haderslev bys damer og sendt til fronten.

Man ventede stadig krigens erklæring. Mandag den 1. febr. udløstes spændingen. De tyske tropper gik over Ejderen, og de første træfninger fandt sted i det sydlige Slesvig. Efterretningerne nåede kun langsomt frem til Haderslev, og rygterne svirrede så voldsomt, at Dannevirke den 3. febr. følte sig foranlediget til at advare herimod.

Først lørdag den 6. febr. ved middagstid nåede efterretningen om hærens tilbagetrækning fra Dannevirke aftenen og natten i forvejen frem til Haderslev. Tilliden til Dannevirke-stillingens styrke var overalt i Danmark meget stor, og derfor ramte budskabet om rømningen også hårdt i Haderslev. I en artikel, som Dannevirke bragte om mandagen, gav Edvard Lembcke med sine indledningsord udtryk for alt det, som fyldte alle patrioter ved budskabet om rømningen: »Hvad er der sket? Da budskabet kom i lørdags som et lyn fra en klar himmel, var der kun rum for en eneste følelse i alle danske hjerter: en usigelig dyb harme, en bitter mistillid til alt og alle.«

Samme dag (8. febr.) nåede de første danske soldater byen på tilbagemarchen. Det var fastelavnsdag, byens store markedsdag, og trods krigen var der kommet mange landmænd til byen. Det var køb og salg af heste, markedet gjaldt. Hos byens gæstgivere var der travlhed; fra årle morgen var den ene vogn efter den anden skrumlet ind over gårdenes toppede brosten, og i køkkenene var de store suppegryder sat over. I den tætpakkede skænkkestue hos Laue Petersen i Lavgade 4 dampede det ved middagstid fra suppetallerkner og kødmat, grogger, piber og cigarer. Da pludselig lød der hestegalop op gennem gaden. Gæsterne fór til vinduerne og så de danske dragoner jage nordpå gennem byen i

Fotografiet, der vel er det ældste, der findes fra Haderslev, viser preussisk militær på Torvet i 1864. Her udråbte en kreds af slesvig-holstenere den 12. febr. hertug Frederik af Augustenborg som hertug af Slesvig-Holsten. Bortset fra facaden på Torvet 8, der præges af en ombygning ca. 1850, står husene næsten som da de blev opført efter byens brand i 1627. Foto i HBA.

strakt galop, med sablerne ved håndledet og spændte karabiner. Et øjeblik efter fortaltes der i skænkestuen, at fjenden stod en halv mil syd for byen. Markedsstemningen var pludselig som blæst bort. Hurtigt opbrud og forvirring over det hele – man vilde pludselig hjem til gården.

Det viste sig snart, at fjenden var langt borte. Efter dragonerne kom det danske infanteri, og snart var byen fyldt af de danske soldater, der var forkomne og sultne. Haderslevborgerne gav dem det bedste, de formåede. Hos bagermester Jensen i Gåskærgade blev alt spiseligt ofret. Nede i kælderen stod bagermesteren og skar det ene rugbrød op efter det andet. Nabokonerne smurte smør på og lagde pålæg på klemmerne, og bagerkonerne kogte kaffe og bragte den ud på gaden, hvor soldaterne lå med deres kanoner i snesjap og pløre.

Endnu samme aften forlod de sidste danske soldater byen nordpå. Nu fulgte et par dages spændt ventetid, hvor byen tilsyneladende var totalt afskåret fra omverdenen. Postforbindelserne var afbrudt. Dannevirke kritiserede stærkt det tilsyneladende planløse tilbagetog og forsøgte forgæves at skaffe nyt om krigens gang.

Man ventede spændt på fjendens fremrykning. Den 9. febr. bragte Dannevirke en artikel med titlen »Hvad kan der ventes?«, formodentlig skrevet af Edvard Lembcke; men også andre gjorde sig tanker om, hvad der kunne ske. I en indberetning til det slesvigske ministerium den 29. jan. 1864 om stemningen og tilstanden i bl.a. Haderslev by udtrykte amtmand Stockfleth frygt for, at tronprætendenten, hertug Frederik af Augustenborg, der den 17. nov. 1863 havde udråbt sig selv til hertug af Slesvig som »Friedrich der Achte«, ville blive hyldet i Haderslev, såfremt tyske forbundstropper rykkede frem til byen. Thi selvom »den illoyale del af befolkningen« var i mindretal, ville den dog være stærk nok til »under fremmed våbenmagt at fuldføre farcen«. Den gode amtmand mente dog nok, at borg- og politimester Hammerich med sine tre betjente ville kunne opretholde ordenen!

Amtmandens bange anelser viste sig ikke ubegrundede. Torsdag den 11. ud på eftermiddagen nåede de første fremmede tropper, ca. 50 preussiske kyrasserer, til byen. En række embedskasser blev straks beslaglagt, og om aftenen drog en skare af borgere rundt i byen under sang og i løftet stemning. Det var nogle af byens tysksindede, der hilste de preussiske tropper velkommen. De drog »brølende hen for Dannevirkes kontor og derfra ned ad Nørregade«, fortæller adjunkt P. Dorph; der var »en snes stykker eller så med en lille hale efter sig, og adskillige stillestående tilskuere på gaden, mænd og kvinder, som ærgrede sig over »de provisoriske«, således benævnedes de jævnlig. Men ingen gjorde mine til at hindre dem, prøjserne var her jo, og flere ventedes næste dag.« Men politimesteren var på gaden med sine betjente, »og optøjerne indskrænkede sig til skrål«.

Den følgende dag tog begivenhederne imidlertid fart. Tidligt om morgenen blev »Friedrich der Achte« proklameret som hertug på Torvet, og hvad der således ikke lykkedes for de provisoriske i 1848 (se bind 1, s. 366-70), lykkedes altså i 1864. Vi ved ikke, hvem der deltog i dette optrin, men ledende synes en af byens læger, dr. Janssen og hans to yngre kolleger Hansen og J. F. Raben, at have været. Af borgere, som kan formodes at have deltaget, kan nævnes værtshusholder J. Johannsen på Møllepladsen, købmand Lassen på Torvet og kolonialhandler J. Jørgensen i Gammel Haderslev, også kaldet »Tepot-Jørgensen« eller »Sukker-Jørgensen«, samt gæstgiver Andr. Juhl, af folkeviddet døbt »den unge håbefulde«.

Proklamationen fandt sted så tidligt, at tilsyneladende kun enkelte morgenduelige tjenestepiger overværede sceneriet. Tronprætendentens proklamation blev slået op, men senere revet ned og påny klistret op. Efter proklamationen drog den lille skare ud

Medalje i 14 karat guld, tildelt Inger Christine Juhl (1844-1868), datter af kammerråd Christian H. Juhl, stænderdeputeret og ejer af gården Juhlsminde i Hjemdrup. Den unge pige fik hæderstegen af Christian 9. for sin pleje af syge og sårede danske soldater på lazaretten i Haderslev under kampene i 1864. Medaljen blev tildelt 26 slesvigske kvinder, heraf to fra Haderslev: Inger Christine Juhl og Anna Schroeter, datter af slotsvandmøllens ejer, Otto Schroeter. HAM. Foto: C. Krassel.

»The Illustrated London News« bragte i en øjenvidnerapportage fra krigsskuepladsen denne tegning af preussiske og østrigske soldater i Nørregade. Da både den preussiske og den østrigske general havde opslået hovedkvarter i Haderslev, var det naturligt, at den engelske korrespondent rapporterede herfra. Huset til venstre er Nørregade 40, hvis facade ikke har undergået mange forandringer siden da. Efter O. Christensen: Haderslev Bys Spare- og Lånekasse (1969), s. 75.

af byen sydpå for at modtage det preussiske infanteri, der var på vej fra Aabenraa. Dannevirke beretter desuden, at nogle personer om formiddagen havde tiltvunget sig adgang til rådhuset, kirken og hospitalet og stukket slesvig-holstenske faner ud derfra. Det samme skete om eftermiddagen på latinskolen, efter at det preussiske infanteri var nået frem. I alt taltes 41 flag vajende fra 30-40 huse. Men ivoirigt var alt roligt i byen, og der fandt ingen optøjer sted, således som aftenen før. Et forrygende uvejr med storm og snefog har sikkert været stærkt medvirkende her-til.

Dagen efter, lørdag den 13. febr., indkaldte deputeretkollegiets formand, garvermester Asser Bløcher, magistrat og deputeretkollegium til møde på rådhuset kl. 10. Her vedtoges en protest imod proklamationen af »Friedrich der Achte« med bl.a. følgende ordlyd: »Undertegnede magistrat og deputeretkollegium, hvis samtlige medlemmer har aflagt hyldningsed til Hans Majestæt kong Christian 9., anser det enstemmigt for vor uafvigelige pligt på det bestemteste at udtale, at vi aldeles ikke kunne tiltræde den stedfundne partidemonstration, men at vi meget mere på det højtideligste må protestere mod den, idet den kun er udgået fra et aldeles forsvindende mindretal af byen Haderslevs befolkning, hvis langt overvejende flerhed er sin retmæssige konge tro og hengiven«.

Det blev besluttet at indlevere protesten til den øverstkommanderende for den preussiske hær, general Wrangel, eller den

Nordslesvigsk Tidende.

Et politisk og Avertisements-Blad.

Redigeret og udgivet af Dr. Janssen. — Trykt i Højverens Officin.

Dette Blad udgaaer Tirsdag, Torsdag og Spøttdag. — Pris for 2 Rtl. 5-8. Grøt. Nr. Choral foruden Postretskommunikationerne eller Embæringsbøgen 1/2.

Nr. 62.

Haderslev, Tirsdagen d. 23. August 1864.

1ste Hærg.

Haderslev Avis: Dannevirke.

Udgiven af H. R. Hiort-Lorenzen.

1. Hærg.

Torsdagen den 7. Maj 1868.

Nr. 155

Dannevirke udkom sidste gang den 13. febr. 1864, men allerede den 1. april genoptog en af byens ledende slesvig-holstenerer, lægen Ad. E. Janssen (1821-79), udgivelsen af Nordslesvigsk Tidende, der oprindeligt udkom under krigen 1848-50. Avisen blev trykt på et i hast etableret trykkeri i Storegade 43. I 1871 overtog W. L. Schütze avisen, og flyttede trykkeriet til Naffet 4. Dannevirke lå stille indtil 1. dec. 1867, da boghandler Theodor Sabroe påbegyndte udsendelsen af Haderslev Avis. Denne avis overtog H. R. Hiort-Lorenzen i februar 1868, hvorefter han over nogle måneder genindførte navnet Dannevirke.

civilforvaltning, der ville blive nedsat af den preussiske og østrigske regering i hertugdømmet Slesvig.

General Wrangel opslug sammen med den øverstkommanderende for den østrigske hær, general v. Gablenz, sit hovedkvarter i Haderslev, hvor de to generaler blev indlogeret hos gæstgiver Jürgen Raben i Nørregade 15. Officerer og soldater var indkvarteret rundt omkring i byen, bl.a. benyttedes de lokaler, som i januar var indrettet til lazaret. I stedet blev latinskolen den 14. febr., trods rektor Thriges protester, taget til lazaret. Iøvrigt herskede der ro og orden i byen, idet kommandanten for de fremmede tropper, oberst v. Cordt, holdt streng justits. Amtsforvalter Laurids Skau fortæller således, at de to østrigske officerer, som var indkvarteret på Mariegård, på ingen måde forstyrrede husets ro og orden. I Hoptrup havde de østrigske tropper fået uddelt ordener for deres indsats i kampen ved Oversø den 6. febr., og det gav blikkenslagermester Crüger i Torvet 1 nok at bestille med at lave små blikplader til at spænde ordensbånd på. Selv general v. Gablenz kom en aften for at få en blikplade. Crüger havde i sin ungdom været på valsen i Østrig og Wien, og snart kom han og generalen i livlig samtale og opfriskede gamle Wiener-minder.

Mens det således ikke synes at være kommet til episoder mellem den lokale befolkning og besættelsestropperne, blev forholdet mellem de to befolkningsgrupper i byen stærkt forværret i disse dage. Det var naturligt, at byens tysksindede greb chancen til under den militære overmagt at lade deres følelser få frit løb, følelser, som de i de forløbne 14 år havde måttet gå stille med. Lige så naturligt var det, at byens dansksindede flertal ikke så med

blide øjne herpå. Resultatet var adskillige chikanerier, drillerier og direkte sammenstød. Et af de steder, hvor vi ved, at det gik hårdt til, var i latinskolen, hvor der gik adskillige børn af tysksindede. Disse drenge blev stærkt chikaneret af modparten, der udgjorde langt den største majoritet. De blev banket, man spyttede på dem og skældte dem ud, og det fortælles, at man under trusler og skældsord forlangte, at en af dem skulle synge en dansk sang; da han nægtede, blev han slået med en jernstang, hvorpå han grædende løb hjem. Disse episoder var utvivlsomt medvirkende til skolens lukning. Skolens kollaborator Jensenius Johansen skriver om stemningen i disse dage: »Med et slag var vore hjemmetyskere som forvandlede. Ikke fredstanker, men had og hævn lyste ud af deres åsyn og færde... Fra nu af stod den lille hjemmetyske klike og den store dansksindede befolkning som to fjendtlige lejre overfor hinanden.«

AFSKEDIGELSER

Ved den tysk-østrigske besættelse blev alle embedsmænd, så vel byens som amtets, siddende mod at afgive en erklæring om at underkaste sig general Wrangels og civilforvaltningens myndighed, så længe landet var besat. Borgmester Hammerich skaffede i overensstemmelse hermed i de første dage af besættelsen de ting til veje, som hæren rekvirerede. Men da der den 15. febr. blev stillet krav om levering af materialer til brobygning, nægtede han at opfylde denne rekvisition, der lå uden for, hvad krigen krævede. Som følge af sin vægren, der ifølge Laurids Skau skyldtes »en art kejtethed og ubehjælpssomhed«, blev Hammerich samme dag arresteret og indsat i arresten på rådhuset. Den 20. blev han overført til Flensborg, hvor han sad i arrest i to døgn, indtil han den 22. blev afskediget fra sit embede og befalet at forlade landet senest den 2. marts.

Som ny borgmester konstitueredes den 16. febr. herredsfoged Heide og som bysekretær herredsfoged With, men allerede den 25. febr. tiltrådte en ny borgmester, Peder Brodersen Hansen, udnævnt af civilforvaltningen. Den 2. marts afskedigedes amtmand Stockfleth, og ny amtmand blev Otto Kier, en søn af den tidligere herredsfoged og »provisoriske« borgmester 1848-50, Otto Kier (se bind 1, s. 378ff).

Latinskolen var som nævnt blevet beslaglagt den 14. febr., men allerede den følgende dag havde man sikret sig lokaler på Naffet, bl.a. hos jernstøber Wolfgang Petersen, og den 17. om morgenen åbnede skolen igen. Mange elever udeblev dog. Trods forskellige episoder med sammenstød mellem dansk- og tysksindede elever fortsatte undervisningen uforstyrret indtil den 1. marts,

Rådhuset i Lavgade, som det så ud efter den ombygning af det gamle rådhus fra 1630'erne, som arkitekt L. Winstrup udførte i 1855. I 1897 forhøjedes bygningen med en etage. Byen styredes efter indførelsen af den almindelige »Städteordnung« af 14. april 1869 af en magistrat og en borgerrepræsentation, tidligere kaldet deputeretkollegiet. Magistraten bestod af borgmesteren og tre, fra 1882 fire, rådmænd. Borgmesteren, der var embedsmænd og tillige politimester, var valgt for 12, rådmændene for 8 år. Borgerrepræsentationen eller bykollegiet bestod af 18 medlemmer, der var valgt for seks år. Efter tur var tre borgerrepræsentanter på valg hvert år, mens kun en rådmænd var på valg hvert andet år.

Magistrat og bykollegium afholdt offentlige fælles møder, der udgjorde selve byrådet. Heraf nedsattes de mange kommissioner, der styrede kommunen. I disse kommissioner kunne også indvælges valgbare borgere, der ikke var medlem af byrådet. Byens ledende embedsmænd, som bykassere, bysekreter og stadsbygmester, valgtes af borgerrepræsentationen efter indstilling fra magistraten. Valget gjaldt på livstid, ligesom ansættelsen af politisekretær, politisergent og kancellist (om byens styre 1864-1890 se bd. 1 side 82-92).

Foto i HBA.

da dr. Fr. Lübker, der af civilkommissionen i Flensborg var valgt til at undersøge de danske skoler, indfandt sig. Lübker var i alle henseender utilfreds med skolens faglige standard, der stod langt tilbage for det ringeste tyske gymnasium! Men især var Lübker – naturligt nok – utilfreds med den ånd og tone, der herskede. Tyske forældre havde tidligere indsendt klager til det preussiske militær over de chikanerier og mishandlinger, som deres børn var blevet udsat for. Disse skriftlige klager samt nye klager, personligt fremført for dr. Lübker, blev nu anledning til skolens lukning. Om aftenen den 2. marts modtog rektor Thrige en skrivelse fra dr. Lübker om, at skolen blev lukket med øjeblikkelig virkning. Lübker mente på grundlag af de episoder, som havde fundet sted, at enhver garanti for upartiskhed fra skolens og lærernes side overfor eleverne var udelukket. Da disciplene mødte den følgende dag, fik de at vide, at skolens virksomhed nu var ophørt.

Den 13. marts meddelte civilkommissionen rektor Thrige, at alle skolens lærere var afskediget. De forblev dog i byen og fortsatte undervisningen i deres hjem til stor fortrydelse for de mest fanatiske blandt de tysksindede, bl.a. dr. Janssen, der kaldte det »en fræk udfordring af øvrigheden«, og sammen med ligesindede forsøgte at skræmme mange forældre fra at sende deres børn til de danske lærere. Den 9. juli fik hele latinskolens lærerkollegium udvisningsordre; et vigtigt kapitel i byens og skolens historie var hermed slut.

For byens styre kom afskedigelserne i slutningen af marts. Hele deputeretkollegiet og rådmændene Thissenius og Gyldenfeldt blev afskediget den 21. marts, mens rådmænd Juhl fik lov til at

Laurids Skau. Født i Sommersted 1817, død i Haderslev 1864. Amtsforvalter i Haderslev Vesteramt, og en af danskhedens betydeligste ledere i perioden fra 1840 til 1864. Han var ejer af Mariegård (umiddelbart nord for den gade, der i 1920 blev opkaldt efter ham), hvor han døde af tuberkulose den 11. maj, små to måneder efter at være blevet afskediget som amtsforvalter. Foto i HBA.

Provst Hans Peter Prahl. Født i Vedsted 1808, død i Haderslev 1869. Han sluttede sig, som sognepræst i Øster Løgum, til det slesvig-holstenske oprør i 1848, og blev af oprørsregeringen udnævnt til sognepræst i Øsby og provst i Haderslev. I januar 1850 afskediget fra begge stillinger. En årække præst i Wetzlar ved Koblenz. August 1864 udnævnt til præst i Gl. Haderslev og provst i Haderslev. Foto i Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

blive siddende. Han søgte dog selv sin afsked, som bevilgedes den 7. april.

Borgmester Brodersen Hansen henvendte sig nu til de medlemmer af det deputeretkollegium, som var blevet afskediget den 10. april 1850, og som endnu var i live eller bosat i Haderslev. De blev opfordret til at indtage deres gamle pladser i deputeretkollegiet. Den 26. marts mødtes borgmesteren med købmændene H. C. Clausen, H. Petersen Frey og H. C. Sohl (syg), vinhandler L. F. C. Lützen, malermester Heinrich Krüger, bager F. Schley samt murermester Paul Christiansen. Borgmesteren opfordrede dem til selv at foreslå de mænd, med hvem de ønskede at supplere sig.

Den 7. april blev købmændene H. C. Clausen, P. J. Petersen og C. P. Holm udnævnt til rådmænd af civilstyrelsen, og på deputeretkollegiets møde den 9. april valgtes som nye deputerede borgere tømmermester P. Kieldrup, gæstgiver J. Johannsen, tømmerhandler L. Mussmann, rentier Matthias Häger, urmager H. J. Lorenzen, købmand J. C. Lund, jernstøber A. P. Bonnichen, gæstgiver J. Mörck og murermester J. C. Brennecke. Den 13. april udnævntes endelig købmand J. Jürgensen, således at deputeretkollegiet nu var fuldtalligt på 16 medlemmer (H. C. Clausen var udnævnt til rådmand, og Paul Christiansen ønskede ikke at indtage sin plads som deputeret borger). Alle undtagen Brennecke, Kieldrup og Krüger var medlemmer af Borgerforeningen.

Den 21. marts afskedigedes Laurids Skau som amtsforvalter sammen med husfoged Heuckendorf. Herredsfogederne afskedigedes i april (Rumohr) og juni (With). Den 23. april blev pastor Helweg arresteret og suspenderet. Han var efter sigende blevet angivet af en kirkegænger for at have ophidset befolkningen til oprør imod det nye styre. Deputeretkollegiet gav på sit møde den 26. april sin varmeste anbefaling til en skrivelse fra »flere borgere«, der opfordrede til at afskedige både Helweg og provst Kofoed Hansen. Helweg blev afskediget den 11. maj, samtidig med at Kofoed Hansen afskedigedes som provst. Den 1. juni fulgte afskedigelsen som præst, efter at han en søndag fra prædikestolen havde erklæret, at han nedlagde sit embede. Han var oprørt over den måde, man havde afskediget Helweg på.

Ny provst blev H. P. Prahl, der var blevet afskediget som provst i 1850, men nu var blevet indsat som sognepræst i Gl. Haderslev. Ny sognepræst for Vor Frue sogn blev Carl Eduard Müller, der var født i Haderslev og i 1850 var blevet afskediget som præst i Hammelev. Andenpræsten Christian Heinrich Bruhn, der var tiltrådt i 1863, fortsatte i sit embede. Det samme gjorde hospitalspræsten Jensenius Johansen. Ved personlig henvendelse til civilregeringen og ved en samtale med den nye provst lykkedes det

ham at undgå afskedigelse. Kun måtte han forpligtige sig til at undlade politiske udtalelser.

I august fulgte afskedigelse af alle toldembedsmænd, bortset fra C. E. O. Raben, der blev forfremmet til toldforvalter. Postmester N. Nissen fik lov til at blive siddende, ligesom de underordnede kommunale embedsmænd, stadskasserer E. J. Rheinländer og havnekasserer P. P. Schmidt, der virkede indtil deres pensionering hhv. 1886 og 1887.

Den 8. aug. afskedigedes P. A. Madvig som fysikus. En protest herimod blev indgivet til civilregeringen, og det lykkedes at få den udvisningsordre, der fulgte med afskedigelsen, taget tilbage, således at Madvig også fremover kunne virke som privatpraktiserende læge i Haderslev by og omegn.

SLESVIG-HOLSTENERNE OG INDLEMMELSEN I PREUSSEN

Som sin første handling vedtog deputeretkollegiet på sit møde den 9. april 1864 en adresse til konferencen i London om ordningen af Slesvigs forhold. Man gjorde indsigelse imod enhver afgørelse af landets skæbne uden dettes billigelse og erklærede, at kun hertugdømmernes fuldstændige adskillelse fra Danmark kunne danne grundlag for en varig fred. Man erklærede endvidere, at hertug Friedrich der Achte var den eneste legitime landsherre for de to uadskilleligt forbundne hertugdømmer, og at en deling af Slesvig ville bringe ulykke og ufred over landet og føles som den største ulykke.

Denne erklæring er et klart udtryk for det »program«, som slesvig-holstenerne ønskede gennemført, og det viser, at slesvig-holstenismens grundsætninger var blevet holdt i live under hele det danske styre 1850-64, også hos den del af det haderslevske borgerskab, der 1848-50 havde tilsluttet sig dette program. I den følgende tid markerede dette borgerskab ved flere lejligheder dette synspunkt, og det stod her helt på linje med de fleste af de nyudnævnte embedsmænd.

Allerede den 6. maj deltog borgere fra Haderslev i en stor »landsforsamling« i Rendsborg, hvor Friedrich der Achte blev hyldet, den preussiske og østrigske hær takket for »befrielsen« af landet, ligesom der blev udtrykt ønske om, at der måtte blive oprettet en slesvig-holstensk hær. Den 6. juni holdtes et stort møde på Bøghoved, hvori der efter tysk angivelse deltog 6000, efter dansk højst 1200-1500 personer, hovedsagelig fra Haderslev by og Aabenraa by samt fra Sydslesvig, mens landdistrikterne i Nordslesvig var meget ringe repræsenteret. Der vedtoges en resolution om, at den deling af Slesvig, som nu var foreslået på

Postmester Nicolai Nissen. Født i Blans 1816, død i Glücksborg 1893. Nicolai Nissen er et eksempel på en af de få danske embedsmænd, der ikke blev afskediget. Hans karriere er bemærkelsesværdig. I 1844 ansattes han som postmester i Haderslev. I 1848 afskedigedes han af den provisoriske regering, men blev atter indsat i embedet i 1850, et embede han beholdt, indtil han i 1882 lod sig pensionere som Oberpostdirector. Han kom således til at fungere som leder af postvæsenet i Haderslev under det kongelige danske, det kongelige preussiske og det kejserslige tyske postvæsen. Foto i HBA.

Londonkonferencen, stred imod slesvigernes vigtigste livsinteresser.

En måned senere fejredes Friedrich der Achtes fødselsdag med en fest i Borgerforeningen, hvor der vedtoges en resolution, der støttede hertugens krav. Igen den 16. nov. på etårsdagen for hertugens proklamation udtrykte man sin hyldest til hertugen med fakkeltog, taler på Torvet af A. P. Bonnichsen og subrektor Petersen samt fest i Borgerforeningen. Et mere bizart udtryk for den slesvig-holstenske indstilling var »patriotiske damers« overdragelse af en broderet sofapude til den preussiske general Wrangel den 29. aug., da han var på gennemrejse. Puden viste det slesvig-holstenske våben og ordene »up ewig ungedeelt«.

Borgerforeningen kom i denne overgangstid til at spille en vigtig rolle som det forum, hvor byens politisk ledende borgerskab udtrykte sin holdning til den kommende orden af landets styre. Foreningen, der havde spillet en meget tilbagetrukket rolle i årene op til 1864, havde ved udgangen af året 1863 ca. 90 medlemmer, hvoraf ca. 1/3 var købmænd. I løbet af det første halvår af 1864 optoges ca. 20 nye medlemmer, deriblandt flere af de nyudnævnte embedsmænd, bl.a. amtmand Kier, amtsforvalter Ritter, herredsfoged Selig, fysikus Hansen, provst Prah og fire af lærerne ved latinskolen. Ved udgangen af 1866 havde foreningen ca. 150 medlemmer.

Blandt sine medlemmer talte foreningen også dr. Janssen, redaktøren af Nordslesvigs Tidende. Dette blad, der udkom 1848-50 som talerør for slesvig-holstenerne i Nordslesvig, begyndte igen at udkomme den 1. april 1864. Dets synspunkter var som tidligere stærkt slesvig-holstensk orienterede, men især gjorde det sig bemærket ved sin støtte til Friedrich der Achte og hans krav.

I disse synspunkter kunne slesvig-holstenerne nok finde støtte hos den østrigske del af civilregeringen, mens den preussiske civilkommissær v. Zedlitz i overensstemmelse med den officielle preussiske politik ikke så med blide øjne på augustenborgeren og hans bestræbelser på at placere sig som kommende landsfyrste. I tidligere konservative helstatskredse synes man allerede i december 1864 at være ved at ændre signaler i en mere preussisk-venlig retning. 17 medlemmer af det slesvig-holstenske ridderskab indgav en adresse til kongen af Preussen og kejseren af Østrig om, at hertugdømmernes tarv bedst ville varetages ved den nøjeste tilknytning til Preussen. Herimod protesterede Borgerforeningen på det skarpeste ved vedtagelsen af en resolution den 23. jan. 1865, der bl.a. krævede »overholdelse af vore rettigheder«. I hertugdømmerne indsamledes i løbet af mindre end en måned 40.000 underskrifter imod de 17's adresse.

Frederik Christian August, hertug af Augustenborg. Født i Augustenborg 1829, død i Wiesbaden 1880, fotografert i Kiel med sine børn ca. 1865. Den augustenborgske hertugslægt nedstammede fra hertug Hans d. Yngre, søn af Christian 3., men måtte efter tre-års krigen frifalde sine arvekrav og afstå sine besiddelser i Danmark. Erklærede sig som hertug Frederik 8. af Slesvig-Holsten efter kong Frederik 7.'s død i 1863, og dannede en regering i Kiel. Måtte i 1866 forlade Holsten og løste i 1867 indbyggerne fra deres troskabsed. Datteren Auguste Victoria (th.) ægtede i 1881 den senere kejser Wilhelm 2. og lagde navn til Auguste Victoria skolen i Haderslev. Foto i Det Kongelige Bibliotek.

Uenigheden om styret i de to hertugdømmer førte til en krise mellem de to stormagter, men ved en overenskomst den 14. aug. 1865 lykkedes det at udjævne modsætningerne. Ifølge overenskomsten ophørte den fælles regering, og Slesvig skulle nu styres af en preussisk, Holsten af en østrigsk statholder.

I september 1865 trådte Preussens enestyre over Slesvig i kraft, og det betød hård indskriden imod tilhængerne af hertugen, hvis arveret til hertugdømmerne i september blev underkendt af de preussiske kronjurister. Det betød, at også slesvig-holstenerne i Haderslev måtte gå stille med dørene. Endnu den 6. juli havde man kunnet fejre Friedrich der Ahtes fødselsdag, selvom stemningen blev noget trykket, da den preussiske kommandant lod det slesvig-holstenske flag nedtage fra rådhuset.

I november så amtmand Kier sig nødsaget til at lukke den borgerforening, som han selv var medlem af! Proprietær Deichmann fra Vojensgård havde ved en fest i Borgerforeningen den 21. nov. udbragt en skål for »vor hertug«, selvom politimester og borgmester Brodersen Hansen, der også var medlem af Borgerforeningen og deltog i festen, på forhånd havde gjort opmærksom på, at noget sådant ikke var tilladt. Deichmann udtrådte herefter af foreningen, da bestyrelsen frygtede for, at foreningen skulle blive lukket. For amtmand Kier var dette dog ikke tilstrækkelig udtryk for misbilligelse fra foreningens side, og han lukkede foreningen. En personlig henvendelse fra borgmesteren til civilkommisæreren i Slesvig genåbnede ikke Borgerforeningen. Lukningen blev først hævet efter en samtale mellem Kier og bestyrelsen i begyndelsen af december, da der blev givet garantier for, at noget lignende ikke ville gentage sig.

I foråret 1866 dannedes i Slesvig-Holsten et nyt »nationalt parti« med et preussisk-venligt program. Om det fra starten fik tilhængere i Haderslev, ved vi ikke, men det synes klart, at der i løbet af 1866 skete et omsving over i en mere preussisk-venlig retning, også blandt de tidligere så ivrigt slesvig-holstensk sindede i Haderslev.

De preussiske sejre over Østrig har måske bidraget deres hertil. Den 7. juli 1866 vedtog deputeretkollegiet en lykønskingsadresse til den preussiske konge i anledning af sejren over Østrig ved Sadowa, og i en indberetning til amtmanden om stemningen i byen kunne borgmester Brodersen Hansen den 26. juli meddele, at de store sejre har bragt mange borgere til at spekulere over, hvad der mon tjener landets vel bedst og har vakt preussiske sympatier, hvor de tidligere ikke fandtes.

Offentliggørelsen af de foreløbige fredsbetingelser den 26. juli fik imidlertid slesvig-holstenerne op på mærkerne igen. I betingelsernes paragraf 5 var indføjet en bestemmelse om, at de nord-

Slotsgade 33 var lige fra Borgerforeningens start i 1838 foreningens samlingssted. I den gamle bygning, opført ca. 1580, indrettedes mødelokaler og en stor sal. Bygningen stod indtil 1902, da huset blev nedrevet, og det nuværende hus opført. På fotografiet ses den gamle bygning fra gårdsiden ca. 1900. I vinduet til højre ses gymnasielærer, professor Reinhold Macke, der var foreningens formand 1889-1903. På trappen borgerrepræsentationens formand Jens Johannsen. Foto i Borgerforeningen.

lige distrikter af hertugdømmet Slesvig efter en folkeafstemning kunne afstås til Danmark. Det affødte en protestadresse fra Borgerforeningen den 7. aug. til det preussiske Abgeordnetenhaus, og efter at freden i Prag var sluttet den 23. aug., fremsatte også deputeretkollegiet forslag om en protest imod paragraf 5.

Det klareste udtryk for den ændrede holdning viste sig ved et stort møde i gæstgivergården Torvet 8 den 16. sept. 1866. Her samledes slesvig-holstensk sindede og preussisk-venlige fra hele Nordslesvig – 1500 påstås det – og udtrykte deres protest imod enhver form for afståelse af nordslesvigsk jord. Jernstøberier A. P. Bonnichsen, fremtrædende medlem af Borgerforeningen og medlem af deputeretkollegiet, holdt her en tale, hvori han om Friedrich der Achte bl.a. sagde: »Den til hvem vi satte vort håb, og som vi var oprigtigt hengivne, besluttede sig for den sag, som led nederlag... Han har ved sit valg bragt sig i en situation, hvor han ikke kan hjælpe os, og hvor vi ikke kan tilslutte os ham. Det er sandt, at vi har udmalet os vort Slesvig-Holstens fremtid som en selvstændig stat, smuk og venlig. Vi havde samlet sten for at bygge os en hyggelig villa mellem to have. Fædrelandets nuværende situation stiller det krav til os at give disse sten til bygning af en fæstning. Og nu spørger jeg Jer, hvad I vil være. Vil I være danskere eller vil I være tyskere, idet I bliver preussere?«. »Tyskere, tyskere«, lød svaret.

Ved det efterfølgende festmåltid i Borgerforeningen deltog ca. 400 personer, heriblandt den preussiske general og officerskorpset ved byens preussiske garnison. Borgmester Brodersen Hansen opfordrede her forsamlingen til – »da vi kun kunne blive tyske, idet vi bliver preussiske« – at istemme et leve for »vor befrier og

fremtidige landsherre«, kong Wilhelm 1. Et telegram, der udtrykte håbet om at se hertugdømmerne sikret for evig tid under kong Wilhelms glørværdige scepter, blev herefter afsendt til kongen.

Slesvig-holstenerne resignerede altså, de måtte opgive deres hertug, og de måtte opgive deres selvstændighed. I januar 1867 blev Slesvig og Holsten annekteret af den preussiske konge som en del af hans rige, og indbyggerne blev forenet med deres »tyske brødre«. Slesvig og Holsten blev en provins i det preussiske rige, og preussisk ret og forvaltning indførtes overalt. Det blev den preussiske ørn, der kom til at sidde på de offentlige bygninger, og man må nok sige, at deputeretkollegiet i Haderslev havde været mærkeligt forudseende, da det den 1. dec. 1864 udsatte en eventuel beslutning om at indsætte det slesvig-holstenske våben over indgangen til rådhuset, indtil en mere endelig udformning af landets stilling forelå.

Indlemmelsen i Preussen havde været dødsdommen over slesvig-holstenismen, og de mænd, der havde tilsluttet sig dens ideer, måtte enten sadle om, således som A. P. Bonnichsen gjorde det, eller leve videre i stilhed med de gamle idealer. »Tysk-nationale« var de ikke og blev det næppe nogensinde, og hvad den aabenraaske advokat C. Bekker den 15. okt. 1872 skrev i Dannevirke, gælder også for Haderslev: »Hovedmassen af vore tysksindede er jævne, danske folk, hvem forvirrede statsretlige begreber, en eller anden utilfredshed med det bestående, forfængelighed, opdragelse af tysksindede forældre eller mange andre ofte dem selv ubegribelige grunde i sin tid har ført over i det oppositionelle slesvig-holstenske parti, og som nu har gjort alle de svingninger med, som dette parti i tidernes løb har måttet gøre, indtil de endelig er havnede i den tysk-nationale lejr. Her sidder de nu, disse »tyskere«, som i virkeligheden kun er vantrevne danske, og gør alt med, hvad der sættes i scene for at bekæmpe danskheden i Nordslesvig«.

I denne kamp blev det ikke de gamle slesvig-holstenerne, der kom til at stå i første række. Det blev derimod de mange nye embedsmænd, der trådte frem som politiske ledere, og det betød, at Borgerforeningen i den følgende tid måtte vige pladsen som forum for den herskende klasses politiske tilkendegivelser.

SELSKABET HARMONIEN

Embedsmændenes betydning som kernen i den nationale bevægelse havde også præget byens dansksindede parti i årene op imod 1864. Embedsmændenes afskedigelse og udvisning betød derfor en svækkelse, der bl.a. kom til udtryk i Selskabet Harmo-

Fra januar 1867 kom det preussiske våben med ørnene til at præge Haderslevs offentlige bygninger. Politiforvaltningens skilt hang på rådhuset i Lavgade. HAM. Foto: C. Krassel.

nien. Selskabet havde ved udgangen af året 1863 169 medlemmer, men et år senere 135. Denne tilbagegang i medlemstal bevirkede, at selskabet ikke længere var så embedsmands- og akademikerdomineret, og dette har måske været medvirkende til, at så mange landmænd i årene efter 1864 indmeldte sig i foreningen. Her har dog nok også spillet ind, at Harmoniens bygning i Gåskærgade efter oprettelsen af »Haderslev Amts Landboforening« i 1861 med Laurids Skau som første formand, var blevet samlingssted for østeramtets landmænd. Foreningen fik overladt et læseværelse, således at landboforeningens medlemmer to gange om ugen kunne disponere over dette lokale. Foreningens møder, forhandlinger og selskabelige sammenkomster kom til at foregå på Harmonien, og også produktudstillinger og den årlige dyrskuemiddag med påfølgende bal henlagdes til Harmoniens lokaler.

I november-december 1864 optoges ialt 10 gårdejere i Harmonien, og i februar-marts 1865 yderligere 23, og medlemstallet steg i de følgende år støt, således at selskabet i 1875 havde ialt

Harmoniens facade mod Gåskærgade ca. 1900. Siden 1811 havde det i 1799 stiftede »Harmoniske Selskab« holdt til i Trauls Erichsens gæstgiveri i Gåskærgade. Foreningen blev i 1849 til »Selskabet Harmonien«. I 1853 købte selskabet gæstgiveriet, der nu fik navnet Harmonien. Helt frem til 1936, da teatersalen blev opført, havde bygningerne i hovedsagen samme indretning. Klublokalerne fandtes på 1. sal, bl.a. i »den hvide sal«, mens »søjlesalen« i stueetagen benyttedes som spisesal ved større festligheder. I stueetagens vestlige del var der offentligt gæstgiveri. I haven, der var afskærmet fra Gåskærgade ved en mur, fandtes havehus, keglebane, små lysthuse samt to verandaer. Foto i HBA.

186 medlemmer. Heraf tilhørte de fleste byens overklasse, bl.a. 42 købmænd, mens håndværkerne kun udgjorde 25; landmændene var med 43 personer en betydelig gruppe, mens embedsmænd og akademikere kun udgjorde 15. Det må dog alligevel siges at være denne gruppe, der tegnede Harmonien udadtil, fordi den dominerede selskabets bestyrelse.

Selskabets formand var i disse år advokat Carl Salicath. Han valgte at blive i byen i 1864, men da han nægtede at aflægge ed til den preussiske konge, kunne han ikke virke som advokat. Han fortsatte dog som privat juridisk rådgiver for sine mange klienter, af hvem han var yderst vellidt. Salicath skildres som en smuk, charmerende mand, veltalende med et strålende humør og meget initiativrig. Det var egenskaber, som i høj grad kom Harmonien til gode i disse år.

Omkring ham stod en række af de mænd, som havde spillet en stor rolle for byens danskhed i tiden mellem krigene: fysikus P. A. Madvig, konsul S. Amorsen, apoteker N. N. Aggersborg og boghandler Th. Sabroe, der alle stammede nordfra.

En kraftig støtte i det nationale arbejde efter 1864 blev Peter Hiort Lorenzens søn, H. R. Hiort-Lorenzen, der efter skolegang på Sorø akademi og studier i København havde været amtssekretær i Haderslev 1856-59 og i den periode var ivrigt medlem af Harmonien. Fra 1859 til 1864 havde han været embedsmand i det sydlige Slesvig, men valgte nu at vende tilbage til sin fødeby. I juli 1865 kom han til Haderslev, hvor han flyttede ind i Godske Niensens lejlighed på Klosteret. Han forsøgte forgæves at opnå advokatbestalling, og slog sig i stedet på journalistikken.

Boghandler Th. Sabroe havde den 1. nov. 1867 begyndt udgivelsen af »Haderslev Avis«. I begyndelsen indeholdt den kun annoncer og en feuilleton-roman, men fra den 2. dec. indeholdt den også »politiske efterretninger«. Af denne avis blev H. R. Hiort-Lorenzen redaktør, og den 13. jan. 1868 udkom det første nummer af Haderslev Avis under hans redaktion. I løbet af første halvår 1868 ændredes avisens titel gradvis til »Dannevirke«, idet dette navn tilføjedes i bladhovedet og efterhånden blev dominerende, således at navnet »Dannevirke« den 1. juli stod alene. Ved årsskiftet 1868-69 købte H. R. Hiort-Lorenzen trykkeriet på Klosteret af Godske Nielsen og havde hermed etableret sig helt som selvstændig bladudgiver og redaktør.

Hiort-Lorenzen kom ved sin interesse for amatørskuespil og for sang til at betyde meget for foreningslivet i Harmonien. Det var dog hans politiske og organisatoriske arbejde, der blev af størst betydning.

De fleste af disse mænd stod den kongerigske nationalliberalisme nær og var gennem personlige forbindelser knyttet til den-

ne kreds. Københavnsk indflydelse gjorde sig så stærkt gældende, at man talte om Haderslev som »det slesvigske København«. Der var i denne kreds af aktive dansksindede en følelse af, at danskheden i Slesvig altid havde haft og ville have sit centrum i Haderslev. Denne bevidsthed om Haderslevs betydning gav på mange måder byen en toneangivende rolle i den danske bevægelse. Mange forhandlinger om fælles anliggender for hele Nordslesvig foregik i disse år i Haderslev, og initiativet til en række aktioner udgik herfra.

I denne forbindelse spillede Harmonien en vigtig rolle. Selskabet blev i årene efter 1864 det sted, hvor byens dansksindede borgere samledes og mødtes med omegnens bønder. Især om mandagen, når landboerne var i byen for at handle, var der rig anledning til at mødes over en grog og et slag kort og udveksle synspunkter angående tidens politiske spørgsmål.

Selskabet Harmonien var først og fremmest en selskabelig forening, men det blev i disse første år under det preussiske styre i lige så høj grad en politisk organisation, selvom man gjorde sig stor umage for at tilsløre dette faktum. Allerede den 24. aug. 1864 ændredes selskabets formålparagraf, således at ordene »til danskhedens fremme« udelodes. Motiveringen herfor var »de nuværende forandrede politiske forhold«, hvor man måske har frygtet for en mulig lukning af selskabet, hvis det markerede sig alt for stærkt rent politisk. At en sådan frygt måske ikke var helt ubegrundet, ses bl.a. af den henvendelse, som foreningen den 2. september fik fra en af byens politiofficerer om at få tilstillet statutter, medlemsfortegnelse og liste over direktionsmedlemmer. Formanden rettede i den anledning en forespørgsel til politimesteren, om politiofficeren var bemyndiget til at optræde, som han gjorde. Der kom intet svar, og sagen løb tilsyneladende ud i sandet.

Men at man fra tysksindet side holdt øje med selskabet, ses også af en notits i Nordslesvigsk Tidende den 9. sept. 1864. Her hævdede man, at den indsamling af underskrifter på en adresse til civilregeringen med en protest imod, at 2-300.000 dansktalende og dansksindede slesvigere forblev under tysk regering, havde sit udspring i Harmonien. Avisen fandt det endvidere påfaldende, »at dette selskab får lov til at fortsætte sin bedrift (!) eftersom det hedder i dets statutter, at det er stiftet til danskhedens fremme«. Da var ændringen af formålparagraffen som nævnt allerede sket, men at Harmoniens formål stadig var det samme som tidligere, fremgår af selskabets protokol den 23. jan. 1866, hvor det hedder, at Harmoniens stilling »trods den ved ydre forhold pånødte forandring af lovene er og bliver ved at være den samme som tidligere.«

Johan Henrik Theodor Sabroe. Født i Næstved 1819, død i Haderslev 1894. Boghandler og bogtrykker i Haderslev 1855-1882. Forretningsfører i Dannevirke 1855-1868. Formand for Kommunalforeningen 1869-1871. Foto i HBA.

Adressen i september 1864 var tænkt som en moddemonstration imod slesvig-holstenernes demonstration på Bøghoved den 6. juni (se side 26). Man gik stille til værks med indsamlingen, som foregik over hele Nordslesvig, men alligevel fik myndighederne nys herom og forsøgte på forskellig måde at hindre underskriftindsamlingen. Til trods herfor lykkedes det at samle 5-6000 underskrifter, som blev afleveret til civilregeringen.

De danske protester nyttede imidlertid ikke noget, og Wienerfreden den 30. okt. 1864 måtte naturligvis virke stærkt nedslående på de dansksindede. Da modsætningerne mellem de to sejrherre imidlertid ikke var ukendte for befolkningen, forsøgte man snart at udnytte dette forhold. 16 danske mænd fra Nordslesvig indgav i april 1865 en protest til de to civilkommisærer imod de overgreb imod den danske befolkning, som fandt sted fra de nye embedsmænds side. Hos den østrigske kommissær var modtagelsen meget kølig, mens den preussiske kommissær var mere lydhør. Det førte til, at den tyske prins af Hohenlohe-Ingelfingen i maj 1865 aflagde bl.a. Haderslev et besøg for at anstille undersøgelser om de påståede overgreb. Han gav audiens til alle danske, som indfandt sig, og lagde ikke skjul på, at han ønskede de augustenburgske overgreb gjort godt igen. Han stillede endog i udsigt, at de lærere ved Vor Frue sogns skoler, som dengang endnu kun var suspenderede, ville blive genindsat i deres embeder. Der blev endvidere forelagt en klage over, at man forgæves havde søgt om tilladelse til at oprette en dansk realskole i Haderslev. Prinsen blev meget forbavset herover, og formodentlig ved hans medvirken lykkedes det at få sagen gravet frem og fremmet, således at skolen kunne starte sin virksomhed den 15. maj 1866.

Offentliggørelsen af Prag-freden i august 1866 satte øjeblikkelig gang i de dansksindedes bestræbelser for at få paragraf 5 opfyldt. En deputation på 47 mand rejste i begyndelsen af september til Berlin for at overrække kong Wilhelm en adresse, der udtrykte ønsket om at lade paragraf 5 komme til udførelse snarest. Fra Haderslev deltog skomagermester H. M. Simonsen og garvermester Asser Bløcher og fra Haderslev amt 14 fremtrædende gårdejere, hvoraf seks var medlemmer af Selskabet Harmonien.

Det var bl.a. som demonstration imod denne adresse, at slesvig-holstenerne holdt deres møde i Haderslev den 16. sept. 1866 (se side 29), men samtidig hermed holdtes der møde med spisning i Harmonien, hvor man udtrykte håb om en snarlig genforening med Danmark. Ifølge politiets oplysninger deltog ca. 500 i dette møde, og talere var bl.a. fysikus Madvig, advokat Sallicath og konsul S. Amorsen.

Søren T. Amorsen. Født i Henne 1831, død i Haderslev 1916. I Haderslev fra 1853. Svensk-norsk konsul 1862-1884. Direktør for Haderslev Bank 1875-1901. Formand for Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn (Haderslev Fri-menighed) 1894-1904. Formand for Kommunalforeningen 1877-1904 og bestyrelsesmedlem i Vælgerforeningen. Foto i HBA.

Ernst von Düring. Født på Vandrupgård 1822, død i Haderslev 1895. Deltog i tre-års krigen med rang af ritmester. Købte i 1861 ejendommen Damager på Ribe Landevej. Ejer af Haderslev Slotsvandsmølle 1886 til 1889. Havde mange tillidsposter i byen og var kendt for sit omfattende velgørenhedsarbejde. Foto i HBA.

To år senere besluttedes det at forny henvendelsen til kong Wilhelm. Anledningen var kongens planlagte besøg i Nordslesvig, som dog ikke blev gennemført. Initiativet udgik igen fra kredsen omkring Selskabet Harmonien. S. Amorsen, T. Terkelsen og J. C. Wäger, gårdejerne J. P. Friis, Ejsbøl, A. Juhl, Kelstrup, P. Skau, Bukshave, N. J. Skødt, Skøttesminde, og Nis Stefensen, Styding, der alle var medlemmer af Harmonien, samt Nordslesvigs repræsentant i den tyske rigsdag, H. A. Krüger fra Bevtøft, indbød til møde på Harmonien om en adresse til kongen. På mødet den 19. sept. 1868 besluttede man at lade en deputation overbringe kongen befolkningens ønsker. Blandt deputationens medlemmer var S. Amorsen og J. G. Wäger.

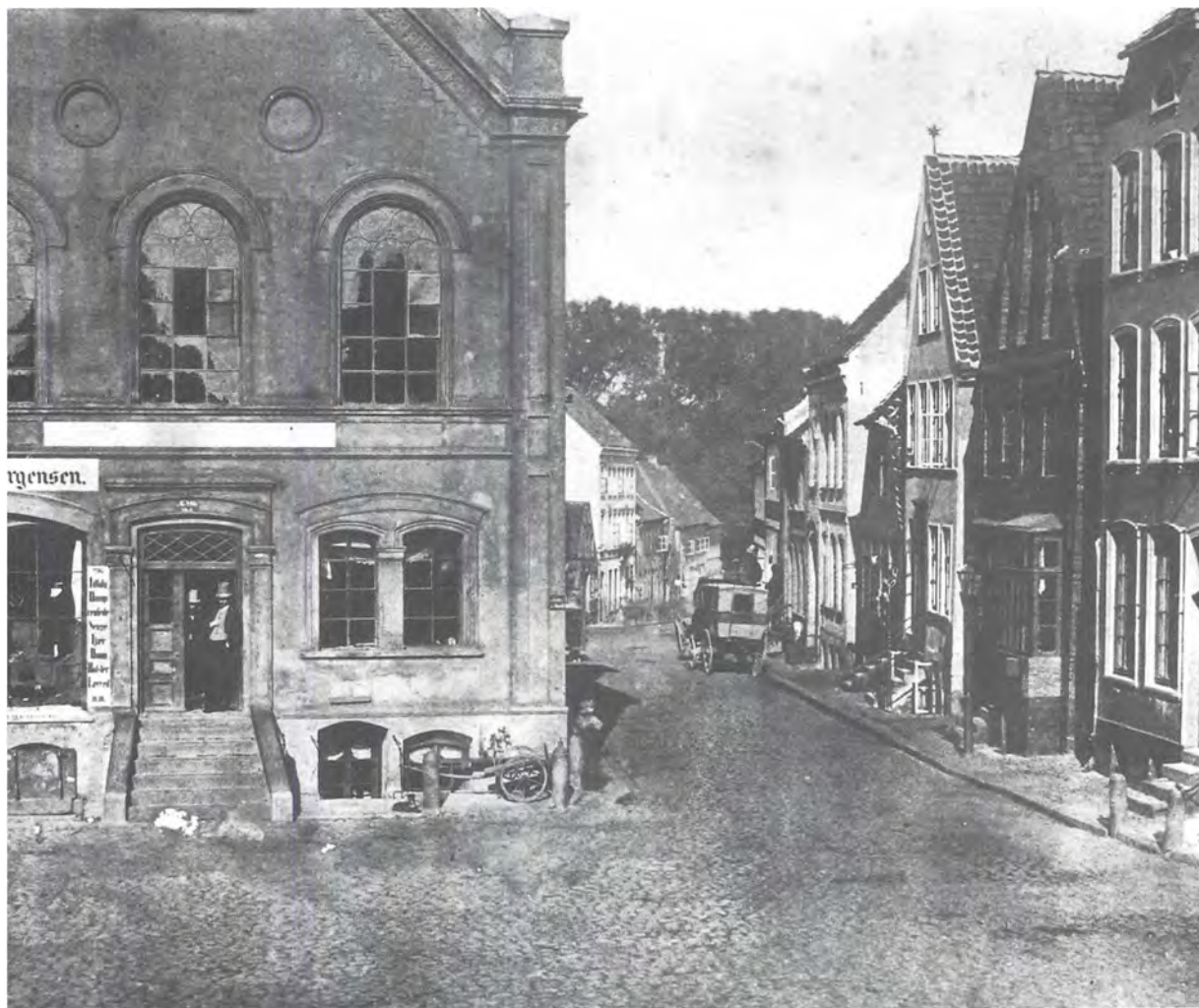
Et år senere var Harmonien centralt placeret i de forhandlinger, der blev ført af 69 fremtrædende nordslesvigere om en ny henvendelse til kongen. Blandt deltagerne fra Haderslev i et møde på Harmonien den 3. sept. 1869 var købmand J. A. Dethlefsen, redaktør H. R. Hiort-Lorenzen, P. A. Madvig, J. C. Randbøll, Th. Sabroe, C. Salicath og H. M. Simonsen. Th. Sabroe var blandt indbyderne til mødet, og Salicath havde stillet Harmoniens lokaler til rådighed. De talte begge varmt for en adresse til kong Wilhelm med bøn om opfyldelse af paragraf 5 og støttedes heri kraftigt af Madvig og Hiort-Lorenzen. Adressen blev vedtaget og underskrevet af de 69 deltagere, og det blev tillige besluttet at sætte en massepetitionsbevægelse igang. I Haderslev blev adressen lagt frem til underskrift ti forskellige steder i byen, hvor den i løbet af ca. 14 dage samlede 871 underskrifter (ialt samledes 27.740 underskrifter i hele Nordslesvig).

Udadtil kunne Haderslev-lederne nok optræde som en enig og velfungerende gruppe, men indadtil var der adskillige personlige modsætninger. Hiort-Lorenzen ønskede utvivlsomt at blive den ledende, men han opnåede næppe større popularitet i brederne og mere jævne kredse. Her stod advokat Salicath og boghandler Sabroe nok stærkere, men det lykkedes ikke Sabroe at nå frem til en lederposition. Et udtryk for brydningerne ses formodentlig i en episode i Harmonien i dec. 1865, hvor formanden, advokat Salicath, og P. A. Madvig meddeler, at de »på grundlag af indtrådte omstændigheder« ikke længere kunne være medlemmer af bestyrelsen, der iøvrigt bestod af købmand Dahl, købmand Lundbeck og ølbrygger Hansen. Hvad det er for omstændigheder, fremgår ikke, men det er bemærkelsesværdigt, at de to ved en generalforsamling den 22. dec. sammen med Sabroe på ny valgtes til bestyrelsen, der så den 3. jan. 1866 valgte Salicath til formand! Episoden tyder på, at de har ønsket et tilidsvotum fra medlemmerne.

Et af de områder, hvor modsætningerne viste sig, var i spørgs-

Hans Rudolf Hiort-Lorenzen. Født i Haderslev 1832, død i Roskilde 1917. Søn af Peter Hiort Lorenzen. Herredsfoged i Angel 1860-1864. I Haderslev 1865. Redaktør og ejer af Dannevirke 1868-1879. Formand for kommunalforeningen 1872-1877. Forlod Haderslev 1877. Foto i HBA.

målet om dannelsen af en politisk organisation. Hiort-Lorenzen gav allerede tidligt efter sin bosættelse i byen udtryk for, at der burde dannes en sådan organisation, og han stod ikke alene med det synspunkt. Orla Lehmann havde i efteråret 1866 via pastor Mørk-Hansen i Vonsild foreslået lederne i Haderslev det samme, men man mente ikke, det var nødvendigt. Her har det nok spillet ind, at lederne var overbevist om, at Prag-fredens paragraf 5 snart ville blive gennemført. De mange initiativer med adresser og henvendelser til kongen illustrerer da også denne holdning. Dannelsen af en organisation, mente man, ville være en tom demonstration.

Det ses da også, at man har formået at samle tropperne uden anden organisation end den, man havde i Harmonien. Valget til det nordtyske forbunds grundlovgivende forsamling den 12. febr. 1867 blev overalt i byen ledet af tyske embedsmænd og tysksin-

Torvet 8 og Nørregades sydlige del fotografet ca. 1868. Bag de tre store vinduer lå den store sal, der under navnet »Concordia« spillede en central rolle som mødested i alle former for politiske, faglige og selskabelige sammenhænge mellem 1864 og 1920. Foran huset til højre en af byens gaslygter, opsat 1857, og på husmuren en af byens første postkasser fra 1852. I selve Nørregade holder en diligence. Foto i Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

Adressen til kong Wilhelm af Preussen fra september 1869, hvori man anmodede om, at § 5 i Prag-freden blev opfyldt. I Haderslev indsamledes 871 underskrifter, og som det fremgår, var den sociale spredning blandt underskriverne stor, — fra boghandler Th. Sabroe til arbejdsmand H. M. Lund. Landsarkivet for Sønderjylland.

Deres Majestæt!

„Tre Aar ere nu henrindue, siden Deres Majestæt den 23. August 1866 i Prag sluttede Fred med Hans Majestæt Keiseren af Østerrig.

„I denne Fredstraktats Artikel V blev efter Hans Majestæt de Franskes Keisers Tilføjelse indsat den Bestemmelse, at de nordlige Distrikter af Slesvig skulde tilbagegives til Danmark, saafremt Befolkningerne ved en fri Afstemning tilkjendegive Dødsen om at vorde gjenforenede med Danmark.

„Denne Afstemning har endnu ikke fundet Sted, og Prag-Fredstraktats Artikel V venter endnu paa sin Tilbedyrelse.

„Vi længes inderligen efter den Dag, der skal forene os med vore frastilte Brodre, saa meget mere som hele vort Land lider under den uuværende søvende Tilstand.

„Tvende Gange have vi forseglet at forebringe Deres Majestæt vore Bønner, men vi have hverken kunnet naae til Deres Majestæts Throne eller til Deres Majestæts Næring.

„Saget formaaar at rokke vor Tro paa, at hin Traktat og den os deri hjemlede Ret vil fæe Fuldbyrd, men Tilstanden her er saaledes, at vi ikke have troet at kunne forsvare for os selv at undlade paany at henvende Deres Majestæts Opmærksomhed paa de forgelige Tilstande, som Traktatens Ikk-Udførelse har fremkaldt.“

Nordflæsøvig, i September 1869.

Allerunderdanigst

Haderslevs By.

Th. Sabroe, Boghandler

C. Børgesen Musikant

P. Petersen Musikant

H. Petersen. Cigararbejder

J. M. Petersen. Musikant

H. M. Lund. Arbejdsmand

H. Nielsen. per Bonata

J. Knudsen. Opgjiveren.

dede borgere. Byens dansksindede borgere dannede derfor private valgkomitéer, der var til stede i umiddelbar nærhed af valgbordene for at påse, at ingen ulovligheder blev begået. Byen blev tillige inddelt i en mængde små distrikter, der hver havde to »indpiskere«, som skulle føre kontrol med, at ingen danske vælgere udeblev. Resultatet blev, at 918 vælgere stemte på den danske og 645 på den tyske kandidat. Ved valget til det nordtyske forbunds rigsdag den 31. aug. 1867 havde man samme organisation, men her blev der kun afgivet 776 danske imod 533 tyske stemmer (tabelbilag 9).

Valgene 1867 og underskriftindsamlingen 1869 bestyrkede naturligvis de ældre ledere i Haderslev i den opfattelse, at det var unødvendigt med en politisk organisation. Resultaterne viste, at der var styr nok på tingene. Man havde endog energi og styrke til at bistå ved organiseringen af det nationale arbejde i andre dele af Nordslesvig. Konsul Amorsen besøgte således flere gange andre egne af Nordslesvig »for at holde dem i ånde«, men nogen fast organisation – hverken lokal eller omfattende hele Nordslesvig – var man ikke stemt for.

1870-1890

Øverst: En gruppe af byens spidser får sig en sludder foran vognfabrikant J. Jensens bygning Nørregade 19 omkring 1880. Bygningen er set fra Jomfrustien, og scenen udråder stilfærdig købstadsidyl. Manufakturhandler Neuhaus har dog indvarslet de nye tider ved allerede på dette tidspunkt at have installeret store butiksrunder. Personerne er fra venstre: Hotelejer Höppner (med hunden), H. W. Neuhaus, købmand C. A. Roulund fra Nørregade 30, postholder Raben fra nr. 15 og boghandler Th. Sabroe fra nr. 34. Foto i HBA.

Nederst: Beboerne i Skibbrogade 7-9 forsamlede foran deres små huse en søndag omkring 1890. Husene er opført 1778, og bestod endnu på dette tidspunkt af to små lejligheder omkring en fælles forstue. Nr. 9 ejedes af bagemester Johannes Skov, hvis brødvogn holder foran porten. Foto i HBA.

Befolknings- og erhvervs- mæssige rammer

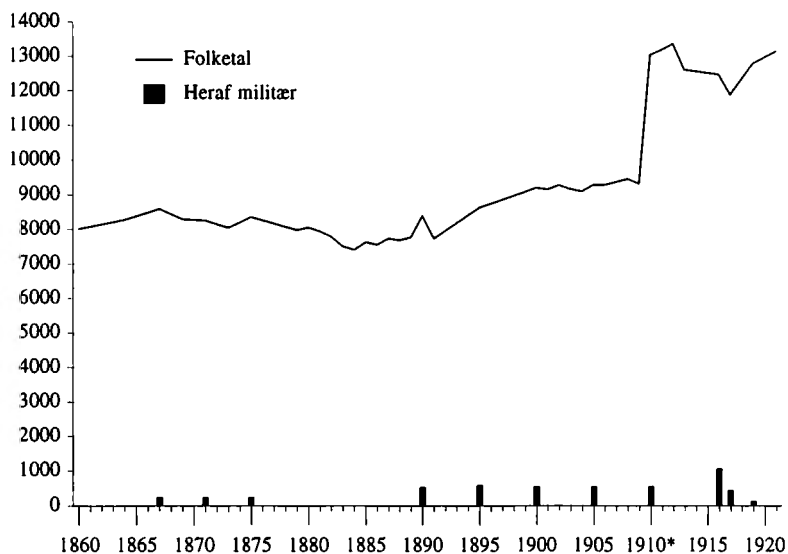
BEFOLKNINGSTILBAGEGANG 1870-1890

Der er tidligere berettet om den befolkningstilbagegang, som Haderslev oplevede i årene ca. 1870-1890 (bind 1 side 21-27). Fra 1870 til 1890 var befolkningstallet i Haderslev stort set uforandret (1871: 8008, 1890: 7855, begge år minus militær), men da den naturlige tilvækst (fødte minus døde) i løbet af disse tyve år var på 928, dækker disse tal over en ganske betydelig afvandring fra byen (se figur side 42 og tabelbilag 1).

Vor viden om denne afvandring er meget begrænset på grund af utilstrækkeligt statistisk kildemateriale. Alligevel skal der forsøges en lidt mere detaljeret redegørelse herfor på grundlag af bevarede skattelister, der giver oplysninger om byens samlede indbyggertal for årene 1868, 1873 og 1879-91. Disse tal supplerer folketællingerne, og især den sammenhængende talrække for årene 1879-91 er vigtig, fordi den giver mulighed for at følge befolkningsudviklingen år for år.

Byens befolkningstal nåede ifølge disse skattelister et lavpunkt på 7416 i 1884. Afvandringen var i årene 1879-83 meget stor (netto: 835), og først i 1885 og 1886 var tilvandringen væsentlig større end afvandringen. Dette forklaredes af byens myndigheder med seminariets start, amtsfængslets opførelse samt kasernebyggeriets påbegyndelse, der medførte en øget tilgang af bygningshåndværkere. Denne fremgang var således kun forbigående. I 1887 var nettoafvandringen 101, og indbyggertallet nåede først i 1891 op på niveauet fra 1887, når vi ser bort fra garnisonen, der i 1888 varigt forøgede byens indbyggertal med 550-600 mand.

Samtiden gav selv flere forklaringer på denne tilbagegang i befolkningstallet. I 1882 erklærede borgmesteren, at tilbagegangen skyldtes udvandring og ugunstige erhvervsforhold. En følge heraf var, at de næringsdrivende, især håndværkerne, kun holdt få medhjælpere. I aviserne kommenteres udvandringen gentagne gange, og Dannevirke var tilbøjelig til at give de politiske forhold hovedskylden for udvandringen: »Det er ikke alene økonomiske, men i lige så høj grad politiske grunde, som sætter den tyske udvandring i bevægelse, og blandt disse politiske grunde spiller

Folketal 1860-1921

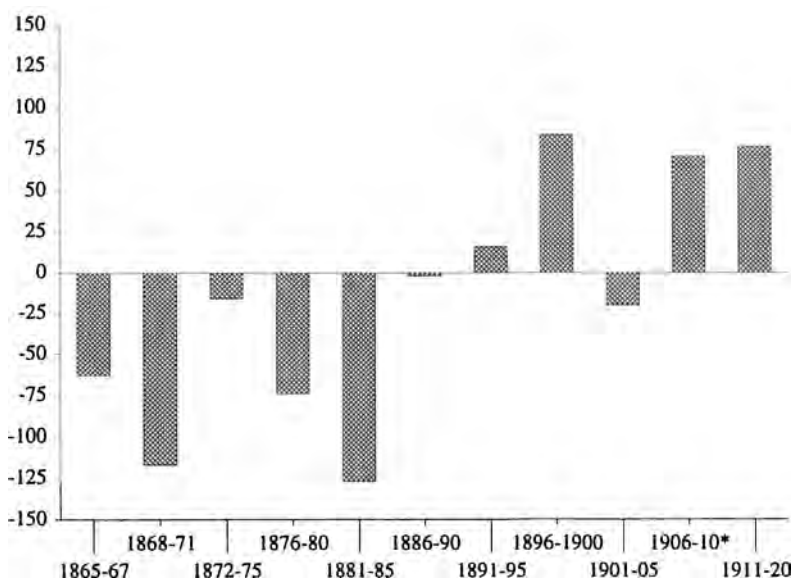
* Efter indlemmelsen af Gl. Haderslev, Sdr. Otting og Ladegård.

Kilde: Tabelbilag 1.

værnepligten og ulyst til krigstjeneste hovedrollen«, hedder det således i Dannevirke den 27. marts 1880.

Det er utvivlsomt rigtigt, at politiske og nationale bevæggrunde frem til ca. 1871 var en væsentlig drivkraft bag udvandringen. Nettoafvandringen lå således i årene 1868-71 på ca. 120 om året, et meget højt tal sammenlignet med de efterfølgende år (se figur nederst denne side samt tabelbilag 2). Fra 1871 til 1875 stabiliserede befolkningstallet sig omkring 8000, dvs. afvandringen opvejedes så nogenlunde af tilvandringen (fødselsoverskuddet var kun 166 ialt i årene 1872-75).

Fra ca. 1875 tog afvandringen imidlertid til og nåede nu i åre-

Årlig nettotilvandring 1865-1920.

* Herefter inkl. forstæder.

Kilde: Tabelbilag 2.

ne frem til 1883 sit højdepunkt. Her var de ugunstige erhvervsforhold nok den væsentligste faktor. Det må heller ikke glemmes, at afvandringen fra Haderslev allerede var igang før 1864. Der er i bind 1 gjort rede for krisen 1857 og dens varige følger for byens økonomiske liv (side 542-58). Skal der gives en nogenlunde fyldestgørende forklaring på byens tilbagegang frem til ca. 1890, må der således opereres med tre faktorer og faser i udviklingen:

1) Krisen 1857 og årene derefter brød den økonomiske fremgang, som byen havde været inde i siden slutningen af 1830erne. Følgerne af denne krise var endnu ikke overvundet i 1864.

2) Grænsedragningen i 1864 berøvede byen en del af dens opland. Den nye grænse betød desuden en forøget udvandring, hovedsagelig af politiske og nationale grunde. Denne udvandringsbølge stilnede dog af ca. 1871.

3) Den økonomiske krise inden for landbruget fra 1870ernes slutning og i 1880erne forringede beskæftigelsesmulighederne og betød en stærkt forøget afvandring fra sidste halvdel af 1870erne. En væsentlig del af denne afvandring gik formodentlig til oversøiske lande.

Bevarede skattelister fra 1871-72 giver et indblik i, hvem der flyttede bort fra byen, og hvor de flyttede hen (tabelbilag 3). Listerne viser, at det næppe var det nationale tilhørsforhold, der var den afgørende faktor i vandringerne i disse år. Af de ialt 1392 personer, der blev slettet af skattelisterne i disse to år, udvandrede kun 1/3 til Danmark, mens 1/3 flyttede til det øvrige Nordslesvig og ca. 1/5 til byer i Sydslesvig og Holsten samt Hamborg og det øvrige Tyskland. Kun 5 % udvandrede til oversøiske lande, men det er dog muligt, at Danmark og de store byer sydpå for flere af udvandrerne blot har været mellemstation på vej til de oversøiske lande.

Ser vi på de udvandrede fordelings på erhvervs- og socialgrupper viser det sig, at de faglærte arbejdere (håndværkersvendene) udgjorde 38 %, tjenestepiger 27 % og arbejdere, tjenestekarle og lærlinge 20 %, ialt ca. 85 %. De selvstændige udgjorde kun en meget lille del.

Af håndværkersvendene og tjenestepigerne har mange uden tvivl kun været beskæftiget kort tid i byen. Bemærkelsesværdigt er således de mange tjenestepiger, der forekom omkring skiftedagene den 1. maj og 1. november. 43 % af de 370 tjenestepiger, der forekommer i skattelisterne, udvandrede til amtet. Det var formodentlig landbopiger, der vendte hjem efter at have tjent i byen eller blot tiltrådte en ny plads. Mange af håndværkersvendene var på vandring. En tredjedel af de 529 håndværkere i skat-

Kort over Haderslev 1862, opmålt af skovrider H. Fangel, Ulfshus, og trykt i J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864. På kortet bemærkes især området ved havnen med hele den nye skibbro rundt om møllen, øst for hvilken den såkaldte »Svenskehavn« til skibene med trælast fra Sverige er indrettet. Østergade med gasværket samt Skibbrogade er delvis bebygget, og man bemærker i dette område endvidere de to jernstøberier. Kanalen gennem byen ses ikke og er formodentlig delvist tildækket, men en sti med nyplantede træer er anlagt langs den (den nuværende Jomfrustien). Mod nord ses det nye kvarter omkring Gammelting med den store bygning Gammelting 6 og 7 samt teatret heroverfor. Ved Gåskærgade ses Den lærde Skoles bygning fra 1854 samt Skolegade, der forbinder Gåskærgade og Arbejdshusvej (L. Skausgade). Mod syd er der bygget huse langs den nye chausse til Aabenraa, og mod nord fører chausseen til Kolding forbi Skulderbladet. I kortets nederste venstre hjørne ses byens Nørremark, der strækker sig op til den nuværende Vesterskov. (Tekst af H. Fangel, bd. 1, s. 504).

telisterne vandrede nordpå til Danmark, og der var her for en stor dels vedkommende tale om danske håndværkersvende, som var på vej hjem efter de obligatoriske vandreår, ligesom den fjerdedel af håndværkerne, der vandrede sydpå, for manges vedkommende var håndværkersvende, der indledte deres vandreår. Efter en kort tid i byen, der dog ikke har været kortere, end at de har nået at blive sat i skat, har de forladt byen igen.

Dette vandringsmønster for tjenestepiger og håndværkersvende er for så vidt ganske normalt, men der er flere forhold, der tyder på, at det også må tages som et udtryk for de ringe beskæftigelsesmuligheder, der var i byen. Faldet i antallet af medhjælpere inden for håndværk og industri viser klart dette. Mens der i 1860 var 878 faglærte arbejdere, var tallet i 1883 450, og mens antallet af ufaglærte arbejdere og tyende i 1860 var 1110, var tallet i 1883 949, dvs. et samlet fald på knap 600 arbejdspladser (tabelbilag 5).

Til trods for dette fald var der ikke på noget tidspunkt tale om mangel på arbejdskraft i disse år, tværtimod. I 1886 hævdedes det således ved novemberskiftedag, at der tilsyneladende var rigeligt med tyende, men i slutningen af 1870erne synes det at være særligt galt. Sult og tiggeri var da af et sådant omfang, at en ekstra indsats var nødvendig. Der oprettedes en bispisningsanstalt, der var virksom hver vinter fra 1878 til 1881, og både Håndværkerforeningen og en »Forening imod Tiggeri«, der blev stiftet i 1880, forsøgte at komme tiggeriet til livs ved at påtage sig at sørge for de farende svende. Antallet af svende, der blev bispist eller fik en skærv, var stigende fra 1879 til 1880, men fra 1881 faldt det betydeligt. Ca. 500 familier fik i vinteren 1878-79 mad fra bispisningsanstalten.

De svende, der blev bispist af bispisningsanstalten eller fik en skærv fra Foreningen imod Tiggeri, opholdt sig formodentlig kun kort tid i byen, før de drog videre, enten imod nord eller imod syd. Problemet var jo netop, at der ikke var arbejde at få. For nogle lykkedes det dog, og de slog sig ned i byen og blev sammen med andre tilvandrere optaget på byens skattelister.

Tal fra classeskattens tilgangslister fra ca. 1. juli 1887 til 31. dec. 1889, dvs. 2 1/2 år, kan sige noget om indvandringens struktur, selvom disse lister adskiller sig fra afgangslisterne 1871-72 ved kun at omfatte de personer, der er sat i skat, ialt 553. Det betyder bl.a., at der kun er meget få tjenestepiger med i listerne, ligesom det må formodes, at en del håndværkersvende ikke er med (tabelbilag 4).

Bemærkelsesværdigt er det, at der næsten udelukkende er tale om enkeltpersoner. Af de 553 personer havde kun 24 familie med, således at der ialt var tale om 604 personer. At kun 24 fami-

lier på ialt 68 personer flyttede til byen i disse 2 1/2 år, viser, at der endnu ikke var tale om nogen større befolkningstilvækst, således som det samlede befolkningstal i disse år da også viser.

Håndværkersvendene udgjorde størstedelen af de tilvandrede, nemlig 383 (69 %), igen et klart udtryk for den meget store mobilitet, der traditionelt fandtes hos denne erhvervsgruppe. Som i 1871-72 kan vi se, at mange af svendene må have været på vandring enten fra Danmark og sydover eller den modsatte vej.

Af de 383 tilvandrede faglærte arbejdere kom 213 (56 %) fra Danmark og kun 99 (26 %) sydfra. Der var her ret store forskelle fra fag til fag. Det er bemærkelsesværdigt, at i næringsmiddelgruppen (bagere, konditorer og slagtere) kom der lige så mange sydfra som nordfra, mens ikke en eneste af barbermedhjælperne kom fra Danmark. Den gruppe håndværkere, hvor langt de fleste kom nordfra, var jern- og metalarbejderne (61 ud af 77). Andre enkeltgrupper, hvor tilvandringen nordfra var stor, var tobaksspinderne (6 af 8) og stelmagerne (vognfabrikation) (6 af 9). Går vi til gruppen af handlende, kom 14 af 19 kommissær nordfra, mens derimod alle tjenere kom sydfra. Af de ufaglærte arbejdere og tjenestekarle kom 31 af 65 nordfra og kun 6 sydfra (11 var hjemsendte soldater).

Der synes altså på denne tid ikke at have været nogen fare for, at arbejderklassen i Haderslev skulle få en overvægt af tyskfødte.

Blandt de 553 tilvandrede var kun 19 embedsmænd eller -kvinder, og af dem kom kun én nordfra, mens 9 kom sydfra og 7 var hjemsendte soldater. Det er klart, at de sydfra kommende dominerede her, fordi man ikke kunne beklæde en offentlig stilling i Nordslesvig uden at være en god tysker. En udvidelse af embedsmandsstanden betød således en styrkelse af tyskheden. I perioden frem til ca. 1890 var det stort set kun inden for skolevæsenet, der skete en udvidelse, bl.a. ved seminariets oprettelse i 1884.

Den store kaserne, der blev taget i brug i september 1888, var også tænkt som et middel til at styrke tyskheden. Antallet af hjemsendte soldater, der slog sig ned i Haderslev, steg kraftigt i 1889. Selvom de ikke alle stammede fra kasernen i Haderslev, er det alligevel bemærkelsesværdigt, at 32 af de ialt 55 hjemsendte soldater i de 2 1/2 år, listerne dækker, var fra året 1889. Det, som man havde regnet med ved placeringen af den store garnison i byen, synes altså at skulle gå i opfyldelse. En del soldater bosatte sig efter hjemsendelsen i byen, og det var vel at mærke ikke mænd, der stammede fra Nordslesvig.

A. P. Festersen, født i Tofthund 1836, var igennem mange år udvandringsagent for det Hamborg – Amerikanske Post og Paket Aktieselskab. Samtidig hermed udgav han en annonceavis, og i 1879 overtog han udgivelsen af Nordslesvigsk Tidende, hvis navn han ændrede til Folkebladet. Medlem af borgerrepræsentationen 1870-1892. Udsnit af brevpapir. HBA. (Om de udvandrede fordelt på køn, erhverv og alder, 1882-1894, se bd. 1, tabel 3-4, side 23-24).

ÆNDREDE ERHVERVSSTRUKTURER

Befolkningsstilbagegangen fik væsentlige følger for befolkningens erhvervsmæssige og sociale sammensætning. De usikre økonomiske vilkår betød som nævnt, at beskæftigelsesmulighederne blev færre for faglærte og ufaglærte arbejdere. Deres andel af de erhvervsaktive faldt derfor 1860-83 fra 47 % til 38 %, mens de selvstændige næringsdrivendes andel holdt sig nogenlunde uforandret på godt 35 % (se figur s. 48 og tabelbilag 5).

Funktionærgruppen, herunder embedsmændene, voksede derimod. Den udgjorde i 1860 kun 3,2 % af de erhvervsaktive, men i 1883 8,9 %. Det var ikke alene antallet af preussiske embedsmænd, der steg, men også det mere underordnede personale såsom kontorister og skrivere, ligesom der kom flere funktionærer inden for private virksomheder, banker og sparekasser.

Samtidig voksede gruppen af de personer, der stod uden for erhvervene. Den udgjorde i 1860 5,7 % af den samlede befolkning, men i 1883 7,5 %. Især er det bemærkelsesværdigt, så mange enker og enlige kvinder der fandtes i 1883 (ialt 287). Det fremgår ikke altid helt klart, hvad de har levet af, men nogle har formodentlig haft en form for pension eller renteindtægt, andre har været henvist til offentlig understøttelse på linje med de 93 personer, vi træffer i byens fattiganstalt og på Hertug Hans Hospitalet.

Tjenestepigeres antal var faldende. Mens der i 1860 var 498 tjenestepiger og husholdersker, var antallet i 1883 419. Færre og færre håndværksmestre havde råd til at have tjenestepiger (i 1883 kun 61), og flere og flere af tjenestepigerne fandtes nu hos handlende og gæstgivere samt hos embedsmændene, de liberale erhverv og funktionærerne.

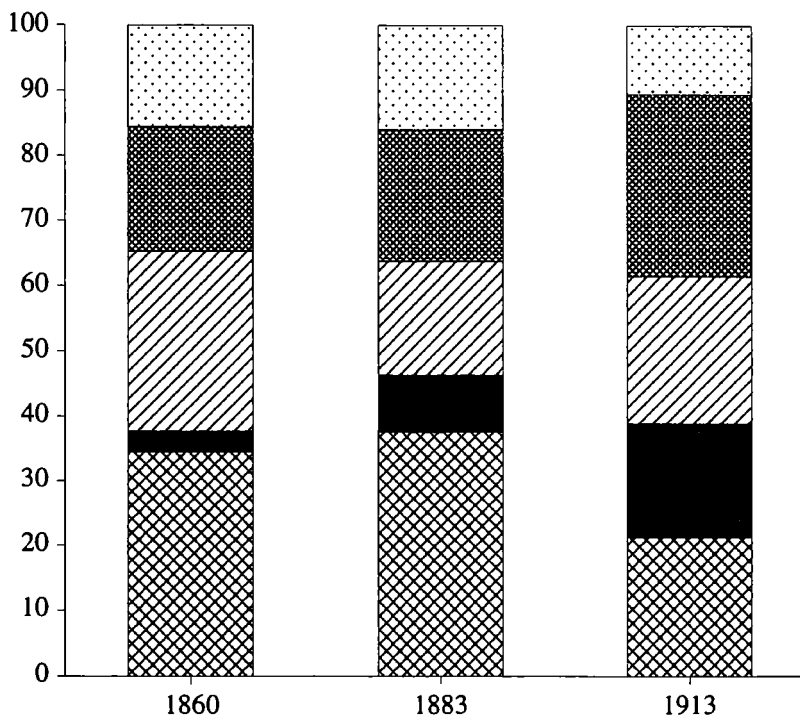
Inden for de traditionelle håndværk skete ret betydelige strukturændringer sammenlignet med forholdene i 1860. Når vi ser bort fra de store virksomheder med mange beskæftigede, både faglærte og ufaglærte (jernstøberierne, tobaksfabrikken og skibsbyggeriet), faldt antallet af beskæftigede ialt, dvs. både selvstændige og medhjælpere, fra 1177 til 764 i 1883. Det var især antallet af medhjælpere, der faldt (fra 616 til 258), men vilkårene var ikke ens inden for de forskellige fag. Antallet af dem, der fremstillede næringsmidler (bagere, slagtere, møllere), holdt sig konstant, mens der blev flere, som beskæftigede sig med forarbejdning af papir, sten, ler, læder m.m. Det var især oprettelsen af flere bogtrykkerier, der forøgede beskæftigelsen her.

Inden for de andre håndværk var der tale om tilbagegang i såvel antallet af beskæftigede som de enkelte fags andel af det samlede antal beskæftigede. Værst var det inden for byggeriet,

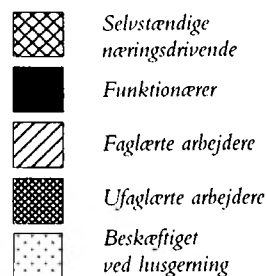

Slotsgade 21, set fra Store Klingbjerg ca. 1900. Bygningen opført som købmandsgård i 1821 over en kælder fra 1567. I 1889 indrettedes her et kristeligt svendeherberg, »Herberge zur Heimat«, der fungerede frem til 1934. Værelserne til de vandrende svende var indrettet på det tidligere pakhusloft. Postkort i privateje.

Procent

Befolkningens sociale status 1860-1913

Kilde: Tabelbilag 5.

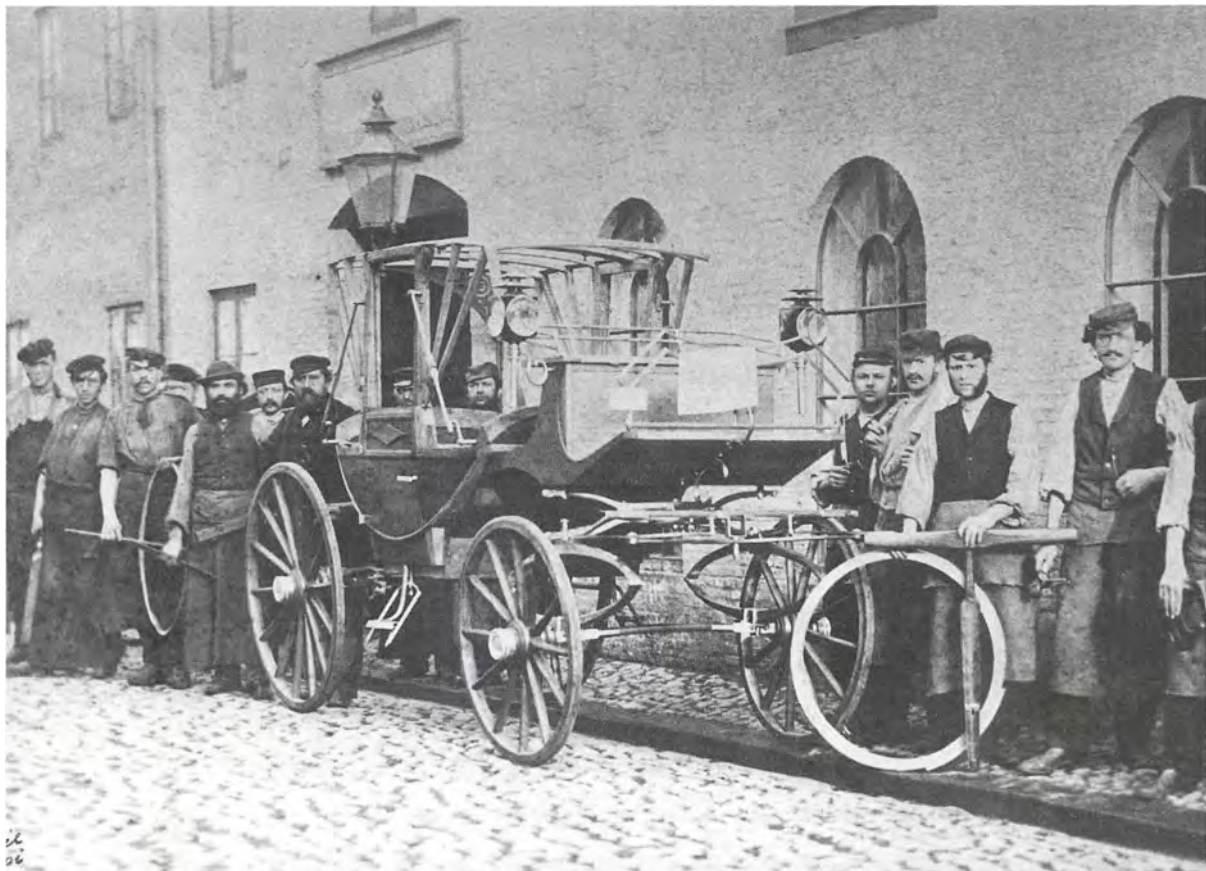
hvor antallet af beskæftigede faldt fra 204 i 1860 til 126 i 1883, og inden for jern- og metalforarbejdningen, hvor der i 1860 var 141 beskæftigede, men i 1883 kun 68 (eksklusiv jernstøberi og maskinbyggeri). Der fandtes i 1860 74 smedesvende og -lærlinge, men i 1883 kun 24, mens der kun var én guldsmedesvend (i 1860: 13).

Disse fags tilbagegang skyldtes formodentlig ikke kun den almindelige tilbagegang for Haderslev i denne periode, men nok også, at industrialiseringen og stordriften for alvor slog igennem i Tyskland i disse år. Mange gamle traditionsrige håndværk blev slået ud af konkurrencen fra den ekspanderende industri, især de håndværk, der forarbejdede møbler og lign. De 15 rebslagere i 1860 var i 1883 reduceret til 5, og i 1895 var der ingen. Af stolmagere var der i 1860 12, i 1883 4 og i 1895 ingen. Af hatte- og kasketmagere var der i 1860 6, i 1883 1 og i 1895 ingen. Handskemageriet, et gammelt traditionsrigt Haderslev-håndværk, havde i 1860 16 udøvere, i 1883 4, og i 1903 kun én, da handskemager H. Schrøder i Præstegade døde. Han var den sidste handskemager i Haderslev, der havde gjort det såkaldte amtsmesterstykke.

En tilsvarende tilbagegang kan konstateres i antallet af medhjælpere i disse fag. Her havde rebslagernes i 1860 15 svende, i

På trods af industrialiseringen fandtes der endnu mange håndværkere, der havde lært faget fra grunden. Svendestykke bestående af læselus, nogle og to håndtag, fremstillet af læselusmed Hans Toftmann omkring 1870. Toftmann startede egen virksomhed i Nørregade 9, men flyttede i 1878 til Gravene 28, som han havde ladet opføre. HAM. Foto: C. Krassel.

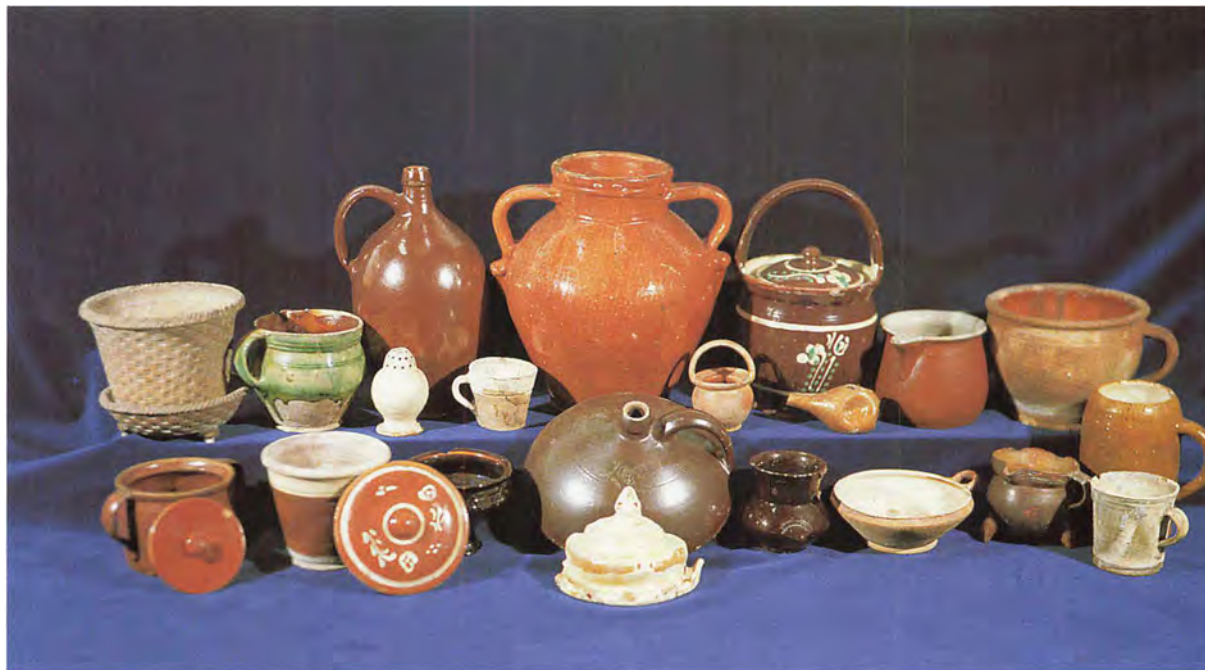
Arbejderne på Johannes Jensens vognfabrik fotograferet foran virksomheden på Gravene før 1882, da bygningen blev nedrevet og erstattet af den nuværende bygning, Nørregade 19. Johannes Jensen etablerede sig som smedemester i 1854, men omstillede gradvist produktionen til fremstilling af vogne. Frem til grundlæggerens død i 1898 var virksomheden byens næststørste vognfabrik med gennemsnitlig 5 ansatte. Størst var Hangaards vognfabrik i Gåskærgade, med fra 5 til 10 ansatte. J. Jensens fabrik blev i 1906 overtaget af Johannes Hildebrandt, der flyttede virksomheden til nybyggede lokaler på Jomfrustien 26. Foto i HBA.

1883 kun 1, væverne havde i 1860 19 svende og lærlinge, i 1883 ingen, stolemagerne 6 i 1860 og 1 i 1883.

Inden for andre håndværk viser tilbagegangen sig ikke så meget, når vi ser på antallet af selvstændige, men derimod i en kraftig reduktion af medhjælperne. Der var i 1860 43 skræddere i byen, i 1883 40, men antallet af svende og lærlinge var reduceret fra 30 til 10. Antallet af skomagere var både i 1860 og 1883 ca. 70, mens medhjælperne var reduceret fra 79 til 31. Også snedkernes antal var ret uforandret (ca. 40), mens antallet af medhjælperne faldt fra 84 til 23.

For snedkernes vedkommende gjorde der sig nok særlige forhold gældende, som vi også kan konstatere inden for farveriet og garveriet. I disse fag vandt maskiner og stordrift indpas – også i Haderslev, og det bevirkede, at der i mindre grad blev brug for faglært arbejdskraft. Derfor skjuler der sig i 1883 sikkert en række medhjælperne inden for disse fag blandt de ufaglærte arbejdere.

Også inden for handel og omsætning kan vi konstatere temmelig store strukturændringer i perioden ca. 1870-90. I 1868

fundtes der i byen ca. 55 købmænd (kolonial- og manufakturhandlere) og ca. 25 andre større handlende (tømmer-, korn-, produkt- og boghandlere). Frem til 1875 etablerede der sig yderligere ca. 25 handlende og 1875-83 endnu 30. Af disse ca. 135 handlende forsvandt ca. halvdelen 1876-83 og yderligere ca. 30 1883-91. Ved århundredskiftet var der kun ca. 40 tilbage af disse firmaer, der blev etableret inden 1883, heraf blot 20 af de »gamle« firmaer fra 1868.

Især det meget store antal handlende, som forsvandt 1876-83, er bemærkelsesværdigt. Det understreger endnu engang, at disse år var vanskelige kriseår, der greb dybt ind i byens økonomiske liv.

Det samlede antal af større købmænd (incl. korn- og tømmerhandlere) lå både i 1860 og 1883 på ca. 90. Derimod skete en vældig vækst i antallet af småhandlende. Ca. 40 personer benævntes i 1883 »Handelsmann«, og det dækkede sikkert over mange forskellige former for handel, lige fra gadedørshandel, hvor »butikken« var en trækvogn, til købmandslignende foretagender med lærling og tjenestepige. Mange af disse småhandlende holdt til i byens sidegader. Der fandtes i 1883 desuden 38 høkere, 4 mælkehandlere, 11 ølhandlere, 3 grønthandlere og 2 melhandlere.

Antallet af gæstgivere og kælderværter holdt sig til trods for det faldende befolkningstal nogenlunde uforandret fra 1860 til

I perioden 1864 til 1920 udøvede tre pottemagere deres traditionelle håndværk i Haderslev. På fotografiet er samlet et udvalg af keramik fremstillet på disse tre værksteder. Hovedparten stammer fra slægten Rathenburg, der i to generationer (1878-1919) drev virksomhed i Storegade 87. Den nuværende bygning er opført af H. Rathenburg i 1911. Karakteristisk for denne er den brune glasur, men mange former for keramik udførtes på værkstedet. De øvrige genstande stammer fra henholdsvis Heinrich Gelineck, død 1913, der havde værksted Katsund 8, og Ludvig Zierau, hvis værksted lå Nørregade 35. Da Rathenburg i 1919 lukkede sit værksted, forsvandt byens sidste pottemager. HAM og Ehlers Samlingen, Slotsgade 20, Haderslev. Foto: C. Krassel.

Nogle håndværkere indstillede sig hurtigt på de nye tider. Den 3. juni 1887 kunne urmager Wedermann i Smedegade reklamere i Modersmaalet med etablering af elektriske anlæg. Tre år senere brændte den første elektriske pære hos P. J. Petersens maskinfabrik på Naffet, og byen fik først sit elværk i 1901.

Otto Wedermann,
Urmager & Elektriker,
 Sønderblev, Smedegade 298.

anbefaler sig med Forfærdigelse af

elektriske Anlæg

for Privathuse, Sygehøuse, alle Slags Fabrikker,
 Hoteller, Pensionater, Drivhuse, Lørrerum,
 Bryggerier o. s. v.

Ovnenævnte Anlæg, saavel som

Hus-telegrafer og Telefoner

udføres efter forudgaaende Overflag i korteste Tid, prompt og billigt.

1883; men antallet af udskænkingssteder var alligevel i betydelig tilbagegang, fordi mange småhåndværkere og småhandlende i 1850'erne og 1860'erne havde haft udskænkning ved siden af deres hovederhverv. De forsvandt, bl.a. på grund af den bevillingspolitik, som myndighederne fulgte.

Alt ialt betød befolkningstilbagegangen fra ca. 1870 og strukturændringerne inden for handel og håndværk en talmæssig, men næppe økonomisk styrkelse af småborgerskabet. Arbejderklassen svækkedes derimod betydeligt, og det gælder især de faglærte arbejdere, hvis andel af arbejderklassen faldt fra ca. 44 % til 32 %. I 1883 udgjorde de faglærte kun ca. 14 % af samtlige forsørgere (i 1860 ca. 24 %). Det højere borgerskab og embedsmandsklassen styrkedes tilsvarende, ikke så meget i tal som i indflydelse. At denne udvikling også fik politiske konsekvenser, vil fremgå af et følgende afsnit.

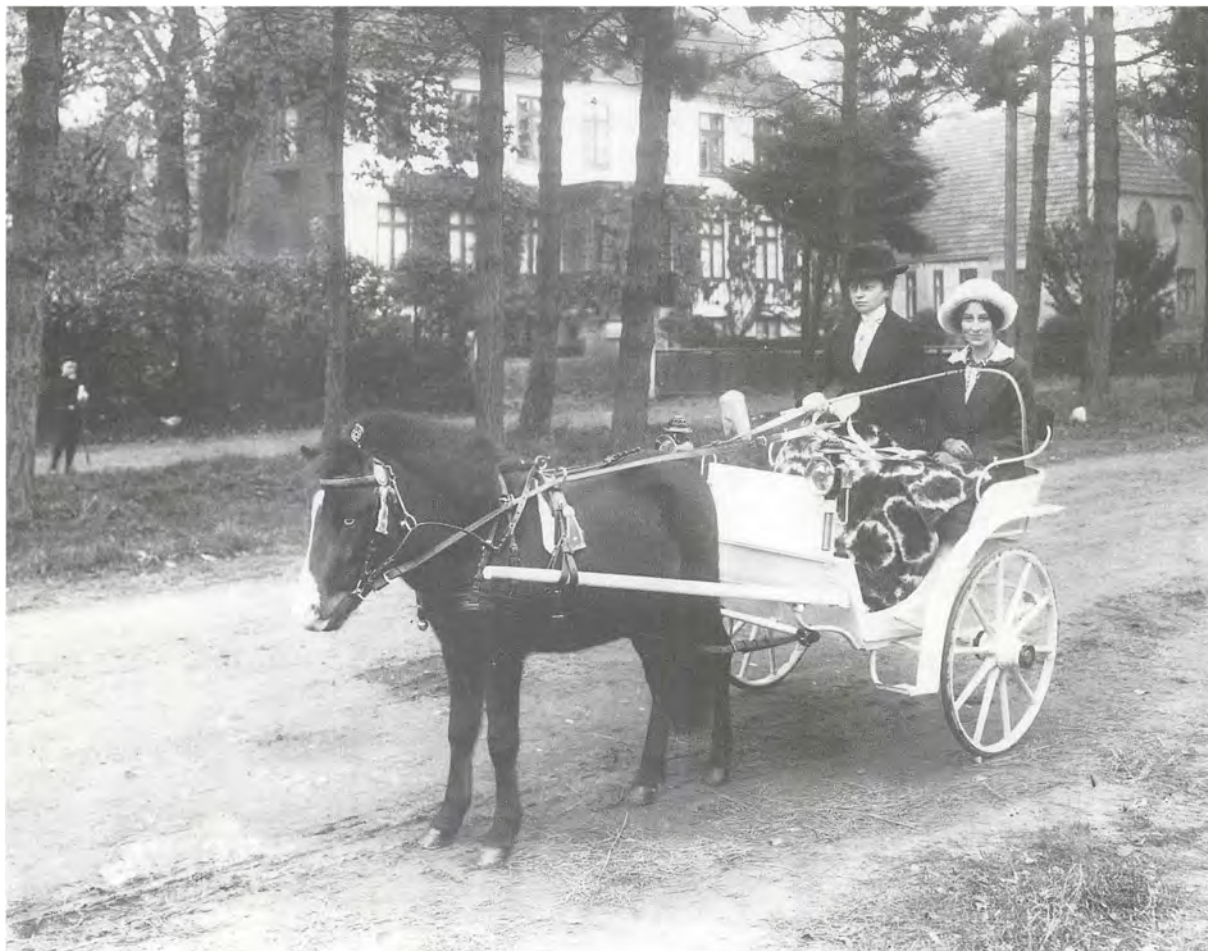
De fysiske rammer

GADER OG VEJE

Siden indlemmelsen af de ubebyggede områder på Naffet nord for Skibbrogade i 1842-43 var byens område ikke blevet forøget. Ved det omfattende byggeri i 1850'erne var en del af dette område blevet bebygget, og ubebygget henlå efter 1860 kun området mellem Østergade og Jomfrustien og Allegade og Toldbodgade (gasværket). Efterspørgslen efter nye byggegrunde var i perioden ca. 1870-90 stærkt begrænset.

Man fandt det dog fra byens side unaturligt, at der umiddelbart vest for købstaden lå en selvstændig kommune, hvor byens banegård, hovedpostkontor samt landrådskontoret lå. Allerede i 1865-67 var der ført resultatløse forhandlinger om indlemmelsen af banegårdsarealet i byen, men i 1881 blev sagen taget op igen ved landråd v. Rosens initiativ. En kommission af borgerrepræsentationen blev nedsat, men dens forslag til indlemmelse var så vidtgående, at det stødte på stærk modstand i Gl. Haderslev kommune. Da man også fra byens side var begyndt at interessere sig for kommunerne Sdr. Otting syd for og Ladegård I nordvest for byen, var det nødvendigt at inddrage en regeringsembudsmand i forhandlingerne. I december 1886 afholdtes et møde, hvor denne embedsmand mødtes med repræsentanter for købstaden og de tre landkommuner, Gl. Haderslev, Ladegård I og Sdr. Otting for at forhandle om indlemmelse.

Det fremgik imidlertid meget klart, at de tre kommuner var stærkt imod en indlemmelse, og resultatet af de mange forhandlinger blev set fra købstadens side meget magert. I september 1889 indlemmedes 53 parceller af Gl. Haderslev kommune på ialt 5,0641 ha i Haderslev købstad, omfattende bl.a. Christina Friederica stiftelsen, områder ved Sorgenfri og på nordsiden af Laurids Skausgade (nr. 20-38), mens 12 parceller ved Bøndergårdene på ialt 0,8110 ha flyttedes fra købstaden til Gl. Haderslev kommune. Hverken banegård, posthus eller landrådskontor var således omfattet af denne indlemmelse. I 1882 var Slotsvandmøllen blevet indlemmet i byen, og byen havde i 1875 købt Bøghoved for 1800 mark. Der er således tale om en meget begrænset udvidelse af byens areal i denne periode.

Slægten von Kroghs ejendom Marienlyst på Aastrupvej. Bygningen blev opført af secondløjtnant Niels von Krogh i 1827 og navngivet efter hans kone Marie Wedell. 1868-1893 ejedes Marienlyst med sit tilliggende på 19 ha af den ugifte Louise Juliane Christine von Krogh, der begyndte at bortsælge byggegrunde i 1877. I 1916, da hestehandler Carstens købte ejendommen, var dens tilliggende reduceret til 7 ha. Ponyvognen, der holder på den endnu ikke brolagte Aastrupvej, føres af lærerinde på Auguste-Victoria skolen, frøken Anna Raben, der var datter af muremester og rådmænd Carsten Peter Raben. Foto i HAM.

Grunden til, at man var begyndt at interessere sig for en indlemmelse af nabokommunerne, var, at der i 1880'erne så småt var begyndt et byggeri i disse områder. Allerede i 1877 havde ejeren af Marienlyst solgt grunde syd for Aastrupvej, og det måtte forudses, at der i de kommende år ville ske en udflytning fra byen til nybyggede huse i disse områder. Skatten var nemlig lavere i landkommunerne end i byen, og man kunne derfor frygte, at mere velstående borgere ville flytte, og byens skatteindtægter dermed mindskes. Væsentligt har sikkert også været, at en del borgere havde jorder i nabokommunerne, og da Sdr. Otting kommune i 1886 begyndte at opkræve indkomstskat af disse borgere, fandt borgerrepræsentationens formand, Jens Johannsen, der ejede betydelige jordarealer i Sdr. Otting, at tiden nu var inde til at få gennemført en sammenlægning. Foreløbig blev det dog ved den begrænsede indlemmelse, som skete i 1889.

Den største og mest bekostelige opgave, som byen påtog sig i denne periode, var nybrolægningen af byens gader. Der klagedes

i 1876 i Dannevirke over den dårlige brolægning mange steder i byen. I de tolv år, der var gået siden 1864, var kun én gade blevet brolagt, og mange steder var den brolægning, der var lagt ned i 1850'erne, i en elendig forfatning. Byens myndigheder erkendte, at en nybrolægning var nødvendig, men man var også klar over, at det ville blive meget dyrt.

Man startede i 1876 med at foretage et nivellement af alle byens gader med indtegnning på et stort kort af alle fremspring, trapper, kælderhalse osv. I februar 1877 fremlagde vejbygningsinspektør Fischer, der var blevet tilknyttet brolægningskommissionen som sagkyndig, et forslag, som bykollegierne godkendte den 23. febr. Byens gader blev inddelt i tre klasser. I byens hovedgader (Sønderbro-Lavgade-Torvet-Nørregade og Apotekergade-Bispegade-Storegade) skulle kørebanen udlægges i syv meters bredde, i de vigtigste sidegader (Badstuegade, Naffet, Slotsgade, Smedegade, Gravene, Gåskærgade, Slagtergade, Vestergade samt Pladsgade) i fem-seks meters bredde, og i de øvrige gader i kun fire meters bredde. Hovedgaderne skulle brolægges med de bedste sten, dvs. sten der var var hugget helt glatte, således at man fik en jævn og plan kørebane. Sidegaderne skulle brolægges med lidt grovere tilhugne og dermed billigere sten. Runde sten skulle dog undgås overalt. På stejle strækninger på hovedgaderne, bl.a. i Lavgade, skulle der dog også lægges de lidt grovere sten, for at vogne og heste kunne stå fast her. Også fortovene skulle belægges med flade sten ved siden af de brede og lange »løbesten«. Hvor der var afløb fra huse og gårdspladser, skulle afløbet sænkes ned i fortovet ved hjælp af kantsten, og den rende, der herved fremkom, skulle overdækkes med jern eller cementplader, så fortovet ikke blev oversvømmet ved fugtigt vejr. Over de åbne rendesten skulle der skabes passage ved hjælp af egetræsplanker.

Af økonomiske grunde afstod man fra at foretage en underjordisk kloakering, således som det var sket i flere nabobyer. Man mente at kunne forsvare det, fordi byens beliggenhed gjorde, at de åbne rendestene havde fald nok til, at affald og urenheder kunne føres bort ved regnfald eller ved spulning. Det anbefalede i den forbindelse på passende steder i byen at anlægge artesiske brønde, hvorfra den konstante vandstrøm kunne spule rendestenerne. Som argument for ikke at gennemføre kloakering anførtes også, at dammen og fjorden, hvor kloakerne skulle udmunde, ville blive tilmudrede og forurenede, og det ville med de lugtgener, der ville komme, forurene mere end de åbne rendestene!

I de følgende år blev så denne nybrolægning af alle byens gader – ialt 6 km – gennemført. Man startede naturligvis med hoved-

Et brolæggersjak arbejder i Storegade, fotografert kort efter 1920. Foto i HBA.

gaderne, der blev nybrolagt i løbet af 1878-79. Først i 1888 var man færdig med brolægningen. De gader, der måtte vente længst, var naturligvis baggader og gader i byens yderkvarterer, som f.eks. Jomfrugang, Katsund og Brøndstræde. Alt ialt kostede dette omfattende arbejde ca. 250.000 mark, hvoraf ca. 240.000 blev optaget som lån i løbet af årene 1878-89. Adskillige arbejdere var beskæftiget med brolægningen, og der blev også fra byens side i høj grad skelet til, at det ville være godt med et sådant »beskæftigelsesarbejde« netop i denne tid.

Arbejdet var af et sådant omfang, at næppe nogen husejer i byen forblev uberørt deraf, og der opstod da også ind imellem gnidninger mellem myndighederne og husejerne, der ikke ville acceptere de udgifter til bl.a. afløbsrender fra deres huse eller til ændring af trapper og kældernedgange, som de ifølge det stadig gældende brolægningsregulativ fra 1858 var forpligtet til at afholde. Der klagedes også over, at arbejdet gik for langsomt, og at gader og pladser lå hen i et rod, uden at der tilsyneladende skete noget.

Et par helt nye gader opstod også i denne periode. I 1878 anlagdes som et privat foretagende en vej fra hjørnet af Slagtergade og Brøndstræde til banegården, den nuværende Terkelsgade, der i 1888 fik navn efter Terkel Terkelsen, der ejede jorden heromkring. En række større næringsdrivende i Slagtergade følte stærkt behov for en direkte forbindelse til banegården, og byen ydede 1/5 af anlægsomkostningerne på 4500 mark.

Kredsen havde i 1878 forlagt chausseen til Sommersted (Simmerstedvej), således at den endte ved bygrænsen med et fald ned imod byen. For at forhindre oversvømmelse af kvarteret her imod vest måtte byen derfor meget imod sin vilje i 1878 anlægge

et stykke gade med tilhørende rendestene i forlængelse af Vestergade fra Brøndstræde til Terkelsgade. Resultatet var dog ikke tilfredsstillende. Rendestene og rørledninger kunne ikke altid tage de store mængder vand og skidt, der derfor flød ned ad Brøndstræde og lagde sig i så store mængder på Storegade, at man kunne køre hele vognlæs væk.

Dette gadeanlæg betød dog en forbedring af tilkørselsforholdene til byen fra det nordvestlige opland. På samme måde blev forholdene forbedret for tilkørslen til byen fra det nordøstlige opland til byens østlige del. Ladegård kommune forbedrede i 1884 vejen fra Aastrupvej forbi Lindedal til broen over kanalen nord for byen, og det betød, at byen i 1885 gennemførte en brolægning af gaderne fra broen og ind til Skibbrogade.

I 1880 købte byen et par ejendomme i Vestergade og Slagtergade i forlængelse af Pladsgade for at anlægge en forbindelsesgade mellem de to gader. Denne forlængelse af Pladsgade blev anlagt i 1881.

Midt i byen mellem Gåskærgade, Nørregade og Gravene havde i århundreder ligget et stort ubebygget og fugtigt område på næsten 0,6 ha, kaldet Jørgensens Toft. En række grunde ved Gåskærgade og Nørregade, hvor der fandtes adskillige usunde gruber og møddinger, havde vanskeligt ved at komme af med deres spildevand, idet ejeren af toften ikke var forpligtet til at modtage afløb fra tilgrænsende grunde. Da ejeren i 1877 gik konkurs, meldte byen sig som liebhaver til toften, men borgerrepræsentationen ville ikke gå med til at betale de 15.000 mark, der forlangtes. Toften blev så solgt til et privat konsortium, men det lykkedes herefter at få et flertal i byrådet til at bevilge 11.000 mark; for dette beløb tilbød konsortiet byen toften. Samtidig vedtog man, at pladsen skulle bruges til anlæggelse af et kvæg- og hestemarked.

Byen overtog herefter pladsen, og i 1878 blev den drænet og planeret. Samtidig fik man etableret afløb fra grundene ved Nørregade og Gåskærgade via Gravene og under Nørregade til Jomfrustien i en underjordisk rørledning. Beboerne omkring Torvet vendte sig stærkt imod planerne om at flytte kvægmarkedet til Gravene. Huslejen i de mange gæstgiverier og udsænkingssteder omkring Torvet var temmelig høj, og man frygtede, at indtægterne ville falde, når markedet flyttedes. Man indgav endog en protest til regeringen i Slesvig, men byens argumenter for en flytning var indlysende klare: »Torvet er langt fra stort nok til disse markeder; kvægdrifterne klumper sig endvidere sammen i de tilstødende gader, spærrer for vogne og fodgængertrafik og efterlader et lag af møg på brolægningen, som er vanskeligt at få væk og kun efter flere ganges rensning lader sig fjerne. I tørt vejr

Kvægmarked på pladsen ved Gravene omkring 1890. Markedspladsen er fotograferet mod nordøst, i baggrunden ses kasernens to tårne. Kvægmarkedet holdt til på Gravene frem til 1925, da det flyttede til de nyindrettede eksportstalde ved Haderslev offentlige Slagtehus på Jomfrustien. Også et mindre kvægmarked bag Sohls gæstgiveri Sønderbro 8 blev nedlagt på dette tidspunkt. Foto i HAM.

er det ganske vist i begyndelsen mindre mærkbart, men når der senere kommer regn, bliver gaderne glatte og fedtede.»

Protesterne hjalp ikke, og efter at pladsen i foråret og sommeren 1880 var blevet brolagt, kunne den tages i brug for første gang ved Mikkelsmarkedet i september 1880. Der viste sig straks problemer med at få hele markedet til at være på pladsen, og der var derfor røster fremme om at flytte svinemarkedet til pladsen syd for Sønderbro, hvor et område ved Møllestrømmen var blevet fyldt op. Flere borgere vendte sig dog herimod og mente, at svinemarkedet fortsat burde holdes i Nørregade mellem Gravene og Gammelting. Byrådet fastholdt imidlertid, at også svinemarkedet skulle holdes på den nye markedsplads, og en markedskommission blev valgt til at føre tilsyn med alle markeder, både de store krammarkeder, kreaturmarkederne og de ugentlige markeder. De tre store krammarkeder – påskemarkedet, Jacobsmarkedet den 25. juli og Mikkelsmarkedet den 29. sept., der alle varede i tre dage – blev fortsat holdt på Torvet og i de tilstødende gader.

OFFENTLIGT OG PRIVAT BYGGERI

Både det offentlige og private byggeri var meget begrænset i årene fra 1864 til 1890, men byen rummer dog endnu en række markante bygninger fra denne periode, først og fremmest den store preussiske kaserne. Tidens huse har ikke noget arkitektonisk enhedspræg. Flere tendenser gjorde sig gældende, de forskellige stilarter blandedes, og man benævner da også årene fra

Apotekergade 1, samt Torvet 6 og 7, fotograferet før 1870, da Torvet 6 blev nedrevet og den nuværende bygning opført. Det er i princippet den middelalderlige byggeskik, der her endnu er repræsenteret med de høje gavlhuse, portgennemkørsel og høj kælder. Adskillige af denne type gamle huse måtte i den følgende tid lade livet til fordel for moderne byggeri. Udover Torvet 6 kan nævnes Nørregade 2, nedrevet 1901, Slotsgade 33, nedrevet 1902 og den gamle provstegård fra 1591 på Naffet 12, der blev nedrevet 1882. (Se iøvrigt H. Fangels liste over nybyggeri i Haderslev i *Huse i Haderslev*, bd. 2 (1987), side 347-369). Foto i HBA.

ca. 1860 og helt op til begyndelsen af 1900-årene historicismens eller de historiske stilarters periode.

Mange af de klassicistiske elementer, som karakteriserede den foregående periode, blev stadig brugt. De mange fine friser og gesimser forsvandt, men pudsede facader, vinduesindfatninger trukket i puds og kvarfugning fandtes stadig, som f.eks. på Torvet 7 og Naffet 34 fra 1870 og Gravene 17 fra 1881. De klassicistiske elementer holdt sig længe i Haderslev, men udviklede sig i retning af en noget overdreven brug af de forskellige klassiske former, således som det f.eks. ses i Storegade 48 fra 1881, Nørregade 19 fra 1882, Storegade 62 fra 1883 og Apotekergade 13, hvis facade og mansardetage er fra 1887.

Romanske og gotiske stilelementer møder vi på Nørregade 1 fra 1871, der har kamtakkede gavle og rundbuede vinduer, og på Storegade 77 fra 1876 med gotiserende sprosseværk i vinduesbrystningerne.

I 1860erne og 1870erne optrådte den rene murstensarkitektur, som var så almindelig i 1820erne og 1830erne, igen, men i en væsentlig anden udformning end tidligere, ligesom flensborgstenen var stærkt på retur. Vinduesbryn og profilerede led anvendtes meget, bl.a. som trukne indfatninger. Gode eksempler på sådanne bygninger i blank mur er Store Klingbjerg 3 fra 1868, nr. 8 fra 1865 og nr. 9 fra 1866 samt Nørregade 24 fra 1868 og nr. 26 fra 1867. I Gåskærgade er nr. 4 fra 1889 og nr. 13 fra 1884, der begge står i blank mur med vinduesbrystninger med støbte elementer, et vidnesbyrd om, at industrialisering og masseproduktion nu også viste sig inden for byggeriet.

Byggeriet i nabokommunerne Gl. Haderslev, Ladegård I og Sdr. Otting var i 1880'erne endnu begrænset, men væsentligt er, at der her udvikledes en ny boligform, villaen, der skal omtales nærmere i afsnittet side 262.

I marts 1871 brændte arbejdsanstalten i Laurids Skausgade, og byen var tvunget til at bruge 2300 thaler (6900 mark) til genopførelse af den stærkt beskadigede bygning, som blev bygget i næsten uændret skikkelse. Derimod blev ridehuset, der lå på Louisevej overfor stegehuset, ikke genopført, da det nedbrændte i febr. 1885. Grunden, hvor det lå, overgik til staten i forbindelse med kasernebyggeriet.

På grund af overfyldte lokaler i byens skoler blev byen i 1872 af regeringen i Slesvig, der ikke længere ville acceptere forholdene, tvunget til at bygge en ny skolebygning med to klasseværelser og bolig for to ugifte lærere. Bygningen blev opført i 1873 på byens jord i Ringgade på hjørnet af den senere Lembckesvej, og prisen var 3000 thaler (9000 mark). Nord for bygningen indrettedes en gymnastikplads, der skulle benyttes af alle byens skoler.

Man havde regnet med at kunne indrette de nødvendige skolelokaler i Slotsgade 21, som byen havde købt i oktober 1871 for 6200 thaler (18.600 mark) med den bagved liggende store lagerbygning (nu Jomfrustien 12). Lokalerne var imidlertid uegnede til skolebrug. Lagerbygningen var købt med henblik på garnisonering af den ene af byens to eskadroner soldater, der flyttede ind her i febr. 1872. Kaserneforvalter Th. Saggau i Neumünster overtog for en leje af 300 mark om året bygningens indretning m.m. samt forplejningen af soldaterne. Forholdene har næppe været velegnede, og det var måske for at råde bod herpå, at byens styre bevilgede gratis morgenkaffe til soldaterne i hele året 1872.

Soldaterne havde kaserne her indtil 1877, da de to eskadroner soldater forlod byen. Byen forsøgte så at sælge ejendommen, men det lykkedes ikke at opnå en acceptabel pris. Forhuset (Slotsgade 21) blev så udlejet til tre familier, og i bagbygningen fik »Eichant« (justérvæsenet) til huse i den ene halvdel, mens den anden halvdel blev udlejet til en af byens vognfabrikanter til udstilling af færdige vogne. En del af bygningen blev dog også i vintrene 1878-79 og 1879-80 overladt til den bespisningsanstalt, som en gruppe borgere havde oprettet (se side 45 og 125). I 1880 solgtes bygningerne til Ludvig Schmidt for 19.000 mark, dvs. samme pris, som byen havde givet for dem. Bagbygningen, den gamle lagerbygning, blev i 1882 videresolgt til den nystiftede frimurerloge, der stadig har til huse her.

Nye bygningsmæssige krav til byen blev stillet i 1884, da forhandlinger med skolekollegiet i Slesvig førte til beslutning om

oprettelse af et seminarium i Haderslev. Byen forpligtede sig til at skaffe lokalerne og købte i den anledning en ejendom i Laurids Skausgade (nr. 24), tilhørende fru kammerråd Huss, for 40.500 mark. Det var en stor toetages bygning fra 1856 med sidebygninger og en for- og en baghave. Her var rimelig plads til de to klasseværelser, seks mindre værelser til bibliotek og samlinger samt pedelbolig, som skolekollegiet i Slesvig forlangte. Skolen i Laurids Skausgade, fra 1873, skulle stilles til rådighed som øvelsesskole, og den blev i forbindelse hermed udvidet med et tredje klasseværelse.

Alle de her nævnte summer til køb eller istandsættelse af bygninger blev skaffet ved lån, idet der ikke var midler til at afholde de betydelige udgifter over byens ordinære indtægter.

Seminariets bygning ejedes af byen, mens selve seminariet blev drevet af staten, der lejede sig ind hos kommunen. Men staten ejede dog også selv en række bygninger i byen, bl.a. landråds-kontoret Ribe Landevej 1, banegården og posthuset, som blev opført 1867 overfor banegården. I Gammelting 2, som den preussiske stat havde erhvervet i 1886, indrettedes amtsret, og i haven bagved opførtes ud imod Laurids Skausgade en ny arrest, der blev taget i brug i august 1885.

Statens største byggeri blev imidlertid kasernen. Ved krigens udbrud i juli 1870 forlod den garnison, som byen havde haft siden 1867, Haderslev, og først i juli 1871 fik byen igen en garnison, nemlig to eskadroner kavalleri af det Slesvig-Holstenske Dragonerregiment nr. 13, bestående af ialt ca. 250 mand. De blev som nævnt indkvarteret dels rundt omkring i byen, dels i Slotsgade 21.

Allerede i slutningen af juli 1871 henvendte byen sig i en skrivelse til krigsministeriet om at få en større garnison. Der var nemlig enighed i bykollegierne om, at en garnison af en vis størrelse dels ville virke stimulerende på byens hensygnende erhvervsliv, dels ville betyde en styrkelse af det tyske element i byen. Disse to synspunkter var i den følgende tid helt centrale i byens argumentation for at få en garnison.

Først i december 1873 forelå der et svar på byens henvendelse. Generalkommandoen for 9. armèkorps i Altona, hvorunder hele provinsen Slesvig-Holsten hørte, meddelte, at i tilfælde af en forlægning af kavallerigarnisonen fra byen ville byen få en bataljon infanteri, hvis den vel at mærke kunne anbringes forskriftsmæssigt.

En bataljon var på ca. 520 mand, og det var klart, at der måtte bygges en kaserne, hvis man ville gøre sig håb om at få en sådan garnison til byen. Byens indkvarteringskommission fik derfor til opgave at overveje og undersøge især de økonomiske be-

Jomfrustien 12, ca. 1910. Bygningen var oprindeligt et pakhuis i tre etager, opført i 1832 som baghus til Slotsgade 21. Efter byens overtagelse af hele Slotsgade 21 komplekset havde en eskadron soldater fra slesvig-holstenske dragonregiment kaserne i bygningen. I 1882 erhvervedes bygningen af den nystiftede frimurerloge »Josva til de tre broere«, der siden har haft til huse her. Indtil 1978 var bygningen adskilt fra Jomfrustien ved en stor have. Postkort i HBA.

tingelser, under hvilke en sådan udvidet garnison kunne anbringes i en nybygget kaserne. På et møde i byrådet den 16. april 1874 blev det meddelt, at en kaserne ville koste højst 195.000 mark, og det blev besluttet, at byen kunne påtage sig opførelsen af en kaserne, der kostede maksimalt 195.000 mark, hvis godkendelsen af låneoptagelse hertil kunne opnås. Som byggeplads overvejedes dels et område af byens Nørremark, dels det ubebyggede område øst for Allegade, mellem Østergade og Jomfrustien.

Efter at de militære myndigheder havde anbefalet placeringen ved Østergade, lod byen bygmester Siemonsen i Berlin udarbejde en skitse og et overslag over udgifterne, men det stod allerede nu klart, at et sådant kasernebyggeri ikke ville kunne klares for 195.000 mark. Da byggeskitser og overslaget forelå i foråret 1875, viste det sig, at byggeriet ville koste i hvert fald 309.000 mark, altså 114.000 mark mere end det, byen mente at kunne yde maksimalt. Bykollegierne besluttede derfor på deres møde den 12. juni at rette henvendelse til den preussiske regering om, at der måtte ydes byen et rentefrit lån på 114.000 mark, som først skulle afdrages, når de store lån, som byen iøvrigt måtte optage til kasernebyggeriet, var afdraget. Den 23. okt. svarede regeringen, at der ikke fandtes muligheder for at yde et sådant lån, og at kasernespørgsmålet iøvrigt var et rigsansliggende.

Byen henvendte sig derfor i december 1875 til rigskansleren med anmodning om, at han ville medvirke til, at der af det tyske rige blev bygget en kaserne i Haderslev, hvortil byen – som hidtil – ville bidrage efter sin formåen.

Nu skete der imidlertid en afgørende ændring i sagens videre forløb. I maj 1876 modtog byen via generalkommandoen i Altona det svar, at byen stadig kunne regne med en bataillon infanteri, men at en kaserne ville blive opført udelukkende for statsmidler, dog således at byen stillede grund til rådighed. Et udkast til placering af kaserner m.v. i det tyske rige var forelagt i rigsdagen, og heri figurerede Haderslev som garnisonsby med en kaserne. Ikke underligt at man i Haderslev bemærkede, at kasernebyggesagen hermed havde taget »en særdeles gunstig vending, der er megen tak værd.«

Men der var lang vej endnu. Udkastet blev ganske vist vedtaget af rigsdagen, men herefter skulle byggeriet på finansloven, og det tog år og dag. Den 4. okt. 1877 blev byens garnison forlagt til Elsass, og byen blev gjort opmærksom på, at alle bestræbelser på at få en bataljon til byen, før kasernebyggeriet var fuldført, måtte opgives. Til gengæld tog de militære myndigheder fat på undersøgelser af det område, hvor kasernen skulle ligge, bl.a. blev der boret efter vand samt nivelleret. Bykollegierne anviste

den 20. feb. 1878 en plads til kasernen på Nørremarken og udvidede ved en beslutning af den 17. okt. 1879 området imod syd ned imod Gammelting, således at man kunne forhindre gæstgivere, kræmmere osv. i at slå sig ned i nærheden af kasernen. Den 4. okt. 1879 meddeltes det, at krigsministeriet i princippet havde godkendt, at kasernen opførtes på den anviste plads. Udgifter til kasernebyggeriet var optaget på rigsmilitærbudgettet for 1880/81. Den 2. april 1881 blev der sluttet kontrakt med »Deutsche Reichs-Militair-Fiscus«, der af byen fik overdraget 4,5072 ha af Nørremarken vederlagsfrit til opførelse af en kaserne. Endvidere forpligtede byen sig til at anlægge en underjordisk rørledning til afledning af regn- og spildevand fra kasernen under Gammelting og langs Teaterstien med udmunding i kanalen ved Jomfrustien.

Planerne stødte imidlertid på modstand i rigsdagen, der flere gange nægtede at godkende bevillinger til kasernebyggeri. Da det i januar 1883 rygtedes i byen, at der igen var knas i finansudvalget, rejste borgmester Chemnitz og Stadtrat v. Brincken til Berlin for om muligt at fremme sagen, men forgæves. Først den 19. jan. 1885, da rigsdagsmand grev C. v. Holstein fra Waterne-

Haderslev kaserne fotograferet fra vest ca. 1900. I forgrunden nogle grøntsagsbede tilhørende fattiggården. Foto i HBA.

verstorf i Kreis Plön i Holsten i en tale i rigsdagen gik stærkt ind for kasernebyggeriet, lykkedes det at få taget hul på sagen. 200.000 af de ialt 835.000 mark, som der var budgetteret med, blev bevilget. Alle planer var forlængst klar, og i august 1885 kunne jordarbejdet til det store byggeri endelig påbegyndes. Det viste sig meget hurtigt, at jordbundsforholdene på det sted, hvor kasernen var planlagt at skulle ligge, ikke var gode nok, og det var derfor ikke uden skadefryd, at Dannevirke den 10. sept. kunne konstatere, at den store kaserne, som skulle stå som et monument over det tyske tvangsherredømme i Nordslesvig, var bygget på gyngende grund! Planerne blev herefter ændret og kasernen placeret 46 meter længere mod syd.

Blandt dem, der fik arbejde ved det store kasernebyggeri, var flere firmaer fra Haderslev, bl.a. murermester Paul Christiansen, tømrermester N. Jürgensen, billedhugger Schwartz og P. J. Petersens jernstøberi; men også firmaer fra Itzehoe, Kiel og Hannover fik overdraget delentrepriser. Murerarbejdet begyndte for alvor i sommeren 1887. Murstenene kom fra Stralsund pr. skib, og de store mængder sten, der skulle bruges, betød, at besejlingen på havnen pludselig øgedes ganske betydeligt.

Kasernen var bygget til at rumme en infanteribataljon, dvs. ca. 520 mand. De menige soldater skulle anbringes i den store midterfløj, mens sidefløjene skulle rumme administration og beboelse for officerer og underofficerer. Munderingsdepoter blev anbragt på lofterne, og i kælderens østlige del lå mandskabets spisesal og køkken. I første etage var imod øst underofficerernes spisestue, mens der i vestre sidefløjs sydlige ende var officersmesse med billiardrum, opholdsstue og spisesal samt en stor terrasse mod vest ud mod haven.

I kasernegården byggedes bl.a. en stor eksercerbygning, den nuværende gymnastiksal, mens et planlagt lazaret ikke blev udført. Et midlertidigt lazaret blev i stedet indrettet på Sønderbro, men senere overtoges dommer Risoms hus, Gammelting 5, der i 1889 blev ombygget og indrettet til lazaret. Eksercerplads stillede byen til rådighed for garnisonen på Starup hede, som byen ejede fra gammel tid. Skydebaner havde man lidt mere besvær med. De eksisterende skydebaner i Østerskoven var ikke tilstrækkelige, og militæret ønskede helt nye skydebaner anlagt, men hvor? Et areal mellem Dammen og Ribe Landevej var på tale, men militæret foretrak en placering i Vesterskoven, hvortil der ikke var så langt at marchere fra kasernen. Her blev skydebanerne derfor anlagt til trods for forstsvæsenets betænkeligheder. Til militæret blev der endvidere i 1888 bygget en badeanstalt ved Dammen.

I august 1888 var byggeriet færdigt, garnisonsforvaltningen

provinsen i året 1876. Det hedder heri om Haderslev, at den med sine 654 huse har 1131 lokummer, der udmunder eller udtømmes dels i 733 møddinger, som ligger i jordoverfladen, dels i 431 skarnkuler (Düngergruben), dels i 101 tønder, hvoraf de 35 er konstateret utætte og overfyldte. I 139 tilfælde er indholdet af disse møddinger m.v. løbet ind i gården og ud i rendestenen på gaden. Flere gange er det sket, at møddingvandet er løbet ind i beboede huse. Flere steder har regnvandet afløb til gaden gennem skarnkulen, og i almindelighed findes menneske- og dyreskarn i samme møddingsplads. I 174 ejendomme findes der svi-nehold.

Beretningen konkluderer, at Haderslev næst efter Wandsbek er den mest usunde og tillige den mest skidne by i provinsen. Man behøvede ikke undres over, at en by med sådanne forhold til stadi-gighed hjemsoeges af tyfus, blodgang, difteritis osv.

Blodgang og tyfus opstår som følge af forurenede drikkevand, og det var nok det alvorligste problem for byen. Det vand, som tilførtes byen fra de omgivende højder, var i og for sig fortrinligt drikkevand, hedder det i en rapport sept. 1876. Vandet i brønd-

Foto af Haderslev set fra Skt. Severin kirke omkring 1885. På Klosterhalvøen ses blegepladsen eller Barkentins Plads. Et større område er dækket af stof, der ligger til blegning, inden det skal til farvning i Barkentins farveri Storegade 43. Den hvide gavl til højre for Vor Frue kirke er Wilhelminenschule, hvis afløb gik direkte i Dammen. Foto i HBA.

ene i byens udkant var således gennemgående af udmærket kvalitet. Jo længere ind i byen man kom, jo mere forurenede blev imidlertid de vandførende lag. Forurenede vand trængte nemlig ned fra oven gennem de vandførende lag eller løb direkte ned i brøndene. Denne forurening stammede fra opløselige, organiske forrådnede stoffer fra skarndynger, møddinger og latriner. Disse lå som regel i gårdene bag husene, hvor også pumper og brønde var placeret. Med utætheder såvel i lokumsspande som skarnkuler samt de mange møddingers placering direkte i jordoverfladen skulle der ikke meget til, før brønde og pumper blev forurenede ved ned- eller indsvivning.

Problemet kunne løses på to måder, enten ved en bedre vandforsyning eller ved at indføre renovation, dvs. bortkørsel af latrin. Bedst ville det naturligvis være at få begge ting gennemført.

Allerede en forordning af 23. nov. 1866 pålagde kommunen at indføre renovation, men de undersøgelser, der i den anledning blev foretaget, viste, at en tilfredsstillende ordning ville blive meget dyr for husejerne, fordi der skulle anskaffes ensartede tønder, latriner ændres og affaldsgruber fjernes eller bygges helt om. Efter lange diskussioner, hvor borgerrepræsentationen helt klart gik ind for det billigst mulige system, nåede man i okt. 1870 frem til en ordning, der betød et blandet system, dels med tønder, dels med gruber. Der blev dog givet bestemte forskrifter for grubernes udformning, og både gruber og tønder skulle være fuldstændig tætte. En kommunal kummevogn skulle i tre timer hver morgen køre rundt og tømme spande, men det var dog tilladt borgerne selv at køre tønder bort mellem kl. 10 aften og 7 morgen om vinteren og kl. 11 og 6 om sommeren. Standardiserede tønder, hvorpå der kunne skrues et tætsluttende dæksel, kunne købes ved kommunen og ville sikre imod spild under transport ud til kummevognene.

Det eneste nye i denne ordning var den kommunale kummevogn og de standardiserede tønder, der dog var en frivillig sag, mens de øvrige bestemmelser kun betød en stramning af de gældende bestemmelser. Meget afhæng af, hvordan ordningen ville blive administreret, men da den efter regeringens godkendelse skulle offentliggøres som en politiforordning, blev der begået en formel fejl, og ordningen kunne derfor ikke træde i kraft! Alt blev altså ved det gamle.

Fysikus Hansen bragte i de følgende år regelmæssigt spørgsmålet om renovation op i sundhedskommissionen, men blev gang på gang mødt med jeremiader over byens og borgernes sørgelige finansielle situation, der ikke tillod udgiftskrævende nyanlæg. Der var derfor kun at håbe på tryk fra oven, og fysikus koncentrerede så sin indsats i sundhedskommissionen om at hindre

Slagtergade 14, fotograferet ca. 1890. Forretningsvinduet tilhører købmand P. P. Thuesen, der står til højre i døråbningen. Pumpen på gaden var ejet af et privat pumpelaug, eller pumpegrande, i Slagtergade. Den var i 1880 med tilskud fra kommunen anlagt som en artesiske brønd, dvs. at boringen var ført ned til vandførende lag, hvorfra vandet ved egen kraft steg op i brønden. Pumpelaugene kendes tilbage fra 1600-tallet. Medlemme ejede og vedligeholdt brønden, men andre kunne også benytte den mod betaling af en afgift. Byens sidste pumpelaug, der ejede pumpen på Klosteret, blev nedlagt i 1942. Foto i HBA.

forurening af drikkevandet. Ved regelmæssige besigtigelser af alle latriner, brønde og møddinger i byen holdt man øje med forholdene, og når disse ikke var i orden, blev der givet påbud til husejerne.

Alligevel undgik man ikke epidemier. En tyfusedemi i april 1874 bragte på ny problemet på bane. Der blev foretaget en række analyser af brøndvandet rundt omkring i byen, og resultatet var ikke opløftende. Kun i de få artesiske brønde var vandet godt. Apoteker Hansen, der havde foretaget vandanalyserne, bearbejdede borgerrepræsentationens medlemmer ihærdigt for at få dem til at foretage sig noget, men først i december 1875 nedsatte byrådet en kommission til at overveje spørgsmålet. Kommissionen nåede til den overbevisning, at det bedste ville være at få boret flere artesiske brønde, idet en vandledning fra kilder på højderne syd for byen nok ikke lod sig etablere, selvom ingeniørfirmaet English og Hansen i Flensborg i februar 1877 tilbød at etablere en sådan ledning. Der skete derfor ikke mere, bortset fra at et større antal brønde blev undersøgt. Resultatet var stadig ikke opløftende. Kun 1/4 af de undersøgte brønde havde godt vand, og i 1/4 var vandet direkte sundhedsfarligt.

Det lykkedes derimod endelig at få taget hul på spørgsmålet om renovationen. Den nye fysikus Johs. Hasselmann tog sagen op og fik i november 1876 nedsat en kommission, der foreslog følgende: »Renovationen sker med tætsluttende tønder, som aflæsses, tømmes og skylles uden for byen. Dette sker ved en entre-

preneur, som selv anskaffer tønder og vogne og besørger bortkørslen to gange om ugen for 15 mark og 1 gang om ugen for 7,50 mark om året. Husejeren må selv indrette sine latriner således, at tønderne passer. Bortkørslen sker om dagen«.

Borgerrepræsentationen forkastede imidlertid den 27. april 1877 dette forslag, fordi det ville koste borgerne for meget at ombygge latrinerne. Regeringen forlangte så ordningen fra oktober 1870 indført, og den ville blive mindst lige så dyr, fordi mange gruber skulle bygges om. Dannevirke var ikke i tvivl om, at Hasselmanns forslag var det bedste: »Som det nu går med renovationen, kan det ikke vedblive at gå. De gyseligste ting foregår. Det er ikke længe siden, at et helt års renovation fra en af byens offentlige skoler henlå opkastet af gruben i samfulde ti dage og udbredte en forfærdelig stank, inden den blev bortkørt. Når sligt kan ske ved en offentlig anstalt, som sorterer under selve kommunalbestyrelsen, hvad kan man så ikke vente af private.«

De overordnede myndigheder havde imidlertid en triumf i baghånden: Man meddelte byen, at en forudsætning for, at staten overhovedet kunne begynde at tænke på at bygge en kaserne i byen, var, at der eksisterede en tilfredsstillende renovationsordning. Så gav bystyret sig, for var der noget man ønskede brændende, var det en kaserne. Den 13. marts 1878 vedtog byrådet at indføre tøndesystemet – men gradvist. Latringruber skulle forbydes, og tønderne skulle anskaffes af husejerne.

Fra sommeren 1879 blev så endelig en renovationsordning indført, men det blev ikke nogen idealordning. Det blev natrenovation, og man startede med 132 ejendomme og en kummevogn. Vogne blev leveret af kommunen, mens entreprenøren stillede forspand, kusk og tre mand til at tømme spandene. For dette fik han gratis gødning samt 400 mark (snart dog forhøjet til 800 mark), mens arbejdsmændene blev lønnet af ham hver med 1 mark pr. fyldt vogn og kusken fik lidt mere. Det tog 2-3 timer at fylde en vogn. Ved udgangen af 1879 var 260 ejendomme tilsluttet ordningen, men der gik mange år, før alle byens ejendomme var omfattet. I 1887 stod endnu 113 ejendomme udenfor.

Der var naturligvis en del indkøringsvanskeligheder. Det viste sig bl.a. at kummevognen var konstrueret lidt for høj. Arbejdsmændene havde svært ved at bakse spandene op over kanten, og det medførte undertiden en del spild. I det hele taget gav spild af latrin konstant anledning til klager, men helt galt blev det naturligvis, hvis en natvogn med indhold væltede, hvilket undertiden skete. De dæksler, man benyttede til at lægge over tønderne, når de blev båret ud, sluttede ikke tæt nok, og det var nok en af de væsentligste årsager til, at man anså det for utopisk at

Carl Ernst Johan Hansen. Født i Haderslev 1832, død i Schweiz 1875. Praktiserende læge i Haderslev fra 1859. I 1864 udnævnt til fysikus i Haderslev fysikatdistrikt, da P. A. Madvig blev afskediget. Som fysikus tillige leder af Christina Friederica Stiftelsen. Dod, antagelig af tuberkulose, under et rekreationsophold i Schweiz. Foto i privateje.

Johannes Lorenz Carl Hasselmann. Født i Dänischenhagen 1841, død i Haderslev 1900. Udnævntes i 1876 til fysikus i Haderslev og var som sin forgænger tillige leder af Christina Friederica Stiftelsen. Foto i privateje.

indføre dagrenovation. Lugten var for skrap, og bortkørslen af latrin forblev i Haderslev et natarbejde helt frem til afskaffelsen i 1930'erne.

I mellemtiden havde Hasselmann igen forsøgt at få spørgsmålet om en bedre vandforsyning bragt på bane, og i oktober 1877 blev der af brøndborer H. C. Færdig foretaget tre artesiske boringer i byen, uden at det dog gav noget nævneværdigt resultat. Overvejelser om at benytte overskydende vand fra byens private artesiske brønde førte ikke til noget.

I februar 1879 udbrød igen en tyfusepidemi. 32 personer blev angrebet af tyfus og heraf døde én. Fysikus Hasselmann beordrede straks vandet i en række brønde undersøgt, skarnkulerne de pågældende steder tømt og desinficeret samt gårdene tømt for skarn og urenheder. Blandt de tyfusramte var en række tjenestepiger, og det var de steder, hvor de boede, at myndighederne greb ind. Det viste sig imidlertid, at de tilsyneladende var smittet et sted, nemlig i gæstgiveriet Torvet 3, hvor de havde været til maskerade den 25. jan. og havde drukket vand fra samme brønd. Vandet var imidlertid også så forurennet 11 af de 14 steder, hvor det blev undersøgt, at Hasselmann beordrede brøndene lukket, og i en henvendelse til magistraten den 18. april bebrejdede han i skarpe vendinger bystyret, at det endnu ikke havde foretaget sig noget som helst – men der skete stadig intet!

I 1882 fik Gl. Haderslev kommune ved en boring skaffet sig godt vand i så rigelig mængde, at der var mulighed for, at også Haderslev købstad kunne forsynes med vand herfra. Sagen blev bragt for i byrådet, men ingen ytrede sig, og sagen blev så opgivet. Haderslev måtte resten af århundredet leve med en utilfredsstillende vandforsyning.

En følge af den megen diskussion om den dårlige vandforsyning var dog nok, at der blev etableret flere private, artesiske brønde, og kommunen ydede i 1880 et tilskud til, at det private pumpelav i Slagtergade kunne etablere en artesiske brønd på pladsen ud for Slagtergade 14. Flertallet af byens befolkning måtte dog stadig leve med det dårlige vand, der indebar risiko for alvorlige infektionssygdomme. Da byens samtlige 565 brønde blev undersøgt i 1883, viste det sig således, at der kun var godt vand i 308 brønde, og ved 92 brønde blev der beordret rensning. At forholdene ikke forbedredes, ses af, at 200 brønde blev kasserede i juni 1894.

Ikke kun det sunde drikkevand optog samtiden, men også vand til udvortes brug var i søgelyset. Interessen for vands sundhedsfremmende virkning på huden og blodomløbet var voksende, og kurbade og badeanstalter blev moderne. Det er således på denne tid, at Victoria Bad ved Kelstrupstrand opstod som bade-

Soldater fra kasernen fotograferet på broen ved den militære svømmeanstalt på Ribe Landevej i 1909. Anstalten var anlagt i 1888. I baggrunden Haderslev. Foto i HBA.

hotel. Et regeringsregulativ af 21. marts 1876 påbød indretning af offentlige badeanstalter, således at også den fattigere del af befolkningen fik mulighed for at få et sundt og forfriskende bad.

Allerede i 1873 havde byen indrettet en badeplads i den inderste bugt af Dammen, men da det var lige i nærheden af et latrinudløb fra Wilhelminen-Schule, mente fysikus, at det havde været bedre foruden. Da byen imidlertid den 16. maj 1876 besluttede at anlægge den badeanstalt, som regulativet af 21. marts påbød, samme sted, protesterede fysikus skarpt. I Dannevirke fik han en ivrig bannerfører i kampen imod dette projekt, ja bladet var så ivrigt, at redaktøren måtte indkassere en dom på en måneds fængsel for fornærmelse af borgmesteren!

Det var naturligvis de ulækre forhold i denne del af Dammen, der blev brugt som argument imod forslaget, men også anstændighedshensyn fremførtes: »Stedet er alt for indbydende til alskens løjer. Klatre op på det høje plankeværk, danse på broen i land, svømme ud langs rørene på kirkegårdssiden, og når man bliver træt gå i land og løbe tilbage til badebroen – alt sligt er løjer, men ikke anstændigt, og dette foregår på et sted, der er tilstrækkeligt befærdet til at man kan tale om offentlig forargelse.« I en skrivelse fra 20 borgere i kvarteret ved Klosterkirkegården fremføres det bl.a., at »alle tilgrænsende haver i højeste grad vil miste ved det usædelige syn af de badende unge og voksne.«

Dannevirke mente, at man skulle lægge badeanstalten på sydsiden af fjorden, hvor der forøvrigt fandtes en privat badeanstalt, som var anlagt og drevet siden begyndelsen af 1860'erne af konsul Amorsen. Vandet her var om ikke salt, så dog langt bedre end i Dammen. Der var mere strøm, og her var sandbund i modsæt-

Militär-Schwimmanstalt.

Der Herrschaften *H. O. Meyer* ... ist heute

in reichlich 30 Minuten über den Damm nad zurück
geschwommen und hat sich dadurch als Dauer-

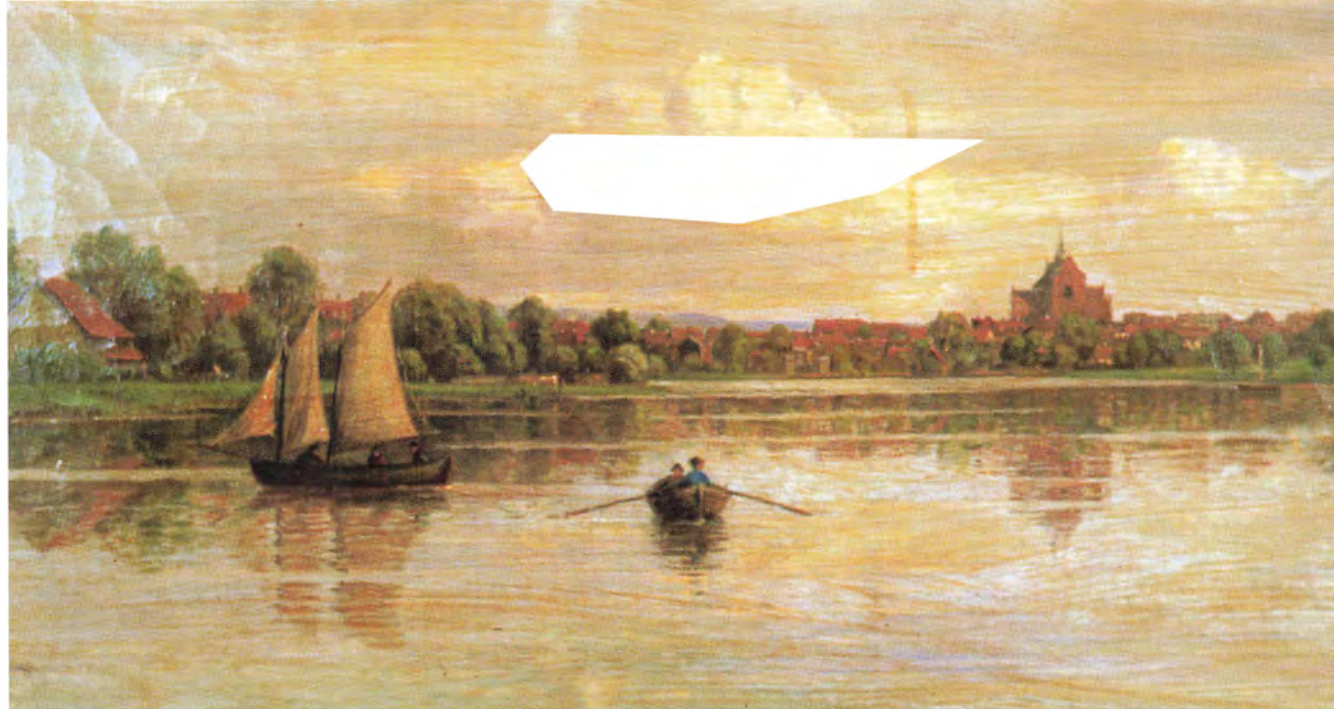
schwimmer bewährt.

H. O. Meyer
Bischof

Haderslev, d. 17. August, 1909

Eleverne på Haderslev Gymnasium benyttede også den militære svømmeanstalt. I 1909 svømmede H. O. Meyer over Dammen og retur på 1/2 time og erhvervede sig dette svømmebevis. Privateje.

Haderslev set fra Dammen. Udateret maleri af Charlotte von Krogh. Privateje.

ning til muddret i Dammen. Og anstændigheden ville ikke blive krænket så meget her, når ungdommelige elementer viste for meget af, hvad Vorherre har skabt.

Trods alle protester fastholdt byrådet sin beslutning, og den 22. juni 1876 begyndte arbejdet med at slå pæle ned ud for Degnegyde, og selvom regeringen i Slesvig hverken af sundheds- eller sædelighedshensyn kunne godkende den valgte plads, gennemførtes opførelsen af badeanstalten.

Da regeringspræsident Bötticher var på besøg i Haderslev den 8. juli, blev badeanstalten imidlertid lukket, da han »skal have fundet vandet omkring den og selve badeanstalten i en aldeles ubeskrivelig modbydelig tilstand«. Ikke desto mindre benyttede byens drenge i den følgende tid badeanstalten flittigt, men inden månedens udgang var den dog pillet ned, og byen var allerede igang med at finde et andet sted til badeanstalten. Fysikus Hasselmann anbefalede et sted på Dammens nordside på Gl. Haderslev præstegårds jorder. Fjorden kunne han ikke gå ind for på grund af forurening fra byen, og fordi den var for farlig for de badende.

Allerede i foråret 1877 var alle forhandlinger overstået, og man var klar til at gå igang. Materialerne fra badeanstalten i dambugten blev genanvendt, og i sommeren 1877 kunne badeanstalten tages i brug. Samtidig udstedtes politiforbud imod at bade inden for byens grænser uden at bruge badehus, badekærre e.lign. til omklædning.

Den nye badeanstalt bestod af to adskilte skure, som var bygget på pæle i søen og »byder på så dybt vand, at det er muligt at

dukke under«. Desværre ville kommunen ikke ofre en opsynsmand, og derfor kunne badeanstalten kun benyttes af mænd!

Blandt byens bedre borgerskab var man ikke tilfreds med denne ordning, og med fysikus Hasselmann som initiativtager blev der i 1880 iværksat en indsamling til opførelse af en privat badeanstalt øst for den kommunale. I 1881 stod denne anstalt færdig. Den var indrettet med seks omklædningsrum, et stort rum til børn og et værelse til en »Badefrau«. Et abonnement kostede 5 mark, et enkelt bad 20 pfennig, og der var badetid for damer kl. 7-9 om morgenen. Det var åbenbart ikke problemløst, for få uger efter badeanstaltens ibrugtagning søgte Hasselmann politiet om at postere en mand ved den offentlige badeanstalt i damernes badetid. Politiet kunne imidlertid ikke ofre en mand i så lang tid og slet ikke til et privat foretagende! Efterhånden nåede man dog frem til den løsning, at byen betalte 30 mark pr. sæson til den private badeanstalts kvindelige bademester for at holde

Haderslev set fra luften 1895. Tegningen, der er meget korrekt, er skabt ved at tegneren, ingeniør Wagner fra Hannover, er vandret rundt i byen i ugevis for at tegne de enkelte huse. Lithografi i HBA.

opsyn med den offentlige badeanstalt. Forhåbentlig har kvinderne i den private badeanstalt så kunnet bade i fred.

HAVN OG SKIBSFART

Sejladsen på Haderslev havn faldt betydeligt i slutningen af 1860erne. Medens antallet af ind- og udgæede skibe i 1865/66 lå på 740, var det i 1869 faldet til 343. Det betød samtidig, at indtægterne i form af havne-, bro- og prikkepenge samt vareafgift faldt fra 19.273 til 11.193 mark. Hertil kom, at det ifølge artikel 54 i den nordtyske forbundsforfatning fra 1867 var bestemt, at der på alle naturlige vandveje kun måtte opkræves afgifter for benyttelsen af sådanne indretninger, som er bestemt til at lette samferdslen. Regeringen henstillede derfor til byen, at den ophørte med at kræve afgifter af skibsfarten på fjorden, som var en naturlig vandvej og efter preussisk landret tilhørte staten og

ikke byen. Byen protesterede naturligvis herimod og gjorde gældende, at fjorden var en kunstig og ikke en naturlig vandvej, til hvis uddybning byen i årenes løb havde anvendt mere end en halv million rigsdaler. Langvarige forhandlinger førte til det resultat, at staten den 13. okt. 1873 meddelte byen, at den overtog fjorden og fra 1874 og fremefter ville yde et årligt tilskud på 3800 thaler (11.400 mark) til forrentning og afdrag af havnegælden, i 1874 et engangstilskud på 4250 thaler (12.750 mark) og i årene herefter 2424 thaler (7272 mark) til den nødvendige opmudring af sejløbet i fjorden til 9 fods dybde og en bredde af 80-100 fod samt den løbende vedligeholdelse af sejløbet. Fra 1875 ydede staten således ialt 18.672 mark om året.

Til gengæld måtte byen så bøje sig for kravet om at ophæve vareafgiften. Der blev udarbejdet en ny havnetarif, som trådte i kraft den 29. juni 1874. Med den forsvandt vareafgiften, men til gengæld sattes bropengene eller bolværkspengene, som de fra nu af kaldtes, kraftigt i vejret. Det var afgifter, der skulle betales for at få varerne i land, og de var forskellige for forskellige varekategorier. Vareafgiften havde i 1873 indbragt 9102 mark og havne- og bropenge 2319 mark. I 1876 var indtægterne af havne- og bolværkspenge 7897 mark, og heraf udgjorde bolværkspengene 5431 mark. Dannevirke beklagede sig stærkt over, at man med denne omlægning havde ramt de søfarende hårdt. Havnepengene var nemlig sat betydeligt i vejret, og dem skulle de søfarende betale, mens bolværkspengene, der var lavere end den tidligere vareafgift, skulle betales af byens købmænd.

Faldet i sejladsen på havnen betød, at havnens indtægter slet ikke kunne dække udgifterne, hvoraf afdrag og forrentning af gælden udgjorde størstedelen, nemlig ca. 18.200 mark om året. Selvom man optog nye lån for at afdrage de gamle, måtte bykassen alligevel fra 1868 yde et betragteligt tilskud til havnekassen, og det var ødelæggende for byens finanser, der ikke havde det for godt i forvejen. I 1868 betaltes således 4158 thaler, i 1869 4035, i 1870 3071, i 1871 1054, i 1872 2751 og i 1873 800 thaler (henholdsvis 12.474, 12.105, 9213, 3162, 8253 og 2400 mark).

I 1871 var en sparekommission blevet nedsat for at finde besparelser på havnens drift og finde midler til eventuelt at øge indtægterne. Man besluttede bl.a. at bortforpagte sejladsen med bugserdampskibet Marie. Herved kunne brofoged Fr. Müller afskediges, idet havnekassereren overtog brofogedens funktioner. Indtægterne forøgede man bl.a. ved at opkræve en afgift af de to private badeanstalter, der lå på sydsiden af fjorden, konsul Amorsens og skipper Holsts! Værre var det dog, at man begyndte at sælge ud af havnens aktiver. Ikke alene blev en lang række overflødige inventargenstande og et materialeskur solgt; man beslut-

Havnen set fra sydøst ca. 1890. En række skibe ligger fortojet ved skibbroen fra 1829-32. Længst til højre dampskibet Spekulant, og herover verandaen foran havnemesterboligen, opført 1865, nedrevet 1980. Til venstre herfor toldboden fra 1854 med tilhørende pakhus, der i 1912 blev flyttet til Elmevej i forbindelse med opførelsen af den nye toldbod, Skibbrogade 6. Gavlen i midten tilhører huset Ved Havnen 4, opført 1882. Husene til venstre er en række længst forsvundne pakhuse langs Landsenervejs sydside. De fleste af disse tilhørte muremester Paul Christiansen. Foto i HBA.

tede i 1871 også at sælge den dampmuddermaskine, som byen havde anskaffet i 1860, for en spotpris af 2250 thaler (6750 mark). Man måtte så klare sig med de tre håndmuddermaskiner, når der skulle opretholdes tilstrækkelig dybde og bredde i sejlløb og havn. I 1872 undlod man en større reparation af de tre maskiner, der i stedet for blot blev tætnet og rensset. I 1875 blev også bugserdampskibet Marie solgt for kun 1130 thaler (3390 mark) sammen med de to mudderpramme, der blev skrottet. Det skete med den begrundelse, at det herved var muligt at nedsætte bykassens tilskud til havnekassen, hvorved opkrævningen af skatter kunne mindskes.

Resultatet var, at havnens udgifter faldt fra 17.908 thaler i 1869 til 8.720 i 1874 (fra 53.724 til 26.160 mark), men også indtægterne var faldet yderligere fra 14.611 til 6.252 thaler (fra 43.833 til 18.756 mark) inden for samme tidsrum. Der er således næppe tvivl om, at byens styre handlede meget kortsigtet. Bugsering var nødvendig gennem det smalle og snoede sejlløb, og her måtte man så klare sig med at give bugseringen i privat entreprise. Vedligeholdelse af sejlløbet var også nødvendig, men året 1868 var det sidste, hvor der var opmudringsarbejde i gang. Resultatet var, at sejlløbet mudrede mere og mere til, og ved midten af 1870erne var det kun ca. 7 1/2 fod dybt i gennemsnit i fjorden og kun 7 fod dybt ved bolværket i havnen.

Det var derfor af altafgørende betydning, at staten i 1874 trådte til med midler til opmudringsarbejdet. Salget af dampmud-

dermaskinen hævnede sig nu, for der måtte bygges en ny. En håndmuddermaskine ansås for tilstrækkelig og den blev bygget i jern på P. J. Petersens maskinfabrik og kostede 12.600 mark. Tre pramme af træ blev for ialt 1980 mark bygget hos skibsbygmester J. Nielsen. Udgifterne blev afholdt af statens tilskud til opmudringsarbejdet for 1874-75.

Den 5. maj 1875 kunne arbejdet begynde, og frem til 9. okt. arbejdedes der nu med en mandskabsstyrke på en formand og 11 arbejdere med uddybning af en strækning på 2,5 km nærmest havnen. Især var det galt ved Aastrup bæks og Humlegårdbæks udløb, hvor en masse slam og sand havde aflejret sig i sejllobet. I de følgende år helt frem til 1898 arbejdedes hver sommer i fem måneder med vedligeholdelse af sejllob og havn, således at man overalt kunne holde en dybde af 9-10 fod. Det var ikke småting, der blev flyttet af mudder. Hver sommer blev mudder fra 4300-4800 pramme á 120 kubikfod fjernet fra sejllobet og ført ud til siderne, og alt foregik uden brug af maskinkraft.

Sejladsen på havnen øgedes kun ubetydeligt trods forbedringen af besejlingsforholdene. Den lå ret konstant omkring 400 skibe om året, hvor årene 1880/81 og 1885/86 var lavpunkterne med hhv. 347 og 367 skibe, mens et højdepunkt blev nået i 1886/87 med 625 skibe. Det var de store tilførsler af mursten til kasernebyggeriet, der gjorde dette år til noget helt ekstraordinært. I begyndelsen af 1890erne lå antallet af ind- og udgåede skibe på omkring 360, men da skibenes gennemsnitlige størrelse var stigende, lå den samlede tonnage på ca. 34.000 kbm, lidt over tonnagen i 1884/85, da 421 skibe på ialt 32.600 kbm gik ind og ud. Langt de fleste skibe var sejlskibe. I 1884/85 var således kun 5 af skibene dampskibe, mens dampskibenes antal i 1891 var steget til 19.

De fleste skibe gik ud i ballast, idet udførslen fra havnen hovedsagelig bestod af korn, men denne udførsel var faldende som følge af landbrugskrisen. I 1873 udførtes således 24.135 centner korn, men året efter kun 9.918. Indførslen bestod af råvarer til byens virksomheder, såsom rå- og stangjern til byens jernstøberier, klæderester (Lumpen) og gammelt tovværk til klædefabrikkerne og knogler og ben til benmelsfabrikken, endvidere byggematerialer, såsom kalksten, cement, træ, mursten og brosten samt stenkul til byens gasværk og dampmaskiner. Stangjern og træ fik man fra Sverige og Norge, råjern og stenkul fra England, mens indførslen fra Preussen især bestod af kolonialvarer og stykgods. Fra Danmark kom især kalksten (fra Faxe) og brosten.

Sejladsen foregik for en stor del på byens egne skibe, selvom byens flåde af skibe reduceredes kraftigt i løbet af 1870erne. I

1866 hørte 32 skibe på ialt 660 1/4 commercelæster og i 1870 12 skibe på ialt 429 commercelæster (ca. 880 bruttoregister tons) hjemme i Haderslev. De største var de tre brigkskibe Allianz på 114, Enrique på 107 1/4 og Ceres på 82 1/2 cl. Allianz og Enrique ejedes af købmand P. J. Petersen og interessenter og Ceres af købmand Hans Petersen. De gik i fast fart på oversøiske lande, Allianz sejlede bl.a. med kaffe og bomuld fra Vestindien og Sydamerika til Europa. Både Allianz og Enrique var lagt op under den fransk-tyske krig 1870-71, og Ceres blev solgt til Norge i 1872. Enrique blev solgt til Hamborg i 1873, og Allianz blev i 1884 solgt til Neksø på Bornholm. Den storhedstid for de haderslevske skibe, der var begyndt i 1840erne, var hermed afsluttet.

Ved disse skibes salg mindskedes den i Haderslev hjemme-hørende tonnage ganske betydeligt. Den bestod i 1885 af 8 skibe på ialt 232,64 bruttoregister tons. Byens øvrige skibe var nemlig kun ganske små enmastede jagter, der gik i småskibsfart på Østersøen, bælteerne og Kattegat. Mange havde måttet opgive den sejlads på de danske øer, som havde været så almindelig før 1864, og en del havde ikke kunnet klare omstillingen til sejlads på Østersø-havnene fra Aabenraa til Stettin. Et par af skibene gik i 1880erne i ret fast fart mellem Haderslev og Kiel og Haderslev og Lübeck. Flensborg var ikke en havn, hvor Haderslev-skibene kom ofte, men det ændrede sig i løbet af 1880erne, da mindst ét skib kom ind i fast fart på denne by (Bertha, kaptajn From).

Det gik med skibsbyggeriet på samme måde som med byens flåde. Skibsbyggeriet, der i 1850erne havde været af betydeligt omfang, var i 1860erne gået næsten helt i stå. Enrique og Allianz var bygget i Haderslev i hhv. 1864 og 1866, men herefter hører vi først om skibsbyggeri i 1870erne, da skibsbygger J. Nielsen har skibsværft i byen. Han byggede i 1873 skonnerten Marie Dorothea på 38,24 register tons, og Hansine Marie på 39,11 rgt. Begge leveredes til Haderslev-skipperne og sejlede i småskibsfart helt ind i det 20. årh. I 1874 forlængede han en skonnert fra Marstal, og i 1875 byggedes en skonnert til en skipper i Danmark.

Det var formodentlig det sidste skib, der blev bygget på et træskibsværft i Haderslev, for i maj 1877 kunne Dannevirke skrive, at der i Haderslev nu ikke byggedes andre skibe end – muddermaskiner. Der hentydedes her til P. J. Petersens maskinfabriks leverance af muddermaskiner til bl.a. Flensborg havn og Knuthenborg gods på Lolland. Derfor var det også så meget mere glædeligt – skrev Dannevirke – at høre om de planer, som skibsbygger og ingeniør Karl Wolfgang Petersen, en søn af jernstøber Wolfgang Petersen havde om et større jernskibsbyggeri i Haders-

lev. Byrådet havde allerede overdraget ham en grund, formodentlig der, hvor de tidligere træskibsværfter havde ligget. Planen blev dog aldrig ført ud i livet. Petersen har formodentlig haft problemer med at skaffe kapital til et så betydeligt foretagende, og den lavvandede og snævre havn var nok heller ikke det rigtige sted at lægge et jernskibsværft.

Ingeniør Karl Wolfgang Petersen havde også planer om at etablere en direkte dampskibsforbindelse mellem Haderslev og England via Ejderkanalen, men denne plan anså man i Haderslev for dødsdømt på forhånd. Ritmester E. v. Düring, der selv var fuld af initiativ og en stor projektmager, mente dog nok, at det kunne svare sig, da der regnedes med fragt fra alle de havne ned langs østkysten, som skibet skulle anløbe. Han forstod dog ikke, hvorfor Petersen ville bygge skibet selv, da det ville være alt for dyrt at anlægge et skibsværft.

Haderslev havde i 1850'erne haft mere eller mindre regelmæssige dampskibsforbindelser med Kiel, København, Horsens og Assens, men krigen 1864 afskar forbindelserne mellem Haderslev og de kongerigske havne. Ganske vist sejlede i 1866 dampskibet Flora mellem Haderslev og Korsør, men næste gang vi hører om en dampskibsforbindelse, er det sydover. I 1871 blev det tidligere dampskib Haderslev, der nu hed »Thorvaldsen«, indsat mellem Haderslev og Lübeck, men ruten måtte opgives efter blot to ture; der var simpelthen ikke grundlag for en sådan rute. I 1874 startede imidlertid et lokalt selskab sejlads med et lille dampskib ved navn »Spekulant«. Skibet blev den 3. marts 1875 overtaget af det nystiftede »Haderslev Dampaktieselskab«, der havde en aktiekapital på 14.850 mark fordelt på 66 aktier á 225 mark. Aktionærerne bestod af et par kaptajner fra Bæk ved Vonsbæk, 32 gårdejere fra begge sider af fjorden og 9-10 Haderslevborgere, bl.a. købmændene H. C. Sohl, P. J. Petersen og C. P. Holm. Selskabets formål var at »lette, fremme og livliggøre færdslen på Haderslev Fjord, lette forbindelsen med Aarøsund og Aarø og muligen mellem de nærmeste købstæder og mellemstationer«. Skibet sejlede 1 á 2 gange om ugen til Assens og ellers mellem Haderslev og Aarøsund og Aarø. Det kunne medtage 120 passagerer ved fjordsejlads og 90 uden for fjorden. Selskabet blev aldrig nogen økonomisk succes. Det bedste år synes at have været 1882, da der udbetaltes 16 mark pr. aktie, dvs. ca. 7 % i udbytte.

I 1883 fik Spekulant konkurrence af endnu et dampskib. Købmand H. C. Petersen og auktionator C. C. Lassen købte Trave-dampskibet »Möve«, der blev omdøbt til »Hansborg«. Det var mindre end Spekulant og kunne kun medtage 68 passagerer på fjorden og 51 på Lillebælt. Det holdt sig hovedsagelig inden-

Dampskibet „Spekulant“
sejler i **Pinsedagens Lystture**
til **Sverdrup og Aarøsund.**

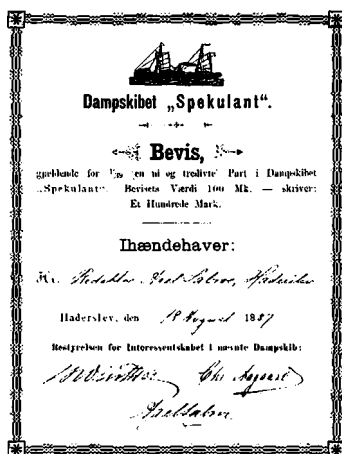
1ste Skibeleg: Kl. 5 1/2 og Kl. 8 fra København til Svendrup. Tilbage fra Svendrup Kl. 8 1/2 og København Kl. 11. København i København Kl. 7 1/2 og Svendrup Kl. 12. — Svendrup Kl. 2 fra København til Svendrup og Helsingør. Tilbage fra Helsingør Kl. 7 og fra Svendrup Kl. 8. København i København Kl. 8 1/2.

2den Skibeleg: Svendrup Kl. 5 1/2, Helsingør, Berlin og Svendrup kl. 8. København i København Kl. 8 1/2 og Svendrup Kl. 12. København i København Kl. 7. København i København Kl. 9. København i København Kl. 2 til Svendrup og Helsingør. Tilbage fra Helsingør Kl. 7, fra Svendrup Kl. 8. København i København Kl. 9.

Billetspriser for Nyttiturene:
København—Svendrup og retur 40 ØF. for Svendrup og 35 ØF. for København og 30 ØF. for København—Helsingør og retur 60 ØF. for Svendrup og 50 ØF. for København og 40 ØF.

Bestillingssted: **Sejlselskabet.**

Sejlsplan for dampskibet Spekulant, pinsen, 1887. Modersmaalet 25. maj, 1887.

Axel Sabroes bevis på, at han ejede 1/39 af *Spekulant*. Han var selv formand for konsortiet. HAM.

fjords, hvor det brugtes som slæbebåd og til isbrydning og passagersejlad. Det var kun i en meget begrænset årrække, Hansborg sejlede på fjorden, for i hvert fald fra 1895 nævnes skibet ikke længere.

Derimod indledtes i juni 1884 en sejlad, som kom til at vare helt frem til Første Verdenskrigs udbrud. Det forenede Flensborg-Egernsund og Sønderborg Dampskibsselskab, der ekspanderede stærkt i 1880erne, indsatte dampskibet »Seeadler«, som kort tid efter afløstes af »Falke«, på en ny dampskibsroute Haderslev-Aarøsund-Assens. Der sejlede fra juni 1886 en daglig tur på hverdage og to om søndagen, på hverdage desuden to dobbeltture Haderslev-Aarøsund; et andet skib sejlede fredag Sønderborg-Haderslev retur. Selskabet byggede en pavillion ved havnen med kontor og ekspeditionslokaler og opnåede efter flere afslag i januar 1886 tilsagn fra byrådet om kun at skulle betale 75 mark i prikkepenge om året. Hermed var der for første gang efter 1864 etableret en fast, daglig forbindelse over bæltet.

Haderslev Dampskibsselskab mærkede hurtigt konkurrencen fra det større skib. I 1885 udbetaltes der kun 6 mark i udbytte pr. aktie, dvs. ca. 2,7 %. I juni 1887 blev *Spekulant* solgt til et konsortium med Axel Sabroe i spidsen og i 1888 blev dampskibsselskabet likvideret.

Spekulant fortsatte med passagerfart på fjorden og til Aarø, men det skiftede flere gange ejer. I 1891 endte det hos kaptajn C. Clausen fra Sønderborg, der hermed begyndte sit senere så kendte rederi. I august 1895 blev *Spekulant* solgt til Norge, men da var der allerede indsat et andet og større skib på fjorden. Det bar navnet *Helene*.

Havnen havde i 1830erne skabt særdeles gunstige muligheder for transport af varer til og fra byen, og byens næringsdrivende havde ikke været sene til at udnytte disse muligheder i forbindelse med det økonomiske opsving, der da satte ind. Disse gunstige muligheder fandtes i langt mindre grad i 1870erne og 1880erne. Det kun ca. 3 meter dybe og 25-30 meter brede sejløb virkede sammen med de ret høje afgifter, der måtte betales i havne- og bolværkspenge, hindrende på sejladsen i langt højere grad end tidligere. Hertil kom, at havnens betydning som transithavn for gods til de vestlige dele af Haderslev amt var meget ringe på grund af den manglende sporforbindelse mellem bane-gård og havn. Sejladsen skrumpede derfor ind, og varetransporten både til byen og til det opland, som traditionelt var Haderslevs, søgte andre veje, først og fremmest via nabohavnene og ad jernbanen inde i landet. Havnen havde således slet ikke den stimulerende effekt på byens økonomiske liv, som den havde haft tidligere.

Byens økonomiske liv

INDUSTRI OG HÅNDVÆRK

De økonomiske forhold for by og borgere var omkring 1870 meget trykkende (se bind 1 s. 552-56). Byen havde i årene fra 1867 til 1870 oplevet ikke mindre end 43 konkurser. Blandt de konkursramte var jernstøber A. P. Bonnichsen i 1869. Et andet stort foretagende, Christiansdals fabrikker, var gået i fallit i 1868. Det ramte ikke byens arbejdere så meget som jernstøberiets fallit, men fik konsekvenser for vareudvekslingen over havnen.

Det lykkedes i løbet af et par år at få tilført ny kapital til disse to store foretagender. Christiansdals fabrikker blev overtaget af et stort firma i Hamborg, og der blev indrettet papirfabrik her. Bonnichsens jernstøberi blev derimod overtaget af byens største kapitalist, købmand P. J. Petersen, der den 5. sept. 1872 kunne give meddelelse om, at jernstøberiet genoptog driften. Det betød, at op imod et halvt hundrede arbejdspladser var genskabt. Virksomheden producerede bl.a. dampkedler og forskellige maskiner, og 1875-76 byggedes her ialt 4 muddermaskiner. I slutningen af 1870erne faldt antallet af beskæftigede fra 51 i foråret 1876 til 32 i sommeren 1879, bl.a. på grund af svigtende ordrer. I 1880 overtog P. J. Petersen den da 80-årige Wolfgang Petersens jernstøberi på Naffet 30, men det betød kun en forøgelse af antallet af arbejdere til ca. 45, der dog i slutningen af 1880erne steg til ca. 55. Den 1. juli 1885 udtrådte P. J. Petersen af firmaet, der videreførtes af fabrikant Andreas Adolf Jacobsen, som var indtrådt i firmaet i 1876.

Fuglsangs bryggeri var startet i 1865 af Søren Christian Fuglsang fra Ødis ved Kolding. Han købte en grund ved Ribe Landevej syd for den nyanlagte bane, men bryggeriet havde i de første år mange praktiske og økonomiske problemer at kæmpe med. Især krigsårene 1870-71 var med til at tappe firmaets kapital og kreditmuligheder. Det lykkedes dog i årene efter krigen at forøge salget af bryggeriets produkter, bl.a. ved en fortsat forbedring af øllets kvalitet, og det udviklede sig i disse år til en ret stor virksomhed, der i slutningen af 1880erne havde ca. 30 beskæftigede.

Bryggeriets bygninger bestod i 1870erne af en enkelt lav byg-

Søren Christian Fuglsang. Født i Ørsted 1815, død i Haderslev 1904. Købte i 1864 ejendommen Ribe Landevej 11, hvis jordtilliggende lå på begge sider af landevejen. Salget af noget af jorden til jernbanelinien mellem Vojens og Gl. Haderslev indbragte tilstrækkelige midler til at starte et bryggeri, der påbegyndte sin virksomhed i 1865. Foto i privateje.

Fuglsangs fabrikskompleks set fra Dammen ca. 1890, da den første af en lang række udvidelser af bryggeriet var foretaget. Virksomheden fremstillede både øl og malt, og blev i 1902 delt i to virksomheder. Sophus Fuglsang (1854-1931) ledede »Sophus Fuglsang Maltzfabrik«, mens broderen Christian Fuglsang (1857-1935) videreførte bryggeriet under det gamle navn »S. C. Fuglsang Bierbrauerei«. De to virksomheder blev først formelt sammenlagt igen i 1941. Foto i HBA.

ning ved den nuværende Bryggerivej med nogle dybe lagerkældre bagved op imod banen. Bryggeriet blev drevet ved håndkraft, men i 1872 gik man over til hestekraft. Et gangværk, som skiftevis drev maltmøllen, mæskeværket og pumperne, blev anskaffet og trukket af heste eller stude. I 1879 blev en stor staldbygning på den modsatte side af gaden (Ribe Landevej 13), hvor bryggeren boede, indrettet til malteri. Her kunne produceres mere malt, end bryggeriet selv kunne bruge, og det salg af malt, som senere blev en væsentlig del af virksomheden, blev hermed indledt.

Den store konkurrence, som tobaksfabrikkerne i hertugdømmerne fik at mærke fra billigere sydtyske produkter især efter 1867, undgik Matthias Hansens tobaksfabrik i Storegade 3 ved at udnytte den voksende efterspørgsel efter skråtobak. Al fremstilling af cigarer blev opgivet, og fabrikken blev hovedsæde for skråtobakfabrikationen i provinsen Slesvig-Holsten.

Det betød, at tobaksfabrikken vedblev at være byens største virksomhed, selvom svingninger i afsætningsmulighederne også medførte svingninger i antallet af beskæftigede. Det »normale« antal var lidt under 100, men i april 1876 var antallet helt nede på 80 på grund af en vis overproduktion i løbet af vinteren. I midten af 1880'erne var der beskæftiget 120-130 arbejdere, hvoraf ca. halvdelen var kvinder og ca. 35 børn under 16 år. Heraf var de ca. 25 under 12-14 år, men da det med en lov af 1. juni 1891 blev forbudt at beskæftige børn under 13 år i fabrikker, forsvandt børnene i alderen 12-14 år fra M. Hansens tobaksfabrik.

Af nyetablerede virksomheder fra 1870'erne bør nævnes det farveri, som den nyuddannede farversvend Mads Schaumann

startede den 25. april 1872 i lejede lokaler på Sønderbro 6 tæt ved Møllestrømmen, hvor de farvede stoffer kunne skylles. Allerede i 1880 var farveriets omsætning så stor, at der måtte større bygninger til. Schaumann erhvervede derfor købmand Giørtz' ejendom Lavgade 3, hvor han i bagbygningen ud imod Højgade indrettede sit farveri.

Schaumanns farveri var ved starten et rent håndværksmæssigt foretagende. Først i 1890, da farveriet blev udvidet med væveri og spinderi, blev mekanisk kraft taget i brug. Allerede omkring 1870 havde derimod to vævere taget dampkraft i anvendelse. I 1870 installerede uldspinder Heinrich Jespersen en dampmaskine bag ejendommen Storegade 59. I Storegade 87 havde uldspinder Dahrendorff formodentlig i flere år (fra ca. 1860) arbejdet med dampkraft. I 1872 indrettede købmand M. Jacobsen i Badstuegade 12 uldkradseri og spinderi, og her installeredes dampmaskine. Endnu en dampmaskine opstilledes i 1873 af møllelejer N. H. Jørgensen, Storegade 85.

Han ønskede at bruge dampmaskinen, der ydede 8 HK, til drift af et dampbageri. I 1888 opgav han dampbageriet og gik i stedet over til at producere »kunstsmør« (margarine) ved siden af det centrifuge-mejeri, han da havde oprettet.

Disse fire anlæg var ganske små, og der var kun få arbejdere beskæftiget i disse virksomheder. Kun hos N. H. Jørgensen var der i 1875 beskæftiget flere end fem arbejdere.

I alt var der i 1877 ni dampkedelanlæg i brug i Haderslev. Heraf fandtes et på Christina Friederica Stiftelsen, hvor det formodentlig brugtes til opvarmning, og et kedelanlæg var installeret i Jens Johannsens brændevinsbrænderi i Lavgade 12. De øvrige syv anvendtes til at drive dampmaskiner, nemlig hos P. J. Petersen, Naffet 33, i Wolfgang Petersens jernstøberi, på tobaksfabrikken samt de tre oven for nævnte uldspindrier og dampmølle. Også gasmotorer var ved at vinde indpas, især i de mindre virksomheder, og i febr. 1898 besluttede byrådet at give 25% rabat på gas til gasmotorer.

Først i 1885 kom nye dampmaskiner i brug, da ølbrygger Sophus Fuglsang tog dampkraften i brug på bryggeriet. Samme år blev endnu et uldspinderi, J. C. Brügger i Lille Slagtergade 7, udstyret med dampkraft som drivmiddel. Garver Th. Tams havde allerede i 1874 planer om at udnytte dampkraften i sit garveri, men først i 1889 realiseredes disse planer, da han udvidede sit garveri Sønderbro 16.

Anvendelsen af mekanisk kraft i Haderslevs virksomheder var således ret ubetydelig, og virksomhederne med dampkraft var til lige gennemgående små. Kun jernstøberierne (fra 1880 slået sammen til ét), tobaksfabrikken og Fuglsangs bryggeri var af

Skomagerlavets fane fra 1892. I Haderslev er skomagerlavet det eneste, der kendes fra middelalderen, og i korsskæringen i Vor Frue kirke ses endnu en stolbe malet på væggen over det sted, hvor lavets alter stod. I 1869 ophævedes lavet, men det blev atter oprettet i 1892 og i 1897 ændret til et såkaldt tvangslav, hvor alle skomagere var tvungne medlemmer. En skomager skulle derfor have aflagt mesterprøve for lavet, før han kunne nedlægge sig som selvstændig i Haderslev. HAM. Foto: C. Krassel.

betydning som store arbejdspladser. Byens øvrige virksomheder var små, og i 1875 nævnes kun 25 virksomheder med over fem beskæftigede. Af disse var seks købmænd og manufakturhandlere. To skomagere, to murermestre (Paul Christiansen og C. P. Raben), en tømmermester (N. Jürgensen) og en maler må regnes for rene håndværk. Også i de tre vognfabrikker, Johannes Jensens i Nørregade 19, Heinrich Sørensens i Gåskærgade 3 og H. C. Haugaards i Gåskærgade 26, der alle er nævnt i listen, må produktionen siges at have været udpræget håndværksmæssig, selvom en arbejdsdeling nok i nogen grad har gjort sig gældende mellem de 7-10 beskæftigede.

Orgelbygger Jacobsen er ikke nævnt i listen over firmaer med mere end fem beskæftigede, og dette foretagende må da også henregnes til håndværket. Firmaet fejrede den 1. nov. 1889 50 års jubilæum og kunne da konstatere, at det i de forløbne 50 år havde fremstillet ca. 600 pianoer, ca. 100 harmonier foruden adskillige mindre kirkeorgler. Stifteren var død i 1876, og enken overdrog ved 50 års jubilæet firmaet til sønnen P. C. Jacobsen.

De øvrige firmaer med mere end fem beskæftigede i 1875 var 3 møller, deriblandt N. H. Jørgensen i Storegade 85, 2 bogtrykkerier (Schütze, Naffet 4 og Dannevirke, Klosteret 9), 1 maskinbyggeri (J. Johannsen, Naffet 29) og 1 smedje, foruden de to jernstøberier og tobaksfabrikken.

Under den voksende industrialisering vanskeliggjordes håndværkets vilkår, og det er allerede fortalt, hvorledes mange gamle håndværk i denne periode reduceredes stærkt i antallet af udøvere eller helt forsvandt. Med »Gewerbeordnung« 1869 blev der indført næringsfrihed, og lavenes enerettigheder, der dog allerede var noget reducerede, blev ophævet. Den frie næring synes dog ikke at have ført til nogen forøgelse af antallet af selvstændige håndværkere i Haderslev, men det kan skyldes udvandringen i 1870'erne, der virkede som regulator. Snart opstod dog igen behovet for organisationer, der kunne varetage mestrenes fælles interesser, og i 1879 forsøgte man fra regeringsside at bringe liv i de gamle lav inden for næringsfrihedens rammer. Det betød genoprettelse af en lang række lav overalt i Tyskland. Allerede den 30. sept. 1879 oprettedes i Haderslev et slagterlav samt et sadelmager- og tapetsererlav, den 1. nov. oprettedes et smedelav, og i 1880 fulgte et bagerlav og et skomagerlav, der dog ikke kom i virksomhed. Murerlavet fra 1781 fortsatte i uændret form.

Disse frie lav var en slags mesterforeninger, hvis formål var »at fremme det fælles håndværks interesser«, som det hedder i slagterlavets vedtægter fra 1879. Med en lov af 18. juli 1881 fik lavenes officielle status, og frem for alt blev der tillagt lavene særlige beføjelser ved lærlinguddannelsen. Det krævede imidlertid æn-

Enkelte håndværk som slagterne, bagerne, byggefagene og barbererne var, i modsætning til flertallet af de gamle håndværk, i fremgang i perioden. Barberfaget var i høj grad præget af, at mesteren arbejdede alene evt. med en enkelt lærling. Carl Kamprads frisørsalon, Lavgade 1, omkring 1910. Postkort i J. Harrebyes samling.

dring af lavenes statutter, der skulle godkendes af regeringen, før lavene fik eneret til uddannelse af lærlinge inden for deres fag. Disse ændringer gennemførtes i Haderslev 1886-87, og der oprettedes desuden et frisør- og barberlav i 1884 og et bødkerlav i 1890 i overensstemmelse med loven fra 1881.

Et malerlav var stiftet allerede i 1876, og det oprettede i 1878 en tegneskole for malerlærlinge. Her var der tre aftener om ugen undervisning i tegning. Ved siden heraf fandtes den Iversenske håndværkerskole, der var oprettet af Marie Margarethe Iversen i 1842. Her var der også undervisning søndag formiddag, og fagene var også her tegning, men desuden tysk, regning og skrivning (samt geometri og projektionslære). Disse to tekniske skoler var væsentligt medvirkende til en bedre uddannelse af håndværkerlærlingene, og hertil kom så de bestræbelser, der med lavenes genoprettelse gik i samme retning. Også kravet om en lærekontrakt blev rejst, og også her var malerne foregangsmænd, idet de kun antog lærlinge, hvis forældre indgik en skriftlig kontrakt. Fra 1880 krævede malerne endvidere svendep prøve af deres svende.

En bedre uddannelse var imidlertid ikke nok til at sikre håndværkerne et ordentligt udkomme. Problemet var, at håndværkerne »ikke kan dele arbejdet, ikke få kunstnerisk hjælp og ikke har store lagre eller maskiner at ty til. Købmændene anskaffer sig hurtigt de bedste varer fra de store byer og kunne sælge dem billigere end håndværkeren er i stand til at lave dem«. Således hedder det i en artikel i Dannevirke den 16. aug. 1883, der bærer overskriften »Håndværkets forfald«.

Det var helt klart afsætningen af varer, det kneb med, og på dette punkt blev der taget flere initiativer fra Håndværkerforeningens side. I 1872 blev det foreslået, at man skulle oprette et

Medalje fra Den nordslesvigske Industri-Udstilling i Haderslev, juli 1873. Udstillingen, der fandt sted på Harmonien, blev arrangeret på initiativ af Kommunalforeningen og Haderslev Håndværkerforening. Den skulle demonstrere dansk håndværks og industris formåen i Nord-slesvig, og blev besøgt af et stort publikum, bl.a. 450 gæster fra østjyske og fynske byer. Snedker Jørgensen i Slotsgade, samt karetmagerne Heinrich Sørensen og J. Jensen opnåede sølvmedailler, mens bogbinder Lauridsen og malermester Mathiessen fik bronze for deres udstillede arbejder. HAM. Foto: C. Krassel.

håndværkermagasin efter mønster fra Aabenraa, dvs. et fællesudsalg, men forslaget blev ikke realiseret. Industriudstillingen i 1873, som Håndværkerforeningen var medarrangør af, og hvor mange af dens medlemmer udstillede, virkede utvivlsomt fremmende på salget. Håndværkerforeningen forsøgte sig også senere med udstillinger, således besluttede man i oktober 1880 at afholde månedlige udstillinger. På den første udstilling deltog kun fem håndværkere, men ved den følgende i december måned var der 30 udstillere i gæstgiver Damms lokale Torvet 8. Fyldigt repræsenteret var sadelmager-, drejer-, blikkenslager- og kobbersmedarbejder, mens skomagere og skræddere kun i mindre grad deltog. Effekten af disse udstillinger har vel været begrænset, mens omkostningerne har været høje, og de er derfor hurtigt ophørt. Kun i julebasarerne blev denne idé videreført.

Et par år senere tog man fra Håndværkerforeningens side et nyt initiativ for at »ophjælpe det tryk, hvorunder håndværkerstanden lever«. Man forsøgte at oprette et varelatteri i byen, men denne tanke måtte hurtigt opgives.

HANDEL

Håndværkets væsentligste problem var konkurrencen fra den ekspanderende industri. Industrivarerne blev solgt af de handlende, og derfor blev byens købmænd nu opfattet som alvorlige konkurrenter af håndværkerne. Det ses bl.a. af den debat, der var om de såkaldte vandreudsalg, dvs. fremmede handlendes mulighed for at sælge varer i byen.

Handlende fra bl.a. Flensborg, Hamborg, Lübeck og Berlin slog sig ned i byen en uges tid og solgte ikke alene varer fra deres logi, men vandrede også rundt fra dør til dør. Priserne var lave og betalingen kontant, og det var noget håndværkere og handlende kunne mærke. Kvaliteten var derimod ringere. Det hævdede i hvert fald byens skomagere i april 1879. Disse såkaldte vandreudsalg blev et så alvorligt problem, at der i januar 1879 blev indkaldt til et møde om forholdsregler herimod. Købmændene H. v. Brincken, Jacobsen og Fr. Kirschstein var initiativtagerne hertil og foreslog forskellige midler anvendt i kampen imod vandrelagrene. Man besluttede at samle underskrifter på en henvendelse til regeringen om at forbyde vandrelagrene, noget som Dannevirke dog ikke troede var realistisk. En henvendelse til magistraten om at indføre en lokal afgift af vandreudsalg blev positivt modtaget. Den afgift, der blev indført, var dog så lille, at det nok blev uden betydning, og spørgsmålet er også, om disse vandreudsalg var den største fare for håndværkere og handlende. Det maksimale antal synes at have været fire om

Nørregade set mod nord sidst på eftermiddagen en sommerdag omkring 1890. I Höppners hotel er vinduerne åbne og M. C. Brincken har endnu ikke taget varerne ind. Firmaet blev etableret i april 1839 af Melchior Christoph von Brincken (1802-1876), der var søn af rektor på Haderslev lærde skole, A. R. von Brincken. Firmaet havde til huse i bygningen fra 1871 til 1901, da købmand Heinrich von Brincken lagde huset sammen med N. H. Jensens gæstgivergård og lod den nuværende bygning, Nørregade 20, opføre. Bygningen solgtes i 1919 til stornagasinet Crome & Goldschmidt. Firmaet M. C. Brincken rykkede da tværs over gaden til sit nuværende domicil i Nørregade 13. Foto i J. Harrebyes samling.

året, og i løbet af 1880'erne forsvandt de næsten helt. Håndværkerne havde da også øje for, at det snarere var de lokale købmænd selv, der var det største problem. Købmændene har nemlig en mani med at overbyde hinanden med afholdelse af auktioner, hedder det i et indlæg af »Flere håndværkere« i Dannevirke i marts 1877. Det var også derfor, at købmændene ikke fandt større tilslutning hos håndværkerne i deres kamp imod vandreudsalgene: »thi at tro, at det store antal mindre håndværkere skulle ville arbejde hånd i hånd til fordel for en stand som af al magt søger at fravriste den så meget som muligt, ville dog være for meget forlangt. Ville derimod d'hr. handlende give afkald på at gå håndværkerne til livs ved at indføre fabrikata for at lade dem gå for auktionshammeren og kun søge at anbringe dér, hvad et sundt forretningsliv føre med sig, så tro vi at håndværkerne med glæde ville gøre deres for at fremme sagen.«

Disse auktioner og andre måder at sælge varer ud på, f. eks. det som vi vil kalde udsalg, var således en langt alvorligere fare end vandreudsalgene. Vi kan da også af annoncerne i aviserne se, at det blev mere og mere almindeligt at afholde udsalg eller at tage store partier af varer hjem og sælge dem til den billige pris, som herved blev muliggjort. I det hele taget kom annonceringen i aviserne til at spille en større og større rolle for de handlende.

Et væsentligt problem var den lange kreditgivning. Der havde fra gammel tid været tradition for, at købmænd og håndværkere gav meget lang kredit. Det krævede kapital eller også at producenterne af varerne gav en lang – og dyr – kredit. Her var en omkostning som kunne skæres ned, og i marts 1878 kunne handlende og håndværkere da også blive enige om for fremtiden

men det krævede kapital, og det kunne det måske nok knibe med for nogle af de traditionsrige gamle Haderslev-købmænd.

Undertiden var det udenbys kapitalstærke firmaer, som forsøgte at erobre en del af det gode marked i Haderslev. Firmaet M. J. Emden Söhne i Hamborg skød således i 1885 15.000 mark i »Hamburger Engros Lager«, der den 7. maj 1886 åbnede forretning i Nørregade 27 med kontantudsalg til faste engros-priser og med købmand P. Christians som indehaver. Louis Grandjean, der havde etableret sig som manufakturhandler i 1882 i Nørregade 19, reagerede prompte med en annonce dagen efter, hvor han tilbød 4 % ekstra rabat. Også en Flensborg-købmand, Herman Simon, etablerede sig med en anden købmand sydfra, Salomon Hirsch. I 1878 åbnede de en stor manufakturhandel i Nørregade 15 under navnet Simon og Hirsch, men denne forretning gik i løbet af få år over på lokale hænder. Et andet Flensborg-firma, Spiller og Eckhardt, etablerede sig i okt. 1888 med forretning og flyttede senere til Nørregade 13. Købmand Moses Behr, der havde store forretninger i Flensborg og Hamborg, åbnede i 1892 »Haderslev Konkurrence-Bazar« og etablerede sig året efter med skotøj og herre- og drengeekvipering i Storegade 2.

Langt de fleste af byens købmænd og større handlende var dog gamle velrenommerede firmaer, der havde fortsat deres forretning uanfægtet af begivenhederne i 1864 og indlemmelsen i Preussen. I 1868 optoges 63 firmaer i amtsrettens nyanlagte firmaregister. Heraf havde i hvertfald de 41 erhvervet borgerskab før 1864, og en hel del af dem, der i de følgende år blev optaget i firmaregistret, var også folk, der havde erhvervet borgerskab før 1864.

Af disse gamle firmaer bør nævnes C. P. Holm på Slotsgrunden 7, der i 1888 overdrog firmaet til sin søn J. C. Holm; C. A. Petersens forretning i Storegade 71 videreførtes af P. J. Petersen, og disse to var byens rigeste mænd. Firmaet M. C. Brincken, grundlagt i 1839, videreførtes af Heinrich v. Brincken, der i en kort årrække 1878-80 havde en filial i Tyrstrup. H. J. H. de Wolff i Apotekergade 7 videreførtes fra 1879 af sønnesønnen Nicolai de Wolff, der tillige var direktør for Christiansdal papirfabrik. Firmaet blev i 1891 overdraget til købmand Niels D. Riis.

Disse firmaer var karakteriseret ved et meget bredt udbud af varer. De handlede med kolonialvarer, isenkram, stentøj, porcelæn, og de Wolff havde f. eks også forhandling af landbrugsredskaber. Deres kunder var i lige så høj grad landboere som byboere, og firmaerne var fra gammel tid også aftagere af en del af landbrugets egne produkter. En del af dem handlede også med manufakturvarer, men allerede i 1850erne og 1860erne var han-

Torvet har fra byens første tid været centrum for byens markedshandel, både på de store markedsdage, og på de mere beskedne ugemarkeder. Først i årene omkring 1923 flyttede markedet endegyldigt til Gravene. Fotoet viser trængselen på en markedsdag ca. 1892. I baggrunden Torvet 14 og Lavgade 1. Foto i HBA.

delen med manufakturvarer ved at udskille sig fra kolonialhandelen, og der fandtes i 1868 18 manufakturhandlere i byen, foruden en del modehandlere og galanterivarehandlere.

I den følgende tid etablerede en række nye manufakturhandlere sig. Københavneren Frederik Lund etablerede sig i 1871 på Torvet som kolonial- og manufakturhandler, men kvittede i 1889 kolonialvarerne, da han flyttede til nye lokaler ved siden af. På hjørnet af Gravene og Bispegade indrettede Fr. Kirschstein i 1874 manufakturhandel, og E. N. Knudsen havde i 1867 indrettet manufakturhandel i Nørregade 14. Theodor Voss, der ansattes i forretningen i 1878, blev i 1886 medejer her og i 1898 ene-ejer.

Også nye kolonialhandlere etablerede sig. Købmand Jørgen Eriksen Dahl havde startet sin forretning i Torvet 2 i 1860. Han overtog i 1875 ejendommen, der blev bygget om, og han blev meget hurtigt en af byens mest veletablerede og velrenommerede kolonialhandlere. Det samme gjaldt købmand Chr. Juul Ørum, der i 1880 etablerede sig med kolonialforretning i Nørregade 39.

Alle de her nævnte forretninger fortsatte deres virksomhed langt ind i det 20. årh.; men som tidligere nævnt skete der ret store strukturændringer inden for handelen i denne periode. Især synes forholdene at have været vanskelige i perioden ca. 1875-85, hvor vi kan konstatere en del konkurser. Af de gamle firmaer gik købmand F. T. Giørtz på Sønderbro og købmand F. F. Rosendahl i Lavgade konkurs i 1883 og farver C. C. Rixen i Storegade 78 i 1881. Gamle firmaer som J. P. Andersens efft. på Torvet 10, købmand N. Dahl i Storegade, J. Jacobsen på Torvet 4, S. G. Kiær i Bispegade 11 og A. Wassner i Slotsgade 29 drejede nøglen om uden konkurs.

Vanskeligere var vilkårene dog for de nyetablerede firmaer. Seks kolonial- eller manufakturhandlere, som var etableret 1873-82, gik konkurs efter få år, og flere af de nyetablerede købmænd opgav efter kort tid deres forretning og flyttede fra byen, mens enkelte udvandrede til Amerika. Disse nye firmaer havde ikke haft mulighed for at konsolidere sig tilstrækkeligt, og den almindelige tilbagegang og stagnation slog dem ud.

De handlendes organisation, Handelsforeningen fra 1844, førte i disse år en hensygnende tilværelse. I årene 1864-68 havde foreningen været ret aktiv og bl.a. ført forhandlinger med grænsetoldstrøket. Det lykkedes at få myndighederne til at lempe bestemmelserne, således at der kun for de helt store partier af varer krævedes toldpapirer. Det lettede naturligvis de handlendes daglige arbejde.

Først i 1874 afholdtes der igen møde, og en ny bestyrelse valg-

tes bestående af købmændene Nis A. Roos, J. P. Winther, L. H. Oggesen, Rudolf Schrøder, H. W. Neuhaus og C. L. Ohlman. Medlemstallet var på 38, kun to flere end i 1864. Nye love blev vedtaget i oktober 1874, og ved årsskiftet 1874/75 var man stærkt optaget af problemerne ved overgang til den nye guld-møntfod, der indførtes 1. jan. 1875. Danske mønter var endnu i 1874 det aldeles overvejende omsætningsmiddel i Haderslev, og der ankedes i marts 1875 over, at der ikke var givet befolkningen tilstrækkelig tid til at ombytte de danske mønter med den nye skillemønt, ligesom det var alt for besværligt at få ombyttet mønterne.

I 1877 var der planer fremme om at oprette handelskamre ved de i 1867 oprettede amtsretter. Handelsforeningen blev spurgt om sin holdning hertil, bl.a. til spørgsmålet om hvorvidt man ønskede at tilslutte sig handelskammeret i Flensborg. Den 17. juli 1877 vedtog man på en generalforsamling i Handelsforeningen at udtale sig for, at der oprettedes et handelskammer ved amtsretten i Haderslev. Derimod var man enstemmigt imod en tilslutning til det flensborgske handelskammer, da Flensborgs og Haderslevs interesser var væsentligt forskellige. I 1878 gik arbejdet i Handelsforeningen igen i stå, og det blev først genoptaget i 1892.

Efter den fransk-tyske krig opstod der på grund af de gode økonomiske forhold i Tyskland en voksende efterspørgsel efter smør, og det betød starten på en hel række store smør- og kornforretninger også i Haderslev. For smørrets afsætning gjaldt på den tid den praksis, at den enkelte landmand selv kærnedede sit smør og leverede det til salg i byen, f. eks. hos købmand Nis Roos i Storegade 22. Herom fortæller sønnen Carl Roos: »...smørret kunne have højst individuel karakter. Bønderne bragte det i bøtter, der nok så kønt var prydet med et frisk grønt blad under låget, men de underste lag var ikke som de øverste, det var ikke én kærning, men adskillige; det kunne have både en tanke og en kulør, som ikke indbød til appetit. Altså måtte det hele i æltekarret, og af samtlige bøtters indhold fremstilledes et sælgeligt produkt.« Den købmand i byen, som nok tidligst så store muligheder i smørhandlen, var købmand Nicolai de Wolff, der allerede tidligt var slået ind på salg af smør til England, hvor en søn opholdt sig og stod for salget. De Wolff begyndte nu også at udnytte de nye muligheder i Tyskland og gik i kompagniskab med Rasmus Beck, der tidligere havde været 6 år i firmaet og i nogle år havde drevet korn- og smørhandel fra ejendommen Nørregade 6. Ca. 40 år senere fortalte Rasmus Beck herom: »Det kan nok være vi tjente penge. Vi havde agenter rundt omkring i Hamborg, Hannover, Magdeburg osv. De fik det simple smør, der blev sat et bestemt mærke på det, og vi fik det

Haderslev Handelsforenings fane fra 1854. Handelsforeningen blev stiftet i 1844 og fik sin fane 10 år senere. I 1865 stillede de preussiske myndigheder krav om, at dannebrogsslaget samt Frederik 7.s initialer blev fjernet, hvis foreningen skulle anvende fanen. Den blev derfor lagt i mølposen, og først fremdraget igen ved Genforeningen. HAM. Foto: Elmer W. Fabech.

Den vestligste del af Badstuegade og Møllepladsen omkring 1890. I Badstuegade 1 havde købmand Rudolf Schröder, der en årrække var medlem af Handelsforeningens bestyrelse, sin forretning, og i nr. 3 har Christian Vollstedt hængt to oksehoveder udenfor sin forretning som tegn på, at der er friskslagtet oksekød til salg. Dette hus er et eksempel på, at en bygning kan være så specielt indrettet, at samme erhverv udnyttede den i generationer. Huset er delvis opført af slagtermester Gottfried Herting i 1834 og har rummet slagterforretninger helt frem til Kai Boisen lukkede sin forretning i 1980. Slagtermester Johan Christian Ludvig Vollstedt kom som vandrende slagtersvend til Haderslev fra Slesvig i 1862, hvor han slog sig ned som mester. I 1884-93 drev han forretning fra Badstuegade 3, hvorefter han flyttede til Naffet 22, hvor virksomheden stadig findes. Badstuegade 3 ejedes derefter af slagtermestrene Andreas Thulstrup, Ludvig Vollstedt, Carl Vollstedt og Kai Boisen. Foto i HBA.

umådelig godt betalt. Alle store gårde som Refsø, Tågerup, Trummers i Frørup osv. leverede smør til os; men der var også tab: 6000 mk. hos en jøde i Hamborg, 4000 mk. hos en høker, 6000 mk. et andet sted, 3000 mk. et sted. Jeg ved slet ikke hvor vi fik alle de penge fra, men pokker i vold gik det.«

Hos de Wolff blev den 19-årige Nicolai Andresen Outzen ansat som bogholder i 1870. Han arbejdede fra 1873 især i firmaets smøreksporthafdeling, men startede 1. maj 1875 sammen med Rasmus Beck eget grossistfirma. Forholdene i dette firma blev dog i løbet af nogle år Nic. Outzen for snævre, og i 1881 gik de to hver til sit. Nic. Outzen erhvervede ejendommen Storgade 80, og herfra drev han i de følgende år sin korn- og smørforretning. Det var smørret, der efterhånden blev hovedsagen, ligesom smørret i stigende grad blev leveret fra de mange andelsmejerier, der opstod i løbet af 1880'erne og 1890'erne.

Smør- og kornhandlen krævede en del kapital til at arbejde med, og det var derfor ret almindeligt, at de forskellige korn- og smørhandlere gik i kompagniskab. I 1882 indgik Nic. Outzen således i kompagniskab med købmand Fr. Chr. Sievers med en afdeling i Sommersted, men allerede 1887 opløstes dette firma.

Sievers havde nedsat sig som kornhandler i Haderslev i 1875. A. Rooses smør- og kornhandel i Storegade blev i juli 1873 overtaget af Jørgen Hansen Roose. Dette firma fik tilført ny kapital, da det i 1886 blev omdannet til et kommanditselskab med navnet Roose og Co. Kompagnon var Fr. Chr. Sievers jr., der havde etableret sig i 1880, mens Nic. Outzen og Julius Nielsen, der havde startet smørgrossistforretning i Vojens i 1872, indtrådte som kommanditister med hver 5000 mk. I 1892 udtrådte Sievers og Nic. Outzen, og i stedet indtrådte Jørgen H. Rooses broder, købmand Chr. Hansen Roose i Kolding, med 15.000 mk. Julius Nielsen blev medindehaver af firmaet. Chr. Roose havde i 1884 startet et grossistfirma i Sommersted sammen med købmand Johs. W. J. Speth i Haderslev, der havde startet sit kornfirma i Slagtergade 23 i 1878. Disse fire, Nic. Outzen, Jørgen H. Roose, Johs. Speth og Julius Nielsen, der alle var startet i de gyldne smørtider i 1870'erne, kom i de følgende årtier til at dominere handelen med smør samt korn og foderstoffer.

KAPITALFORHOLD

Udvandringen fra Haderslev og fra Nordslesvig i det hele taget betød ikke alene et tab af arbejdskraft, men også et kapitaltab, hvis samlede omfang det dog er vanskeligt at beregne. At der i 1870'erne var mangel på kapital, er imidlertid klart nok, og i det foregående afsnit er vist, hvorledes denne mangel ytrede sig i forbindelse med den lange kreditgivning, ligesom de lokale håndværkere og handlende havde vanskeligt ved at tage konkurrencen op med mere kapitalstærke udenbys firmaer.

Haderslev havde endnu i 1870 kun de to ret små sparekasser, Spare- og Lånekassen fra 1819 og Sparekassen for Haderslev by og omegn fra 1856, som kapitalformidlende institutioner. Ganske vist var statutterne for Spare- og Lånekassen i 1872 blevet ændret således, at alle indbyggere i Haderslev fik lejlighed til at anbringe deres opsparede midler i sparekassen, ligesom bestemmelserne for udlån var blevet ændret. Udlån kunne nu ske 1) på veksel imod kaution, 2) på hypotek i byens ejendomme, under særligt gunstige forhold op til 2/3, ellers kun halvdelen af brandkasseværdien, 3) mod deposita i værdipapirer og 4) ved indkøb af indenlandske statsobligationer og prioriteter. Alligevel må de to sparekassers betydning som kreditformidlende institutioner siges at være begrænset. Spare- og Lånekassens samlede udlån var således i 1870 kun 225.000 rdl. og i 1875 687.000 mk., hvilket omregnet kun er ca. 35 % mere end i 1870.

Sparekassernes långivning gjaldt mere langfristede forhold, og især når man havde brug for risikovillig kapital og driftskapital,

Bank- og sparekassebøger fra fire af de banker og sparekasser, der eksisterede i Haderslev før 1920. Haderslev Byes Spare- og Lånekasse etableredes 1820, Sparekassen for Haderslev Byes Omegn (der aldrig oversatte sit navn til tysk) i 1856, Haderslev Bank etableredes 1875 og Haderslebener Kreissparkasse i 1901. Alle disse har, sammen med Haderslebener Creditbank fra 1875, overlevet frem til i dag i kraft af et utal af fusioner. Herudover fandtes: Deutscher Reichsbank 1896-1920, Industri- og Landmandsbanken 1897-1923, Privatbanken 1904-1915, Schleswig-Holsteinische Bank fra Husum 1908-1920 og Westholsteinische Bank fra Heide 1914-1919. De to sidstnævnte solgte deres filialer til henholdsvis Københavns Handelsbank og den nyoprettede Nordslesvigs Bank. HBA og HAM. Foto: C. Krasel.

måtte man ud på det private kapitalmarked. Dette kapitalmarked bestod som hidtil af private kapitalbesiddere og af stiftelser og legater, der især benyttedes af offentlige institutioner, bl.a. kommunen.

Det private kapitalmarked får vi et indtryk af gennem bevarede skatte- og formueopgørelser fra slutningen af 1880'erne. Materialet er behæftet med visse mangler, men er dog så fyldestgørende, at vi kan få et indtryk af, hvem der sad med de store formuer, ligesom vi i nogen grad kan se, hvor disse formuer var anbragt.

Byens rigeste mand var købmand og fabrikant P. J. Petersen i Storegade 71, der havde en formue på ca. 230.000 mk. Tobaksfabrikant H. C. Hansen, der døde i okt. 1885, havde en formue på ca. 170.000 mk., mens købmand og rådmænd C. P. Holms formue var på mindst 134.000 mk. Muremester Paul Christiansen havde 156.000 mk., mens købmand Kieldrups enke og malermester M. Hägers enke, der var datter af muremester Jens Jensen Wraae, hver havde en formue på ca. 105.000 mk.

Disse store formuer på over 100.000 mk. var skabt ved handel, ved tobaksfabrikation og ved byggeri. Grunden til dem var lagt 40-70 år tidligere af disse kapitalisters fædre generation, der alle havde haft deres virke i Haderslev.

Det er endvidere karakteristisk, at en væsentlig del af disse store formuer var anbragt rundt omkring i amtet, formodentlig i fast ejendom, ligesom dele heraf må formodes at være udlånt i Haderslev by.

Dette er i langt mindre grad tilfældet med den kapital, som tilflyttede embedsmænd, officerer, læger og advokater ejede. Flere officerer, gymnasielærere og læger havde betydelige formuer på 70.-125.000 mk., men intet heraf eller i hvert fald meget lidt ses at være anbragt i byen. Kun borgmester Chemnitz, der havde en formue på mindst 53.000 mk., synes at have anbragt en væsentlig del heraf lokalt.

Bemærkelsesværdigt er, at kun meget få købmænd havde større formuer. Udover de oven for nævnte havde kun købmændene Julius Müller, Hans Chr. Petersen og Josua Petersen formuer på over 30.000 mk. Deres forretninger var forholdsvis nye, men det gælder tilsyneladende for langt de fleste af de nyere købmænd, at de var uden anden formue end den, der evt. var bundet i driften. Betydelige købmænd som H. W. Neuhaus, J. E. Dahl, L. Grandjean, E. N. Knudsen, H. Th. Nielsen, C. Ørum, N. A. Roos, R. Schrøder og G. Simon samt korngrossererne Nic. Outzen og Joh. Speth nævnes uden eller med helt små formuer.

Men også ældre købmænd sad inde med små eller ganske ube-

tydelige formuer. Købmand H. v. Brincken nævnes med en formue på ca. 4000 mk., H. C. Sohl med 2400 mk., Martin Lundbeck med ca. 12.000 mk., tømmerhandler L. Mussmann med 17.000 mk., H. C. Magaard med 1500 mk., og P. P. Thuesen og Nic. de Wolff synes ingen formue at have haft. Kun hos de ældre pensionerede købmænd træffes noget større formuer, som f. eks. J. P. Thuesen (80.000 mk.), Peter Matthiesens arvinger (53.000 mk.) og P. R. Juhl (ca. 28.000 mk.).

Bortset fra muremester Paul Christiansen spillede håndværkerne ingen rolle som kapitalbesiddere. Kun bager N. Hübbe med en formue på ca. 60.000 mk., garver Wienberg med ca. 25.000 mk. og farver Barkentin med 18.000 mk. kom op over de 10.000 mk.

Sammenligner vi med forholdene ca. 40 år tidligere (bind 1 s. 272-78), synes der ikke at være sket væsentlige ændringer i, hvilke grupper der sad inde med kapital. Det var først og fremmest købmænd og fabrikanter, der havde de store formuer. Det syntes dog, som om der var tale om en koncentration af kapitalen hos færre og færre personer. De store kapitalister kunne tælles på to hænder, mens der blev flere og flere småkapitalister. Det hang nøje sammen med den vækst i gruppen af personer, der er uden for erhverv, bl.a. rentiers og enker, og den vækst, der var sket i småborgerskabet i det hele taget.

Også kommunen fik en væsentlig del af sine lån på det private lånemarked, og i 1875 var 58,2 % af byens og gasværkets lån på ialt ca. 173.000 mk. hentet her. Byens borgere spillede med en andel på 5,3 % af lånene en ret ubetydelig rolle som långivere. Bønder i omegnen og på Før og i Nordfrisland ydede derimod hhv. 21,9 % og 31 % af lånene. Før og Nordfrisland gav især mange lån til gasværket fra slutningen af 1850erne (jfr. bd. 1, s. 542), men fortsatte endnu op i 1880erne med at være et sted, hvor byen hentede en meget stor del af sine lån. Hos legater og stiftelser havde byen i 1875 lånt 21 % af sine lån, og den samme andel udgjorde et enkelt stort lån hos et fideikommis.

I de følgende år skete der ikke nogen væsentlig ændring i denne fordeling af byens lån. I 1890 var 61 % af byens samlede lån på ca. 347.000 mk. hentet hos private långivere, og det er bemærkelsesværdigt, at lån fra byens borgere var vokset til at udgøre 11 %. Legater og offentlige fonds ydede ca. 35 % af lånene, og her var de mange haderslevske legater og stiftelser klart dominerende. Kun et enkelt af de nyeste lån, 12.000 mk. lånt i 1890, var hentet i et pengeinstitut, nemlig i Spare- og Lånekassen.

Det private lånemarked kunne tilsyneladende nok honorere de krav, der stilledes om langfristede lån med stor sikkerhed,

Storegade set fra Bispegade ca. 1904. I Bispegade 17 havde Haderslev Byes Spare- og Lånekasse (eller Spar- und Leihkasse der Stadt Hadersleben) sit domicil fra ca. 1900 og frem til 1917, da den flyttede til Nørregade 32, hvor den havde lokaler frem til 1970. På modsat side manufakturhandler Kirschstein, en af byens store forretninger. Foto i HAM.

f.eks. i fast ejendom eller når kommunen var låntager. Der er i hvert fald intet, der tyder på, at kommunen har haft besvær med at få lån hjem. Noget andet var det upraktiske i, at lånene var fordelt på så mange enkeltlån på ret små beløb. Renteudviklingen synes heller ikke at tyde på, at efterspørgslen var væsentlig større end udbudet. De lån, som byens borgere havde stående i omegnen, forrentedes for de allerflestes vedkommende med 4-5 % om året. I 1886/87 havde 50 personer udlånt mere end 8000 mk. hver, således at ialt ca. 1,4 mill. mk. var anbragt på denne måde. Det understreger Haderslevs betydning for det lokale kapitalmarked.

Derimod har det nok været vanskeligere at skaffe driftskapital. At så mange købmænd tilsyneladende var uden formue, tyder i hvert fald på, at de enten havde deres kapital bundet i driften eller skaffede driftskapital andetsteds fra. Aktieselskabsformen havde endnu ikke vundet indpas. I Haderslev dannedes den 31. marts 1875 byens første aktieselskab. Det var et lille dampskibsselskab med en aktiekapital på kun 14.850 mk. fordelt på 45 aktionærer og 66 aktier á 225 mk. Selskabet likvideredes i 1887, og først i 1889 dannedes der et nyt aktieselskab i byen.

De lokale muligheder for at få driftskapital var begrænsede. Sparekasserne er nævnt, men har som sagt næppe spillet nogen

rolle på dette punkt. Haderslev havde en enkelt bankier, Hans Jürgen Andresen i Storegade, der i 1886/87 nævnes med en formue på 100.000 mk. Med den drev han privat bankvirksomhed, men desværre ved vi intet nærmere herom. Oftest måtte købmændene søge udenbys, bl.a. til Flensborg, for at få deres behov dækket, og byen manglede i høj grad en bank. At der var et grundlag for en bank, viste de mange annoncer i Dannevirke fra Den nordslesvigske Folkebank i Aabenraa (stiftet 1872), Ribe Discontobank og Kolding Låne- og Diskontokasse. Heri opfordredes bladets læsere til at tilføre disse banker deres bankforretninger.

I Selskabet Harmonien, hvor byens dansksindede borgere mødtes med egnens gårdejere, har man utvivlsomt diskuteret disse forhold, og her er måske for første gang tanken om dannelsen af en lokal bank blevet diskuteret.

Den egentlige initiativtager var konsul S. Amorsen, der var forretningsfører hos købmand H. J. H. de Wolffs enke i Apotekergade 7. Han indkaldte til et møde den 26. april 1875, hvori deltog nogle af »byens og omegnens indflydelsesrigeste mænd.« Samtidig synes dog også andre kredse at have arbejdet med planer om en bank. Hvem der er tale om vides ikke, men ifølge Dannevirke fandt de to parter hurtigt sammen, og i maj udsendtes tegningslister til de interesserede kredse i befolkningen. Den aktiekapital, der var nødvendig, blev hurtigt tegnet, og den 11. juni kunne et nyt møde holdes på Harmonien. Til at udarbejde statutter blev der valgt et udvalg bestående af ritmester E. v. Düring, Damager, der var formand for udvalget, købmændene J. Dahl, J. S. Thuesen og P. P. Thuesen samt konsul S. Amorsen og

Haderslev Banks lokaler i Gravene 7, hvortil banken flyttede i 1880. Før dette havde banken haft til huse i direktør Amorsens hjem i Skolegade samt i Gåskærgade. I 1916 flyttede banken til sit nybyggede domicil på hjørnet af Nørregade og Jomfrustien. Foto i HBA.

Poul Anton Madvig. Født i Svaneke 1816, død i Haderslev 1899. Bror til sprogforskeren J. N. Madvig. Fysikus i Haderslev og leder af Christina Friederica Stiftelsen 1854-1864. Derefter privatpraktiserende læge i byen. Formand for Haderslev Banks bestyrelse 1875-1883. Bestyrelsesmedlem i adskillige dansksindede foreninger. Foto i HBA.

gæstgiver J. G. Wæger fra Haderslev og endvidere gårdejerne P. Skau, Bukshave, S. Bych, Lunding og S. R. Midtgaard, Spandet. Alle undtagen sidstnævnte var medlemmer af Harmonien.

Udvalget løste sin opgave i løbet af en måneds tid, og den 23. juli kunne banken stiftes. Den fik navnet Haderslev Bank, og aktiekapitalen udgjorde 500.000 mk. i 1000 aktier af 500 mk. Kun 50 % af aktiekapitalen skulle indbetales inden sommeren 1876, mens resten først blev indbetalt i 1910. Til bankrådet blev valgt ritmester E. v. Düring, købmændene P. de Wolff, C. Iversen og Jørgen Roose fra Haderslev og Julius Nielsen fra Vojens, redaktør H. R. Hiort-Lorenzen, Haderslev samt gårdejerne P. Skau, S. Bych og J. P. Friis, Ejsbøl. Fysikus P. A. Madvig blev formand. Til direktionen valgtes konsul S. Amorsen og købmændene J. Dahl og J. S. Thuesen, Haderslev.

Den 18. okt. 1875 var man nået så vidt, at banken kunne begynde sin virksomhed, de første otte måneder i den ordførende direktør, S. Amorsens hjem i Skolegade 3. Bankens virksomhed voksede dog så hurtigt, at man i slutningen af maj 1876 måtte flytte til et større lokale. I Gåskærgade 29 havde banken her efter til huse i fire år, indtil den i april 1880 flyttede til Gravene 7. Beliggenheden her, i byens centrum mellem Storegade og Nørregade og ved den nyanlagte markedsplads, var fortrinlig.

I bankens statutter var det med hensyn til aktiers overdragelse bestemt, at stemmeret på generalforsamlingen var gjort afhængig af, at overdragelsen var godkendt af bankråd og direktion. Denne bestemmelse var indført for at hindre politiske modstandere i at få indflydelse på ledelsen og bankens virksomhed. Man lagde ikke skjul på, at det var et dansk foretagende, og oprettelsen af banken blev opfattet som et bevis på, at den danske bevægelse i Nordslesvig i høj grad rådede over store åndelige og materielle midler.

Sammenligner man med den Creditbank, der blev oprettet som et tysk modtræk den 10. nov. 1875, må man dog sige, at Haderslev Bank var større tænkt end Creditbanken. Denne blev stiftet som et andelselskab med andelskapital på ialt 26.600 mk. fordelt på 119 andelshavere og garanter. Medlemmerne indestod solidarisk for bankens forpligtelser med hele deres formue. Denne ordning var nødvendig for at skaffe banken den fornødne kredit hos store banker.

Det var iøvrigt de samme kredse, der stod bag de to banker; det var gårdejere og købmænd, der dominerede i bestyrelse og direktion og blandt andelshavere hhv. aktionærer. Blandt Creditbankens andelshavere var der dog et større islæt af embedsmænd, uden at disse dog på noget tidspunkt dominerede direktion og bestyrelse.

Creditbankens første bestyrelse bestod af købmand Jens Johannsen, der var formand, murermester C. P. Raben, købmændene Josua Petersen, J. C. Kuss og Chr. Dethlefsen, katesterkontrollør Th. Meyer samt tre større gårdejere fra omegnen. Købmand H. v. Brincken var direktør 1875-78, da han afløstes af købmand A. F. Juhl, mens købmand Jens Jürgensen var kasserer. I hans ejendom Storegade 42 startede banken sin virksomhed den 6. jan. 1876, og her havde den til huse indtil 1. okt. 1896.

De to banker udviklede sig støt og roligt i de følgende år. Indlånene udgjorde pr. 31. dec. 1876 i Haderslev Bank ialt 716.155 mk., i Creditbanken 289.674 mk. Forskellen på de to banker ses især på udlånssiden, hvor 828.272 mk. i Haderslev Bank var udlånt på vekslers og som kassekredit, mens 243.550 mk. af Creditbanken var udlånt som almindelige banklån med ret høj sikkerhed.

Haderslev Bank kom ved midten af 1880'erne ud for alvorlige vanskeligheder, som ifølge årsberetningerne for 1885 og 1886 skyldtes stor stilstand i forretningslivet, fald i værdien af fast ejendom og talrige fallitter og betalingsstandsninger, der især ramte mange landboere. En fallit i bankierfirmaet H. P. Hansen jun. i København i 1885 medførte et tab for Haderslev Bank på 33.000 mk. I 1886 blev banken nødt til som ufyldestgjort kreditor at overtage en gård i Fredsted for et beløb af ca. 48.000 mk. Gården, der i folkemunde gik under navnet »Bankgården«, fik man først afhændet efter 11 år, og banken led et ret stort tab herved. Mens der i 1884 kunne udbetales 10 % i dividende, udbetaltes der i 1885 kun 4 %.

Den væsentligste årsag til disse dårlige tider i slutningen af 1880'erne var for en stor del landbrugets dårlige rentabilitet som følge af lave priser på landbrugsprodukter. Det medførte også en overflod af kapital, der ikke kunne lånes ud, og banken anbragte i årene 1886-96 en meget stor del heraf i indenlandske og udenlandske fonds. Fondsbeholdningen udgjorde fra 1887 og op til slutningen af århundredet 25-45 % af bankens samlede balance, men bragte iøvrigt banken ret store kurstab. De blev udlignet af en ret betydelig forstærknings- og dispositionsfond.

BYENS ØKONOMI

Den økonomiske situation for kommunen var ved udbruddet af den fransk-tyske krig i 1870 særdeles anstrengt. Allerede med budgettet for 1870 var der efter manges mening et sådant misforhold mellem skatteudskrivning og skatteevne, at der med rette kunne rejses tvivl om, hvorvidt byens borgere kunne bære en

Ekonomi	Ekonomi	Byens-land	Udfald
1876	1877	1878	1879
5852	1 Rod	1 Rod	1876
5867	1 Ullor	1 Ullor	1876
6014	1 Rod	1 Rod	1876
6018	1 Rod	1 Rod	1876
6019	1 Rod	1 Rod	1876
6105	1 Rod	1 Rod	1876
6179	1 Rod	1 Rod	1876
6210	1 Rod	1 Rod	1876
6203	1 Ullor	1 Ullor	1876
6212	1 Rod	1 Rod	1876
6358	1 Ullor	1 Ullor	1876
6545	1 Ullor	1 Ullor	1876
6685	1 Rod	1 Rod	1876
6698	1 Ullor	1 Ullor	1876
6830	1 Rod	1 Rod	1876
6897	1 Ullor	1 Ullor	1876
7018	1 Rod	1 Rod	1876

For den fattigste del af befolkningen var pantelåneren den nærmeste mulighed for at låne lidt penge. Blev de pantsatte varer ikke indløst, solgtes de på auktion. Her et udsnit af de solgte pant på den auktion, pantelåner H. J. Møller, Apotekergade 3, lod afholde den 15. april 1887. HBA.

sådan skattebyrde. Regeringen i Slesvig anmodede den 4. aug. 1870 byen om at overveje, om det ikke var muligt ved besparelser i budgettet at gøre den planlagte stigning i skatteudskrivning mindre. Byen undlod da også at opkræve det fulde provenu af den udskrevne skat, men det betød, at det gik ud over kassebeholdningen, der ved udgangen af 1868 havde været på 12.279 thaler og ved udgangen af 1870 var nede på 4.423 thl. (1 thl. = 3 mk.). Samtidig skar man dog også udgifterne ned fra ca. 81.000 thl. i 1868 til 77.675 i 1870, og i 1871 nåede udgifterne helt ned på 74.752 thl., således at man kunne slutte med en kassebeholdning på 10.633. thl. Besparelserne opnåedes ved at undlade at afdrage 1268 thl. på byens gæld, 1400 thl. sparedes ved at garnisonen under krigen var forlagt fra byen, og 2017 thl. sparedes ved at udskyde det årlige tilskud til afdrag på havnekassens gæld.

Det var klart, at en sådan økonomisk linje kun kunne følges i ganske kort tid, og i 1872 steg skatteudskrivningen til det hidtil højeste niveau. Der opkrævedes ca. 28.000 thl. imod 24.000 i 1870. Alligevel var det kun muligt at afholde de nødvendige udgifter, og den største sparsommelighed i den kommunale husholdning var til stadighed påkrævet. Nye tiltag var der ikke råd til, og der var ellers nok at tage fat på. Staten stillede således en række krav. Brandforsikringen blev lagt ind under byens administration i 1869, skolevæsenet krævedes forbedret, bl.a. stilledes krav om mindre klassekvotienter, dvs. flere klasselokaler, ligesom der forlangtes en nyordning af byens natrenovation. Heller ikke byens eget ønske om igen at få en garnison kunne gennemføres uden betydelige udgifter til en tilfredsstillende kaserneordning.

Byen kunne i disse år så at sige intet gennemføre uden godkendelse på højere sted, og man får næsten det indtryk, at kommunen var sat under administration. Selv de mindste ekstraudgifter måtte man søge om tilladelse til at afholde. I 1871 lykkedes det dog at få tilladelse til optagelse af lån på 6200 og 3500 thl., som hhv. gik til køb af Slotsgade 21, der indrettedes til kaserne, og til opførelse af en ny skolebygning Laurids Skausgade 14. Byens betydelige gæld var ellers en af de væsentligste årsager til den anstrengte økonomiske situation. Sammenlagt var gælden i 1873 på 181.363 thl., og der betaltes samme år i renter og afdrag ialt ca. 6450 thl., dvs. min. ca. 3.5 %. Den største belastning var havnens gæld, der udgjorde 2/3 af byens samlede gæld, og der måtte hvert år ydes et betydeligt tilskud af byens kasse til afdrag og forrentning heraf, fordi havnens indtægter kun lige kunne dække driftsudgifterne. Det betød, at havnekassen i de følgende år kom til at hvile i sig selv, og det gjorde det tillige muligt at udarbejde en plan for afdrag af byens gæld.

Titel VI.	
Unterhaltung allgemeiner Verkehrsanstalten :	
A. Nach dem Specialvoranschlag der Pflasterungscommission :	
1. Unterhaltung der Siele, Verbesserungen des Straßenpflasters . . .	855 Mk. — Pf.
2. Neubau der Straße beim Austruper Wege.	1800 " — "
B. Straßenbeleuchtung . . .	4800 " — "
C. Beleuchtung der Ringstraße	114 " — "
D. Straßen-Reinigung und Sprengung	750 " — "
E. Abfuhr von Schnee und Eis	300 " — "
Summa Tit. VI.	8619 Mk. — Pf.

Byens regnskab blev årligt trykt i den såkaldte Jahresbericht. Her byens udgifter til vejvæsenet i 1875.

Hjørnet af Storegade og Vestergade omkring 1890. Den midterste af de tre mørkkledte herrer foran vognen er en af byens offentligt ansatte trommeslagere. Det var enten en af de syv nattevægttere eller to underbetjente, der gik rundt med trommen i byens gader, når myndighederne havde meddelelser, der skulle forkyndes offentligt. De kunne også lejes ud til byens handlende, hvis der skulle reklameres. Husene bag trommeslageren, Storegade 38, 40 og 42 er alle opført 1853, mens det hvide hus i baggrunden, Storegade 48, er opført af tobaksfabrikant Erfurt i 1881. Det kaldtes også »Strygerjernet« på grund af sin tilspidsede form. Foto i HBA.

Gasværket gav fra 1873 så gode indtægter, at de også kunne dække forrentning og afdrag på gasværkets gæld, der i 1871 var nede på 114.798 mk. Fra 1875 blev bykassens gæld på 82.530 mk. forrentet og afdraget med ca. 5000 mk. om året, hvilket betød, at gælden ville være helt afdraget i løbet af ca. 30 år.

Men byen havde brug for nye lån til nyanlæg, først og fremmest den fuldstændige ny-brolægning af byen, som skete i årene 1877-88. Ialt blev der optaget 225.400 mk. i lån hertil. Hertil kom 15.800 mk. til reparation af Sønderbro i 1885/86, 44.000 mk. til køb af grund og bygninger til seminariet i 1884, 9.000 mk. til indretning af en pigemellemskole i 1888, 40.000 mk. til opførelse af Auguste-Victoria-Schule i 1889-90 og 9.300 mk. til tilbygninger på Friedrichs- og Wilhelminenschule samme år.

Det betød, at byens gæld (incl. gasværkets gæld) i 1890 udgjorde 396.661 mk. og havnens 281.842 mk. Heroverfor stod en fast kapital på 189 ha jord og 26 bygninger, medens byen kun havde en ubetydelig pengekaptal. Kassebeholdningen var i 1890 31.000 mk. og den kommunale skatteudskrivning på ca. 82.000 mk.

Byen havde i løbet af 1880'erne fået andre indtægter, således at skatterne, der ca. 1875 udgjorde ca. 43 % af kommunens samlede indtægter, 15 år senere udgjorde godt 1/3. Statstilskuddene var derimod fordoblet og udgjorde i 1890 ca. 15 % af indtægterne. De bestod – udover tilskuddet til havnegældens forrentning og afdrag på 18.675 mk. – af 3000 mk. i tilskud til pigemellemskolen og 5200 mk. i tilskud til lærerlønninger ifølge lov af 14. juni 1888. For leje af seminariets bygninger betalte staten 3500 mk., og byen fik desuden 6000 mk. som sin andel af kvæg- og korntolden.

*Haderslevs frivillige Brandværn fotografere-
ret foran teatret på Gammelting 1902.
Den formelle ledelse af brandslukningen i
Haderslev udgjordes af en brandkommissi-
on under borgerrepræsentationen. Indtil
1882 klarede man sig med kommunens
personale, men i 1882 oprettedes Frivillige-
Feuerverhr Hadersleben, der snart
blev kernen i al brandslukning i byen.
Brandværnet var delt i to, en sluknings-
og en redningsafdeling, der begge i mange
år stod under ledelse af købmand H. von
Brincken. I 1893 var der 77 frivillige
brandmænd og ved verdenskrigens udbrud
130. I perioden 1882-1918 deltog korpset
i bekæmpelsen af 76 brande. Korpset
blev nedlagt i 1962. Foto i HBA.*

Også »andre indtægter« var steget betydeligt. Her var det først og fremmest forældrenes skolepenge for pigemellemsskolen samt de refusioner, kommunen modtog fra andre kommuner for forplejning af fattige i fattiganstalten, der talte pænt i kassen, men til disse beløb var der jo også tilsvarende udgifter.

Indtægterne af byens jorder, først og fremmest bortforpagtningen af Nørremarken til kornavl, græsning og høslet, indbragte ialt ca. 16.000 mk., men det var en væsentlig mindre del af de samlede indtægter end i 1875, da indtægterne heraf var ca. 20.000 mk. Gasværket var med et overskud på ca. 8000 mk. blevet et væsentligt aktiv for byen. Byens renteindtægter lå nogenlunde uforandret på ca. 3500 mk. og udgjordes især af renterne af Marie Margrethe Iversens legater fra 1840 til byens forskønelse, til gadebelysningen, til havnen og til sy- og strikkeskolen, samt af renterne af Christina Friederica v. Holsteins legat til fattiganstalten fra 1838. Også halvdelen af sparekassens overskud kom fattigvæsenet til gode.

Ser vi på udgifterne, var der ikke fra 1875 til 1890 sket de store forskydninger de enkelte poster imellem. Selv om byens sam-

lede gæld var steget betydeligt, udgjorde udgifterne til renter og afdrag i 1890 samme andel som i 1875, nemlig ca. 19 %. Den eneste post, hvis andel af de samlede udgifter var steget, var skolevæsenet, der i 1875 slutte 19,2 % af udgifterne, men i 1890 24,4 %. Her havde man dog betydelige tilskud fra staten at trække på, ialt 11.750 mk. svarende til ca. 20 % af de samlede skoleudgifter, der i 1890 var på ca. 60.000 mk.

Lønudgifternes andel af de samlede udgifter steg heller ikke i løbet af de 15 år, selvom der især inden for skolevæsenet blev ansat flere personer. Lønudgifterne udgjorde både i 1876 og i 1890 30,5 % af de samlede udgifter.

Sammenfattende må vi altså sige, at der ikke i perioden 1870-1890 skete de væsentlige ændringer i fordelingen af de ordinære kommunale udgifter på de enkelte poster. Kun inden for skolevæsenet var der tale om en aktivitetsudvidelse. Kommunens samlede årlige udgifter forøgedes med ca. 50 %. Disse øgede udgifter blev især dækket ind med statstilskud, dels til havnen, dels til skolevæsenet, mens skatteprovenuet kun blev forøget med ca. 24 % fra 1875 til 1890. De væsentlige problemer, som kommunen havde i begyndelsen af 1870erne, især på grund af den store havnegæld, løstes ved statens hjælp. Herved skabtes det grundlag for en sanering af byens økonomi, som gjorde det muligt at optage nye lån til de anlægsarbejder, som var nødvendige.

Byens økonomiske status var ved år 1890 væsentligt bedre end 20 år tidligere. Gælden på ialt ca. 780.000 mk. opvejedes af en betydelig realkapital i form af jorder og bygninger, en kapitalformue på ca. 90.000 mk., en kassebeholdning, der udgjorde ca. 13 % af byens samlede årlige udgifter og ca. 5 % af gælden samt en skatteudskrivning, der utvivlsomt lå langt under, hvad byens borgere virkelig kunne yde.

Levevilkår og sociale forhold

BOLIGFORHOLD OG HUSSTANDSSTRUKTUR

En følge af befolkningstilbagegangen var en mindre befolkningstæthed, uden at der dog hermed blev masser af plads. Befolkningstætheden var nemlig omkring 1860 meget stor, og trods det omfattende byggeri i 1850erne boede man stadig trangt (jfr. bd. 1, s. 77-81). Der var imidlertid store forskelle fra kvarter til kvarter og fra hus til hus. I 1868 blev der i forbindelse med planerne om indførelse af natrenovation udarbejdet en fortegnelse over de ejendomme, hvor der boede mere end 16 personer (her skulle man nemlig have mere end én spand). Listen omfatter 138 huse, dvs. ca. 20 % af byens huse. Her boede 3188 personer, svarende til ca. 38 % af byens samlede befolkning. I 1883 boede der i samme 138 huse 2488 personer, hvilket svarede til 33½ % af den totale befolkning.

Især på Klosteret og i Hægersgade var forholdene trange. I syv huse, der alle lå omkring pumpen på Klosteret, boede i 1868 ialt 208 personer. Alene i Klosteret 23 var der syv husstande på ialt 48 personer og i Hægersgade 4 ni husstande på tilsammen 47 personer. Husene her var gamle og i dårlig stand, og de hygiejniske forhold må med denne beboelsestæthed have været forfærdelige. I 1883 var antallet af personer i de samme syv huse faldet til 154, men selv med så mange mennesker klumpet sammen har forholdene været barske.

I Slotsgade, hvis sociale deklassering allerede var igang før 1850, boede i nr. 8, 10 og 12 og i nr. 15, 17 og 21 overfor, dvs. på strækningen mellem Katsund og St. Klingbjerg, ialt 122 personer. Den sociale struktur var nok her mere sammensat end på Klosteret, med en blanding af arbejdere, småhåndværkere, enker og lavere embedsmænd.

Et andet sted, hvor mange mennesker var klumpet sammen, var i bygningerne bag Wolfgang Petersens jernstøberi. På hele ejendommen Naffet 30, der strakte sig ned til Møllestrømmen langs Sejlstensgyde, boede både i 1868 og i 1883 ialt 82 personer. I forhuset ud imod Naffet boede i 1868 Wolfgang Petersen selv, vejbygningsinspektør Fischer og kollaborator (4. lærer ved latin-skolen) Vollbehr, dvs. det højere borgerskab. I bygningerne bag-

ved jernstøberiet langs Sejlstensgyde boede i 1868 15 husstande, hvoraf de 10 var ufaglærte arbejdere. I 1883 boede der ialt 27 husstande på ejendommen.

I kvarteret her imod øst med gaderne Sejlstensgyde, der dengang hed Fiskergade, Landsenervej, der hed Speichergade, samt Skibbrogade og Østergade var husene gennemgående af bedre kvalitet end i den gamle bydel på Klosteret og i Slotsgade. De var yngre og for de flestes vedkommende grundmurede. Alligevel blev dette kvarter et udpræget arbejderkvarter. Selv Skibbrogade med sine store sydvendte huse blev præget af arbejdere og ikke mindst søfolk. Det hang naturligvis sammen med beliggenheden tæt ved havnen, men også de to store jernstøberier og maskinfabrikker på Naffet har vel gjort deres til, at mange arbejdere søgte deres bopæl her. I hvert fald kan vi både i 1868 og 1883 konstatere et ret stort antal formere i disse gader.

Noget godt ry havde kvarteret ikke på sig, for her, i Østergade 34, lå byens bordel. Det var blevet indrettet i 1855 i et hus, der var bygget til formålet. I 1868 blev bordellet drevet af ægteparret Henriette og J. A. Mengers, der da måtte gå ind på en række meget restriktive betingelser for at få deres virksomhed tålt af de preussiske myndigheder. Der måtte således hverken forekomme musik, dans eller udskænkning i bordellet, og der sattes meget snævre grænser for pigernes færden uden for huset. Efter kl. 3 om natten måtte ingen besøgende lukkes ind, og unge mænd under 20 år havde ingen adgang. Værtsparet måtte ikke beholde deres børn hos sig efter det fyldte 4. år, og forældrene måtte ikke siden have dem på besøg. I tilfælde af graviditet eller kønssygdom skulle bordelpigerne have underhold og lægebehandling betalt af værten. Hvis der ud over de prostituerede skulle ansættes andet personale, måtte det kun være kvinder over 40 år!

Holdningen var klart nok den, at man skulle mærke så lidt som muligt til bordellet og dets virksomhed, men det var svært at skjule, hvad der foregik, og at disse bestemmelser slet ikke blev overholdt, viser en klage fra husejerne i Østergade fra marts 1872 over de ulemper, som bordellet medførte for dem. De havde svært ved at få deres lejligheder udlejet, og de mente, at ejendommene sank i værdi. Om dagliglivet i bordellet fremførtes bl.a., at bordelværtindens datter på 13-14 år om aftenen sad og spillede klaver for pigerne, og at hun, »når der indtræffer en herre, springer hen til trappen og råber op til damerne: hvem har tur?«. På husets facade var der et gadespejl, hvor pigerne hele dagen sad og iagttog de forbipasserende for, så snart der kom en forbi, som de syntes om, at stille sig frem i døren.

Der var til stadighed kun fire piger i bordellet, og de blev

*Geys. für die Wäscherin
für den einfachen Besuch 1 Thlr.
für einen Besuch 2 "
für jede Stunde mehr 1 "
für die ganze Nacht 6 "*

J. A. Mengers

Prisliste fra bordellet i Haderslev 1868,
da ægteparret Henriette og J. A. Mengers
drev det. Priserne er følgende:

Für den einfachen Besuch	1 thaler
Für eine Stunde	2 thaler
Für jede Stunde mehr	1 thaler
Für die ganze nacht	6 thaler

(Efter Sønderjysk Månedsskrift, 1974, s. 27).

holdt med kost, logi og tøj af bordelværten, der til gengæld fik det halve af, hvad de tjente. I skattelisten fra 1875 var de ansat til en indtægt af 180 thaler (540 mk.) eller lige så meget, som en faglært arbejder tjente. Heraf udgjorde værdien af kost og logi dog nok det halve. Bordelværten var ansat til en indtægt på 750 thaler (2250 mk.), efter datidens forhold en ganske betydelig indtægt.

Der skete tilsyneladende en ret hyppig udskiftning af pigerne i bordellet. Inden for en 2½ årig periode 1887-89 blev ialt 13 piger optaget på bordellet, og af disse ved vi, at én forlod byen efter få dage og tre andre efter 1½ til 2½ måneds forløb. Af disse piger kom 10 fra Danmark og kun tre kom sydfra. Man kunne måske forvente, at de fleste ville være kommet sydfra, men bevægelsen gik faktisk den modsatte vej, og det var ikke afdankede piger fra bordeller i de store byer, f. eks. Flensborg, Kiel eller Hamborg, der endte i Haderslev. I 1872 forlod 8 bordelpiger byen, og heraf drog de fire sydpå, men tre drog til Danmark. En enkelt af disse pigers skæbne får vi et nærmere kendskab til gennem fattigvæsenets akter: En 15-årig dansk pige, der var flygtet fra Middelfart fattighus, blev den 7. okt. 1871 optaget i bordellet i Haderslev, men hun blev allerede den 12. okt. sendt tilbage efter begæring fra de danske myndigheder.

Bordelvirksomheden i Østergade var kontrolleret, men at der herudover fandtes en skjult prostitution, får vi glimtvis indtryk af. Denne prostitution hang formodentlig sammen med dårlige økonomiske forhold, og med den betydelige del af byens befolkning, der levede på et eksistensminimum, kan mange kvinder have følt sig fristet til at forsøge at supplere de sparsomme midler på denne måde. Det synes i hvert fald at have været tilfældet for en 36-årig enke med 5 børn, der i 1874 boede i Sejlstensgyde bag Naffet 30. Hun fik en pension på 30 rdl. efter sin mand og ernærede sig iøvrigt ved »dagleje og håndarbejde«. Fra fattigvæsenet modtog hun huslejhjælp. En aften i maj 1874 mødte hun i teatret en hestedriver fra Flensborg, som hun dansede med og som spenderede en drink på hende. På hendes opfordring gik de hjem til hende, mens hendes børn blev i danselokalet! Efter at have opholdt sig hos hende – ifølge eget udsagn en halv time – blev hestedriveren uden for hendes hus slået ned af en nabo, som af politiet mistænkte for at stå i forhold til enken. Politiet havde enken stærkt mistænkt for at drive erhvervsmæssig utugt, og hun fik efter denne episode tilhold om at undlade alt, der kunne pege i denne retning.

I listen fra 1868 over ejendomme med mere end 16 beboere forekommer en del ejendomme i byens hovedgader, især Storegade og Nørregade. Der er ikke her tale om den samme sam-

menklumpning som i de kvarterer og huse, der er omtalt ovenfor. I disse gader skyldes det store antal beboere først og fremmest de mange tjenestefolk, og i det hele taget er det i disse to gader samt Bispegade, Apotekergade, Gravene, Lavgade og Møllepladsen, at vi træffer langt den største del af tjenestefolkene. Skattelisten 1883 kan belyse forholdene.

Af de ca. 1400 faglærte og ufaglærte arbejdere i 1883 var ca. halvdelen tyende eller svende, kommissær og lærlinge, der boede hos deres principal. Sammenlignet med 1860 var der formodentlig tale om en ret betydelig tilbagegang i antallet af de håndværkersvende, der havde egen husstand. Der nævnes kun 111 sådanne svende i 1883, men der kan dog skjule sig en del håndværkersvende blandt de personer, som i skattelisten er anført som håndværkere, uden at det anføres om de er svende. Det var først og fremmest de faglærte arbejdere på fabrikkerne, der havde egen husstand, bl.a. formerne på jernstøberierne og tobaksspinnerne på Matthias Hansens tobaksfabrik, men også murere og tømrere, hvis håndværk fra gammel tid var mindst præget af de patriarkalske forhold.

For langt de fleste af håndværkersvendene herskede imidlertid stadig den praksis, at de boede hos deres mester, og for lærlingenes vedkommende gjaldt det næsten alle. Dog kan vi se, at enkelte lærlinge har boet hjemme. Forholdene i et enkelt håndværkerhjem får vi indtryk af igennem Chr. Hübbes skildring af sit barndomshjem på Møllepladsen 1 i 1870erne og 1880erne: »Selve huset var... med stor kælder, i hvilken bageriet og konditoriet var indrettet. Første etage var optaget af butikken og familiens daglige opholdsrum imod Lavgade, mod gården lå køkkenet og bag dette den såkaldte »Backstue«... direkte over ovnen. På anden etage fandtes en stor hjørnestue, der nærmest anvendtes ved festlige lejligheder, eller når der kom gæster; i flugt hermed lå et par soveværelser, og på den modsatte side af gangen og tildels over porten lå bedstemors værelser, og bag disse ud imod gården var et stort lagerrum til mel, sukker m.m. På loftet var der flere kvistværelser, der var indrettet til soverum for familiemedlemmer og pigerne. En bred port med indkørsel fra Møllepladsen førte ind til gården, her lå en side- og bagbygning, hvor der var indrettet brændsel- og opvaskerum, retirade, en aflukket mødding og til tider svine- og hestestald, og oven over disse rum, hvorfra der udstrømmede mindre gode dufte, havde bageriets svende og lærlinge deres soverum... Mit barndomshjem husede mange mennesker, der var først og fremmest selve familien, der bestod af: far og mor, fem børn, en bedstemor, to tanter (fars to søstre...), der begge havde deres gerning i huset, den først nævnte i køkkenet, den anden i butikken; hertil kom to piger og

Karstmager Heinrich Sørensen (tv.) med ansatte og familie foran Gåskærgade 3 i 1906. I Heinrich Sørensens husstand boede der i 1907 otte mænd og tre kvinder samt tre børn, hvoraf de fleste ses på billedet. Udover Heinrich Sørensen selv, sønnen Mads Heinrich med kone og børn, bestod husstanden af lærlinge, stuepige og en ældre mand. I huset boede desuden smedemester Hans Mouritz Hansen med familie. Heinrich Sørensen drev karstmagerværksted i ejendommen fra 1862 - 1907. Sønnen overtog derefter virksomheden, som han i 1926 flyttede til Haugegaards nedlagte vognfabrik Gåskærgade 24. Virksomheden lukkede i 1969, da Oscar Sørensen, drengen i barnevognen, døde. Foto i HBA.

mandligt personale. Ialt boede normalt en 16-17 mennesker i ejendommen, så der var ikke tale om overvældende plads til den enkelte».

Også for kommisserne gælder, at de med ganske få undtagelser boede hos deres principal, og deres boligforhold var her næppe meget bedre end bagersvendenes hos bagermester Hübbe. Carl Roos har givet en skildring af sit barndomshjem på førstesalen i Storegade 35, hvor faderen Niels A. Roos frem til 1892 drev købmandsforretning: »Forældrenes sovekammer lå yderst i fløjen ud til gården; foran lå børneværelset, hvor fem senge stod på rad. Fra børneværelset førte to trin ned til spisestuen, og fra denne gik man ind i den grønne stue, der vendte ud til gaden. Hinsides den grønne stue lå den røde stue. Jeg husker den bedst fra om aftenen, når jeg skulle op og sige godnat. Iført den lange natkjole skød jeg som en pil gennem den brede mørke grønne stue mod lysstrålen fra nøglehullet. Inde ved lampen og varmen var jeg bjerget. Her sad min fader med avisen og aftencigaren. Eller

En af byens store husholdninger i 1880'erne fandtes på Höppners hotel Nørregade 22. Carl Höppner, født 1838, overtog i 1864 et gæstgiveri i Nørregade 15. Forpagtede fra 1870 også hotellet i Nørregade 22, som han straks gav navnet Höppners hotel og endelig købte i 1879. I hans tid blev hotellet byens førende. I 1899 solgte Höppner hotellet, der dog fortsatte med hans navn indtil hoteldriften blev indstillet i 1970. På fotografiet ses Carl Höppner med kone og mor samt fire børn i hotellets have ca. 1885. Foto i HBA.

måske min moder og et par af de ældre søskende sad ved klaveret og spillede og sang.»

Ind imod forstuen lå faderens og kommisernes kontorer, og »når man fra gaden gennem gangen gik ud i gården havde man til venstre lagerbygningen; først petroleumslageret, hvor det dryppede fra de blå tønder med tap og tragt, så koloniallageret i to etager med hejseværk og endelig vinlageret der var sort. Yderst til højre i gården lå kaffebrønderiet, hestestald og vognport, og for enden af den jævnt nedadskrånende gårdsplads, bag et åbent stakit af lægter, haven.«

Kommiserne fik, med undtagelse af førstekommissen Skov, der var gift og boede i Gåskærgade, kosten hos familien Roos og havde deres plads ved bordet. Desuden omfattede husstanden flere piger, en staldkarl og en kusk.

Bagermester Hübbers og købmand N. A. Roos' husstande hørte til de store i byen, og dem var der ikke særligt mange af i 1883. Mens der i 1835 fandtes 79 husholdninger med over 9 medlemmer, var der i 1883 kun 39. Af storhusholdninger, dvs. husholdninger, der bestod af familie, evt. i flere generationer, og flere tjenestefolk, fandtes der i 1883 kun 39 med flere end tre tjenestefolk og ligeledes 39 med tre tjenestefolk. Ca. halvdelen af disse storhusholdninger fandtes hos købmænd og gæstgivere, mens 34 håndværkere havde tre eller flere tjenestefolk. Heraf udgjorde bagere, slagtere, malere og skomagere de 22.

Hos byens bagere træffer vi nogle af de største husholdninger, hvilket Chr. Hübbers skildring også klart viser. Bager Langlo i Storegade 47 havde 8 ansatte boende, nemlig 2 svende, 1 kondi-

tor, 1 lærling, 1 gårdskarl, 2 tjenestepiger og 1 »Ladenmamsell«, hvilket også illustrerer de gode kår for bagerne. Bemærkelsesværdigt er, at to skomagere i Storegade 32 og 39 hver havde 3 svende og 2 lærlinge samt 1 tjenestepige i deres brød. Hos de få øvrige håndværkere med mange folk boende var det lærlingene, som dominerede. Det gjaldt især malerne, men også vognfabrikant Heinrich Sørensen i Gåskærgade 3, der havde 1 svend, 5 lærlinge og 1 tjenestepige boende. Det var hos de store gamle købmandsfirmaer, man traf de fleste storhusholdninger. Heinrich v. Brincken i Nørregade 11 havde 4 kommisser, 4 lærlinge, 1 gårdskarl, 2 tjenestepiger og 1 »mamsell« i sit hus. Hans husholdning var sammen med hotelejer Höppners i nr. 22 på den modsatte side af gaden med 2 tjenere, 3 kokke- og tjenerlærlinge, 1 gårdskarl, 4 tjenestepiger samt 1 barnepige for familiens 5 børn, langt de største hjem i byen. Begge steder var der 18 personer, der hver dag skulle have det daglige brød.

Også hos købmand N. de Wolff i Apotekergade 7, købmand og Stadtrat P. J. Petersen i Storegade 71 samt købmand C. P. Holm på Slotsgrunden 7 levede de patriarkalske forhold videre i storhusholdningernes form, således som det havde været tilfældet i deres fædres tid.

Hos embedsmændene var det almindeligste en enkelt tjenestepige, men hos nogle har der været råd til både kokkepige og stuepige. Det gælder bl.a. vejbygningsinspektør W. Fischer i Klosteret 7 og et par af gymnasiets lærere. Fysikus Hasselmann i Nørregade 21 med syv børn havde guvernante og havde desuden to tjenestepiger og en gårdskarl, der fungerede som kusk, når Hasselmann skulle på lægetur i omegnen.

Hos advokat C. E. Jaspersen i Nørregade 40 var der foruden en guvernante tre tjenestepiger.

Om tyendets boligforhold ved vi ikke ret meget, men som Chr. Hübbes skildring viser, var de næppe særligt gode. Det var som regel loftsværelser, værelser i udhuse og baghuse, som blev overladt til dem. Værelserne var små og opvarmningsmulighederne ringe, men de skulle jo også kun opholde sig her, når de sov, for arbejdstiden var lang, og fritid var der ikke meget af.

Fire såkaldte betalingslever på Höppners hotel, ca. 1885. De fire piger måtte betale Höppner for at få deres uddannelse på hotellet, men fik dog kosten. Pige, hvoraf to vides at stamme fra byen, boede hjemme. Tiden som betalingslev varede 3-4 år, og der indgik uddannelse som stuepige, servitrice og kok i læretiden. Foto i HBA.

LØN OG ARBEJDSVILKÅR

Fra ca. 1870 er det muligt at belyse lønningsforhold og i nogen grad også lønudviklingen for forskellige befolkningsgrupper. Også prisudviklingen er vi nogenlunde informeret om. Det er derfor muligt på et langt bedre grundlag end tidligere at belyse levevilkårene for byens befolkning.

Med indførelsen af den statslige klasseskat fra 1868 skulle hele

den erhvervsaktive befolkning sættes i skat på grundlag af deres indtægt. For alle offentligt ansatte skulle der indhentes lønoplysninger hos de pågældende myndigheder.

Tjenestefolks lønninger skulle oplyses af arbejdsgiveren, og i de tilfælde, hvor der ikke forelå eller kunne skaffes præcise oplysninger, skulle indtægten fastsættes ved et skøn. De sikreste oplysninger har vi således om de offentligt ansatte og en meget stor del af tyendet, mens oplysningerne for selvstændige næringsdrivende samt faglærte og ufaglærte arbejdere nok er mere usikre. Der er dog næppe tvivl om, at det forhold, der var mellem de forskellige erhvervsgruppers lønninger, stort set må svare til de virkelige forhold, også fordi skatteansættelsen var offentlig tilgængelig og dermed kunne kontrolleres.

Langt den største del af de personer, der var sat i skat, havde i denne periode under 600 mk. i indtægt om året (tabelbilag 8). Den laveste løn havde tjenestepigerne. De fik i 1875 mellem 60 og 90 mk. om året plus kost og logi, hvis værdi var fastsat til 210 mk. om året. Gårdskarlenes pengeløn lå på ca. 180 mk., og den årlige værdi af deres kost og logi var sat til 240 mk. En håndværkersvend, der boede hos mester – og det var tilfældet for de fleste – fik ca. 300 mk. plus kost og logi om året, mens en håndværkersvend med egen husstand havde en indkomst på ca. 600 mk.

Disse gruppers levevilkår må anses for rimelige. Selvom tyendets boligforhold og hele status ofte var ringe, så var de dog sikret tag over hovedet samt det daglige brød, og med en indtægt på 600 mk. var det muligt for en håndværkersvend at forsørge en familie rimeligt.

Det fremgår imidlertid af skattelisterne, at en del håndværkersvende ikke nåede op på denne løn, og for de ufaglærte arbejdere lå årsindtægten for de flestes vedkommende på 400–450 mk. Her synes vi at være ved det minimumsbeløb, som en familie kunne klare sig for, og en meget stor del af byens befolkning lå omkring eller væsentligt under dette beløb. At få fattighjælp opnåede kun få, og det var vel også de færreste, der ønskede det. Langt de fleste af disse familier var altså overladt til at hjælpe sig selv, men man havde den mulighed, at der kunne bevilges skattefrihed. Det betød, at man også slap for kommuneskat, for den var afhængig af statsskatten.

En analyse af, hvem der fik skattefrihed, siger altså noget om, hvilke erhvervs- og socialgrupper, der var økonomisk ringest stillet. Enlige kvinder med eller uden børn udgjorde 363 af de skattefrie husstande, og heraf var 206 enker eller enlige ugifte kvinder uden erhvervsangivelse. Nogle få af dem har haft deres indtægt som husejere eller ejere af en mindre kapital, men for

To murerlærlinge hos fotografen i Haderslev ca. 1880. De er begge iført tidens karakteristiske arbejdstøj. Skont lærlingene ikke fik meget i løn, var de i de fleste tilfælde sikret kost og logi samt arbejdsklæder. Foto i HBA.

langt de fleste fremgår det ikke, hvordan de har tjent deres penge. At der er 66 syersker med blandt de skattefrie viser, hvor vanskeligt det var at klare sig igennem som syerske. Der var desuden 66 arbejdersker blandt de skattefrie, dvs. kvinder, der arbejdede på fabrik eller havde tilfældigt forefaldende arbejde.

De enlige kvinder, der fik fattigunderstøttelse, havde en indtægt på under 150 mk. om året, og mange af de enlige kvinder, der fik bevilget skattefrihed, havde en indtægt, der lå måske lidt herover. Der var således ingen væsentlig forskel på indtægtsforholdene for de kvinder, der fik fattigunderstøttelse, og de kvinder, der blot fik skattefrihed. Skattefriheden må nærmest opfattes som en camoufleret fattigunderstøttelse.

Vender vi os til de 212 skattefrie familier med mandligt familieoverhoved, var der andre grunde til skattefriheden. Alder og/eller nedsat arbejdskraft på grund af sygdom samt sygdom i familien anførtes som begrundelse i 127 tilfælde, mens mange børn, som regel fem og derover, var begrundelsen i 37 tilfælde. Arbejdere udgjorde 81 af de 212 familier, håndværkersvende 20, og af håndværkere i almindelighed (dvs. både selvstændige og svende) var der 63.

Alt i alt fik 575 familier, omfattende ialt 1167 personer, bevilget skattefrihed, og 89 familier, omfattende 210 personer, fik fattigunderstøttelse. Disse 1377 personer må nok siges at leve på eller under eksistensminimum, og det svarede til 17,0 % af byens befolkning. Regner vi tjenestepigerne og gårdskarlene med, var procenten ca. 23.

De enlige kvinder dominerede blandt byens økonomisk svagestillede. Heri var der intet nyt, for også i begyndelsen af århundredet var det enker, ugifte kvinder og syersker, der først og fremmest figurerede i fattigregistrene (se bind 1, s. 122-123). En væsentlig forskel fra forholdene dengang var imidlertid det store antal mandlige arbejdere blandt dem, der fik fattigunderstøttelse eller var fritaget for skat. Det hang sammen med den ændring i byens sociale og økonomiske struktur, der var sket siden århundredets begyndelse med fremvæksten af en betydelig gruppe af ufaglærte arbejdere.

Opgørelsen her omfatter det allernederste lag af disse ufaglærte arbejdere, og det kan ofte være svært at se nogen begrundelse for, at andre ufaglærte arbejdere med lignende indtægtsforhold ikke har fået bevilget skattefrihed. Derfor må disse tal for de ringestillede i byen nok opfattes som minimumstal. Alt ialt må vi således konkludere, at forholdene i 1870erne nok havde bedret sig noget i forhold til århundredets begyndelse, hvor ca. 1/3 af byens befolkning skønnedes at leve på eller under eksistensminimum (se bd. 1 s. 105). I 1870erne var denne andel vel »kun« på

mellem 1/4 og 1/5 af byens indbyggere, hvortil så kom det mandlige og kvindelige tyende.

Mange selvstændige håndværkere lå i indtægter ikke meget over håndværkersvendene, og årsindtægter for håndværkere på 600-750 mk. var meget almindelige. Håndværkere med en enkelt svend eller et par lærlinge havde 750-800 mk. Med flere svende i arbejde nåede en del håndværkere op over 1000 mk. De højeste indtægter blandt håndværkerne havde enkelte bagere og slagtere, der lå omkring 2000 mk. i årsindtægt.

Købmændenes og gæstgivernes indtægter var ligesom håndværkerens meget forskellige. Købmand Wassner i Slotsgade havde således i 1875 en indtægt på 1350 mk., mens den nyetablerede købmand Fr. Lund lå på ca. 2500 mk. Gæstgivernes indtægter varierede fra ca. 1000 mk. til ca. 1800 mk. Bordelværten i Østergade havde dog ca. 2200 mk.

Som nævnt er vi også i nogen grad i stand til at følge indtægtsudviklingen for en række befolkningsgrupper. Beklagelser over stagnerende indtægter var der mange af i årene omkring 1870, men det er vanskeligt af skattelisterne at få et klart indtryk af, hvor meget hold der var i disse beklagelser. En sammenligning af erhvervsindtægter for 221 handlende, gæstgivere og håndværkere i skattelisten 1868, som er genfundet i skattelisten 1875, viser en samlet tilbagegang i indtægter fra ialt ca. 240.000 mk. til ca. 216.000 mk., dvs. på ca. 10 %. Dette tal dækker dog over meget store forskelle. Mange næringsdrivende havde indtægtsfremgange på 10-50 %, men der var dog flest, for hvem ind-

Elisabeth Jørgensens vaskeri i Smedegade 3 omkring 1900. Vaskerier og systuer hørte til byens store kvindearbejdspladser. Foto i HBA.

Udgabe.

Ueberragen 3592 M. 68 Pf.	
b. 2. Lehrer Peter J. Schmidt (hat Dienstwohnung in der Friedrichsschule)	
Gehalt 1600 M. — Pf.	
Feuerungsgeld 180 " — "	1680 " — "
c. 3. Lehrer W. Peterfen (hat Dienstwohnung im Schulgebäude an der Schloßerstraße)	
Gehalt 1200 M. — Pf.	
Feuerungsgeld 180 " — "	1380 " — "
d. 4. Lehrer Georg Harms (hat Dienstwohnung als Hospitalküster)	
Gehalt 1200 M. — Pf.	
Feuerungsgeld 180 " — "	
als Vorwäger 60 " — "	1440 " — "
e. 5. Lehrer Simon Peter Jendresen	
Gehalt 1140 M. — Pf.	
Wohnungsgeld 120 " — "	
Feuerungsgeld 60 " — "	1320 " — "
f. 6. Lehrer E. Andersen	
Gehalt 1140 M. — Pf.	
Wohnungsgeld 120 " — "	
Feuerungsgeld 60 " — "	1320 " — "
g. 7. Lehrer J. H. Johannsen	
Gehalt 1140 M. — Pf.	
Wohnungsgeld 120 " — "	
Feuerungsgeld 60 " — "	1320 " — "
h. 8. Lehrer Carl Gallefen (hat Dienstwohnung im Schulgebäude in der Ringstraße)	
Gehalt 1140 M. — Pf.	
Feuerungsgeld 60 " — "	1200 " — "
2) Mädchenschule.	
a. 1. und Hauptlehrer Chr. Bielefeldt (hat Dienstwohnung im Asyl.)	1430 " 25 "
b. 2. Lehrer und Organist B. Juhl (hat Dienstwohnung in der Wilhelmienenschule)	1406 " 25 "
Zu Ueberragen 16040 M. 14 Pf.	

I Jahresbericht over byens indtægter og udgifter i året 1879 er byens lærere og deres lønninger beskrevet. Adskillige af lærerne havde tjenestebolig i byens skoler. De, der ikke havde, fik 120 mark årligt i boligtilskud.

tægterne var gået tilbage, nemlig 131 af de 221. Især syntes gæstgiverne og visse håndværk, bl.a. farvere, skræddere, rebslagere, snedkere, drejere og bygningshåndværkere at være hårdt ramt. Derimod er det forbavsende at se, at alle de seks handskemagere, der forekom blandt de 221, samt en væsentlig del af skomagere kunne notere ret betydelige indtægtsfremgange. Industrialiseringen og massefremstilling synes altså endnu ikke i 1875 at have ramt disse håndværk særlig hårdt. Også for de fleste bagere og slagtere bemærkes pæne indtægtsfremgange.

Desværre er det ikke muligt at følge indkomstudviklingen for de selvstændige næringsdrivende i den følgende tid. Derimod er oplysningerne lidt bedre for de faglærte og ufaglærte arbejdere. Af skattelisterne 1873 fremgår, at mange håndværkersvende i 1873 havde 3 mk. om ugen, mens enkelte nåede op på 4½ mk. I 1881 nævnes der ugelønninger for smede og skomagersvende på hhv. 5 og 4 mk., altsammen plus kost og logi. Som nævnt satte svende med egen husstand i 1875 gennemgående til 600 mk. i årsindtægt. I 1881 havde de fleste svende med egen husstand 12½-14 mk. om ugen, svarende til 625-700 mk. om året. Murerarbejdsmændene, der var lønførende blandt de ufaglærte, havde 10-12 mk. om ugen (500-600 mk. om året) og en fabriksarbejder, f. eks. på jernstøberiet, 11 mk. om ugen (550 mk. om året).

Disse tal tyder på en ret kraftig lønudvikling i 1870erne med stigninger fra 1873 til 1881 på 10-20 %. I 1880erne var stigningerne mindre. I 1888 var ugelønningerne for snedkersvende, vævere og formere på 15 mk., mens de ufaglærte arbejdere på jernstøberiet havde 12-13½ mk. Bryggeriarbejdernes ugeløn kendes fra 1889, og den lå da på 15 mk. Først fra slutningen af 1890erne synes der igen at være tale om kraftige lønstigninger.

Den samme lønudvikling kan vi konstatere for byens embedsmænd: en ret kraftig stigning i 1870erne, hvorefter lønnen ligger ret fast i 1880erne. Disse lønninger lå væsentligt over de faglærte arbejders. Lærerlønningerne lå i 1880erne mellem 1200 og 1800 mk. alt efter anciennitet. Bykasserer Rheinländer fik 2100 mk., magistratssekretær Lorentzen 1800 mk., overbetjent Beckholm 1290 mk., politibetjent Hein 1050 mk. og betjentene Reinhardt og Abel hver 825 mk. Byens syv nattevægtere fik 450 mk., i 1885 forhøjet til 500 mk. dvs. svarende til en ufaglært arbejder. En arbejder på gasværket fik i 1886 15,75 mk. om ugen (ca. 800 mk. om året). Den samme lønudvikling kan iøvrigt konstateres for andre embedsmænd, bl.a. toldembedsmænd og skatteopkrævere samt retsvæsenets og amtets (kredsens) embedsmænd.

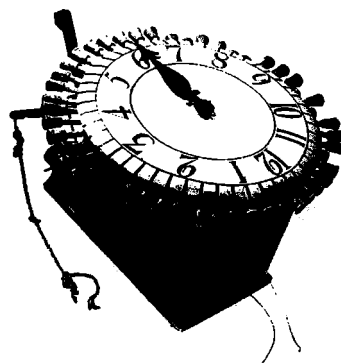
Om årsagerne til denne lønudvikling er det vanskeligt at sige

noget præcist. Tiden efter den tysk-franske krig 1870-71 var en økonomisk opgangstid for Tyskland, bl.a. som følge af de betydelige krigsskadeerstatninger, som Tyskland modtog fra Frankrig. Opgangstiden medførte stigende lønninger, og disse lønstigninger virkede også ind på de arbejdende klassers lønninger, stærkest nok på de faglærte arbejderes.

Lokale forhold gjorde sig nok også gældende, men selvom Haderslev kun i ringe grad fik del i den økonomiske fremgang, var det alligevel muligt for håndværkersvendene at hæve lønningerne. De hørte som tidligere nævnt til de mest mobile befolkningsgrupper, og der har derfor gjort sig en afsmittende effekt gældende i Haderslev. Svende, der er kommet til byen, har forsøgt at få lønningerne her sat i vejret. Det mærkes i hvert fald i 1870'erne en ret kraftig politisk uro blandt byens arbejdere, først og fremmest de faglærte (se side 140ff). Vi har kendskab til i hvert fald to strejker. Den 22. marts 1873 strejkede byens skomagersvende med krav om højere løn. Strejken sluttede den 25., da mestrene, bortset fra to, bøjede sig for kravene. Igen i juli 1874 strejkede skomagersvendene, bortset fra enkelte ældre gifte svende. De forlangte 40 % tillæg til lønnen og gav mestrene tre dages betænkningstid. Hvad resultatet blev, fremgår ikke. I 1879 reguleredes forholdene mellem bager- og slagtermestre og deres svende, men om dette også omfattede lønforhold, ses ikke.

I en række tilfælde havde svendene sikkert held med deres forsøg på at hæve lønningerne ved kollektivt at lægge pres på mestrene, og derfor steg de faglærtes lønninger så kraftigt. Langt svagere stod nok tjenestepigerne og de ufaglærte arbejdere med familie. Her har lønningerne i højere grad været aftalt individuelt, selvom der nok blev skelet til, hvor niveauet generelt lå. Udbudet af ufaglært arbejdskraft var formentlig større end efterspørgslen, og med den økonomiske tilbagegang, som Haderslev oplevede i 1870'erne og 1880'erne, var arbejdsløsheden en alvorlig trussel og medvirkende til at holde lønstigningerne nede.

Lønudviklingen må naturligvis sammenholdes med prisudviklingen. Priserne på kød, smør, mel og æg var fra ca. 1875 svagt faldende indtil slutningen af 1880'erne, hvor de gik op på et niveau nogenlunde som i midten af 1870'erne. Denne prisudvikling for de vigtigste levnedsmidler betød, at der for faglærte arbejdere og for embedsmænd var tale om en kraftig reallønsfremgang i løbet af 1870'erne. Fremgangen for ufaglærte arbejdere var mindre, men også her må der have været tale om en reallønsfremgang, selvom arbejdsløshed har truet og hurtigt har kunnet slå økonomien i stykker. Med de problemer, som de selvstændige håndværkere som nævnt i afsnittet s. 80 stod overfor, mærkede flertallet af dem nok i mindre grad denne realindkomstfrem-

Byen var inddelt i et antal distrikter, som byens nattevægttere skulle afpatruljere med faste intervaller i nattens løb. De var udstyret med fløjter, så de kunne tilkalde hinanden i tilfælde af problemer. For at kontrollere, at de kom rundt i deres distrikter, var der forskellige steder i byen anbragt kontrolure, som dette, der har hængt på Hågersstiftelsen på Klosteret. HAM. Foto: C. Krassel.

gang, mens byens økonomiske overklasse, købmændene, efter kriseårene omkring 1880 oplevede en ret betydelig indtægtsfremgang. Sammen med embedsmændene og enkelte fabrikanter og nogle ganske få håndværksmestre samt enkelte højerestående funktionærer udgjorde de omkring 1890 en lille, velkonsolideret overklasse. For de ringestillede, tjenestepigerne, enkerne og de enlige kvinder, samt de ufaglærte arbejdere, der på grund af alder eller sygdom havde nedsat arbejdskraft, bedredes indtægtsforholdene ikke meget i perioden ca. 1870-1890.

Betragter vi byen som helhed, må vi da også sige, at der i perioden 1868-91 skete en forholdsvis ringe lønudvikling. I 1868 havde 80 % af de personer, der var optaget på skattelisterne, en indtægt der lå under 600 mk. Denne andel var i 1891 faldet til ca. 66%. Tager vi de absolut lavestlønnede, dvs. de grupper, der tjente under 420 mk., udgjorde den i 1891 ca. 44 % eller ca. 2000 personer. Heraf udgjorde tyendet en meget stor del, men alligevel var der blandt disse 2000 adskillige familiefædre, der for under 420 mk. skulle ernære en familie.

OFFENTLIG FORSORG

Allerede i 1850erne var der blevet fremført kritik af de stigende udgifter til byens fattigvæsen, og det var især den måde fattigvæsenet blev administreret på, kritikken vendte sig imod (se bind 1, s. 534-35). Men udgifterne fortsatte med at stige 1860erne igennem, således at byens, dvs. skatteydernes, tilskud til fattigvæsenet, der havde sin egen kasse, steg og i årene omkring 1870 nåede op på ca. 10.000 thl. (ca. 30.000 mk.).

Det var især udgifterne til fattiganstalten, der steg (fra ca. 3600 rdl. i 1862/63 til 10.800 thl. i 1871), og med de alvorlige økonomiske problemer, som byen havde omkring 1870, faldt det naturligt at hævde, at der »inden for fattigvæsenet lå muligheder for at afhjælpe byens finansielle situation«, som det siges i byens årsberetning for 1871. En kommission blev nedsat, som skulle fremlægge forslag til en gennemgribende omorganisering af fattigvæsenet og specielt af den måde, fattiganstalten fungerede på, alt sammen med det formål at mindske fattigvæsenets udgifter.

Kommissionen afgav sin betænkning i febr. 1872 og erklærede heri, at man burde satse mere på arbejdsanstalten, hvorved kommunens fattigbyrder ville blive mindre, fordi »mange arbejdssky mennesker frygter arbejdsanstaltens tvang så meget, at de hellere hjælper sig selv.« Endvidere mente kommissionen, at der i højere grad skulle satses på have- og agerbrug end på beskæftigelse af de indsatte med fremstilling af industri- eller håndværkervarer.

Haderslevs fattiggård og arbejdsanstalt, Laurids Skaugade 8, fotograferet 1916. Bygningen er opført 1838 af bygmester Paul Christiansen, med en bagbygning, der indrettedes til hospital. Indtil 1894 var der plads til ca. 24 personer i forhuset. Dette år blev bagbygningen nedlagt som sygehus, idet byens sygehus på Christiansfeldvej blev indviet. Bagbygningen blev derefter inddraget under fattiggården, der herefter kunne udvide antallet af pladser til ca. 45. Fattiggården blev nedlagt i 1933. Foto i HBA.

Et nyt regulativ for fattigvæsenet blev udarbejdet i overensstemmelse med disse tanker og vedtaget af bykollegierne den 23. dec. 1872. Det blev i 14 paragraffer fastslået, at der for fremtiden som regel kun skulle bevilges tidsbegrænsede understøttelser, mens de personer, der behøvede vedvarende understøttelse, så vidt muligt skulle henvises til fattiganstalten. Iøvrigt gjaldt stadigvæk det princip, at enhver arbejdsduelig selv skulle sørge for sit og sin families underhold og kun kunne gøre krav på understøttelse i tilfælde af sygdom eller ved indtruffen ulykke. Arbejdsløshed anerkendtes principielt ikke som grundlag for understøttelse, men »hvis nogen klager over mangel på arbejde, så skal medlemmerne af fattigkommissionen efter bedste evne virke for, at vedkommende bringes i en situation, hvor der ikke mangler arbejde.« Der var i denne holdning til arbejdsløsheden ikke noget nyt. Iøvrigt forsøgte man at effektivisere administrationen både af fattigkasse og fattiganstalt. Byen blev inddelt i 3 områder med hver 5 distrikter med en distriktsforstander i hvert distrikt og en områdeforstander i hvert af de tre områder. Han havde overopsyn med sine fem distrikter samt tilsyn med alle de personer, der på fattigvæsenets regning var anbragt i pleje hos borgere. Hver distriktsforstander fik ca. 50 huse under sig og fik pligt til at inspicere sit distrikt mindst en gang om måneden samt at holde særligt øje med, hvorvidt de nyttilflyttede var forarmede og havde behov for hjælp. Hos de fattige skulle han sørge for, at der herskede renlighed og orden og at de fattige børn passede deres skole (det var nok frygten for tiggeri, der lå bag denne bestemmelse). Distriktsforstanderne skulle føre bog over de understøttelser, der bevillegedes til de fattige. Øverste organ for fattigvæsenet var fortsat fattigkommissionen, der bestod af de 3 områdeforstandere, de 15 distriktsforstandere og 1 formand; af disse 19

var de seks valgt af magistrat og borgerrepræsentation, de øvrige valgt blandt det samlede borgerskab.

Ledelsen af fattiganstalten blev overdraget til en direktion på fire medlemmer udpeget af magistrat og borgerrepræsentation. Af direktionen ansattes et medlem formedelst 150 thl. om året til at føre dagligt tilsyn med anstalten og til at føre regnskabet. Desuden ansattes en foged (bestyrer) for 200 thl. plus kost og logi i anstalten.

Nyordningen af fattigvæsenet betød, at byens udgifter til fattigvæsenet faldt drastisk. Mens de samlede udgifter i 1870 havde været 9200 thl. (27.600 mk.), faldt de i 1872-76 til ca. 18.000 mk. Faldet skyldtes først og fremmest et fald i de ugentlige understøttelser, så den hårdere kurs, der var lagt op til i det nye regulativ, viste klart sin virkning. Endvidere kunne man i 1872 konstatere, at »efter at arbejdssky og forkomne individer nu kunne straffes på grund af drikfældighed og lediggang, opholdt de sig i provinsens arbejds hus i Glückstadt, eller også lå de ikke mere den offentlige understøttelse til byrde på så uforskammet vis som det tidligere hyppigt var tilfældet, efter at de havde lært dette arbejds hus at kende eller blot hørt herom.« Arbejdsanstaltens forplejningsomkostninger var faldet betydeligt, dvs. færre personer var blevet optaget i anstalten.

Også en ny lov var medvirkende til at dæmpe stigningen i fattigvæsenets udgifter. Loven af 6. juni 1870 om »Unterstützungswohnsits« (understøttelsesbopæl) forenkede reglerne om hjemstedsret, som tidligere havde givet anledning til et vældigt administrativt besvær og til store stridigheder mellem de enkelte kommuner. Problemet om, hvor man hørte hjemme, dvs. om hvem der skulle betale, søgtes nu – om ikke løst så dog mindsket – ved en bestemmelse om, at forsørgelsesret opnåede man efter to års ophold i en kommune efter det fyldte 24. år. Endvidere skelnedes mellem »Ortsarm« og »Landarm«. Ortsarm var man, når man havde understøttelsesbopæl et bestemt sted, Landarm når man ikke havde det. I så fald skulle de såkaldte Landarmenverbands kassen, dvs. staten, betale udgifterne til understøttelse. Provinsen Slesvig-Holsten udgjorde et Landarmenverband, mens Haderslev købstad udgjorde et Ortsarmenverband og Gl. Haderslev et andet Ortsarmenverband.

I loven blev det endvidere fastslået, at alle indbyggere i det nordtyske forbund, der havde hjælp behov, var berettiget til at få understøttelse fra det Ortsarmenverband, hvor de opholdte sig. Det var så dette Ortsarmenverbands ret eventuelt at få udgifterne refunderet enten hos et andet Ortsarmenverband eller hos Landarmenverband. Denne bestemmelse betød nok, at det blev nødvendigt for fattigvæsenet i Haderslev at udvide kredsen af

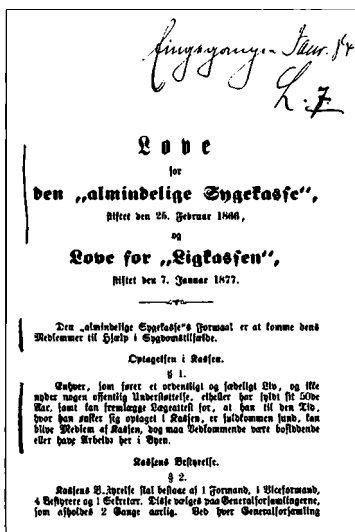
personer, til hvem der skulle ydes hjælp. Vi kan da også se, at udgiften til egentlig understøttelse mere end fordobles fra ca. 4300 mk. i 1875 til ca. 9500 i 1882/83, og på fattiganstalten steg forplejningsudgifterne fra ca. 7800 mk. til 10.300 i samme tidsrum. Til gengæld øgedes de refusioner, som byen fik fra andre Ortsarmenverbände og især fra Landarmenverband, fra ca. 3300 mk. i 1875 til 10.500 i 1882/83. Sammenlagt steg udgifterne til fattigvæsen og fattiganstalt i samme tidsrum fra ca. 18.800 mk. til 25.200 mk.

Loven om Unterstützungswohnsitz, der gjorde det til en pligt at hjælpe dem, der havde hjælp behov, kom således til at virke i modsat retning af det nye regulativ for fattigvæsenet i Haderslev fra 1872. Samtidig var loven dog også med til at lette de økonomiske byrder, der var en følge af de forpligtelser, som loven pålagde kommunerne. Alt i alt må de varige ændringer, som det nye regulativ indførte, således nok siges først og fremmest at være af administrativ karakter.

I en tid, hvor de patriarkalske forhold løsnedes, kunne det være vanskeligt for håndværkersvende, tjenestepiger og tjenestekarle at klare sig økonomisk, når de blev syge. På grund af deres store mobilitet udgjorde de en stor gruppe, hvis understøttelsesbopæl kunne være vanskelig at fastslå, og byens arkiv rummer da også kassevis af akter med forhør over netop disse grupper for at få klarlagt hele deres færden. Tidligere var de meget ofte blevet tabere i det administrative besvær med at fastslå deres bopæl, men loven af 6. juni 1870 fastslog nu, at »når personer, der står i et tjenesteforhold, svende, medhjælpere og lærlinge, bliver syge, der hvor de står i tjeneste, så er det stedlige Ortsarmenverband forpligtet til at yde de syge den nødvendige kur og forplejning. Et krav om erstatning af omkostningerne herved eller om et andet fattigforbunds overtagelse af den person, der har hjælp behov, opstår kun, når sygeplejen varer længere end seks uger og kun for den tid, der ligger ud over denne frist«. Herved sikredes der under alle omstændigheder disse mennesker sygepleje og understøttelse, og samtidig mindskedes omfanget af mellemkommunale refusioner.

Denne bestemmelse var noget nyt og en følge af de strukturelle ændringer samfundet gennemgik. Arbejderklassens sociale, økonomiske og politiske integration i samfundet viste sig som det centrale problem i den omformning af det tyske rige til en industrination, som var i fuld gang. Det var nødvendigt at finde midler til helbredelse af den samfundssygdom, det var at have en stærkt voksende social gruppe, der vendte sig imod den bestående samfundsorden.

Et af disse midler fandt Bismarck i forsikringstanken, der skul-

Love for »Den almindelige Sygekasse«, stiftet i 1866. For at blive optaget skulle man bo eller arbejde i Haderslev, være under 50 år og kunne fremlægge en lægeattest på, at man var rask. HBA.

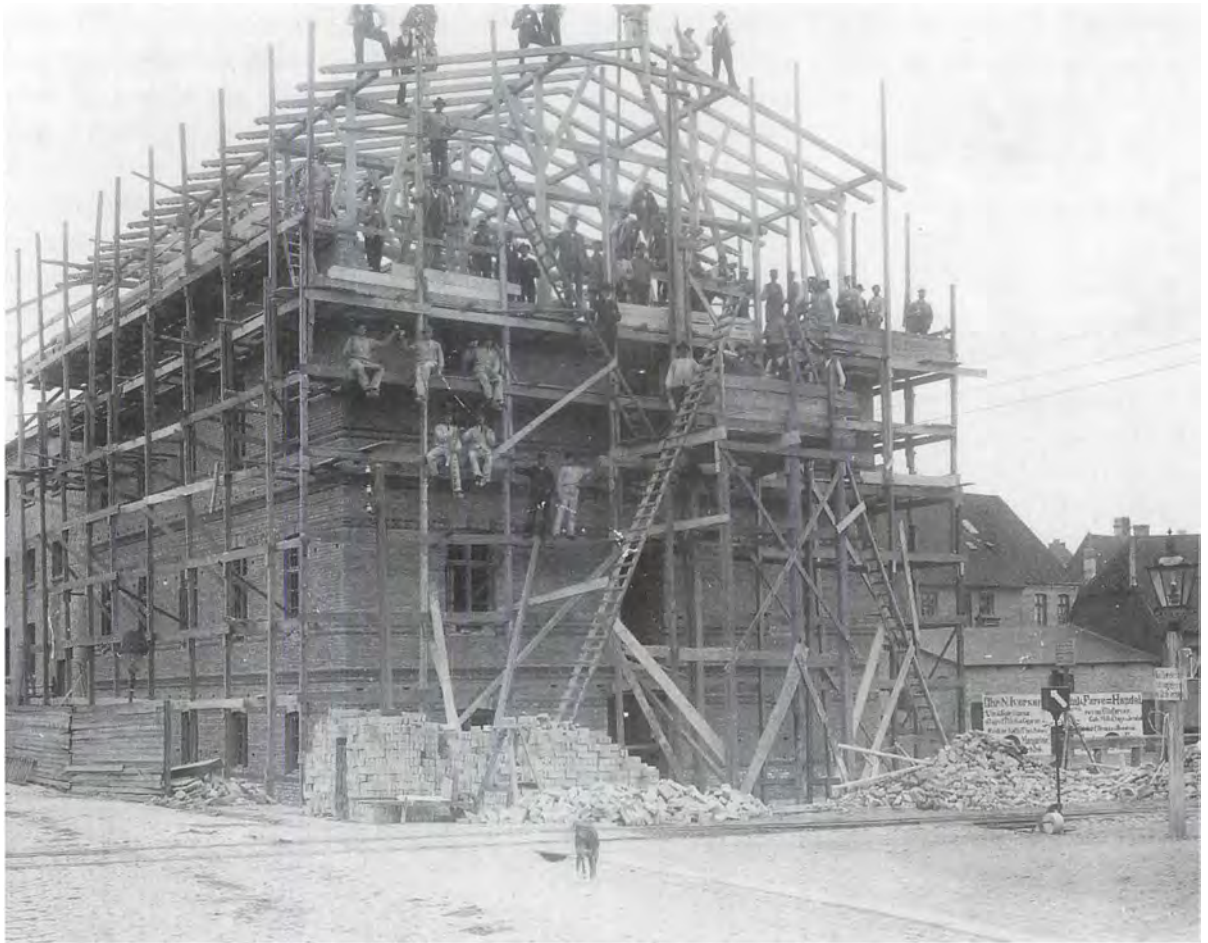
le vise staten som den instans, der forstod at skabe social lighed, og dermed tage vindene ud af sejlene på kritikken af stat og samfund. Ved gennemførelsen af syge- og ulykkesforsikringslovene hhv. den 15. juni 1883 og 6. juli 1884 blev en meget stor gruppe mennesker befriet for den sociale deklassering, der klæbede til alle former for fattighjælp. Det var nu ikke længere fattigforbundene, der skulle yde hjælp ved sygdom, men derimod sygekasser og ulykkesforsikring.

I Haderslev eksisterede der dog allerede i 1884 mindst otte sygekasser med ialt 639 medlemmer. Heraf var de største Håndværkerforeningens fra 1863 med 267 medlemmer (470 når hustruerne tælles med) og Almindelig Sygekasse fra 1866 med 145 medlemmer. De fleste af sygekasserne var knyttet til et enkelt fag eller en fabrik. Der fandtes således en sygekasse på P. J. Petersens jernstøberi med 43 medlemmer, men derimod ingen på byens største arbejdsplads, Matthias Hansens tobaksfabrik. Kun i enkelte af sygekasserne ydedes fri lægehjælp, evt. også til medlemmernes familie, mens derimod alle ydede sygepenge, der i de fleste sygekasser lå på 1 mk. om dagen, i hvertfald fra den anden sygeuge. Det var ca. halvdelen eller lidt derunder af en normal dagløn, og et væsentligt formål for disse sygekasser må således siges at være at hjælpe i en situation, hvor en person eller en familie var truet på grund af manglende indtjening. Sygepengene var af et sådant omfang, at det ville være unødvendigt med fattighjælp, og der kan næppe være tvivl om, at sygekasserne var stiftet netop for at undgå fattighjælpen. Det er således betegnende, at flere sygekasser i deres love fastslog, at ingen, der nyder fattighjælp, kan blive medlem. Sygekasserne var kun for dem, der »fører et ordentligt og sædeligt liv«, som det hed i Almindelig Sygekasses statutter.

De fleste af disse private sygekasser fik lov til at fortsætte under statsligt tilsyn, men ved siden heraf oprettedes nu lovpligtige sygekasser, dels Ortskranken kassen og dels Betriebskranken kassen.

Af »Ortskranken kasse für die Stadt Hadersleben« skulle alle byens arbejdstagere inden for industri, håndværk og byggeri, som tjente mindre end 6 2/3 mark om dagen, være medlemmer. Ved sygdom fik de fri lægehjælp og medicin samt fra den tredje sygedag sygepenge i et omfang svarende til halvdelen af deres gennemsnitsløn. Den forsikredes bidrag til sygekassen afhang af hans løn, og iøvrigt betalte arbejdsgiverne 1/3 af bidraget og var repræsenteret i bestyrelse og repræsentantskab med 1/3, mens arbejdstagerne besatte de øvrige pladser.

De fabrikanter, der beskæftigede mere end 50 arbejdere, skulle oprette en Betriebskranken kasse. Sygekassen på P. J. Petersens

jernstøberi nedlagdes, bl.a. fordi den ingen formue (reservefond) havde, og fordi arbejdsgiveren ikke ydede noget bidrag. Arbejderne her optoges i Ortskrankenkasse. Derimod oprettedes på Matthias Hansens tobaksfabrik en Betriebskrankenkasse, der i 1885 havde 129 medlemmer. Desuden fandtes selvstændige sygekasser for murersvende »Maurergesellen Hülfskasse« og for tømrersvende, »Zimmer-Hülfskrankenkasse«. I 1885 fandtes der i Haderslev 860 medlemmer i de lovpligtige og 564 i de frivillige eller private sygekasser. Hvis vi regner med, at hver af disse repræsenterede en husstand, svarede det til, at ca. 62 % af samtlige husstande havde en eller anden form for sygeforsikring. Tallet steg jævnt i de følgende år og udgjorde i 1905 ca. 90 % af alle husstande. Store grupper stod dog uden for sygeforsikringen, bl.a. tjenestepiger, som først optoges 1901, samt ansatte inden for handel, kontor og transportvirksomhed, embedsmænd og de fleste selvstændige næringsdrivende.

Ulykkesforsikringen var organiseret i såkaldte »Berufsgenossenschaften«, dvs. de forskellige fag var samlet i selskaber, som

Rejsegilde på Slotsvandmøllen i 1904. Oprettelsen af de offentlige syge- og ulykkesforsikringer var til stor fordel for arbejderne specielt på byens mange byggepladser, hvor sikkerhedsforholdene ikke altid var de bedste. Aktieselskabet Slotsvandmøllen A/S, der drev møllen fra 1889 til 1965, opførte i 1904 en ny møllebygning syd for den gamle fra 1827. Bygningen blev nedrevet i 1971. Foto i HBA.

arbejdsgiverne var pligtige til at oprette og betale til. Sygepenge betaltes først efter den 13. uge. Indtil da skulle sygekasserne betale, men ulykkesforsikringen skulle derefter betale op til 2/3 af lønnen, så længe en arbejder ikke var arbejdsduelig, og ved død betaltes en engangssum på 20 gange den sidste dagløn samt en rente til de efterlevende.

I Haderslev var i 1890 122 virksomheder tilsluttet 19 Berufsgenossenschaft, og 5 personer modtog ulykkesrente på tilsammen 2194 mk. Ti år senere var 136 virksomheder tilsluttet 20 Berufsgenossenschaft, og 14 personer modtog ulykkesrente.

PRIVAT FORSORG

Inden for den offentlige forsorg gennemførtes således en række nyordninger, der var medvirkende til, at det kommunale fattigvæsens udgifter ikke sprængte alle rammer. Statens overtagelse af en del af udgifterne igennem Landarmenverband og sygekassens overtagelse af udgifterne til sygepenge lettede utvivlsomt presset på fattigkassen, selv om det nok er tvivlsomt, om fattigkassen ville have ydet hjælp til alle dem, som nu kom til at nyde godt af de nye ordninger.

Men også gennem andre kanaler mindskedes det offentliges, dvs. skatteydernes, udgifter til fattigforsørgelse. Haderslev havde således fra gammel tid en såkaldt mild stiftelse, Hertug Hans hospitalet. Det havde sin egen kapital, og ved hjælp af den kunne ældre kvinder få kost og logi i stiftelsen på Sønderbro. Byen var endvidere fra gammel tid godt forsynet med legater, hvoraf 22 med en kapital på ca. 200.000 mk. var indstiftet for trængende borgere og deres enker, trængende uforsørgede kvinder, fattige, forældreløse børn, tro og fattige tjenestepiger osv. Den samlede rente heraf var 6-8000 mk., et ikke ubetydeligt beløb, idet fattigvæsenets årlige ydelser i 1870erne var på ca. 12-14.000 mk. Byens legater forøgedes frem til århundredskiftet betydeligt, idet der indstiftedes legater med en samlet kapital på ca. 100.000 mk. til gavn for byens trængende og fattige. Det var kommunen, der i langt de fleste tilfælde administrerede og fordelte disse legater, som hermed var med til at lette presset på det kommunale og af skatteyderne betalte fattigvæsen. Også en lang række private initiativer var med til at mindske de kommunale fattigudgifter, eller måske snarere med til at imødegå de sociale urimeligheder, som det offentlige fattigvæsen ikke var indstillet på at gøre noget ved.

Der var ikke noget nyt i, at der fra privat side toges initiativer på dette felt. Det var sket tidligere og var almindeligt – ja faktisk meget ønskværdigt, fordi det offentliges udgifter herigennem kunne mindskes; men det er karakteristisk, at en række private

Understøttelsesforeningens alderdomshjem for »værdige gamle mænd« indrettedes i 1878 i Gammelting 7's østfløj. I hovedbygningen havde Louise Taubers pigesko- le til huse indtil 1888. Efterhånden skaf- fedes der her plads til 12 beboere, og hjemmet kom derfor i folkemunde til at hedde »de 12 apostle«. I 1968 opførte Understøttelsesforeningen det såkaldte Klosterbo på Klosteret til erstatning for hjemmet på Gammelting. Hjemmet og foreningen eksisterer stadig. På fotografiet er beboerne opstillet foran alderdomshjem- met omkring 1930. I baggrunden ses Ca- thrinehjemmet fra 1896. Foto i HBA.

initiativer blev sat i værk netop samtidig med, at overvejelserne om en reorganisering af fattigvæsenet og dermed den stramning, som er omtalt i forrige afsnit, satte ind. Om der var nogen direkte sammenhæng, er dog næppe påviseligt.

Der er dog næppe tvivl om, at en del af de mennesker, som havde hjælp behov, men som af en eller anden grund faldt uden for den kreds, som det offentlige fattigvæsen tog sig af, blev hjulpet af »Understøttelsesforeningen for værdige trængende i Haderslev«. Den blev stiftet i 1870 og var udgået fra de dansk- sindedes politiske organisation »Kommunalforeningen«, og dens formål var at yde økonomisk hjælp til borgere, som uden skyld var kommet i nød på grund af alderdomssvaghed, sygdom eller arbejdsløshed. Hjælp kunne ikke ydes til dem, som allerede modtog understøttelse af det offentlige fattigvæsen og ejheller til dem, der selv var skyld i nøden f. eks. »ved drikfældighed, do- venskab, ødselhed eller letfærdighed«.

Foreningens midler skulle skaffes ved ugentlige bidrag, bl.a. opfordredes folk til at give de penge til foreningen, som man ellers gav til tiggere, der kom rundt ved dørene. Foreningen var overbevist om, at herved ville »overordentlig megen sand nød og trang... kunne blive afhjulpet, hvorved mangan flittig og stræb- som familie vil kunne blive fritaget for at synke ned til som fat- tiglem at søge hjælp hos det offentlige, hvilket ellers i vor nu så nærings- og arbejdsløse by vil blive tilfældet med mange, der hidtil ærlig har kæmpet for at undgå denne ulykke«.

Foreningen nåede i løbet af to år op på 281 medlemmer, som ikke kun hørte til blandt byens dansksindede, og aktiviteterne var ikke ubetydelige. I 1871 var foreningens samlede udgifter 1564 thl., hvoraf 788 blev udbetalt som ugentlig understøttelse til 74

familier, 280 thl. til 79 familier som engangs-understøttelse og 228 thl. som huslejhjælp til 62 familier, mens der brugtes 158 thl. til brændsel, hovedsagelig tørv. Til sammenligning kan anføres, at det offentlige fattigvæsen i 1870 betalte 2879 thl. i ugentlige understøttelser og 678 thl. i huslejhjælp. Vinteren 1870-71 var meget streng, og alene i ugen 12.-19. febr. 1871 blev der af foreningen uddelt 110 brød til 70 familier, 2 favne bøgebrænde til 45 familier, 2 3/4 tons stenkul til 55 familier og 22.300 stk. tørv til 70 familier.

Foreningen ledes af en bestyrelse, hvis formand var apoteker N. N. Aggersborg, der ved sin fraflytning i 1877 afløstes af købmand J. Dahl. Kasserer var boghandler Th. Sabroe, senere købmand H. W. Neuhaus. Desuden fandtes 16 distriktsbestyrere, to i hvert af byens otte fattigdistrikter. Distriktsbestyrerne havde ret til at give anvisninger på op til 2 thl., når de mente, at en familie eller person havde behov for hjælp. Foreningens opbygning og virkemåde var således på mange måder helt ligesom det offentlige fattigvæsens, blot var det et andet klientel foreningen henvendte sig til, og det er bemærkelsesværdigt, at arbejdsløshed udtrykkeligt anerkendes som grundlag for at modtage hjælp.

I januar 1872 blev det i Kommunalforeningen foreslået, at der skulle dannes en fond »ved hvis hjælp der kan oprettes en stiftelse eller et hjem for værdige gamle mænd, som har drevet borgerlig næring i Haderslev, og som i deres alderdom ikke er i stand til at ernære sig selv«. Understøttelsesforeningen tog straks denne opgave op, og i løbet af få år lykkedes det at skabe en fond, der ved udgangen af 1874 var på ca. 10.000 mk. og i 1877 på 16.000 mk. Det var især overskuddet fra Den nordslesvigske Industriudstilling i 1873 på 6200 mk. og fra dilettantforestillinger og basarer i Håndværkerforeningen (bl.a. en i 1875, der gav 4500 mk. i overskud) som havde skabt disse midler.

Allerede i november 1875 var man istand til at købe ejendommen Gammelting 7, hvor der i sidefløjen imod øst i august 1878 blev indrettet boliger til fire ældre borgere. Vask, brændsel og forplejning blev afholdt af fondets indtægter, der bl.a. bestod af renter og husleje fra den øvrige del af bygningen.

Med Understøttelsesforeningens alderdomshjem var der for første gang siden oprettelsen af Hertug Hans hospitalet skabt et hjem for ældre borgere i Haderslev, og det var første gang overhovedet, at ældre mænd fik mulighed for at blive forsørget uden for fattiggården.

Med oprettelsen af »Matthias Hägers friboliger« i 1879 skabtes der yderligere muligheder for at anbringe fattige familier eller personer gratis og herved lette deres økonomiske situation.

Malermester Matthias Häger. Født i Haderslev 1805, død i Haderslev 1876. Medlem af oprørsbevægelsens ledelse i 1848. Indrettede i 1860 friboliger for ældre borgere i Klosteret 23-25. Ved hans død blev bygningerne testamenteret til en stiftelse i Hägers navn. En væsentlig del af Hägers formue stammede fra hans svigerfar, muremester Jens Jensen Wraae, der havde opført en lang række huse på Klosteret, bl.a. 23-25, samt Wilhelminenschule i Præstegade. Foto i HBA.

*Syv af Haderslevs ledende fruer, fotografere-
ret af A. Dose ca. 1895. Stående fra ven-
stre: Fru professor Siemonsen, fru borgme-
ster Chemnitz og fru seminarielektor
Michelsen. Siddende fra venstre: Fru pro-
fessor Petersen, fru Padel, fru justitsråd
Jaspersen og fru dr. Raben. Disse var alle
medlemmer af Frauenverein, og viser fra
hvilke sociale lag i byen foreningen den-
gang rekrutterede sine medlemmer. Fore-
ningen eksisterer stadig. Foto i J. Harre-
bys Samling.*

Malermester Matthias Häger og hans hustru Anne Bothilde, en datter af murermester Jens Jensen Wraae, skænkede ifølge deres testamente de to ejendomme Klosteret 23 og 25, der dengang rummede 18 små friboliger til en stiftelse, hvis bestyrelse skulle bestå af en rådmand og to borgerrepræsentanter.

Et arbejde, der meget lignede det, som Understøttelsesforeningen udførte, blev gjort af »Frauenverein«, stiftet den 30. dec. 1872 med 206 medlemmer som en filial (Zweigverein) af »Vaterländischer Frauenverein« i Berlin. Denne forenings formål var »at opspore skjult armod og såvidt muligt at afhjælpe denne ved hjælp af enhver art og herved at holde for øje pleje af gudfrygtigt sindelag og god moral«.

Foreningen bestod af kvinder, der tilhørte byens tyske embedsmands- og købmandsklasse, og de var forpligtet til at yde 2 thl. (6 mk.) om året til foreningens arbejde, endvidere, såvidt deres forhold tillod det, gratis at udføre håndarbejde til brug for foreningen i dens arbejde, f. eks. basarer, og endelig at være aktiv i det opsøgende arbejde, som foreningen udførte. Foreningen blev især aktiv på tre felter. For det første ydede den ligesom Understøttelsesforeningen økonomisk støtte til trængende familier, en støtte der fra 1885 til 1890 voksede fra 500 til 1300 mk. Desuden støttede foreningen den tyske Warteschule i Præstegade økonomisk, og i det hele taget var der et vist personsammenfald mellem kredsen omkring Warteschule og Frauenvereins medlemmer.

Væsentligst var imidlertid det tredje felt, hvor foreningen virkede. I 1877 blev der af foreningen ansat en uddannet diakonisse, der kom til at varetage foreningens opsøgende funktion. Hun aflagde besøg hos fattige, syge og gamle, sørgede for mad og me-

dicin og tog sig af evt. børn i disse hjem. Det var ikke småting, en sådan diakonisse overkom. I 1885 oplyses det således, at hun har aflagt 2408 besøg med 1368 ydelser af forskellig art. Efter at der i 1889 var ansat endnu en diakonisse, steg besøgenes antal til 6852 med 3684 ydelser. Også mad sørgede Frauenverein for, og 1885-90 uddeltes årligt 2300-3000 måltider mad.

ARBEJDSLØSHED

På et meget væsentligt punkt var den offentlige forsyng og lovgivningen ikke fulgt med tiden. Sygdom anerkendtes fuldt ud som noget uforskyldt, og gennem syge- og ulykkesforsikringen var der skabt midler til imødegåelse af de økonomiske problemer, der kunne opstå som følge heraf. Derimod blev arbejdsløshed stadig opfattet som noget selvforskyldt, i hvert fald delvis, og der var derfor i den sociale lovgivning ikke indbygget midler til imødegåelse heraf. Derfor stod den enkelte arbejder uden værn imod de kriser, som med den voksende industrialisering blev mere og mere hyppige og kastede i tusindvis af arbejdere ud i arbejdsløshed. At »Understøttelsesforeningen« også kunne yde hjælp til arbejdsløse, var noget ganske enestående, men den kunne i sagens natur kun være af begrænset omfang.

Hvor stor arbejdsløsheden har været, og hvilke svingninger, der har været i dens omfang, ved vi meget lidt om, men vi kan i hvert fald konstatere, hvornår problemet har været akut. Det var det i slutningen af 1850erne (se bind 1 s. 545ff), og det blev det igen i slutningen af 1870erne, da en dybtgående økonomisk krise for alvor slog igennem i hele Europa. Det er karakteristisk, at det ikke var det offentlige, men et privat initiativ, der – ganske vist støttet af det offentlige – søgte at afbøde en af arbejdsløshedens værste følger: sulten. I slutningen af 1878 overvejedes det blandt mere velstillede borgere, hvad der fra privat side kunne gøres for at afhjælpe den nød, der herskede i mange fattige hjem. Disse overvejelser viste, at problemet var akut, og at årsagen til den store nød må have været arbejdsløshed. Man blev enige om, at en »oprettelse af en bespisningsanstalt, hvor fattige folk for en meget billig betaling kunne få sund og kraftig mad, bedst ville tjene formålet« med at afhjælpe den eksisterende nød. Byen stillede lokale til rådighed i baghuset til Slotsgade 21 (nu Jomfrustien 12) og ydede 500 mk. Resten skulle skaffes ved indsamling af frivillige bidrag.

Bespisningsanstalten trådte i virksomhed den 19. dec. 1878, og frem til den 29. marts 1879 udleveredes 14.000 portioner mad til ca. 500 familier og ca. 750 enkeltpersoner. Anstalten fortsatte sin virksomhed frem til den 15. april 1879 og var igang igen i vin-

Monat Februar Febr 18 91

No. an	Vor- und Zuname des Fremden.	Profession.	Geboren		Kommt von
			am	in	
6	K. Kluge	Waffenmacher	13/	1770	Hannover
	P. Rasmussen	Tischler	29/	1839	Nakskov
7	P. J. Johanson	Arbaiter	6/	42	Blaakum
	L. Feldmeier	Malac	13/	62	Oldenburg
	P. Diman Bojen	Müller	6/	69	Nordburg
	A. Schulz	Arbaiter	6/	56	Lapbeck
8	L. Lierau	Winfelder	12/	64	Danzig
	G. Pasch	Malac	30/	18	Reubten
9	E. Borch	Winfelder	22/	44	Wakfeld
	D. Huckmann	Winfelder	9/	48	Krotoschin
	H. Trillmick	"	16/	53	Gorlitz
10	L. Francker	Winfelder	12/	59	Kopernogau
	L. Jensen	Winfelder	13/	59	Odenwe
	H. Gängel	Zimmerer	26/	65	Thübingen
11	G. Burmeister	Winfelder	1/	70	Kankau
	H. Koch	"	21/	71	Magdeburg
	F. Schulz	Arbaiter	5/	73	Rottigau
	F. Fievers	Zimmerer	6/	57	Braunschweig
	J. Johansson	Arbaiter	4/	61	Malinö
12	L. Gattschalk	Malac	6/	77	Altona
	P. Nielsen	Tischler	9/	58	Asigau
	J. Danielsen	Zimmerer	5/	66	Ringstedt
13	J. Reinhardt	Tischler	26/	11	Basbeck
	H. Kongsstedt	"	3/	63	Niem Basbeck
	A. Schulz	Arbaiter	6/	56	Basbeck
	A. Schmidt	Waffenmacher	25/	50	Karlsbad
	G. Koch	"	15/	52	Pentzen
	M. Svendsen	Tischler	12/	52	Wurzen
M. Hede	Arbaiter	4/	60	Teltwind	

Side fra den fremmedprotokol, der førtes i Centralherberget i Gåskergade 20. På siden er noteret de vandrende svende, i alt 29, der ankom til herberget i dagene 6. til 12. febr. 1891. Den ældste er snedkeren J. Reinhardt, født 1838 i Basbeck ved Hannover, mens den yngste, mureren W. Koch fra Magdeburg, er født i 1871. Allehånde håndværk som maler, møller, kleinsmed, tømrer, slagter og cigarmager er repræsenteret, ligesom så forskellige fødesteder som Malmø, Nakskov, Danzig, Krotoschin i Polen, Thübingen og Karlsbad. HAM.

teren 1879-80 og 1880-81, men i resten af 1880erne synes der ikke at være tale om nogen form for offentlig bespisning. I 1890 oprettedes imidlertid et folkekøkken, som var virksomt i vintrene 1890-91, 1891-92 og 1892-93 samt igen 1894-95 og 1896-97.

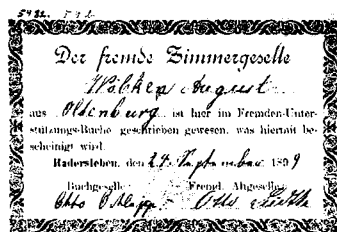
En følge af den store arbejdsløshed omkring 1880 var også, at byen blev oversvømmet af vandrende håndværkersvende, der var på jagt efter arbejde. Det bevirkede, at tiggeriet tog et sådant op-sving, at byens borgerskab følte sig stærkt generet heraf, og på initiativ af byens myndigheder, bl.a. borgmester og landråd, blev

der dannet en »forening imod tiggeri«, hvis medlemmer i stedet for at give tiggerne skulle yde et kontingent på mindst 25 pf. pr. kvartal til foreningen, som så skulle give de mange svende en skærv. Man håbede på denne måde at slippe for tiggeriet. Kun den »Geschenk«, som mestrene fra gammel tid havde givet svende af deres eget fag, når de ikke havde arbejde til dem, måtte være tilladt. Foreningen, der i starten havde 745 medlemmer, eksisterede indtil 1891, men det var i årene 1881 og 1882, at den ydede sin væsentligste indsats, nemlig de år, da problemet med de vandrende svende var størst.

Håndværkerforeningen havde allerede i 1878 overvejet initiativer over for de vandrende håndværkersvende. Man besluttede, at det bedste, man kunne gøre, var at give svendene et måltid mad. Det gjorde man både i vinteren 1878-79 og vinteren 1879-80 ved dels at træffe aftale med værterne i de eksisterende svendeherberger om aftensmad, natlogi og morgenmad, dels ved at benytte bespisningsanstalten. Adskillige vandrende svende blev bospist på denne måde. Midlerne hertil blev skaffet ved indsamling blandt byens borgere, ved velgørenhedskoncerter og lign.

I forbindelse med denne bespisning af vandrende svende blev der på Håndværkerforeningens generalforsamling i februar 1880 rejst det spørgsmål, om der ikke burde oprettes et kristeligt svendeherberg. En komité med bl.a. landråd v. Rosen og kredsskoleinspektør Stegelmann som medlemmer arbejdede allerede med sagen, og Håndværkerforeningen gik nu sammen med denne komité om planerne. I den forbindelse blev der holdt et foredrag om herbergsagen af en pastor Palmer, der om de ændrede forhold inden for håndværket bl.a. sagde: »Medens tidligere mesterens hus tillige var hans folks hjem, medens tidligere håndværkernes faste regler udstrakte deres strenge regimente ud over huset og værkstedet, også til herbergerne og bar omsorg for, at orden og gode sæder også på disse steder blev iagttagne så godt som muligt, – så er nu til dags næsten alle disse bånd sønderrevne. Selv læredrengene må ofte sørge for egen kost og logi. Men at en svend nu bor hos mesteren, må regnes til sjældenhederne. Og hvor bliver nu alle disse unge mennesker af i deres fritimer? Deres soveværelse byder dem kun seng og stol. Der kunne de kun opholde sig om natten. De har intet andet tilflugtssted end herberget, der desværre også er blevet anderledes end i tidligere tid«.

Palmer rejste i den forbindelse en stærk kritik af de eksisterende herberger, hvor »brændevin, kort, utugtig tale og uanstændige viser regerer«, og som var »rugeanstalter for socialdemokratiet«. Dette medførte en protest fra to af byens herbergsværter, som erklærede, at den slags ikke foregik hos dem. En

Vel ankommet til svendeherberget blev man udstyret med et kort, der dokumenterede, at man var indskrevet på herberget, og således ikke lå byen til last. Den 24. sept. 1899 ankom tomrersvenden August Wobken fra Oldenburg til Haderslev. Han rejste ikke videre, men slog sig ned i byen og åbnede senere sin egen byggefornetning i Hansborggade 3. HAM.

indsamling gav over 2000 mk. til det nye herberg, men derefter gik sagen i stå og blev først genoptaget i november 1884, da den nye formand for komitéen, landråd Schreiber, foreslog, at projektet skrinlagdes. Dette blev afvist, og med pastor Lorentzen som ny aktiv formand lykkedes det i 1886 at erhverve ejendommen Slotsgade 21, som den 8. jan. 1887 blev indviet som svendeherberg under navnet »Herberge zur Heimat«.

I kælderen var indrettet køkken og vaskehus, i stueetagen fandtes værtens stue samt to gæsteværelser, på førstesal en opholdsstue samt soveværelser for værten og gæster »af den bedre klasse«, i øverste etage fandtes tre mindre værelser imod gaden med ialt syv senge og to større værelser imod gården med ialt 13 senge. Sengene siges at være tarvelige.

På herberget ansattes en vært og en tjenestepige, og allerede det første år overnattede 1177 svende i herberget i tilsammen 2089 nætter, dvs. næsten to nætter i gennemsnit. Tallet steg til 2025 svende i 3635 nætter i 1894, da det kulminerede. Desuden havde 40-50 svende om året fast logi i herberget i kortere eller længere tid.

Ved siden af dette herberg fandtes et i Gåskærgade 20, »æmurerkro« kaldet, hvor det især var murere, der holdt til. Det årlige antal overnattende personer lå her på 1000-1200 om året, men steg i anden halvdel af 1890'erne til ca. 1800.

På Herberge zur Heimat var spiritus, kortspil og lign. bandlyst. Herberget var et såkaldt kristeligt herberg, men også i andre kredse gik man til kamp imod alkoholismen, som føltes som et voksende problem og af mange opfattedes som en følge af de ændringer, samfundet gennemgik. Haderslev havde især i 1850'erne fået mange små beværtninger, men det preussiske styre betød en indskrænkning heraf, idet der skulle tilladelse til at drive beværtning med udskænkning af stærke drikke. Beværtningernes antal faldt derfor fra 143 i 1870'erne til 112 i 1882, og i 1890 var tallet 96. Dette noteredes med tilfredshed i kirkelige kredse, der holdt nøje øje med det sædelige liv og hvert år i en beretning til provstisynoden gjorde rede herfor. I disse beretninger konstateredes det 1880'erne igennem, at drukkenskab var i aftagende. Dette blev tilskrevet flere forhold, og især fremhævedes Good-Templar ordenen, ved hvis virksomhed »en del dybt sunkne drankere var ført tilbage til ædru levevis«, som det hedder i beretningen på synoden den 27. juli 1887, selvom tilbagefald og udtrædelse desværre ikke var så helt sjældne.

Good-Templar ordenen nåede til Haderslev i 1883, da svenskeren de Rong som udsending fra den danske storloge den 12. juli oprettede logen »Pioneren« i Haderslev. Dens leder blev Lauritz Møller, og den havde i 1885 70 medlemmer. Med den som

Fane fra afholdslogen Reform, stiftet i 1885. Den første afholdsloge i Haderslev, Pioneren, blev også den første loge i Tyskland under den internationale bevægelse Independent Order of Good Templars (forkortet IOGT, spøgefuldt oversat til »I ollen grog trækker«), mens Reform, der var Haderslevs anden loge, blev Tysklands 8. IOGT-loge. I 1892 tilsluttede logen sig den nydannede orden NIOGT, der tillod nydelsen af visse hvidtølssorter. Det var Reform, der i 1900 stod for opførelsen af logebygningen, Nørregade 36a, hvor et flertal af byens loger havde til huse frem til 1934. Privateje. Foto: C. Krassel.

udgangspunkt stiftedes der i løbet af tre år 9-10 loger, de fleste i Haderslevs omegn, men også i Aabenraa, og i 1885 havde de ti nordslesvigske loger ialt 272 medlemmer. Der var da i begyndelsen af året stiftet endnu en loge i Haderslev, logen Reform, der havde 30 medlemmer, i 1889 over 80. En tredje loge hed »Familiens Støtte«. Logerne havde lokaler forskellige steder i byen, og i 1889 indviedes Reforms nye logesal i Paul Christiansens ejendom Apotekergade 13.

I 1888 var der i Nordslesvig 18 loger, som da stiftede Tysklands storloge af IOGT, og gennem den bredtes Good-Templar ideen over hele Tyskland. Også fra tysk side gjordes en indsats for afholdsbevægelsen. I 1885 stiftedes i Haderslev en filialforening (Zweigverein) af den slesvig-holstenske »Provinzialverein zur Bekämpfung des Missbrauchs geistiger Getränke«, men hvor det ved Good-Templar ordenen var almindelige mennesker, der startede logerne, hørte initiativtagerne her til blandt de højeste embedsmænd.

Den politiske udvikling

KOMMUNALFORENINGEN DANNES

Det blev gennemførelsen af den nye Städteordnung, dvs. loven om købstædernes styre, der i 1869 endelig bevirkede, at en politisk organisation for de dansksindede dannedes i Haderslev. I maj 1869 var der i Dannevirke en meget grundig gennemgang af loven, der bl.a. indeholdt en bestemmelse om valg til det såkaldte Stadtverordnetenrat, som skulle afløse det hidtidige deputeretkollegium. Alle borgere, der var optaget på borgerrullen, skulle have valget, men det var overladt til de enkelte kommunalbestyrelser selv at fastsætte de mindstebeløb, som skulle gælde med hensyn til samlet ejendoms-, nærings- og statsskat, for at man kunne blive optaget på borgerrullen.

Da det i juli måned blev klart, at den siddende magistrat og deputeretkollegium satte dette beløb ret højt (350 thaler hvor loven tillod 200 som mindste beløb), blev der den 27. juli holdt et borgermøde på Harmonien. Borgmester Lüders var tilstede og forsvarede ordningen, men forsamlingen vedtog en protest imod affattelsen af borgerrullen, hvor kun ca. 400 borgere var optaget. Ca. 3/4 af alle skatteydende borgere var således udelukket fra at gøre deres indflydelse gældende. Ved mødet var boghandler Sabroe dirigent, redaktør H. R. Hiort-Lorenzen var ordfører for de borgere, der protesterede, og der var indlæg af skomagermester H. M. Simonsen, advokat Salicath og konsul Amorsen. I deres svar på protesten udtalte magistrat og deputeretkollegium den 12. aug. bl.a.: »Kollegierne har været af den anskuelse, at det ville være nødvendigt, at den nye berettigelse til at deltage i kommunalvalgene og den uindskrænkede kvalifikation til overtagelse af embeder og funktioner uden løn i kommunalforvaltningen og kommunalvæsenet for tiden kun bør tilstås sådanne indvånere, om hvilke det med sikkerhed kan antages, at de under udøvelsen af denne vigtige ret alene ville lade sig lede ved besindig og fordringsfri overvejelser af byens velforståede interesser«.

For byens dansksindede borgere var der imidlertid ingen tvivl. Den høje skattecensus var fastsat for at undgå, at byens dansksindede borgere, der især fandtes blandt de mindre skatteydere, skulle udgøre et flertal blandt de valgberettigede. Hertil kom så,

Hans Peter Færdig, født i Randers 1816, død i Haderslev 1905. Medstifter af Kommunalforeningen. Etablerede sig som kobbersmed i Haderslev i 1838 og overdrog sin forretning til sønnen Hendrik Christian Færdig (1844-1929) i 1878. Forretningen havde igennem årene til huse i Apotekergade 3 og i Bispegade 1. Familien Færdigs værksted befinder sig i dag i Den Gamle By i Århus. Foto i Den Gamle By i Århus.

at man – iøvrigt i fuld overensstemmelse med loven – besluttede at lade 12 af det hidtidige deputeretkollegiums medlemmer blive siddende, således at der kun skulle vælges seks nye medlemmer. Da det nye byråd derfor under alle omstændigheder ville få et tysksindet flertal, besluttede de danske vælgere at boykotte valget den 13. nov. 1869. Begrundelsen herfor gav Hiort-Lorenzen i Dannevirke den 16. nov., hvor han bl.a. skrev: »Hvis det danske parti havde deltaget i valget og derved muligvis sat seks danske mænds valg igennem, så ville disse ved behandlingen af ethvert principspørgsmål og overhovedet ved alle vigtigere anliggender befinde sig i afgjort minoritet, og dette ville være så meget pinligere for dem som den faste, vi kunne næsten sige fødte, majoritet udelukkende består af mænd, hvis politiske anskuelser er stik modsat deres egne, mænd, af hvilke de fleste som bekendt i 1864, – mens Slesvig endnu lovlig tilhørte kong Christian d. 9. – har erklæret augustenborgeren for deres eneste retmæssige hersker. Er det nu under almindelige forhold pinligt altid at skulle være i minoriteten, så må det under forhold, som de her skildrede, næsten være utåleligt, og det kunne været meget tvivlsomt, om der her i byen fandtes seks danske mænd, som både besad den fornødne dygtighed til at hævde den vanskelige stilling i byrådet, og samtidig var villig til at modtage valget...«.

Ved valget var der 393 valgberettigede borgere. Af disse stemte 199, men da de 64 embedsmænd på valglisten måtte antages næsten alle at have stemt, kunne ifølge Dannevirke næppe mere end 140 regnes for tilhørende klassen af »virkelig næringsdrivende borgere«. Selvom næppe alle 194 personer, der ikke havde stemt, kunne antages at være dansksindede, mente Dannevirke dog nok, at det hermed kunne fastslås, at flertallet af de valgberettigede var dansksindede.

Der er en helt klar forbindelse mellem dette valg og den indbydelse, der præcis en måned efter valget kunne læses i Dannevirke, til at møde på Harmonien den 14. dec. 1869 »for at forhandle om, hvorvidt det måtte være ønskeligt, at der også her i byen dannedes en kommunalforening«. Indbydelsen var underskrevet af apoteker Aggersborg, boghandler Sabroe, købmændene J. Dahl, Paul Giørtz, H. Petersen og J. P. Winther, stolemager M. Krimling, kobbersmed H. P. Færdig samt skomagermester H. M. Simonsen.

Ved mødet, hvor konsul Amorsen var dirigent, forelagde Aggersborg planerne, herunder et udkast til statutter, og et udvalg, bestående af Aggersborg, Amorsen, Sabroe, Hiort-Lorenzen, H. M. Simonsen, P. Giørtz og gæstgiver T. Terkelsen, blev nedsat til at arbejde videre med planerne. Statutterne blev forelagt på et møde den 28. dec. 1869, hvor kommunalforeningen

stiftedes. Ifølge statutternes paragraf 1 var foreningens formål »at beskæftige sig med drøftelsen af de kommunale anliggender, i det hele at stræbe efter at fremme kommunens tarv, og navnlig at arbejde hen til, at det størst mulige antal af skatteydere erholder indflydelse på kommunens styrelse«. Formålet skulle søges fremmet ved forhandlinger i månedlige møder, og foreningen skulle stå åben for enhver uberygtet skatteyder, »som har egen dug og disk og rådighed over sit bo«.

Foreningen fik ved starten 155 medlemmer, og mens det var det højere borgerskab, der dominerede i Harmonien, var det her det lavere borgerskab med 74 håndværkere, 7 høkere og 10 værtshusholdere, som var det dominerende element. Arbejderklassen stod uden for, hvilket vel var naturligt, således som betingelserne for medlemskab var. Formand for foreningen blev Th. Sabroe, sekretær N. N. Aggersborg, mens den øvrige bestyrelse bestod af S. Amorsen, P. Giørtz, H. R. Hiort-Lorenzen, H. M. Simonsen og T. Terkelsen. Valgt blev endvidere et repræsentantskab på 16 medlemmer, to for hvert af byens otte kvarterer. Vi genfinder utvivlsomt her systemet med de to »indpiskere« fra valgene i 1867. Af dette repræsentantskab var de otte købmænd og de otte håndværkere.

Trods den lidt bredere rekruttering af medlemmerne var denne nye forening således præget af de samme kredse som Harmonien. Især er dette tydeligt i bestyrelsen. Selvom Hiort-Lorenzen ikke blev formand ved starten, var han utvivlsomt en af hovedkræfterne bag foreningen, hvis formand han blev i 1872 og var indtil sin bortrejse i 1877. Allerede i 1871 trådte Aggersborg, Sabroe og Simonsen ud af bestyrelsen og erstattedes af købmand J. Dahl, gæstgiver J. G. Wäger og skomagermester Garbrecht. Bestyrelsen repræsenterede hermed mere klart medlemmernes forskellige sociale grupper. Foreningens medlemstal øgedes frem til udgangen af 1875 med ca. 120 medlemmer, men samtidig var der et frafald på ca. 70, således at medlemstallet pr. 31. dec. 1875 var 202. Fordelingen på de forskellige sociale grupper var næsten den samme som ved stiftelsen i 1869.

Kommunalforeningen gav sig straks i kast med at søge borgerrollen ændret. Allerede i april 1870 indgav man en klage til regeringen i Slesvig; da man intet svar modtog, klagede man igen den 15. marts 1871 og fik endelig svar i slutningen af juli. I svaret hed det, at det var kommunalbestyrelsen, der ifølge loven havde afgørelsen, og at regeringen ikke fandt nogen grund til at gribe ind. Foreningen gik dernæst videre til øverste instans, indenrigsministeren i Berlin, og herfra forelå der i oktober 1871 det svar, at spørgsmålet var tilstillet overpræsidenten for provinsen Slesvig-Holsten i Kiel til afgørelse, og så var man lige vidt.

H. P. Færdigs medlemskort til Kommunalforeningen. Landsarkivet for Sønderjylland.

Men Kommunalforeningen prøvede en gang til. Den 27. jan. 1872 vedtog man på et møde at gå til regeringen med et andragende om at ændre lokalstatutten, så flere borgere fik stemmeret. Allerede 24. febr. forelå svaret, der naturligvis igen blev et afslag, og det lykkedes heller ikke senere for Kommunalforeningen at få stemmeretten udvidet. Resultatet heraf var, at de dansksindede borgere i Haderslev i de følgende ca. 30 år i protest boykottede byrådsvalgene. Først i 1905 vedtog man at opstille kandidater til byrådsvalg.

Ved rigsdags- og landdagsvalgene deltog man derimod aktivt, og især markerede man sig ved rigsdagsvalgene, hvor der var almindelig valgret for alle mænd over 25 år. Den valgorganisation, man havde haft ved valgene i 1867, fortsattes ved de følgende valg, men trods et ihærdigt arbejde lykkedes det ikke at fastholde det høje danske stemmetal. Endnu ved valget i 1874 var der et lille dansk flertal på 612 overfor 591 tyske stemmer, men det var sidste gang før 1920, der var dansk flertal (se figur s. 146 og tabelbilag 9).

Kommunalforeningens dannelse førte hurtigt til oprettelsen af endnu to foreninger. Allerede i januar 1870 dannedes Broderforeningen, hvis formål var »ved oprettelse af en hjælpe-, syge- og begravelseskasse at komme sine medlemmer eller deres enker til hjælp i påkommende tilfælde«. Foreningens love var underskrevet af Th. Sabroe, N. Flindt, M. Vahl, I. C. Boysen og S. A. Hald, der formodentlig udgjorde bestyrelsen. Ligesom denne forening udgik også den i februar 1870 dannede »Understøttelsesforening for værdige trængende i Haderslev«, der er omtalt i forrige kapitel, af Kommunalforeningen.

Et af de første valgopråb, som Kommunalforeningen udsendte, var i forbindelse med rigsdagsvalget i marts 1871. Der opfordres til at give sin stemme til Hans Krüger. De underskrivende personer er stort set identisk med Kommunalforeningens bestyrelse. HAM.

Også andre initiativer med socialt sigte blev taget af Kommunalforeningen, men inden for selve foreningens rammer. Den 1. april 1871 startede et lånekontor specielt for mindrebemidlede, og i maj 1872 startede Arbejdernes Sparebøsse, hvis formål var at fremme opsparingen hos arbejderne og sikre dem en forrentning af denne opsparing.

Dannelsen af disse to foreninger og de to nævnte initiativer indenfor Kommunalforeningen skal sikkert ses som et udtryk for et ønske om at vinde især de lavere sociale lag for den danske bevægelse. Man var i de ledende kredse i Kommunalforeningen klar over, at der i de lavere sociale lag fandtes mange, som havde dansk sindelag, men for hvem kampen for dagen og vejen tog så mange kræfter, at et politisk engagement ikke var muligt. Kunne man lette den økonomiske situation lidt, kunne nogle måske vindes mere aktivt for den danske bevægelse. Men dannelsen af Understøttelsesforeningen skal sikkert også ses som en indirekte kritik af byens styre og af det offentlige fattigvæsen, der ikke formåede at hjælpe alle fattige.

Bolden blev da også taget op af byens tysksindede. Få dage efter dannelsen af den danske kommunalforening havde man ved et møde i Borgerforeningen dannet en tilsvarende tysk »Communalverein«. Af dens medlemmer kendes navnene på ca. 100, men desværre ikke deres erhverv; en del af byens større købmænd og gæstgivere genkendes dog, ligesom der er tale om mange embedsmænd og akademikere samt en hel del håndværkere. Om dens virke vides ikke meget, men det var meget karakteristisk, at Dannevirke den 4. marts 1870 kunne meddele, at den tyske Communalverein ville oprette en understøttelsesforening. Formålet var selvfølgelig at sikre sig tilhængere ved at vise, at den sociale forståelse ikke var mindre på tysk end på dansk side.

Det første »sammenstød« mellem den danske og den tyske kommunalforening kom ved den fransk-tyske krigs udbrud den 15. juli 1870. Redaktør H. R. Hiort-Lorenzen, konsul S. Amorsen og gårdejer J. P. Friis blev da sammen med borgmester og politimester Lüders indkaldt til et møde hos landråd Otto Kier, der ønskede at sikre sig, at der ikke fandt uroligheder sted i byen, når garnisonen forlod den for at drage i felten. Hiort-Lorenzen forsikrede, at der intet ville ske, og i et opråb til byens borgere den 17. juli opfordrede Kommunalforeningens bestyrelse og repræsentantskab ikke blot foreningens medlemmer, men også »andre gode borgere« til at støtte alle bestræbelser for at »forebygge enhversomhelst udskejelser.«

Den tyske Communalverein var imidlertid meget fortørnet over, at landråden og politimesteren havde henvendt sig til byens dansksindede, og vedtog på et møde i Borgerforeningen at tage

Den 5. juli 1871 var Haderslev udsmykket i anledning af de preussiske troppers hjemkomst efter krigen mod Frankrig 1870-71. Det var deres afrejse, der året før havde givet anledning til problemer mellem Kommunalforeningen, Kommunalverein og byrådet. Portalen er rejst på Møllepladsen. I baggrunden ses bagermester Hübbes ejendom, Møllepladsen 1. Foto i HAM.

Erindrung an den 5. Juli 1871.

Süderthor.

sine forholdsregler til ordenens opretholdelse. På denne baggrund blev der holdt et medlemsmøde i Kommunalforeningen den 19. om aftenen, hvor politimester Lüders blev stærkt kritiseret for ikke at have holdt den tyske Kommunalverein uden for. Resultatet blev, at den danske Kommunalforening meddelte Lüders, at foreningen anså sig for fritaget for det tilsagn, den havde givet om at medvirke ved ordenens opretholdelse.

Baggrunden for myndighedernes henvendelse til byens danske bevægelse var formodentlig en frygt for, hvad der kunne ske, hvis danske tropper fra nord rykkede ind i Nordslesvig, en situation, som man i krigens første dage regnede stærkt med ville opstå. Det skete imidlertid ikke, og der forekom heller ikke det mindste tegn på uroligheder eller optøjer i Haderslev. Episoden fik derimod konsekvenser for både landråd Kier og borgmester Lüders, der havde kompromitteret sig så alvorligt, at de blev forflyttet fra deres embeder.

I Haderslev var der i april 1870 blevet afholdt borgmestervalg, men af de 394 stemmeberettigede borgere havde kun 172 afgivet deres stemmer, fordi Kommunalforeningen havde besluttet ikke at deltage i valget. Valgt blev med 114 stemmer den da 33-årige Mattheus Theodor Bernhard Chemnitz, der var født i Burg på Femern og på dette tidspunkt var amtsdommer i Kappel. Da Chemnitz imidlertid kun havde et mangelfuldt kendskab til dansk, overlod magistraten det til regeringens afgørelse, om valget kunne godkendes. Regeringen havde den 21. maj meddelt, at den udsatte sin godkendelse i 3 måneder, for at Chemnitz kunne godtgøre, at han var det danske sprog mægtig. Lüders' »fadæse« blev imidlertid nu anledning til, at Chemnitz allerede den 26. juli 1870 tiltrådte sit embede, dog foreløbig kun som konstitueret. Den 20. sept. blev han endelig indsat af den nye kommissariske landråd, og hermed indledtes Chemnitz' næsten 25-årige borgmesteræra.

POLITISK MOBILISERING

I september 1875 blev formændene for de danske foreninger i Haderslev, nemlig Kommunalforeningen, Harmonien, Broderforeningen, Understøttelsesforeningen, Håndværkerforeningen og Haderslev Sangforening, stævnet til at give møde på rådhuset, hvor foreningernes protokoller og medlemslister forlangtes afleveret. En ordre fra højere sted dannede baggrund for denne episode, der naturligt måtte vække harme i dansksindede kredse.

De afleverede medlemslister fra de fire førstnævnte foreninger er imidlertid bevaret i byens arkiv og giver os mulighed for at se, hvem der egentlig var medlem af de pågældende foreninger. Fra rigsdagsvalget 1874 er desuden bevaret nogle valglister, der tillige giver os mulighed for at få et indblik i, hvem der stemte dansk, og hvem der stemte tysk. Der var hemmelig stemmeafgivning ved rigsdagsvalgene, men forud for valget den 10. jan. 1874 har man fra tysk side foretaget en afskrift af valglisterne hus for hus og derefter anført ud for hver enkelt vælger, om vedkommende ville stemme dansk eller tysk. Denne liste fra december 1873 kan naturligvis sammenholdes med de nævnte medlemslister, dels for at opnå kontrol af, hvorvidt man var istand til at vurdere, om en person var dansk eller tysk, dels til at konstatere, hvem af de dansksindede, det var lykkedes at mobilisere i de danske foreninger.

I alt havde de fire foreninger 676 medlemmer (64 udenbys, hovedsaglig gårdejere, og 16 damer, der var medlemmer af Understøttelsesforeningen, er ikke medregnet). Men da der naturligvis var mange personer, der gik igen i de fire foreninger,

*Matthäus Theodor Bernhard Chemnitz.
Født i Burg på Femarn 1832, død i Haderslev 1900. Borgmester i Haderslev 1870-1895. Foto i HBA.*

var der kun tale om 458 personer. Harmonien var byens fine gamle selskabelige forening, hvor det traditionelt var overklassen af købmænd, kornhandlere, fabrikanter, akademikere og gæstgivere, der dominerede (ialt 75 af 141 medlemmer). Kun 25 medlemmer var håndværkere; det er tillige karakteristisk, at 24 kommiser og farmaceuter (apotekerdisciple) var optaget som medlemmer, mens der overhovedet ikke fandtes medlemmer fra arbejderklassen.

I Kommunalforeningen var det derimod middelklassen, der dominerede talmæssigt med 92 håndværkere og 18 høkere, småhandlende, vognmænd og værtshusholdere af ialt 202 medlemmer. Byens overklasse udgjorde 68, og det er tillige bemærkelsesværdigt at træffe 15 arbejdere blandt Kommunalforeningens medlemmer.

Broderforeningen var den forening, hvor arbejderklassen var stærkest repræsenteret med 44 af ialt 117 medlemmer. 48 medlemmer var håndværkere, høkere, værtshusholdere og vognmænd, og kun 15 tilhørte byens overklasse; det må nok her bemærkes, at det lå i sagens natur, at de lavere sociale klasser måtte være dominerende i en forening, hvis formål var at støtte sine medlemmer i en økonomisk trang situation. Understøttelsesforeningens medlemmer fordelte sig på de sociale klasser nogenlunde som Kommunalforeningens.

En indkredsning af, hvem der hørte til de mest aktive i den danske bevægelse, kan ske ved at se på, hvor mange af de her nævnte foreninger, man var medlem af. Ialt 77 af de 458 personer var medlem af mindst tre foreninger, heriblandt Kommunalforeningen; men af disse 77 tilhørte de 50 byens overklasse med 30 købmænd som den største gruppe, mens 23 var håndværkere. Byens overklasse af købmænd og større handlende må altså siges at være dem, der dominerede den danske bevægelse.

En lille gruppe på 15 var ikke medlem af Kommunalforeningen, men af to eller tre af de andre foreninger; deres fordeling på sociale klasser er som den førstnævnte gruppe.

En stor gruppe på 125 var medlem af Kommunalforeningen og eventuelt af en eller to af de andre, men ikke af Harmonien. I denne gruppe dominerede middelklassen med 79 håndværkere, høkere, vognmænd og værtshusholdere, og det var tillige her, dvs. uden for Harmonien, at man traf 15 repræsentanter for arbejderklassen. Her har vi altså at gøre med aktive, men socialt set mindre fine dansksindede.

232 personer var kun medlemmer af enten Broderforeningen, Understøttelsesforeningen eller Harmonien. Denne gruppe må anses for at høre til de mere passive blandt de dansksindede, idet de kun var medlem af én forening og ikke af Kommunalfore-

ningen. Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, at der blandt Understøttelsesforeningens medlemmer var ca. 20, der i valglisten 1873/74 betegnedes som tyske. Man kunne altså godt være medlem af denne forening uden at være dansksindet, og det må utvivlsomt skyldes foreningens sociale formål. Det var vanskeligt at undslå sig som medlem, når man f. eks. var præst, men afgjort tysksindet, således som det var tilfældet med pastor Valentiner.

Sammenfattende må det siges, at den danske bevægelse domineredes af byens overklasse af købmænd, kornhandlere, fabrikanter, større handlende, gæstgivere, bryggere og møllere; sammen med enkelte akademikere og personer i liberalt erhverv, såsom læge Madvig, redaktør H. R. Hiort-Lorenzen og apoteker Aggersborg dannede de bestyrelserne i de forskellige foreninger og prægede herved deres virke.

Byens håndværkere var dog nok den sociale gruppe, der talmæssigt stod stærkest med ca. 1/3 af de 458 personer, der var tale om. Arbejderklassen var derimod kun i ringe grad aktiveret. Den aktive del af den danske bevægelse tilhørte altså middelklassen, men havde et stærkt islæt af byens overklasse.

Dette bliver særligt tydeligt, når vi sammenholder medlemslisterne med valglisten 1873/74. Af de 458 personer i medlemslisterne, er 210 genfundet i valglisten. At tallet ikke er højere, skyldes flere forhold, bl.a. at valglisten ikke er fuldstændige (der mangler oplysninger om dansk eller tysk stemme fra to af byens otte kvarterer). Der er formodentlig også tale om flytninger (der var ca. 1 1/2 år mellem valglisten og medlemslisterne), og en gruppe af medlemmer var optanter (af Harmoniens ialt 185 medlemmer således 42) og havde ikke stemmeret, og var derfor heller ikke med på vælgerlisten.

Udover disse 210 personer var der i 1.-6. kvarter desuden 281 personer, der er anført som dansksindede, men som altså ikke var medlem af nogen af foreningerne. De fordelte sig meget uens på de forskellige sociale klasser. Af de ialt 142 arbejdere, faglærte såvel som ufaglærte, der fandtes blandt de ialt 491 dansksindede, var kun 18 eller ca. 13 % medlem af en eller flere af foreningerne. Af den lavere middelklasse (høkere, småhandlende, vognmænd, værtshusholdere og lavere embedsmænd) var kun 30 af 83 eller ca. 36 % medlem, mens 95 af 180 håndværkere (ca. 53 %) var medlem. Af de 84 personer, der på valglisten betegnes som danske og som tilhørte byens overklasse, var de 67 eller ca. 80 % medlem af foreningerne. Det er altså helt klart, at jo højere social klasse, jo større mobiliseringsgrad, og jo lavere social klasse, jo færre var mobiliseret eller aktiveret i en eller flere foreninger.

Der lå altså i de lavere sociale klasser en betydelig reserve for

Pantelaanekontoret
 under Kommunalforeningens Kontrol
 aabnes Lørdagen den 1. April d. N. Kontoret, der indtil videre er i Slotsgaden Nr. 59, er aabent hver Søndag fra Kl. 2 - 6 Eftermiddag.
 Paa et enkelt Pant udlånes ifte over 20 Rd. Km. eller 15 Tdr. preuß. R., og Rentesjoven udgjør 16 2/3 pCt. årlig eller 1 1/2 St. Km. om Raa-
 nede af hver Rigsdaler. Der garanteres mod Fidd-
 vaabe og Panterne bortsalgs ved offentlig Auktion.
 C. Lunberg.

Den 1. april 1871 åbnede Kommunalforeningen sit pantelånerkontor i Slotsgaden 6, hvilket annonceredes i Dannevirke. Renten lå på 16 2/3 %.

danskheden. Valgresultaterne viser, at disse sociale lag må have stemt dansk uden at være medlem af nogen af foreningerne, men det er helt klart, at der alligevel lå en betydelig opgave for den organiserede danske bevægelse i at sikre sig disse kredse. Dette bliver især tydeligt, når vi sammenligner med valglistens tyske vælgere og deres fordeling på de sociale klasser. I 1.-6. kvarter var ialt 507 personer anført som tysksindede, og ialt har vi således kendskab til, hvorledes 998 personer eller ca. 2/3 af alle vælgere måtte formodes at stemme. Af disse kan 192 henføres til byens overklasse, og heraf var ca. 44 % anført som danske stemmer og ca. 56 % som tyske stemmer. Trækker vi embedsmændene fra, var forholdet ca. 53 % danske overfor ca. 47 % tyske stemmer. Af de ialt 393 håndværkere var ca. 45 % anført som danske og 55 % som tyske stemmer. Af den lavere middelklassens 191 høkere, vognmænd, værtshusholdere, småhandlende, barberere, musikere m.v. samt lavere embedsmænd var ca. 45 % anført som danske og ca. 55 % som tyske stemmer. Når vi trækker de lavere embedsmænd fra, var forholdet 58 % danske overfor 42 % tyske stemmer. Af 207 arbejdere anførtes 142 eller ca. 69 % som danske stemmer, og tager vi de ufaglærte arbejdere alene, var de 75 % anført som danske stemmer.

Haderslev var fra gammel tid inddelt i 8 kvarterer. Indtil 1834 var disse fordelt indenfor den gamle købstad (se kort i bd. 1 side 72-73). Efter 1834 ændredes inddelingen til også at omfatte gaderne på Slotsgrunden. Indtil 1911 havde alle huse i byen et husnummer i en fortløbende nummerrække, startende med Nørregade 26, der altså hed nr. 1. Adskillige gange i 17- og 1800-tallet ændredes disse numre. I 1866 fandt den sidste ændring af det gamle husnummersystem sted. På de brandspande, der var obligatoriske i alle huse, stod ejerens navn, samt kvarter- og husnummer påtrykt. Her to brandspande tilhørende skomager C. Bruhn, Nørregade 16, der tidligere havde to husnumre. Efter indlemmelsen af de tre forstadskommuner i 1910 blev byen inddelt i 13 kvarterer (se tabelbilag 12), og de husnumre, der stadig er gældende, indførtes. HAM. Foto: C. Krassel.

Disse tal og procenter viser, at de tysksindede i byen hentede deres største støtte hos byens embedsmænd og håndværkere. Af de ialt 97 højere og lavere embedsmænd samt nogle få akademikere og personer i liberalt erhverv, var de 89 anført som tyske stemmer. I dette er der intet mærkeligt, idet man naturligvis havde sikret sig, at det var folk med den rette indstilling, der beklædte selv de mindste embeder som f. eks. natvægtere og pedeller. For danskheden bestod der derfor en fare i, at embedsmandsgruppen udvidedes, og vi ser da også, at det oppe omkring århundredskiftet blev et alvorligt problem, og at man i danske kredse havde blikket åbent herfor.

Den anden store sociale gruppe, hvor de tysksindede havde betydelig støtte, var håndværkerne, hvoraf lidt over halvdelen i 1874 synes at have stemt på en tysk kandidat. Også dette kan forklares, idet håndværkerne traditionelt var den sociale gruppe i byen, hvor der var flest tilvandrede sydfra (se bind 1 s. 28 og 30). I den lavere middelklasse iøvrigt og i arbejderklassen i det hele taget stod de tysksindede imidlertid svagere. Også her kan der peges på en forklaring, i hvert fald for arbejdernes vedkommende. Mange af arbejderne var nemlig tilvandrede fra amtet og kongeriget og var altså af utvivlsom dansk oprindelse.

Forholdene kunne dog forrykkes i ugunstig retning, også inden for denne gruppe, dels som følge af den betydelige udvandring, som var igang og som især omfattede de lavere sociale lag,

og dels hvis der skete en kraftigere indvandring af arbejdere sydfra, således som det i årtier havde været tilfældet for håndværkernes vedkommende.

Men ligeså stor fare bestod i, at andre politiske strømninger end den rent nationale fik tag i denne store gruppe af vælgere, der hørte til de dårligst organiserede. Og i begyndelsen af 1870'erne var socialisterne i Tyskland netop begyndt at røre på sig, også i Nordslesvig. Tallene viser, at det således næppe er urimeligt at hævde, at dannelsen af Broderforeningen og til dels af Understøttelsesforeningen samt de initiativer, der hørte direkte under Kommunalforeningen, såsom lånekontoret og Arbejdernes Sparebøsse, havde til formål at vinde især de lavere klasser for den danske bevægelse. Tallene viser, at der var lang vej endnu, før en rimelig stor del af de lavere sociale klasser var politisk organiserede, selvom mange også i de følgende årtier utvivlsomt stemte dansk uden nogensinde at være medlem af en dansk forening.

Men man forstår måske også på denne baggrund, hvorfor den danske bevægelse tog del i den almindelige reaktion imod den fremvoksende socialistiske bevægelse. Som den middelklassebevægelse den dansksindede bevægelse var, måtte den være i forsvarsposition over for den frembrusende socialisme.

SOCIALDEMOKRATERNE I HADERSLEV

I 1868 grundlagdes de første afdelinger af den af Ferdinand Lassalle stiftede »Allgemeiner Deutsche Arbeiterverein« (ADAV) i byerne Slesvig og Flensborg. Især foreningen i Flensborg fik betydning for arbejderbevægelsens virksomhed i det nordlige Slesvig. Ved valget i maj 1872 i Aabenraa-Flensborg valgkreds var socialisterne aktive i Aabenraa, hvor der i 1870 var oprettet en forening af værftsarbejdere. Bladet Dannevirke fulgte i en række artikler den socialistiske agitation nøje, men først i begyndelsen af 1873 kan den påvises at være nået til Haderslev.

Den 28. febr. 1873 indkaldtes til en »offentlig folkeforsamling« hos gæstgiver Damm på Torvet 8, hvor den socialdemokratiske agitator, den 23-årige cigararbejder Hermann Walther fra Hamborg, holdt en 1 1/2 time lang tale. Indbydelsen til mødet var ifølge Dannevirke udgået fra skræddersvende og cigararbejdere, ca. 800 personer var tilstede, og alt forløb fredeligt og roligt. Tilstede var den da 24-årige svensker August Palm, den senere grundlægger af det svenske socialdemokrati, der arbejdede som skræddersvend i byen. Han fortæller i sine erindringer, at Walther gjorde et stærkt indtryk på ham, og at han og ca. 20 andre arbejdere efter mødet dannede en socialdemokratisk klub.

Arbejder-Bal.

De herbærende Medlemmer af „den almindelige tydske Arbejderforening“ i Berlin afholde Bal Onsdagen den 3. September om Aftenen Kl. 8 i Herr Dagens's Koncertsal. Iffe-Medlemmer kunne deltage i Ballet mod en Betaling af 3 Mk. RM. Parret. Riften ligger til Postegning hos Herr Dagen til Tirsdag Aften.
Erbødigt
Bal-Komiteen.

Som noget af det første afholdt Haderslevs første egentlige arbejderforening, en filial af Allgemeiner Deutscher Arbeiter Verein, et bal hos en af byens gæstgivere. Annonce i Dannevirke 31. august.

August Palm (siddende) fotograferet i Stockholm 1917, mens han forsøger at udøve sit gamle håndværk på en dansk partifælle. Han blev født i Skåne 1849 og døde i Stockholm 1922. Kom til Haderslev som skræddersvend i 1871, og nedsatte sig som skræddermester i Slotsgade. Gift i Haderslev. Efter udvisningen rejste han til Store Heddinge, og derfra til Sverige, hvor han blev stifter af det svenske socialdemokrati. Foto i Arbejderbevægelsens Arkiv.

Mødet var næppe uden effekt, selvom Dannevirke i sit referat af mødet forsøgte at bagatellisere det. Arbejderne på M. Hansens tobaksfabrik sendte en deputation til deres chef med en forsikring om, at flertallet af de ansatte ikke delte nogle yngre kollegers anskuelser, men var fuldt ud tilfredse med deres stilling. Dette viser, at diskussionen må have været livlig blandt arbejderne. Ifølge Dannevirke var mødet anledning til flere kortvarige strejkeforsøg, hvoraf i hvert fald ét gav resultat. Den 20. marts nedlagde skomagervendene arbejdet, og allerede den 22. bøjede flertallet af mestrene sig for deres krav, og svendene blev genantaget. Kun to af mestrene nægtede at efterkomme kravene, og 7-8 svende var derfor endnu ledige. De havde ifølge Dannevirke »truet deres kammerater, som atter var i arbejde, til at yde dem hver en ugentlig hjælp af 16 sk.«

Igen den 24. maj 1873 var Walther i Haderslev, nu ledsaget af en dansktalende kollega Radenhausen, men hans dansk var så dårligt, at han ifølge Dannevirke hellere skulle være blevet borte. Walther diskuterede bl.a. den del af Pragfredens paragraf 5, der handlede om en folkeafstemning i Nordslesvig, som han gik ind for, og det gjorde tilsyneladende indtryk på arbejderne. Til trods herfor og til trods for den store deltagelse på 800-900 personer, heraf ca. 500 arbejdere, forsøgte Dannevirke igen at bagatellisere mødet: »Hensigten med mødet var naturligvis at ophidse arbejderstanden og gøre den utilfreds med sine kår, men vi håber, at vore arbejdere er for ædruelige til at lade sig bedåre af de socialistiske planer, hvis realisation kun vil føre dem fra dynen i halmen. Skulle det, som det næsten syntes, tillige være et forsøg på at arbejde mod Krügers valg, da kunne de gode herrer gerne have sparet sig ulejligheden. Der er ingen fare fra den kant. Krüger bliver lige så lidt fortrængt af en socialdemokrat som af en tysker«.

Endnu to møder kendes i 1873. Den 20. juli var »en socialdemokratisk rejseapostel«, Hr. Kapell fra Berlin, taler på et offentligt møde, hvori deltog ca. 200 personer. Mødets formål var ifølge Dannevirke først og fremmest at reklamere for ADAV, og efter mødet kunne man melde sig ind i foreningen. Fra denne dato kan der således påvises en afdeling af ADAV i Haderslev, med mindre den af August Palm nævnte socialdemokratiske klub, som stiftedes efter mødet den 28. febr., er identisk hermed. Den 7. sept. var Walther igen i Haderslev, men om dette møde vides intet. Det er dog helt givet, at ADAV nu var igang i Haderslev, idet en annonce i Dannevirke den 31. aug., der indkaldte til et »arbejder-bal«, var indrykket af »de herværende medlemmer af den almindelige tyske arbejderforening i Berlin«. Dannevirke nævner tillige den 1. nov. 1873, at »der i byen eksisterer en lille

socialdemokratisk forening, som hovedsaglig består af skræddersvende og cigarmagersvende og er filial af den almindelige tyske arbejderforening«. Ledende i denne forening var tilsyneladende en skræddersvend ved navn Jacob Ziegler, der også nævnes som aktiv ved mødet den 20. juli. Enkelte abonnenter på Social-Demokraten findes fra slutningen af 1873 i Haderslev. Ved valget i januar 1874 siges den socialdemokratiske forening at bestå af ca. 60 medlemmer, mest håndværkere, tyskere såvel som danskere, og ca. 10 svenskere.

Ved dette valg opstillede socialdemokraterne dog ikke i Haderslev-Sønderborg-kredsen. På valgaftenen kom det til optøjer på Klosteret foran Dannevirke. H. R. Hiort-Lorenzen fortæller herom i sine erindringer, at »der havde [på] valgaftenen været stor forbitrelse i Borgerforeningen over nederlaget, og der blev drukket mange bægre på en fremtidig valgsejr. Den ene taler ophidsede selskabet mere end den anden, især imod mig, hvem man tillagde hæderen for de danskes sejr, og der faldt ytringer om, at jeg fortjente at få mine ruder slået ind. Den stakkels halvfulde vægter påtog sig det ærefulde arbejde, og man lod ham gå uden at standse ham«.

Ifølge August Palm var han imidlertid ikke alene, for Palm fortæller i sine erindringer, at danskerne var draget i procession til Dannevirkes redaktion under afsyngelse af danske sange, fordi man, belært af tidligere erfaringer, ventede tyskernes tilstedeværelse. Den socialdemokratiske forening havde imidlertid besluttet at forebygge sammenstød mellem de nationale foreninger og var også tilstede! »Da vi nu hørte det tyske parti komme i optog under de chauvinistiske ophidsende toner af »Die Wacht am Rhein« og »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og en del smædesange mod danskerne, marcherede vi frem under tonerne af den danske og den tyske socialistmarch og kom til at danne midtpunkt mellem danske og tyske. Der gjordes holdt, og en dansker stod frem fra vor kreds og holdt en tale om nødvendigheden af folkenes forsoning, skildrede nationalhadet som årsag til krig med deraf flydende elendighed.« Men slagsmål blev der alligevel, og herunder blev også Palm ilde tilredt. Ruder blev slået ind hos Hiort-Lorenzen, øjensynlig af den stakkels vægter. Politi sås ikke, og Hiort-Lorenzen måtte selv ile ned på rådhuset, hvor han vidste, at der var militærvagt, for at få hjælp, men militærets tilstedeværelse hjalp dog ikke stort.

I den følgende tid hører vi ikke meget om socialdemokraterne i Haderslev. Et par korrespondancer til »Social-Demokraten« i København af August Palm viser, at der har været trange kår for den socialdemokratiske bevægelse. Den 19. nov. 1875 skriver han bl.a., at man allerede for et år siden havde udarbejdet love for en

Ethvert møde skulle anmeldes til politiet inden det fandt sted. August Palms skriftlige anmeldelse af et møde i Haderslev Læseforening den 31. juli 1876. Hr. Juhl var værten på Centralherberget. HBA.

arbejderlæseforening, som endog var blevet godkendt af politimesteren, men at man ikke kunne få noget lokale, og der derfor ingen rigtig aktivitet var.

Den 20. febr. 1876 lykkedes det dog at få »Haderslebener Le-severein« dannet. Foreningen fik fra starten 18 medlemmer, deriblandt August Palm, som på det stiftende møde var den, der forelagde planerne. Han sagde bl.a., at »arbejderne mangler kundskab, og kundskab er den magt, der skal hæve arbejderne. Det er dette, denne forening skal have til formål. Det skal højt og lydeligt udtales... at denne forening skal ved alle lovlige midler kæmpe for arbejdernes rettigheder samt gøre dem bekendt med de socialdemokratiske principper, thi socialismen er misforstået af massen af folket. De kender ikke disse principper uden af de her-værende blade, og de er jo fjendtlige mod arbejderne.«

Foreningens mødested var hos gæstgiver Juhl i Gåskærgade, og den fik i de følgende måneder en del nye medlemmer, således at medlemstallet i juni måned var ca. 40. Formanden blev fra begyndelsen af april August Palm. Der blev holdt en hel del møder de første par måneder, og den 7. maj ønskede man at holde »et hyggeligt samvær« med damer, men det blev forbudt af politimesteren, som åbenbart anså det for særligt farligt, at de socialistiske læresætninger også vandt indpas hos kvinderne! Den 7. okt. 1876 hører vi sidste gang om et møde i foreningen.

Også under valgagitationen forud for rigsdagsvalget den 10. jan. 1877 var der lokaleproblemer i Haderslev. Den socialdemokratiske kandidat, cigararbejder Brückmann fra Altona, var på agitationsrejse i Nordslesvig og skulle holde et møde i Haderslev, men det var vanskeligt at skaffe et lokale. Da man endelig fik fat i et mindre lokale, blev mødet i sidste øjeblik forbudt af borgmesteren, og der trængtes endog til en kraftig agitation ifølge Palm. Noget fik man dog udrettet, for det nummer af »Social-Demokraten« 14. dec. 1876, som indeholdt et valgopråb til arbejderne i Nordslesvig, og hvoraf 10.000 eksemplarer var blevet sendt til Flensborg, blev ikke kun spredt i Haderslev by, men også i landsbyerne udenom. Her var det igen August Palm, der var drivkraften.

Resultatet blev målt i stemmer ikke stort (tabelbilag 9). I Haderslev faldt der kun tre stemmer på den socialdemokratiske kandidat, og en følge af lokale blev endvidere, at August Palm blev udvist. Den 26. febr. blev han kaldt op på rådhuset, hvor borgmesteren meddelte ham, at regeringen i Slesvig havde beordret ham udvist straks. Palm fik dog frist til den følgende dag, hvor en gendarm ledsagede ham over grænsen.

Den socialdemokratiske bevægelse fik således en kort, men hektisk blomstring i Haderslev i årene 1873-77. De følgende ca.

Ell de danske Arbejdere i Slesvig!

3 Januar holder Valget til den nye Rigsdag. Og det er vigtigt, at alle danske Arbejdere i Slesvig, især de der er her, skal være med til at vælge den Rigsdag, som skal være den bedste for os. Derfor er det vigtigt, at alle danske Arbejdere i Slesvig, især de der er her, skal være med til at vælge den Rigsdag, som skal være den bedste for os.

Central-Valgkomiteen for Slesvig

Den danske Arbejderforening i Slesvig, som er oprettet af alle danske Arbejdere i Slesvig, har den ære at indbyde alle danske Arbejdere i Slesvig, især de der er her, til at møde den danske Arbejderforening i Slesvig, som er oprettet af alle danske Arbejdere i Slesvig, på den 14. december 1876, kl. 8.00, i Haderslev, hos gæstgiver Juhl i Gåskærgade.

Den danske Arbejderforening i Slesvig, som er oprettet af alle danske Arbejdere i Slesvig, har den ære at indbyde alle danske Arbejdere i Slesvig, især de der er her, til at møde den danske Arbejderforening i Slesvig, som er oprettet af alle danske Arbejdere i Slesvig, på den 14. december 1876, kl. 8.00, i Haderslev, hos gæstgiver Juhl i Gåskærgade.

Valgopråbet til de danske arbejdere i Slesvig, som Socialdemokraten trykte 14. december 1876. Den efterfølgende artikel med overskriften »Slesvigske Brødre!« er forfattet af Louis Pio.

10 år var en nedgangsperiode for den socialdemokratiske bevægelse i Haderslev såvel som overalt i Nordslesvig. Socialistloven fra efteråret 1878, der forbød al socialistisk aktivitet overalt i det tyske rige, var naturligvis stærkt medvirkende hertil, men også andre forhold, bl.a. den store udvandring i 1880'erne, har sikkert spillet ind.

Politimesteren i Haderslev kunne 1880'erne igennem i sine kvartalsvise, lovbestemte indberetninger til landråden om eventuelle socialdemokratiske aktiviteter igen og igen meddele, at det ikke var muligt at fastslå sådanne. Indimellem var der dog bemærkninger, som viser, at det ikke kun var lutter idyl. Der var undertiden en vis uro især blandt håndværkersvendene, og vi hører således om, at unge håndværkere mødtes hos gæstgiver Andersen på Torvet og diskuterede politik.

Tobaksarbejdere på M. Hansens tobaksfabrik fotograferet 1888. Tobaksfabrikken var Haderslevs største virksomhed. Den beskæftigede mellem 70 og 120 arbejdere alt efter konjunkturerne, deriblandt en del af de vandrende tobaksarbejdere, der bragte de nye ideer med sig fra de store tyske industribyer. Ikke uden grund var der en del tobaksarbejdere blandt byens første socialdemokrater. Foto i HAM.

Om der i det skjulte eksisterede fagforeninger, er vanskeligt at afgøre (se om fagforeningerne tabelbilag 10). August Palm stiftede i 1876 en skrædderfagforening, men den er formodentlig sygnet hen efter hans udvisning. I 1880 indberettede politimesteren, at der skulle være dannet en ny skrædderfagforening, men hvor længe den eksisterede, vides ikke.

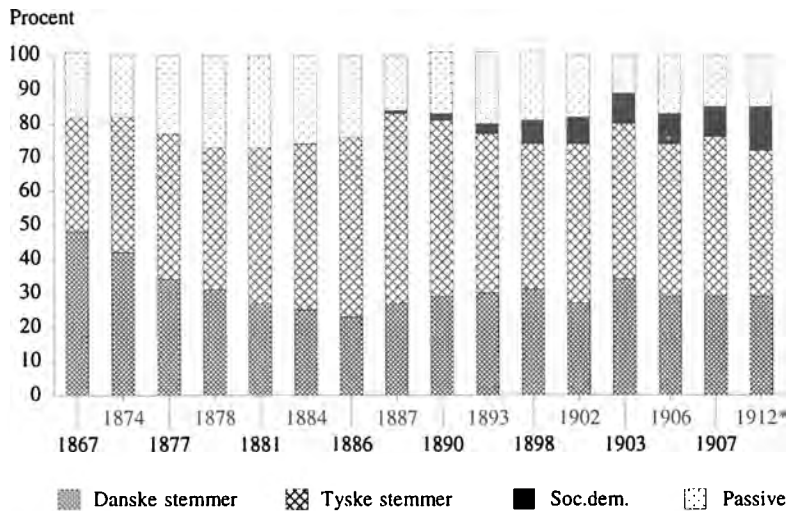
En hjulmagerfagforening var ved årsskiftet 1876-77 impliceret i en faglig konflikt, og en murerfagforening nævnes i 1887, men var utvivlsomt ældre. Der synes også at have været en vis aktivitet blandt skomagerne. Den første fagforening af mere varig karakter, som vi har kendskab til, var »Tabackspinner-Gesellschaft zu Hadersleben«, der stiftedes i 1887, men igen blev opløst i 1890, da den indgik i den almindelige »Unterstützungsverein deutscher Tabackarbeiter«.

Først fra slutningen af 1880erne kan vi spore en større socialdemokratisk aktivitet i Haderslev såvel som i de øvrige nordslesvigske købstæder, og især da socialistloven i 1890 ikke blev forlænget, var der påny muligheder for arbejderbevægelsen. Det var imidlertid helt givet, at arbejderbevægelsen i Nordslesvig og dermed i Haderslev var en udefra kommende bevægelse. Initiativet kom først og fremmest sydfra.

POLITISKE FORHOLD I 1880ERNE

Kommunalforeningen havde i 1870erne udfoldet sine aktiviteter på mange felter, og foreningen kunne glæde sig over god medlemstilslutning; men i slutningen af 1870erne svækkedes foreningen, og det blev vanskeligere for den at fremvise resultater af sit arbejde. Den politiske udvikling i byen aflæses ved tallene fra rigsdagsvalgene, som var de eneste valg med hemmelig afstemning og hvor alle mænd over 25 år havde valgret. Det danske stemmetal ved rigsdagsvalgene faldt fra 638 i 1871 til 469 i 1878; samtidig steg det tyske stemmetal fra 452 til 632 (se figur s. 146 og tabelbilag 9).

Foreningen måtte i december 1877 tage afsked med sin stærkt aktive formand, redaktør H. R. Hiort-Lorenzen, der blev tvunget til at forlade byen. Ny formand for foreningen blev konsul S. Amorsen, der hørte til veteranerne blandt den danske bevægelses ledere. Amorsen var på dette tidspunkt 46 år og direktør for Haderslev Bank, og han stod som stærk tilhænger af protestpolitikken, dvs. den politiske linje, som de dansksindedes rigsdagsmand H. A. Krüger fra Bevtøft fulgte. Et udtryk for denne holdning var den boykot af så at sige alle valg, bortset fra rigsdagsvalgene, som Kommunalforeningen efterhånden gennemførte i Haderslev; valget af borgerrepræsentationen havde man boykot-

* Inkl. de i 1910 indlemmede førstæder.
Kilde: Tabelbilag 9.

tet siden 1869, deltagelse i valg af valgmænd til den preussiske landdag vedtog man at boykotte fra valget i september 1879, og først i 1893 deltog man igen i et landdagsvalg i Haderslev. I 1882 skulle der vælges en ny borgmester (dvs. genvalg af borgmester Chemnitz), og også det valg besluttede man at boykotte. Kun ved rigsdagsvalgene og ved valg af menighedsråd var man stærkt aktive, og på grund af valgreglernes udformning var det muligt at mønstre dansk flertal både i Vor Frue og Sct. Severin sogns menighedsråd. Fra 1886 boykottedes imidlertid også menighedsrådsvalget i Vor Frue sogn, fordi det ikke længere var muligt at opnå dansk flertal.

I årene omkring 1880 var der opstået en voldsom splittelse inden for den danske bevægelse i Nordslesvig om betimeligheden af den protestpolitik, der blev ført. Pragfredens paragraf 5 var blevet ophævet i 1878, og det bragte mange til en erkendelse af, at der måtte arbejdes på langt sigt, og at man i de sammenhænge, hvor det var nødvendigt, skulle aflægge eden for at kunne forblive i hjemstavnen og udføre et politisk arbejde her.

Også i Haderslev viste denne modsætning mellem edsaflæggere og edsnægttere sig. Konsul Amorsen fastholdt sammen med P. A. Madvig protestpolitikken, mens i hvert fald Th. Sabroe og ritmester v. Düring gik ind for, at den blev opgivet. I et opråb i Dannevirke den 8. okt. 1881 anbefalede de sidstnævnte sammen med 266 vælgere fra Haderslev kreds, heraf 18 borgere i Haderslev, at støtte Hans Lassen, der stod for den nye linje, ved valget til rigsdagen den 27. okt. Amorsen, Madvig og 130 andre borgere i Haderslev støttede derimod en underskriftindsamling til fordel for J. P. Junggreen. Det var nogenlunde det antal medlemmer, der på en generalforsamling i Kommunalforeningen

den 13. sept. havde stemt for Junggreens kandidatur, mens kun seks havde stemt imod.

Junggreen fik i Haderslev 308 stemmer, Lassen 70, men da ingen af dem opnåede absolut flertal i hele kredsen, der også omfattede Als og Sundeved, måtte der omvalg til, og Lassen fik da 282 stemmer i Haderslev, Junggreen kun to. Forklaringen herpå var ifølge Amorsen, at det tyske parti havde vedtaget at stemme på Lassen! Langt de fleste af de danske vælgere i Haderslev er altså blevet hjemme ved dette omvalg, hvor Lassen blev valgt til rigsdagen.

Ved rigsdagsvalget i 1884 enedes man om at opstille Junggreen som den eneste kandidat, men da Junggreen døde i juli 1886 og der skulle vælges ny rigsdagsmand, fornægtede Haderslev-folkene protestlinje sig ikke. Man ønskede Jens Jessen som kandidat, men bøjede sig for flertallet i valgkredsen, der ønskede Gustav Johannsen. Han var frem til sin død i 1901 rigsdagsmand for 1. kreds, hvortil Haderslev hørte.

Endnu i 1890 kunne Amorsen i en polemik imod H. P. Hansen om Hans Lassens betydning for den danske sag hævde, at »tilbagegangen fra protest til forhandling var efter min og manges overbevisning unødvendig og derfor den største fejl der er begået af os.« En bekræftelse herpå så han i den yderligere tilbagegang, som den danske bevægelse oplevede i 1880'erne, og som var endnu større end i 1870'erne. Det danske stemmetal i Haderslev nåede ved rigsdagsvalget i 1886 et lavpunkt på 309 stemmer, ca. en tredjedel af stemmetallet i 1867. Her må drages med ind i billedet, at antallet af vælgere var gået stærkt tilbage, og denne tilbagegang havde først og fremmest ramt den danske befolkningsdel. Allerede i 1881 havde Dannevirke givet følgende forklaring på tilbagegangen: »Rækkerne af dem iblandt os, som kunne deltage i den politiske kamp udtyndes mere og mere, uden at vi har noget nyt mandskab til at udfylde hullerne. Den ældste slægt synker efterhånden i graven, og hvad værre er, danske familier rejser i de senere år i snesevis bort fra byen for at søge sig et nyt hjem hinsides den 1864 satte grænse... Den tilgang vi skulle have fra den opvoksende ungdom udebliver så godt som aldeles, da hidtil omtrent alle unge danske mænd er sendt til Kongeriget for at undgå den tyske militærtjeneste og den indvandring hertil fra kongeriget, der skulle danne en modvægt imod udvandringen herfra yder os ingen nytte ved de politiske valg, eftersom mænd fra kongeriget ikke har stemmeret«.

Til de danske statsborgere hørte også optanterne, dvs. de indbyggere i Nordslesvig, der ifølge Wienerfredens § 19 indtil 1870 havde valgt at forblive danske statsborgere (at optere). Inden for disse to grupper, dem der var indvandret nordfra og optanterne,

Hæderstegn fra »Kampfgenossen- und Kriegerverein Hadersleben«, som i december 1885 afløste den hidtidige forening, »Kampfgenossen-Verein Hadersleben«. Denne havde eksisteret siden 1864, men havde indtil 1885 kun optaget egentlige krigsdeltagere som medlemmer. HAM. Foto: C. Krassel.

fandtes i 1885 i Haderslev 329 mand over 25 år (valgretsaldere). Mindst 437 unge mænd fra Haderslev var ikke mødt på session mellem 1865 og 1880, men var udvandret enten til Danmark eller til oversøiske lande. Hertil kom så den udvandring, der iøvrigt var sket. Myndighederne indledte i 1880'erne en hårdere kurs over for optanter; naturalisationer vanskeliggjordes, udvisningernes antal øgedes, og især de unge mænd, der stod foran aftjeningen af deres værnepligt, fik valget mellem at aftjene værnepligten og dermed aflægge ed til den tyske kejser eller forlade landet.

Alle disse forhold var med til at svække den danske bevægelse. Svækkelsen kom også til udtryk i Kommunalforeningens hensygnen i 1880'erne. Møderne var få, ja i 1883 og 1886 omtales overhovedet ikke nogen møder. Medlemstallet var i 1886 helt nede på 78, og der mærkedes ikke megen aktivitet op til valgene, hvor ca. 25 % af vælgerne i 1881, 1884 og 1886 var sofavælgere. Først i 1887-88 synes foreningen at vågne op påny. Antallet af sofavælgere faldt betydeligt ved valget i 1887, og i september 1888 manifesterede Kommunalforeningen sig for første gang i flere år igen politisk med en udtalelse imod festligholdelsen af garnisonens indflytning på den nye kaserne. I løbet af et halvt år fik foreningen ca. 50 nye medlemmer, således at den i marts 1889 havde 148 medlemmer.

At konsul Amorsen stadig var formand, må tages som udtryk for, at hans linje stadig havde flertal i foreningen. Der er næppe tvivl om, at denne fastholden ved protestpolitikken helt fratog Haderslev den ledende rolle, som byen havde haft i 1860'erne og 1870'erne inden for den danske bevægelse i Nordslesvig. Ledelsen gled efterhånden over til Aabenraa, hvor H. P. Hanssen var den, der først og fremmest stod for den nye linje.

Det tyske parti i Haderslev kunne i modsætning til det danske parti glæde sig over en vis fremgang i stemmetal i 1870'erne og 1880'erne. En nærmere betragtning viser dog en forbavsende stabilitet i det tyske stemmetal. Det lå i 1867 på 645 og i 1884 på 668 og begyndte først da at stige, iøvrigt samtidig med det danske stemmetal. Med den voldsomme tilbagegang i vælgertallet, der som nævnt især ramte det danske parti, er det klart, at den tyske andel af vælgerne procentvis steg meget kraftigt, fra 34 % af vælgerne i 1867 til 49 % i 1884, hvorefter den toppede i 1887 med 56 % (se figur s. 146 og tabelbilag 9).

Ved valgene stod »Deutscher Wahlverein« som den organisation, der sørgede for opstilling af kandidater og drog omsorg for, at der blev stemt. Det var ikke kun ved rigsdagsvalgene, men også ved alle øvrige valg (valg af borgerrepræsentation, valg af valgmand til landdagen, valg af menighedsråd) at valgforeningen

var i aktion. Som regel blev der holdt et opstillingsmøde, hvor det blev aftalt, hvem der skulle opstilles, og det blev så indskærpet de tyske vælgere, at de skulle stemme på den eller de opstillede kandidater.

Det var nogenlunde samme fremgangsmåde, der blev brugt i »Kommunalforeningen«, men den tyske vælgerforening kunne benytte sig af byens administration i sine bestræbelser på at holde vælgerne til ilden. Således blev byens politibetjente regelmæssigt benyttet ved indkaldelse til opstillingsmøder. Der er næppe tvivl om, at mens den danske valgorganisation svækkedes stærkt i 1880'erne, havde tyskerne mere styr på tingene.

Det tyske Folkebladet ironiserede således i oktober 1887 over, at kun 35 medlemmer var mødt op til valgmøde på Harmonien forud for rigsdagsvalget den 15. okt., mens der i Borgerforeningen, hvor den tyske vælgerforening holdt valgmøde, var stuvende fuldt. Hvornår den tyske valgforening er stiftet, vides ikke, men muligvis er den identisk med eller en fortsættelse af den »Communalverein«, der i december 1869 var dannet som modvægt imod Kommunalforeningen. Organisationen var formodentlig temmelig løs, men dog næppe mere løs, end at man havde en kreds af borgere til hvem man kunne henvende sig om økonomisk støtte til finansiering af valgømkostningerne, således som det var tilfældet ved valget i oktober 1873. Arbejdet lededes af en såkaldt valgkomité.

Deutscher Wahlverein var næsten udelukkende aktiv op til og under valgene. De kulturelle og selskabelige funktioner, som den danske Kommunalforening også havde ved siden af de politiske, blev varetaget af Borgerforeningen, der ikke længere spillede den politiske rolle, som den havde spillet i årene 1864-70. En anden tysk kulturel forening var Haderslebener Gesangverein, der ikke kun havde sang og musik som formål, men også ønskede at give »dannede personer af alle stænder lejlighed til at skaffe sig adspredelse, opmuntring og rekreation gennem selskabelig underholdning, belærende foredrag og anstændige fornøjelser, der ikke er for dyre«. Således hed det i foreningens nye statutter fra december 1869, da foreningen havde 29 medlemmer, der tog aktivt del i sangen, og 152 passive medlemmer.

Til disse to foreninger kom i 1881 »Verein für Wissenschaft und Kultur«, der kom til at tage sig af de foredrag og andre kulturelle arrangementer, som sangforeningen hidtil havde varetaget. I denne forening blev det embedsmændene, der kom til at dominere. Borgerforeningens bygning i Slotsgade forblev dog det sted, hvor tyskerne mødtes og de forskellige foreninger holdt deres møder, på samme måde som Harmonien var det for danskerne.

En vigtig tysk, politisk organisation var »Verein Schleswig-Holsteinischer Kampfgenossen« (slesvig-holstensk krigskammeratforening), der blev stiftet den 3. juli 1869 og samlede slesvig-holstenske deltagere i krigen 1848-50 »til kammeratligt sammenhold«. Et væsentligt formål var dog også at hjælpe de kammerater eller deres familie, som på grund af sygdom eller invaliditet havde hjælp behov, og der var derfor knyttet en syge- og understøttelseskasse til foreningen.

Efter den fransk-tyske krig optoges også deltagere i andre tyske krige i foreningen, der i 1872 havde 126 medlemmer. Foreningen var dog nok stadig det forum, hvor en slesvig-holstensk særfølelse lettest kunne overleve. Det var således denne forening og ikke Borgerforeningen, der i marts 1873 tog initiativet til at markere 25-året for rejsningen (oprøret i 1848). Der blev arrangeret et festoptog, kransenedlægning på krigergrave og en fest i Borgerforeningen, hvor bl.a. gymnasiets rektor Chr. Jessen, et par toldembedsmænd og en søn af W. Johannsen, der i 1848 var amtmand i Haderslev, holdt taler. Ifølge Dannevirke ønskede garnisonens officerer ikke at deltage i denne fest, og også embedsmændenes ringe medvirken tyder på, at Dannevirke har ret i sin vurdering af, at man kun nølende og halvhjertet gik med til at give festen et mere officielt præg. Arrangementet smagte nok for meget af separatisme i en tid, hvor det store tyske kej-

I 1886 ønskede sammenslutningen af slesvig-holstenske Kampfgenossenforeninger at rejse en mindesten for faldne slesvig-holstenere i Fredericia, hvor mange faldt i slaget den 6. juli 1849. Da det meget hurtigt viste sig, at man ikke i Fredericia ville medvirke til noget sådant, tilbød bystyret i Haderslev at overlade en plads til mindestenen på Gammelting. Stenen blev afsløret den 23. aug. 1886 ved en stor fest, hvor Kampfgenossen ankom syd-fra med både tog og skib, og et vældigt optog med deltagelse af byens embedsmænd, seminariet, gymnasiets to øverste klasser, Borgerforening, sangforening m. fl. gik fra Borgerforeningen i Slotsgade til Gammelting, hvor afsløringen, som det ses på billedet, fandt sted. Den store bygning til venstre er gæstgivergården Skulderbladet. Ved en stor fest i Borgerforeningen om aftenen var der spisning, under hvilken der holdtes patriotiske taler, og festen afsluttedes med bal. Efter Genforeningen besluttede det danske bystyre at tage stenen ned, og den blev herefter gemt af vejen. I 1922 blev den dog fjernet fra sit gemmested, slået i stykker og smidt i fjorden. Foto i HBA.

serrige netop var skabt. Som moddemonstration overrakte Kommunalforeningen til de borgere, der havde været med til at hindre anerkendelsen af den provisoriske regering på Torvet den 26. marts 1848, en takkeadresse (se bind 1, s. 369).

I 1885 blev den slesvig-holstenske Kampfgenossenverein omdannet til en almindelig soldaterforening, der fik navnet »Kampfgenossen- und Kriegerverein des Kreises Hadersleben«. Dette skete ikke uden myndighedernes kraftige medvirken, og formanden blev nu en af byens fremtrædende tyskere, dr. Martens. Medlemskredsen blev udvidet til at kunne omfatte alle tyske statsborgere, der havde stået i tysk militærtjeneste, og som boede i Haderslev kreds. Medlemstallet var i oktober 1886 250.

Ved denne ændring blev foreningen i højere grad en forening, hvis formål var at fremme troskab imod kejseren og tilhørsforholdet til det tyske rige, således som det siges i foreningens love 20. okt. 1885. En evt. slesvig-holstensk særfølelse blev herved kanaliseret ind i en dyrkelse af kejser og kejserrige. Dette kom klart til udtryk ved afløsningen den 23. aug. 1886 af mindstenen på Gammelting for de faldne slesvig-holstenerne i krigen 1848-50. Sammenslutningen af slesvig-holstenske Kampfgenossenvereine spillede en vigtig rolle som ved festen i 1873. Borgmester Chemnitz hilste de mange gæster velkommen, festudvalget bestod bl.a. af repræsentanter for bystyret, og der var adskillige embedsmænd og officerer, herunder udenbys, blandt festdeltagerne. Festens genstand var også her begivenhederne i 1848-50, men man får alligevel det indtryk, at det blot var den ydre anledning til at hylde det tyske rige, dets kejser og dets sejrige hær.

Den ydre manifestation af, hvem der var magthaverne, er nok det, der falder mest i øjnene ved den tyske bevægelses aktiviteter. »Kaisers Geburtstag« og »Sedantag« blev således årligt tilbagevendende fester, hvor der blev holdt taler og spist og skålet for det tyske rige, dets kejser og store sejre. Allerede i 1869 fejredes Wilhelm den 1.s fødselsdag den 21. marts (han var da endnu kun konge af Preussen) ved en fest i Borgerforeningen. Hermed var indledt en tradition, der fortsatte indtil kejserens død i 1888, hvorefter festen blev forlagt til Wilhelm den 2.s fødselsdag den 27. jan. Kejser Wilhelm den 1.s 25 års regeringsjubilæum i januar 1886 blev naturligvis også fejret.

Mens festen for kejseren mest var for det mere velhavende borgerskab af embedsmænd og selvstændige næringsdrivende, blev Sedantag mere folkelig. Festen afholdtes første gang den 2. sept. 1872, og anledningen var den preussiske hærs sejr over Frankrig i slaget ved Sedan den 2. sept. 1870. Sedantag gentoges hvert år frem til 1. verdenskrig, og hvordan en sådan fest foregik, skildres i Folkebladet den 4. sept. 1885: »Festen tog sin begyn-

FEST-PROGRAMM

1. *Sonntag den 22. August d. J. Abends 9 Uhr*
30 Min. Empfang der Gäste auf dem Bahnh.
hafte. Marsch nach dem Bürgerverein.
anschließ. offizielle Begrüßung u. Gommers.
2. *Sonntag den 23. August. Vormittags 9 Uhr:*
Anmarsch vom Bürgerverein nach dem
Kirchhofen behufs Bekräftigung der früher
gefallenen Krieger.
3. *Vormittags 9.30 und 10.45 Empfang der*
Gäste auf dem Bahnh.
4. *Nachmittags 1 Uhr: Aufstellung des Fest-*
zuges beim Bürgerverein, Abmarsch durch
die Straßen der Stadt nach dem
Nordmarkt.
5. *Nachmittags 2 Uhr: Enthüllung und*
Einweihung des Denkmals.
6. *Nachmittags 4 Uhr: Concert im Theater-*
saal, von 7 Uhr an grosses Concert
im Saale, darselbst, nach dem Gommers
Hall im Theater.
7. *Nachmittags 8 Uhr: Festsessen im*
Bürgerverein.
8. *Abends 9 Uhr: Ball im Bürgerverein.*

ABZEICHEN.

Festauswachs: blau, weiß u. rotke Rosette
 Lohnungsauswachs: blaue " "
 Finanzauswachs: weiße " "
 Deignungsauswachs: rotke " "

Festprogram fra festen på Borgerforeningen den 23. august 1886. J. Harrebyes samling.

delse den foregående aften ved en tappenstreg. Toget, der udgik fra Borgerforeningen, var større end nogensinde og gik ud til banegården og tilbage igen. Fra mange huse afbrændtes bengalske blus og flere huse var smukt illuminerede, især tog posthuset sig meget smukt ud. Igår morges kl. 5.30 gik reveillen igennem hele byen, og om formiddagen var der skolefest i alle byens skoler. Kl. 1 satte hovedfesttoget sig i bevægelse. Med musikken og festkomiteen i spidsen drog magistrat og deputeretkollegium, Kampfgenossenverein med fane, Gesangverein med fane, gymnasiet, seminariet, borgerskolerne med deres bannere, faner og musikkorps, et uoverskueligt, imponant tog, under en stor tilslutning fra borgerskabets side som ingensinde tilforn og begunstiget af et sandt »Keiservejr« til Ulvslust. Ankommen på den smukt dekorerede festplads opløstes toget, hvorpå skiveskydning og legene tog deres begyndelse. I skoven var et stort dansetelt, hvor skoleungdommen tog sig en munter svingom, en karrusel gik, musikken koncerterede og festdeltagerne morede sig fortræffeligt. Beværtningsteltene i skoven havde fuldt op at bestille, og til somme tider havde værterne svært ved at tilfredsstille alle«.

Kl. 17 holdt seminariedirektor Castens en tale, som kom til at give genlyd over hele Nordslesvig. Han stillede heri bl.a. spørgsmålet om, hvorfor man holdt Sedan-fest, og svaret lød: »For at alle vore tyske brødre skulle vide, at der også her, ved rigets nordgrænse, slår tusinder og atter tusinder af hjerter, som er fyldt af tysk ånd, som med kærlighed omfatter Tyskland og intet andet land som deres dyrebare fædreland«. Festen var for Castens et udtryk for »at vi tyskere, vi preussere, vi slesvig-holstenere her står på vor jordbund, på vor grund, ikke som de tålte og de fremmede, men som ejerne, som de hjemmefødte. Vort er landet, thi det er blevet erhvervet af Tyskland under kampe, som under stedse nye former har vedvaret i århundreder... Vort er landet, og vi vil beholde det. Det håber vi, men rigtignok aldeles ikke i tillid til vore næver og bajonetter, men i tillid til den tyske ånds magt«.

Kl. 7 om aftenen vendte festtoget tilbage til byen, og så var der bal i Borgerforeningen og i teatret: »Begge lokalerne var fuldt besatte og der herskede en fortrinlig stemning«.

Det var som regel en af byens embedsmænd, der holdt den officielle tale ved sådanne lejligheder, og embedsmændene var nok de ledende i den tyske bevægelse, således som det også er påvist ovenfor. Derfor kunne indbydelsen til et tysk valgmode også let få et officielt præg, ligesom der af byens midler hvert år ydedes tilskud til afholdelsen af Sedantag, som regel 400 mk. Det var naturligvis også embedsmændene, der stod i forgrunden, når byen fik besøg af høje embedsmænd eller ministre som f. eks.

Den 12. sept. 1890 afsløredes foran Torvet 7 en bronzestatue af Wilhelm 1. (1797-1888; preussisk konge 1861; tysk kejser 1871). Hele Torvepladsen var inddraget til arrangementet, og alle indbudte havde nøje fastsatte pladser. Naturligvis havde skolebørnene fri, regimentsmusikken spillede, og langs hele Torvets sydside var der rejst en tribune til indbudte gæster. Alt var planlagt til mindste detalje, og en omhyggelig tegning af opstillingen på torvepladsen var blevet udarbejdet. Skønt dagen var en festdag, er det påfaldende, at ingen af beboelseshusene er flagsmykkede. Foto i HAM.

viceregeringspræsident v. Bitter i februar 1872 eller den preussiske kultusminister v. Gossler i juni 1885 og indenrigsminister v. Puttkamer juli 1887. Embedsmændene gik også i spidsen, som f. eks. når der i 1885 skulle samles ind i anledning af rigskansleren, Fürst v. Bismarcks 70-årsdag, der også blev fejret med en festmiddag. Lokalkomiteen i Haderslev bestod af landråd, borgmester, amtsdommer, provst og gymnasiets rektor samt ét af byens magistratsmedlemmer og ét medlem af kredsdagen.

Det var dog ikke sådan, at byens tysksindede borgerskab ikke var enig med embedsmændene i de synspunkter, som blev fremført ved festlige lejligheder, f. eks. lå rådmand v. Brincken helt på linje med embedsmændene, når han ved overrækkelsen af en fane, der var skænket det nyoprettede seminarium af byens borgere, den 2. sept. 1884 om lærerens opgave kunne sige, at han skal i Nordslesvig »uden at ænse muligt fjendskab danne og opdrage ungdommen tysk og derved bidrage en stor del til at den opgave fuldbyrdes, at der efter [få] år kun bor en rent tyskfølede befolkning lige op til den yderste grænse.«

Som regel markerede de indfødte tyskere dog blot deres tyske sindelag ved at møde op ved modtagelser, festmiddage og andre officielle lejligheder. Alligevel må man nok sige, at der bestod en fare for det tyske parti i, at det ca. 1890 var blevet alt for embedsmandspræget. Embedsmændene dominerede i vælgerforeningen, Kampfgenossen- und Kriegerverein og i Verein für Wissenschaft und Kultur, og det var også dem, der bar festerne på Kaisers Geburtstag og Sedantag. En folkelig resonans for de store ord, der lød ved disse lejligheder, manglede, og den tyskhed, der fandtes i store dele af middelklassen, især inden for håndværkerstanden, var nok af en anden og måske mere »zünftig« karakter end den tyskhed, som embedsmændene var bærere af.

Ved hovedparten af de store nationale festdage og begivenheder, der samlede den tysksindede del af Haderslevs befolkning, deltog soldaterne fra Bataillon von Manstein. På billedet er soldaterne ved en sådan lejlighed opmarcheret på Lindevej for at afhente fanen hos bataljonens kommandant, der i en årrække boede i Lindevej 16. J. Harrebyes samling.

Mens tyngdepunktet i den danske bevægelse i løbet af 1870erne og 1880erne gled fra Haderslev til Aabenraa, var Haderslev ved år 1890 på mange måder blevet centrum for den tyske bevægelse i Nordslesvig. Det hang nøje sammen med den store koncentration af embedsmænd og af tyske institutioner som garnison, seminarium og gymnasium, der fandtes her. Det gav sig bl.a. udtryk ved, at den statue af kejser Wilhelm d. 1., som tyske kredse i Nordslesvig i 1890 ønskede rejst, opstilledes på Torvet i Haderslev. Et andet udtryk for denne styrke var, at initiativet til dannelsen af en tysk forening, der omfattede hele Nordslesvig, udgik fra Haderslev og i juni 1891 resulterede i dannelsen af »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig«. Med denne forening indledtes en ny fase i den nationale kamp om Nordslesvig.

Skolevæsenet

BORGERSKOLERNE

Magtskiftet i foråret 1864 måtte nødvendigvis også få konsekvenser for byens skolevæsen, og byens tyske borgerskab satte da også petitioner igang for at få tysk indført som undervisningssprog i borgerskolen. Det trak imidlertid ud med gennemførelsen heraf. Ganske vist var den preussiske gehejmeråd Stiehl allerede i april måned i Haderslev for at inspicere skolevæsenet, men det lykkedes ikke at få Stiehl overbevist om, at det på grund af borgernes hjemmesprog var nødvendigt at indføre tysk som undervisningssprog, tværtimod hed det i Stiehls indberetning den 17. maj, at »en kunstig og voldelig fortykning af folket igennem skole og undervisningssprog må undgås« på grund af de uheldige følger, det ville få for befolkningens holdning til det nye regime. Også andre advarede imod at begå de fejltagelser, som det danske styre havde begået ved sin tvangspolitik i Mellemslesvig 1850-64.

Den 12. sept. 1864 blev pastor Müller udnævnt til pastor Helwegs efterfølger, og det synes for alvor at have sat skub i bestræbelserne for at få indført tysk undervisningssprog. Da provst Valentiner den 25. nov. kom til byen for at inspicere skolerne i sin egenskab af øverste tilsynsførende med skolevæsenet, blev han af skolekollegiet, der nu bestod af lutter tysksindede borgere, mødt med et klart ønske om at få genindført tysk som undervisningssprog, og allerede den 4. dec. 1864 udstedte civilregeringen en bekendtgørelse om, at tysk skulle være indført som undervisningssprog i alle byens skoler senest fra skoleårets begyndelse den 1. april 1865.

Skolekollegiet bestemte imidlertid, at de forældre, der ønskede det, så vidt pladsforholdene tillod det, skulle have lov til at sende deres børn i Sct. Severin sogns skole, hvor undervisningssproget forblev dansk. Mange benyttede sig af denne ret, og i 1871 hørte således 120 af 425 børn i Sct. Severin sogns skole til Vor Frue sogn. Hertil kom, at undervisningssproget i to private skoler, som skal behandles nedenfor, var dansk, således at tilsammen ca. 513 børn af ialt 1569 skolepligtige børn, dvs. ca. 1/3, i 1871 havde dansk undervisningssprog. Ifølge lærernes oplysning

Undervisningstime på Wilhelminen-Schule, Præstegade 12, ca. 1908. Når man betænker, at der var helt op til 94 elever i en enkelt klasse i de almindelige borgerskoler, for der kom gang i nyt skolebyggeri ca. 1890, er disse knap 40 piger for intet at regne. Skolen var en ren pigeskole, opkaldt efter Frederik 6.s datter, der i 1828 havde ægtet den senere Frederik 7. Bygningen opførtes af muremester Jens Jensen Wraae 1829-30. Wilhelminen-Schule fungerede som skole indtil 1937. Foto i HBA.

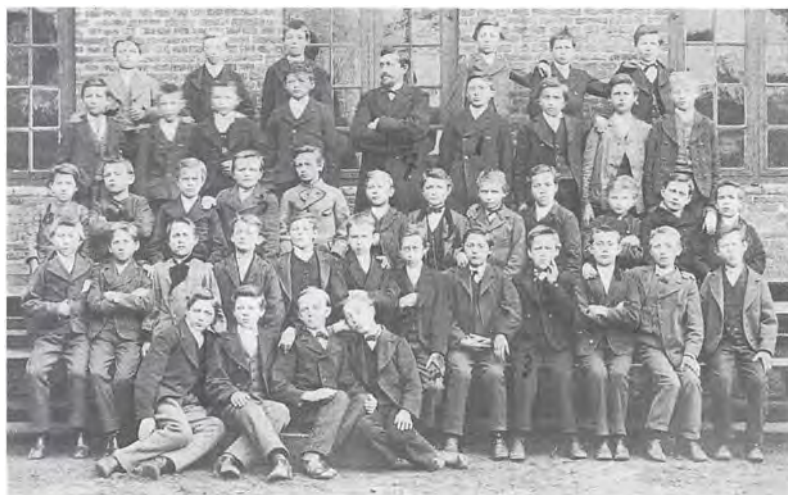
ger havde imidlertid 1112 af de 1209 børn i den offentlige skole hovedsagelig dansk som hjemmesprog.

Af de hidtidige lærere havde tre opgivet deres stillinger ved krigens begyndelse for at kæmpe for Danmark, en blev forflyttet under krigen, og af de øvrige afskedigedes fire med pension, da de i 1865 blev spurgt, om de var istand til at undervise på tysk og svarede nej hertil. Kun fem af de lærere, der var ansat før 1864, sad i deres embede i 1871, i 1864/65 ansattes fire nye lærere og i de følgende år ni, således at der i 1871 var ansat 18 lærere ved byens skoler. Heraf var de fleste født og opvokset i Nordslesvig, ti var uddannet på Tønder seminarium og otte ved danske seminarier. Alt i alt må det altså siges, at lærerne på dette tidspunkt selv var udgået af den befolkning, hvis børn de skulle undervise, og at deres modersmål var det samme som børnenes. Det hjalp sikkert børnene over de værste ubehageligheder og besværligheder med det tyske undervisningssprog.

Undervisningen af de 1209 elever i den offentlige skole foregik i de bygninger og lokaler, som var opført fra 1820'erne til 1840'erne, nemlig Wilhelminen-Schule (pigeskole) i Præstegade 12, Friedrichs-Schule (drengeskole) i Nørregade 41, og tre skolebygninger i Sct. Severin sogn, nemlig degneskolen i Slagtergade 68, drengeskolen på hjørnet af Moltrupvej og Slagtergade og pigeskolen i Vestergade. Eleverne var delt i 19 klasser, således at der i gennemsnit var 64 elever pr. klasse, svingende fra 45 til 94 elever.

Denne høje klassekvotient var en stærk torn i øjet på den øverste skolemyndighed i Slesvig, og den anmodede ved flere lejligheder byen om at gøre noget ved problemet med de over-

Friederichs-Schule i Nørregade 41 blev bygget samtidig med Wilhelminen-Schule, og ligeledes af muremester Jens Jensen Wraae. Også denne skole er opkaldt efter en dansk kongelig, nemlig prins Frederik, den senere Frederik 7. Den er såvel i det ydre som indretningsmæssigt en pendant til Wilhelminen-Schule, dog var Friederichs-Schule en ren drengeskole. Her er en klasse fotograferet ca. 1880. Blandt drenge på billedet ses bl.a. senere malermester Hans Magnussen, vognfabrikant Jens Westergaard, rebslager H. C. Welling og slagtermester Johann Erichsen. Fra Genforeningen til 1945 fungerede Friederichs-Schule som kommunal tysksproget skole. Foto i HBA.

fyldte klasseværelser, men byen veg gang på gang udenom under henvisning til, at der ikke var råd til at gennemføre forbedringer. I 1872 satte regeringen i Slesvig imidlertid byen stolen for døren og forlangte, at byen straks skaffede to provisoriske klasseværelser og traf forberedelse til opførelse af to klasseværelser. Det hjalp. Der blev opført en ny skolebygning i Laurids Skaugsgade 14 med to klasseværelser og bolig for to ugifte lærere, og hertil flyttede Vor Frue sogns to elementarklasser i 1873. Nord for skolen anlagdes en sportsplads, der var fælles for alle byens skoler. Det var et resultat af bestræbelserne på at få indført gymnastik som fag i skolerne, der var baggrund for denne nyskabelse.

I 1875 gennemførtes et nyt regulativ for skolevæsenet i Haderslev. I stedet for de to skolekollegier, et for hvert af de to sogne, indførtes nu et fælles skolekollegium for hele byen. Det fik elleve medlemmer, nemlig borgmesteren, et magistratsmedlem, de tre præster, der ligesom tidligere havde det overordnede tilsyn med skolerne, to lærere, to borgerrepræsentanter og to almindelige borgere.

Det betød, at det tyske borgerskabs dominans i alle skoleanligger i hele byen hermed var sikret, og det fik da også hurtigt følger for det danske sprog i skolen. Det nye skolekollegium anbefalede i oktober 1876, at de to hidtidige skoledistrikter blev slået sammen til ét. Undervisningssproget skulle naturligvis være tysk, dvs. dansk forsvandt hermed som undervisningssprog i Sct. Severin sogn. Dog bibeholdtes dansk som undervisningssprog i to ugentlige religionstimer i Sct. Severin sogn, ligesom det kunne tillades forældre i Vor Frue sogn, at deres børn deltog i denne dansksprogede religionsundervisning i nabosognet.

Skolekollegiet var imidlertid ret restriktivt i sin bevilling af tilladelser hertil, og det førte til indsigelse fra provst Valentiner, der

I 1884 blev den danske afdeling ved seminariet i Tønder ophævet, men samtidig oprettedes et seminarium i Haderslev, hvor der undervistes i dansk, dog kun fire timer om ugen. Starten var i »Den hvide Villa« (bag flagstangen), opført af E. Erichsen, Mariegård, som aftægtsbolig i 1856. Den nord-sydliggende fløj tilføjes i 1903, ligesom der til seminariet i 1914 blev bygget en Präparandanstalt for vordende seminarister samt en Übungsschule. J. Harrebyes samling.

hævdede, at det af hensyn til børnenes indlæring af den kristne tros grundbegreber var nødvendigt, at undervisningen heri foregik på dansk for de børn, der kom fra dansktalende hjem. Med støtte fra regeringen i Slesvig fik han gennemført en ordning, ifølge hvilken der blev givet religionsundervisning i alle skoler på både tysk og dansk, alt efter forældrenes ønske, således at flere klasser blev slået sammen. Da denne ordning havde fungeret i to år, blev der i 1879 af tre lærere overfor skolekollegiet rejst en stærk kritik af de praktiske problemer, ordningen medførte. De foreslog istedet, at der blev givet dansk religionsundervisning til dem, der ønskede det uden for normal skoletid, og at al religionsundervisning indenfor normal skoletid foregik på tysk.

Skolekollegiets flertal gik ind herfor, mens de tre præster og en af skolekollegiets lærerrepræsentanter gik imod. Samtidig indgav Vor Frue sogns menighedsråd, hvor der endnu var dansk flertal, en klage til regeringen i Slesvig over, at skolekollegiet i mange tilfælde nægtede forældre tilladelse til, at deres børn deltog i dansksproget religionsundervisning. Skolekollegiet afviste denne klage som utidig indblanding i skoleforhold, men resultatet blev alligevel, at regeringen i januar 1881 indskærpede skolekollegiet at overholde bestemmelserne om forældrenes ret til at lade deres børn deltage i dansk religionsundervisning.

Det betød, at der i de følgende år ikke blev lagt hindringer i vejen for forældre, der ønskede at benytte denne ret. I foråret 1888 gennemførte regeringen inidertid en ny ordning, der betød, at dansksproget religionsundervisning og dansk sprogundervisning fra påske 1888 bortfaldt gradvis i Vor Frue sogns skoler. Med den almindelige sprogordning fra 1888 hørte dansksproget undervisning også op i Sct. Severin skole, således at der fra 1. april 1889 kun var dansksproget religionsundervisning i Sct. Seve-

rins sogns skoler, men også her lykkedes det i løbet af den følgende tid administrativt at få gennemført yderligere indskrænkninger.

DE DANSKE PRIVATSKOLER

Allerede i 1864 havde hospitalspræst Jensenius Johansen indsendt en ansøgning om tilladelse til at oprette en dansksproget privat realskole i Haderslev, men bl.a. på grund af det nye skolekollegiums stærke modstand blev sagen ikke fremmet. De voksende modsætninger imellem preusserne og østrigerne inden for styrelsen af hertugdømmerne virkede imidlertid befordrende for Johannsens planer, ligesom han i den nye præst i Gl. Haderslev sogn, Hans P. Prahls, fandt en virksom støtte. Efter en ny ansøgning, der også blev støttet af flere fremtrædende tysksindede borgere i byen, lykkedes det den 22. marts 1866 at opnå tilladelse til oprettelse af realskolen, og den 15. maj kunne den åbne med 42 elever og to lærere foruden Johansen, nemlig Peter B. H. Ross og Christen Schmidt, der begge var blevet afskediget fra borger-skolen i 1865.

Skolen fik til huse i Slagtergade 22, der lå i Gl. Haderslev sogn. Vor Frue sogns skolekollegium, der var domineret af augustenburgsk indstillede mænd og derfor nok kunne have beredt den nye skole vanskeligheder, var således uden indflydelse på skolens plan og undervisningens indhold. Da der i Gl. Haderslev sogn endnu ikke var oprettet noget skolekollegium, var skolen udelukkende underlagt provst Prahls tilsyn. Skolen voksede hurtigt og havde i løbet af et par år næsten 150 elever, således at der måtte ansættes flere lærere. Fra sommeren 1867 ansattes cand. theol. Søren J. Sørensen og cand. phil. Petersen, der begge havde været elever i Haderslev latinske før 1864 og havde fået deres uddannelse i Danmark. I 1869 tog man en ny skolebygning i brug. Det gamle skolelokale i forhuset til Slagtergade 22 blev indrettet til bolig for Johansen, og bagved opførtes en ny bygning med fem større og to mindre skolestuer.

Ved den fransk-tyske krigs udbrud i juli 1870 blev det befalet præsterne at bede om »sejr og velsignelse for de preussiske våben i denne retfærdige krig«. Samvittigheden forbød imidlertid pastor Johansen, der i 1867 havde aflagt ed til den preussiske konge og således havde kunnet forblive i sit embede, at bede denne bøn, og han blev derfor i august 1870 afskediget som hospitalspræst. Allerede inden da var realskolen blevet lukket, og for at arbejdet med at få skolen genåbnet skulle lykkes, mente Johansen, at det var bedst han trådte tilbage som leder. Cand. theol. Søren J. Sørensen blev derfor indstillet som ny leder af skolen. I

Haderslev By og Omegns Realskole fik fra 1869 til huse i en bagbygning (nu nedrevet) til Slagtergade 22, hvor den lå, indtil den blev tvunget til at lukke i 1881. Skolen oprettedes for at bevare dansk som hovedundervisningssprog, hvilket man blandt andet søgte at opnå ved at give især de yngste elever mange dansk-timer. Fra 1881-1961 beboedes forhuset af familien Hartvig. Foto i HBA.

skolekollegiet for Sct. Severin sogn, der var blevet oprettet i juni 1869, sad imidlertid byens nye borgmester, M. Chemnitz, og til trods for at Sørensen erklærede, at han naturligvis ville lede den samlede undervisning i en ånd, der svarede til den nuværende ordning af de politiske forhold, vendte både skolekollegiet og provst Müller, der fik sagen til udtalelse, sig herimod.

Borgmester Chemnitz gik endog så vidt, at han forelagde byrådet et forslag om at oprette en offentlig realskole, og byrådet bevilgede den 21. dec. midler hertil. Herigennem mente man, at den danske realskole ville blive overflødig. Regeringen i Slesvig kunne imidlertid ikke anerkende, at en sådan nyskabelse kunne begrunde en lukning af den danske realskole og havde iøvrigt intet at indvende imod Sørensens kvalifikationer. Den 12. april 1872 måtte Sct. Severin sogns skolekollegium derfor udstede tilladelse til Sørensen til at drive privatskole med dansk undervisningssprog i Sct. Severin sogn. I tilladelsen hertil hedder det bl.a., at Sørensen skal »være Hans Majestæt Kejseren som Deres Allernådigste konge og herre, tro og huld« og sørge for »at alle utilbørlige og ikke autoriserede læremidler må holdes fjernt fra skolen og overhovedet hele undervisningen må gives i den ånd, som ganske svarer til landets nuværende orden og forhold.«

Sørensen fortsatte den politiske og nationalt forsigtige linje, som Johansen havde fulgt i ledelsen af skolen og skabte herved rolige arbejdskår for skolen i de følgende ni år. Skolens lukning i 3/4 år havde medført et vist frafald af elever, således at der ved genåbningen kun indmeldtes ca. 70, men i 1875 var tallet steget til 106.

Med ansættelsen af kredsskoleinspektører gled det faglige tilsyn med skolerne fra præsterne over til statslige embedsmænd direkte underlagt regeringen i Slesvig. I deres instruks var de især pålagt at føre nøje tilsyn med undervisningen i tysk i skoler med dansk undervisningssprog. I Haderslev kreds ansattes i 1879 C. H. C. Stegelmann, der var uddannet teolog, som kredsskoleinspektør. Ved et inspektionsbesøg i den danske realskole i september 1879 fandt han, at det ikke stod særligt godt til med elevernes tyskkundskaber, og ingen af de tre lærere, Ross, P. J. Petersen og M. C. Mathiesen var tilstrækkeligt egnede til at undervise i tysk. For at råde bod herpå ansattes i januar 1881 Jens Jessen, der var læreruddannet i Tønder og ved videreuddannelse i Tyskland havde kvalificeret sig til at undervise i en tysk mellem- eller realskole, og da Sørensen i februar fik præsteembede i Danmark, ønskede han også at overdrage ledelsen af skolen til Jessen.

Dette blev af skolekollegiet benyttet til et nyt forsøg på at få skolen lukket, og i modsætning til ti år tidligere havde kollegiet nu regeringen i Slesvig på sin side, ja sågar kultusministeren i

Louise Tauber. Født 1830 på Frederiksberg, død 1908 på Frederiksberg. Udover at drive sin højere pigeskole deltog hun aktivt i socialt arbejde. Således var hun en overgang medlem af bestyrelsen for Cathrineasylet. Foto i HBA.

Berlin. I sin argumentation for en lukning anførte skolekollegiet bl.a.: »Den af Sørensen ledede skole afstedkommer her de lovlige læreanstalter afbræk og udsætter dem for fare. Grunden til at realklasserne ved det herværende gymnasium ikke kan bestå, er netop den, at den såkaldte danske realskole, hvis agitatoriske formål her endnu virker så tiltrækkende på mange og gør dem blinde for deres børns rigtige uddannelse, holder eleverne borte fra gymnasiets realklasser, der ellers lige så godt ville blive fyldt som det er tilfældet med gymnasiets gymnasieklasser«. Da Sørensen rejste bort ved påsketid og Jessen ikke kunne få tilladelse til at lede skolen, blev de tre lærere Jessen, Mathiesen og Ross stævnet til at møde i skolekollegiet den 12. maj 1881, hvor det blev meddelt dem, at undervisningen i den danske realskole nu var forbudt, og den følgende dag meddelte Jessen eleverne dette.

Trods protester imod lukningen og trods flere forsøg på at få ledelsen overdraget til Jessen, lykkedes det ikke at få skolen genåbnet. Håbet om, at lukningen ville forbedre vilkårene for den realklasseafdeling, der var tilknyttet gymnasiet, blev dog hurtigt gjort til skamme. Tilslutningen til denne skoleform blev stadig ringere og ringere, bl.a. fordi latin her spillede en alt for stor rolle, og i 1894 lukkede denne afdeling.

Fra 1881 var der i Haderslev kun én dansk privatskole tilbage, nemlig Louise Taubers højere pigeskole. Louise Tauber var født i København, uddannet på frk. Zahles skole og havde eksamen som skolebestyrerinde med tysk som hovedsprog. Hun kom i foråret 1863 til Haderslev, efter opfordring af rektor Thrige ved latinskolen, for at starte en højere pigeskole, hovedsagelig for de danske embedsmænds børn. Skolen fik hurtigt 40 elever, bl.a. også fra en række ansete tyske familier. Med begivenhederne i 1864 ændredes grundlaget for skolens eksistens radikalt. De danske embedsmænd drog bort, og hjemmetyskerne tog deres piger ud af skolen, men Louise Tauber blev i byen og fortsatte sin skole. Hun fik et lille skolelokale hos pastor Johansen og blev optaget i apoteker Aggersborgs hjem. I løbet af de følgende år voksede elevtallet i skolen, men det var nu et helt andet klientel, der søgte skolen. Som følge af tilskud fra kredse i Danmark kunne skolepengene sættes ret lavt, ligesom det var muligt at oprette fripladser, således at skolen fik et bredere socialt elevgrundlag med elever fra omegnens større bønder og fra byens købmands- og håndværkerhjem.

I 1869 flyttede Louise Tauber skolen til Gammelting 7, hvor den herefter havde til huse i henved 20 år. I 1871 var der 52 elever, i 1875 79 og i 1886 94, og det blev derfor nødvendigt at ansætte flere lærerinder, således at skolen på sit højeste havde ansat ialt 4 lærerinder, hvoraf de fleste havde uddannelse enten

ved tyske lærerindeseminarier eller ved frk. Zahles skole i København. Alle var naturligvis af dansk oprindelse.

Også i Louise Taubers skole fik man den gradvise indførelse af det tyske sprog at mærke, selvom provst Müller som lokalskoleinspektør førte et humant tilsyn. I 1871 blev tysk overalt indført som fag, og også i Louise Taubers skole måtte faget optages på skemaet, men Louise Tauber havde næsten konstant vanskeligt ved at få godkendt kvalifikationerne hos de lærerinder, som skulle forestå tyskundervisningen. Helt galt blev det, da kredsskoleinspektør Stegelmann tiltrådte i 1879. Han konstaterede i 1879, at »det tyske sprog blev behandlet rent grammatisk, fuldkomment som et fremmedsprog uden at man virkelig gik ind på sprogets ånd eller levende brug.«

Dette var dog en kritik, som næppe alene kunne rettes imod Louise Taubers skole, men det blev af regeringen i Slesvig i det lange løb brugt til at få skolen lukket. I februar 1887 karakteriseres niveauet i tysk som »fuldstændig utilstrækkeligt«, og Louise Tauber fik frist til at bringe forholdene i orden inden påske 1888, men det var naturligvis umuligt at lære børnene at tale det tyske sprog med større lethed på så kort tid. Stegelmann foretog yderligere to inspektioner i efteråret og konstaterede, at der ingen forbedringer var sket. Han indstillede derfor til regeringen i Slesvig, at skolen blev lukket, og skolekollegiet i Haderslev fik den 23. jan. 1888 ordre til at meddele Louise Tauber dette, hvilket det beredvilligt gjorde. Den 13. febr. fejredes skolens 25-års fødselsdag ved en fest, hvor der fra lærere, elever og byens borgere og omegnens bønder rettedes en tak til Louise Tauber, der tillige fra Sønderjyske Samfund i København modtog en takkeadresse. Den 2. april var sidste skoledag. Stegelmann mødte personligt op »og forlangte af eleverne i øverste klasse, at de skulle synge den preussiske nationalsang »Heil Dir im Siegeskranz« fortæller Louise Tauber herom. »Da de ikke kunne det, sagde han, at en sådan skole fortjente ikke at bestå, stormede bort og efterlod de stakkels, grædende børn i den tro, at det var deres skyld, skolen blev lukket.«

HØJERE PIGESKOLER, ASYLER OG HÅNDGERNINGSSKOLER

Med lukningen af Louise Taubers skole var det danske sprog i Haderslev bys skoler reduceret til kun at blive brugt i to religionstimer om ugen i skolerne i Sct. Severin sogn. Mens de højere tyske myndigheder tidligere overfor skolekollegiet havde hævdet det danske sprogs ret, var det i 1888 de samme myndigheder, der dels beordrede lukning af Louise Taubers skole og dels ind-

Auguste Victoriaskolen, som efter et par år fik sin endelige placering i Laurids Skaugade 12, oprettedes som kommunal betalingskole og højere pigeskole, umiddelbart efter at frk. Taubers og Louise Seligs skoler var blevet lukkede. Den kom således til at dække det højere borgerskabs ønske om fortsat at kunne sætte børnene i en skole med væsentlig bedre forhold, end tilfældet var i de kommunale skoler. Foto i HBA.

førte det sprogreskript, der overalt i Nordslesvig fjernede det danske sprog næsten helt fra skolen. Skolekollegiets flertal af borgere, der hele tiden havde støttet denne politik, gjorde naturligvis ingen indvendinger herimod. Mere overraskende er det, at lokalskoleinspektørerne, nemlig præsterne, der ellers hidtil havde søgt at hævde det danske sprog af hensyn til kirken og menighedens åndelige liv, lod det passere uden nogen form for protest eller indsigelse.

Skønt skolekollegiet i Haderslev således ikke synes at have noget direkte ansvar for lukningen af Louise Taubers skole, må lukningen alligevel siges at være kommet på et for skolekollegiet særdeles belejligt tidspunkt. Skolekollegiet var nemlig igang med at oprette en højere pigeskole. Den 28. okt. 1887 fik skolekollegiet meddelelse om, at institutbestyrerinde frk. Louise Selig, der havde drevet en privat højere pigeskole, ville ophøre hermed den 1. april 1888. Det førte straks til overvejelser om, hvorvidt byen ikke burde oprette en sådan højere pigeskole, og det blev overdraget seminariedirektør Castens, pastor Lorentzen og lærer Bielefeldt at udarbejde overslag over udgifterne ved en sådan skole. For at oprette en sådan skole var det imidlertid nødvendigt at nå til en aftale med frøknerne Emma og Ida Stuhr, der i 24 år havde drevet en lignende pigeskole i Gammelting 1, og det var langt den største med 78 elever i 1886. Allerede i februar 1888 nåede man frem til en aftale om, at byen indtrådte som lejer af skolens lokaler i Gammelting 1 med tilhørende legeplads og have med pavillon. Frøknerne Stuhr modtog endvidere som en form for skadeserstatning 6000 mk., ligesom byen købte inventar både fra den Stuhrske og fra Louise Taubers skole.

Efter at der var ansat lærere og lærerinder, kunne skolen åbne

den 20. april 1888 under ledelse af rektor Wilhelm Bast, der stammede fra Koblenz. Skolen fik navnet Auguste Victoria Schule, opkaldt dels efter kejser Wilhelm den 1.s hustru, Augusta, dels efter kejser Wilhelm den 2.s hustru Auguste Victoria.

Skolen var en betalingskole, dvs. først og fremmest beregnet for borgerskabet, der hermed fik mulighed for at sende deres døtre i en offentlig skole, hvor klassekvotienten var det halve eller 1/3 af kvotienterne i borgerskolen. Skolen var inddelt i seks klasser, således at man gik to år i hver af de tre ældste klasser, hvor fransk og engelsk indgik som fag med et ret højt timetal i fransk. Ialt gik man således i skole i ni år, men det var dog ikke alle, der tog den sidste klasse med.

Skolen havde fra påske 1889 allerede 145 elever, og byrådet vedtog derfor i juni 1889 at bygge en helt ny skole til en pris af ca. 40.000 mk., idet lokalerne på Gammelting var for få og for små til dette elevtal. Den nye skole opførtes på byens mark ved siden af seminariets øvelsesskole i Ringstrasse (Laurids Skaugade 14) og toges i brug i sommeren 1890.

Behovet for en højere pigeskole skyldtes borgerskabets ønske om at se sine døtre kvalificerede til en tilværelse, hvor det tunge huslige slid for en stor del blev varetaget af lønnet arbejdskraft. Borgerdøtrene måtte derfor have kundskaber inden for fag som litteratur og sprog, der kunne give dem den dannelse, som ansås for nødvendig dels for overhovedet at blive gift standsmæssigt, dels for at kunne styre og lede det huslige arbejde i hjemmet.

Der fandtes også børnehaver for det højere borgerskab. Vi kender i hvert fald to sådanne børnehaver i 1880erne. I tilknytning til frøknerne Stuhrs »Töchterschule« fandtes en børnehave, hvor der i 1888 gik 17 børn af embedsmands- og købmandsfamilier. Børnene var mindst 4 år, og børnehaven lededes af en uddannet børnehavelærerinde, Johanne Josephine Eckermann, der var 20 år. Frk. Caroline Julius og hendes søster havde i 1883 i deres hjem en børnehave, der var startet mindst 30 år tidligere. Her gik 17 børn fra 5 års alderen, og også de stammede fra embedsmands- og købmandsfamilier samt fra håndværkerhjem. Begge frøknerne Julius var lærerinder, men uden eksamen. Det kostede 30-40 mk. om året at have et barn gående i disse børnehaver, hvor formålet ikke primært var, at børnene skulle være anbragt et sted, mens forældrene arbejdede. De skulle derimod lære noget, opdrages og erhverve lidt af den dannelse, der var endemålet.

I modsætning hertil fandtes der også institutioner, hvor det primære formål nok var at få børnene passet. Baggrunden herfor var, at en voksende del af befolkningen blev lønarbejdere, hvor både mand og kone arbejdede. Også hos de mange enlige

Cathrineasylet, Allegade 6, opført 1898 af murenmester Paul Christiansen. Asylet er opkaldt efter Cathrine Petersen, Kokjærgård, som var bestyrelsesmedlem i asylet. Cathrine Petersen var gennem mange år tillige engageret i Vor Frue sogns håndgernings-skole, en tid også som leder af denne. Foto i HBA.

kvinder, som Haderslev var så rig på, eksisterede et behov for at få børnene passet, og det er nok på denne baggrund, at oprettelsen af en række børnehaver – i datidens sprog asyler og Warteschulen – skal ses.

Byens første asyl (bortset fra pastor Lauthrupps i 1840'erne, se bind 1 s. 247) blev oprettet i 1863 i Gl. Haderslev af en række kvinder, der hovedsagelig tilhørte byens danske embedsmandsklasse, men også efter 1864 bestod bestyrelsen af kvinder, der næsten alle tilhørte byens dansksindede borgerskab. Asylet havde fra 1863-77 til huse i Slagtergade 54 og fra 1877 i en bagbygning til Bøndergårdene 2.

Til asylet var knyttet en håndgernings-skole, der startede sit virke i januar 1869 med lokale i Sct. Severin pigeskole. Her fik skolepiger undervisning i håndgerning et par timer hver dag uden for skoletiden. En lignende håndgernings-skole var oprettet i Vor Frue sogn i maj 1865 af en kreds af kvinder, der overvejende tilhørte det dansksindede borgerskab. Den samme kreds oprettede i februar 1868 også et asyl i Vor Frue sogn, som i begyndelsen fik til huse i Naffet 31 sammen med håndgernings-skolen; men i de følgende år førte asylet en noget omflakkende tilværelse med lokaler forskellige steder i byen, indtil man i august 1892 kunne købe ejendommen Skolegade 4.

Lokaleforholdene for »det danske asyl«, der fik navnet Cathrineasylet, var således helt anderledes end for den tyske »Asylverein«, der i 1865 startede et asyl eller en »Warteschule«, som det hedder på tysk. Til denne Warteschule blev der i 1876 opført en stor toetages bygning i Præstegade 1 med to rum i stueetagen til børnene og en legeplads i gården bag huset.

Asylernes bestyrelser bestod af kvinder, der havde delt arbejdet imellem sig, således at de skiftevist førte dagligt tilsyn i børnehaven, hvor en asylmoder stod for den daglige drift assisteret af en hjælper. Asylmoderen blev lønnet af den forening eller komité, som stod bag asylet, og som regel havde hun også frit logi i asylbygningen. Asylmødrene havde som regel ingen anden uddannelse end den, som enhver kvinde dengang havde erhvervet sig gennem opdragelse og evt. ægteskab og moderskab. Warteschule i Præstegade lededes dog af en diakonisse.

Som regel var der således tre kvinder til stede for at tage sig af 60-100 børn (i Gl. Haderslev asyl lidt færre). Børnene var beskæftiget med leg »med orden og sømmelighed«, som det i 1868 hedder i Cathrine-asylets instruks for asylmoderen, der helst må »opfatte sin stilling som den, der er kaldet af Vorherre til efter bedste evne at erstatte de små børn, hvad de så ofte må savne, nemlig en omhyggelig moder og et kærligt og kristeligt hjem.« Det er klart, at ved siden af dette sociale formål var en

Husholdningsskolen, Lembckesvej 2, blev oprettet i 1910 som et tilbud til unge piger fra by og opland om at lære husholdningsfaget. Skolens leder var Johanne Engel, og der undervistes i almindelig husholdning, madlavning, skrædderarbejde og linnedforarbejdning, praktisk og kunstnerisk håndarbejde samt i vask og pletrensning. Der var et sommer- og et vinterkursus med en daglig undervisningstid fra kl. 8 til 19. På årsbasis deltog ca. 125 unge piger, fordelt med ca. 75 på sommerkurset og 50 på vinterkurset. Skolen blev hovedsagelig finansieret af staten. På billedet ses skolen fra nordvest. Foto i HBA.

national påvirkning af børnene også et væsentligt formål, både for det tyske og de danske asyler.

Asylerne kunne dog ikke fuldstændigt opfylde behovet for pasning af børn, og derfor påtog en række kvinder, enlige eller gifte, sig at passe andre folks børn for en pris af 1-1½ mk. om måneden. Der fandtes sådanne »børnehaver« i Storegade 19 (startet 1864), i Skibbrogade 23 (startet ca. 1868) og i Slotsgade 23 (startet 1871). Myndighederne fik i begyndelsen af 1880erne øjnene op for, at forholdene i disse børnehaver og i asylerne ikke altid var lige tilfredsstillende, og de to børnehaver i Storegade og i Skibbrogade forsvandt inden 1890, fordi myndighederne ikke kunne acceptere de dårlige lokaleforhold. Også asylerne i Gl. Haderslev og Vor Frue sogn kæmpede i mange år med lokaleproblemer, idet både byens skolekollegium og fysikus påpegede det uheldige i, at så mange børn var stuvet sammen i forholdsvis små rum, ligesom udenomsbekvemmeligheder og toiletforhold ikke altid var tilfredsstillende.

Da håndarbejde blev indført som fag i folkeskolen, blev det af myndighederne brugt som begrundelse for at få Cathrine-asylets håndgerningsskole lukket. Det skete i nov. 1888, og det var også her kredsskoleinspektør Stegelmann, der som modstander af al danskundervisning havde indstillet asylet til lukning, og det blev støttet af byens skolekollegium. Mærkværdigvis fik håndgerningsskolen i tilknytning til Gl. Haderslev asyl lov til at bestå, selvom også den i 1892 af Stegelmann blev indstillet til lukning.

Den 7. sept. 1864 åbnede de udviste danske lærere fra Haderslev Lærde Skole efter en del betænkeligheder deres egen skole i København, »Haderslev Læreres Skole«, med 36 elever og Søren B. Thirge som rektor. Det første år var særdeles omskifteligt, idet skolen havde ikke færre end fem adresser, inden den den 2. okt. 1865 kunne rykke ind i Løngangsstræde 2, hvor den forblev indtil lukningen i 1889. Tegning i Københavns Bymuseum.

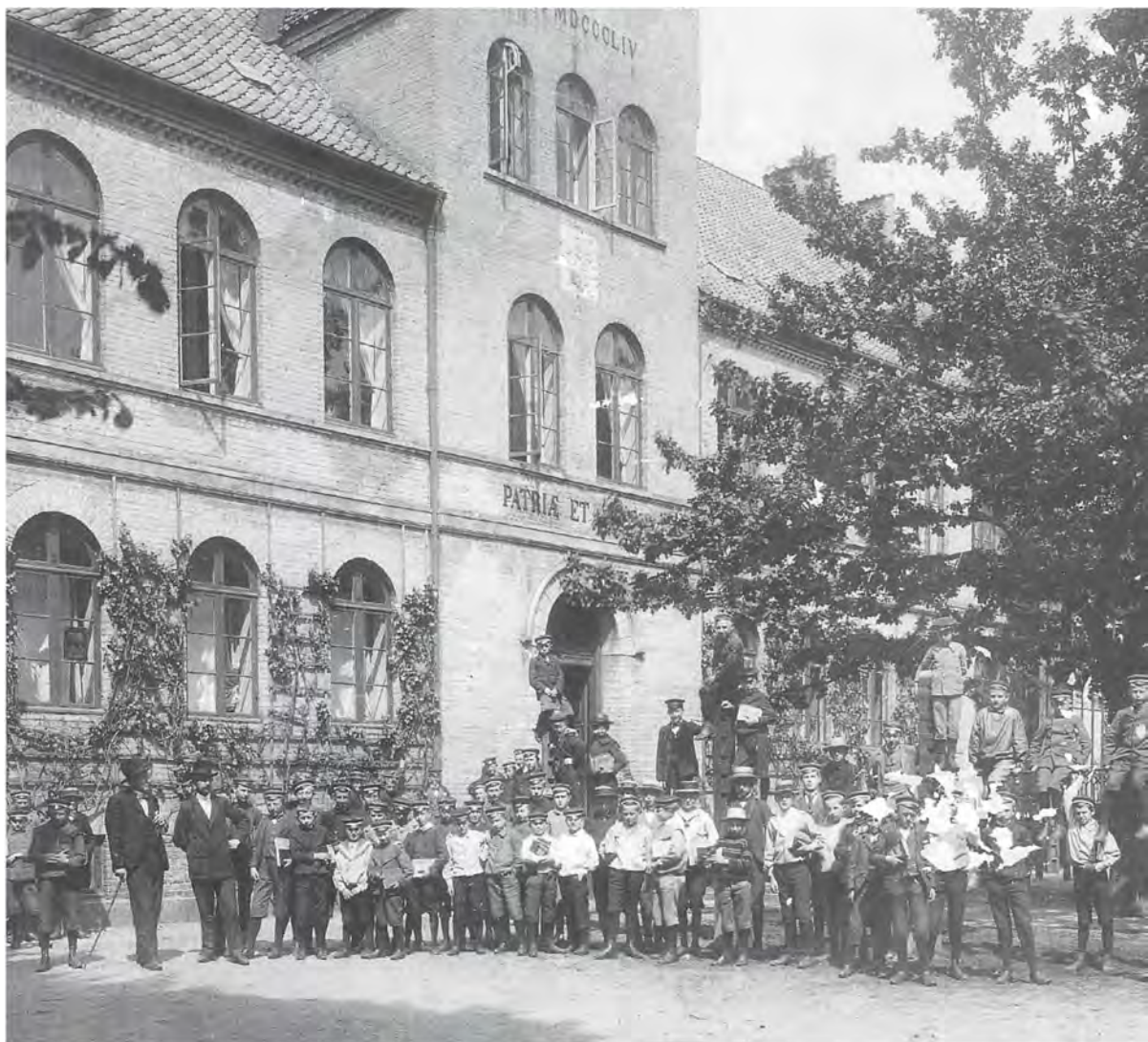
LATINSKOLEN

Latinskolens lukning den 13. marts 1864 blev kun af kort varighed. »Umiddelbart efter den mindeværdige dag, på hvilken det sidste bolværk Dybbøl for fremmedherredømmet på hertugdømmets fastland faldt«, dvs. den 19. april, begyndte undervisningen påny. Således skrev skolens nye leder, dr. Peter Heinrich Jessen, i skolens årsskrift 1865, og denne udtalelse er karakteristisk for den ånd, der nu kom til at herske i skolen. Jessen var præstesøn fra Kværs, tyskuddannet, men fortrolig med dansk sprog og kultur. Politisk var han slesvig-holstener og måtte derfor opfatte det danske styre i Slesvig 1850-64 som et fremmedherredømme, men han nærede heller ingen kærlighed til Preussen. Til skolen knyttedes lærere af samme overbevisning som Jessen, bl.a. Jessens broder, Chr. Jessen, der blev konrektor, to sønner af skolens tidligere rektorer, Julius Brauneiser og C. A. Volquartsen, samt dr. D. F. Petersen, der blev subrektor.

Jessen var en kompetent rektor, som det frem til 1880'erne lykkedes at præge skolen med en blid og humanistisk ånd efter slesvigske traditioner og uden politiserende tendens. I de sidste år før hans pensionering i 1889 ansattes imidlertid flere lærere som W. H. Macke (1885-1905) og Nis Schröder (1882-1919), der begge engagerede sig stærkt for en streng preussisk politik overfor de dansksindede nordslesvigere. Det gjorde det naturligvis ikke nemmere for skolens dansksindede elever at færdes i det i forvejen stærkt tyskprægede miljø. Jessens efterfølger som rektor, Adolf Ostendorf (1889-1894), fulgte dog i det væsentligste hans tolerante linje. Den senere professor i slesvig-holstensk historie ved universitetet i Kiel, Otto Scheel, der fik studentereksamen fra skolen i 1894, skrev et halvt århundrede senere om sin elevtid til Th. O. Achelis (lærer her 1916-24): »Det må den gang (1864-94) endnu være gået tåleligt, dvs. ikke alt for tyrannisk og underofficersmæssigt til. Endnu i 88 oplevede jeg genklang af en ikke af kaserneidealet bestemt opdragelse i den gamle rektor Jessens skikkelse. Heller ikke hans efterfølger Ostendorf var østebisk inficeret. Så synes bruddet at være indtrådt...«.

De følgende rektorer, Zernecke (1895-98), Spanuth (1898-1911) og Möller (1911-19), var således antidanske og tilhængere af den strenge preussiske disciplin og wilhelmisk magttilbedelse. I skolelivet ytrede det sig som overalt i det borgerlige Tyskland i en dyrkelse af krigen og militæret gennem uddeling af krigsforherligende bøger, uniformskult, militæragtige øvelser med lange marcher og feltmæssige overnatninger etc. for at forberede eleverne til den eftertragtede reserveofficersbestilling.

Skolens elevtal lå i 1870'erne på godt 150 og voksede i de føl-

gende årtier kun lidt. Omkring 1890 lå det på ca. 180, men derefter fandt en stigning sted til ca. 230 ved århundredskiftet. Det gjorde en udvidelse nødvendig, og i 1904 opførtes en tilbygning, som fordoblede skolens bygningsmasse. Elevtallet fortsatte med at stige og lå før verdenskrigens udbrud på godt 400.

I 1874 skiftede skolen navn fra »Lateinische Schule zu Hadersleben« til »Gymnasium zu Hadersleben«, senere til »Gymnasium und Real-Progymnasium« (i 1884) og endnu senere til »Königliches Gymnasium« (1895). Navneforandringen afspejlede latinens vigende betydning; således forsvandt de latinske stile, men fagets timetal forblev som fagsammensætningen iøvrigt næsten uændret (ugentlige timer i øverste gymnasieklasse):

Straks efter 1864 skiftede »Haderslev Lærde Skole« navn til »Lateinische Schule zu Hadersleben«. Eleverne udstyredes med skolekasketter, der var forskellige, alt efter hvilket klassetrin, de gik på, og undervisningsproget blev naturligvis tysk. Til gengæld hørtes i frikvartererne så at sige kun sønderjysk, og selv rektor Spamuths (rektor 1898-1911) tre sønner talte sønderjysk med kammeraterne. Træet til højre er den såkaldte fredseg, plantet efter sejren i den fransk-tyske krig 1870-71. Straks efter Genforeningen lod den nye rektor, Karl Mortensen, træet fælde. Foto i HBA.

	1873/74	1908/09
Religion	2	2
Latin	8	7
Græsk	6	6
Hebraisk	2	2
Tysk	5	3
Engelsk	2	2
Fransk	2	3
Historie	3	3 (m. geografi)
Matematik	3	4
Fysik	2	2
Tegning	1	2
Sang	*	3
Gymnastik	*	3
I alt	36	42

* I hele semestret hhv. 7 og 8 timer.

Hovedvægten lå vedvarende på de klassiske sprog latin og græsk, der sammen med undervisningen i hebraisk skulle forberede eleverne til et teologisk studium. Forskydningerne i retning af mere naturvidenskab var meget beskedne. Gymnastik («Turnen») fik en øget betydning fra rektor Ostendorfs tid og ansås for at have en positiv virkning på de unge mænds karakter. Sport blev også udøvet i foreninger med tilknytning til gymnasiet. For de kulturelt interesserede eksisterede siden 1911 »Bund der Weimarfahrer«, som udsprang af en festspiltur til Weimar. Foreningen arrangerede billige ture om sommeren og studiekredse i litteratur, religion, moral, æstetik og kunst om vinteren.

Johann Chr. Hartwig. Født 1847 i Nienderoteleben, død 1929 i Haderslev. Han var en velrenommeret tegnelærer på gymnasiet, hvor han havde sin faste ansættelse 1876-1910, og hvor han her ses i en undervisningssituation ca. 1908. Der blev lagt stor vægt på, at eleverne lærte at efterligne virkeligheden bedst muligt på tegnepapiret, en færdighed, der også ofredes megen tid på på malernes fagskole, hvor Chr. Hartwig ligeledes underviste. Kun ganske få af drengene på fotoet overlevede 1. verdenskrig. Foto i HBA.

På deres vej til gymnasiet har mange elever passeret disse tre huse, Gåskærgade 2-6. Tegningen er udført af tegneren, maleren, lithografen og fotografen R. von Duhn, der 1881-83 opholdt sig i Haderslev. Han levede øjensynligt af at udføre tegninger på bestilling, ligesom han udførte et stort stentryk af byen for H. Clausens Lithografiske Anstalt på Gravene. En sadelmager/tapetserer, en læderskæftforretning, en bagermester og en lysesstøber viser det rigeholdige udvalg af specialiserede håndværk, der endnu på dette tidspunkt prægede byen. Bemærk at der endnu ikke er gjort meget væsen ud af vinduesfacader og -udstillinger. Bagermester Ole Jensen, der må have bestilt tegningen, åbnede sin forretning i 1852, og i fire generationer blev der drevet bagerforretning i Gåskærgade 4, idet forretningen først lukkede i 1978. I en årrække drev familien Jensen desuden restaurationen Ulvsløst. Det var her hos bagermester Jensen, at der blev udleveret brød til de danske soldater på tilbagetog den 8. febr. 1864 (se s. 19). HBA.

1890-1914

Fire bygninger opført i Haderslev mellem 1890 og 1914. Fotos i HBA.

Gravene 22 (ø.tv.) opført 1896 af fotograf A. Dose med N. Jürgensen som bygmester. Huset er karakteristisk ved sin brug af gule sten med dekorative bånd i røde sten, der forbinder vinduernes tværposter. Karakteristisk for tiden er desuden hjømetåmet, de små tagkviste og anvendelsen af skifer til tagdækning. Foto ca. 1900.

Buegade 1 (ø.th.) opført i 1906 som den første restauration i Sdr. Otting kommune. Huset er tydeligt inspireret af den nationalromantiske stil med tåm, bindingsværk og dekorativ murstensudsmykning af facaden. Foto ca. 1910.

Storegade 14 (n.tv.), den store bygning til venstre på billedet, er opført 1907-08 af købmand H. Frees med N. Jürgensen som bygmester. Husets symmetriske opbygning med de karakteristiske gavkvistkronede længekamapper skal ses som en reaktion på nationalromantikens mere vilte og asymmetriske arkitektur. Foto ca. 1912.

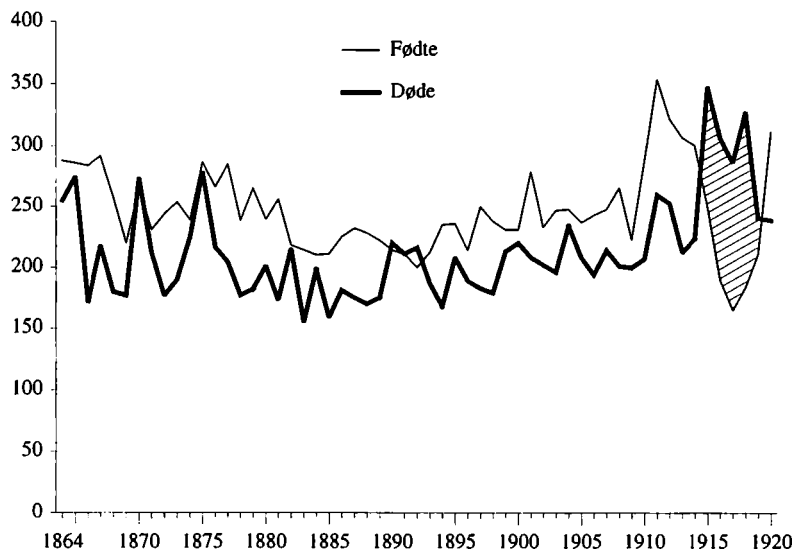
Skibbrogade 6 (n.th.), opført som toldbygning 1911-12, er tegnet af Baurath Jablonowsky, der tidligere havde været en af nationalromantikens førstemand (kredsbanegården). Huset er tydeligvis inspireret af barokkens former, og falder helt i tråd med »Foreningen til pleje af hjemlig byggeskik«s arkitekturopfattelse. Foto ca. 1914.

Befolkningsudviklingen

Fra 1890 til 1919 øgedes Haderslevs civile befolkningstal med ca. 50 % fra 7.855 til 12.800 (se figur s. 42 og tabelbilag 1). Den store vækstperiode var årene 1895-1910. I perioden 1911-21 var den naturlige tilvækst derimod direkte negativ, dvs. der døde flere, end der fødtes (nedenstående figur og tabelbilag 2). Årene 1915-18 udviste således et overskud af døde på 481. Dette skyldtes for det første tabene i den første verdenskrig, der bragte antallet af døde op fra ca. 230 årligt til ca. 320. For det andet faldt fødselstallet i disse år ganske betydeligt og lå i 1917 og 1918 på det halve af niveauet 1911-12, hvor der fødtes ca. 340 børn om året. Også dette skyldtes krigen.

For de nordslesvigske købstæders vedkommende gjaldt det, at de alle ramtes af verdenskrigens tab og faldende fødselstal i en periode, der for de tre nabobyer imod nord, Kolding, Fredericia og Vejle, var præget af kraftig vækst. Dette var således sammen med stagnationsperioden ca. 1860-1890 med til at forklare, hvorfor de nordslesvigske byer i 1920 var sattet langt bagud for de nørrejske byer, når vi sammenligner med 1860. Haderslev, Aabenraa og Sønderborg var dengang af samme størrelse som de tre nørrejske byer, og Haderslev var den største af disse seks

Fødte og døde 1864-1920

Kilde: Som tabelbilag 2.

østjyske fjordbyer. Den eksplosive vækst i befolkningstallet, som de fleste danske byer af denne størrelse oplevede ca. 1860-1920, fik de nordslesvigske byer altså ikke del i.

Kun i perioden ca. 1890-1910 opnåede de en vækst, der var af nogenlunde samme omfang som i Kolding, Fredericia og Vejle. Haderslevs civile indbyggertal voksede i den periode med ca. 43 %, incl. de i 1910 indlemmede forstæder, imod vest Gl. Haderslev, imod øst Ladegård I og imod syd Sdr. Otting. Denne vækst skete først og fremmest i forstæderne, hvis indbyggertal i 1890 var ca. 870 og i 1910 ca. 3135. I selve købstaden var væksten mere begrænset, og i hvert fald i perioden 1900-1905 var der tale om nettoafvandring (se figur s. 42 og tabelbilag 2). Forklaringen herpå er, at det gamle byområde ved århundredskiftet stort set var udbygget. Vigtigere var dog nok, at villaen som boligform nu for alvor slog igennem. Da en meget stor del af byggeriet i denne periode var villaer, der opførtes i landlige omgivelser i byens udkant, medførte det, at væksten hovedsagelig foregik i forstæderne. Her betaltes der også mindre skat end i selve købstaden, og også det gjorde det tillokkende at flytte herud.

Ved folketællingen den 8. okt. 1919 havde byen 12.661 indbyggere, dvs. nogenlunde det samme som i 1910, da indbyggertallet var 12.478 (eksklusiv militær). De soldater, der var hjemmehørende i Haderslev, var nu vendt hjem, og vi er derfor i stand til ved sammenligning med folketællingen 1. febr. 1921 i nogen grad at vurdere genforeningens befolkningsmæssige følger. Desværre kender vi endnu ikke tallene for vandringerne, men nettotilvandringen kan beregnes ud fra kendskabet til den naturlige tilvækst. Nettotilvandringen var fra 8. okt. 1919 til 1. febr. 1921 ca. 410 personer, hvilket udgør ca. 85 % af hele tilvæksten.

Vi ved, at mange ved genforeningen flyttede sydpå, dels tyske embedsmænd, der ved overgang til dansk styre blev udskiftet med nye embedsmænd, dels tysksindede, der af forskellige grunde ikke ønskede at komme under dansk styre. Denne fraflytning blev altså mere end opvejet af tilvandringen nordfra. Der kom mange nye embedsmænd til byen, men der må også have været en betydelig tilflytning af andre danskere, der ønskede at skabe sig en fremtid i det genvundne land.

Tekniske fremskridt

FJORDENS UDDYBNING OG HAVNENS UDVIDELSE

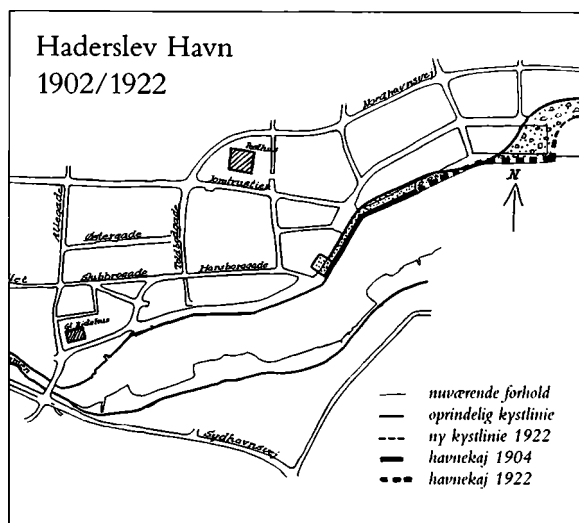
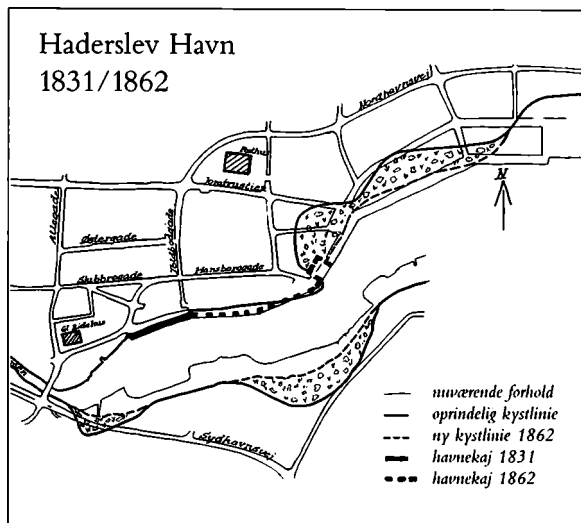
Haderslev havde i 1890 forlængst mistet sin position som det sted, hvor befolkningen i det store og vidtstrakte amt hentede sine varer og afsatte sine produkter. I en række indlæg i en avisdebat i Dannevirke i maj-juni 1894 hævdede en anonym person blandt byens større næringsdrivende, at man i Haderslev i de sidste ca. 15 år havde haft meget lidt med vesteregnen at gøre. Anlægget af chausseen Arrild-Oksgård havde skabt en god og nem forbindelse fra den sydvestlige del af amtet, bl.a. Arrild, Roost og Branderup via Hellevad til Rødekro og Aabenraa. Byerne og sognene langs længdebanen søgte afsætning for deres varer ved stationerne i Over Jerstal, Vojens og Sommersted, og i den nordlige del af amtet omkring Rødding, Jels og Skodborg var der kun kort vej til Vejen og Brørup på Kolding-Esbjerg banen. En vare som f. eks. kul til de ca. 45 større og 15 mindre mejerier i amtet kunne fås billigere med bane fra havnene i Flensborg, Aabenraa eller Esbjerg end fra Haderslev havn, bl.a. fordi der i Haderslev ikke eksisterede baneforbindelse mellem havn og banegård.

Baggrunden for denne avisdebat var bl.a. det forslag, der var fremkommet fra en række danske kredsmedlemmer og større gårdejere i vesteramtet om anlæg af en smalsporet bane ned gennem vesteramtet fra Kongeå-grænsen til Bylderup Bov. I 1892 havde den preussiske regering gennemført en lov om »Kleinbahnen und Privatanschlussbahnen«, der skabte lovmæssige rammer for etablering og drift af jernbaner, der kun var af lokal betydning, og til hvis udførelse og indretning der kun stilledes meget beskedne krav.

Diskussionen om bygning af sådanne baner var således allerede igang, da den kun 30-årige dr. jur. Karl Mauve samme år ansattes som landråd i Haderslev kreds. Mauve tog med iver denne sag op og fremkom i maj 1894 selv med et forslag om en kredsringbane fra Aarøsund over Haderslev-Christiansfeld-Sommersted-Jels-Skodborg-Rødding-Gram til Vojens. I hans forslag indgik også planer om at anlægge en havn i Aarøsund, hvor skibe kunne gå ind, som var langt større end dem, der havde mulighed for at gå op ad fjorden til Haderslev havn.

Den anonyme Haderslev-borger vendte sig i Dannevirke både imod dette forslag og imod forslaget om en bane ned gennem vesteramtet. Det var ikke i Aarøsund, der skulle bygges en havn, nej, havnen i Haderslev skulle udvides og fjorden uddybes til 16-18 fods dybde. Udgifterne hertil anslog han til 1 1/2 mill. mark. En kredsjernbane skulle have sit udspring i Haderslev med en bro over Møllestrømmen og banegård ved Sønderbro. Med de tekniske hjælpemidler, der stod til rådighed på denne tid, ville det være muligt at foretage denne fordobling af sejløbets dybde uden større besvær, ja, når Nord-Østersø-kanalen i 1896 var færdig, ville det være meget let at få en eller to af entreprenørerne til med deres kraftige maskiner i nogle måneder at skaffe os vand. Den anonyme borger rettede derfor i et af sine indlæg følgende opfordring: »Lad os straks tage alvorligt fat på at skaffe os en god besejling af vor by og samtidig [tage fat] på kredsbanen, men uden vand og havn ingen bane, da denne gør skade for byen og dog ikke skaffer os handelen med vort naturlige opland. Det er dog vel klart, at en transport fra en forholdsvis dyr havn ved Aarøsund over Hejsager og Fjelstrup, Kristiansfelt til f.eks. Sommersted ikke kan konkurrere med Aabenraa, hvorimod en transport fra en tilstrækkelig dyb havn her i byen til alle steder i kredsen, dels med stats- og dels med kredsbanen, kan holde alle andre byer ude. Hvad skulle der i grunden være i vejen for, at kredsens store, ja meget store indførsel af kul, foderstoffer (majs), kolonialvarer (nu Lybæk og Flensborg), trælast (Aabenraa) og udførsel af smør, kvæg, svin, æg osv. skete til og fra vor egen havn. Nu går den dels med banen, dels over Esbjerg. Jeg tror at alt, som naturlig tilhører os, kan samles her, og at vi, da vi har grundbetingelsen derfor, nemlig produktions- og forbrugsstedet, er, med fornøden energi, i stand til at hæve vor plads (og) naturlige ejendomsret til omsætningens fordele og derved skabe en forhøjet værdi af såvel by- som landejendomme såvel som en forhøjet skatteevne til at bære byrderne«.

Der er næppe tvivl om, at man i Haderslev var enig med den anonyme borger og var helt klar over, at der nu måtte gøres noget ved havnen og besejlingsforholdene. Formanden for borgerrepræsentationen J. Johannsen havde under et møde i den tyske landboforening i foråret 1894 henvendt sig til landråd Mauve for at forhøre, om det var muligt for denne at fastslå, om en uddybning og regulering af fjorden var teknisk mulig og med hvilke omkostninger. Mauve lod spørgsmålet gå videre til kredsbygningssinspektør Jablonowski, der den 28. maj offentliggjorde en redegørelse herfor i Folkebladet. Samtidig opfordrede Mauve Johannsen til at gå videre med sagen, og allerede den 8. juni vedtog bykollegierne at rette henvendelse til et stort ingeniørfirma,

To skitser visende havnens udvidelser i fire faser fra 1831 til 1922.

Havnens første egentlige kajmur blev anlagt i 1831. Den var ca. 110 m lang og strakte sig fra det gamle slæbested ved Skibbrogade til lidt øst for Toldbodgade. Vanddybden var kun ca. 1,8 m (6 fod) i en bredde af ca. 30 m udfor kajen. Sejlrenden i fjorden blev i 1847 uddybet til 2,4 m. Efter at byens magistrat i 1854 havde overtaget havneanlæggene fra Havneaktieselskabet, planlagdes og udbyggedes kaj anlægget mod øst i en længde som vist på ca. 280 m. Hertil kom østligst et betydeligt slæbested. Vanddybden blev her hele 3,8 m (12 fod); arbejdet var færdigt i 1862. I de følgende årtier foregik løbende opmudringer i havnen og fjorden, for at de større skibe kunne betjenes til kajen. (Se bd. 1 s. 189-93 og 516-22).

I 1902 var den næste udvidelse på ca. 200 m mod øst, »Svenskekajen«, færdiggjort. Vanddybden blev yderligere øget til 5,3 m, og samtidig øgedes og udrettedes fjordens sejløb tilsvarende. »Djævløen« opstod ved disse anlægsarbejder. Havnens sidste udvidelse stod færdig i 1922, og vanddybden udgjorde nu hele 6,5 m ved kaj på de østligste 280 m samt i hele sejløbet. I dag er dybden 6,0 m. Tegning: Lisa Wagner.

Philip Holzmann og Co. i Frankfurt om prisen for udarbejdelse af et projekt. De 4000 mk., som det ville koste, blev bevilget på et møde i august 1894, men først i maj 1895 forelå projektet, der regnede med en samlet udgift på 1.106.000 mk. for en uddybning af fjord og havn, udvidelse af havnen og forbindelsesbane til byens banegård. Mauve udbad sig i september projektet til genemsyn og lod det uden byens vidende gå videre til regeringspræsidenten i Slesvig.

Herefter verserede sagen gennem de forskellige instanser og nåede frem til ministeriet for offentlige arbejder i Berlin. Fjorden var jo statsejendom, og på Mauves opfordring rejste en deputation bestående af bl.a. borgmester Köster og tre kredsdaysmedlemmer til Berlin den 16. aug. 1898 for at fremlægge sagen for finansministeren og opnå hans støtte. Den 24. okt. meddelte ministeriet for offentlige arbejder, at en første rate af pengene til fjordens uddybning kunne påregnes i finansåret 1899/1900, hvis by og amt her ydede 100.000 mk., og der fra privat side ydedes 30.000 mk. Der ønskedes svar senest den 15. nov.

At interessen for projektet var til stede hos byens næringsdrivende, var ganske klart, og den kom især til udtryk inden for Handelsforeningen, der var genopstået i 1892. Et flertal havde her stillet sig meget skeptisk over for de forskellige baneplaner. Man ønskede at give uddybningen af fjorden og havnen første prioritet. Allerede den 7. maj 1894 var murermester Paul Christiansen inviteret til et møde, hvor han forelagde forslag til en tidssvarende uddybning af fjorden, og den 15. maj 1895, få dage efter byen havde modtaget planerne for fjordens uddybning, havde rådmand H. v. Brincken holdt et foredrag herom.

Yderhavnen set mod øst ca. 1900. Det er stadig sejskibene, der dominerer trafikken på havnen ved århundredets begyndelse. Kun neden for Nicolai Outzens store lagerbygning ligger et enkelt, lille dampskib. Midt i fjorden står en række *duc d'alber*, som sejskibene bruger til hjælp, når der skal manøvreres mod vind og strøm. De høje kastanjetræer bag skibene var blevet plantet ca. 1830 af borgerne for indsanlede midler (se *hd. 1 s. 271 og s. 285*). De måtte vige for de store havneudvidelser og baneanlæg ved århundredskiftet. Foto i HAM.

Imens var der arbejdet videre med planerne om en kredsbaner. En kredsjernbanekommission var blevet nedsat af kredsdagen i oktober 1893. Efter godt 2 1/2 års drøftelser barslede kommissionen i februar 1896 med en betænkning, der foreslog en bane anlagt fra Haderslev statsbanestation til Christiansfeld samt en bane fra Sommersted over Jels til Rødding. Disse planer kom til drøftelse i Handelsforeningen den 25. febr., og man udtalte i en resolution bl.a.: »Al den forretning, som på lige betingelser kan tilføres kredsbyen, forøger dens ydeevne til gavn for kredsen, hvorimod al den forretning, der naturligt burde drages til kredsbyen, men som på grund af den dårlige vandvej ikke kan ske uden skade for vedkommende og derfor må gøres andet steds, svækker byens ydeevne til skade for hele kredsen. Handelsforeningen anser derfor Haderslev fjords uddybning som hovedbetingelse for småbanernes nytte og som noget, der burde ske først«.

Da byen derfor i oktober 1898 ønskede Handelsforeningens medvirken ved indsamling af de 30.000 mk., som staten krævede fra privat side, blev der blandt Handelsforeningens medlemmer foretaget en indsamling, og det lykkedes i løbet af 14 dage at nå op på ca. 25.000 mk., der blev ydet dels af medlemmer af Handelsforeningen, dels af andre. De store bidragydere var bryggeriet Fuglsang, to korn- og smørhandlere, tre tømmerhandlere, Haderslev Bank og Sparekassen for Haderslev by og omegn, Holm og Molzen og det forenede Flensborg-Egernsund og Sønderborg dampskibsselskab, dvs. firmaer, der alle havde interesse i en forbedring af havne- og besejlingsforholdene. De ydede ialt 14.500 mk., mens et stort antal mindre næringsdrivende ydede resten med beløb på mellem 50 og 500 mk.

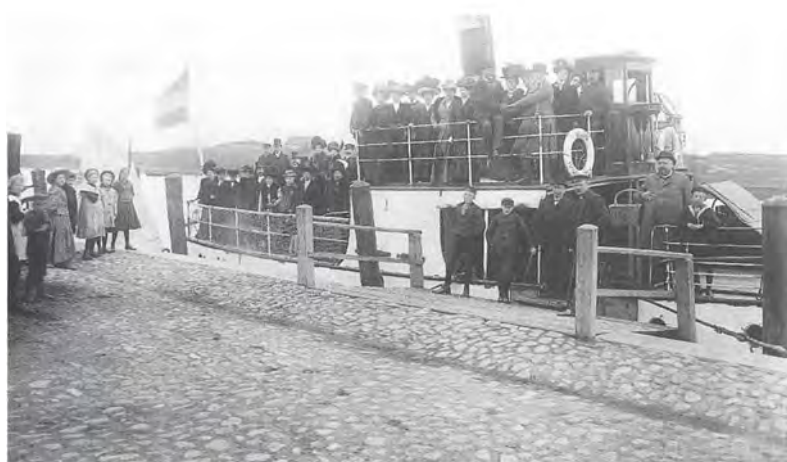
I slutningen af juli 1899 påbegyndtes det store opmudringsarbejde med den statslige muddermaskine Herkules, og i løbet af de følgende måneder indsattes yderligere to muddermaskiner, Loki og Thor. I november var disse tre maskiner indsat sammen med 9 pramme, 2 dampskibe, 1 evert, 1 motorbåd og 1 svømmeflåde, hvor kontoret var anbragt. Den samlede mandskabsstyrke var på ca. 50 mand.

I de følgende to år fortsatte arbejdet. Fjorden blev uddybet til 5 meters dybde, sejlløbet blev gjort bredere og rettet ud. Tre fjerdedele af det opmudrede materiale blev slæbt ud af fjorden på pramme og hældt ud i Lillebælt, og til dette arbejde var der i 1901 indsat ikke mindre end fire slæbedampere og 16 pramme. Mandskabsstyrken var da på ca. 90 mand.

Imens var der udarbejdet et projekt til havnens udvidelse. Den 17. okt. 1900 vedtog bykollegierne, at Svenskehavnen skulle kastes til og den gamle havn forlænges, foreløbig 200 m imod øst, samt at havnen skulle uddybes til 5 m, et projekt til ialt 177.000 mk. Det lykkedes at opnå aftale med staten om, at denne opmudring kunne ske med en af de statslige muddermaskiner, og i efteråret 1901 og sommeren 1902 arbejdede muddermaskinen Loki i havnen. Den 30. juli 1902 var opmudringsarbejdet færdigt. De samlede omkostninger var henved 1 mill. mk., men byen havde heraf blot betalt 21.000 mk. for opmudringen af havnen og de 100.000 mk. som tilskud til fjordens opmudring.

I 1904 blev der bygget 213 m ny kajmur mellem den nye havn og dampskibsselskabets pavillon lidt øst for Toldbodgade, dvs. den kajmur, der var bygget 1857-62, blev erstattet af en ny mur

Udflugtsskibet Helene ved kajen i Haderslev. Rederiet Clausen, der stiftedes af kaptajn Carl Clausen (1866-1921), havde hjemsted i Haderslev fra 1892 til 1935. Sønnen Christian Clausen førte fra 1921 rederiet videre, og i 1935 flyttedes hovedkontoret til Svendborg. Rederiets første skib i Haderslev var Spekulant, men det er Helene, bygget i Kiel 1881 og købt af kaptajn Clausen i 1894, der huskes. Helene var først og fremmest udflugtsskib, men det tjente også, efter flere ombygninger, som slæbe- og fragtbåd. I 1922 blev Helene solgt og afløstes af det noget større Helene II. Foto i HBA.

af sten placeret ca. 4 m længere ude i vandet. I 1906 blev der også opført en ny kajmur i 153 meters længde ud for den gamle skibbro fra 1828-31 inderst i havnen, og endelig i 1907 blev den nye havn imod øst forlænget med yderligere 50 m kaj, således at byen hermed havde ialt ca. 650 m kaj, alt nyt og udført i sten.

Havnens bagarealer var forøget ganske betydeligt, idet man langs den nye havn østligst i havnen kunne udnytte de arealer, der var fyldt op nordøst for Svenskehavnen 1857-62. Her løb den gamle kanal nord om byen ud. Den blev rørlagt, og man fik således forbindelse ind på Ladegård kommunes jorder, hvor der strakte sig ca. 110 m kaj imod øst med betydelige bagarealer imod nord. Disse områder blev da også straks udnyttet. Flensborg-firmaet Holm og Molzen anlagde i 1903 lagerplads her for kul, og Haderslev-firmaet Th. N. Nielsen fik ligeledes lagerplads for kul her. Tømmerstablerne, der tidligere havde ligget på pladsen neden for Skibbrogade, blev flyttet om, hvor Svenskehavnen tidligere havde været, og neden for Skibbrogade anlagdes i 1902 i stedet et lille grønt anlæg.

AMTSBANERNES ANLÆGGELSE

Kredsjernbanekommissionens forslag om en bane Haderslev-Christiansfeld og Sommersted-Jels-Rødding (se side 178) var den 5. marts 1896 blevet forkastet af kredsagen, og i stedet for Sommersted-Rødding banen foresloges så en bane fra Haderslev over Marstrup-Vedsted-Vojens-Gram til Rødding. På et møde i kredsagen den 28. marts 1896 blev det vedtaget at bygge denne bane sammen med banen til Christiansfeld.

Især Haderslev by, der i kredsjernbanekommissionen var repræsenteret ved kredsagsmedlem og rådmand Andresen, gik stærkt ind for banen syd om Haderslev Dam til Vojens, som man mente ville forøge byens opland, ligesom man i Haderslev af samme grund gik ind for en linje over Fjelstrup til Christiansfeld. Dr. Mauve førte imidlertid forhandlinger med statsbanerne om muligheden for at føre småbanen ad statsbanesporet ind til Haderslev, og det så sommeren 1896 ud til, at man i kredsen var ved at løbe fra beslutningen om banen syd om Dammen. I Christiansfeld ønskede man endvidere en direkte bane langs chausseen til Haderslev. I et møde den 15. aug. 1896 vedtog kredsjernbanekommissionen denne linje, selvom Mauve gik ind for Fjelstrup-linjen.

Kommissionen foreslog småbanegården i Haderslev placeret på Ladegård kommunes jorder (ved Aastrupvej) og banen ført fra statsbanegården syd om degneskolen i Slagtergade, nord om seminarieret og over Nørretorv; en havnebane skulle føres i en bue

Karl Franz Arthur Ludwig Mauve. Født 1860 i Kattowitz, Schlesien, død 1922 i Lüneburg. Landråd i Haderslev 1892-1900. Foto i HBA.

forbi Mariesminde langs havnen til Sønderbro. Byen ønskede derimod banen fra Christiansfeld ført forbi Lindedal via havnen til en station ved ridehuset og en godstation ved Sønderbro. En bro over Dammen skulle føre banen over til statsbanen til Vojens. Herved undgik man at føre banen over en række stærkt befærdede gader (Slagtergade og Nørretorv), og samtidig opnåede man, at banegården blev placeret på byens grund. Det anså man af beskatningsmæssige grunde for meget vigtigt.

Ved midten af august 1896 stod byen og kredsen således meget langt fra hinanden i deres syn på småbanens forløb i og omkring Haderslev. Modersmaalet bebrejdede byen og dens borgere, at man ikke for længe siden havde gjort sig sin stilling klar. På den anden side må man sige, at det var særdeles vanskeligt at nå frem til en klar stillingtagen, fordi planerne, som de blev fremlagt af dr. Mauve, skiftede næsten fra dag til dag. Dr. Mauve havde endvidere meget svært ved at lægge bånd på sig, når han blev modsagt. Især var hans forhold til rådmand Andresen meget dårligt, fordi Andresen som byens repræsentant i kreds dag og jernbanekommission forfægtede byens synspunkter. Det var endog kommet så vidt, at Mauve ikke mente sig forpligtet til at forhandle med byen, fordi den flere gange havde stillet sig afvisende under forhandlingerne.

Den 20. aug. 1896 holdtes et møde på landrådskontoret med bl.a. de grundejere, som linjeføringen gennem byen ville berøre. Borgmester Köster var allernådigst indbudt, men da Mauve indledte mødet med at erklære, at banegårdens placering ikke kunne diskuteres, gjorde borgmesteren indvendinger, Mauve svarede: »Jeg tillader ikke, at udvalgets beslutninger kritiseres«, hvorpå borgmesteren opgav. Mødet førte ikke til noget resultat, men var blot med til at forværre forholdet mellem kreds og by.

Samme dag besluttede byen at tilbyde kredsen at bygge banegården, der i så fald naturligvis måtte placeres på byens grund. Man var beredt til at købe ejendommen Gammelting 4 for 43.000 mk. og desuden ofre en del af Fattiganstaltens have, således at banegården kunne placeres her. Man accepterede altså hermed indirekte linjeføringen nord om byen, men på et møde i kredshuset den 31. aug., hvortil repræsentanter for byen ikke var indbudt, erklærede dr. Mauve, at han nu følte sig stærkt tiltalt af en linje mellem Slagtergade og Vestergade. Gårdejer Fuglsang, Mariegård, bryggeriejer Fuglsang m.fl. havde nemlig forhandlet med de pågældende grundejere, og det havde vist sig, at man for ca. 20.000 mk. kunne nå til Filosofgang. Det var billigt, da linjen nord om Slagtergade ville blive langt dyrere. Sikkert ikke uden triumf kunne Mauve meddele, at en del af byens største næringsdrivende havde henvendt sig til kreds dagen om at lægge

banegården ved Aastrupvej, idet denne placering var nærmere ved byens hovedgade end placeringen ved havnen.

På kredsdaysmødet den 8. sept. lykkedes det Mauve at få gennemført en ændring af banekommissionens indstilling om Christiansfeldbanens forløb, og kredsdaysen vedtog nu, at banen skulle føres over Fjelstrup. Det betød, at byen på et nyt møde fik forelagt et forslag om, at banegården skulle placeres på Ladegård kommunes jorder nord for Jomfrustien, og at banen fik det forløb gennem byen, som Mauve var gået ind for den 31. aug. Det baneforløb og den banegårdsplacering, som senere blev virkeliggjort, optrådte her for første gang i forhandlingerne. Byen kunne imidlertid ikke acceptere det, men fastholdt sit tilbud om at bygge banegården ved Gammelting og fremsatte yderligere krav om, at banen Haderslev-Vedsted-Vojens blev bygget, således som kredsdaysen havde besluttet den 28. marts.

Der var altså stadig ikke det mindste opræk til enighed, og på kredsdaysmødet den 15. sept. 1896 kom det til et voldsomt opgør mellem Mauve og rådmand Andresen, der argumenterede stærkt for bygningen af banen syd om Dammen. Han var klar over, at der ikke forelå nogen aftale mellem kreds og by om bygning af denne bane, men »vi har givet afkald på en overenskomst med kredsen i den henseende, fordi vi tænkte, at vi kunne være rolige, når vi havde et løfte fra kredsens højeste forvaltningsemedsmand. Nu er der forekommet ting, som gør det nødvendigt at holde på forbindelsen med Vojens uden noget maskepi... med statsbanen.« Hverken de ændringsforslag, som Andresen stillede, eller jernbanekommissionens forslag til linjeføring gennem byen blev dog vedtaget. I stedet blev det trods Mauves protester besluttet, at forhandlingerne med byen skulle genoptages.

Af spørgeskemaer, som man udsendte til byens næringsdriven-

Amtsbanegården, opført på Jomfrustien 1898 af Stadtbaurat Jablonowski. Bygningen med sin særegne arkitektur rejste sig monumentalt i det indtil da temmelig øde område. Få år tidligere havde den åbne kanal fra Dammen løbet her og ført urensset spildevand til afløb i fjorden. Dette var der ikke blevet ændret på, men kanalen var dog blevet overdækket og Jomfrustien anlagt oven på den. Allerede ved indvielsen af banegården var der lagt et mægtigt sporareal ud, som dog i det lange løb skulle vise sig utilstrækkeligt. Postkort, HAM.

de i nov., og af et møde, som blev holdt med bykollegierne og de næringsdrivende, fremgik det, at der var overvejende stemning for såvel en bane syd om Dammen som en godsstation ved Sønderbro for havnebanen gennem byen fra Statsbanegården. Den 14. dec. 1896 afholdtes så det afgørende fællesmøde mellem kredsbanekommissionen og bykollegierne under ledelse af en regeringsembudsmand fra Slesvig. Man nåede her til enighed om en plan, hvorefter der skulle bygges såvel en smalsporet som normalsporet bane, der fra Statsbanegården skulle føres mellem Slagtergade og Vestergade, syd om Gammelting og med hovedstation på Ladegård kommunes jorder nord for Jomfrustien til en godsstation ved Sønderbro syd for fjorden, samt en bane Haderslev-Vojens. Byen skulle betale 100.000 mk. for anlægget af banegården samt garantere 4000 mk. årligt i 35 år. Endvidere skulle byen betale for erhvervelsen af grunde og nedrivning af huse på strækningen gennem byen.

Der var dog mange modstandere af Vedsted-banen i byen. I en petition fra december 1896 gik 467 næringsdrivende borgere ind for, at kredsbanen skulle følge statsbanelinjen, og endnu den 26. sept. 1897, da det endelige projekt til linjen Haderslev-Vedsted-Vojens blev forelagt kredsagen, forelå der en petition af samme indhold og med 371 næringsdrivendes underskrifter. Mauve havde imidlertid nu bundet sig for stærkt overfor byen og dens kælebarn, og banen syd om Dammen blev vedtaget.

Der var således næppe mange i Haderslev, som var tilfredse med resultatet. Magistrat og borgerrepræsentation havde fået den bane syd om Dammen, som mange af byens næringsdrivende mente var unødvendig. Endvidere var banegården, hvortil byen skulle betale 100.000 mk., blevet placeret uden for byen. Endelig havde banelinjen gennem byen fået et forløb, som mange var utilfredse med.

Forholdet mellem Mauve og byens myndigheder var for altid ødelagt. Regeringspræsidenten kunne ikke se nogen grund til at klage over Mauve, tværtimod mente han, at det var rådmand Andresen, der var uegnet til sin opgave, og han anbefalede byen at vælge en anden person, der besad evnen til at forhandle roligt og objektivt. Da Mauve i 1900 forlod kredsen og blev fejret med en storslået afskedsfest af sine tilhængere, glimrede repræsentanterne for Haderslev by ved deres fravær. Man havde ikke glemt Mauves optræden i 1896.

I løbet af 1897 kom arbejdet med bygningen af småbanen i gang. Allerede den 27. juni ankom det første lokomotiv til banen. Det blev i juli indsat som trækraft ved arbejdet med banedæmningen ved Aastrup, men væltede ved Lindedal den 16. aug. På Jomfrustien blev der fældet træer og planeret, og i sept.

Anlæggelsen af Haderslev-Aarøundbanen, ca. 1902. Skønt projekteringen af Haderslev-Aarøundbanen var startet allerede i 1899, blev selve anlægsarbejdet udskudt så meget, at banen først kunne indvies i maj 1903. Skinnernes længde var 28 km mod landevejens 14, hvorved de små byer på Næssets sydlige del fik faste daglige forbindelser til købstaden. Arbejdssjakket er her fotograferet ved Sønderbro med havnen i baggrunden. På tipvognen står der: »Hoch lebe die Eisenbahn«. Foto i HBA.

1898 stod den nye banegårdsbygning færdig. Arbejdet med anlæg af broen over Møllestrømmen var igang i januar 1898, og i maj blev der revet huse ned til banen gennem byen. I oktober måtte mange af de store kastanjetræer, der var plantet ved havnen i 1840'erne (se bind 1, s. 285), fældes for at give plads til havnebanen.

Det var planlagt, at banerne skulle tages i brug den 1. aug. 1898, men arbejdet trak ud, bl.a. som følge af mange uheld, entreprenørens konkurs og dårlige ledelse. Man havde også problemer med arbejdskraften, der kom fra nær og fjern, bl.a. var der en del polske arbejdere. De måtte ofte bo under elendige forhold, og deres løn for det hårde arbejde var ikke stor. Ikke underligt, at ikke alle arbejdere hørte til Vor Herres bedste børn.

Først den 3.-4. marts 1899 blev baneanlægget indviet under stor festivitas og med deltagelse af overpræsident v. Köller. Banen Haderslev-Vedsted-Vojens var dog endnu langt fra færdig, og Haderslev byråd havde allerede den 8. sept. 1897 følt sig foranlediget til at anmode kredsens om at fremskynde arbejdet på denne strækning. Først den 6. aug. 1899 kunne den tages i brug.

Baneanlægget blev langt dyrere end beregnet. Der var regnet med udgifter på ialt 2.160.000 mk., men den samlede regning lød på 4.127.600 mk. Det var ikke mindst opførelsen af de mange banegårdsbygninger, der bidrog til at fordyre projektet. Banegårdene skulle i den følgende tid blive et evigt tilbagevendende tema i debatten om småbanerne og deres velsignelser, ikke mindst fordi der til næsten hver eneste blev knyttet en beværtning.

Allerede i februar 1898 blev det foreslået at anlægge yderligere nogle småbanestrækninger, og den 30. juni 1899 vedtog kreds-dagen at bygge en bane til Aarøund, en til Toftlund og en til Skodborg.

Udstikningen af banen til Aarøsund påbegyndtes den 29. aug. 1899, men samtidig foregik der en række forhandlinger om bygning af en normalsporet bane direkte til Aarøsund i forbindelse med åbningen af en dampfærgeforbindelse mellem Assens og Aarøsund. Der blev dog sat en stopper for disse planer, da den preussiske indenrigsminister den 2. aug. 1900 sagde klart nej til planerne om en dampfærgeforbindelse. Dette hindrede imidlertid ikke, at de blev genoptaget i 1902, da arbejdet med at anlægge den smalsporede bane var i fuld gang.

Banen til Toftlund fik udgangspunkt i Ustrup på Haderslev-Vojens-banen, og jordarbejderne begyndte i april 1903. Et år senere indviedes banen. Om Skodborgbanens linjeføring kom der til at stå større strid. Skulle man bygge en nordlig linje fra Haderslev over Stepping til Sommersted eller en sydlig linje over Maugstrup-Kastvrå. I Haderslev var man både i bykollegierne og blandt byens næringsdrivende sammen med danske medlemmer af kredsagen klart stemt for den nordlige linje. Ikke desto mindre vedtog kredsagen efter henstilling fra det preussiske indenrigsministerium den 30. sept. 1904 med bl.a. de tre byrepræsentanters stemmer at bygge den sydlige linje. Banen til Skodborg blev indviet den 1. juli 1905. Den blev i Haderslev ført ind langs Ejsbølvej til Statsbanegården og fulgte herfra linjen gennem byen til småbanegården på Jomfrustien.

De sidste småbanelinjer blev bygget i den vestlige del af amtet. En bane Toftlund-Arnum-Gramby blev indviet den 15. sept. 1910 og Arnum-Skærbæk-banen den 13. nov. 1910. Hermed var det samlede banenet på ialt 210 km, således at næsten ethvert hjørne af det vidtstrakte amt blev berørt af banerne.

KRAFT OG ELEKTRISK LYS

Perioden fra ca. 1885 til 1914 blev dampmaskinernes store tidsalder i Haderslev. I 1890 var otte kedelanlæg med tilhørende dampmaskiner i brug, i 1901 17, foruden at dampkedelanlæg var installeret i bl.a. to farverier og i Fuglsangs maltfabrik. Efter 1901 kom der kun yderligere tre dampmaskiner i brug, bl.a. i 1907 elværkets maskine på 150 HK, mens tre maskiner blev taget ud af brug, således at der i 1911 stadig var 17 maskiner i brug.

Dampmaskinerne fandtes for de flestes vedkommende i de virksomheder, hvor man behøvede drivkraft til flere og større maskiner, bl.a. træ- og metalforarbejdningsmaskiner samt spinde- og vævemaskiner. Dampkedlen var placeret i et særligt rum med tilhørende høj skorsten, den nye tids vartegn. Fra kedlen lededes dampen ind til dampmaskinen, der var placeret således, at den kunne trække en aksel, der gik gennem hele lokalet. Fra

denne aksel kunne kraften så via læderremme overføres til de enkelte maskiner.

De fleste dampmaskiner var små med kun 3-10 HK, men der kom efterhånden også større maskiner til, således fik Fuglsangs bryggeri i 1900 udskiftet sin lille maskine fra 1885 med en stor på 75 HK; dampmaskinen på Waldemar Paulsens savværk var på 20 HK og bryggeriet Hansborgs på 30 HK. Alt ialt har den samlede maskinkraft for byens dampmaskiner ca. 1900 næppe oversteg 200 HK.

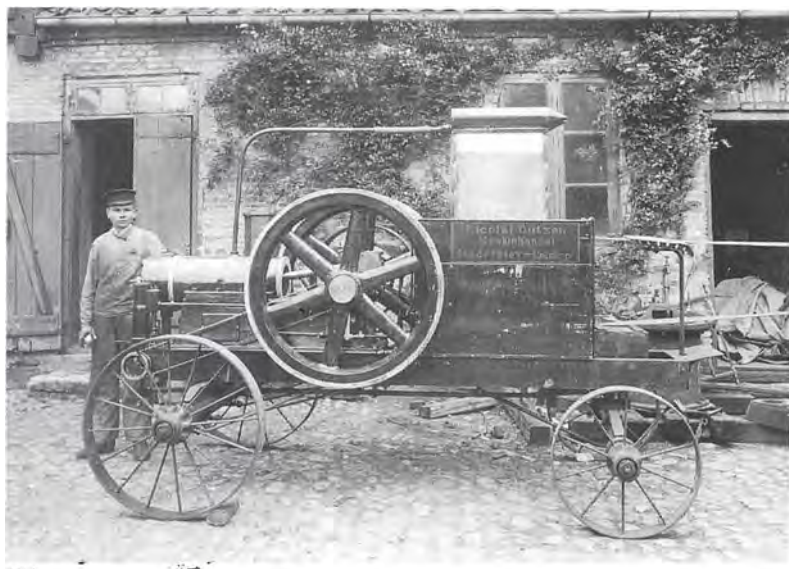
Ved siden af de stationære dampmaskiner fandtes også mobile, de såkaldte lokomobiler. P. J. Petersens maskinfabrik byggede i 1880erne og 1890erne flere lokomobiler, og både dette firma og byens kornhandlere havde lokomobiler stående til udlejning til drift af bl.a. tærskemaskiner. Lokomobilerne var i det hele taget maskiner, der først og fremmest tilgodeså landbrugets behov.

Der fandtes også andre kraftkilder. Gasmotorer blev allerede i 1870erne taget i brug, og omkring 1900 var 16 gasmotorer i gang. Deres kraft var gennemgående mindre end dampmaskinernes, og det var derfor mindre virksomheder, der benyttede gasmotorer, ligesom gasmotorer fandtes på flere snedker- og drejerværksteder. I elværket installeredes i 1900 to store gasmotorer, der hver var på 50 HK.

Endnu omkring 1900 fandtes flere hestegange, vel 5-6. Det var byens vognmænd, der benyttede hestegang til at trække en hakkelsesmaskine, ligesom en grynmøller på Naffet benyttede en hestegang til drift af sit mølleri. På Mariegård benyttedes hestegang tillige til at kærne smør. Både hos brygger Fuglsang og hos uldspinder Brygge var det dampmaskinen, der i 1885 havde afløst hestegangen som drivkraft.

Både hestegangens og gasmotorernes dage var dog talte, for med elværkets ibrugtagning i 1901 blev det muligt at benytte elektriciteten som kraft. Det betød en vældig vækst i antallet af elektromotorer, og var vel også grunden til, at der ikke længere installeredes dampmaskiner; også de var nu ved at blive umoderne. Allerede pr. 1. jan. 1906 var der installeret 48 elektromotorer med en samlet kraft på 52 HK. Det var altså hovedsagelig små maskiner med en maksimal kraft på 3 HK. Motorerne fandt vidt forskellig anvendelse: de drev kaffemøller hos byens købmænd, hakkelsesmaskiner hos byens vognmænd og gæstgivere, koks-knusemaskine på gasværket, symaskiner på byens trikotagefabrikker, kornsorterings-, kornrensings- og oliecakeknusemaskiner hos byens kornhandlere, der også benyttede elkraft i hejseværker, ligesom elevatorer installeredes forskellige steder, bl.a. på bryggeriet Hansborg. Også bagere og slagtere tog elkraft i anvendelse til ælte- og hakkemaskiner, og på de mekaniske værk-

Lokomobil fra Nicolai Outzens Maskinhandel, ca. 1910. Nicolai Outzen (1851-1920) startede sin korn- og foderstofforretning i 1875, men blev som dansk statsborger (født i Ribe) udvist i 1898 og slog sig ned i Kolding, hvor han etablerede en afdeling og boede indtil Genforeningen. Firmaet, der efterhånden også handlede med landbrugsmaskiner, fortes efter 1898 videre af sønnen Andreas Outzen fra adressen Storegade 80. Han overtog firmaet 1914. Lokomobiler anvendtes især inden for landbruget, mest til drivning af tærskværker. Foto i HBA.

steder brugtes elkraft til finmekanik. På byens bogtrykkerier gik man fra gas over til at bruge el som drivkraft. Antallet af elektromotorer steg til ca. 180 i 1914, men mange virksomheder havde flere motorer i drift, således at antallet af virksomheder med elektromotorer vel har ligget omkring 100. På flere af virksomhederne med dampkraft benyttedes nu også elkraft ved siden af dampkraften.

Da vandværket i november 1899 blev taget i brug, var det allerede besluttet også at opføre et elværk i byen. Planerne om et elværk var dog ca. 10 år gamle. Mange byer var allerede i slutningen af 1880'erne begyndt at sysle med tanken om at anlægge elektricitetsværk. Også i Haderslev vakttes interesse herfor, og da der i 1889 viste sig mulighed for ved en tvangsauktion at erhverve Slotsvandmøllen, tog planerne om et vanddrevet elværk på dette sted form. En plan blev udarbejdet med to generatorer tilsluttet møllens to vandhjul og turbinen, og et ledningsnet med 16 buelamper i den centrale bydel fra Stormklokken til Allegade og fra Gammelting til Møllepladsen blev projekteret.

En række dansksindede borgere i Haderslev kom imidlertid bystyret i forkøbet. Et aktieselskab med en kapital på 100.000 mk. fordelt på 100 aktier blev oprettet og erhvervede den uindfriede obligation, der var årsag til kravet om tvangsauktion, og auktionen blev aflyst. Hermed faldt også planerne om et elværk i Slotsvandmøllen, og der gik 10 år før planerne om et elværk blev realiseret.

Det elektriske lys brændte dog allerede i 1890 for første gang i Haderslev. Da P. J. Petersens maskinfabrik i 1889 nedbrændte totalt, blev der i den nye fabriksbygning installeret en lille

Elværket, Gravene 12, blev opført 1900-1901 af muremester N. Jürgensen. De få afslagere af elektricitet, der var i de første år, tilhørte så at sige kun gruppen af selvstændigt erhvervsdrivende og embedsmænd, mens selv de lønførende håndværkere (tømrere og snedkere) med en timeløn på 43 pf. ikke havde råd til den nye luksus. Byens regnskaber for 1903/04 viser, at gennemsnitsforbrugeren købte elektricitet for 120-150 mk. om året, svarende til 300-375 kWh. Påfaldende er det, at Kredssygehuset i dette regnskabsår kun er noteret for knap 75 mk., svarende til mindre end 200 kWh. Foto i HBA.

dynamo, der kunne levere elektrisk strøm til 6 bue- og glødelamper, som dog kun måtte anvendes af modelsnedkeren, når han havde fint og nøjagtigt arbejde at udføre.

Endelig, i september 1898, blev et udvalg nedsat af byrådet for at undersøge mulighederne for at etablere et elværk i byen, men selv om der straks meldte sig folk, der var interesseret i at få indlagt elektricitet, gik det dog langsomt med at få tegnet de 1200 lamper á 16 lys, som var nødvendige, for at anlægget kunne svare sig. Da byrådet den 17. okt. 1899 besluttede at opføre et elværk, der ifølge overslag ville koste 92.000 mk. plus udgifter til ledningsnet, var der kun tegnet 838 lamper. Der var da også tre medlemmer af byrådet, der var imod, bl.a. formanden J. Johannsen, der hævdede, at byen allerede var igang med så mange dyre projekter såsom vandværk og havneudvidelse.

Endnu på byrådsmødet den 20. april 1900 var der tvivl om sagen. Der fandt en lang diskussion sted, om hvorvidt man skulle udsætte projektet. Beboerne i Ladegård I (Aastrupvej) var nemlig sprunget fra, og det var blevet dyrt at låne penge, men med et knebent flertal på 7 imod 6 vedtoges det at optage et lån på 150.000 mk. til formålet.

Der havde længe været usikkerhed om værkets placering. Markedspladsen var det oprindelige forslag, men da det var mest økonomisk at anvende gasmotorer, vedtog man at placere elværket ved gasværket på Jomfrustien. Efter fortsatte drøftelser vendte man dog ved en byrådsbeslutning den 31. maj 1900 tilbage til placeringen på markedspladsen. Bygmester Jürgensen fik overdraget murerarbejdet, maskinfabrikken Augsburg leverede to gasmotorer á 50 HK, akkumulatorer leveredes af en fabrik i Ber-

lin, og fra A/S Siemens og Halske i Hannover kom dynamoer, fordelingstavler og ledningsnet. De samlede udgifter nåede op på 196.620 mk., dvs. ca. 46.000 mk. mere end beregnet.

Ud på efteråret 1900 begyndte man at rejse elmasterne i byen, men der rejste sig straks et ramaskrig: de var alt for grimme. Værre var det dog, at postvæsenet i januar 1901 stoppede igangsætningen af elværket. Man stillede krav om sikkerhedsforanstaltninger de steder, hvor elledningerne krydsede telegraf- og telefonledningerne. Byen protesterede imod den ekstra udgift på ca. 7000 mk., som det ville medføre, men allerede i begyndelsen af februar blev der indgået forlig. Endelig den 9. febr. 1901 skinnede det elektriske lys for første gang i byen fra den buelampe, der var anbragt på Gravene. Med hensyn til de grimme elmastere hjalp det betydeligt, da de i 1901 blev malet røde.

Elværket startede med 190 aftagere, og de fik elektricitet, efterhånden som ledningsnettet blev færdigt til en pris af 60 pf. pr. kWh for lys og 30 pf. for kraft. Den 9. okt. 1901 blev elektrisk gadebelysning taget i brug i Gl. Haderslev, hvor også private hermed fik mulighed for tilslutning. 1. april 1909 var antallet af forbrugere steget til 379, og indlagt elektricitet var således en langt større luksus end det rindende vand. Produktionen var fra 1901 til 1908 steget fra 27.022 til 85.776 kWh, således at en udvidelse af elværket var nødvendig. I 1907 installeredes derfor en dampmaskine på 150 HK, og der byggedes hertil en skorsten på 38 m; men forbruget steg fortsat, og det blev snart nødvendigt med yderligere udvidelser.

Et privat konsortium bestående af bygmester J. Jürgensen, læderhandler D. Tams og købmand H. P. Jørgensen, alle fra Haderslev, samt gårdejer Hugo Matzen, Tørninggård, opførte i 1909 et elværk i Christiansdal, hvis energi leveredes af en turbine drevet af vandkraft med en faldhøjde på ca. 6 m. Konsortiet fik kontrakt med Haderslev by om levering af strøm, og et ledningsnet på 114 træmaster førte strømmen ind til byens elværk, hvor den omformedes til 110 volt jævnstrøm. Værket blev sat i drift i 1911 og leverede det første år 80.000 kWh, hvilket på det tidspunkt svarede til halvdelen af elforbruget i Haderslev.

Under 1. verdenskrig, da kulmangel hurtigt gjorde sig gældende, stod vanddrevne elværker i høj kurs, og da det i 1917 blev muligt at erhverve elværket i Christiansdal, blev det købt af det private konsortium for 150.000 mk. med overtagelse den 1. jan. 1918. Der var udarbejdet projekt til installering af endnu en turbine – en såkaldt Francis-turbine – der skulle have vand tilført fra den gamle kanal gennem Teglholt skov. Kanalen, der var anlagt 1862, blev reguleret og udvidet til 4 meters bredde og mange steder forstærket med egeplanker og beton i bund og sider. Vandet

Elektrisk gadebelysning var ikke noget almindeligt syn kort efter århundredskiftet. Her ses dog en enkelt gadelampe på Peter N. Schmidts gæstgivergård, Højgade 1. Huset er nu nedrevet, og på grunden ligger missionshuset Ansgar. Foto i HBA.

førtes fra kanalen ned i turbinen med en faldhøjde på ca. 13 m. Til turbinen, der kunne præstere 224 HK, var koblet en generator, der kunne yde 160 kWh, næsten det dobbelte af generatoren fra 1911. På grund af vanskeligheder med at få materialer blev dette projekt dog først fuldført i løbet af 1919.

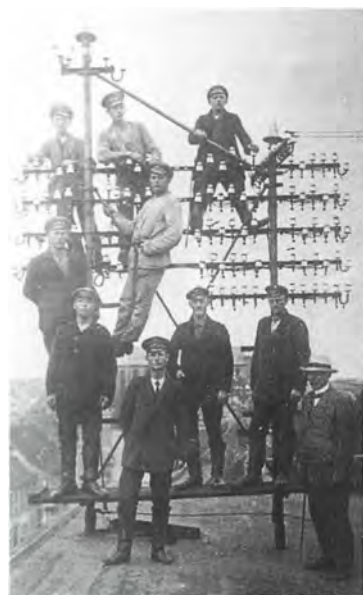
Elforbruget var i 1913 steget til 223.880 kWh, og flere og flere boliger og virksomheder blev tilsluttet. Allerede i 1916 blev en række gårde i Fredsted tilsluttet det ledningsnet, der kom fra Christiansdal, og i 1918 blev 45 indbyggere i Hammelev tilsluttet. Samme år kom der elektrisk gadebelysning på Moltrupvej og Jomfrustien og i Østergade, Ny Allegade og Skolegade. Gaderne i den centrale bydel havde allerede før 1914 fået elektrisk gadebelysning.

TELEFON OG AUTOMOBIL

Telefonen blev opfundet i 1876 af amerikaneren Graham Bell, og 12 år senere nåede denne opfindelse til Haderslev, da købmand H. Sohl søgte om tilladelse til at etablere en privat telefonledning fra sin ejendom Naffet 28 til kalkbrænderiet syd for fjorden. Ledningen skulle føres gennem hans have, over Møllestrømmen og langs vejen til kalkbrænderiet på høje master. Byens bygningskommission mente sig ikke kompetent til at give tilladelse til noget så nyt og moderne, og det blev derfor borgmester Chemnitz, der i sin egenskab af politimester gav tilladelsen.

Det var især de handlende, der havde øje for telefonens fordele, og allerede i 1892 rettede Handelsforeningen henvendelse til den kejserlige overpostdirektion om anlæg af et telefonnet i byen. Da man fandt betingelserne uantagelige, blev sagen dog stillet i bero, og den blev først genoptaget, efter at der i 1895 var blevet trukket telefonledninger igennem byen til den direkte linje København-Berlin. Ledningerne sad på stænger, der var anbragt på hustagene. I 1897 meddeltes det i Dannevirke, at der snart ville komme telefon til byen, og efter at byen og overpostdirektionen i marts 1898 havde truffet aftale om etablering af en »Stadtfernsprecheinrichtung«, kunne rejsningen af telefonmaster i byens gader begynde i august og anlægget tages i brug den 1. okt. 1898. Der var ved starten 57 telefonabonnenter, hovedsagelig offentlige kontorer, pengeinstitutter og byens større handlende og fabrikker. Telefonnettet var udelukkende lokalt, men allerede i november opnåede man telefonforbindelse med en lang række byer i Danmark og fra april 1899 med Hamborg. Antallet af abonnenter nåede i august 1901 op over 100, og antallet af første samtaler steg fra ca. 250.000 i 1909 til 660.000 i 1910.

Byen fik i juli 1900 sine egne telefonistinder, da to unge piger

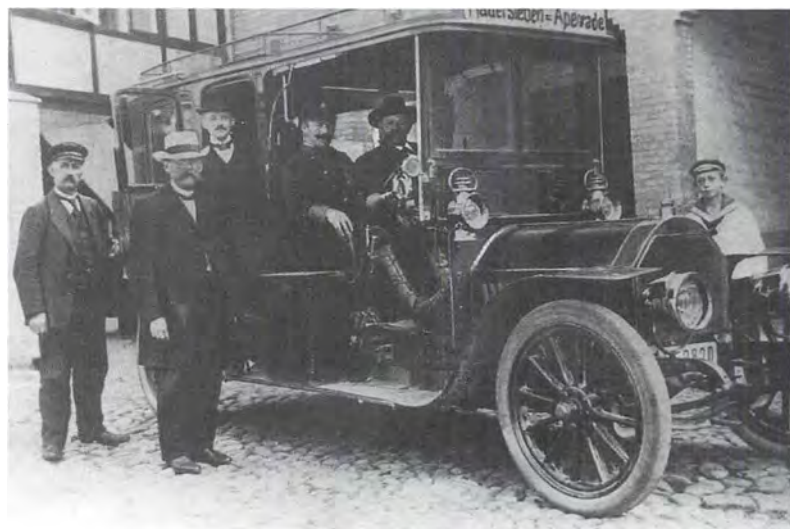

Et telegrafarbejdersjak, fotograferet på taget af Nørregade 37, hvor der var postekspedition fra 1904, indtil det nye posthus på Gravene stod færdigt i 1926. Manden i civil er telegrafmester Heinrich Julius Giese. Ingen synes at tage notits af de mangelfulde sikkerhedsforanstaltninger. Foto i HBA.

1914, Ryon-Hansen endda to, en Adler til fint brug og en mere simpel til praksis-besøg. Dr. Greisen gav i september 1913 byens ældste indbygger, madam Kollerup på Klosteret, en uforglemmelig oplevelse ved at køre hende en tur i sin bil på hendes 100-års fødselsdag. Også de vognmænd, der oprettede automobildroscher, må siges at høre til denne kategori. I april 1912 startede den første automobildrosche (af hvem vides ikke), og i august 1912 anskaffede vognmand Møller i Smedegade en bil med plads til fem passagerer. Prisen for droschekørslen kunne nok virke noget afskrækkende, for det kostede 50 pf. pr. km, og det svarede nogenlunde til en faglært arbejders timeløn. I denne forbindelse bør det nævnes, at Haderslev i 1906 havde fået sin første »taxa«, idet en vognmand Dehn fra Slesvig havde oprettet en droscheforretning i byen med to taxameterdroscher, men trækraften var her kun 1 HK. Hvor længe dette selskab fungerede, vides ikke. Tredje kategori af bilejere var nok den mindste gruppe, nemlig de personer, der ville være med på noderne og havde råd til det. Til dem hørte købmand N. Riis, Apotekergade 7, der i 1909 fik en bil til fire personer.

Skønt automobilfolket var meget fåtalligt, følte det dog behov for at stå sammen, og en automobilklub blev dannet i 1905, men iøvrigt ved vi ikke meget om den. I maj 1913 afholdt den en udflugt til Sønderborg, hvori deltog 14 automobiler.

Bilerne var før første verdenskrig ikke noget, der kunne give større trafikale problemer i byens gader, men alligevel kunne der nok opstå farefulde situationer, som f. eks. en markedsdag i juli 1909, da ikke mindre end to biler banede sig vej gennem markedsvrимlen, skønt Nørregade var afspærret. Den første kom heldigt gennem gaden, men da den anden skulle passere teltene,

I 1913 kørte den første bus på ruten Haderslev-Aabenraa. Den er her fotograferet i gården til Krauses hotel på Sønderbro, hvor hotelejer Johann Krause (1864-1944) selv ses ved siden af chaufføren. Samme år kom der busforbindelse til Christiansfeldt og Kolding, men i 1915 måtte alle ruter indstilles på grund af verdenskrigen. Foto i HBA.

En af de første biler i Haderslev blev kørt af mekaniker Weppeler, som her ses ved rattet med gæstgiver H. C. Hansen som passager. Billedet er taget ca. 1904 i gården til Storegade 52, hvor gæstgiver Hansen boede og drev sit gæstgiveri. Allerede i 1905 var interessen for det nye transportmiddel så stor, at der var grundlag for at oprette Haderslev Automobil-Club. Foto i HBA.

rev den et med sig. Heldigvis var der ingen glasvarer i teltet, men uden skade er det dog ikke løbet af. Tildragelsen samlede et helt opløb.

Allerede i 1906 var der planer fremme om en automobilforbindelse mellem Haderslev og Kolding, men den synes ikke at være blevet til noget, og først i 1913 blev der fast forbindelse mellem de to byer med to daglige forbindelser. Prisen var høj, 3 $\frac{1}{2}$ mk. for en returbillet. 1. august samme år etablerede handelsmand Martin Mikkelsen på Sønderbro i samarbejde med ejeren af dagvognen Haderslev-Hoptrup, vognmand Jens Tram, en rutebilforbindelse mellem Haderslev og Aabenraa med to daglige forbindelser. Det tog 1 time og 20 minutter for turen. Der var stor søgning til de to ruter, og i løbet af få måneder måtte der indsættes større biler med plads til 25-30 passagerer. Koldingrutebilen var endog udstyret med opvarmning og elektrisk lys.

Det blev imidlertid kun kort tid, disse busruter fungerede, for al bilkørsel, så vel privat som med passagerer, ophørte med den første verdenskrigs udbrud. Allerede den 3. sept. 1914 udstedtes forbud imod at sælge benzin og benzol.

RINDENDE VAND

I et tidligere afsnit er der fortalt om de ubehagelige følger, byens dårlige vand havde for befolkningen. Fysikus Hasselmann havde ført en ihærdig kamp for en forbedring af forholdene, men det blev nok alligevel en række alvorlige epidemier, først og fremmest koleraepidemien i Hamborg i 1892, som gjorde det klart for bystyret i Haderslev, at man nu måtte af med de mange sundhedsfarlige brønde.

Koleraepidemien i Hamborg udbrød i august 1892, og trods afspærringer og andre forsigtighedsregler, som straks blev indført af myndighederne, lykkedes det ikke desto mindre flere gange folk at komme med toget fra Hamborg og helt til Haderslev, ja en enkelt gang stod en kvinde fra Hamborg af toget i Haderslev og spadserede igennem hele byen uden på noget tidspunkt at blive stoppet! En sådan tildragelse kunne nok sætte sindene i bevægelse, og ikke mindre opskræmt blev man, da det i oktober 1893 forlød, at to matroser på et skib, der lå i Aarøsund, var døde af kolera. Det viste sig senere ikke at være kolera, men at holdningen i byrådet nu var ændret, ses af, at byrådet allerede i februar 1893 bemyndigede magistraten til at finde ud af, hvad det ville koste at forsyne byen med godt vand. Anledningen hertil var en klage fra byens læger over byens dårlige vand, og at det stadig var galt, fremgik af, at 200 brønde i juni 1894 blev kasseret.

Der gik dog nogle år, før der kom konkrete planer på bordet.

Det skete i 1896, da ingeniør Gabriel J. W. Galster fra Hamborg blev anmodet om at udarbejde et projekt til et vandværk. Galster foreslog i november 1896, at en højdebeholder til et vandværk enten kunne placeres på Eskærhøj ved Vandkunsten, hvor allerede hertug Hans den Ældre havde hentet vand til sit slot Hamborg, eller nord for byen ved Christiansfeldvej for at give et bedre vandtryk i byens højereliggende kvarterer. Selve vandværket skulle drives med to vindmotorer, og hele projektet skønnedes at ville koste 140.000 mk. (156.000 mk. nord for byen) plus udgifter til byggeplads. Det maksimale døgnforbrug var beregnet til 400 kubikmeter. Der blev fra flere sider, bl.a. fra borgmester Köster, rejst kritik af forslaget om at anvende vindmotorer, da selv et vandreservoir til ca. 14 dages forbrug ville kunne tømmes ved længere tids vindstille. Man henvendte sig til byen Greifswald, der havde et vandværk med vindmotorer, og indkaldte gas- og vandværksdirektør Pichler fra Rendsborg som ekspert, og begge frarådede med bestemthed brug af vindmotorer. Pichler mente endvidere, at der måtte flere undersøgelser til. De blev foretaget i juli 1897 og viste, at kildevandet ved Vandkunsten kunne yde ca. 550 kbm i døgnet, og at vandet var af rimelig god kvalitet, men at et iltningsanlæg til fjernelse af urenheder og jernindhold før eller senere ville være nødvendigt. Det samme gjaldt for kvaliteten af grundvandet ved Ejsbøl, hvor man også foretog en boring. Beregninger af anlægsudgifterne viste, at det ville være billigst at anlægge værket ved Vandkunsten på Eskærhøj, og i et møde den 1. sept. 1898, efter næsten to års forarbejder og forhandlinger, vedtog byrådet i princippet at bygge et vandværk. Indtil 200.000 mk., der skulle fremskaffes ved lån, bevilgedes til projektet.

Ved gennemførelsen af projektet valgte man ejendommeligt nok at følge ingeniør Galsters projekt med to vindmotorer som drivkraft. De skulle dog suppleres med en dampmaskine som reserve. Ifølge kontrakten med Galster, der blev afsluttet den 24. dec. 1898, skulle værket være færdigt til drift den 1. dec. 1899, og prisen var sat til 156.735 mk. (de samlede udgifter blev dog 238.000 mk.).

Allerede i maj 1899 var hovedvandleddningen, der lagdes med 7-tommerrør, nået til Sønderbro, og i juni nåede man frem til Stormklokken. Samtidig lagde man stikledninger i form af blyrør ind til de kun 380 forbrugere, der da var tilmeldt. Et år senere, da værket var i fuld drift, var der tilsluttet 650 huse med ca. 1800 husholdninger og 6500 personer. Kun ca. 300 husholdninger i ca. 150 huse havde således ikke vandtilslutning. Efter samråd med byens brandkommission besluttede man endvidere at montere 51 brandopstandere rundt omkring i byen.

Haberstev, den 6. Septbr.

Kvifer og Breve under Koleræpidemien. Ikke saa Mennesker nære i denne Tid Frygt for at modtage Breve og Kvifer fra Hamborg. Der skal imidlertid ikke være nogen Fare for, at Koleræsmitten forplantes ad denne Vej. Vi meddelte forleden et Mefferat af et Foredrag om Koleræfaren, som var bleven holdt i Hensborg, og i hvilket det ogsaa blev fremhævet, at Frygten for at modtage Kvifer og Breve fra Koleræsmittede Byer, var ugrundet. Vi kunne yderligere som Bevis for Rigtigheden af denne Opfattelse anføre, at den bekendte Professor Koch har udtalt følgende om denne Sag: „Vi vide, at Koleræen endnu aldrig er kommen til os igjennem Varer paa Vejen fra Indien. Ingeniøder have Breve eller Postsendinger bragt Koleræen, selv om de ikke vare gennemslutne og røgede, hvilket nu ofte sker. Naar man undersøger de enkelte Epidemier, viser det sig, at Koleræen overhovedet aldrig er kommen til os paa anden Maade, end gjennem Mennesker.“ — Smitstoffet kan nemlig ikke udbredes videre i tør Tilstand. Derfor er der heller ikke saa stor Fare for, at Smitten føres videre med de Rejsendes Dvertsj, hvorimod Vaccillerne let kunne forplante sig gjennem brugt Linned, som er fugtigt af Svøb. I tør Tilstand vil Koleræbacillen i Løbet af kort Tid miste Smittevænen.

Frygten for koleræens smitteveje var så stærk, at Modersmaalet 6.9.1892 fandt det nødvendigt at tilbagevise rygter om, at bacillerne kunne overføres med post.

På trods af modstand fra byens sagkyndige blev der opsat vindmøller på Eskærshøj. De skulle med en damppumpe som reserve sørge for det rette vandtryk. De første år fungerede de perfekt, men de var udsat for en kraftig nedslidning, hvilket indebar et mærkbart fald i effektiviteten i takt med stærkt stigende støjgener, således at nogle forbrugere kun fik »larm i stedet for kildevand«. Resultatet blev, at vindmotorerne blev demonteret og solgt som gammelt jern. I forgrunden ses maskinhuset, og de to jordhøje i baggrunden er højdebeholdere, som hver rummede 1570 kbm vand. Højdebeholderne lå i kote 26 m over daglig vande. Foto i HBA.

Allerede den 20. nov. 1899 kunne vandoppumpningen begynde, men den 23. sprang et hovedvandrør på Sønderbro, og da også et rør i Storegade nogle uger senere sprang, var leveringen af vand noget uregelmæssig, og man besluttede derfor i den første tid ikke at opkræve nogen afgift.

Der kom desuden en del klager over, at vandet i mange tilfælde havde en næsten mælkeagtig uklarhed, som forbrugerne frygtede var sundhedsfarlig. For at berolige publikum blev der foretaget nye vandundersøgelser, der viste, at der ingen fare var, men det anbefalede dog at anskaffe et iltningsanlæg. Klagerne forstummede ikke foreløbig, og det var især forbrugerne ved ledningsnettets yderste udløbere, bl.a. på byens sygehus og i etablisementet Tivoli på Christiansfeldvej, som fortsatte kritikken. Tilsyneladende vendte mange beboere tilbage til de gamle brønde, og byrådet vedtog derfor den 8. aug. 1901 at pålægge enhver forbruger et årligt minimumsforbrug på 5 mark, svarende til 25 kbm. Et forslag om at lukke alle byens brønde blev dog afvist. En underskriftsindsamling i oktober-november 1901 med anmodning om at få borttaget vandure så byrådet stort på. Det fastholdt kravet om et minimumsforbrug på 5 mk., men nedsatte dog målerlejen, ligesom det blev besluttet at indbygge skyllesluser til udskylning af ledningsnettet. Et iltningsanlæg blev først etableret i 1935.

Hendrik Chr. Færdig fortsatte faderens forretning i Apothekergade 3, indtil han med sin søn, Jørgen Peter Færdig, som kompagnon flyttede til Bispegade 1 ca. 1910. Henrik Chr. Færdig valgte at optere for Danmark, og først i 1890 blev han preussisk statsborger. Den voksende erkendelse af den dårlige vandkvalitet i byen gav rigeligt med blikkenslagerarbejde til firmaet, der da også fik en levetid på ca. 110 år i Haderslev. Landsarkivet for Sønderjylland.

Efterhånden mindskedes klagerens antal, men der blev snart årsag til nye klager. Vindmotorerne var udsat for stærkt slid og frembragte efter få år en stærk larm, der nåede helt ind over byen. I marts 1908 opgav man at ofre yderligere på reparation af vindmotorerne og besluttede at installere et nyt damppumpeanlæg med en 25 HK dampmaskine.

Ved kommunesammenlægningen i 1910 nedlagdes ca. 4 km nye hovedledninger, og en række ejendomme i Gl. Haderslev, Sdr. Otting og Ladegård I fik indlagt vand. Da bebyggelsen i de ydre højtliggende kvarterer skred hurtigt frem, blev der i stigende grad problemer med vandtrykket, især nord for Gammelting, og i 1912 blev der derfor installeret et automatisk, elektrisk pumpeværk syd for byens sygehus. Anlægget var imidlertid ikke driftsikkert og havde endvidere den ulempe, at det tog vandet fra andre forbrugere, bl.a. på Aastrupvej. Ordningen kunne således kun betragtes som midlertidig, men en permanent løsning kom først med bygningen af et vandtårn i 1924.

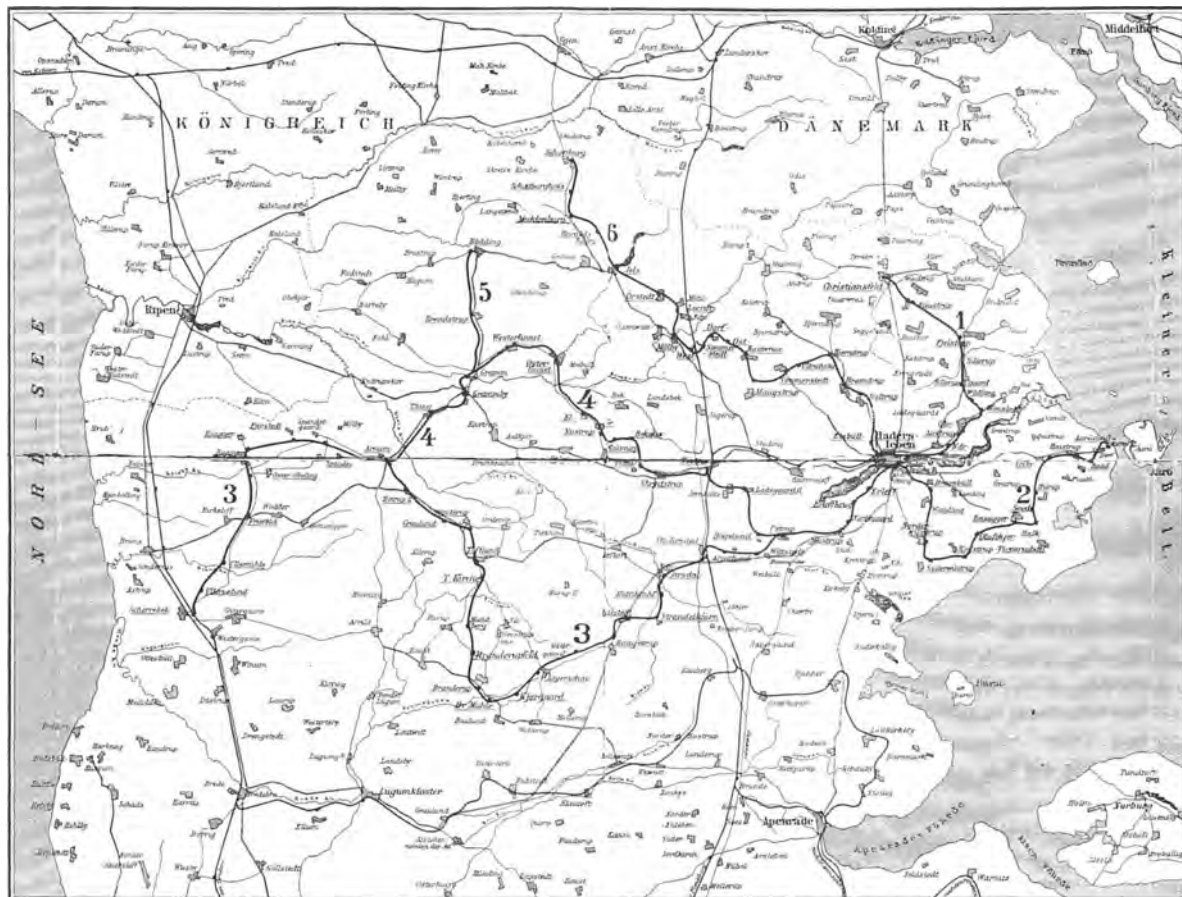
Under økonomisk højkonjunktur

SKIBSFART OG SMÅBANETRAFIK

Fr. Faber, hvis morfar var kommunal vejermester, skriver i sine erindringer om havnen bl.a. følgende: »Helt ude for enden af Østergade og Skibbrogade ligger havnen. Den er meget lang. Den begynder der, hvor »Helene« ligger. Så er der et godt stykke hen til »Falke«, der kun er i Haderslev om sommeren, og så en plads før og efter til sejlskibe. Men så kommer den store havn, hvor der kommer enorme tre- og firemastede sejlskibe med tømmer til »Hansborg«, Paul Christiansen og et par stykker til, og store dampere med korn til Outzen og Sievers og Speth og kul til Holm og Molzen. Sejlskibene og de store dampere kan ikke komme ind ad fjorden selv. De skal have lods ombord. Dem er der to af. Lods Østergaard, der bor i Ørbyhage, som bringer skibene ind, og lods Falkenberg, der bor i Skibbrogade og lodser dem ud. Men de fleste sejlskibe, både store og små, bliver slæbt ind og ud. Det ordner »Helene«, så den har nok at gøre, for om vinteren, når fjorden er frosset til, er den også isbryder, og bag-efter sejler kaptajn Clausen den til Kiel, fordi han skal have sin kedel rensat. Når der kommer skibe med korn, skal morfar ned og veje ved havnen. Så står han på en bro, hvor han får kornet op på en vægt i sække, der siden bliver kørt væk til den kornhandler, der har købt dem«.

Den livlige aktivitet, som fremgår af dette lille erindringsglimt, afspejles også i den stærkt forøgede trafik og vareudveksling mellem skib og bane og mellem by og land, som havnens udvidelse, fjordens uddybning og amtsbanernes anlæggelse havde skabt grundlag for.

Mens den samlede indgåede skibstonnage i 1890erne lå på 40-50.000 kbm om året, var den i 1905-06 steget til 80-90.000 og 1910-11 til ca. 130.000 kbm. Selvom der var tale om skibstonnage, viser tallene dog, at mængden af gods må være steget betydeligt. En væsentlig del af det gods, som kom til havnen med skib, gik videre med småbanerne ud over hele amtet. Mængden af det udførte gods fra småbanegården udgjorde i 1901 kun ca. 9000 tons, men da havneudvidelsen og fjordens uddybning i 1903 var afsluttet, steg denne mængde til 27.000 tons i 1904/05

og lå 1907-10 på ca. 55.000 tons. Det var op imod halvdelen af småbanernes samlede godsmængde, der således havde sit udspring i Haderslev, og heraf må langt den største del nok være kommet fra havnen.

Også med statsbanerne transporteredes gods til byen. I 1890erne lå mængden af gods her på 15-18.000 tons om året, fra ca. 1900 lå den ret konstant lidt over 30.000 tons og nåede i 1910 op på 38.000 tons. Der var altså ikke tale om nær den samme vækst som på havnen.

Blandt de varer, der indførtes, dominerede landbrugets råstoffer stærkt. Der var især tale om foder- og gødningsstoffer. Mængden af byg indført via havnen steg fra ca. 4000 tons årligt omkring 1900 til ca. 16.000 i 1911. Oliekageindførslen lå omkring 1900 på 3-4000 tons og i 1911 på 11.000. På statsbanegården svingede tallene for oliekgager ret kraftigt, men lå omkring 1900 på ca. 2000 tons, 1911-13 på 3600-6000 tons. Gødningsstoffer i større mængder indførtes kun over statsbanegården. I 1902 var der kun tale om ca. 1200 tons, mens mængden 1910-13 lå på 5-6000 tons.

Publikums-oversigtskort over Haderslev Amts Jernbaner i 1910, da banelinieme var fuldt færdigudbyggede og forbandt amtsbyen med sit store opland:

- 1: Haderslev-Christiansfeld
- 2: Haderslev-Aarøsund
- 3: Haderslev-Ustrup-Agerskov
Armum-Skærbæk
- 4: Haderslev-Ustrup-Vojens-
Gram-Armum
- 5: Gram-Rødding
- 6: Haderslev-Skodborg

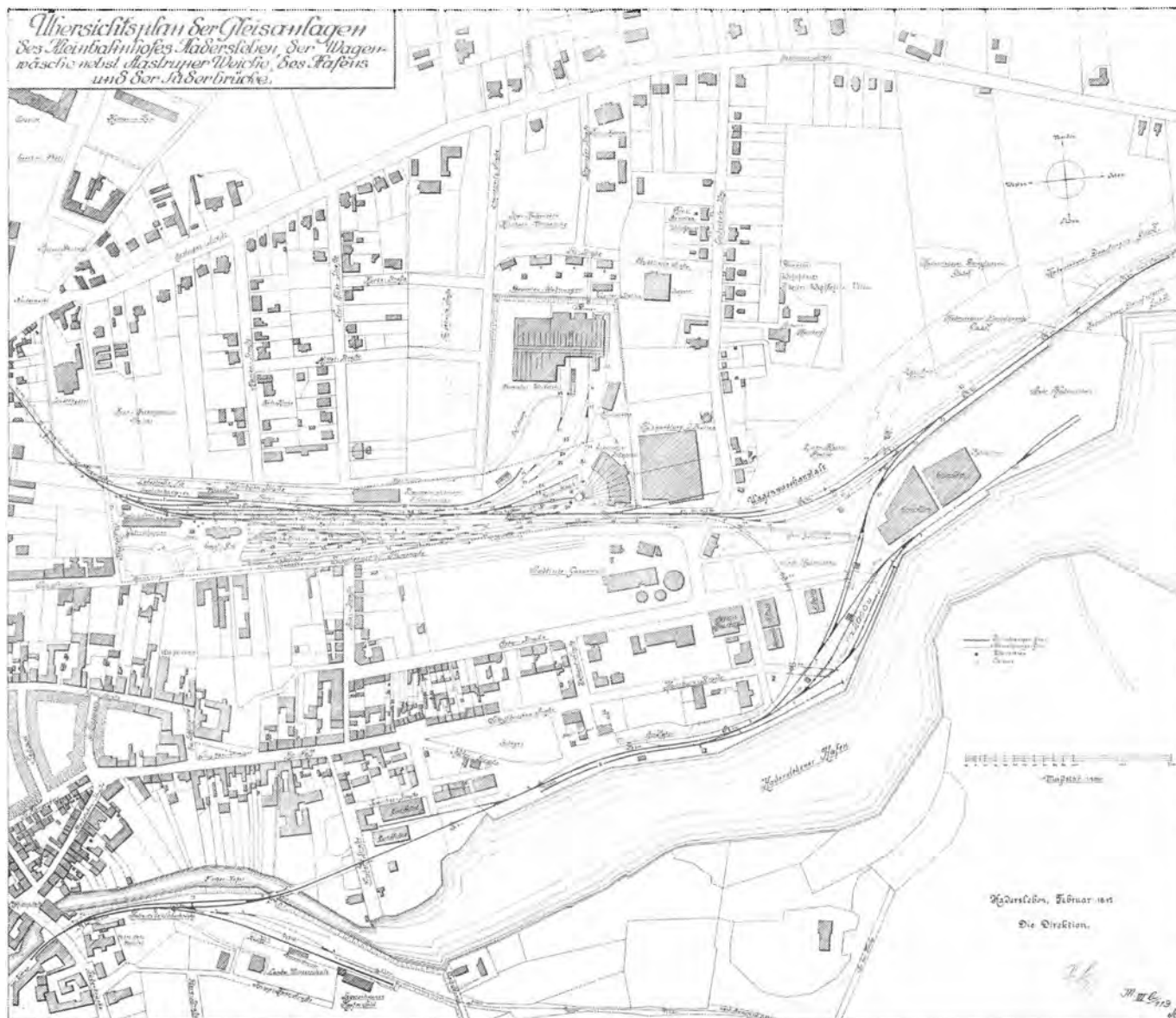
*Kort fra Egon Weber Paulsen: »Roman-
tik i røg og damp« (Kbh. 1971) ved s.
32.*

Byggematerialer, især træ, var nu som tidligere en af de helt store varer på havnen. Mængden svingede meget, afhængigt af byggeriets omfang. Den steg meget kraftigt i slutningen af 1890'erne og lå fra 1898 på 12.000 kbm. Den toppede i 1906-07 med 17-18.000 kbm og lå herefter på 9-10.000 kbm. Også for indførslen af mursten kan de samme svingninger iagttages. Her toppede mængden med ca. 6.500 kbm i 1908.

Haderslev blev i disse år et vigtigt indførselssted for cement, bl.a. fra Danmark. Omkring århundredskiftet indførtes kun ca. 600 tons om året, men fra 1905 steg mængden og nåede fra 1910 op på 5-6000 tons om året. Det var Paul Christiansen, der var hovedmanden bag denne store indførsel af cement, der blev afsat over hele Slesvig.

Den vare, som nok først og fremmest kom til at præge trafikken på havnen, var kullene. Mængden af indført kul lå 1897-98 på 2-3000 kbm, 1899-1902 på 10.000 kbm, hvorefter den steg støt indtil 1908, hvor ca. 37.000 kbm kul indførtes til Haderslev havn. Herefter faldt mængden, men lå dog stadig på 25-30.000 kbm. Også med jernbane førtes kul og koks til Haderslev, men mængden steg her kun fra ca. 8000 til ca. 12.000 tons. Her viste det sig altså, at havnen forstod at erobre en formodentlig meget stor del af de kultransporter, der hidtil var gået via banen fra nabohavnen i Aabenraa ud til bl.a. de mange mejerier i amtet.

Kullene ankom som regel til havnen i meget store mængder, f.eks. ankom i 1900 en stor engelsk kuldamer. Det krævede ret betydelig arbejdskraft at losse sådanne store skibe ikke alene med kul, men også med korn, for næsten alt lossearbejde foregik ved håndkraft. På havnen fandt mange arbejdere da også beskæftigelse, og Peter J. Møller har i sine erindringer fortalt om en af dem. Hans far, Morten Møller, var havnearbejder, »og det var nok et sjak, der var ligeså »fagstolt og bevidst« som håndværkerne. Dem var der ingen der skulle kommandere med. Men et slid var det. Alt skulle hejses op med håndkraft. Kornsække og lignende slæbtes til lager på de efterhånden krumbojede rygge. De få kraner, der fandtes, skulle også drejes med håndkraft. Teknikken var nok ved at rykke ind på fabrikkerne; men det varede meget længe, før maskinerne kom den billige arbejdskraft til hjælp. Værst var det dog, når et skib skulle have ballast herfra. Det var jo i sejlskibenes tid, og kaptajnerne ville nødigt kastes rundt på havet i stormvejr som en gummibold. Ballasten var grus og sten, som blev gravet ud af bakken syd for havnen, der efterhånden blev et fladt område. I trillebøre kørtes materialet ud på en pram, der sejlede det ud til skibssiden, hvor det med store skovle blev kastet ombord. Ballasten var både for kaptajn og reder ikke indtægtsgivende, så de jagede med arbejderne, som om disse var negerla-

Kort over amtsbaneanlæggene i den østlige del af Haderslev, udarbejdet i 1912. Udover det komplicerede skinneanlæg, der forbandt amtsbanegården med de fire hovedlinier ud af byen, giver kortet et væld af detaljer om udbygningsgraden af denne del af byen kort før verdenskrigens start. Bemærk bl.a. at Rolighedsvej og den østlige del af Dalgade endnu ikke er anlagt. HBA.

Amtsbanegårdens perron, ca. 1905. For det meste var der hektisk aktivitet ved togenes ankomst og afgang. Midt i billedet ses stationsforstander Witt på vej frem for at give afgangssignal. Bemærk at perronen er oplyst såvel med gas- som elektrisk lys. Foto i HBA.

ver. Ved dette arbejde gik manganen bomstærk arbejder ned. Far holdt ud, meget længe, men til sidst måtte han også sige fra ved dette slæb. Det var ryggen og benene, der ikke kunne holde til det«.

Havnen var en vigtig arbejdsplads, hvor mange arbejdere fandt beskæftigelse. I 1911 nævnes der således ca. 100 medlemmer af en havnearbejderforening, men havnearbejderne var ufaglærte og blev kørt hårdt af deres arbejdsgivere, især kulhandlerne. Derfor blev havnen også et af de steder, hvor der oftest var konflikter mellem arbejdsgivere og arbejdstagere.

Også småbanerne blev en stor arbejdsplads. I Haderslev var der i 1911 bosat 102 personer, der var ansat ved jernbanen, dvs. både statsbanerne og småbanerne. Heraf var dog langt de fleste, formodentlig 3/4, ansat ved småbanerne (i 1895 var der 24 jernbanefolk i byen). Men banen beskæftigede ikke kun lokomotivførere, fyrbødere, togførere, stationspersonale og »Weichensteller«, som de lavest ansatte ved banerne kaldtes. På banernes store værksted var ansat mange forskellige håndværkere, bl.a. smede, snedkere og malere, og i april 1912 nævnes her ialt 98 beskæftigede (oktober 1913: 74). Alt i alt må småbanerne nok siges i årene fra ca. 1910 at være byens største arbejdsplads med 150–200 beskæftigede.

De allerfleste af de ansatte ved småbanerne var »Beamten«, dvs. funktionærer med funktionærstatus og -rettigheder. Der fandtes en »Verein der Angestellten der Kleinbahnen des Kreises Hadersleben«, som havde alle fastansatte som medlemmer. Også ved småbanerne forekom et par enkelte gange arbejderuroligere-

der, men det var hovedsagelig de lavestlønnede, dvs. de ufaglærte banearbejdere, der kunne tillade sig noget sådant.

Småbanernes betydning for byen har været meget omdiskuteret. Man har i vurderingen heraf nok især heftet sig ved de udgifter og den gæld, som de lagde på først og fremmest amtets skatteydere, ligesom de grimme stationsbygninger, banernes snoede forløb og den dermed forbundne lange rejsetid nok har været medvirkende til en negativ vurdering af banernes betydning. Man kommer imidlertid ikke udenom, at banerne efter datidens forhold var hurtige og bekvemme forbindelsesled mellem land og by. Desuden forøgede de afsætningsmulighederne for landbrugets produkter, lettede dets tilførsel af produktionsmidler og medvirkede til en betydelig opgang i Haderslev bys næringsliv. De var endvidere en medvirkende årsag til, at der rundt om i det store amt voksede små stationsbyer op.

Antallet af rejsende med småbanerne til og fra Haderslev var i

Trafikken på havnen var blevet væsentlig øget efter de store havneudvidelser og uddybningen af fjorden i 1902, og da både de smalsporede amtbaner og de bredsporede statsbaner var fort til havnearbejdet, styrkedes grundlaget for den økonomiske vækst i byen. Den øgede aktivitet på havnen skabte et stadig stigende behov for arbejdskraft, især af havnearbejdere. Disse var i begyndelsen kun dårligt eller slet ikke organiseret, og arbejdet var både hårdt og ringe betalt. Først fra 1911 kom der en magtfuld fagforening for havnearbejderne, men inden da havde der allerede fra 1903 fundet arbejdsnedlæggelser sted, som, skønt de ikke havde omfattet særlig mange arbejdere, havde været særdeles mærkbare for arbejdsgiverne. Foto i HBA.

1900/01 ca. 83.000 og steg efter Aarøsund-banens åbning i 1903 til 132.000. I 1904/05 efter Toftlundbanens åbning lå tallet på ca. 168.000, på hvilket niveau det holdt sig op til 1. Verdenskrig. Især om mandagen, den ugentlige markedsdag, var trafikken til byen stor. Der måtte indsættes ekstravogne, og ved de store markeder indsattes ekstratog.

Banerne havde ikke alene stor betydning for godstrafikken, men også for kvægtransporten, især af svin. I 1900/01 ankom ca. 4400 dyr til Haderslev småbanegård, i 1907/08 og 1908/09 ca. 21.000. Heraf var langt de fleste svin. En stor del af kreaturerne blev omladet til statsbanerne for viderebefordring til karantæne-stationen i Aabenraa, men også for svinene gjaldt, at der var tale om transit. Om den travlhed, som svinene gav på småbanegården, fortæller vejermesterens barnebarn Fr. Faber i sine erindringer: »Det er helt ovre på den anden side af skinnerne, hvor der ligger et langt træskur med en hel masse store båse. Midt i skuret er der et lukket rum med et par borde, to stole og en kreaturvægt. Her kommer bønderne med deres vogne og leverer svin, der under udfoldelse af megen grynten og hysten, fordi de får tærsk med spanskrør af nogle driverter, bliver gennet ind i de forskellige svinekræmmers båse. Lidt senere kommer det ene tog efter det andet med svin alle vegne fra, ofte 200-300, og når alle båsene er næsten fyldt kommer morfar og jeg. Vi har siddet og ventet i stationskroen sammen med svinekræmmerne og fået kaffepunse, grogger og sodavand. Så begynder vejningen under et græsseligt spektakel og mange eder og endnu flere tærsk. Når svinet er vejet, noterer morfar det på en vejeseddel og råber det over til svinekræmmeren ved det andet bord. Svinet bliver jaget ud i en anden bås, men får først smurt en klat maling på, der er blå, rød eller grøn, så man kan se, hvem der skal betale det, når det er slagtet og hænger på en krog i tværstribet tilstand«.

Småbanernes betydning for byen lå ikke blot i de mange mennesker og det gods, som de bragte til byen. Småbanerne fik også – om end indirekte – en ikke ringe indvirkning på byens forretningsstruktur. Banegårdens placering på Jomfrustien ikke langt fra byens hovedgade Nørregade bevirkede, at byens største forretninger og servicevirksomheder efterhånden koncentreredes omkring aksen Jomfrustien-Gravene. Det var især en bydel, som denne udvikling ramte, og det var området omkring Naffet og Slotsgrunden. Andreas Thomsen fortæller i sine erindringer, »at Naffet og Slotsgrunden, før amtsbanen blev anlagt, var et ikke uvigtigt forretningskvarter i byen med en række butikker og flere gæstgiverier. Sagen er den, at folk fra Aastrup, Vonsbæk, Ørby og Ørbyhage, fra Sillerup og Fjelstrup og længere nordpå kom kørende ind til byen ad Aastrupvej, for så at svinge ned mod hav-

neterrænet og spænde fra på Naffet eller Skibbrogade eller på Slotsgrunden, og her handlede man så tit hos kvarterets købmænd. Efter amtsbanens fremkomst kom den ugentlige store invasion fra landet østpå om mandagene ind til Jomfrustien og til Sønderbro«. Det fik konsekvenser for de handlende og gæstgiverierne i dette område. Mens der i 1895 fandtes seks gæstgiverier i denne ende af byen, var der i 1911 fire, hvortil dog kom et nyt, nemlig restaurationen »Hansborg« ved havnen. Købmand Sohl opførte ganske vist i 1904 sin store ejendom på Naffet 28, men hans forretning hørte ikke længere til byens største, og købmand J. C. Holms gamle købmandsgård Slotsgrunden 7 stagnerede og lukkede i 1921.

Sønderbro og Lavgade nød dog i nogen grad godt af Sønderbro station, hvor togene kom ind fra Haderslev Næs og fra vesteramtet. Her fandtes fra gammel tid en hel del gæstgiverier, og for dem betød Sønderbro station god omsætning. Inden for en radius af ca. 100 m lå der 12 gæstgiverier. På Sønderbro var der kolonialhandlere i nr. 8, 14 og 23 samt i Møllepladsen 2, 3 og 5, Lavgade 4, 10 og 12 samt Torvet 2, og også disse havde god afsætning hos småbanens passagerer.

INDUSTRI

I løbet af 1890erne bedredes de økonomiske konjunkturer, og en højkonjunktur satte ind, der med enkelte mindre tilbageslag varede ved helt frem til 1. verdenskrigs udbrud. Også i Haderslev fik man denne højkonjunktur at mærke. Både beskæftigelsen og investeringerne øgedes, og en del nye firmaer etablerede sig. Byens gamle firmaer var dog stadig dominerende med hensyn til antallet af beskæftigede.

M. Hansens tobaksfabrik klarede sig godt, efter at den var blevet næsten enerådende på skråtobaksmarkedet i provinsen Slesvig-Holsten. I midten af 1890erne nåede fabrikken op på at beskæftige 152 arbejdere, ved år 1900 lå antallet på 126, men i 1908 toppede det med 191. År efter år kunne der meldes om stigende afsætning af skråtobak, men en voldsom forhøjelse af tobaksbeskatningen i 1909 betød et fald i afsætningen, som først synes overvundet i 1913. Nogen udvidelse eller væsentlig ændring i fabrikkens bygninger, der lå i Storegade langs med Bispebro, skete ikke.

Beskæftigelsen på Fuglsangs bryggeri steg fra 30 i 1888 til 87 i 1900. Bryggeriet blev i 1893 delt i to afdelinger, maltfabrikken under ledelse af Sophus Fuglsang og bryggeriet under ledelse af Chr. Fuglsang, begge sønner af bryggeriets grundlægger Søren Chr. Fuglsang. Væksten i antallet af beskæftigede var en følge af

Bryggeriet Hansborgs bygninger, set fra syd ca. 1940. Som en modvægt til Fuglsangs bryggeri besluttede dansksindede kredse med Julius Nielsen, Damager, som primus motor at etablere endnu et bryggeri i Haderslev. Det blev bygget på Lindedal, og produktionen var lagt an på hvidtøl og sodavand, primært fordi afholdsbevægelsen var stærkt repræsenteret i bryggeriets ledelse. Fuglsang var dog en svær konkurrent, især fordi dette bryggeri havde monopol på levering til de mange amsbanestationers restauranter. Under indtryk af den stadig dårligere økonomi mildnedes principperne, og Hansborg begyndte at brygge øl af pilsnerstyrke. Lige meget hjalp det, og bryggeriet måtte likvidere efter en snes års aktivitet. Bygningerne rummede siden mange virksomheder, bl.a. ægpakkeri. Nedrevet ca. 1990. Foto i privateje.

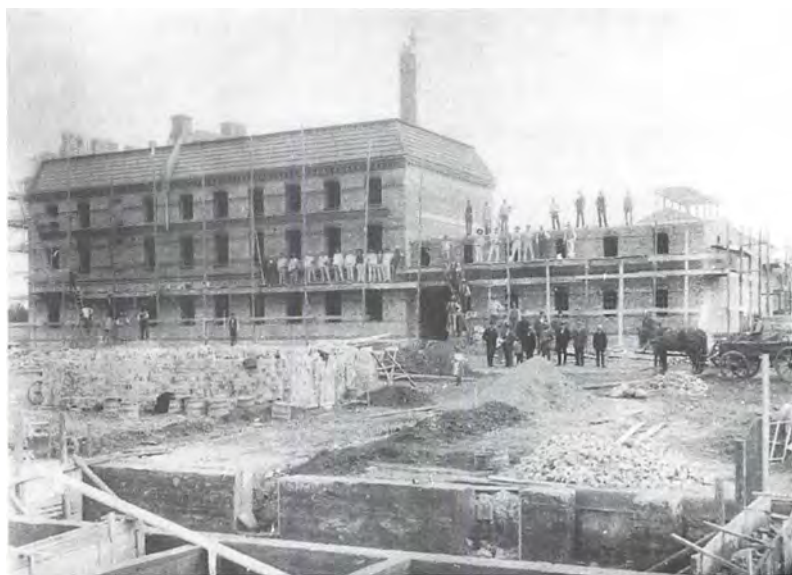
bryggeriets voldsomme ekspansion i disse år, hvor der bl.a. opførtes tre store 3-4 etages bygninger ved Ribe Landevej. En voksende del af produktionen eksporteredes, men beskæftigelsen svingede med konjunkturerne og nåede i 1908 ned på 15 på bryggeriet og 21 i malteriet. Ved verdenskrigens udbrud lå det årlige salg på 16.000 hl lagerøl og 6.000 hl hvidtøl.

I 1901 fik Fuglsang konkurrence fra et nystartet og helt moderne ølbryggeri, kaldet »Hansborg«, som blev opført ved Lindedal. Bryggeriet var et andelsforetagende, der havde en kapital på 225.000 mk., og det bestod af ca. 400 andelshavere med ialt ca. 850 andele á 250 mk. Langt de fleste af andelshaverne var gårdejere fra byens opland, og bryggeriet var delvis vendt imod Fuglsang, der kun købte meget lidt af sin byg lokalt. Tanken var, at det nye bryggeri skulle aftage byg fra Haderslevs opland, og så gjorde det naturligvis heller ikke noget, at den tyskorienterede Fuglsang fik lidt konkurrence fra et dansk bryggeri. Bryggeriet blev da også stærkt angrebet fra tysk side. Redaktør Strackerjan ved Schleswigsche Grenzpost angreb i 1905 tilsynsrådets formand Julius Nielsen for at have lokket folk til at stikke penge i et alt for risikofyldt foretagende, ligesom det antydedes, at selskabet overtrådte andelslovens bestemmelser vedrørende overbebyrdelse med gæld. Begge beskyldninger blev erklæret for ubeføjede, og Strackerjan blev i 1906 ved landsretten i Flensborg idømt en bøde på 200 mk.

Bryggeriet gik imidlertid ikke særlig godt. Forbruget af hvidtøl var trods alt for lille til, at to bryggerier kunne eksistere heraf, ligesom Fuglsang forstod at opretholde sit monopol på alle leverancer til småbanegårdene. I 1904 begyndte man derfor at producere bajersk øl, og det betød et noget bedre resultat, men først i 1910 var det samlede tab på hvidtølsproduktionen på ca. 50.000 mk. afskrevet. Selskabets øl fandt efterhånden afsætning over store dele af Nordslesvig, bl.a. også i Flensborg, men første verdenskrig medførte ret betydelige tab, der i 1916 nåede op på 70.000 mk., og derpå likviderede bryggeriet.

I 1889 startede et andelsmejeri i Storegade 87. Der opførtes en bygning med dampmaskine og to centrifuger, mens skorstenen fra N. H. Jørgensens dampbageri i 1873 blev genanvendt. Her beskæftigedes i 1900 5 arbejdere. Et privat mejeri startedes af Chr. M. Nissen i Storegade 35, hvor der i 1911 installeredes en dampmaskine, men antallet af beskæftigede var her kun ganske ringe.

Haderslev Slotsvandmølle var i 1886 blevet overtaget af ritmester Ernst v. Düring for 144.482 mk. En hypotek på 100.000 mk. i møllen blev i januar 1889 udbudt til salg. Haderslev by forsøgte at erhverve den for herved at kunne overtage møllen, som

Fleischwarenfabrik, som her ses ved rejsegildet i 1898, lå ved Aarøundvej i området, hvor nu Olaf Ryesvej møder Rabensvej. Denne arbejdsplads skulle på både godt og ondt komme til at sætte sit præg på Sdr. Otting kommune i århundredets start. Fabrikken, som var det første forsøg på at industrialisere det gamle slagterhåndværk i Haderslev, gav arbejde til mange, men de økonomiske transaktioner, som havde tæt forbindelse til byggekonsortiet og Privathanken skulle vise sig katastrofale, da konjunkturerne dalede i årene op mod verdenskrigen. Fabriksbygningerne blev nedrevet i begyndelsen af 1920'erne, mens direktør- og funktionærboligen stadig ligger på Aarøundvej 20. Foto i HAM.

man ønskede indrettet til elektricitetsværk. En række dansksindede borgere, der nødigt så den gamle danske mølle gå over på tyske hænder, kom imidlertid kommunen i forkøbet. De stiftede et aktieselskab med en aktiekapital på 100.000 mk. og erhvervede på denne måde møllen, der i de følgende år udviklede sig til et sundt og godt foretagende med 12-14 beskæftigede. Aktiekapitalen forøgedes i 1900 til 200.000 mk., og i 1904 udvidedes den gamle møllebygning fra 1827 med en stor treetages bygning, hvori var indlagt en turbine, og i 1908 øgedes kraften yderligere, da en dampmaskine blev installeret.

Haderslev fik ikke noget egentligt slagteri i denne periode, men en pølse- og konserverfabrik blev grundlagt i 1898 i Sdr. Otting. Firmaets initiativtager var kreaturhandler Nis E. Mörck, der sammen med et par andre kreaturhandlere og slagtere lod opføre en meget stor fabriksbygning. Allerede i 1900 blev selskabet omdannet til et kommanditselskab, da firmaet Schülke og Mayer i Hamborg indskød 150.000 mk. Produktionen var ganske betydelig, f. eks. leveredes i februar 1900 11 tons pølser og røgede skinker i én sending, og langt den største del gik sydpå til tyske storbyer og badesteder. I 1903 opsagde Schülke og Mayer samarbejdet, og firmaet blev derfor i februar 1904 omdannet til et aktieselskab med en kapital på 125.000 mk. J. Finger fra Bremerhaven blev ansat som direktør, og fabrikken blev betydeligt udvidet, bl.a. med køle- og lufttøringsanlæg. Årene 1906-1907 og 1909 gav de bedste dividender på hhv. 8 og 5 %, men ellers gav firmaet de fleste år tab og måtte også lide den tort at blive anklaget for landsretten i Flensborg for at bruge for dårligt kød

til sine varer. I 1913 var en sanering af firmaet nødvendig, det fik tilført ny kapital, bl.a. fra Privatbanken, og aktierne blev nedskrevet med 50 %. To år senere måtte firmaet inidlertid likvide-re med en gæld på 360.000 mk., heraf 250.000 mk. bankgæld. Fabriksbygningerne blev solgt for kun 58.000 mk., og kreditorer og aktionærer led store tab, bl.a. var fabrikkens fallit medvir-kende til Privatbankens konkurs.

De erhvervsgræne, der ekspanderede stærkest i denne periode, var især byggebranchen og snedkerierne. Byggeriets betydelige omfang betød beskæftigelse for et stort antal murere og tømrere, men kun hos N. Jürgensen ved vi, hvor mange der var beskæf-tigede. N. Jürgensen blev i disse år byens største byggeforretning og havde i 1899 91 arbejdere ansat og i 1900 ikke mindre end 121. I 1899 investerede firmaet i et træforarbejdningsanlæg bag Laurids Skaugade 40. Ved hjælp af en dampmaskine blev to rundsave, en høvlemaskine, en blok- og en båndsav drevet. Her forarbejdedes tømmer ikke alene til firmaets egne, men også til andre byggefirmaers nybyggerier, bl.a. Paul Christiansens. Dette firma gik dog mere og mere over til at handle med byggemate-rialer, bl.a. dansk cement, som firmaet indførte i store mængder, og i 1907 blev byggevirksomheden helt nedlagt. Også Stadtrat C. P. Raben, en anden af byens gamle murermestre, gik over til kun at handle med byggematerialer, bl.a. investerede han i det nye teglværk på Aastrupvej. For mange af de nye murer- og tømrer-mestre blev det almindeligt, at de opførte huse for egen regning og derefter enten solgte dem eller lejede dem ud. Det gælder bl.a. tømrermester M. Nielsen, der opførte etageejendomme på Lindedal, og Anton Usbeck, der opførte mange villaer i Sdr. Otting.

På Aastrupvej anlagdes i 1898 et stort teglværk, grundlagt af tandtekniker Johannsen, malermester Hans Magnussen og mu-rermester C. P. Raben. De købte 10 tdr. land øst for Jørgenslyst for 21.000 mk. og anlagde en teglovn med dampdrift og en 35 m høj skorsten. Allerede i 1901 overtog firmaet Holm og Molzen i Flensborg Johannsens andel i selskabet, der havde en andelskapital på 78.000 mk. Teglværket blev grundlagt netop på det tidspunkt, da nybyggeriet for alvor satte ind i Haderslev, og det havde især i de første 4-5 år af det nye århundrede god afsæt-ning. Teglværket beskæftigede i begyndelsen ca. 10 arbejdere, fra 1906 ca. 20. Arbejderne kom hovedsagelig udenbys fra og arbej-dede som sæsonarbejdere. Syd for fjorden lå endnu et teglværk, ejet af gårdejer Grøftholdt, Helenesminde.

Også handelen med tømmer tog et betydeligt opsving, og fle-re store tømmerhandler og savværker udviklede sig i denne peri-ode. I 1891 startede åbenråeren Waldemar Paulsen et lille sav-

værk ved Simmerstedvej. Her installeredes i 1892 en dampmaskine på 20 HK til drift af savværkets maskiner; dampkedlen blev alene drevet af de mægtige dynger af høvlspåner og savsmuld, som træforarbejdningen efterlod. Chr. Hübbe, der blev ansat som disponent her i 1892, har i sine erindringer fortalt om arbejdet på savværket i 1890'erne. Han var i begyndelsen også håndlanger ved maskinerne. »På den måde fik jeg grundigt kendskab til forarbejdelsen af al slags træ til de forskellige formål i tømrer-, snedker-, hjuler-, bødker- og træskofaget, ligeså til træets mangfoldige anvendelse til møbler, bådbyggeri og de utallige slags små og store redskaber; det gjaldt jo nemlig om af økonomiske grunde at få den størst mulige procentsats af træet anvendt til gavntre, så kun en ringere del måtte kasseres som brændsel«.

Træet blev hentet i omegnens stats- og privatskove, hvor Hübbe sammen med sin chef ofte var ude for at udpege de mange hundrede bøge-, ege-, aske- eller poppelstammer, der blev opkøbt til forarbejdning. Bøg til smørdritler og træsko var langt den største vare. Firmaet beskæftigede 1906-08 23-28 arbejdere, men blev nedlagt i 1909.

I den modsatte ende af byen, på den grund hvor det gamle slot Hansborg havde ligget, åbnede tømmerhandler C. Høier i november 1897 et savværk drevet ved dampkraft, men da Høier kort tid efter døde, blev det den 1. april 1898 overtaget af et konsortium bestående af købmændene Th. Andresen, H. J. Boysen, Chr. Juhl, H. P. Aarøe, F. Bohnfeldt, kleinsmed A. F. Petersen og redaktør A. Sabroe, der blev direktør. Tre år senere omdannedes selskabet til et aktieselskab med 250.000 mk. i aktiekapital. Til savværket var knyttet en tømmerhandel, der blev den del af virksomheden, hvor omsætningen var størst. Fabrikation af træskøbunde var en væsentlig del af savværkets produktion. Savværkets bygninger brændte flere gange, tredje gang i 1906, men denne brand fik kun ringe indflydelse på driftsresultatet, og de nye maskiner viste sig langt bedre end de gamle, der var brændt. Firmaets udbytte, der i 1902 kun var 3 %, steg år for år og nåede i 1911-12 op på 10 %. Firmaet, der i 1900 beskæftigede 18 arbejdere, havde i 1910 35 mand og tre spand heste i arbejde.

I nærheden af Hansborg lå Jürgen Paulsens tømmerhandel, der også udviklede sig til et meget stort foretagende. Startet ca. 1896 ved den gamle skibbro, flyttede det i 1899 til Lindedal 17, hvor der i 1902 opførtes en 60x68 m stor lagerbygning, efter at en voldsom brand havde lagt den to år gamle hal i aske. I 1905 indrettedes nord for Lindedal 17 et høvl- og savværk med en stationær lokomobil på 50 HK til drift af træforarbejdningsmaskiner.

Inden for træbearbejdningsindustrien ekspanderede også sned-

Dåse fra Haderslev Brødfabrik på Odinsvej 12. Fabrikken startede produktionen i 1907 og var en af de få industrivirksomheder i Sdr. Otting kommune. I 1926 overtog Arbejdernes Fællesbageri virksomheden, som herefter fortrinsvis producerede rugbrød. Huset anvendes i dag til beboelse. Ehlers-samlingen, Slotsgade 20. Foto C. Krassel.

kerierne stærkt. To snedkerier fik indlagt dampkraft, nemlig G. Adolphsen i Storegade 23 i 1896 og Th. Schmidt i Storegade 19 i 1900, mens to snedkerier, Th. L. Schmidt i Storegade 41 og Chr. Moll i Slotsgade 13, benyttede gasmotorer. Disse fire firmaer beskæftigede i 1900 hver 6-10 arbejdere. Firmaet M. C. Brincken startede i 1909 sin egen produktion af møbler i en bygning ved Simmerstedvej, som blev lejet af M. Schaumann. Her var drivkraften elektromotorer. Det var den voksende afsætning af møbler, som også viste sig ved et stigende antal møbeludsalg, der var medvirkende til snedkeriernes vækst. Afsætningen var uden tvivl rent lokal.

Inden for byens tekstil- og beklædningsindustri skete der ret store ændringer omkring 1900. De små uldspindier og væverier, der trods anvendelsen af dampkraften kun havde en ringe produktion, ophørte. Det gælder uldspinder Jacobsen i Badstuegade 12, hvis bygninger i 1901 blev overtaget af et nyt selskab, Haderslev Dampvaskeri og Badeanstalt, og uldspinder Jespersen i Storegade 59, hvis enke indstillede driften 1909 eller 1910. Uldspinder Dahrendorf, Storegade 87, var formodentlig ophørt før 1890. Uldspinder H. Christiansen, Storegade 19, der havde fem mekaniske vævestole (uden dampkraft), nævnes sidste gang 1897. Kun uldspinder Brügger i Lille Slagtergade 7 fortsatte driften og eksisterede helt op til 1. verdenskrig.

Farveriejer M. Schaumann, der havde startet sin virksomhed i 1872, tog imidlertid med sønnen Max Schaumanns indtræden i firmaet springet til stordrift inden for væveri og spinderi. 1899-1900 opførtes en stor treetages fabriksbygning i Højgade, hvor der installeredes en kraftig dampmaskine til drift af spindemaskiner på 1. sal og vævemaskiner på 2. sal. Antallet af beskæftigede steg fra 5 i 1898 til 11 i 1899 og var i 1908 17. Bønderne var i højere grad begyndt at levere deres uld ind til byerne til fuld forarbejdning lige fra kartning og spinding til færdigvævning og farvning af stoffer, og det var denne udvikling, der var baggrund for denne ganske betydelige investering i en ny fabrik og maskiner. Trods store begyndelsesvanskeligheder blev fabrikken efterhånden en virksomhed ikke blot af lokal betydning, og den ekspanderede i en sådan grad, at pladsforholdene i Højgade hurtigt blev for små. I 1909 erhvervede Max Schaumann Waldemar Paulsens savværk på Simmerstedvej, der ikke længere gik så godt. Savværket blev ombygget, og der blev bygget til, således at klædefabrikken kunne flytte ind i foråret 1910 med gode muligheder for senere udvidelser.

Der var imidlertid også opstået et voksende marked for færdigproducerede uldvarer, og Haderslev fik derfor nu sine første trikotagefabrikker. Ældst af dem var Chr. Mainz i Bispegade 12,

der etablerede sig i byen i 1893 og allerede i 1895 kunne reklamere med sine specialiteter: dameuldtrøjer og dame- og herreveste, som forhandlede i hans egen butik. Firmaet beskæftigede i år 1900 10 damer. I 1904 startede rentier Johann Johannsen en trikotagefabrik i Slotsgade 25 med otte beskæftigede, men allerede i 1907 var der 24. Her blev der især produceret herre- og børnesweaters og uldtrøjer.

Haderslev havde fra gammel tid en del garverier, der leverede færdigt læder til bl.a. sko, handsker og seletøj. I 1897 nævnes endnu syv, men 1904 kun fire garverier. Heraf var Detlev Tams gået over til stordrift allerede i 1899, da han i sin virksomhed Sønderbro 16 installerede en dampmaskine til drift af bl.a. læderforarbejdningsmaskiner. I 1897 udvidedes anlægget, men firmaet beskæftigede vedvarende kun fem arbejdere. Konjunkturerne for læderfabrikationen var noget svingende, og produktionen generedes en del af høje råvarepriser p.g.a. en stor eksport af råvarer til Amerika.

I 1901 erhvervede malermester Hans Magnussen og R. Dahl uldspinder Jacobsens bygninger i Badstuegade 12, hvor der indrettedes dampvaskeri og badeanstalt, men i 1907 blev firmaet omdannet til et andelselskab med 29 andelshavere og en kapital på 25.000 mk. Her beskæftigedes i 1908 20 arbejdere, hovedsagelig kvinder.

Af øvrige brancher med større virksomheder bør nævnes den grafiske, hvor W. Schützes trykkeri, Naffet 4, nåede op på at beskæftige 18 arbejdere. At hele lokaladministrationen fik alle sine tryksager trykt hos Schütze, skabte sammen med aviserne Schleswigsche Grenzpost og Dagbladet basis for denne betydelige virksomhed. På dansk side etableredes et næsten lige så stort trykkeri, da Modersmaalet i 1900 købte Dannevirke og aktieselskabet Modersmaalets trykkeri blev stiftet med en kapital på 50.000 mk. Her beskæftigedes ca. 14 arbejdere. Ved siden af disse to store trykkerier fandtes i 1911 6 mindre, bl.a. Georg Kleys i Slotsgade 18.

Af byens vognfabrikker ophørte Heinrich Sørensen i Gåskærgade mellem 1904 og 1911. Johs. Jensens, Nørregade 19, blev overtaget af Johs. Hildebrandt, der i 1911 flyttede til Jomfrustien 26. Hildebrandt og Haugaards vognfabrikker beskæftigede i 1908 8-10 arbejdere. Ved siden heraf fandtes et par mindre vognfabrikanter, men i 1911 var kun én tilbage. Vognfabrikationens gyldne tid var forbi, og hos Haugaard tog man bestik af den nye tid og tog automobilreparation op.

Også for byens maskinindustri var den bedste tid forbi. Maskinbygger Johannsen på Naffet 29 havde kun 4-5 beskæftigede, og på P. J. Petersens maskinfabrik var beskæftigelsen stærkt

På Haugaards vognfabrik på hjørnet af Gåskærgade og Skolegade blev det gamle håndværk efterhånden så specialiseret, at det nærmede sig industrien i sin produktionsform. Fabrikken var den største af sin art i Haderslev. Fra en beskedne start i 1854 voksede den til at have 12 medarbejdere i slutningen af det 19. århundrede. Hertil kom en filial i Rendsborg, som dog i 1893 indskrænkedes til at være et agentur. Da bilerne fra o. 1910 begyndte at fortrænge de hestetrukkne køretøjer, var de gamle vognfabrikker dømt til undergang, og skønt firmaet Haugaard forsøgte sig med reparationer af automobiler, var en lukning af fabrikken med efterfølgende konkurs i 1926 uundgåelig. I Slesvigske Vognsamling findes i dag omkring 20 vogne fra Haugaards vognfabrik bevaret. Foto i HAM.

faldende efter århundredskiftet. Fabriksbygningerne Naffet 33 var nedbrændt totalt i 1889, og en helt ny fabrik opførtes langs Allegade. Beskæftigelsen på fabrikken faldt til lidt under 50 mand i slutningen af 1890'erne, men steg omkring 1900 til 56-57. Firmaet ejedes ved århundredskiftet af Ernst H. H. W. Kühne, og en væsentlig del af produktionen bestod af udstyr til andelsmejerier samt forhandling af sådant udstyr, bl.a. B & W's centrifuge Perfect, som fabrikken havde eneforhandling af i provinsen Slesvig-Holsten. Produktionen af dampkedler, der i sidste halvdel af 1880'erne havde ligget på ca. 20 om året, faldt i 1890'erne til ca. 8, og efter århundredskiftet til ganske få. I 1905 leveredes kedel nr. 311 siden firmaets etablering i 1872.

Beskæftigelsen var i 1907 faldet til 31, og firmaet blev samme år omdannet til et aktieselskab under navnet »Haderslev Maskinfabrik«. Det havde en aktiekapital på 90.000 mk., og initiativtager til denne aktieselskabsdannelse var teglværksejer Axel Sabroe. Hovedaktionærer var en række andelsmejerier i omegnen, der hermed fik egen fabrik til fremstilling af maskiner og udstyr til mejerier og til landbruget iøvrigt. Haderslev Bank medvirkede ved aktieselskabets dannelse og forsøgte uden held at få firmaet til at gå sammen med Brdr. Gram i Vojens, der var startet i 1901. Det havde måske givet fabrikken bedre kår, for Haderslev Maskinfabrik blev aldrig noget givtigt foretagende. Firmaet startede på et tidspunkt, hvor konjunkturerne var ret ugunstige for støberier og maskinfabrikker, og det nåede aldrig at komme i god gænge før første verdenskrigs udbrud. I 1912 blev fabrikkens støberi på Naffet 30 opgivet, og i 1913 måtte man konstatere, at over halvdelen af aktiekapitalen var tabt. Flere forsøg på at rekonstruere fabrikken kom aldrig til udførelse, og efter 1920

likviderede firmaet. Den virksomhed, der i 1842 havde indvarslet industrialiseringen i Haderslev, var hermed endeligt ophørt.

En betragtning af de brancher, hvor der især skete ændringer, viser, at det var inden for nærings- og nydelsesmiddel- samt beklædnings- og byggebranchen, at ekspansionen skete. Det var et øget forbrug af tobak, øl, pølsevarer, beklædning og møbler, der var baggrunden herfor, ligesom det meget omfattende byggeri medførte den betydelige vækst inden for byggebranchen. Der var inden for disse områder hovedsagelig tale om afsætning til et lokalt marked, mens de virksomheder, der skulle konkurrere på et større marked, havde vanskeligere ved at klare sig. Det gjaldt kødwarefabrikken, og det gjaldt maskinfabrikken, der kun i ringe grad formåede at tage konkurrencen op med de langt større virksomheder i de store tyske industriområder. Kun en fabrik som tobaksfabrikken kunne klare sig på det store marked, fordi den havde specialiseret sig.

I perioden op til 1914 lagdes således grunden til den struktur, som kendetegnede den haderslevske industri helt op til ca. 1950, hvor det var nærings- og nydelsesmiddel- samt tekstil- og beklædningsindustrien, der var de dominerende.

KAPITALFORHOLD

Ved år 1900 fandtes i Haderslev kun to aktieselskaber (Haderslev Bank og Slotsvandmøllen) samt to andelsselskaber (Haderslev Creditbank og Haderslev Andelsmejeri). Fra 1898 til 1908 dannedes seks aktieselskaber og mindst otte andelsselskaber eller andre former for selskaber (kommanditselskaber). Af disse nye selskaber fik de fire aktieselskaber og et andelsselskab en levetid på kun 10-20 år, før de måtte likvidere, mens kun fire af selskaberne fik længere levetid.

Det var nye former for kapitaldannelse, der hermed for alvor brød igennem også i Haderslev. Aktieselskaberne fungerede på samme måde som i Danmark, mens de fleste andelsselskaber var »eingetragene Gesellschaft mit beschränkter Haftung«, forkortet e.G.m.b.H., dvs. indregistrerede selskaber med begrænset hæftelse. Det betød, at de var indskrevet i de offentlige handelsregistre, ligesom alle andelshaverne var noteret med navn. Andelshaverne hæftede kun med en bestemt, fastsat sum, ligesom der var sat en øvre grænse for, hvor mange andele den enkelte andelshaver kunne have. Andelsselskaberne havde derfor gennemgående en meget bredere rekruttering end aktieselskaberne, f. eks. havde bryggeriet Hansborg med en grundkapital på 200.000 mk. ca. 850 andelshavere, mens savværket Hansborg med en aktiekapital på 250.000 mk. havde 29 aktionærer. Industri- og Landmands-

Et år efter at det tyske kejserriges patentlov trådte i kraft i 1877 fik vognfabrikant J. C. Hangaard patent på sin konstruktion af drejelige og højdeindstillbare stænger til to-hjulede hestevogne. Opfindelsen bevirkede følgende:

- a) At hestens bevægelser ikke overførtes til vognen.*
- b) At vognen ikke væltede, hvis hesten faldt.*
- c) At heste af forskellig størrelse kunne spændes for vognen.*

H.A.M.

Fabrikant Mads Schaumann. Født 1848 i Hovslund, død 1925 i Haderslev. Efter endt læretid i Aabenraa slog Mads Schaumann sig ned som farver i Haderslev i 1872, først i en lejet stueetage på Sønderbro i garver Lachenmeiers ejendom. Fra Sønderbro flyttede Schaumann 1880 til Lavgade 3. I 1899 byggedes på en grund bagved med facade mod Højgade en tre-etages fabriksbygning, der også fungerede som spinderi. I 1905 blev sønnen Max Christian optaget som kompagnon, og i 1910 erhvervedes Waldemar Paulsens savværk på Simmerstedvej, hvor den nye, store fabrik blev bygget. Virksomheden lukkede 1995. Foto i HBA.

banken samt bryggeriet Hansborg med en hæftelsessum på hhv. 100 og 50 mk. var nok de selskaber, der havde den bredeste rekruttering, og det er karakteristisk, at langt den største del af andelshaverne i disse to foretagender var amtets landmænd, der kendte denne form for selskabsdannelse så godt fra andelsmejerierne. Heroverfor kan sættes Arbeiterwohlfahrtsverein med en andelskapital på 100.000 mk., en hæftelsessum på 4000 mk. og kun 11 andelshavere, dvs. en langt mere eksklusiv kreds.

Ved siden af andelsselskaberne fandtes enkelte større kommanditselskaber, dvs. selskaber hvor en enkelt eller flere enkeltpersoner er fuldt ansvarlige og hæfter med hele deres formue, mens de øvrige hæfter begrænset. Af sådanne selskaber fandtes to, nemlig »Hansborg. H. J. Boysen og Co.« stiftet 29. marts 1898, og »Haderslebener Wurst- und Conservenfabrik, N. Mörck og Co.«, hvor det var henholdsvis købmand H. J. Boysen og kreaturhandler Nis E. Mörck, der var de fuldt ansvarlige. Det er karakteristisk, at disse to selskaber få år senere omdannedes til aktieselskaber (hhv. 1901 og 1905).

Langt den overvejende del af byens firmaer var imidlertid ejet af en enkelt mand, der selv skød kapital ind eller lånte den. Det gjaldt også en række af de virksomheder, som i disse år foretog store investeringer i bygninger og maskiner, som f. eks. Th. Tams læderfabrik 1889, Fuglsangs bryggeri og malteri og M. Schaummanns klædefabrik 1899 og 1909. Her trådte det private lånemarked og pengeinstitutterne til. Det private lånemarkedets omfang på denne tid ved vi ikke meget om, men det kan i hvert fald konstateres, at pengeinstitutternes omsætning steg ganske voldsomt fra ca. 1900 og frem til 1914, dvs. deres betydning som formidlere af lån til såvel drift som anlæg øgedes meget. En opgørelse over 84 private låntageres gæld i 1913 viser, at ca. 50 % var gæld til private og 40 % til pengeinstitutter.

Ved århundredskiftet lå den samlede årlige omsætning i Haderslev Bank på ca. 24 mill. mk. Det var ikke ret meget mere end i bankens første driftsår 1876, og indlånet var kun på ca. 1,4 mill. mk. I Haderslev Creditbank lå tallene lidt højere, dvs. byens tyske bank var den største. Haderslev havde i 1897 fået endnu en bank, »Industri- og Landmandsbanken«, der var startet med det formål især at støtte de mindre handlende samt håndværker- og landbostanden med nødvendig driftskapital. Det var da også et stort antal handlende i byen samt især oplandets bønder, der udgjorde bankens andelshavere, mens håndværkerne i mindre grad var repræsenteret. Bankens første direktion bestod af Th. Andersen og købmændene H. P. Aarøe og Adolph Paulsen. Banken må ud fra den personkreds, der stod bagved, karakteriseres som et dansk foretagende.

Den tyske Rigsbank oprettede i 1896 en filial i byen, der først og fremmest blev de lokale pengeinstitutters bank, hvor de kunne supplere deres kassebeholdning, bl.a. ved de store terminer omkring maj og november. Rigsbankfilialen, der havde til huse i købmand C. A. Petersens ejendom Storegade 71, blev således kun i ringe grad en konkurrent til de lokale pengeinstitutter, selvom den betjente større firmaer og grundejere med vekseldiskontering og ydelser af lån. Der var i det hele taget ikke nogen særlig konkurrence om befolkningens sparepenge mellem disse og de to sparekasser, Spare- og Lånekassen fra 1819 og Sparekassen for Haderslev by og omegn fra 1856. Sidstnævnte omdannedes 1899/1900 til e.G.m.b.H for at kunne fortsætte sin virksomhed som statsanerkendt pengeinstitut.

Fra ca. 1902 blev konkurrencen mellem pengeinstitutterne imidlertid stærkere, da amtet på tilskyndelse af landråd Becherer oprettede en ny sparekasse, »Haderslebener Kreissparkasse«, der blev drevet af kredsen (amtet) med et stort antal filialer ud over hele amtet. Sparekassen begunstigedes af ivrig agitation fra hele amtets korps af embedsmænd og af en alsidig reklame med bl.a. opslag i småbanetogene. Resultatet var, at flere og flere penge gik ind i kredssparekassen, således at den i 1910 var det pengeinstitut, der med sine 8 1/2 mill. mk. i indskud havde de fleste midler under forvaltning. Sammenlagt stod i Haderslev 15 1/2 mill. mk. under tysk forvaltning og kun 8 mill. mk. under dansk.

Fra dansk side gjordes der en ihærdig indsats for at gøre befolkningen opmærksom på dette misforhold, bl.a. kritiserede formanden for Haderslev Banks tilsynsråd, grosserer Julius Nielsen, i kredsdagen meget stærkt kredssparekassen og dens forretningspolitik, der gik langt ud over det mål, der var afstukket for sparekasevirksomhed i almindelighed. Det lykkedes i nogen grad at få indskuddenes placering ændret, således at flere midler gik over i de institutter, der stod under dansk ledelse. Et udtryk herfor var, at indskuddene i Haderslebener Kreissparkasse faldt fra 1910.

Også de andre banker etablerede sig i Haderslev. I 1904 oprettedes Privatbanken A/S af indre-missions-kredse, og i 1908 oprettede Schleswig-Holsteinische Bank i Husum et agentur, som i 1911 udvidedes til en selvstændig filial. I 1914 oprettede også Westholsteinische Bank i Heide en filial, således at byen ved første verdenskrigs udbrud havde tre sparekasser og syv banker, foruden bankier H. Andresen i Storegade.

Det var nok den store efterspørgsel efter penge, der var en væsentlig del af baggrunden for de mange nye pengeinstitutters oprettelse. Det var ikke noget problem at få lånere; vanskeligere var det nok med indskuddene, der i forhold til pengeinstitutter-

Haderslebener Kreissparkasse blev oprettet i 1902 og fik til huse i Kredshuset, Storgade 88. Midt på huset ses netop et skilt for sparekassen. Kredshuset opførtes 1892 som sæde for amtsadministrationen. Senere ombygninger har ikke formået at sløre historicismens fantasifulde kombination af elementer fra forskellige stilarter i det oprindelige hus. Udover at være administrativt centrum for Kreis Haderleben havde huset også andre funktioner. Således var der en overgang arrest i kælderens, hvor også Haderslev Museum havde hjemme, indtil det måtte ty til lejede lokaler i 1910. Foto i HBA.

nes samlede omsætning var begrænsede. Den ganske betydelige vækst i den samlede omsætning, der især satte ind 1904-05, illustrerer hvorledes pengeinstitutterne nu for alvor blev vigtige og naturlige led i befolkningens pengeforsyning af enhver art. Tallene viser samtidig, hvorledes Haderslev Bank efterhånden overtog føringen og blev den største bank i byen med en totalomsætning i 1914, der lå på 149 mill. mk., mens de samlede indskud var på ca. 6 1/4 mill. Nettooverskuddet var stigende, således at banken fra 1905 kunne udbetale 10 % i dividende. I Creditbanken lå de samlede indskud i 1914 på 3,3 mill. mk.

I en række af de nydannede selskaber spillede en lille gruppe på 4-5 mand en så betydelig rolle, at det er rimeligt at betegne dem som datidens lokale matadorer. Af disse mænd bør først og fremmest nævnes malermester Hans Magnussen, født 1865 og søn af malermester C. D. Magnussen. Som ung havde han besøgt kunstnerskolen i Wien og deltaget i opførelsen af Theophilus Hansens bygninger her 1883-85. Senere modtog han yderligere uddannelse bl.a. hos Kr. Zahrtmann i København. I 1888 indtrådte han i faderens forretning, som han overtog i 1895.

Første gang, Hans Magnussen optrådte som matador, var i 1898, da han sammen med tandtekniker Johannsen og murermester C. P. Raben investerede i teglværket på Aastrupvej, hvor han i 1901 havde 26.000 mk. stående. I 1899 startede han som grundspekulant i Sdr. Otting, hvor han dannede et byggekonsortium sammen med mejeriejer C. M. Nissen og kreaturhandler Nis E. Mörck, og det var disse tre, der sammen med indremissionær Johs. Lund og købmand Hans Jørgensen i 1905 stiftede Haderslev Byggeaktieselskab. Det overtog det tidligere byggekonsortiums aktiver. Magnussen var formand for bestyrelsen

1906-12, og selskabet gav i en årrække betydelige overskud. Nis E. Mörck var i 1898 hovedmanden bag kødvarefabrikken på Aarøsvendvej, hvor også C. M. Nissen havde en betydelig aktiepost.

I 1904 dannedes Privatbanken A/S, og Hans Magnussen må her anses for hovedinitiativtageren. Blandt aktionærene var fra Haderslev foruden Magnussen ovennævnte fire mænd samt farveriejer M. Schaumann og pianofortefabrikant P. C. Jacobsen. De øvrige 23 aktionærer var for de flestes vedkommende landmænd fra oplandet, men alle havde tilknytning til Indre Mission. Der var da også til banken knyttet visse ideelle formål, bl.a. måtte der højst ydes 6 % i dividende til aktionærene, mens det øvrige overskud skulle tilfalde Kirkelig forening for Indre Mission i Nordslesvig og fordeles til Guds riges fremme. Aktiekapitalen var på 400.000 mk., hvoraf dog kun 100.000 mk. indbetalt. Hans Magnussen blev sammen med købmand Hans Jørgensen valgt til direktør, og Carl Thiessen, der også var ivrig indre missionsk, blev ansat som bogholder. Banken fik i løbet af kort tid en ganske betydelig omsætning, der 1907-12 lå på 50-60 mill. mk. om året. Hans Magnussen fratrådte i 1909 som direktør med den begrundelse, at han havde en meget nær tilknytning til flere foretagender, som stod i forretningsforbindelse med banken. Privatbanken havde nemlig betydelige interesser i både kødvarefabrikken og byggeaktieselskabet. I byggeaktieselskabet fik Privatbanken efterhånden 1/4 af aktierne, og både dette og kødvarefabrikken blev forstrakt med betydelige lån og kreditter af banken.

I 1913 måtte kødvarefabrikken konstatere et underskud på ca. 220.000 mk., bl.a. som følge af afskrivning på dubiose fordringer, hvortil kom tab på 50.000 mk. fra tidligere år. Selskabet blev saneret ved, at aktiekapitalen blev nedskrevet med 100.000 mk. og ved, at der af syv mænd indbetalt 158.000 mk. som følge af personlig hæftelse for vekslere udstedt af firmaet. C. M. Nissen måtte bøde med ca. 62.000 mk., mens Nis Mörck måtte betale 16.000 mk. Ved denne sanering mistede Privatbanken 42.500 mk., og for første gang kunne banken ikke udbetale dividende. En følge var formodentlig også, at fabrikkens største aktionær Nis E. Mörck gik personlig konkurs.

Kødvarefabrikken fortsatte sin virksomhed og fik tilført ny driftskapital på 180.000 mk., for hvilke der stilledes sikkerhed ved pant i fabrikkens bygninger og maskiner m.m., der var bogført til en værdi af 273.000 mk. Det var formodentlig Privatbanken, der stillede en væsentlig del af denne driftskapital til rådighed.

Også for byggeaktieselskabet bragte året 1913 underskud, og i

Malermester Hans Magnussen. Født 1865 i Haderslev, død 1925 i Haderslev. Malermester med kunstnerisk uddannelse hos bl. a. Kr. Zahrtmann i København. Hans Magnussen havde værksted på Sønderbro 11, hvor man i porten stadig kan se det gamle husnummer, 239a, malet kunstfærdigt op med guld, efter al sandsynlighed på foranledning af Magnussen. Han var stærkt engageret i byggekonsortiet og i Privatbanken, samt medejner af teglværket på Aastrupvej. Medlem af byrådet 1919-1922. Selvportræt 1918. HAM. Foto C. Krassel.

de følgende år øgedes underskuddet til ialt 158.178 mk. i 1918. Også her dækkedes underskuddet delvis ved at nedskrive aktiekapitalen med 80.000 mk. Det var nok krigen, der var skyld i denne udvikling, men selskabet sad inde med så betydelige faste værdier i form af jord og ejendomme, at man regnede med efter krigen at kunne få bragt selskabet på fode. Den samlede værdi af selskabets faste ejendomme var bogført til ca. 300.000 mk., der var finansieret ved banklån, hovedsagelig i Privatbanken.

Den 2. marts 1915 besluttedes det at likvidere kødvarefabrikken. Det var altså ikke lykkedes at bringe firmaet på fode. Om der var nogen sammenhæng mellem denne likvidation og den ekstrarevision, der blev foretaget i Privatbanken omkring den 1. maj samme år, er uvist, men ved denne revision blev det konstateret, at der var begået misligheder af Thiessen og den ene direktør, købmand Hans Jørgensen, der var død den 24. april. Banken var ikke alene insolvent, men også dens nominelle aktiekapital på 400.000 mk. samt reservefonden på 43.000 mk. måtte betragtes som tabt. For at hindre en storm på banken erklærede bankens tilsynsråd allerede den 5. maj banken for konkurs. Trods betydelig uro blandt bankens indskydere, der sad inde med 1,4 mill. af bankens samlede passiver på 1,5 mill. mk., lykkedes det at nå til en aftale med kreditorerne, hvorved der sikredes sparernes tilbagebetaling af deres indskudskapital i løbet af fem år, mod at disse gav afkald på rentebetaling. I december 1915 blev konkursen hævet, således at banken i stedet kunne træde i likvidation. Herved reddedes sparernes indskud, idet det lykkedes at få afviklet bankens aktiver således, at den samlede underbalance på henved 500.000 mk. blev dækket ind. Hertil måtte dog også den fuldt indbetalte aktiekapital bidrage, således at det blev aktionærerne, der i sidste instans måtte bøde for de misligheder, der var begået. Disse bestod tilsyneladende i to forhold; for det første havde Thiessen forstrakt kødvarefabrikken med betydelige kreditter, selvom han som revisor i fabrikken måtte have vidst, hvordan det stod til med den. Det andet var børsspekulationer af betydeligt omfang, som havde påført banken et tab på ca. 130.000 mk. Thiessen synes iøvrigt ikke at være blevet dømt, idet han allerede i august 1916 omtales som bogholder i Bredsted.

Gæstgiver Jens Johannsen. Født 1833 i Haderslev, død 1916 i Haderslev. Drev gæstgiveri og brændevinsbrænderi i Lavgade 12. Medlem af og mangeårig formand for borgerrepræsentationen 1864-1908. Mangeårig forstander for Hertug Hans Hospitalet. Formand for Borgerforeningen 1882-83. Bestyrelsesformand i Haderslev Creditbank 1875-1916. Havde desuden jordbesiddelser i Sdr. Otting kommune, som han var stærkt engageret i udbygningen af. Foto i HBA.

Afviklingen af Privatbanken begunstigedes af, at det i 1918 lykkedes byggeaktieselskabet at få afhændet en stor del af sine huse og grunde til en betydelig højere pris end forventet, bl.a. købte Haderslev kommune i april 1918 et stort areal på ca. 50.000 kvm mellem småbanen og Sdr. Ottinggade-Erlevvej for ca. 75.000 mk. Efter 1920 trådte byggeaktieselskabet i likvidation.

Købmand Hans Jørgensen var død, før tilbageslaget for alvor

satte ind. C. M. Nissen og Nis Mörck ramtes hårdest af kødvarefabrikkens fallit, mens Hans Magnussen klarede sig, dels fordi hans engagement i kødvarefabrikken kun var ubetydeligt, dels fordi hans aktiviteter var spredt over flere virksomheder. Af disse stod Haderslev Teglværk ved 1. verdenskrigs afslutning nok som den med størst fremtid i, og her investerede Magnussen da også yderligere kapital, således at han 1919 havde 54.000 mark heri, ligesom han havde sit malerfirma, Olie- og Farvekompagniet.

De tre foretagenders fallit betød ikke på nogen måde noget skår i den offentlige anseelse, Magnussen nød som en mand med ideer og rigt initiativ. Hans Magnussen blev i 1919 valgt som medlem af det første danske byråd. Efter 1920 kom han imidlertid ud for en økonomisk modgang – overgangstiden fra tysk til dansk økonomi var særdeles svær og ramte mange forretningsdrivende hårdt. Det bevirkede, at han trak sig ud af det offentlige liv. Han døde i 1925 kun 60 år gammel.

Forholdene omkring Privatbanken, byggeaktieselskabet og kødvarefabrikken kaster et mærkeligt lys over den økonomiske ekspansionstid i årene mellem 1900 og 1914. Højkonjunktoren i disse år skabte rige muligheder for personer med initiativ og fremdrift, og de tjente også i en årrække betydeligt på de investeringer, de foretog. Disse investeringer udgjorde næppe et særligt betydeligt beløb, men ved hjælp heraf skabtes nye værdier, der igen gav et afkast, som gav grundlag for nye investeringer. Både byggeaktieselskabet og kødvarefabrikken var imidlertid stærkt afhængige af konjunkturerne, og da disse vendte i 1912-13, gik det galt, og 1. verdenskrig gjorde naturligvis forholdene endnu værre. At Privatbanken så i 1915 blev trukket med i faldet, skyldtes nok i lige så høj grad Thiessens transaktioner.

KLASSEMODSÆTNINGER

Med den stærkt ekspanderende industri, det voksende byggeri og den store trafik på havn og bane skabtes en lang række nye arbejdspladser. Samtidig hermed udbredtes de socialistiske ideer til stadig flere arbejdere, der på deres krop mærkede, hvilke fysiske krav, der blev stillet til dem for, at denne økonomiske ekspansion kunne holdes igang. Resultatet heraf var nogle stærke modsætninger, som det for en sen eftertid ikke er let at få hold på. Kun i de tilfælde, hvor modsætningerne brød ud i åben konflikt, får vi et indblik i disse klasse modsætninger.

Da socialistloven blev ophævet i 1890, førte det straks til en stærkt forøget socialdemokratisk aktivitet, også i Haderslev, hvor der i løbet af året 1890 afholdtes en hel række socialdemokrati-

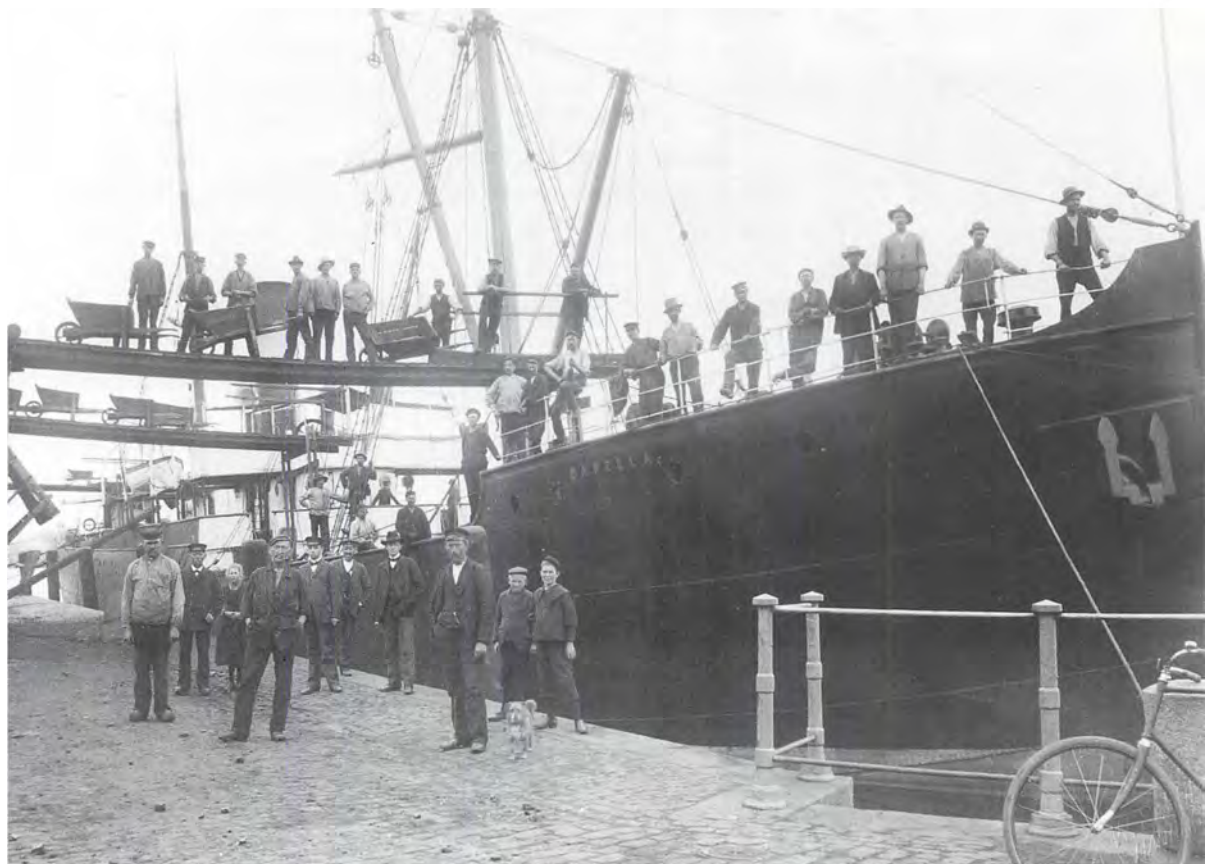
ske møder. Der dannedes allerede i 1890 to fagforeninger. »Tabackspinner-Gesellschaft«, stiftet 1887, omdannedes til »Unterstützungsverein Deutscher Tabackarbeiter« underlagt kontoret i Bremen, og en lokalafdeling af »Verband Deutscher Zimmerleute« oprettedes. En murerfagforening var formodentlig stiftet allerede før 1890.

I løbet af 1890'erne dannedes flere fagforeninger, således at der ved århundredskiftet fandtes fagforeninger for tobaksarbejdere, skræddere, arbejdsmænd, træarbejdere, metalarbejdere og typografer samt murere og tømrere, dvs. en del af byens store virksomheder (tobaksfabrikken, maskinfabrikken, savværker, snedkerier og trykkerier) samt bygningsfagene var hermed dækket ind (tabelbilag 10). I 1898 dannede fagforeningerne en fællesorganisation, et såkaldt »Gewerkschaftskartell«, der skulle varetage fagforeningernes fælles interesser.

Mens fagforeningerne i 1880'erne skjulte sig under dække af at være understøttelsesforeninger og formodentlig stod isolerede og uden tilknytning til noget fagforbund, var alle fagforeninger i 1890'erne »rene« fagforeninger tilsluttet de rigsdækkende fagforbund. Initiativet til deres dannelse var i de fleste tilfælde sket i et samarbejde mellem en repræsentant for forbundene og aktive lokale arbejdere, der sammen indkaldte til et møde, hvor stiftelsen fandt sted. Socialdemokrater fra Flensborg eller Kiel var ofte til stede ved sådanne møder o. lign.

Foreningernes medlemstal var ved stiftelsen kun ringe og organisationsprocenten lille. Der blev fra arbejdsgiverside ikke set med milde øjne på fagforeningerne. På forskellig vis søgte man at hindre dannelsen af fagforeninger eller at arbejderne meldte sig ind. Der var da også et betydeligt gennemtræk af medlemmer. Mange meldte sig ud efter kort tid, en del vendte senere tilbage. I enkelte tilfælde uddøde fagforeningen helt. Af ialt 122 medlemmer, som var blevet optaget i metalarbejderforbundet 1902-04, meldte de 91 sig ud inden for samme periode, således at medlemstallet pr. 16. febr. 1904 kun var 31.

Vanskeligst synes vilkårene at have været for de ufaglærte arbejdere, især arbejderne på Fuglsangs bryggeri og ved havnen. Bryggeriarbejderne stod meget længe uden egen fagforening. Nogen må antages at have været medlem af arbejdsmandsforbundet, der blev stiftet 1898, men først i 1910 synes en selvstændig bryggeriarbejderfagforening dannet. Allerede i 1897 havde byggeriarbejderne imidlertid gennemført en endagsstrejke, hvorved de fik gennemført en forhøjelse af daglønnen fra 2 til 2¹/₂ mk. og en nedsættelse af arbejdstiden til 10 timer (fra kl. 6 til 18 med ialt to timers pauser) samt en betaling på 30 pf. for at arbejde kl. 18-19 (om strejker, se tabelbilag 11).

I 1911 synes bryggeriarbejderne at være nået op på en time-løn på 35-38 pf., men der herskede den praksis, at lønnen hver vinter (15. okt.-15. marts) nedsattes fra 38 til 35 pf. i timen på Sophus Fuglsangs malteri, hvor der i sommertiden beskæftigedes 8-10 arbejdere, om vinteren 50-60 arbejdere. Alle de arbejdere, der beskæftigedes før den 15. okt., måtte skrive under på en accept af nedsættelsen til 35 pf. På Chr. Fuglsangs bryggeri fik arbejderne ganske vist 38 pf. også efter 15. okt., men heraf blev 3 pf. indsat i sparekassen for først at blive udbetalt (uden rente) ved juletid. »En arbejdsgiver« udtrykte i Modersmaalet den 12. okt. 1911 sin forargelse over denne lønpolitik »i disse dyre tider«, og den 15. okt. holdt bryggeriarbejderne møde med en mand fra Kiel for at drøfte forholdene. De blev dog næppe ændret, for i dec. kunne Modersmaalet fortælle, at den bryggeriarbejderfagforening, der var dannet for et års tid siden på grund af arbejdsgiverens trussel om afskedigelse, var næsten opløst.

Havnearbejdere under losning af kulskibet Capella omkring 1905. Skibet ligger for-tøjet udfor firmaet Holm og Moltzens pakhus, placeret ved den del af havnen, der var nyanlagt i 1902. Et sådant havnearbejdersjak flyttede 300 tons kul på en dag. Foto i HBA.

Også for havnearbejderne var der problemer med dannelsen af en fagforening. I juli 1903 dannedes en havnearbejderfagforening, der den 25. aug. til 5. okt. samme år gennemførte en strejke, hvorved betalingen for losning af 21 1/5 ton (en såkaldt keel) sattes op fra 12 til 13 mk. (arbejderne havde forlangt 14 mk.). Arbejdsgiverne havde dog i den følgende tid let ved at splitte arbejderne. I december 1906 meddeles det, at samtlige medlemmer af fagforeningen var udmeldt, men i februar 1907 dannedes foreningen dog igen, men nu kun med 9 medlemmer. Et år senere var foreningen imidlertid atter opløst.

Det, der var hovedproblemet for havnearbejderne, var tilsyneladende at få arbejdsgiverne til at indgå en overenskomst. I juli 1905 var der uoverensstemmelser mellem havnearbejderforeningen og kulfirmaet Holm og Molzen, hvis forretningsfører i Haderslev var købmand Ernst Jørn. Havnearbejderne oplyste da følgende: »For det første ville hr. Jørn, at vi skulle arbejde den halve nat. Det gik imidlertid over vor evne; det var os umuligt at blive ved længere efter at vi tre dage havde arbejdet 12 timer hver dag. For det andet har vi nu senere opstillet en arbejdskontrakt, hvilket hr. Ernst Jørn eller måske firmaet Holm og Molzen selv bedst vil vide. Men den vil man ikke anerkende. Derfor har vi nu selv bestemt arbejdstiden«. Om beskæftigelsen af organiserede havnearbejdere erklærede havnearbejderforeningen, at de blot krævede, »at ved losningen af kuldampere, der er et besværligt og farligt arbejde, skulle foreningens medlemmer først komme i betragtning, da de er kendt med og vante til arbejdet og bedst arbejder sammen. Dette gælder navnlig når der skal arbejdes om natten. Men på lageret kan firmaet selvfølgelig sysselsætte hvem det vil. Det er os aldeles ligegyldigt, enten det så er skræddere eller skomagere«.

Der synes at være indgået en overenskomst på havnen i september 1905, i hvert fald findes der bevaret udkast til en sådan, både med Holm og Molzen og med firmaet H. Th. Nielsen og Co. Ifølge overenskomsten med dette firma var dagsnormen losning af 300 tons kul! Ikke underligt, at der skulle mange havnearbejdere til. Forholdene ved havnen vedblev dog at være problemfyldte. Havnearbejderforeningen opløstes som nævnt senest 1908, men i september 1911 klagedes der fra arbejdsgiverside ligefrem over, at der ingen organisation for havnearbejdere fandtes. Efter længere tids forhandling var en del arbejdsmænd gået med til mod en temmelig høj tarif at losse en damper, der var kommet fra Sct. Petersborg med oliekarer, men dagen efter forlod arbejderne arbejdet, da der var opstået uenighed mellem dem indbyrdes. Det førte imidlertid til dannelsen af en ny fagforening for havnearbejdere den 18. sept. 1911. Den var tilsluttet trans-

portarbejderforbundet og fik i løbet af kort tid ca. 100 medlemmer med Hans Halvorsen, der også havde været aktiv i havnearbejderforeningen, som formand. En lønningstarif blev udarbejdet og forelagt arbejdsgiverne, men de to kulhandlerfirmaer Holm og Molzen og Ernst Jørn ville ikke tilslutte sig denne overenskomst. Resultatet blev, at fagforeningen bojkottede de to firmaer, og bojkotten var så effektiv, at de to firmaer i sommeren 1912 måtte avertere efter udenbys arbejdskraft. Formodentlig har forholdene på havnen normaliseret sig, for fagforeningen stod efterhånden ret så stærkt med ca. 400 medlemmer ved 1. verdenskrigs udbrud.

Blandt de organiserede arbejdere var bygningsarbejderne nok dem, der stod stærkest over for arbejdsgiverne. Deres fagforening hørte formodentlig til blandt de ældste. Allerede i 1889 fik murerne ved en strejke arbejdstiden nedsat fra 11 til 10 timer, og en strejke i april 1899 satte lønnen op fra 36 pf. til 38 og 40 pf. Bygningsarbejderne forstod også at hævde deres organisationsrettigheder. I 1898 strejkede 81 arbejdere hos bygmester N. Jürgensen således for at få en arbejder genantaget, der var blevet fyret, fordi han havde krævet en anden arbejder indmeldt i fagforeningen. Bygmesteren måtte gå ind på de strejkendes krav om gensættelse.

Det er nok også inden for bygningsfagene, at vi for første gang møder indgåelsen af en flerårig overenskomst som et naturligt led i forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere. Den første overenskomst vi kender, fra april 1900, synes at have været treårig, for først i april 1903 omtales igen krav fra bygningsarbejderne. At svendene måtte indgå en ny treårig overenskomst uden at få ret mange af deres krav igennem, var formodentlig medvirkende til den store strejke i 1905, der skal omtales nedenfor og som resulterede i en overenskomst indtil 1. maj 1907. Herefter fornyedes overenskomsten i maj 1910 og i maj 1913. Det landsdækkende forbund fik formodentlig større og større indflydelse på overenskomstkraft- og forhandlinger. I 1910 synes det således at være det store forbund, der gennemførte en ny overenskomst for bygningsfagene. En lockout af bygningsarbejderne i forbindelse med denne overenskomstfornyelse var formentlig kun af kortere varighed i Haderslev.

Også inden for andre fag blev der indgået overenskomster. Snedkerne indgik således i 1906 en et-årig overenskomst, og skræddersvende var i forhandling i marts 1907, mens snedkere, murere, tømrere og håndlangere i februar 1910 opsagde deres overenskomst til 1. april.

Den mest omfattende strejke i Haderslev før 1914 var bygningsarbejdernes næsten to måneder lange strejke i sommeren

Arbejdstid og Timeløn

for
Murer- og Tømrersvende
samt
Bygge-Arbejdsmændene
i Haderslev.

1. April-15. Oktbr. fra Kl. 6-6 1/2 T. Frokost 1 1/2 T. Midd. = 10 T.	
16. Okt.-31. Okt. fra Kl. 7-5 1/2	1 : : = 9 ..
1. Nov.-15. Nov. fra Kl. 7 1/2-5	1 : : = 8 ..
16. Nov.-30. Nov. fra Kl. 8-5 1/2	1 : : = 7 1/2 ..
1. Dec. 15. Jan. fra Kl. 8 1/2-4 1/2	1 : : = 7 ..
16. Jan. 15. Febr. fra Kl. 8-4 1/2	1 : : = 7 1/2 ..
16. Febr.-26. Febr. fra Kl. 8-5 1/2	1 : : = 8 1/2 ..
1. Marts-15. Marts fra Kl. 7-6 1/2 T.	1 : : = 9 1/2 ..
16. Marts-1. April fra Kl. 6 1/2-6	1 : : = 10 ..

Timelønnen er fra 1. Maj 1907 til 1. Maj 1908: for Svende 51 Pg. for Bygge-Arbejdsmænd 41 Pg.

Timelønnen er fra 1. Maj 1908 til 1. Maj 1910: for Svende 53 Pg. for Bygge-Arbejdsmænd 43 Pg.

Overarbejde betales med 10 Pg. mere i Timen. Søndagsarbejde ligeledes. Overtimer regnes fra Kl. 6 Aften, med Undtagelse af Løndarbejde.

Impr Svende og Arbejdere om Middagen ikke skal spise paa hjem og maa leve ved her. Kost. betales per Dag er Lovtidet af 30 Pg. Rejsespørgsmø betales Mesteren fuld, og Tidst fra Kl. 6 Morgens betalt.

Ved Løndarbejde, hvor der fra Byen ud arbejdes og de i Byen boende Svende og Arbejdere ikke Ligen er Sjælene fra, skal der betales der boende Svende en Mindstet af 40 Pg. og de boende Arbejdere en Mindstet af 30 Pg. i Timen samt fuld Kost, og hver 14 Dage ydes dem en fri Rejse hjem. Ogsaa ved Løndarbejde maa der arbejdes indtil 70 Timer hos Ugen. Tilhørende Hættende Svende maa om Timen af 58 Pg. og ikke boende Arbejdere om Timen af 45 Pg. uden Kost.

Ved Vant-Arbejde betales 10 Pg. og Overarbejde ved samme 20 Pg. mere i Timen.

Ved Reparaturer af Hvideledningsanlæg, med Undtagelse af Komfurer, Kalkeløse og Vaskeløse, betales 15 Pg. mere i Timen.

Korballens-Arbejde betales med 5 Pg. mere i Timen.

248 Dage før de høje Følger holdes en Time for Fyraften uden Lønsafdrag. Forøvrigt skal den fulde Arbejdstid arbejdes fuld, uil.

Byggeskiltene skal være læst og tilstrækkelige lya. Ved Løndarbejde skal der i den lokale Arbejdssager for et overenskomst Byggeskilt.

Lønnen skal til Fyrtænder indbetales paa Byggeskiltene.

Haderslev, April 1907.

For Mestrene:

N. Hønløkke. Joh. Iversen. Paul Christensen. Th. Hansen. J. Madsen. H. Ahrendt.

For Svendene:

L. Jensen. E. Hoffbeck. P. Grønstedt. H. Mikk. O. Damme. W. Peper. L. Söder. E. Wille.

For Bygge-Arbejdsmændene:

F. Bodum. P. Urlich. P. Klein.

Aftale om arbejdstid og timeløn, indgået i april 1907 for murer- og tømrersvende samt byggearbejdsmænd i Haderslev. Selve aftalen er trykt på både tysk og dansk. Fra 16. marts til 15. okt. havde disse arbejdere en 60 timers arbejdsuge. HAM.

1905, midt i den bedste tid for byggeriet. Det var samtidig det år før 1914, hvor strejkeaktiviteten var størst i det tyske rige i det hele taget. Strejken startede med, at murerarbejdsmændene krævede en forhøjelse af timelønnen fra 35 pf. til 38 pf. straks og en yderligere forhøjelse til 40 pf. den 1. maj 1906, når den nye tyske toldlov trådte i kraft med en fordyrelse af fødevarer som følge. Dette krav blev afvist af mestrene, og strejke blev derfor etableret overfor murermestrene Usbeck og Paul Christiansen fra den 30. juni. Da murersvendene den 2. juli nedlagde arbejdet for at støtte arbejdsmændene, blev strejken udvidet til at omfatte næsten hele byggefaget, og på sit højeste omfattede den 223 mand hos 17 murer- og tømremestre. Kun én tømremester, Martin Nielsen, der var gammel socialdemokrat, gik ind på de strejkendes krav, og på hans nybyggerier på Lindedal fortsatte arbejdet derfor.

Murersvendene benyttede lejligheden til også at stille lønkrav. Den 10. juli forlangte de timelønnen forhøjet fra 45 til 47 pf. fra den 1. aug. 1905 og til 50 pf. fra den 1. maj 1906. Dette var naturligvis med til at skærpe mestrenes afvisende holdning overfor alle krav, og i det hele taget var denne strejke sikkert medvirkende til at skærpe modsætningerne mellem arbejdsgivere og arbejdstagere i Haderslev. Allerede før strejken var trådt i kraft, førtes der forhandlinger om dannelse af en arbejdsgiverforening, hvis formål skulle være »at varetage arbejdsgivernes tarv overfor arbejdstagernes fagsammenslutninger og mulige uberettigede krav fra disses side. Den agtes oprettet ikke alene for arbejdsgiverne, men også for at beskytte arbejdsvillige arbejdere«. Den 24. juni afholdtes et møde af større arbejdsgivere, hvori også deltog repræsentanter for arbejdsgiverforeningen i Flensborg. Her valgtes fabrikant Kühne (P. J. Petersens maskinfabrik), murermester Jens Jürgensen, tømmerhandler J. Paulsen og købmand Ernst Jørn til at arbejde videre med sagen. På et nyt møde den 29. juni afviste en række danske arbejdsgivere såsom redaktør Nic. Svendsen og direktør L. Christensen fra Slotsvandmøllen, at der forelå et behov for en sådan arbejdsgiverforening, og Svendsen erklærede, at Modersmaalets trykkeri, der alene beskæftigede organiserede arbejdere, kun havde gode erfaringer med fagforeninger.

Arbejdsgiverforeningen blev dannet, men den synes kun at have omfattet større tyske arbejdsgivere. Dens dannelse var måske en af årsagerne til, at strejken blev så langvarig og fik flere udløbere. Havnearbejderne aktionerede som nævnt fra den 5. juli, en aktion der først og fremmest var vendt imod købmand Ernst Jørn. Den 18. juli strejkede arbejderne på J. Paulsens tømmerhandel med krav om lønforhøjelse fra 30 til 35 pf. i timen,

men allerede den 21. var strejken slut, idet parterne enedes om 32 pf. Arbejderne på Hansborg savværk fik ved forhandling og uden strejke gennemført en tilsvarende forhøjelse af timelønnen med 2 pf.

Så let gik det ikke på Haderslev Dampvaskeri i Badstuegade, hvor ca. 8 kvinder strejkede fra den 14. juli. De gav i Modersmaalet den 15. juli følgende skildring af deres arbejdsvilkår: »Vi får for 10 timers arbejde – fra kl. 7-7 med to timers pause – en dagløn af 1,50 mark. Men der er ikke hver dag arbejde til os. Ret hyppigt må vi gå hjem, uden at der er noget at bestille. Så får vi ingen dagløn. Til andre tider er der så meget, at vi må arbejde til kl. 10. For tiden efter kl. 7 får vi istedet for 15 pf. dog 20 pf. i timen. Men det synes vi er for lidt, da ekstraarbejdet ikke er frivilligt«.

Kvindernes krav var: 1) en fast ugeløn af 10 mark for 10 timers arbejde uden fradrag for de dage, der ikke er noget at bestille, 2) 25 pf. for ekstratimer og 3) at få de 30 pf., som skulle betales i sygekassepenge, godtgjort. Denne første kvindestrejke i Haderslev gav imidlertid ikke noget resultat for de strejkende. Der blev ikke ført nogen forhandling mellem kvinderne og vaskeriets direktør, og den 21. juli blev andre kvinder ansat.

Der var tilsyneladende stærkt delte meninger om denne strejkeaktivitet. Modersmaalet mente, at det var uklogt af bygningsarbejderne at stå så stejlt på deres krav. De skadede deres sag og risikerede, at byggelysten i byen svækkedes. Der stod allerede mange større lejligheder tomme. Avisen mente heller ikke, at alle strejkende var lige begejstrede for at strejke: »Mange, især de som er her fra egnen, skal være utilfredse med strejken. De tjener gennemsnitlig 20 mk. om ugen, og får nu af strejkekassen langt fra så meget i understøttelse, så det betyder et ikke ringe tab. For en mand med en stor familie bliver det hårdt nok at slå sig igenem, thi andet arbejde må eller kan han ikke påtage sig, da han skal møde 2 gange daglig på »arbejderkontoret« i Svendehjemmet i Gåskærgade, for at det kan fastslås, at han ikke arbejder i smug. Man får i det hele taget det indtryk at en stor part, om ikke den største, ikke gerne er gået med til strejken... Her i vor ellers så rolige by synes man på begge sider at være utilbøjelige til en lønningsskamp, som efter alt at dømme er påtvungen udenbys fra«.

Også de forretningsdrivende fik efterhånden strejken at mærke, især hævdedes bagere og slagtere at være hårdt ramt. Der var flere gange røster fremme om mægling, bl.a. blev magistraten opfordret til at gribe ind. Den 2. aug. tilbød »fem upartiske borgere«, nemlig kommissionær Mørck, mejeriejer Nissen, tandtekniker Johannsen, smedemester Christensen og købmand Aarøe, at mægle. Tilbuddet blev accepteret af begge parter, og den 6.

På trods af de lange arbejdsdage havde man tid til at more sig. En gruppe tømrere er opstillet hos fotografen i forbindelse med et bal i lokalafdelingen af Verband Deutscher Zimmerleute i juli 1900. Tømrerne er tildels udklædte, bl.a. som arkitekt og ingeniør. Sidstnævnte har grebet et nummer af Schleswigsche Grenzpost. § 11, der er malet på et par hatte betyder: »Es wird weiter gesoffen«. Foto i HBA.

aug. godkendte arbejdsmændene et tilbud fra arbejdsgiverne om 37 pf. fra 1. sept. 1905 og 38 pf. fra 1. maj 1906, mens svendene afviste det tilbud, de havde fået. Strejken løb derfor videre endnu ca. 14 dage, indtil det endelig den 18. aug. kom til direkte forhandlinger mellem parterne. Her blev indgået en overenskomst, der skulle løbe til 1. maj 1907. Ifølge den fik arbejdsmændene 37 pf. fra 1. sept. 1905 og 38 pf. fra 1. maj 1906, mens svendene fik 46 pf. fra 1. sept., 47 pf. fra 1. okt. og 48 pf. fra 1. maj. Mandag den 21. aug. blev arbejdet genoptaget i fuldt omfang, men det kneb dog at få murersvende, idet mange ugifte svende havde forladt byen og fået arbejde andetsteds, bl.a. på landet.

Denne omfattende og langvarige strejke, der var mærkbar langt uden for de strejkendes egen kreds, viste, »at det tidligere gode forhold mellem mestre, svende og håndlangere næppe er så fast og varigt, som det kunne og burde være«. Således konkluderede redaktør Nis Petersen i Modersmaalet den 23. aug., hvor han tillige efterlyste et bedre forhold mellem arbejdsgivere og arbejdere. Både fagforeningerne og arbejdsgiverforeningen fordømtes: »Oprettelsen af arbejdsgiverforeningen har... ingenlunde hjulpet til med at jævne kløften, snarere bevirket det modsatte; men på den anden side er det også naturligt, at arbejdsgiverne har sluttet sig sammen for at værne sig mod fagforeningernes mulige overgreb, der, så vidt man kan skønne, heller ikke er udeblevne her«. De overgreb, der tænkes på her, var fagforeningernes »tyranni« overfor arbejderne: »Den enkelte arbejder har ingen fri vilje, men må ubetinget lystre parolen fra fagforeningen. Og i fagforeningen kommer som oftest den til at råde, som har

Også arbejdernes modpart forstod at feste. En gang årligt opførte Håndværkerforeningens medlemmer et dilettantstykke på Concordia. På fotografiet fra omkring 1900 er skuespillerne fotograferet på scenen. Fra 1887 var danske teatre kun sjældent i Nordslesvig, og de forskellige dansksindede foreningers dilettantskuespil kom til at spille en stor rolle. Specielt foreningen Harmoniens medlemmer opførte frem til verdenskrigen en lang række danske skuespil i velgørenhedsøjemed for et stort publikum. Alle skuespil skulle dog først gennemlæses af politiet, der slettede alle replikker af specielt dansknationalt tilsnit. Foto i HBA.

det bedste og stærkeste snakketøj«. Det var som regel tilflyttere sydfra, der bragte de nye ideer frem blandt arbejderne, hævdede Nis Petersen.

Den store strejke 1905 betød ikke alene, at arbejdsgiverne sluttede sig sammen, men også at der i politivedtægten blev indføjet en bestemmelse om modforholdsregler overfor strejkevagter. Magistraten havde allerede den 10. maj 1901 behandlet dette spørgsmål, men ladet det ligge, fordi der ikke var behov for en sådan bestemmelse i Haderslev. Det blev der åbenbart nu, for allerede den 22. aug. 1905 måtte politiet være til stede ved løsning af en kuldammer med kul til købmand Ernst Jørn for at forhindre sammenstød mellem organiserede havnearbejdere og den uorganiserede arbejdskraft, som købmanden benyttede.

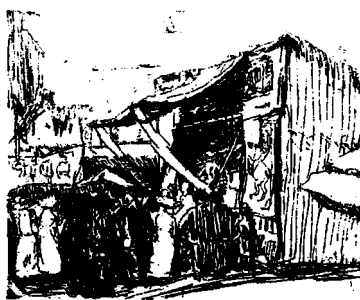
Både arbejdsgiverforeningen og fagforeningerne var kommet for at blive, og igennem disse organisationer kanaliseredes de to parter ønsker og krav. Disse ønsker og krav afspejlede imidlertid et grundlæggende modsætningsforhold i samfundet, som nu også i Haderslev var brudt frem til overfladen, hvad enten man så kunne lide det eller ej.

Økonomiske vilkår for handel, håndværk og by

HANDEL

På Kommunalforeningens generalforsamling den 28. sept. 1904 drøftedes bl.a. krammarkedernes betydning for byens næringsdrivende, og urmager Bahnsen fremsatte i denne forbindelse nogle betragtninger over byens forretningsliv nu og for 30-40 år siden. Dengang prægedes forretningslivet stærkt af håndværket, og mange ting kunne kun fås på bestilling. De forretningsdrivende sad med små butikker og små vinduer, så nogen udstilling af varer fik folk ikke at se undtagen på markederne. Nu derimod prægedes byen af butikker med store spejlglasruder, og der var ikke den ting, som faldbødes på et krammarked, som ikke til enhver tid kunne fås i byens forretninger. Konklusionen på Kommunalforeningens diskussion var, at krammarkederne kun var til gavn for ganske få næringsdrivende i byen, først og fremmest gæstgiverne, og stort set måtte de store markeder opfattes som overflødige.

Denne diskussion viser, hvorledes den økonomiske udvikling og især den tiltagende industrialisering fra ca. 1890 nu også havde sat sit præg på byens forretningsliv. Vareudbuddet var blevet langt større, og sideløbende hermed skete en større specialisering. Specialforretningernes antal øgedes. I 1906 opregnedes i Haderslev bl.a. 24 manufakturforretninger, 23 pynte-, hvidevare- og uldvarerhandlere, 13 skotøjshandlere, 15 møbelhandlere, 11 papir- og boghandlere, 9 isenkræmmere og 9 tobaks- og cigarhandlere foruden 44 urtekræmmere (kolonialhandlere) og 38 høkere. Hertil kan føjes flere andre specialforretninger. I september 1896 åbnede J. Hattesen en kaffespecialforretning i Torvet 11, som i 1907 fik konkurrence fra Kaisers kaffeforretning i Storegade 45 og i 1911 af Hamborgs kaffelager, der åbnede i Storegade 9. »Haderslev Smør- og Margarine Specialforretning« åbnede i marts 1907 i Bispegade 5, og byen havde allerede i 1904 tre delikatesseforretninger, bl.a. Lorenz Erichsens i Storegade 6. Af cykelforretninger fandtes i 1911 fem, og én af dem, der først var med på dette felt, var knivsmed J. F. Hehr på Gravene, der i 1898 kunne annoncere med »Haderslevs største cykellager«. Han var et godt eksempel på, hvorledes en gammel håndværker blev

Krammarked på Torvet i Haderslev. Radering af Hans Fuglsang, 1914. Hans Fuglsang fødtes i Haderslev 1889 som søn af bryggeriejer Christian Fuglsang. Påbegyndte 1907, støttet af Charlotte von Krogh og August Wilckens, sin kunstuddannelse i München. Separatutstillinger i München 1913 og 1914. Faldt juni 1917 som kanoner i slaget ved Juniville i Frankrig. Var i årene før sin død på vej til anerkendelse som en af de vigtige nye kunstnere i det 20. århundrede. HAM. Foto: C. Krassel.

forhandler og reparatør. En helt speciel type forretning var Holms bazar i Storegade 6, der handlede med tusindvis af forskellige ting til dagligdagen. Her kørtes flere gange med faste priser, f.eks. 95 pf. for en lang række forskellige varer.

Nu som tidligere var det dog de store manufakturforretninger, der prægede byens forretningsliv, og her skete der omkring 1900 en række betydelige nyetableringer. Samtidig koncentreredes de største forretninger, servicevirksomheder og specialforretninger omkring akse Jomfrustien-Gravene, således at byens vigtigste strøg blev disse to gader samt Nørregade, Bispegade og Storegade, mens Apotekergade og Torvet blev udkantsområder.

Anlægget af markedspladsen i 1880 og det senere anlæg af Jomfrustien som gade hen til amtsbanegården var sikkert en væsentlig forudsætning for denne koncentration. På Jomfrustien åbnede købmand H. P. Aarøe i 1902 en stor manufakturforretning, som dog i 1909 gik konkurs. Industri- og Landmandsbanken havde fra 1901 lokaler i Jomfrustien 20. Jomfrustien mellem Teaterstien og Nørregade var præget af mindre specialforretninger, bl.a. fotograf H. Clausen, Jomfrustien 8, hvor der tillige var indrettet biograf.

Området omkring Jomfrustiens og Gravenes udmunding i Nørregade blev i denne periode det sted, hvor pengeinstitutter og servicevirksomheder fik sæde. Sparekassen for Haderslev by og omegn fik fra 1891 til huse i hjørneejendommen Nørregade 21. I nr. 23 havde Creditbanken lokaler fra 1896 til 1903, da Privatbanken flyttede ind. Her havde endvidere sagfører Sophus Erichsen, etableret 1902, kontor. Haderslev Creditbank havde kontor i Nørregade 31 fra 1903, og i Nørregade 37 fandtes fra 1904 byens postkontor i en bygning opført til formålet. I nr. 36 havde sagfører Dähnhardt kontor, og i 1916 flyttede Haderslev Bank sine kontorer fra Gravene 7 til en stor nyopført bygning på hjørnet af Jomfrustien og Nørregade.

På hjørnet af Nørregade og Gravene lå fra 1882 en af byens største manufakturhandler, som i 1890'erne blev drevet af købmand P. Christians. Han flyttede i 1902 til hjørnet Gravene 22 og specialiserede sig med mode- og broderiartikler, såkaldte Tapiseriewaren. I den nye ejendom rykkede desuden flere andre specialforretninger ind, og her var en fotograf, en litograf, en blomsterhandler og en cigarhandler. I Nørregade 19 etablerede Michelsen & Jacobi sig. Denne manufakturhandel, der var startet i Gravene, havde fra 1905 købmand Peter Orbesen som eneindhaver, men beholdt i mange år det indarbejdede firmanavn, i folkemunde »Michel og Jacob«. På Gravenes sydside fandtes i 1911 foruden to gæstgiverier bl.a. flere specialforretninger, såsom en guldsmed, en cykelhandler, en broderiforretning og en bio-

I årene frem til verdenskrigen opførte mange forretningsindehavere nye store bygninger i midtbyen. Købmand Hans Chr. Petersen byggede i 1894-97 Storegade 31-33 i to etager med et langt og smalt sidehus. I kælderen var der lager og i sidehuset vaskerum, nulletrum, grøntsags- og brændselsrum. Bag bagtrappen to lokummer og pissoir. I stueetagen butik til gaden med kontor og lager i sidebygningen. På førstesalen en stor lejlighed med forstue og to stuer til gaden, til gården en stor spise-stue med dør ud til en gang i sidebygningen, langs hvilken de »private« rum, soveværelser, køkken, spisekammer og pigekammer var beliggende. Bag bagtrappen gæsteværelse, badeværelse og toilet. På anden sal en treværelseslejlighed med køkken. Nedrevet 1980. Foto i HBA.

graf (i nr. 15), men det er karakteristisk, at de næsten alle var etableret efter 1890. Før den tid var det småhåndværkere, der prægede gaden.

På hjørnet af Bispegade og Gravene fandtes siden 1874 Fr. Kirschsteins manufakturhandel, der ophørte i 1913, men forretningen blev videreført som manufakturhandel af Hansen og Hansen. På det modsatte hjørne fandtes fra 1892 Moritz Behrs herreekvipering og skotøjshandel. I Bispegade 17 havde Haderslev bys Spare- og Lånekasse kontor, i hvert fald fra 1904, og i Bispegade 15 etablerede købmand Anton Hundevadt sig i 1906. Denne forretning, der var startet i Bispegade 12 i 1902, udviklede sig hurtigt til at blive en af byens største manufakturforretninger. På nabogrunden nr. 13 opførte købmand Aug. Maasbøl i 1913 en stor forretningsejendom, og lige overfor i nr. 14 byggede købmand Chr. Mainz en stor ejendom med butik i hele stueetagen. Begge forretninger var manufakturhandler. Længere oppe ad Bispegade fandtes mindre butikker, herunder specialforretninger. I nr. 3 etablerede købmand Anton Skau sig med »Eisen-, Kurz- und Galanteriewaren«, dvs. isenkram.

Længere ude ad Storegade var det mindre specialforretninger, der i 1911 dominerede; her var bl.a. en modehandel og en broderiforretning i nr. 4, en fotograf i nr. 6 og en ovnsætter i nr. 10, en mekaniker i nr. 12, en papirhandel og en frugthandel i nr. 9, drogeri i nr. 13 og læderhandel i nr. 17. I Storegade 33 opførte købmand Hans Chr. Petersen, kaldet Godtkøb-Petersen, i 1897 en ny ejendom med butik i stueetagen og bolig ovenpå. Butik-

ken omfattede også ejendommen nr. 35. Over for i nr. 30 havde købmændene Jensen og Wind i 1903 etableret sig med en manufakturhandel, hvis forretning i 1911 blev ombygget og bl.a. fik store butiksvinduer til gaden.

Købmand Hermann Frees overtog J. Nommensens isenkramforretning i Storegade 14. I 1908 opførte Frees en stor ny ejendom, som blev betegnet som »det smukkeste hus i Haderslev«. Men også forretningens størrelse og indretning var noget helt for sig, og Modersmaalet gav den 26. juni 1910 en skildring heraf: »Kaster man et blik ude fra gaden ind ad butiksruderne, vil man se, at købmand Frees ikke er en almindelig isenkrammer. Genstandene i hans store vinduer er smagfuldt udstillede. Man fristes til at blive stående en stund udenfor for at beundre de mange forskellige genstande, lige fra de simpleste til den fineste kunstindustri fra den kongelige porcelænsfabrik i København, porcelæn fra Rosenthal i Bajern og keramik fra Wächtersbach, metalgenstande fra Würtembergs metalvarefabrikker, nikkelfarver fra Vestfalen, lambertkrystal fra Belgien, messinglamper af dansk fabrikat og mange andre iøjnefaldende ting. Men først når man kommer ind i butikken, hvis med linoleum beklædte gulvflade er 415 kvadratmeter stor, ser man den store forandring, der er foregået. I den gamle butik var der trangt og mørkt; nu er der lyst og rummeligt. Alt er indrettet på den mest praktiske og lettest overskuelige måde. Ved aften stråler butikken i det elektriske lysens glimrende skær, og det store lokale er om vinteren opvarmet med centralvarme«.

Herefter omtales forretningens forskellige afdelinger; kakkellovne og komfurer, især Morsø støbegods, optog en stor plads, der var husholdningsgenstande, »hvor en husmoder kan blive forsynet med alt, hvad der hører til et velordnet køkken«. Lige inden for døren fandtes landbrugsafdelingen, hvor der var »et stort udvalg af skovle, spader, forke, kæder, hakker og meget mere, og til højre for indgangsdøren ses håndværkerafdelingen. Udvalg af de forskellige genstande findes gemt i skuffer i de store reoler, der når helt op til loftet. For at nå op til de øverste er der meget snildt anbragt trappestiger, der let glider hen ad anbragte skinner. Længere bagved kommer porcelæn, glasvarer, fajance, keramik (fine pottemagervarer), krystal, fra simple og billige til meget smukke og dyre ting. Her findes til eksempel prøver af 300 forskellige kopper, som haves på lager. Lagerbygningen bagved er i tre etager, og her findes en elektrisk elevator, der går gennem alle tre etager og i de forskellige stokværk findes omhyggeligt indpakkede, godt ordnede på et utal af reoler, hylde og så videre varer af den slags, der findes prøver af i butikken«.

Anton Hundevadt (1876-1945) etablerede i 1902 sin »Kontant-forretning« med manufaktur og kortevarer i Bispegade 12. Allerede fire år senere flyttede den til større lokaler i nummer 15, hvor den forblev til lukningen i 1974. I de næste årtier udvidede Hundevadt gentagne gange forretningen, der snart blev en af byens førende manufakturforretninger. I 1912 var der således 20, i 1927 43 beskæftigede. Anton Hundevadt blev i 1919 indvalgt i byrådet. Foto i HBA.

Julius F. Jørgensens herretojsforretning i Nørregade 5, fotograferet før 1910, da bygningen på billedet blev nedrevet til fordel for den nuværende. Den stadig mere aggressive salgsteknik kommer tydeligt til udtryk gennem de mange varer, der pryder bygningen og fortovet foran de typiske, store udstillingsvinduer. Foto i HBA.

Denne ejendom var sammen med købmand Thedes store nybygning Nørregade 42 (opført i 1911) og M. C. Brinckens stormagasin i Nørregade 20 nok de mest imponerende forretnings-ejendomme, der blev opført i byens hovedgader før 1914. M. C. Brincken, der havde forretning i Nørregade 13, havde i 1891 opført en lagerbygning i fire etager på den modsatte side af gaden, syd for Høppners hotel. Denne lagerbygning blev i 1901 udvidet imod syd og ombygget til stormagasin i tre etager. M. C. Brincken handlede ligesom Frees med isenkram, men blev også en af byens førende møbelforretninger, der tog egen møbelproduktion op.

I denne sydlige del af Nørregade fandtes også flere manufakturforretninger, i nr. 16 således Hansen og Winterberg i en stor ejendom opført 1893 og i nr. 14 E. N. Knudsens velrenommerede forretning, hvis indehaver var købmand Theodor Voss. I nr. 1 fandtes en manufakturforretning, der havde skiftende ejere, indtil Waldemar Schmidt flyttede fra Nørregade hertil. I nr. 8 havde H. Wolfhechel hvidevarehandel.

KAMPEN OM KUNDERNE

Baggrunden for, at så mange og så store manufakturforretninger kunne eksistere, var, at landbefolkningen i byens store opland nu helt var gået bort fra at producere sit tøj selv. Nu blev alt købt færdigt, evt. syet efter mål i byen. Samtidig gav den tyske toldbeskyttelse landmanden højere priser for hans varer og dermed større købekraft. Amtsbanerne havde gjort det muligt for selv de

fjernestboende at komme til »stajs«, men der var forskel på disse bønder, når de steg af toget: »På banegården på Jomfrustien kommer de ud af toget med hvid krave og hvide manchetter. De kommer til byen for at låne penge, men på Sønderbro møder man dem, der har den gammeldags sorte krave på og ingen manchetter, de kommer til bys for at sætte penge i sparekassen. Og endnu en lille forskel på disse to grupper af landboer. Den førstnævnte flok ryger cigarer, og Sønderbrofolkene kommer rygende på deres pipe«.

De, der stod af ved Jomfrustien, kom fra amtets »fede egne«, mens mange af Sønderbropassagererne kom fra de fattigere, »magre egne«. Den samme forskel kunne man iagttage, hvis man stillede sig op på hjørnet ved Haderslev Bank. Redaktør Nic. Svendsen gav i hvert fald en vordende bladleder i Haderslev det gode råd, at han for at føle Haderslev på pulsen en markedsmandag skulle stille sig op på dette hjørne »og glæde sig over den strøm af stoute bønder, der en sådan dag gik ind til byen. Han havde ret. Nogle kom med brede hatte og grundtvigianske flagreslips, et ydre tegn på tidligere højskoleophold, andre med høj-puldede kasketter, tilknappe frakker eller grønne »lodenmantel« – made in Germany, som just ikke behøvede at være et preussisk hjertes ydre antræk, men godt kunne dække over ægte, gammel og stejl slesvigsk danskhed. Man kunne skelne dem østfra og vestfra. De første havde den flotteste optræden, de mest imponerende heste og de eleganteste vogne. Til gengæld havde dem vesterfra nu og da de fleste penge og samledes vel mest på Højskolehjemmet, medens de andre var at finde på Harmonien«.

Det var dog ikke alle bønder eller bønderkoner, der havde tid til at tage til byen selv, og derfor havde man de såkaldte budkoner og budmænd, der tog med småbanen og besørgede byærinder for landsbybefolkningen, ikke blot for dem, der boede i samme landsby som bykonen eller bymanden, nej, de optog tit ordrer ved mange af stationerne på hele strækningen. De besørgede ærinder af mangen art, f.eks. kager, tærter, isenkramvarer, kranse, de fik sparekassebogen med for enten at sætte penge i sparekassen eller hæve penge dér, og meget andet. Selvfølgelig måtte toget pænt vente på stationerne, indtil budkonden havde afregnet med sine kunder.

Selvom kundegrundlaget således var i orden, var konkurrencen mellem så mange forretninger naturligvis hård, og mange midler blev taget i brug for at opnå kundernes gunst. Annoncerne i aviserne blev større og større, tilbuddene mere og mere fristende, og der fremkom da også klager over de mange udsalg, rømmingssalg, inventarudsalg, flytteudsalg osv. De betragtedes som noget usundt. Ligeledes opfattedes det også som en forarge-

H. FREES,

Haderslev,

Jern-, Stald-, Tag- og Mønnings-Vinduer,
Ventilatorer, Kaminrødder,
Spiger, Søm, Skruer,
Bygningsbeslag,
Havemøbler,
Vejle Komfurer fra 25 Mk.
Fristaaende Vaskelædder fra 20 i Mark.

Jern-Pumper og -Rør
i stort Udvalg.

Grejsdal og franske Spader og Skovle
i prima Kvalitet, særdeles billige.
Hver, Skuffjern, Grebs med og uden Skaft.

== Hegnsakse. ==

Prima Staal-Kotøjrø og Grimer.
Legner, Slæbekjæder
til Hæste etc.

Tækkereb og Traad,
Hegntraad og Traadvæv.

Stort Udvalg i
KØKKENUDSTYR,
Spise-, Kaffe- og Vaskestel.
Vaske- og Vridemaskiner,
== Tøjruller. ==

 Største Lager af
Barnevogne,
(1 Aar særdeles smukt ud-
styrede og meget billige.

H. FREES,
Haderslev.

Herman Frees' annonce fra Dannevirke i april 1898 demonstrerer, hvorledes de større forretninger i stigende grad overtog forhandlingen af mange varer, der tidligere var blevet fremstillet på bestilling hos lokale håndværkere.

Papirpose fra købmand Sohl på Naffet. Posen stammer fra begyndelsen af dette århundrede og er et eksempel på, at andre former for reklame end annoncer i aviserne begyndte at vinde indpas. I samme periode blev de første reklamesøjler placeret forskellige steder i byen. HBA.

lig trafik, »at når en kunde fra landet blot har købt en ren ubetydelighed... eller lignende, måske også noget mere, så er det ikke rigtigt, om de ikke bliver budt med op til købmanden og lader sig traktere med kaffe og kager«. Hvor almindeligt dette har været, er dog vanskeligt at afgøre.

Et var imidlertid den indbyrdes konkurrence, noget andet den udenbys. Ca. 120 næringsdrivende skrev i maj 1911 under på en henvendelse til redaktionen af Modersmaalet om ikke at optage annoncer fra forretningsdrivende købmænd i Flensborg by. Bladet kunne i sit svar berolige med, »at de flensborgske annoncerendes tal er så minimalt, at der for haderslevske forretningsfolk i almindelighed slet ikke kan være tale om nogen konkurrence fra den side«. Bladet mente endvidere at kunne fastslå, at »for den dygtige forretningsmand i Haderslev by og amt, der er på højden af sin tid, er udenbys konkurrence derfor en så latterlig lille fare, at den næppe behøver at drøftes«.

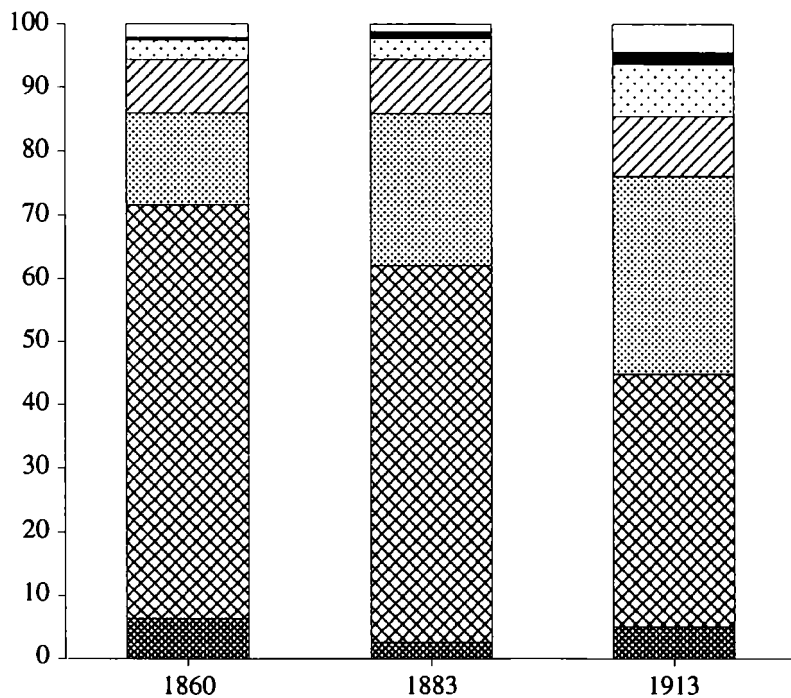
Kun hvis udenbys firmaer etablerede sig med filialer i byen, kunne man sige, at der påførtes de lokale firmaer konkurrence. Men det skete før 1914 kun i begrænset omfang. I 1895 fandtes kun otte filialer af udenbys firmaer i Haderslev, og dette tal var i 1901 kun steget til 11. Heraf var det kun M. Behr i Storegade 2 og en filial af en flensborgsk farvehandel, der kunne påføre detailhandlerne konkurrence.

I den følgende tid etablerede vel nok flere udenbys firmaer sig, bl.a. de ovenfor nævnte to kaffeforretninger. Brødfabrikken Victoria i Flensborg oprettede et udsalgssted i Storegade 10, men hertil kom siden eget bageri indrettet i det tidligere jernstøberi i Naffet 30. Udenbys konkurrence under denne form var således før 1914 af meget begrænset omfang.

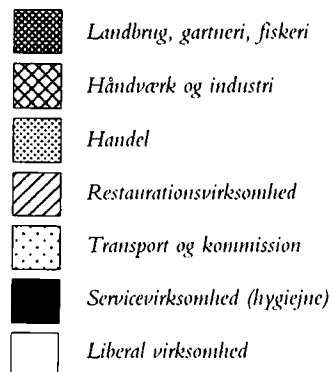
HÅNDVÆRK OG HÅNDVÆRKERE

De selvstændiges faldende andel af den erhvervsaktive befolkning fra 1883 til 1913 (se figur s. 48) skyldtes ikke kun det øgede befolkningstal med det stigende antal lønmodtagere, men også, at der inden for håndværk og industri fandt en betydelig koncentration sted (se figur s. 234 og tabelbilag 6). Antallet af selvstændige her faldt således 1883-1913 fra 581 til 392 (fra 60 til 40 % af det samlede antal selverhvervende). Selv om industrien før 1914 ikke fik den store betydning for Haderslev, betød industrialiseringen længere sydpå i Tyskland ikke mindst takket være den forbedrede distribution ad jernbanerne, at masseproducerede varer også i stort omfang fandt vej til rigets nordligste afkrog og fjernede eksistensen for mange af byens håndværksmestre.

Procent

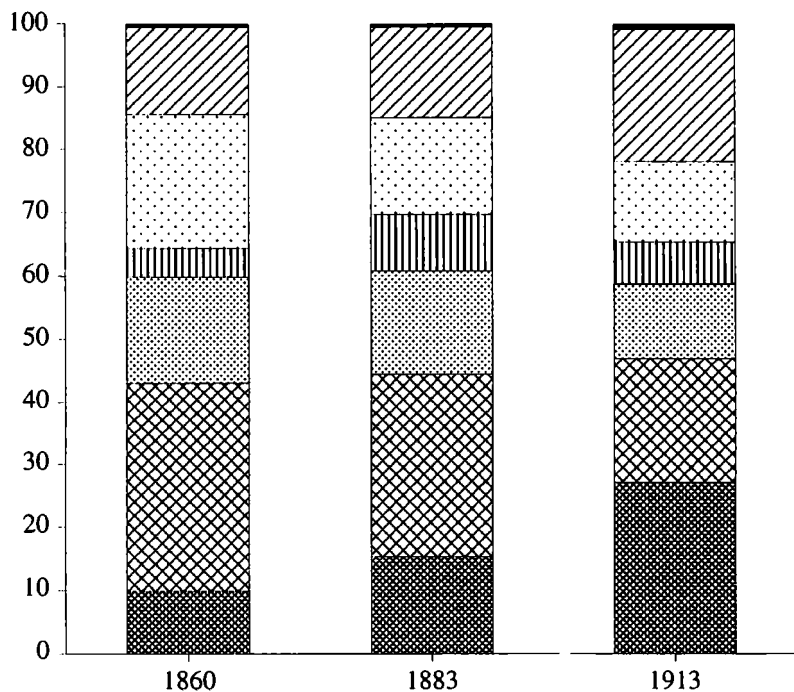

Selvstændige næringsdrivende
1860-1913

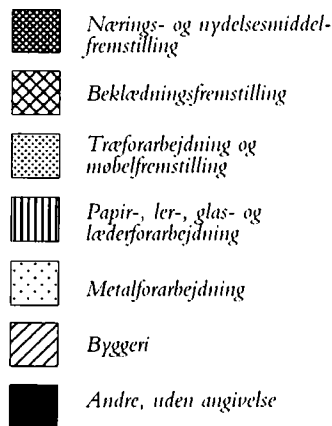

Kilde: Tabelbilag 6.

Procent

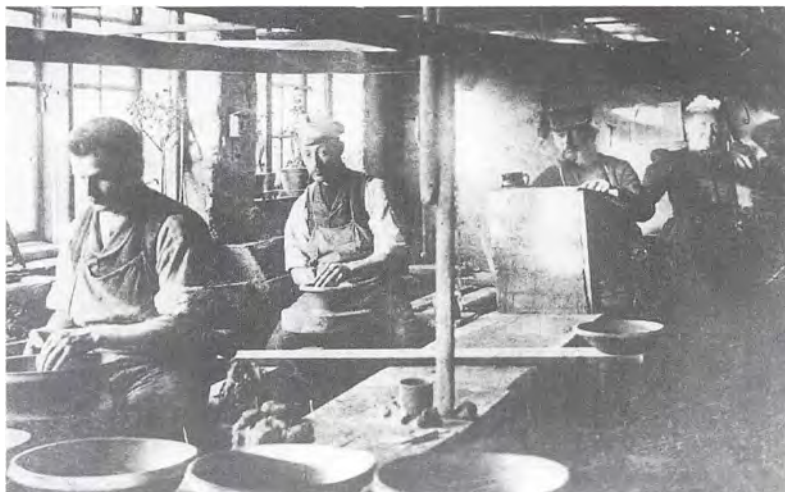

Beskæftigede i håndværk og industri
1860-1913

Kilde: Tabelbilag 7.

Niels Heinrich Rathenburgs pottemagerværksted Storegade 87 ca. 1911. Værkstedet blev etableret af faderen Andreas Petersen Rathenburg (1841-1909), der var født i Arnitlund og kom til Haderslev fra Flensborg i april 1878. Niels Heinrich (1870-1942) blev udlært hos sin far og var derefter en årrække på vandring i Polen, Schlesien, Bøhmen og Italien, ligesom han en periode var ansat på fabrikken i Kellinghusen. Op til verdenskrigen var der normalt mellem 4 og 7 svende i arbejde. Råvarene importeredes eller gravedes i lerløkker beliggende ved Fjordagerring og i Erlev nær udflugtsstedet § 5. Firmaet havde handelsfolk, der solgte keramikken i hele landsdelen, ligesom der var forretning i ejendommen. Rathenburg blev indkaldt til militæret i 1916, og genåbnede aldrig sit værksted, men etablerede sig som mælkehandler. Foto i HBA.

Som tidligere var tilbagegangen dog ikke jævnt fordelt over de enkelte brancher (se figur s. 234 og tabelbilag 7). Mens antallet af selvstændige fra 1883 til 1913 faldt i de andre brancher, var det konstant inden for nærings- og nydelsesmiddelfremstilling samt ved byggeriet (henholdsvis ca. 70 og knap 80). Deres andel af byens samlede antal fremstillingsvirksomheder blev derfor øget: fødevarerfremstillernes fra 13 % i 1883 til 20 % i 1913, byggeriets fra 15 til 21 %. I nærings- og nydelsesmiddelbranchen var det store flertal af mestrene enten slagtere eller bagere. Med deres ferske kød og friskbagte brød kunne industrien og storhandelen med den daværende konserveringsteknologi ikke konkurrere, og den voksende befolkning gav grundlag for flere forretninger. Byggefagene lod sig tilsvarende endnu ikke industrialisere, og entreprenører, murere, tømrere, malere, blikkenslagere, glarmestre, elektrikere m.v. nød i udpræget grad gavn af højkonjunkturen og byggeboom'et efter århundredskiftet.

Hårdt ramt af konkurrencen fra industrien og håndværkets tilbagegang var derimod tekstil- og beklædningsfremstillingen (fra 29 % af fremstillingsvirksomhederne i 1883 til 21 % i 1913), endvidere træ- og møbelbranchen (fra 20 til 17 %) og tildels metalbearbejdningen (fra 11 til 9 %). Væverne og træskomagerne gik mest tilbage, mens fabrikssyning af tøj og sko endnu ikke skadede skrædderne og skomagerne, der også havde ændringer og reparationer at falde tilbage på og kunne åbne butik med industrivarer ved siden af fremstillingsvirksomheden. Tilsvarende var bødkerne og drejerne mere udsat i træ- og møbelbranchen, mens snedkerne var mere alsidige producenter ved indretningsarbejder o.l. Metalbranchen fik lidt færre smede og navnlig færre klejnsmede og knivsmede, men flere maskinbyggere og mekanikere.

Rebsluger Andreas Gotfriedsen ved sin arbejdsplads i baggården til Badstuegade 8 omkring 1903. Drengen foran brændestablen er Andreas Thulstrup (1897-1955), den senere borgmester i Haderslev. Hans far drev slagterforretning i Badstuegade 3. Gotfriedsen var en af de sidste repræsentanter for det tidligere talstærke håndværk. I 1860 var der 15 rebslugere i byen, i 1883 fem, og i årtierne efter 1900 kun ganske få: Gotfriedsen, Mads Jensen, stifteren af frimenighedskirken, i Laurids Skaugsgade og Hans Christian Welling i Naffet 36. Sidstnævntes værksted befinder sig på Haderslev Museum. Foto i HBA.

Det voksende pres fra industrien fik håndværkerne til at ønske den gamle lavstvang genindført for at begrænse tilgangen til fagene gennem krav om mesteruddannelse. En lov fra 1884 styrkede håndværksorganisationerne ved oprettelsen af et »Gewerbe-kammer« i hver provins, der også omfattede handel og landbrug. Til at repræsentere håndværket i det slesvig-holstenske »Gewerbe-kammer« valgtes bl.a. muremester Paul Christiansen jr. fra Haderslev. Loven tilfredsstillede imidlertid ikke »Haderslev Håndværkerforening«, der året efter henvendte sig til rigsdagsmand J. P. Junggreen for at få ham til at arbejde for indførelse af tvangslav.

Håndværkerforeningens ønske blev dog først imødekommet med loven af 1897. Et tvangslav (»Zwangsinning«) kunne herefter oprettes, når flertallet af håndværksmestrene i et frit lav stemte for en tvungen forening omfattende alle udøvende mestre inden for faget i lavets område. I Haderslev omdannedes skomagelavet, smede- og klejnsmedelavet, bagerlavet, murer- og tømrerlavet, barber- og frisørlavet samt snedkerlavet til tvangslav, mens sadelmager- og tapetsererlavet, slagterlavet og malerlavet endnu i 1912 var frie lav.

Høj hat fremstillet af buntmager Heinrich Deutschmann, der drev sit værksted med fremstilling og salg af hatte og huer i Nørregade 24. Et eksempel på at et uddøende håndværk kunne overleve ved at sælge fabriksfremstillede varer sammen med egne produkter. HAM. Foto C. Krassel.

Loven muliggjorde endvidere oprettelsen af selvstændige håndværkskamre, og i år 1900 blev et sådant dannet i Flensborg omfattende Slesvig og Ditmarsken. Håndværkskammeret regulerede uddannelsen med mester- og svendeprøver og skriftlige lærlingekontrakter, foranstaltede udstillinger og varetog håndværkets interesser over for regeringen. Det virkede også for oprettelsen af aften- eller fagskoler. Haderslevhåndværket var repræsenteret i kammeret ved smedemester Chr. Nissen (1900), skomagemester Garbrecht (1900-06), saddelmagemester Chr. Fallesen (1903-09), snedkermester Lorenz Andresen (1906-12), snedkermester Chr. Moll (1909-15), tømrermester Niels Hönnicke (1909-15), bagemester Wandschneider (1912-20) og malermester Heinrich Meyer (1915-20). De dansksindede håndværkere var forbeholdne over for kammeret.

»Haderslev Håndværkerforening« organiserede håndværkerne på tværs af fag og lav og tildels også på tværs af de nationale skel, selv om ledelsen var dansk. Håndværkerforeningen førte imidlertid fra 1880'erne en meget stille tilværelse. I 1896 stiftedes en enkekasse, og der var lidt udstillings- og basarvirksomhed. 1896 fik den konkurrence fra den nyoprettede »Deutscher Handwerker-Verein«, hvis formål var det samme som den gamle forenings, men hvor kun tysksindede mestre havde adgang. Stifterne af den tyske håndværkerforening var kødopsynsmand L. H. Thomsen, bagemester C. Gilbert og skomagemester C. H. Steen.

BYENS ØKONOMI

Den økonomiske vækst fra 1890'erne betød også en vældig vækst i de kommunale aktiviteter i Haderslev. Mens kommunens regnskab (ordinære indtægter og udgifter) i 1890 balancerede med ca. 246.000 mk., var det tilsvarende tal i 1914 ca. 1.200.000 mk., d.v.s. næsten en femdobling.

Skatteudskrivningen steg derimod kun fra 87.249 mk. til 325.580 mk., altså ikke engang en firdobling. Baggrunden herfor var, at kommunen havde fået andre betydelige indtægter som følge af de investeringer, der blev foretaget. Investeringerne beløb sig fra 1895 til 1914 til ialt ca. 2.600.000 mk. Heraf faldt de 863.700 mk. på kommunale værker, ca. 500.000 mk. på havn, fjord og småbaner og ca. 647.000 mk. på skolebyggeri, mens 600.000 mk. var investeringer i gader og veje, sygehus og kommunale ejendomme.

Af disse investeringer var det kun de kommunale værker, der gav et betydeligt afkast. Gasværket udvidedes i årene 1896-97, og der anlagdes elværk og vandværk 1899-1901, således at 35,7 % af

Louiseskolen, opført på Byens Mark mellem kasernen og seminariet 1908-9. Skolen opkaldtes efter den preussiske konge Friedrich Wilhelm 3.s dronning, kejser Wilhelm 1.s moder, men som Dannevirke bemærkede ved den lejlighed: »Danske folk kunne også tænke på en anden dronning Louise«, nemlig den daværende danske dronning Louise, Frederik 8.s ægtefælle. Louisevej blev navngivet og brolagt ved samme lejlighed. I baggrunden ses Auguste Victoriaskolen fra 1889. Foto i HBA.

byens indtægter i 1914 kom fra de kommunale værker, mens tallet i 1890, da kun gasværket fandtes, var på 19,4 %. Der var naturligvis også betydelige udgifter forbundet med driften af disse værker, men de gav dog et ganske pænt overskud, i 1913 således ca. 62.000 mk. efter at renter og afdrag på værkernes gæld var betalt og afskrivninger foretaget.

Investeringerne i havn, fjord og småbaner gav ikke på samme måde indtægter til kommunekassen, selvom havnen også gav overskud, men disse investeringer kom i allerhøjeste grad byens indbyggere til gode, idet de var stærkt medvirkende til at forøge omsætningen i byen og var et væsentligt grundlag for den økonomiske fremgang.

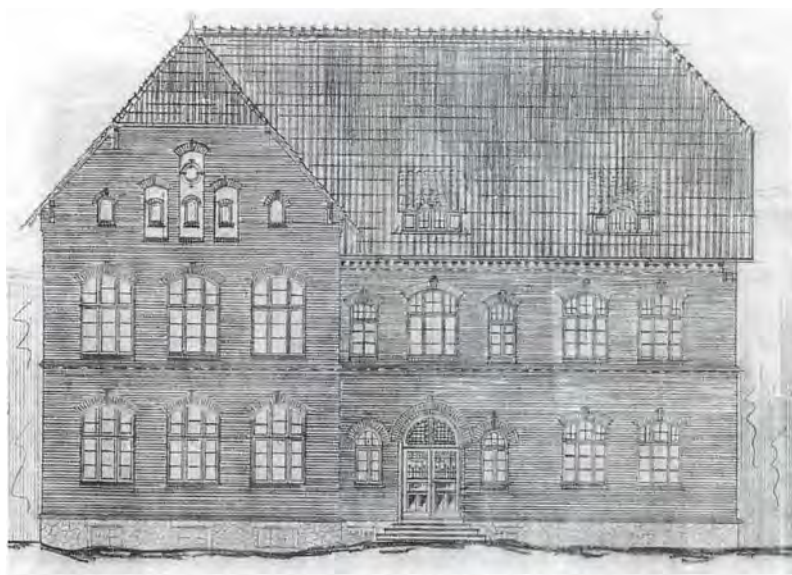
Investeringerne faldt især inden for to perioder, nemlig 1896-1903, da der investeredes ialt ca. 1.200.000 mk., og 1910-14, da der investeredes lidt over 1.000.000 mk. Investeringerne 1896-1903 koncentrerede sig næsten udelukkende om de kommunale værker og havn og fjord samt småbane. I de følgende seks år (1904-09) var investeringerne mere begrænsede. Gasværk, elværk og havn udvidedes endnu en smule, mens byens vækst og den kommende indlemmelse af forstæderne gjorde det nødvendigt at tage fat på et omfattende skolebyggeri, som især foregik i den anden store investeringsperiode 1910-14. Byen havde i 1889 opført Auguste Victoriaskolen, men ellers foregik undervisningen i de bygninger, der var opført i 1829, når bortses fra skolen i Laurids Skaugade 14 fra 1871 og enkelte mindre tilbygninger til Friedrichschule og Wilhelminenschule. I 1909 investeredes der 110.000 mk. i opførelsen af Louiseskolen, der anlagdes lige bag fattiggården. Og i 1911 investeredes der 80.000 mk. i en

Haderslev Bys Sygehus fotograferet fra sydvest 1910, mens de indlagte og personalet nyder solen. I 1894 opførtes bygningen i forgrunden samt den bagvedliggende lave sidesfløj. Der var her plads til 25 patienter, eller langt mere end datidens norm, der var én seng pr. 1000 indbyggere. Den bagvedliggende to-etagers fløj opførtes 1910, bl.a. fordi medlemstallet i sygekasserne var stigende, hvilket gav flere patienter. 1911 forhøjedes sidesfløjen med en etage, og i en nybygget sidesfløj indrettedes centralvarmeanlæg samt vaskeri med elektrisk drevne maskiner. Efter ombygningen var der 42 senge i den kirurgisk-medicinske afdeling og 18 senge i en særlig epidemiafdeling. Læge Peter Meyer (1863-1935), nr. tre fra venstre, udnævntes i 1896 til leder af sygehuset, en post han beholdt til 1933. Foto i HBA.

udvidelse af Hertug Hansskolen. I 1913-14 byggedes en ny øvelsesskole til seminariet, hvortil byen skænkede en grund, der kostede 25.000 mk., og ydede 90.000 mk. til bygningen, mens staten gav resten. 1914-15 kom det største og mest bekostelige byggeri, opførelsen af præparandanstalten ved Lembckesvej, der kostede byen 250.000 mk. Oprettelsen af den højere pigeskole, det såkaldte Lyceum, i 1913 medførte en udgift for byen på 60.000 mk. til køb af ejendommen Gåskærgade 13. Den sidste store investering inden for skoleområdet var opførelsen af ungdomshjemmet og gymnastiksalen mellem Louisevej og Lembckesvej. De kostede 77.000 mk.

Sygehuset havde indtil 1894 haft til huse i bagbygningen til fattiganstalten i Laurids Skausgade, men i 1894 flyttede den til nyopførte bygninger ved Christiansfeldvej. På grund af byens vækst og forstædernes indlemmelse måtte sygehuset udvides. Det skete 1910-11, og ialt investeredes der 1894-1913 ca. 143.000 mk. i sygehusbygningerne.

Investeringerne i gader, veje og kloakledninger var begrænsede i denne periode. Den brolægning, der var sket af byens gader i 1880'erne, holdt stadig. De investeringer, der skete på dette område, faldt især efter sammenlægningen, da der anvendtes ca. 75.000 mk. til udbygning og kloakering af veje i de indlemmede områder.

Disse store investeringer blev udelukkende finansieret ved optagelse af lån. Hver gang man havde vedtaget et anlægsprojekt, blev der samtidig truffet beslutning om at optage et lån, hvis beløb svarede til, hvad man regnede med at de pågældende projekter ville koste at gennemføre. De store projekter kom således ikke til at belaste byens skatteborgere på anden måde, end at renter og afdrag på byens gæld steg og udgjorde en voksende andel af byens samlede udgifter.

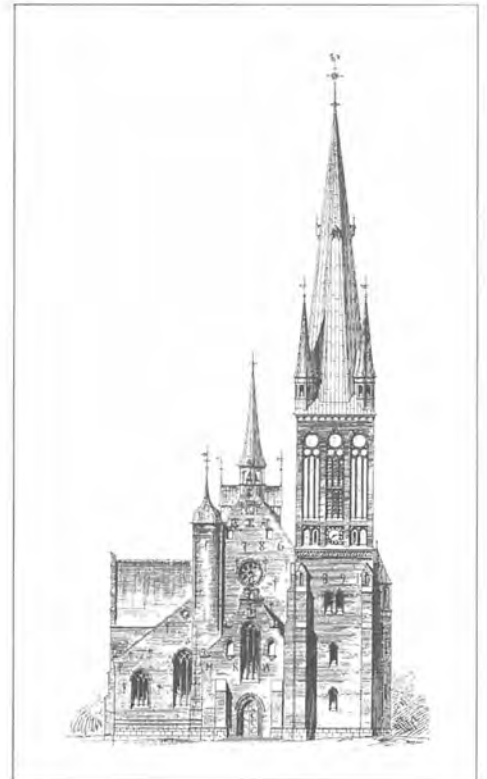
Originaltegning til Hertug Hans skolens hovedbygning, udført af arkitekt M. Gydesen 1908. Allerede i 1902 opførtes på grunden ved Buegade en toklasset skole, der modtog elever fra Sdr. Otting, Erlev og Ladegård kommuner. Disse elever havde tidligere alle gået på Gl. Haderslevs to skoler på hjørnet af Slagtergade/ Moltrupvej og i Vestergade. I 1908 gik de tre forstadskommuner sammen om opførelsen af en ny skolebygning, der stod færdig inden sammenlægningen i 1910, men allerede måtte udvides i 1911. HBA.

Øverst tv: Et tidligt forslag til placering af amtsbanegården, dateret 1894. Selve banegården skulle have ligget på grundene Naffet 19-21, mens værksteder, remiser m.v. optager hele området fra Allegade østpå mellem Østergade og Jomfrustien til gasværket.

Øverst th: Havnens udvidelse måtte planlægges i sammenhæng med amts- og statsbanernes betjening af skibsfarten. På projektet fra 1894 er der planlagt et stort nyt nordre havnebassin, hvor Nordhavnsvej i dag ligger. Bemærk midtermolen med et fyrtårn på molespidsen.

Nederst tv: Omkring 1911 var der planer om etablering af en østkystbane, der skulle forbinde Flensborg, Aabenraa, Haderslev og Kolding. For Haderslev forelå flere forslag. En linieføring over Dammen ved Granøen med banegård nord for Mariégård; en banegård på hjørnet af Simmerstedvej og Ejsbølvej; det mest vidtgående forslag, fremsat 1911, er vist her. Banen skulle føres over Dammen omtrent hvor Omkørselsvejen går, forbindelsen til den gamle banegård i Gl. Haderslev foregik på en højbro over Storegade og Vestergade, den nye banegård placeredes på Damhalvøen og de store ranger- og godsarealer i Erlev Bjerge.

Nederst th: Der fremkom flere planer om at genopføre tårnet på Vor Frue kirke. Mest radikal var en plan fra 1913, hvor man udover et nyt tårn ønskede at nedrive alle huse mellem kirken og Torvet for at skaffe en passende baggrund for statuen af kejser Wilhelm 1. Det her afbildede forslag fra 1891 viser et gigantisk tårn placeret skævt på vestgavlen.

Nye kvarterer, nye huse, nye boligformer

INDEN FOR DE GAMLE BYGRÆNSER

Haderslev lå endnu ved midten af 1890erne inden for de grænser, som byen havde haft gennem århundreder. Et kort over byen 1893 viser næsten den samme udstrækning af bebyggelsen som i 1862 (side 44), og det samme indtryk får man af en tegning af byen i fugleperspektiv fra 1895 (side 72-73). I løbet af de følgende 10-15 år sprængtes dette sluttede bybillede totalt, og byen bredte sig ud over de gamle grænser og ud på de åbne marker, der indtil da omgav den.

I 1889 var en lille del af Gl. Haderslev kommune blevet indlemmet i byen, men byen havde betydeligt mere vidtgående ønsker om indlemmelser. Baggrunden for disse ønsker om indlemmelse ikke alene af dele af Gl. Haderslev kommune, men også af Ladegård I og Sdr. Otting kommuner, var en erkendelse af, at byen stort set var udbygget inden for de eksisterende grænser. Den byvækst, der måtte komme, ville derfor ske først og fremmest i de små nabokommuner. For at disse ikke skulle lukrere skattemæssigt på den store købstadskommune og dens almennyttige indretninger, burde der derfor ske en sammenlægning.

Endnu i 1890erne fandtes der dog ubebyggede arealer inden for byens grænser. Nord for Østergade ned imod Jomfrustien ejede kommunen et betydeligt areal mellem gasværket i øst og Allegade i vest. I Allegade opførtes i årene 1894-99 seks ejendomme, og ved den østlige ende af Østergade blev der 1898-1902 ligeledes bygget seks ejendomme i Østergade, Toldbodgade og Hansborggade. I Skibbrogade opførtes 1904-11 fem ejendomme nr. 27-35, således at der nu var en sammenhængende bebyggelse langs hele Skibbrogade til Hansborggade 3, og i 1912 blev de to store udlejningsejendomme Østergade 3 og 5 bygget. De øvrige områder her ved havnen og omkring gasværket var reserveret til erhvervsvirksomheder, og her opførtes bl.a. det offentlige slagtehus (Jomfrustien) i 1925 og savværket Hansborg i Østergade 48. Mulighederne for boligbyggeri i dette område var stort set udtømt ca. 1905.

Da amtsbanegården blev bygget ved Jomfrustien, men på Ladegård kommunes jord i 1899, blev den store allé af træer fæl-

Nørregade set mod syd ca. 1875. Købstadsdyllen er her fanget inden en lang række nybyggerier ændrede gadebilledet radikalt. Yngste hus på billedet er Nørregade 17, lige bag J. Jensens lave bygning, opført 1867. Stort set alle øvrige huse stammer fra årene efter byens brand i 1759. Bemærk den diskrete skiltning. Foto i HBA.

det, den gamle kanal rørlagt og en gade anlagt fra Nørregade til Allegade. Banegårdens placering her gjorde pludselig området attraktivt, og der opførtes 1900-1910 store ejendomme langs den nye gade (nr. 1-11, 4-10, 14-26, 36 og 38), alle i mindst tre etager og de fleste med en eller flere butikker i første etage. Kulhandler Lorenz Lausen ejede Nørregade 30 med en grund, der strakte sig langs Jomfrustien helt ned til Teaterstien. Han opførte 1903-10 seks store ejendomme her (Jomfrustien 1-11) med meget store lejligheder på 1. og 2. sal og et par mindre på 3. sal.

På den modsatte side af gaden opførte gæstgiver Nis Juhl i 1908 en stor ejendom (nr. 10), hvortil der i 1911 knyttedes en sal, der i de følgende årtier var et af de mest søgte møde- og forlystelsessteder i byen. I nr. 8 indrettedes i 1908 en biograf. Længere nede ad gaden, direkte over for amtsbanegården, opførtes 1900 Missionshotellet i nr. 22, og Industri- og Landmandsbanken byggede i 1901 nr. 20A, hvor banken fik lokaler og hvor et af byens større pensionater, frk. Friis' pensionat, fik til huse. I nr. 16 lå Brugsforeningen. Vognbygger Johs. Hildebrandt opførte 1911 nr. 26, hvortil hans vognbyggeri flyttede fra Nørregade 19. Jomfrustien var således en gade, der med sine store bygninger i tidens stil på det lokale plan kunne sammenlignes med Toosbühlstrasse i Flensburg.

Nord for byen strakte hele byens Nørremark sig, og det måtte være naturligt, at en byudvikling skete her. Det var imidlertid kun i ringe grad boligbyggeri, der fandt sted her. På Laurids Skausgades sydside opførtes i begyndelsen af 1890'erne en række villaer (nr. 1, 3, 7, 9, 13, 15) og et af de såkaldte »kommode-

Nørregade set mod syd ca. 1902. En række nybyggerier har ændret gadebilledet. Vognfabrikant J. Jensen byggede Nørregade 19 i 1882, Sparekassen for Haderslev Byes Omegn opførte sin bygning på det modsatte hjørne i 1891, det lille gavllhus mellem Nørregade 13 og 15 blev inkorporeret i nr. 15 i 1884 og Nørregade 11, der senere forsvandt til fordel for Handelsbankens nybyggeri, er forhøjet med en etage. Bemærk at skiltning er blevet almindelig. Foto i HBA.

huse« (nr. 11), og hertil føjede sig et par huse i Skolegades nordlige ende.

Nord for Laurids Skausgade og nord for Gammelting oppe på den egentlige Nørremark placeredes næsten udelukkende offentlige institutioner. Den store kaserne var bygget i 1880'erne, og i 1890 opførte byen selv en pigemellemskole, opkaldt efter den tyske kejserinde Auguste Victoria, på en del af Borgmesterkobbelen ved siden af øvelsesskolen for seminariet fra 1873. I 1894 rejstes øst for Christiansfeldvej nye bygninger til et nyt sygehus til erstatning for det gamle og alt for umoderne bag Laurids Skausgade 8. Syd for sygehuset stillede byen i 1896 en grund til rådighed for Catharine-hjemmet, en stiftelse for ældre borgere. Den var oprettet af godsejer Clausen, Knoop ved Kiel, der var født og opvokset i Haderslev.

Efter 1900 udbyggedes området yderligere. Seminariet udvidedes i 1903 med en bygning, der bl.a. indeholdt aula, vinkelret på den tidligere aftægtsbolig til Mariegård, som i 1884 var indrettet til seminarium. På Lembckesvejs østside opførtes i 1910 en husholdningsskole, og nord herfor i 1914 en stor gymnastiksal i tilslutning til Louiseskolen fra 1910 (ved Louisevej). Over for husholdningsskolen byggedes i 1913 en ny øvelsesskole til seminariet og nord herfor en præparandanstalt (forberedelsesskole for seminariet), seminariets nuværende hovedbygning. Efter 1920 udvidedes seminariets øvelsesskole, således at det gamle seminarium fra 1884/1903 blev sammenbygget med øvelsesskolen fra 1913. Syd herfor opførtes i 1923 teknisk skole.

Men også inden for det gamle købstadsområde skete der væsentlige ændringer i bybilledet. Der opførtes mange nye ejen-

domme til erstatning for ældre bygninger. Disse nye huse var ofte over to etager høje og i en byggestil, der adskilte sig væsentligt fra tidligere tiders stil. Derfor fremtræder mange af disse bygninger meget markant i gadebilledet den dag i dag, på samme måde som de nye huse i byens yderområder.

De nye bygninger adskilte sig imidlertid også fra tidligere perioder ved, at bygningernes udformning i langt højere grad var funktionsbestemt end tidligere. Tidligere havde man nok opført bygningerne med henblik på en bestemt funktion, f.eks. et rådhus, en skole eller en banegård, men der havde kun været ringe forskel i den ydre udformning af f. eks. en håndværkers og en købmands hus. Her var det nok snarere størrelsen og spørgsmålet om grundmur eller bindingsværk, der viste forskellen.

Nu blev der i langt højere grad end tidligere taget hensyn til den funktion, den nye bygning skulle have, allerede når bygningen var på tegnebordet. I de tilfælde, hvor bygherren udøvede et håndværk eller havde værksted, var dette som regel placeret i gården bagved forhuset, der så opførtes som en ren beboelsejendom som f. eks. Naffet 21, der blev bygget i 1899 af pumpe- og maskinmager P. M. Schmidt, Storegade 64, som opførtes 1897 af bolchefabrikant A. N. Jensen og Storegade 79, der blev bygget 1911 af malermester H. Meier. I disse ejendomme var arbejde og bolig bygningsmæssigt adskilt, og forhuset rummede evt. blot et rum, der var tænkt som kontor for håndværksvirksomheden.

Til gaden adskilte disse ejendomme sig således kun lidt fra de rene beboelsejendomme, som vi træffer dem i Hansborggade eller Østergade eller Naffet 15, 17 og 19, der er opført 1910-12. Også Storegade 66 fra 1909 er et eksempel på en ejendom, som næsten udelukkende var tænkt til beboelse.

Jomfrustien set fra amtsbanegården ca. 1906. Jomfrustien 20a, 18 og 14, samt nr. 11 er alle opført i årene umiddelbart efter banegårdens indvielse 1899. Disse store etageejendomme hører til blandt byens bedst bevarede byggeri fra perioden. Arkitekter på disse bygninger var C. P. Raben, H. Holler og Paul Christiansen. I nr. 20A ses stormagasinet Magasin du Nord. Foto i HBA.

Også i de ejendomme, der blev opført som hotel eller gæstgiveri, var der meget lidt i bygningens ydre udformning, der viste funktionen. Det gælder både Nis Juhls nye restaurant på Jomfrustien og gæstgiveriet Møllepladsen 5 fra 1896, hvor der kun i den indvendige udformning blev taget hensyn til funktionen. I Møllepladsen 5 videreførtes et ældre gæstgiveri, der var baseret på korte besøg af faste kunder blandt omegnens bønder. Skænkestuen var derfor af begrænset størrelse, og ejerens private bolig var kun i mindre grad holdt adskilt fra gæstgiveriet. I Nis Juhls restaurant satsede man på at kunne huse og evt. beværte større forsamlinger, og salen spillede derfor en vigtig rolle her ved siden af de traditionelle skænkestuer. Her var privatboligen helt adskilt fra restaurationen. Missionshotellet, Jomfrustien 22, og Jernbanehotellet, Storegade 97, der var opført 1902 af Wilhelm Nicolaisen, var bygget som hoteller og havde derfor de elementer, der hørte til et hotel, såsom reception, restauration og hotelværelser. Ejerens eller forpagterens privatbolig var også her adskilt fra hotellet.

De administrationsbygninger, der opførtes i denne periode, adskilte sig fra tidens øvrige bygninger ved en høj grad af monumentalitet, der var med til at understrege funktionen. Det gælder kredshuset Storegade 88 fra 1892, der mest af alt ligner en tysk middelalderborg; amtsbanegården på Jomfrustien fra 1898 vækker samme associationer, mens Haderslev Banks bygning på hjørnet af Jomfrustien og Nørregade fra 1915 mere lignede et fornemt palæ med en placering for enden af Gravene, der understregede det fornemme præg. Den granitopmurede første etage, hvor banklokalerne var placerede, gav indtryk af soliditet og sikkerhed. Samme palægagtige virkning havde den nye toldbodbygning i Skibbrogade fra 1912. Derimod afspejledes funktionen som skole ved den regelmæssige forekomst af tre fag vinduer på hver side af indgangspartiet, således som det f. eks. ses i Louise-skolen og husholdningsskolen på Lembckesvej. De mange skolebygninger på Borgmesterkobbelen var nok i mindre grad monumentale, selvom præparandanstalten nok kunne imponere ved sin størrelse.

I de fleste af de nye ejendomme spillede forretningsfunktionen en væsentlig rolle. Første etage var fra arkitektens hånd udformet med en eller flere butikker. De var som regel placeret i niveau med gaden og indrettet med store butiksvinduer, således at varerne havde mulighed for at blive udstillet. I etagerne oven over var der lejligheder, dels til udlejning, dels til ejeren. Helt op til 1914 var det almindeligst nok, at forretningsindehaveren boede i den ejendom, hvor han havde butik. Lejlighederne var som regel større og rummelige med højt til loftet og indlagt lys og vand.

Naffet set fra Slotsgrunden ca. 1914. I baggrunden, med gavltreklame, købmand Sohls store ejendom, opført af N. Jürgensen i 1904. Sohls forretning var en af byens gamle kolonialforretninger, etableret af Hans Christoph Sohl 1845 og nedlagt omkring 1920. Christoph Sohl (1859-1922) var medlem af borgerrepræsentationen 1906-14 og rådmand 1914-16. Husrækken til venstre, Naffet 15-21, er alle opført eller væsentligt ombygget 1899-1912. Foto i HBA.

Af sådanne store nye forretningsejendomme opførtes i perioden op til 1914 Nørregade 2, 5, 16 og 44, Gåskærgade 1, Grave-
ne 6, 8, 11 og 15, Bispegade 5, 13 og 14 samt Storegade 9, 26,
31, 45 og 49. Især skal dog fremhæves byens første stormagasin
Nørregade 20, som blev opført af købmand H. v. Brincken i
1901 med butik i tre etager placeret omkring en lysskakt midt i
bygningen. Hele facaden var gennembrudt af vinduespartier,
som gav lys og samtidig mulighed for at beskue varerne fra ga-
den. Også købmand Frees' ejendom Storegade 14, opført 1908-
09, var en ejendom, man lagde mærke til. Her var fem store fag
butiksvinduer i hele bygningens længde, og bygningen adskilte
sig både ved størrelse, udformning og placering fra gadens øvri-
ge bygninger. Et eksempel på, hvorledes produktion og salg ad-
skiltes, har vi i M. Schaumanns klædefabrik, der i 1913 placere-
de sig med forretning i en nyopført ejendom Nørregade 12, hvor
der også var indrettet renseri, mens selve klædefabrikken lå på
Simmerstedvej. Det var den eneste af byens producerende virk-
somheder, der før 1914 etablerede sig med særskilt butik. Deri-
mod fandtes der flere handelsvirksomheder, der fik lager ét sted
og kontor og administration et andet sted. Det gjaldt bl.a Nico-
lai Outzen, kulhandler Th. N. Nielsen og Ernst Jørn.

At forretningerne nu i stigende grad var indrettet på, at varer-
ne skulle kunne ses af et promenerende publikum medførte, at
også mange ældre forretningsejendomme blev ombygget. De var
ikke fra opførelsen indrettet med store udstillingsvinduer, og
selvom mange ejendomme også i 1870'erne og 1880'erne havde
fået større butiksvinduer, var det dog først nu omkring 1900 og
efter, hvor de mange nye forretningsejendomme var begyndt at
vokse op, at mange ældre ejendomme blev ombygget mere radi-

Gåskærgade set fra Nørregade ca. 1908. Gåskærgade 1, med den karakteristiske Jugend-inspirerede dekoration, er opført af bygmester N. Jürgensen 1904-05, mens huset overfor, Nørregade 39, er opført 1862, men væsentligt ombygget i 1906. Huset ejedes da af købmand C. J. Ørum, der sænkede gulvet i forretningen til gadeniveau og isatte de store butiksvinduer, en proces mange af byens ældre forretningsejendomme gennemgik i disse år. Foto i HBA.

kalt. Der blev sat større butiksvinduer i stueetagen, i mange tilfælde blev gulvet i stueetagen sænket ned i niveau med gaden, og evt. beboelse i stueetagen blev inddraget til udvidelse af forretningen. Mange ældre huse ændrede på denne måde meget stærkt karakter. De blev tilpasset den nye tids krav.

Den gamle velrenommerede manufakturhandel E. N. Knudsen i Nørregade 14 lod i 1896 gulvet i stueetagen sænke ned i niveau med gaden og store butiksvinduer isætte både imod Nørregade og Slotsgade. I 1906, da den nye ejer købmand Th. Voss erhvervede naboejendomme imod syd, udvidedes butikken herind. Længere nede ad Nørregade lod manufakturhandler Andreas Erichsen i 1909 foretage en ombygning af sin ejendom nr. 17, der bragte butikken ned i gadeniveau. Det samme skete i Nørregade 10 i 1907 og i nr. 24 i 1902.

GAMMEL HADERSLEV

Efter den lille regulering af grænsen mellem Haderslev købstad og Gl. Haderslev kommune i 1889 gik grænsen mellem de to kommuner langs Sct. Severingegade og Terkelsgade, dvs. banegården, hovedpostkontoret og landrådskontoret lå stadig uden for bygrænsen. Gl. Haderslev kommune domineredes iøvrigt af Fuglsangs bryggeri, der allerede omkring 1890 var af betydeligt omfang. Fabrikken var udvidet ret betydeligt allerede i 1880'erne, og ekspanderede yderligere, da der i 1895 opførtes et stort bryggerhus i fire etager. Dampdrift var indført i 1890, da der opførtes et maskin- og kedelhus.

Bortset fra Fuglsangs kompleks lå der langs Ribe Landevej kun nogle gårde, nemlig Ribe Landevej 14 og nr. 55 og 36 på den

Haderslev statsbanegård og hovedpostkontoret set fra nordvest ca. 1906. Hovedbanegården opførtes 1865-66, mens postkontoret byggedes året efter på hjørnet af Ved Postgården og Jernbanegade. Al udlevering af post foregik her, mens der i perioden 1875-1926 også fandtes et postindleveringssted i selve bymidten (Nørregade 36, Gravene 28 og fra 1904 Nørregade 37). I 1926 flyttedes hovedpostkontoret til det nyopførte posthus Gravene 8. Samtidigt nedlagdes postindleveringskontoret. Foto i HBA.

Landstedet Damager, Ribe Landevej 28, hvis ældste dele stammer fra 1857. Omkring 1870 lod ritmester von Dühring huset ombygge, idet han til den gamle hovedbygning tilføjede de to sidefløje og det kamtakkede midterparti. Til ejendommen hørte desuden en meget stor parkagtig have. 1896 solgte von Dührings arvinger til smørgrosserer Julius Nielsen. Landstedet blev nedrevet i slutningen af 1970'erne og grunden udstykket til 16 parcelhuse. Foto i HBA.

anden side af kirkegården, samt et par til længere ude, hvor også gæstgiverierne Johannesdal og Bøghoved lå. På Damager (Ribe Landevej 28), der var opført i 1857 og havde landstedskaracter, boede ritmester Ernst v. Düring, men ejendommen blev i 1890erne erhvervet af korngrosserer Julius Nielsen. Nord for banen ved Simmerstedvej lå ca. 1890 et mindre savværk, der ejedes af Waldemar Paulsen og ekspanderede ret stærkt i 1890erne. Ved Simmerstedvej lå der ingen huse, men umiddelbart nord herfor lå den gamle Gl. Haderslev landsby, kaldet Bøndergårdene. Her var der tæt bebyggelse i små, lave stråttækte huse. Landbrug blev drevet til et par af ejendommene, men de fleste var udlejet til arbejdere og småkårsfolk. Her lå også kommunens fattighus i nr. 23. En stor del af Gl. Haderslev kommunes indbyggere boede i Bøndergårdene, i 1882 222 personer, heraf 87 børn. Hele kommunen havde i 1895 663 indbyggere.

Nybyggeriet i Gl. Haderslev kom nok senere igang end i de to andre forstadskommuner, Ladegård I og Sdr. Otting. Før 1900 opførtes kun to etageejendomme i Sct. Severingade (nr. 3 og 5) og to i Jernbanegade (nr. 1 og 3) med ialt 10 lejligheder. I 1899 stiftede en række af byens større virksomhedsejere, bl.a. bryggerier Chr. Fuglsang og bygmester Jürgensen, et selskab, hvis formål var at bygge gode og billige boliger for den arbejdende befolkning. Selskabet fik en garantikapital på 100.000 mk. og fik navnet »Arbeiterwohlfahrtsverein«. Dette selskab opførte i 1899 et hus på Moltrupvej (nr. 23) og tre på Simmerstedvej (nr. 54-58), alle med fire lejligheder. Der var med placeringen her først og fremmest tænkt på arbejderne på Fuglsangs bryggeri og på N. Jürgensens tømmerhandel bag Laurids Skaugade 40. N. Jürgensen byggede endvidere i 1901 tre småhuse på Moltrupvej (nr. 11, 13, og 15), som derefter blev solgt til en byggetekniker, en mælkekemand og en typograf. Arbejdere og lavere funktionærer, især postembedsmænd, kom i det hele taget til at præge både Moltrupvej, området vest for Fuglsangs bryggeri og ved Waldemar Paulsens savværk. På Moltrupvej blev der bygget et par mindre udlejningsejendomme (nr. 21 og 27), og de villaer, der opførtes, var enten små enfamiliehuse (nr. 20 og 26) eller med to lejligheder (nr. 18, 22, 24, 28, 29, 30, 31, 33, 35). Umiddelbart vest for Fuglsangs bryggeri placeredes 1902-04 fem ejendomme (Ved Banen 2, 4, 5 og 7 med to lejligheder og Ved Banen 6 med fire lejligheder). På Simmerstedvej overfor savværket opførtes i 1902 nr. 18 med bl.a. seks 2-værelses lejligheder.

Kun på Ribe Landevej opførtes egentlige villaer. Chr. Fuglsang byggede i 1893 en meget stor villa (nr. 23), der bl.a. også rummede kommuneforstanderkontor, idet Fuglsang spillede en betydelig rolle i kommunerådet. Den var længe den eneste villa

på vejens sydside, men 1910-12 opførtes nr. 29 og nr. 67, 69 og 71 på den anden side af kirkegården. Bortset herfra var det på nordsiden, villabyggeriet foregik. Der byggedes villaer mellem Bryggerivej og Elmevej og på den anden side af Damager, især små villaer med to lejligheder. Mejeriejer C. M. Nissen opførte med H. Gräber som bygmester 1908-11 seks villaer (nr. 40, 44, 46, 48, 50 og 52) og et par andre bygherrer nr. 42 og 54 i samme stil.

Det var altså kun i meget begrænset omfang, at der opførtes store villaer på Ribe Landevej og i kommunen i det hele taget. Nyanlæg af gader fandt slet ikke sted i Gl. Haderslev, og nybyggeriet var stort set afsluttet ved kommunesammenlægningen 1. april 1910. 1910-14 byggedes kun 14 nye huse i dette område.

LADEGÅRD I

Haderslev købstad begrænsedes imod nordvest af Jomfrustien-Teaterstien-Gammelting-Kløften. På den anden side heraf lå Ladegård kommune, der kendetegnedes ved store åbne marker. Kun nærmest byen på Aastrupvej lå ca. 1880 en række huse (nr. 5, 7, 9, 11) og som nr. 13 landstedet Marielyst, der tilhørte slægten v. Krogh. Længere ude ad Aastrupvej lå på sydsiden gården Mariesminde (nr. 36), der ejedes af Wilhelm Mussmann. Herover for lå et traktørsted i slugten vest for Kongevej (nr. 25). På hjørnet af Kongevej lå et hus, og så skulle man helt ud til Jørgenslyst (nr. 67), før der kom bebyggelse igen. Lindedal førte fra Aastrupvej ned til Jomfrustien og Skibbrogade. Her lå gården Lindedal (nr. 17) og på den modsatte side en række småhuse (nr. 4-8 og 14-20), der var skudt op her i 1860'erne og 1870'erne. De udstrakte jorder ejedes af nogle få personer. Nærmest byen ejede v. Krogh jorder både nord og syd for Aastrupvej. Herefter fulgte på sydsiden jorder til gårdene Mariesminde og Lindedal. Øst for Kongevej ejede købmand M. J. Lundbeck i Haderslev og Chr. Johannsen til Jørgenslyst jord. Senere købte landmand Aug. Wilh. Wilckens Lundbecks jord. Han blev kommuneforstander i Ladegård kommune og boede i Aastrupvej 37. Frem til 1900 byggedes der nye huse langs Aastrupvej, hovedsagelig nærmest byen, hvor v. Krogh udstykkede grunde på sydsiden af Aastrupvej overfor Marielyst. Det var hovedsagelig embedsmænd, der byggede her, og nr. 2-14 og 20 var opført her før år 1900. Mussmann solgte sin første grund i 1899 (nr. 30) og Wilckens solgte sine første grunde øst for Kongevej nogenlunde samtidig hermed (nr. 41 og 49). Længere ude ad Aastrupvej var der før 1900 bygget huse på nr. 71 og 75. 1901-03 opførtes kun tre huse på Aastrupvej, men herefter gik det stærkt: I 1904 opførtes 4 huse,

Hus i Brøndstræde ca. 1900. Kontrasten mellem de store villaer som Damager og de små huse langs Bondegårdene og Brøndstræde satte sit præg på Gl. Haderslev kommune. Hovedparten af de små huse var opført før 1800. Brøndstræde hed indtil 1911 Renden efter den bæk, der løb langs gaden. Foto i Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

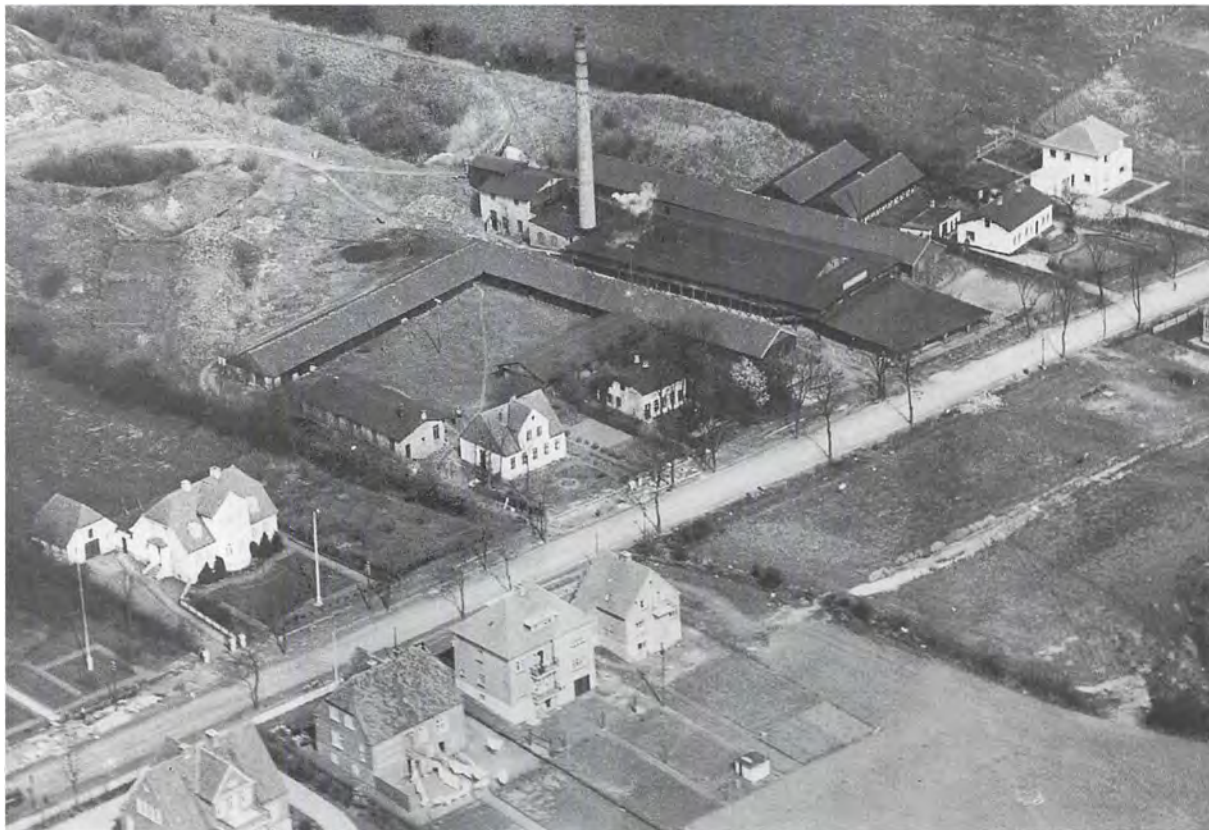
De fornemme villaer langs Aastrupvejs sydside en vinterdag ca. 1907. Mariegade til højre blev anlagt 1897 og Aastrupvej 14, bag stakittet, opførtes året efter. Den synlige husrække, nr. 16-28, byggedes alle i årene 1900-1907 og beboedes hovedsagelig af personer fra byens højere sociale lag. I nr. 18 således borgmester Schindelbauer og amtsbanedirektør Wilhelm Johannsen, i nr. 22 konsul Søren Amorsen og i nr. 26 købmand Christian Ørum. Foto i HBA.

1905 3 og 1907 19 huse, således at der i 1914 lå ialt 67 huse ud ad Aastrupvej.

Det var næsten udelukkende villaer, der byggedes på Aastrupvej, mens Lindedal derimod blev en gade præget af arbejderboliger. »Arbeiterwohlfahrtsverein« opførte i 1900 3 boligblokke hver med fire treværelseslejligheder på Lindedal (nr. 24, 26, 28). Hertil føjedes senere nr. 30 og nr. 23 med fire toværelseslejligheder. Husene var i to etager, og til hver lejlighed hørte del i et udhus og et stykke havejord. Også amtsbanerne opførte i begyndelsen af århundredet boliger på Lindedal for jernbanepersonalet. Det blev kun til to blokke (nr. 25 og 27), hver med fire treværelses lejligheder. I 1903 blev Lindedals karakter af arbejderkvarter understreget, da tømrermester Martin Nielsen opførte ejendommene 36, 38, 40, 42, hver med fire lejligheder, dels toværelses, dels treværelses. Hertil føjedes i 1905 og 1908 nr. 32 og 34 med hhv. fire og ni lejligheder. Nærmest Aastrupvej opførtes 1900-03 fire villaer (nr. 44-52), heraf to som et dobbelt-hus. Miljømæssigt og socialt hørte de til Aastrupvej, mens den nedre del af Lindedal med sine mange småboliger var et udpræget arbejderkvarter.

Ladegård I blev dog ikke udelukkende udbygget som boligkvarter. Ved Aastrupvej lå en tagpapfabrik, der ejedes af Oskar Dodt og Co. Den brændte i 1892 og blev ikke genopført. Syd for gården Lindedal havde tømmerhandler Jürgen Paulsen tømmerplads fra slutningen af 1890erne. En stor lagerbygning her nedbrændte ved en brand den 30. nov. 1901, der var så kraftig, at også husene Lindedal 4, 6, og 8 på den modsatte side af vejen blev ildens bytte. I 1902 blev der opført en stor lagerhal på grunden syd for gården, og på grunden nord for Lindedal 17, som

Jürgen Paulsen havde købt i 1898, blev der i 1905 opført et høvle- og savværk. Både det og den store hal var forsvundet før 1920. Overfor Lindedal 17, på grunden nr. 22, opførtes i 1900 hvidtølsbryggeriet Hansborg.

Det var således i tilknytning til arbejderkvarteret på Lindedal, at disse store arbejdspladser fandtes, men et sted på Aastrupvej slap man dog ikke for en virksomhed midt imellem villaerne. I 1898 blev der her anlagt et teglværk »Haderslebener Dampfziegelei GmbH«. Ved teglværket opførtes i 1906 en bygning med sove- og spiserum for 22 arbejdere.

Et stort område lå mellem amtsbanegården på Jomfrustien og de nye villaer på Aastrupvej. Dette område fik da heller ikke lov til at ligge ubebygget hen længe. Allerede i 1897 blev der afstukket en vej imod syd fra Aastrupvej. Den fik navnet Mariegade, og før 1900 lå her allerede tre huse (7, 15 og 16), og frem til 1905 byggedes yderligere syv. I 1908 opførtes her en katolsk kirke med præstebolig, og i 1914 lå der ialt 14 huse, hovedsagelig villaer eller tofamiliehuse.

I 1901 opførtes de første huse ved Ny Allegade, nr. 4-6 ved den sydlige ende og i 1904 nr. 22 og 26 ved den nordlige, og fra

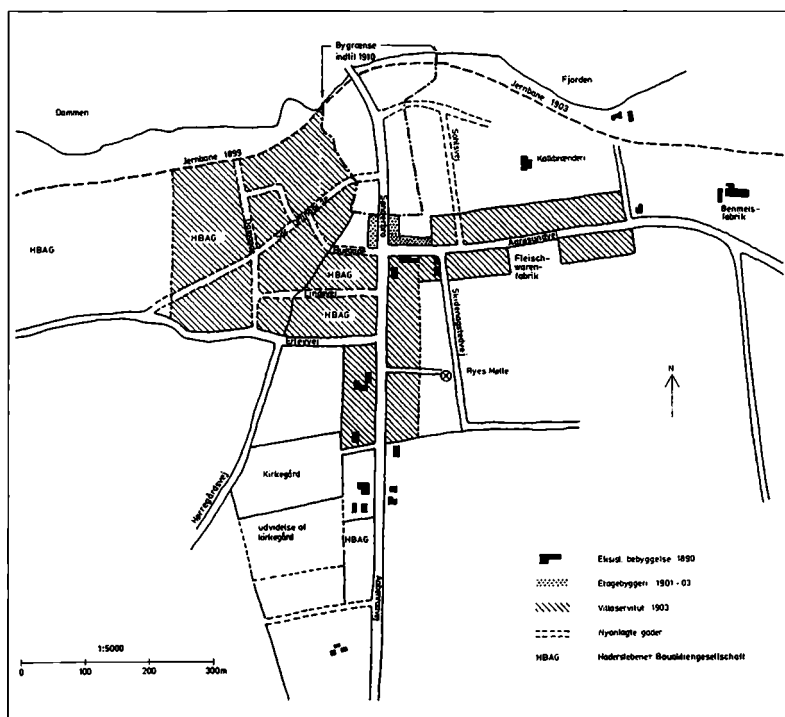
Haderslev Dampteglværk, grundlagt 1898 på Aastrupvej. Firmaet grundlagdes af tandtekniker Johannsen, malermester Hans Magnussen og murermester C. P. Raben, der købte 10 tdr. land øst for Jørgenslyst (Aastrupvej 67) og anlagde en teglovn med dampdrift og en 35 m høj skorsten. De fleste ansatte var sæsonarbejdere fra Tyskland og Polen, og til dem indrettedes sove- og spisesal i en bygning, der på fotografiet fra 1930'erne ses til venstre bag bestyrerboligen (Aastrupvej 71) med de fem vinduer og to i gavlkvisten. Teglværket havde god afsætning i de år, hvor byggeriet i Haderslev for alvor tog fart, og overlevede helt frem til 1950. Området kaldes idag Spejderskoven og Chr. X's vej skærer Aastrupvej umiddelbart vest for arbejdernes sovesal. Foto i HBA.

1906-14 opførtes yderligere 11 huse her, bl.a. to store ejendomme ved en lille sidegade til Ny Allegade kaldet Kortegade. I disse to ejendomme var der indrettet ialt otte lejligheder for officerer ved kasernen. Mellemgade blev anlagt samtidig med Mariegade og Ny Allegade, og gaden Bygnaf forbandt Ny Allegade og Mariegade og afgrænsede småbanegården imod nord.

SØNDER OTTING

Kom man ad Sønderbro imod syd omkring 1890, sluttede bebyggelsen ved Sønderbro 27 og 26. Langs chausseen til Aabenraa lå et gartneri på hjørnet af Aarøsundvej og længere ude et par mindre gårde, bl.a. nr. 18 og ved kirkegården nr. 32 og 34 og heroverfor nr. 25, 29 og 31. Markant lå Olaf Ryes mølle øst for Aabenraavej, et stykke tilbagetrukket fra chausseen ved Skidenagstedvej (nu Ryes Møllevej), der løb parallelt med Aabenraavej. Ad Aarøsundvej skulle man langt ud før der kom bebyggelse. Ned imod fjorden lå nogle kalkbrænderier ved Kalkovnsvej og så skulle man helt ud til nr. 55, benmelsfabrikken, samt nr. 59, gården Helenesminde, før der var bebyggelse igen. På Helenesmindes jord ned imod fjorden lå et teglbrænderi.

Ialt fandtes vel ca. 20 beboede ejendomme i Sdr. Otting, og kommunen havde i 1895 118 indbyggere. En stor del af grund-

Kort over Sdr. Otting kommune med markering af det område, der i 1903 blev pålagt en villaservitut. Fra H. Fangel: »Sdr. Otting – en udviklingskommunes historie« (1985) s. 12-13. Tegning: H. Fangel.

ejerne var borgere i Haderslev, bl.a. bager N. Hübbe, der ejede Ryes mølle, Jens Johannsen, der ejede store arealer langs med Dammen ud imod Erlev, og købmand H. C. Sohl, der ejede arealer mellem Aarøsundvej og fjorden. Hübbe var i 1890erne »Gemeindevorsteher«, og Johannsen var menigt medlem af »Gemeinderat« (kommuneråd).

Byggeriet her var endnu i 1890erne meget begrænset. Kun Aabenraavej 13 opførtes 1896, men efter århundredskiftet skete en voldsom byvækst i Sdr. Otting. 1900-03 opførtes de store ejendomme Sønderbro 28-34 (til hjørnet af Aarøsundvej og Buegade), Aarøsundvej 1, 3, 5 og 7 samt Aabenraavej 2-4. Hermed var udlejnings- og etagebyggeriet i Sdr. Otting afsluttet, for kommunerådet satte en stopper for yderligere byggeri af denne art ved i november 1902 at vedtage, at kun huse i villastil fremover måtte opføres langs Aarøsundvej og Aabenraavej. Den 28. marts 1903 blev det nærmere præciseret og området for villa-byggeri udvidet.

Villaservitutten omfattede også hele området vest for Aabenraavej mellem Buegade og Hertug Valdemarsvej over imod Jens Johannsens jorder. Dette område var i december 1902 blevet erhvervet af et konsortium bestående af malermester Hans Magnussen og mejeriejer C. M. Nissen, begge fra Haderslev, samt kreaturhandler Nis E. Mörck. Mörck sad i kommunerådet og havde i november 1902 været med til at træffe beslutning om, at kun huse i villastil måtte opføres i Sdr. Otting, og det blev disse tre mænd, der sammen med enkelte murermestre i enestående grad kom til at præge udviklingen i Sdr. Otting i de følgende år.

I 1904 købte konsortiet 5 tdr. land syd for kirkegården af kreaturhandler Thulstrup for 15.500 mk. Her opførtes 1904-08 en række små enfamilieshuse (Aabenraavej 38-50), især beregnet til rentiers fra landet, som ønskede at flytte ind til byen og leve af deres penge. Husene kostede 7.500 mk., og grundene var på 750 kvm. En lille lejlighed på første sal kunne udlejes for 130-140 mk.

Den 2. febr. 1905 besluttedes det at omdanne konsortiet til et aktieselskab, der fik navnet Haderslebener Bauaktiengesellschaft. Det fik en aktiekapital på 100.000 mk. fordelt med 20.000 mk. på hver af de tre tidligere konsortieindehavere samt rentier C. D. Magnussen og indremissionær Johs. Lund. Fordelingen af aktierne blev i løbet af kort tid lidt anderledes, idet Privatbanken i Haderslev overtog 12 aktier og købmand H. Jørgensen 10 aktier. Magnussen, Mörck og Nissen forblev dog hovedmændene i foretagendet.

Aktieselskabets formål var at drive handel, især køb og salg af byggegrunde, samt at opføre beboelseshuse i Haderslev eller i

Udsigt mod syd fra Vor Frue kirkes spir 1908. I forgrunden husene på Torvet, i baggrunden Sdr. Otting med Ryes Mølle. Til højre Sdr. Ottinggade, hvor nr. 6 og 8 endnu er de eneste huse langs sydsiden. Damgade med Mariaheim går ned mod Dammen yderst til højre, mens Hertug Hans skolens bygning fra 1910 endnu ikke er opført. Foto i HBA.

omegnen. Endvidere drev selskabet handel med færdige bygningstømmerartikler fra et svensk firma, men denne gren af virksomheden blev udskilt allerede 1907 og overdraget til snedkermester Rattenburg i Storegade. Selskabet overtog alle det tidligere konsortiums byggegrunde, tre færdigbyggede villaer samt værdipapirer. På dette tidspunkt var allerede adskillige grunde solgt og huse opført eller under opførelse på Lindevej og Erlevvejs sydside (nu Hertug Valdemarsvej), og i de følgende år frem til 1908 kom flere til i dette område, som konsortiet havde erhvervet i 1902. Samtidig var der sket et byggeri i Buegade, hvor bl.a. en evangelisk-luthersk kirke (nr. 4) opførtes i 1904 og Union, Sdr. Ottings første hotel og restauration, opførtes på hjørnet af Buegade og Aabenraavej i 1906.

Selskabets nettofortjeneste var i 1905 23.943 mk., dvs. næsten 24 % af den investerede kapital. Der udbetaltes dog kun 12 % i dividende, mens resten hensattes som reservefond. Det var især salget af byggegrunde, der havde været indbringende, mens salget af færdigbyggede villaer ikke var gået så godt. De typer villaer, der var bygget, syntes at være for store. Også i 1906 var fortjenesten høj, ialt 20.218 mk., og der udbetaltes igen 12 % i dividende.

I 1906 købte byggeaktieselskabet et 17 ha stort areal mellem Erlevvej og Haderslev Dam af købmand Jens Johannsen. En lille del heraf vest for Damgade blev erhvervet af et nyt selskab »Mariahiem G.m.b.H«, der havde en kapital på 20.000 mk. og malermester Hans Magnussen og indremissionær Johs. Lund som

forretningsførere, dvs. tildels de samme personer, som stod bag byggeaktieselskabet. Her opførtes i 1906 en stor ejendom i to etager, der rummede et stort antal mindre lejligheder og en mindre kirkesal. Trods den iklædning af kristen idealisme, som dette byggeføretagende havde, undgik initiativtagerne, der havde en stærk tilknytning til Indre Mission, ikke beskyldning for at være byggespekulanter. Den store bygning rummede 12 3-værelses og 13 2-værelses lejligheder, og det blev hovedsagelig ældre mennesker, for en stor del rentiers (pensionerede gårdejere fra omegnen), som fik bopæl her.

I 1907 blev der afstukket en ny gade i dette område. Den forbandt Erlevvej (Hertug Valdemarsvej) og Sønderbro og fik navnet Erlevgade (nu Sønder Ottinggade). En del grunde langs den blev solgt til muremester Anton Usbeck, der tidligere havde købt grunde af selskabet på Lindevej, hvor han opførte en række villaer (2-5, 8, 10, 12, 13, og 15). Usbeck solgte i 1909 en stor grund på hjørnet af Buegade og Sønder Ottinggade til Gl. Haderslev skolevæsen, der her opførte en ny skole med 5 klasselokaler i 1909-10 til det stærkt voksende antal skoleelever i Sdr. Otting kommune. Et areal på 5 ha mellem banelinjen og Dammen blev i 1907 tilbudt Haderslev kommune af byggeselskabet til anlæg af en park, men selvom mange var af den opfattelse, at byen nok kunne trænge til et grønt område, blev tilbudet ikke modtaget, og selskabet solgte da området til mejeribestyrer Nissen for 15.000 mk.

Langs Sdr. Ottinggade blev der først for alvor bygget villaer fra 1910. Muremester Usbeck købte i 1913 et antal byggegrunde langs Damgade og Gartenstrasse (nu Jens Johannsensvej) for 40-50.000 mk., og her opførte han i 1913-14 en række villaer og

Haderslev set fra syd ca. 1904. I forgrunden den stort set ubebyggede Aarøsundvej. Endnu er Villa Anna, Aarøsundvej 31, opført 1903 af trykkeriejer Wilhelm Schütze, ene om at repræsentere villabyggelsen, der i årene op mod 1914 skød op langs gaden. Billedet er taget fra Haderslebener Fleischwarenfabrik, hvis have og indkørsel ses i forgrunden. Hele området mellem Hertug Hans Hospitalet, hvis østgavl ses til venstre, og kalkbrænderiets bygninger bag Villa Anna er endnu ubebygget. Langs Møllestrømmen er nyanlagte amtsbanespor. Foto i privateje.

udlejningsejendomme med flere store lejligheder med indlagt bad og WC.

I mellemtiden var også området langs Aarøsundvej inddraget til villabyggeri. Konsortiet Magnussen, Mörck og Nissen købte i december 1905 et grundstykke langs Aarøsundvej indtil Kal-kovnsvej i en dybde af 50 m af købmand C. Sohl, Sønderbro, der ejede markerne her. Her opførtes en række villaer, men også købmand Sohl selv solgte grunde langs en ny gade, der i 1906 blev afstukket fra Aarøsundvej imod nord, og som fik navnet Bergstrasse (idag Sohlsvej). Her blev udstykket byggegrunde, men kun to huse (nr. 4 og 6) opførtes her før 1914. I 1910 blev et hus syd for Hertug Hans hospitalet nedrevet og en vej ført hen forbi Sohlsvejs nordlige ende til den nye landbrugsskole, som opførtes her. Denne gade fik navnet Hertug Hansgade.

Syd for Aarøsundvej anlagdes Sdr. Ottings største virksomhed, Haderslev kødwarefabrik. En meget stor fabriksbygning, der lå tilbagetrukket fra Aarøsundvej, opførtes her i 1898. Efter at sel-skabet i 1905 var omdannet til et aktieselskab med navnet »Haderslebener Fleischwarenfabrik«, udvidedes fabriksanlægget med bl.a. køleanlæg og en bygning med lejligheder til direktør og funktionærer (Aarøsundvej 20). Ved Erlevvej opførtes i 1907 endnu en virksomhed, Haderslev Brødfabrik. Byggeaktieselska-bet havde aktier både i kødwarefabrikken og brødfabrikken, flest i den sidste, og Nis Mörck havde været med til at starte kødva-refabrikken.

Bortset fra landbrugsejendommene var disse to fabrikker sam-men med benmelsfabrikken og kalkbrænderierne ved Aarøsund-vej samt Ryes mølle de eneste virksomheder i en kommune, der domineredes så stærkt af villabyggeri.

I 1910 var der i Sdr. Otting 922 indbyggere, og der fandtes vel ca. 100 villaer, de fleste i de nyanlagte gader vest for Sønderbro-Aabenraavej. Husene var rejst på bar mark, og vej og kloak måt-te derfor også etableres. Her kneb det imidlertid, og byggeaktie-selskabet blev stærkt kritiseret for manglende indsats på dette punkt. Allerede i 1907 klagede byen over, at selskabet havde koblet sin kloakledning fra det nye kvarter til byens kloakledning i Sønderbro, der ikke var dimensioneret til at tage så meget spildevand. Det blev naturligvis byen, der måtte betale omkostnin-gerne ved udvidelse af kloakkerne, for man kunne ikke nægte at tage spildevand fra Sdr. Otting.

Værre blev det dog i august 1908, da kommunerådet i Sdr. Otting besluttede at overtage Sdr. Ottinggade og Damgade som offentlige gader imod at byggeaktieselskabet betalte 2500 mk. til istandsættelse, herudover ville det koste 1500 mk., som kommu-nen skulle optage som lån. Kommunerådet havde på samme

Kort over Haderslev kommune (s. 258-259), udarbejdet i 1911 af stadsbygne-ster Schnackenburg. Kortet viser Hader-slevs udstrækning, kort efter at sammen-lægningen med de tre forstadskommuner var gennemført. På kortet er kun medtaget matrikler og bygninger, der lå i byens yderområder, større industrivirksomheder, offentlige bygninger samt mindesmærker og statuer. Desuden er jernbanenettet ind-tegnet. Mange af de i teksten nævnte byg-ninger, virksomheder og anlæg kan gen-findes på kortet. Bemærk f. eks. de to badeanstalter ved Dammen. HBA.

Plan

der Stadt

Badersleben.

Semackung

Badersleben

Damm.

Semackung

Bach

møde vedtaget at godkende overenskomsten om sammenlægningen med Haderslev kommune, og det ville derfor blive den sammenlagte kommune, der skulle afdrage og forrente dette lån. Haderslev magistrat nedlagde derfor en protest imod beslutningen og rettede et skarpt angreb imod byggeaktieselskabet: »Det havde fulgt den for det meget indbringende praksis, at det har ladet veje udlægge ved de grunde der tilhører selskabet, har ladet bygge på grundene og til sidst overladt de helt ufærdige veje til Sdr. Otting kommune«.

I en skrivelse fra kredsudvalget underkendtes kommunerådets beslutning i endnu skarpere vendinger: »Det er i strid med kommunens, hhv. byens interesse at overtage disse ufærdige gader, hvis istandsættelse incl. nedlægning af gas-, vand- og kloakrør vil forårsage en udgift på mindst 20.000 mk., fra byggeaktieselskabet imod en affindelsessum på kun 2500 mk.. Det må tværtimod være overladt til byggeselskabet, der har draget store fordele ved salg af byggegrunde ved de to gader, for egen regning at sætte gaderne i en sådan stand, at de egner sig til overdragelse til kommunen, hhv. byen efter kommunesammenlægningen. Iøvrigt var beslutningen af 20. aug. ikke gyldig, fordi kommunerepræsentant Mörck, der som medlem af byggeaktieselskabet var personligt interesseret, har medvirket ved beslutningen og afstemningerne«. Sdr. Otting kommune fastholdt imidlertid sin beslutning, også uden Mörcks medvirken, og indankede sagen for distriktsudvalget i Slesvig.

I Sdr. Otting kommune ønskede man gasbelysning indlagt og var blevet enig med Haderslev kommune om betingelserne for nedlægning af gasrør m.m., men da striden om Sdr. Ottinggade og Damgade kom, nægtede byen at lægge gasrør i Sdr. Ottinggade, der var at anse som privat vej. Sdr. Otting kommune nedlagde så selv rørene, men da der skulle gas på, meddelte Haderslev kommune, at man kun ville levere gas til Sdr. Ottinggade, hvis byggeaktieselskabet beholdt gaden som privat vej og kommunerådets beslutning af 20. aug. 1908 blev ophævet. På dette tidspunkt var der endnu ikke faldet afgørelse i striden om denne beslutnings gyldighed, og resultatet blev, at Sdr. Ottinggade først fik gadebelysning i august 1910 få måneder før kommunesammenlægningen. Striden om Sdr. Ottinggade og Damgade blev først afsluttet i marts 1911, da byen overtog de to gader fra byggeselskabet for 7000 mk., hvilket svarede til prisen for udbygningen.

Ved kommunesammenlægningen i oktober 1910 var det aftalt, at der skulle indlægges vand og el i Sdr. Otting fra byens vand- og elværk, men der fremkom i den følgende tid flere klager over, at det gik for langsomt.

Vore i Søndes Otting smukt beliggende større og mindre
Villaer,
 foliøst og godt byggede, og indrettede med alle Antikens Behovsmæssigheder, ogter vi at sælge paa gunstige Villaaar. Da det hvert Aar bliver byret at bygge, og Vejeafgifterne af den Grund Aar for Aar vil stige, kan man her gøre et fordelagtigt Køb. U 286
Haderslev Bygge-Aktieselskab.

Annonce fra Haderslev Byggeaktieselskab, Modersmaalet 25. nov. 1913. Dette var det første år, hvor selskabet fik underskud, og det er vel på den baggrund annoncen skal ses.

Mariahiem og Lindevej 16 ca. 1908. Hjemmet opførtes 1906 af et selskab, Mariahiem G.m.b.H., der havde malermester Magnussen og indremissionær Johannes Lund som forretningsførere, dvs. de samme personer der stod bag Byggeaktieselskabet. Den store bygning rummede 12 treværelses- og 13 toværelseslejligheder samt en kirkesal, og det blev hovedsageligt ældre mennesker, bl.a. en del pensionerede gårdejere fra omegnen, der fik bolig her. Foran Lindevej 16 er opstillet et skildershus, idet huset en årrække beboedes af kasernens kommandant. Foto i HAM.

Byggeriet i Sdr. Otting foregik efter indlemmelsen i 1910 stort set inden for de områder, hvor gader var udlagt, og en bebyggelsesplan for hele Sdr. Otting fra 1912, der udlagde gader helt ud til Skinkelsbæk, fik ingen praktisk betydning.

Byggeaktieselskabet oplevede ikke siden under sin eksistens så gode år som 1905 og 1906. 1907-08 var overskuddet 12.-13.000 mk., 1909-10 ca. 8.500, 1911 intet bl.a. på grund af de 7000 mk., selskabet måtte betale for Sdr. Ottinggade og Damgades istandsættelse, og i 1912 13.000 mk., men herefter vendte det drastisk. I 1913 var resultatet et underskud på ca. 29.000 mk., der dels skyldtes svigtende indtægter ved salg, dels en stigende rentebyrde på de lån, der skulle finansiere grundkøb og byggeri. Men det var især et tab på 14.000 mk., som byggeselskabet led ved Haderslev Brødfabriks konkurs, der var medvirkende til det dårlige resultat. Første Verdenskrig medførte, at alt nybyggeri og salg af grunde gik i stå, og byggeaktieselskabet måtte derfor år efter år konstatere betydelige underskud. Aktiekapitalen blev i 1916 nedskrevet til 25.000 mk., og efter krigen måtte selskabet likvidere.

Sdr. Otting var nok den af de tre indlemmede kommuner, hvor byggespekulationen havde de bedste vilkår. Haderslev Byggeaktieselskab tjente store penge, dels ved sine store jordkøb og salg heraf som byggegrunde, dels ved salg af færdige villaer. Bemærkelsesværdigt er endvidere, at byggeselskabet på mange måder fik varetaget sine interesser ved sin repræsentation i kommunerådet, noget der faldt selv samtiden for brystet. Ikke desto mindre må man sige, at det lykkedes at skabe et stort set homogent kvarter bestående af store repræsentative villaer i området vest for Sønderbro-Aabenraavej og mellem Erlevvej og banelinjen til Marstrup.

NYE BOLIGFORMER

Villaen var den boligform, der dominerede byggeriet ca. 1890–1914. Det var en ny boligform, der adskilte sig fra tidligere tiders ved, at der var tale om en ren beboelse adskilt fra produktion eller arbejde. Derfor var en forudsætning for denne boligform også en vækst i den befolkningsgruppe, der kunne adskille arbejde og bolig og samtidig have råd til at flytte i eget hus. Denne befolkningsgruppe bestod især af funktionærer (embedsmænd) og rentiers, og disse grupper øgedes netop stærkt i denne periode.

En anden forudsætning for villaen som boligform var ønsket om at komme bort fra byen, ud på landet, hvor der var lys og frisk luft, og hvor man ved placering af boligen i et grønt område kunne få naturen på nært hold. Sådanne boliger fandtes allerede fra 1700-tallet i de såkaldte landsteder, der kombinerede landbrug og beboelse for større byborgere. De brugte landstedet som sommerbeboelse, men en sådan landstedstradition træffes ikke i Haderslev. Allerede i første halvdel af 1800-tallet har vi dog et par eksempler på bebyggelse i nærheden af byen, der havde landsteds karakter. Marielyst (Aastrupvej 13) er et eksempel på en embedsmandsbolig placeret i landlige omgivelser tæt ved byen og med et tilhørende landbrug af mindre omfang. Laurids Skaugade 17, opført i 1840'erne af en ritmester, er et typisk landsted i byens udkant. Laurids Skau boede som amtsforvalter 1852–64 på Mariegård, der var en landbrugsejendom, men meget tæt ved byen. I denne forbindelse bør også nævnes, at digteren Edvard Lembcke, der var konrektor ved Latinskolen 1850–64, i 1854 flyttede på landet, da han lejede Jørgenslyst, et ældre bindingsværkshus (Aastrupvej 67).

De ældste villaer i Haderslev ligner i deres udformning meget de samtidige stuehuse til landbrugsejendomme, og vi kan da også i nogle af de tidligste villaer se et mindre husdyrhold knyttet til

Bryggeriejer Christian Fuglsangs store villa, Ribe Landevej 23, blev opført i 1893, umiddelbart overfor bryggeriet. Villaen var en af byens formeste repræsentanter for den nationalromantiske stilart, men blev stærkt ombygget 1930'erne. Foto i HBA.

Paul Johannes Christiansen, født Haderslev 1850, død Haderslev 1935. Udlært murer i faderen, Paul Christiansens byggefirma, der var etableret i 1833. I USA fra 1870-75, bl.a. som medarbejder på tidsskriftet »American Builder« og i forskellige arkitektfirmaer. Overtog i 1883 firmaet, der havde hovedsæde i Apotekergade 13, og opførte i årene frem til 1907 en lang række huse i byen, bl.a. Gravene 15 og 17, Allegade 6, 7 og 9 samt Jomfrustien 14. I 1907 nedlagde han byggeafdelingen for helt at hellige sig byggematerialehandel og cementstoberi. 1919 blev sønnen Paul Christiansen medindehaver af virksomheden, der nu kaldtes Paul Christiansen & Son. Foto i HBA.

huset. Det gælder således Aabenraavej 18 fra 1875 og nr. 25 og 34 fra 1880'erne. Beboelseshuset var i en etage og havde langsiden imod gaden. Huset havde som regel heltag med ret lav tagrejsning og undertiden en gavlkvist, som regel symmetrisk anbragt. Aabenraavej har flere eksempler på denne tidlige type, foruden de tre ovennævnte også nr. 26 og nr. 23 fra 1900. Disse huse er også interessante derved, at vi her kan se, hvorledes rumfordelingen i huset ændres. Nr. 34 var et ældre hus med indgang midtfor fra gaden og en stue på hver side af en forstue. I 1898 ombygges huset: indgangen flyttes til nordgavlen, forstuen slås sammen med den ene stue til havestue, og der bygges en veranda foran den tidligere indgangsdør. Verandaen blev meget almindelig i 1890'ernes villaer, og vi træffer den også på Aabenraavej 23. Både i nr. 34 og 23 vender stuerne imod gaden, der traditionelt er den »fine« side, men man begyndte nu også at vende rundt på rummenes placering, samtidig med at også villaens placering på grunden bliver friere. Aastrupvej 10, opført 1894 af seminarielærer Jendresen, er meget traditionel: indgang midtfor på langsiden, to stuer imod nord (gadesiden), en stue og to soveværelser imod syd. I Aastrupvej 12 fra 1890 var planen vendt: to stuer, hvoraf en med veranda imod syd, og en stue imod nord. I Laurids Skauggade 13 og 15 fra 1894 og 1895 var placeringen helt vendt. Husene rykkede helt frem i gadelinjen, stuerne lå imod syd med veranda midt for ud imod haven. Her er man helt frigjort fra et traditionelt mønster og indretter huset efter solen og lyset.

I 1890'erne brød en ny stil igennem, som omkring århundredskiftet blev enerådende. Det betyder, at den enkle villaform, som netop er omtalt, forsvinder helt og afløses af en mere uregelmæssig form med tårne og udbygninger, gavlopbygninger med halvvalm, kviste på taget osv., ligesom bindingsværk, formsten, glaserede sten og kraftigt tagudhæng med udskåret træværk fandt anvendelse. Den frie placering af rummene, alt efter bygherrens individuelle ønsker, fortsatte dog. Det var en nationalromantisk stil, der benyttede stiltræk og bygningsformer fra ældre tysk, ofte middelalderlig arkitektur, og villaerne kom ofte til at ligne tyske ridderborge i miniformat.

De mest karakteristiske eksempler blandt villaerne er bevaret på Aastrupvej, hvor især nr. 14 fra 1894, nr. 22 fra 1901 og nr. 24 fra 1905 bør fremhæves. Bryggeriejer Fuglsangs villa på Ribe Landevej 23 fra 1893 var nok den største og mest fantasifulde af disse villaer, men er desværre ombygget i 1930'erne. Et eksempel på nordisk nationalromantik var Ribe Landevej 10, opført i 1901 i norsk bjælkehyttestil og med tårn og vikingedragehoveder i gavltrekanterne (nedrevet 1936). Den var bygget af bygmester K.

E. Poehlemann, som også opførte sommerhusene på Rømø i tilknytning til badeetablissermentet Lakolk i samme fantasifulde stil.

Også etagebyggeriet i byens udkanter og inde i den gamle bykerne prægedes i det ydre af den nye stil. De store ejendomme i Sønderbros sydende (nr. 28-34) og langs Jomfrustien (nr. 1-11 og 14-20), der alle blev opført lige efter århundredskiftet, fik pudsede buede felter i facaden, ofte dekoreret med bladslyngninger. De er gode eksempler på jugendstilens indflydelse på arkitekturen, hvor det især var i de svungne linjer og anvendelsen af farvet glas og af jernets svungne former i balkonerne, at denne stil gjorde sin indflydelse gældende.

Fra selve bykernen kan som eksempler på bygninger i den nye stil nævnes Nørregade 2 fra 1902, nr. 16 fra 1893, Bispegade 3 fra 1901 og Naffet 28 fra 1904, der med sine granitindhuggede drager og øgler, murbånd af glaserede sten og anvendelsen af bindingsværk nok er det mest storslåede eksempel på denne periodes forretningsbyggeri i den nationalromantiske stil, præget af jugendstilen.

Naffet 28 blev opført af bygmester N. Jürgensen, der tillige var mester for mange af de her nævnte villaer og forretningsejendomme. Ved siden af Paul Christiansen var han nok den bygmester, der prægede byen stærkest før 1914; men også den kongelige »Baurat« Jablonowsky har sikkert på mange måder været normgivende. Hans »mesterværk«, amtsbanegården på Jomfrustien fra 1899, blev nedrevet i 1962, men endnu står rundt omkring i amtet mange af hans øvrige banegårde fra denne tid, forkætrede og ildsete igennem årtier.

Kommer vi op i tiden efter ca. 1905 forsvandt en række af den nationalromantiske stils mest outrerede elementer. Lindevej, hvor nr. 1-11 og 14 blev opført 1904-08, er et godt eksempel på denne mere afdæmpede stil. Her var f. eks. ikke et eneste tårn, og jugendstilens ornamentaler mødtes først og fremmest i udskæringerne i gavlenes og gavlkvistenes tagudhæng samt i småspir og andet blikkenslagerarbejde på tagene.

Efterhånden satte en reaktion ind imod nationalromantikken og jugendstilen. Den udmøntedes i en interesse for hjemlig byggeskik, som fandt udtryk i dannelsen af »Foreningen til pleje af hjemlig byggeskik«, stiftet i december 1909. Kritikken og reaktionen havde også nationale overtoner, idet man fra dansk side hæftede sig stærkt ved det egnsfremmede, som prægede nationalromantikken og bygninger.

Reaktionen var dog først og fremmest udtryk for almindelige strømninger inden for arkitektur og æstetik. Flere af byens fremtrædende arkitekter og bygmestre, bl.a. Baurat Jablonowsky, bygmester J. Jürgensen, murermester og Stadtrat C. P. Raben

Jürgen Jürgensen, født i Haderslev 1866, død i Haderslev 1943. Medlem af byrådet 1903-25. Udlært tømrer i faderen Niels Jürgensens virksomhed, der var etableret i 1865. Efter nogle år på valsen, samt en uddannelse som bygningskonstruktør, overtog han faderens virksomhed i 1893. I 1903 deltes virksomheden i en tømrerafdeling under Jürgen Jürgensens ledelse, mens broderen Jens Jürgensen (1867-1938) overtog murerafdeling og byggematerialehandel. I årene omkring 1900, da firmaet opførte alle banegårdene ved de nye amtsbaner, var der over 100 ansatte i firmaet. Desuden havde Jürgen Jürgensen fra 1905 patentrettighederne på laminerede fritbærende tagkonstruktioner i Danmark og Nordtyskland, hvilket gav meget arbejde over et stort område. Foto i privateje.

samt arkitekterne Paul Bløcher og Peter Gram var således blandt initiativtagerne til stiftelsen af foreningen. Især arkitekt Bløcher var aktiv inden for foreningen og deltog i dens oplysende virksomhed. Både han og P. Gram startede deres mangeårige arkitektvirksomhed i disse år, og deres byggestil var meget forskellig fra den nationalromantiske. Den nye retnings bygninger findes især i Sdr. Ottinggade, hvor de fleste huse blev opført 1909-14, men også på Aabenraavej (bl.a. nr. 19, 21 og 37-43), Aarø Sundvej (bl.a. nr. 19-29) og på Aastrupvej (bl.a. nr. 34, 42, og 31, 37, 47, og 51) findes der huse fra denne periode. I den centrale bydel blev købmand Frees' store nybygning Storegade 14 fra 1907-08 fremhævet som et smukt eksempel på den hjemlige byggestil. Farveriejer M. Schaumanns bygning Nørregade 12 blev opført 1913 med Paul Bløcher som arkitekt, mens Torvet 1 samme år blev tegnet af arkitekt M. Gydesen.

Disse tre ejendomme blev alle opmuret udelukkende i røde sten, som nu var den foretrukne sten, ved hjørnerne ofte muret som kvadre. Karakteristisk for mange af villaerne er endvidere mansardtaget, der især kendetegnede barokken. Også i vinduesudformningen søgte man tilbage til barokken. Mange af de nye bygninger fik stærkt sprosseopdelte vinduer, og overalt blev vinduerne rektangulære. Rundbuede eller fladbuede vinduer, således som de træffes i den foregående periode, var bandlyste. Stilretningen kaldes ofte nybarok eller nyrokoko.

Af offentlige bygninger i denne stil kan nævnes museet, Aastrupvej 50 fra 1913, den tidligere toldbod, Skibbrogade 6, fra 1912, seminariet med øvelsesskole, Lembckesvej 3-7, og »Turnhalle«, gymnastiksalen, Lembckesvej 4, alle opført 1913-15.

Haderslev Museum, Aastrupvej 50, opført 1914. Byggeriet skete efter en arkitektkonkurrence, der blev vundet af den nyuddannede akademiarkitekt Lorenz Heinrich Hartwig, født i Haderslev som søn af gymnasielærer J. C. Hartwig 1883, død i Berlin 1946. Som ung arkitekt med rødder i det nordslesvigske opførte han et af landsdelens bedste eksempler på den nye hjemstavnstil. Museet blev stiftet i 1887, direkte foranlediget af fundet af to bronzealderguldsåle, og fik fra 1888 dyrlæge J. P. Schmidt (1823-1908) som leder. I disse år havde samlingerne til huse i Ribe Landevej 3, hvor landråden boede, og i Kredshuset, Storegade 88. I 1905 blev C. M. Lund (1869-1941) leder, og under hans dynamiske ledelse skete den udvikling, der ledte til nybyggeriet, samt anlæggelsen af Tysklands første frilandsmuseum, hvis første hus, Stevelthuset, anes i baggrunden. Foto i HAM.

Erhverv og sociale grupper

BEFOLKNINGENS ERHVERVSMÆSSIGE OG SOCIALE SAMMENSÆTNING

Det var hovedsagelig bestemte sociale grupper, der havde råd til at bosætte sig i de nye kvarterer. Følgen af den befolkningsmæssige udvikling var altså ikke alene en betydelig vækst i byens areal, men også ændringer i de forskellige sociale gruppers fordeling inden for byområdet (tabelbilag 12 og 13).

En række af byens gader var allerede i 1860 stærkt præget af de lavere sociale lag. Det gjaldt især kvarteret vest for Vor Frue kirke (Klosteret, Hægersgade, Jomfrugang, Præstegade) samt øst herfor (Katsund, Klingbjerg, Højgade, Slotsgade og til dels Badstuegade). Desuden var Allegade, Østergade og Skibbrogade i 1850'erne opstået som et kvarter stærkt præget af arbejdere. I den nordvestlige bydel (Vestergade, Pladsgade, Brøndstræde og Slagtergade) udgjorde arbejderne også en væsentlig del af beboerne.

Disse kvarterer vedblev at være præget af arbejdere, og det omfattende byggeri i byens yderkvarterer medførte ikke nogen udtynding i disse kvarterer. Indbyggertallet var i det hele taget nogenlunde konstant i de fleste af den indre bys kvarterer fra 1883 til 1913. Kun i kvarteret øst for Vor Frue kirke steg befolkningstallet, nemlig fra 1338 i 1883 til 1637 i 1913, dvs. med 22 %. Det er udtryk for, at den sociale nedtur, som kunne konstateres i bl.a. Slotsgade allerede fra ca. 1850, fortsatte med en endnu større koncentration af mennesker i dette kvarter, hvor de fleste huse var langt over 100 år gamle.

Ved siden af disse »gamle« arbejderkvarterer kom nogle nye. Især bør Lindedal fremhæves. Her boede i 1913 115 husstande. Ialt var der tale om 463 personer. Af de 115 var de 56, dvs. ca. halvdelen, faglærte eller ufaglærte arbejdere. Heraf var de 13 ansat ved småbanerne, og derudover var der 24 lokomotivførere og togførere samt fyrbødere og andre lavere embedsmænd ved amtsbanerne. Kun 13 var selvstændige næringsdrivende, og 10 var rentiers.

»Arbeiterwohlfahrtsvereins« arbejderboliger og amtsbanernes funktionærboliger gjorde naturligvis sit til, at denne gade må be-

Lindedal fotograferet fra syd ca. 1910. Til højre nr. 36, hvor bagermester Die-derichsen havde sin forretning. Disse store etageboliger, nr. 36-42, er alle opført af tømrermester Martin Nielsen omkring 1903, mens de fleste af husene længere mod syd i gaden opførtes af Arbeiterwohlfahrtsverein og amtsbanerne. Lindedal er det tætteste Haderslev kom på en moderne arbejdersgade. HBA.

tegnes som en udpræget arbejdersgade med et stærkt islæt af lavere embedsmænd, hvis status dog ikke var ret meget højere end de faglærte arbejderes. Lindedal knyttede sig således nært til arbejderkvarteret fra 1850erne i Allegade, Østergade og Skibbrogade. Det er da også inden for dette område, at vi træffer en række af byens store arbejdspladser, bl.a. amtsbanernes værksted og remise, Paulsens savværk og tømmerhandel, bryggeriet Hansborg, Hansborg savværk, Haderslev maskinfabrik, gasværket og havnen med kullagre og korn- og foderstoffirmaer.

Også Simmerstedvej blev stærkt præget af arbejdere. Her var 22 af 52 husstande arbejderhusstande, hvoraf de 10 boede i Arbeiterwohlfahrtsvereins tre ejendomme (nr. 54, 56 og 58). Bøndergårdene og Simmerstedvej føjede sig således med hensyn til social struktur klart til byens nordvestlige kvarter.

Det var Fuglsangs bryggeri og maltfabrik, Schaumanns klædefabrik og statsbanegården, der var de store arbejdspladser her og derfor satte deres præg på kvarteret. Selvom Ribe Landevej var en villavej, var den derfor slet ikke præget af embedsmænd, funktionærer og rentiers i samme grad som f. eks. Aastrupvej. Ribe Landevej var ikke så »fin« som Aastrupvej.

Selvom den store og voksende gruppe af funktionærer og rentiers boede ud over hele byen, var det dog mest de nye kvarterer, de satte deres præg på. Vi har allerede set, hvor stærkt småbarnernes personale var repræsenteret på Lindedal, men også på Aastrupvej boede mange funktionærer. Af 108 husstande her var de 41 funktionærer og de 37 rentiers. I det nye kvarter mellem Aastrupvej og amtsbanegården og mellem Teaterstien i vest og Lindedal i øst tilhørte ialt 120 af 163 husstande funktionær- og rentiers-gruppen. I Sdr. Otting var rentiers den mest domine-

Hjørnet af Damgade og Sdr. Ottinggade fotograferet 1912. I baggrunden Havegade, der i 1920 fik navnet Jens Johannsensvej efter formanden for borgerkollegiet, der oprindeligt ejede denne jord. Her byggedes nogle af de sidste villaer, som byggeaktieselskabet fik opført inden krigen. I luften over Haderslev ses luftskibet »Hansa«, der i oktober 1912 overføj byen og blev fotograferet fra adskillige steder. Foto i HBA.

rende gruppe. Her var 123 af 271 husstande rentiers og 52 funktionærer, dvs. ialt ca. 65 % af alle husstande.

Arbejdere var kun meget lidt repræsenteret i disse nye villa-kvarterer, og tallene viser klart, at det først og fremmest var rentiers og funktionærer, der boede i villa. De selvstændige næringsdrivende var i langt mindre grad tilbøjelige til at flytte i villa. På Aastrupvej 1-75 udgjorde de selvstændige således kun 11 af 102 husstande og på Lindevej 5 af 45. Hos de selvstændige håndværkere og handlende forblev bolig og arbejdsplads nært knyttet sammen, og kun for ganske få løsnedes denne forbindelse ved, at man flyttede væk fra forretningen inde i byen. Det var således stadigvæk de selvstændige næringsdrivende, der prægede den centrale bydel. I Nørregade og Storegade, Bispegade-Apotekegade samt på Gravene var de sammen med det tyende, der hørte til hos dem, den dominerende sociale gruppe.

Betragter vi byen som helhed, medførte byens vækst en ændret erhvervsmæssig struktur. De selvstændige næringsdrivende havde endnu i 1883 været den største enkeltgruppe blandt de erhvervsaktive med 37,5 % (se figur s. 48 og tabelbilag 5). Deres antal lå i 1913 nogenlunde uforandret på lidt under 1000, men de udgjorde nu kun 21,3 % af de erhvervsaktive. Funktionærerne eller de personer, der havde, hvad vi i dag vil kalde funktionærstatus, var i antal vokset til det tredobbelte siden 1883 og udgjorde nu godt 800 eller 17,6 % af de erhvervsaktive mod 8,9 % i 1883, og deres antal og andel var i stadig vækst. Arbejderne var inidertid i 1913 langt den største gruppe med over 2300 mod lidt under 1000 i 1883. De udgjorde 50,6 % af alle er-

hvervsaktive (1883: 37,6 %), og regner vi husassistenterne med, udgjorde de 61,1 % (1883: 56,6 %). Det var især andelen af ufaglærte arbejdere, der var steget (fra 20,3 til 28,1 %), et klart udtryk for den betydelige indvandring til byen og for den økonomiske vækst. Den tredje gruppe, der var vokset stærkt, var rentiers og pensionister, som i 1913 udgjorde ca. 7 % af alle indbyggere i byen (1883: 4,5 %), og i antal var de nu næsten lige så mange som de selvstændige.

Grundlaget for den erhvervsmæssige og sociale struktur, der prægede byen helt op til ca. 1960, blev således skabt i perioden mellem ca. 1890 og 1914.

ARBEJDERE, FUNKTIONÆRER OG RENTIERS

Den kraftige vækst i arbejderbefolkningen skyldtes først og fremmest vandringer fra land til by gennem de seneste årtier. Langt den største del af disse arbejdere var således 1. generationsarbejdere. Tydeligst sås dette nok i det nye arbejderkvarter på Lindedal. Her var kun ca. 16 % af de erhvervsaktive født i Haderslev, og det fremgår endvidere, at mindst 60 % af beboerne var flyttet til byen efter 1900, heraf langt de fleste fra landet. I byens ældre arbejderkvarterer gjorde der sig noget lignende gældende. I Slotsgade var ca. 30 % af de erhvervsaktive født i Haderslev, og heraf de 18 % før 1880, mens 1/3 var flyttet til byen efter 1900. Her boede der altså flere »indfødte«, men 1. generationsarbejderne udgjorde dog skønmæssigt op imod halvdelen. I Bøndergårdene udgjorde de indfødte og 2. generationsarbejdere ca. 35 % af de erhvervsaktive, men også her var der altså en meget stor del 1. generationsarbejdere.

Dette forhold var naturligvis af afgørende betydning for disse arbejders bevidsthed. En meget stor del af dem stammede fra byens opland og havde familiemæssige forbindelser til landet. Denne nære kontakt betød sikkert for mange, at de i deres livsførelse og livsholdning forblev præget af, at de var opvokset i et landbrugssamfund.

Hvis vi ikke medregner tyendet ved den samlede procentberegning, dvs. hvis vi kun medregner alle med egen husstand, udgjorde funktionærerne i 1883 11 %. I 1895 var procenten 13, og i 1911 udgjorde embedsmænd og funktionærer 19 % af alle med egen husstand. Talmæssigt var der tale om en stigning fra 237 i 1883 til 653 i 1911 (tabelbilag 14). Disse funktionærer omfattede først og fremmest embedsmænd (Beamten), mens de liberale erhverv (læger, arkitekter, advokater og journalister) kun udgjorde en mindre gruppe. Desuden blev ansatte i bank og sparekasse og på kontor (bogholdere, kasserere, kontorister m.m.)

samt visse ansatte i virksomheder (direktører, værkførere, prokurister), henregnet til funktionærgruppen. De lavest-ansatte blandt disse adskilte sig i status dog næppe meget fra arbejderne. Deres ansættelsesforhold var måske lidt mere sikkert end arbejdernes, men under alle omstændigheder var deres antal begrænset, således at de ikke nævneværdigt forrykker billedet af en stærkt voksende gruppe.

Langt den største del af funktionærerne var som nævnt embedsmænd. I 1911 var ca. 380 ud af de 653, der her er henregnet til funktionærgruppen, embedsmænd (tabelbilag 15). En optælling fra 1912 skønner endog, at embedsstanden udgjorde 426 personer. Det drejede sig om ansatte inden for byens og amtets administration, inden for retsvæsen, skattevæsen og militær, jernbane-, post- og toldvæsen samt kirke og skole.

Det var især inden for jernbane- og postvæsen, at antallet af embedsmænd var forøget. I adressebogen 1895 forekom kun 20 jernbanefunktionærer og 34 postfunktionærer, mens antallet i 1911 var hhv. 93 og 72. Men også inden for amtets og byens administration var embedsmændenes antal øget, fra ialt 22 i 1895 til 53 i 1911. For jernbanefunktionærernes vedkommende var det naturligvis anlæggelsen af amtsbanerne, der betød en stærk forøgelse af antallet af beskæftigede, men også den stærke vækst i posttrafikken var en forklaring på ansættelsen af de mange nye postfunktionærer, især postbude.

Det var noget særligt at være embedsmand. Det gav myndighed, og det gav en række rettigheder og muligheder, bl.a. ret til pension og mulighed for advancement; men der fulgte også betydelige pligter med. For embedsførelsen var der for hver enkelt kategori af embedsmænd givet nøje udspecificerede anvisninger og retningslinjer. Intet var overladt til tilfældighederne, og pligt og lydighed var nøgleordene. Feks. hed det i fællesbestemmelserne for alle embedsmænd ved småbanerne fra 1904, at »enhver embedsmand er forpligtet til ufortøvet og samvittighedsfuldt at adlyde de af hans foresatte eller af dennes stedfortræder givne tjenstlige anvisninger«. Mener en embedsmand, at en opgave, der er overdraget ham, er i modstrid med tjensteforskrifterne i almindelighed, har han ret til beskedent at fremføre sine betænkeligheder, men må ikke tøve med at udføre opgaven! De underordnede skal stedse vise de overordnede agtelse og i tjenstlige anliggender imødekommenhed og lydighed, selv hvis den overordnede ikke hører til deres nærmeste foresatte.

Et ydre tegn på embedsmandsværdigheden var uniformen. Alle jernbane-, post- og toldfunktionærer var udstyret med uniform, og det gjaldt også en del embedsmænd inden for den civile administration. Ved forskellige ydre kendetegn var embeds-

Et hold bygningsarbejdere nyder ca. 1907 en Fuglsang under arbejdet med at lægge nyt tag på en de gamle fabriksbygninger, der havde tilhørt P. J. Petersens jernstøberi. Bygningerne blev i 1907 overtaget af Haderslev Maskinfabrik, et aktieselskab der havde en række af omegnens andelsmejerier som hovedaktionærer. Arbejdet udførtes derfor af bygmester M. Madsen fra Mølby, stående som nr. tre fra venstre, der havde arbejdere fra Mølby og Haderslev, samt to navere, herreerne iført sort vest med gyldne knapper, beskæftiget. Maskinfabrikken blev aldrig nogen succes og måtte likvidere kort efter 1920. Foto i HBA.

mandens indplacering på rangstigen vist. Ved småbanerne fandtes der 13 klasser, og selv en »Weichensteller« i klasse nr. 11 havde fuld uniform med frakke, jakke, benklæder, kappe og kasket.

Tjenesteforholdet havde også betydning uden for tjenestetiden. Småbanefunktionærerne var således forpligtet til at vi hele deres kraft til tjenesten og til nøje at overholde tjenestetiden og i påkommende tilfælde også til enhver tid at arbejde uden for den fastsatte tjenestetid. Han måtte ikke påtage sig noget arbejde eller noget embede ved siden af tjenesten uden kredsjernbanekommissionens tilladelse, og hans hustru, børn, tyende og andre medlemmer af hans husstand måtte ikke drive nogen form for erhverv uden tilladelse. Det var embedet og kun embedet, der talte.

Det er klart, at der hos den enkelte embedsmand under sådanne forhold skabtes en stærk følelse af samhørighed med den institution, han som embedsmand tjente. Institutionens interesser blev identisk med hans egne interesser, og det måtte derfor være

ham magtpåliggende, at alle regulativer og bestemmelser overholdtes. Burekratisk perfektionisme og paragrafrytteri var følgen heraf.

Embedsmandssystemets hierarkiske opbygning betød også, at der hos den enkelte embedsmand fremelskedes en pligtfølelse og troskab over for den preussiske stat, hvis kokarde han bar på sin kasket, og over for det tyske rige og dets kejser, der stod øverst på pyramiden. Embedsmandssystemet var i det hele taget et vigtigt led i den samfundsbevarende ideologi, der prægede både den preussiske stat og det tyske rige.

Det er på denne baggrund klart, at ikke enhver kunne blive embedsmand. Der måtte først være sikkerhed for, at den, der skulle ansættes, havde den rette indstilling over for kejser og rige, ligesom uddannelsen måtte være i orden. Derfor var næsten alle embedsmænd af tysk oprindelse og indvandret sydfra, ligesom deres uddannelse var foregået ved tyske uddannelsesinstitutioner. For den indfødte befolkning var det meget vanskeligt for ikke at sige umuligt at nå frem til at beklæde et embede. Kun på de allerlaveste embeder samt inden for skolevæsenet og til dels også ved småbanerne kunne de indfødte finde ansættelse.

En ret lille gruppe blandt funktionærerne udgjorde de ansatte i bank og sparekasse og på kontor. I adressebogen 1911 nævnes ialt ca. 70 bogholdere, kasserere, kontorister, forretningsførere, kasseassistenter, »Büroassistenten« osv. Denne gruppe var voksende, idet der i flere og flere af de større virksomheder og forretninger ansattes folk med udelukkende regnskabs- og kontormæssig funktion. Disse funktionærers status var en noget anden end embedsmændenes, f. eks. var de ansat uden pensionsrettigheder, men i 1897 var de dog kommet ind under sygeforsikringen, og fra 1. jan. 1900 omfattedes de også af invalideforsikrin-

Funktionærerne i Haderslev Bank fotograferet på deres arbejdsplads, Gravene 7, i året 1907. Som det fremgår, foregik arbejdet i banken stående. Til højre bankens direktør, købmand P. H. Kjems (1848-1911), der efter adskillige år i bankens direktion overtog direktørposten i 1900. Foto i HBA.

Peter Friedrich Petersen, født i Flensborg 1856, død i Lübeck 1930. Provst i Haderslev og sognepræst ved Vor Frue kirke 1890-1912. Herefter generalsuperintendent for Holsten. Menigheden ved Vor Frue havde i hele den tyske tid kun tre sognepræster, idet Petersens forgænger, Carl Edward Müller, var ansat fra 1864-1890, og efterfølgeren Christian Jensen Petersen i 1920 blev sognepræst for Haderslevs tyske menighed. I samme periode afløste fem præster hinanden som byens 2. præst. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalthistorie.

gen. Med rigsforsikringsordningen fra 1911 blev aldersforsikring føjet til, og det således, at funktionærerne modtog en højere aldersforsikring end lønarbejderne. Forskellen mellem middelklasse og arbejderklasse slog således igennem her.

Pensionister og rentiers var ligesom funktionærerne en stor og stærkt voksende befolkningsgruppe i denne periode. Fra 1895 til 1911 forøgedes antallet af dem, der stod uden for erhvervene, dvs. levede af pension, af rente eller ulykkes- og invalideforsikring, fra 364 til 764, og de udgjorde i 1911 22,5 % af alle de personer, der var optaget i adressebogen.

Byen havde tidligere haft mange enker og enlige kvinder, hvis levevilkår var meget forskellige, men nu kom nye grupper til. Ca. 60 pensionerede embedsmænd samt ca. 40 embedsmændsenker var gennem normer og levevis tæt knyttet til embedsmændsklassen. Det var dog især gruppen af rentiers, der blev forøget stærkt i denne periode. Det blev almindeligt, at folk fra byens opland, bl.a. gårdejere, der tidligt havde solgt deres gård eller overdraget den til deres efterkommere eller familie, flyttede ind til byen for at leve der som rentiers. Mange erhvervede en mindre villa i byens udkant, hvor de havde en mindre have, og hvor de kunne nyde deres alderdom. Også mange byboere flyttede som rentiers ud i en villa i byens udkant, og mange gader her blev stærkt præget af denne befolkningsgruppe; det gælder især Sdr. Otting.

Væksten i funktionærgruppen, især embedsmændsstanden, og i antallet af pensionister og rentiers var nok den væsentligste ændring i befolkningens erhvervsmæssige og sociale struktur i Haderslev imellem ca. 1890 og 1914. Tilsammen udgjorde de to grupper vel ca. 40 % af alle husstande i 1911, og det er klart, at de hermed var stærkt medvirkende til at give byen et udpræget borgerligt eller småborgerligt præg. Livet inden for disse grupper levedes efter faste normer, hvor større afvigelser fra det på forhånd fastlagte var af det onde. Politisk betød det, at konservative kræfter stod stærkt i byen, herunder også dem, der ønskede, at de politiske forhold i Nordslesvig forblev uændret. Tyskheden fandt i disse kredse sin stærke støtte.

HUSSTANDSSTRUKTUR

Byens vækst betød, at antallet af husstande fra 1883 til 1913 forøgedes fra 2265 til 4077 (tabelbilag 16). Heraf udgjorde de husstande, der kun omfattede en person, i 1913 31,9 % imod 27,1 % i 1883. En stor del af disse enkeltpersonhusstande bestod af logerende, men de fleste havde egen lejlighed eller værelse. Væksten i antallet af disse enkeltpersonhusstande var en følge af

vandringen fra land til by, hvor en voksende del af byens befolkning, i 1913 ca. 10 %, stod uden daglig familiemæssig kontakt. I stedet trådte andre former for sociale relationer.

Særlige forhold gjorde sig gældende på de pensionater, der opstod som noget helt nyt i denne periode, og som gav udkomme til en del enlige kvinder og en ekstraintægt for mange familier. De mange seminarister, præparandelever og gymnasiaster udgjorde sammen med kommissær, lavere embedsmænd og funktionærer pensionaternes vigtigste klientel. Pensionaterne fandtes især i store lejligheder i Nørregade og Storegade samt på Jomfrustien. Hos familien Rohr i Nørregade 30, hvor manden var lagerarbejder og hustruen drev pensionat, boede således i 1913 en lærling på maskinfabrikken, en stelmager på Haugaards vognfabrik, en klejnsmed på amtsbaneværkstedet, en tømrrersvend samt to arbejdere. I Jomfrustien 20 fandtes der ikke mindre end to pensionater, frøknerne Friis', hvor der i 1913 boede en bankassistent og seks seminarister, og frk. Marie Hansens, hvor der boede en maskinsætter, en kommissær, en retsaktuar og en assistent ved amtsbanerne.

På pensionaterne var der også en del, der var på kost alene og havde deres værelse eller lille lejlighed andetsteds i byen, og fra frøknerne Friis' pensionat foreligger der en skildring af, hvordan det foregik, når så mange mennesker skulle bispises. Skildringen er skrevet af en elev på latinskolen, der boede her fra 1918, men opholdet har dengang næppe adskilt sig fra forholdene før 1914: »Pensionatet havde foruden vores kvistværelser tre værelser til at leje ud. Der var ca. 40 middagsgæster, der spiste i to hold. Vi drenge kom først fra skole kl. 2. Da havde de andre ofte spist det meste, så somme tider måtte de til at bikse nogle rester sammen til os. Vi spiste i køkkenet... Pensionærerne spiste i en stor altanstue ud mod gaden... en gang imellem skulle vi spise sammen med dem, og det var den værste pestilens, der kunne overgå mig. De skulle altid drille mig, og jeg var endnu temmelig genert af mig og ikke særlig god til at bide fra mig. De var tyskere alle til hobe. Nogle af dem var assistenter på de tyske offentlige kontorer, nogle enkelte kommissær og bogholdere og sådan noget. Den mest fornemme var Regimentsartz, overlæge ved den stedlige garnison... Blandt pensionærerne var der to tyske damer, som arbejdede på amtskontoret. De var begge ualmindeligt kønne og blev stærkt kurtiseret«.

Behovet for pensionater hang også sammen med en væsentlig ændring af storhusholdningerne, dvs. de husstande, der bestod af en kernefamilie og tyende af forskellige slags. Denne udvikling havde længe været igang inden for håndværkerstanden, hvor svendene flyttede bort fra mester og fik deres egen husstand. Det

betød øgede muligheder for at stifte familie i en tidligere alder end før i tiden, men det betød også, at de ugifte håndværker-svende måtte klare sig alene og selv skaffe sig tag over hovedet og kost ud over den, de fik til daglig hos mester. Af ialt 360 håndværksmestre i 1913 havde kun de 65 svende og lærlinge boende, og heraf var de 29 bagere og slagtere. Det drejede sig om 100 svende og lærlinge af et samlet antal på 746, dvs. kun ca. 13 % (1883: 70 %), og heraf udgjorde lærlingene de 61. Men også for lærlingene løsnedes de patriarkalske forhold, således at et stigende antal lærlinge boede hjemme hos deres forældre. Det gælder i 1913 78 af ialt 142. Nogle konkrete eksempler kan illustrere denne udvikling:

I 1883 boede der hos vognfabrikant Heinrich Sørensen i Gåskærgade 3 en svend og fem lærlinge. Mesters familie omfattede otte personer, og mesters kone havde desuden en tjenestepige til hjælp, når de ialt 15 personer dagligt skulle bispises. I 1913 bestod husstanden af ni familiemedlemmer og en tjenestepige. Hos smedemester Christian Nissen i Gåskærgade 38 boede der i 1883 en svend og to lærlinge og en tjenestepige. I 1913, da smedemester Johan Gadeberg havde overtaget værkstedet, bestod husstanden af syv familiemedlemmer og en lærling. Hos skomagermester Chr. Bruhn i Nørregade 16 boede der i 1883 to svende, men i 1913 ingen. Da havde familien på tre medlemmer til gengæld fået en tjenestepige, og af værkstedets tre svende boede én gift svend med et barn i Katsund 8, én i Slotsgade 20 og én i Badstuegade 7. Bødkermester Paul Goldbeck i Slagtergade 9 havde i 1883 tre lærlinge og en tjenestepige. Husstanden omfattede desuden hustru og fader. I 1913 udgjorde sønnen, bødker Søren Goldbeck, og dennes hustru alene husstanden, mens værkstedets tre svende og en arbejder boede i Gåskærgade 39, Laurids Skausgade 42 og 46 og Slagtergade 26.

Denne udvikling havde som nævnt været igang for håndværkersvendenes vedkommende ihvertfald siden det 19. århundredes slutning, og i 1913 var den ved at nå sin afslutning. Den forstærkedes i denne periode af udviklingen fra håndværksmæssig til fabrikmæssig produktion. Antallet af arbejdere steg i byens større snedkerier, smede-, maskin- og tømrerværksteder, farverier, strikkerier osv., og hermed mindskedes også muligheden for rent fysisk at have alle ansatte boende. I de nye virksomhedstyper som f. eks. aktieselskaberne og amtsbaneværkstedet, hvor kredsen (amtet) var arbejdsgiver, ansattes arbejderne ikke i et traditionelt patriarkalsk mønster, men som rene lønarbejdere, og det smittede af på forholdene i de mere traditionelle håndværksvirksomheder.

Der var dog enkelte af de nye virksomheder, hvor arbejdsgi-

ver og arbejdstagere var knyttet sammen ved bånd, der gik ud over det rent lønmæssige. På kødvarfabrikken på Aarøsundvej 20 boede i 1913 foruden den ene af de to direktører, en bogholder med sin familie, to mandlige og tre kvindelige, ugifte kontorister, fire lærlinge, en kusk og en mandlig og ti kvindelige arbejdere (ialt 22 ansatte). I Aabenraavej 48 var indlogeret 13 slagtersvende sammen med en gift slagtersvend med familie. Herudover boede der på Ryes Møllevej en gift maskinpasser og en gift arbejder, i Sdr. Ottinggade en gift bogholder og på St. Klingbjerg en gift slagtersvend. Alle fabrikkens ugifte arbejdere var altså samlet to steder, hvilket formodentlig skyldes, at arbejderne var ansat for kortere perioder og med logi. Ingen af dem havde i 1913 boet i byen over et år, og de stammede alle sydfra. Nogenlunde det samme forhold gjorde sig gældende på teglværket på Aastrupvej, hvor arbejdskraften for en stor del bestod af polske fremmedarbejdere, til hvem der i 1906 var opført et særligt hus med to sovesale til 15 og 7 personer samt en spisestue og et vaskerum.

Ligesom for håndværkerne var det patriarkalske system i opløsning hos de handlende, men her var udviklingen i 1913 kun lige begyndt. Endnu i 1883 boede 105 af 119 kommissær og handelslærlinge, dvs. ca. 88 %, hos deres principal. Antallet var i 1913 nogenlunde det samme, men udgjorde da kun ca. 58 % af byens 178 kommissær og handelslærlinge.

Tydeligst ses opløsningen måske hos købmand H. v. Brincken, hvis husstand i 1883 hørte til byens største. I sin ejendom Nørregade 11, hvor forretningen dengang lå, boede han i 1883 med sin familie på ialt seks personer, fire kommissær, fire lærlinge, en gårdskar, to tjenestepiger og en »Hausmamsell«. Forretningen blev i 1902 til et stormagasin i Nørregade 20, og endnu dengang boede og spiste personalet hos chefen. Efterhånden som personalet voksede, opløstes denne storhusholdning totalt, og i 1911 var v. Brincken selv flyttet til en af de store, moderne lejligheder i Jomfrustien 5, hvor han boede med sin kone, sin moder og en tjenestepige. Hans mange kommissær, ekspeditricer, kassererske, forretningsfører osv. boede nu rundt omkring i byen, dels hos forældre eller i egen lejlighed, dels på værelser eller i pensionater.

Som det fremgår af tallene, var det dog endnu i 1913 det almindeligste, at kommissær og især lærlinge stadig boede hos deres principal. Hos de gamle veletablerede købmandsfirmaer holdt dette patriarkalske system sig nok længst. Det gjaldt i 1913 bl.a. købmand J. C. Holm på Slotsgrunden 7, købmand C. A. Petersen i Storegade 71, købmand Th. Voss i Nørregade 14 og købmand Ørum i Nørregade 39. Men også hos mange af de

To polske kvinder i Storegade, fotograferet af guldsmed Peter Henningsen omkring 1910. Også dengang kunne man opleve anderledes klædte mennesker i Haderslevs gader. I årene op til verdenskrigen tog en del polske arbejdere med eller uden familie ophold i byen i kortere eller længere tid. Det var især teglværket på Aastrupvej, Fleischwarenfabrik på Aarøsundvej og anlæggelsen af de mange km jernbanespor, der gav arbejde til polske sæsonarbejdere, hvoraf mange bosatte sig permanent. Foto i HAM.

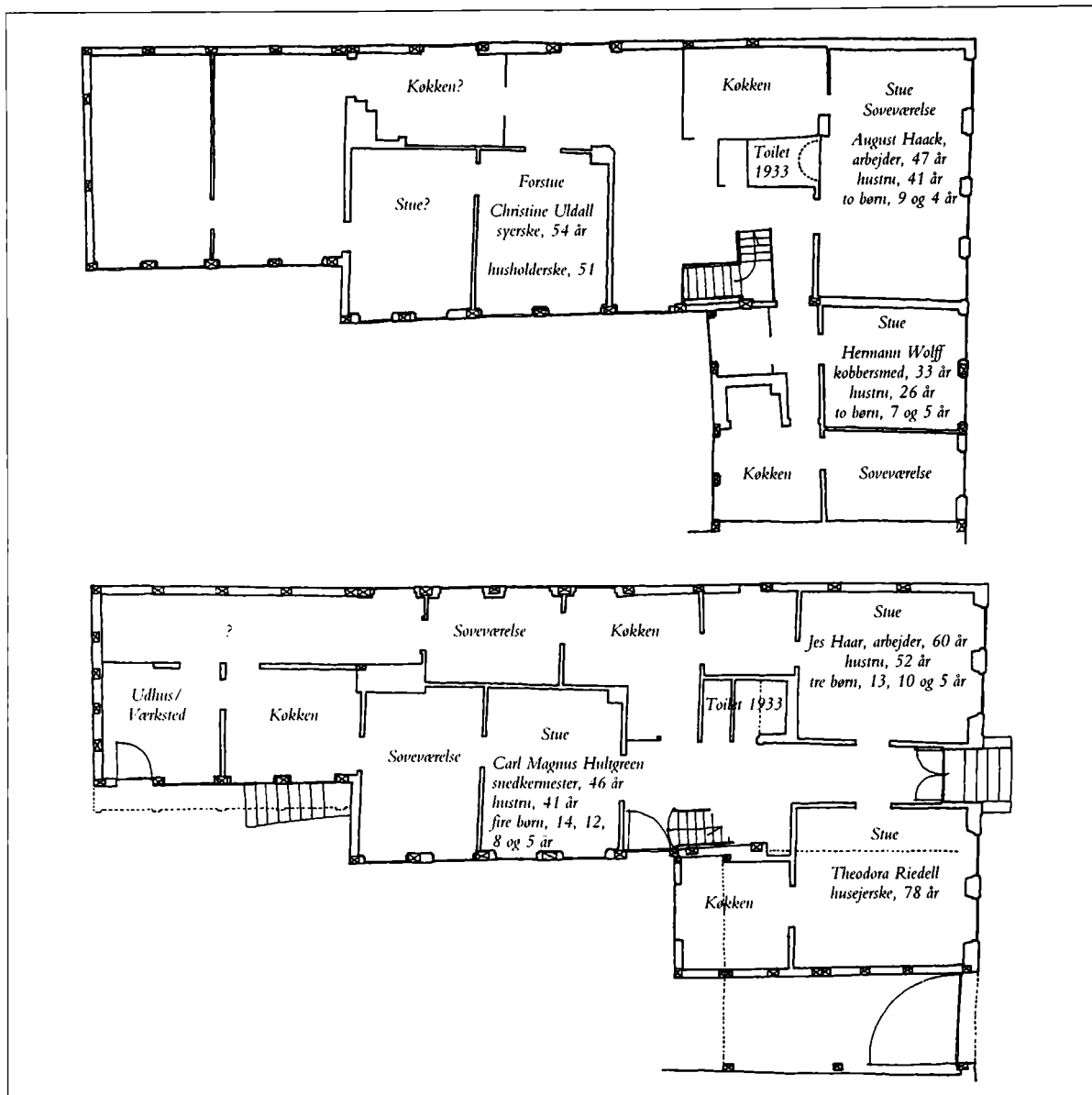
købmænd og manufakturhandlere, der etablerede sig efter 1900, fandtes denne ældgamle husstandsstruktur endnu i 1913. Købmand Thielst i Storegade 81, etableret 1903, havde således to kommisser, to lærlinge og en tjenestepige boende. Købmand Jørgen Jensen i firmaet Jensen og Wind, etableret 1903, havde firmaets to kommisser og tre lærlinge boende over forretningen i Storegade 30, og havde hertil to tjenestepiger. Købmand Anton Hundevadt, etableret 1902, havde i 1913 forretningens fem lærlinge samt to kommisser boende og havde desuden to tjenestepiger og en »Hausmamsell«. De fleste af Hundevadts ekspeditricer og kommisser boede dog ude i byen. Købmand P. Orbesen derimod havde ligesom v. Brincken bosat sig i en moderne lejlighed på Jomfrustien 9, og havde således intet personale boende.

For kommisser og lærlinge var der endnu lang vej, før de helt var frigjort fra den afhængighed, det var i næsten alle døgnets 24 timer at være underlagt arbejdsgiveren, men der er næppe tvivl om, at den udvikling, der her er skitseret, var accelererende.

Med byens kraftige vækst øgedes også behovet for tjenestepiger, men på samme måde som der skete forandringer i det øvrige tyendes relationer til arbejdsgiveren, kan der iagttages ændringer for tjenestepigernes vedkommende. Antallet (incl. husholdersker, kokkepiger, »Hausmamsellen« osv.) steg fra 359 i 1883 til 526 i 1913. Hertil skal dog lægges ca. 70 kvinder, der betegnes som »Morgenfrau« eller »Morgenmädchen«. De boede hjemme og ikke hos deres herskab, men mødte op om morgenen og udførte deres arbejde på samme måde som andre lønarbejdere.

Slotsgade 20 fra gården, fotograferet 1909. I stueetagen til gården boede fra ca. 1907 snedkermester Carl M. Hultgreen, hvis to døtre, Christine og Marie, på 10 og 14 ses på billedet med to drenge, muligvis deres brødre Christian og Carl på 7 og 4 eller arbejder Jes Haars drenge Andreas og Johan på 8 og 4. I 1911 boede der 11 børn i huset. Foto i Nationalmuseet.

Også her kan der altså konstateres en begyndende opløsning af tyendeforholdet. Af de 526 tjenestepiger var 1/3 beskæftiget hos funktionærer, embedsmænd og rentiers, mens kun 15 % var beskæftiget hos disse erhvervsgrupper i 1883. Svarende hertil var den andel, der var beskæftiget hos de selvstændig næringsdrivende, faldet fra 1883 til 1913, for købmændenes og de handlendes vedkommende fra ca. 30 % til 22 %. Forholdsvis færre købmænd og handlende havde altså tjenestepige i 1913.

Indskrænkningen i antallet af storhushold kombineret med væksten i antallet af arbejdere fik også følger for den erhvervs-

Rekonstruktion af lejlighedsinddeling i Slotsgade 20 i 1911 på grundlag af planer af huset 1933 og 1976, husliste fra 1911 og interview med Christine Jepsen, født Hultgreen. Der er usikkerhed med hensyn til Christina Uldalls lejlighed på anden etage. Husholdersken, frk. Dirksen, har formentlig haft et af de fire værelser. Endvidere er der usikkerhed med hensyn til anvendelsen af det lange smalle rum bag køkken og udhus i stueetagen. Det hørte til Jes Haars lejlighed. Da familien Haar omkring 1915 fråflyttede lejligheden, fik Hultgreens børnerige familie hele denne del af stueetagen. Som det fremgår, fik huset først indlagt toilet i 1933. Endnu i 1965 var der syv lejemaal med i alt 17 personer i huset. Tekst og tegning Henrik Fangel. Fra Sys Hartmann og Stine Wiell (red): »Et hus i Haderslev. Slotsgade 20 gennem 400 år« (Kbh. 1980) s. 26.

mæssige fordeling af de store husstande på otte personer og derover. Deres del af det samlede antal husstande var svagt faldende fra 5,3 % i 1883 til 4,5 % i 1913. I 1883 gjaldt det for ca. 60 % af disse 121 husstande, at deres størrelse først og fremmest skyldtes tyendet, dvs. disse husstande fandtes for flertallets vedkommende blandt de selvstændige. I 1913 var det kun 36 % af 183 husstande, hvor tyendet alene var grundlaget for husstandens størrelse, og kun lidt over halvdelen af disse store husstande fandtes blandt de selvstændige. Antallet af arbejderhusstande på otte personer og derover var derimod steget kraftigt og udgjorde i 1913 ca. 30 % af de 183 husstande på otte personer og derover. En undersøgelse af husstandene på f. eks. 5-7 personer ville formodentlig bekræfte indtrykket af, at kernefamilien eller den udvidede familie uden tyende var ved at blive helt dominerende.

Dette viser i hvert fald en undersøgelse af husstandsstrukturen i 1913 i udvalgte gader inden for forskellige kvarterer (tabelbilag 17). Enkeltfamiliehusstanden, dvs. det vi forstår ved kernefamilien eller den brudte kernefamilie, hvor kun en af forældrene er tilbage, udgjorde ca. 2/3 af alle husstande. Heraf havde en del, nemlig ca. 16 %, dog tyende. Udvidede familier, dvs. familier, der var udvidet med en slægtning eller en logerende, udgjorde 13 % af alle de undersøgte husstande. Her var der imidlertid en klar forskel på de forskellige kvarterer. Udvidede familier fandtes mest i byens centrale gader og i de nye kvarterer, dvs. indenfor den højere og lavere middelklasse. Familien var i højere grad udvidet med et familiemedlem, mens de logerende udgjorde en mindre del. Det var altså her, man traf de såkaldte tregenerationsfamilier, dvs. familier, hvori der indgik en bedstefar, en bedstemor eller begge dele.

I arbejdgaderne var det lige omvendt. Her fandtes noget færre udvidede familier, og de var i højere grad udvidet med logerende, dvs. personer, der med deres husleje kunne yde et bidrag til familiens økonomi. Dette viser også, at omsorgen for de ældre normalt ikke var familiens sag. Herom vidner også det meget store antal enlige, især enker, som udgjorde op imod 20 % af alle husstande. Kun i de bedrestillede lag havde man råd og plads til at have den ældre generation boende, men også her må det siges at være et forholdsvis sjældent fænomen.

Alt ialt viser undersøgelsen af husstandsstrukturen 1913 en klar tendens i retning af en mere enkel husstandssammensætning. Sammenligningen med forholdene i 1883 viser, at færre og færre husstande, også blandt handlende, havde tyende boende. Enkeltfamilien var den dominerende husstandsform, evt. suppleret med en enkelt slægtning, en logerende og måske en tjenestepige. De enliges andel af husstandene var formodentlig voksende.

BEFOLKNINGENS NATIONALE SAMMENSÆTNING

Selv om grænsedragningen i 1864 ikke satte en fuldstændig stopper for indvandringen fra kongeriget Danmark til Haderslev, medførte den dog, at det rigsdanske element svækkedes, ikke mindst fordi embedsmændene drog nordpå i eller umiddelbart efter 1864. Omvendt betød indlemmelsen i Tyskland en styrkelse af den befolkningsdel, som var født i de tyske egne af Slesvig, i Holsten eller i Tyskland syd for Elben (tabelbilag 18). Af lærere og banearbejdere var således en tredjedel eller derover født i tyske områder. For de højere embedsmænd var denne andel utvivlsomt endnu større. Denne tyske indvandring sydfra modsvarede dog tildels af de rentiers, som fra det danske opland flyttede ind til villaer i byen. Heraf kom fire femtedele fra Nordslesvig, heraf alene de tre femtedele fra Haderslev amt.

Lindedal havde som en udpræget arbejdersgade en noget højere andel af tilvandrede end de ældre kvarterer i centrum, men med sine mange beboere var den næppe helt atypisk i forhold til byen som helhed. I 1913 var knap en tredjedel af menneskene på Lindedal født i Haderslev og godt en fjerdedel født i Haderslev amt. Lægges hertil dem, der var født i det øvrige Nordslesvig og Danmark, nåede procenten på personer født i et dansktalende miljø op på ca. 70. Ca. 20 % kom derimod fra Sydslesvig, Holsten eller Tyskland syd for Elben.

Sammenlignet med 1845 kom flere indbyggere i Haderslev i 1913 udefra, enten fra amtet, det øvrige Nordslesvig eller de tyske områder, mens tilvandringen nordfra var mindsket. Efter Genforeningen i 1920 blev mange embedsmænd skiftet ud og det rigsdanske element påny styrket.

Økonomiske og sociale kår

LØNNINGER OG PRISER

Mens lønningerne kun steg lidt i 1880'erne, forekom der fra ca. 1890 ret pæne lønfremgange. Timelønningerne, der i 1883 lå omkring 20 pf., var omkring 1900 steget til 30-33 pf. (for snedkere, smede, tekstilarbejdere, bryggeriarbejdere og murerhåndlangere). Murer- og tømrersvende var lønførende, og for dem lå timelønnen i 1900 på 43 pf. Lønfremgangene fra 1883 til 1900 lå således på 50-60 %, og heraf lå den største del af stigningen nok efter 1890. Også i de følgende år steg lønningerne, og i 1905 lå timelønnen nok for de flestes vedkommende mellem 35 og 40 pf., mens den for murere og tømrere lå på 45 pf. Frem til 1913 steg timelønnen til 45-50 pf. og for murere og tømrere til 61 pf. Alt ialt fordobledes timelønnen fra 1883 til 1913 for de fleste af de her nævnte fag. Der var naturligvis fag, som faldt uden for dette mønster. Skræddere og skomagere synes at have haft svært ved at følge med, mens bryggeriarbejderne har haft den største fremgang før 1900. Disse fag havde i 1913 en timeløn på 38-40 pf. For ufaglærte arbejdere synes en timeløn på 40 pf. eller lidt mindre at have været det almindeligste i 1913, dvs. kun 2/3 af de lønførende murer- og tømrersvendes lønninger. Havnearbejderne, der arbejdede på akkord, kunne formentlig i 1913 holde en timeløn på 55 pf.

For de arbejdere, der stod uden faglig organisation, var forholdene langt ringere. Det gjaldt især kvinderne. En kvindelig arbejder på Schaumanns klædefabrik fik i 1899 9 mk. om ugen, hvilket var det halve af en mandlig tekstilarbejders løn og svarede til en timeløn på ca. 15 pf. Hendes løn var i 1914 steget til ca. 14 mk., dvs. til ca. 25 pf. i timen. Kvinderne på dampvaskeriet fik i 1905 9-10 mk., og deres utilfredsstillende arbejdsforhold var baggrund for den strejke, som er omtalt s. 224. Lønnen på vaskeriet steg næppe meget i de følgende år, for i 1913 fik en vaskekone her 450 mk. om året (ca. 9 mk. om ugen, når der regnes med 52 uger), og en arbejderske på Pucks vaskeri i Skolegade fik ca. 10 mk. om ugen. En arbejderske på tobaksfabrikken fik i 1913 12 mk. om ugen, dvs. ca. 20 pf. i timen. Generelt var kvindernes lønninger således det halve af de mandlige ufaglærte arbejders.

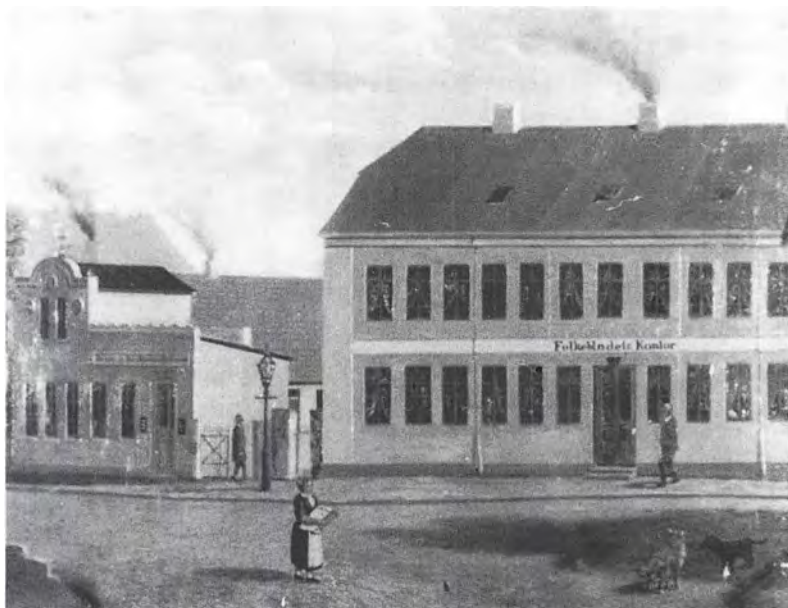
Tjenestepigernes lønninger, der omkring 1880 havde ligget på 75-100 mk. årligt (plus kost og logi), var i 1913 steget ret betydeligt og svingede mellem ca. 100 og 200 mk. En kokkepige hos enkefru Jaspersen på Aastrupvej 14 fik 160 mk., mens stuepigen fik 140 mk., og begge fik desuden kost og logi. En tjenestepige hos provsten i Præstegade fik 260 mk., men det var langt over det normale. Huskarlens løn er vi ikke så godt underrettet om. En karl hos slagter Vollstedt på Naffet fik 50 mk. om måneden (600 mk. om året), men så var det formodentlig også uden kost og logi.

I slutningen af december 1909 førtes i Modersmaalet en mindre debat om tjenestekarles lønninger, og avisen modtog i den anledning et par årsregnskaber fra nogle tjenestekarle. De viser, at en tjenestekarl, der desuden fik kost og logi, af en årsindtægt på 500-600 mk. kunne få et ganske pænt overskud uden at spare på forlystelser såsom marked, dyrskue og teater. De væsentligste udgifter var tøj og sko, vask, personlig hygiejne og tobak. To af tjenestekarlene investerede i en cykel, og et lommeur var der også råd til. Disse regnskaber gjaldt for tjenestekarle fra oplandet, dvs. ved landbruget, men de samme forhold gjorde sig sikkert gældende for en tjenestekarl fra byen.

For tjenestepigerne med en årsløn på 100-200 mk. var der næppe særligt meget tilovers, når tøj og sko var betalt, og ligesom for de kvindelige arbejders vedkommende gjaldt det for dem, at de var de dårligst stillede inden for den gruppe, de tilhørte.

Med de lønninger, der er nævnt for arbejdernes vedkommende og som i 1913 for en faglært arbejder lå på 1200-1400 mk. om året, for en ufaglært på ca. 1000 mk., kunne det være vanskeligt nok for en familie at leve. For en typograf, der ca. 1900 havde en ugeløn på 16-17 mk. (svarende til ca. 28 pf. i timen og en årsløn på 830-880 mk. ved beskæftigelse i 52 uger) oplyses det, at udgifterne til kost og logi var ca. 10 mk. pr. uge, til fagforeningen 1,35 mk., til syge- og invalideforsikring 0,75 mk., til skat ca. 0,75 mk., og til vask 0,60-0,70 mk., dvs. at der var 2-3 mk. pr. uge tilbage til nyanskaffelser, til tobak og til fornøjelser. Under byggefagsstrejken i 1905 gav en arbejder følgende skildring af en arbejders situation: »En arbejdsmand, der har en familie på seks personer, må leve meget nøjsomt, hvis han ikke vil bruge mere end 15 mk. om ugen til føden. Dertil kommer 2,50 mk. til husleje og 1 mk. til brændsel. Hvor ugelønnen om sommeren er 20,43 mk., får den pågældende arbejdsmand altså til overs af sin løn 1,93 mk. Dette beløb må han gemme til skatter og klæder til sig og sin familie. Det må ske om sommeren, thi om vinteren med en arbejdsdag på 8 timer har han en ugeløn af 16,37 mk. Så

Naffet 2 og 4. Oliemaleri fra ca. 1880, sandsynligvis malet af R. von Duhn, der i årene omkring 1880 udførte en række naivistiske malerier og tegninger fra byen og dens omegn. Folkebladet havde kontor i Naffet 2 i denne periode, men fik senere kontor hos bogtrykker Schütze i Naffet 4, hvor det også blev trykt. I 1899 skiftede avisen navn til Schleswigsche Grenzpost med en dansksproget aflægger ved navn Dagbladet. Bladet flyttede i 1920 til Flensborg. Foran bygningerne går en avis-kone med dagens avis. HAM.

skal vinteren endda være særlig gunstig. Det kan også hænde, at han må ligge stille. Hvorledes vil det så gå med en arbejder, der tit har sygdom i sin familie«.

Denne arbejders timeløn var ca. 34 pf., og hans årsløn var på lidt under 1000 mk., men det er klart, at arbejdsløshed, f. eks. som følge af vejrforholdene, nok kunne slå økonomien i stykker. En årsindtægt på 1000 mk. må ud fra disse få eksempler siges at være minimum, hvis en familie, der bestod af forældre og flere børn, skulle kunne leve uden at lide direkte nød.

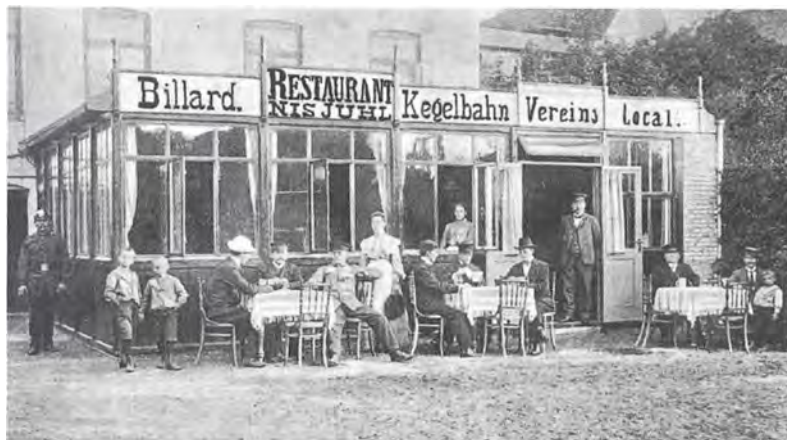
Hos kommunalarbejder Morten Møller i Lille Klingbjerg 13 var lønnen i 1913 netop 1000 mk., og det var derfor nødvendigt, at hustruen Johanne Christine Møller supplerede indtægten. Dette skyldtes dog også, at Morten Møller omkring 1910 havde købt det lille hus, familien boede i (dets brandforsikringsværdi var dog kun 2400 mk.). Johanne Møller syede først sække for et kornfirma, men blev så bladbud på Schleswigsche Grenzpost, på hvis kontorer hun også gjorde rent. Det gav i 1913 en årsindtægt på 460 mk., og desuden havde familien 220 mk. i årlig huslejeindtægt af to lejligheder i det lille hus. I alt havde familien, der i 1913 omfattede to voksne og fire hjemmeværende børn, således ca. 1680 mk. til sin rådighed om året, men det gav ingen overflod. Peter J. Møller, den yngste søn, har i sine erindringer fortalt om det slid, det var, og skriver bl.a. »Min far og mor sled sig simpelthen fra at være mellem de fattigste proletarer op til at kunne sikre deres store børneflokk et godt hjem uden fattigdomspræg«.

I denne kamp for at slippe bort fra nøden og fattigdommen blev familien Møller sammen med alle andre lønmodtagere begunstiget af prisudviklingen. Hvor ringe det beløb end kan synes, som mange familier måtte leve af, står det fast, at den udvikling, der skete i lønningerne var mange gange kraftigere end prisudviklingen for fødevarer. Priserne herpå steg fra 1883 til 1913 med ca. 35 %, mens stigningen i timelønningerne som nævnt lå omkring 100%, især med kraftige stigninger frem til 1900. Det betød, at levevilkårene må være forbedret betydeligt også for den ringest stillede del af befolkningen, eller måske rettere: levevilkårene for den dårligst stillede del af befolkningen var særdeles ringe omkring 1880, således som det da også er påvist tidligere.

Prisudviklingen var ikke jævn. Der var perioder med direkte prisfald, og der var perioder med ret kraftige stigninger. I slutningen af 1880erne var der ret kraftige prisstigninger (1888-90 6,7 %), og der klagedes herover bl.a. i Modersmaalet. I første halvdel af 1890erne faldt priserne, hvorefter fulgte en svag stigning frem til 1904. Herefter satte en kraftig prisstigning ind med en stigning på 8,6 % i årene 1904-06, og prisstigningen holdt sig frem til 1913. En del af disse stigninger skyldtes den toldbeskyttelsespolitik, som det tyske rige førte, og som især begunstigede landbruget.

Disse stigninger var noget, man kunne mærke, og det kan da også konstateres, at presset på lønningerne var stærkest i perioderne med de største prisstigninger. Strejkerne 1905 kan således helt klart opfattes som en følge af prisstigningerne især på kød, lige som den kraftige aktivitet for at få gennemført lønstigninger i de følgende år nok må kædes sammen med prisstigningerne, f. eks. siges det direkte i januar 1910, at de stigende priser giver pres på lønningerne. I november 1906 afholdtes et møde i Centralherberget i Gåskærgade, hvor der protesteredes imod de høje kødpriser. Taleren, den socialdemokratiske tilskærer Michelsen fra Flensborg, udtalte her: »Vi forlanger grænserne åbne – naturligvis under den nødvendige hygiejniske kontrol –, for at priserne på de nødvendige fødevarer kan blive lige med verdensmarkedets«. Trods disse prisstigninger står det imidlertid fast, at brede kredse af befolkningen i løbet af de ca. 25 år forud for første verdenskrig opnåede en betydelig reallønsfremgang og således også fik del i den almindelige økonomiske højkonjunktur. Denne lønudvikling var dog først og fremmest et resultat af arbejdernes egen kamp. Vi har tidligere set, hvorledes strejker især efter 1900 blev et våben for arbejderne, men også ved forhandlingerne lykkedes det arbejderne at opnå bedre lønninger. Fagforeningerne spillede både ved strejkerne og forhandlingerne

Nis Juhls gæstgiveri, Jomfrustien 10, set fra baggården ca. 1905. Fra århundredskiftet blev det et af de vigtigste gæstgiverier i byen, et sted hvor almindelige borgere kunne anvende nogle af de få midler, der var tilovers i en almindelig løn. Der var indrettet både keglebane og billardsalon. I 1908 opførte Nis Juhl den nuværende bygning med M. Gydesen som arkitekt og i gården byggedes i 1911 en stor sal, der gav gæstgiveriet navnet »Det ny Teater«. Tildels afløste denne sal Concordia på Torvet som mødested for alle slags foreninger. Lokalerne, der i 40'erne blev overtaget af Fr. Behrens, rummer stadig en restauration. HBA.

en betydelig rolle. Også funktionærer og embedsmænd fik deres lønninger reguleret. Småbanefunktionærernes lønninger reguleredes i 1905 og igen i 1914, og byens embedsmænd fik deres lønninger reguleret i 1910. Det var de stigende priser, der var baggrund også for disse reguleringer.

Småbanefunktionærernes lønninger lå i 1913 mellem ca. 1200 og ca. 2000 mk. om året, dvs. nogenlunde som de faglærte arbejdedes. En lokomotivfører startede således med 1200 mk. og nåede efter 16 år med årlige stigninger på 50 mk. en slutløn på 2000 mk. Togførernes løn lå lidt højere, mens lokomotivfyrbødernes og Weichenstellernes løn lå lidt under (1000-1200 mk.), dvs. som de ufaglærte arbejdedes. Hos statsbanerne var satserne lidt højere, mens postfunktionærernes lønninger svarede nogenlunde til småbanefunktionærernes. Lavest lå landpostbudet med 1200 mk., mens et postbud og en postchauffør (postkontrollør) lå på 1600-1700 mk., alt efter anciennitet. Kun de overordnede jernbane- og postfunktionærer lå over 2000 mk.

Til gengæld havde de allerfleste af embedsmændene inden for kommunal-, amts- og statsadministrationen samt lærerne lønninger, der lå over 2000 mk. Her spillede anciennitet og placering i systemet naturligvis også ind, f. eks. var der lærere i folkeskolen med en løn på 1750 mk. og en med 3650 mk., ligesom gymnasie- og seminarielæreres lønninger gennemgående lå højere end folkeskolelærernes. Adskillige embedsmænd nåede op på lønninger over 3000 mk., og enkelte, bl.a. Stadtbaumeister og Gasinspektør, kom over 4000 mk. Borgmesterens løn var 8000 mk.

Embedsmændene var således helt klart de personer i byen, der havde de højeste indtægter, og også herved understregedes deres position. De indtægter, vi kender for selvstændige næringsdrivende, er kun få og lå på 800-1500 mk., dvs. på linje med ufaglærte og faglærte arbejdere. En skomagere og en snedker nævnes

således med kun 800 og 900 mk., en malermester havde kun 1200 mk. tilovers til sig selv, og en murermester 1100 mk. En murermester, der havde fem svende og fire håndlangere i sit brød, havde kun 1500 mk. til sig selv, men havde til gengæld 1050 mk. ved siden af i huslejeindtægt.

Landmændene i byens udkant havde 1000-1250 mk. i indtægt. Et par enkelte købmænd nævnes i materialet med 1200 og 1500 mk. i indtægt, mens en høker i Bøndergårdene tjente 1350 mk. ved handel og 1000 mk. ved arbejde.

Desværre kender vi ikke de større næringsdrivendes, f. eks. de store manufakturhandlers og isenkræmmeres indtægter, men man må gå ud fra, at de lå betydeligt over indtægterne for de her nævnte selvstændige, som må henregnes til de mindre næringsdrivende. En kommis hos købmand H. v. Brincken fik således i 1913 1800 mk. om året og en bogholder på kødvarefabrikken fik 1620 mk. Direktøren for Privatbanken fik 3800 mk., og det er sikkert på det niveau, vi skal finde de større næringsdrivende, dvs. på niveau med de overordnede embedsmænd.

Selvom vi kun kender 4-5 % af alle husstandsoverhoveders årsindtægter i 1913, tegner der sig alligevel et ret klart billede af befolkningens indtægtsforhold. Langt den største del af byens indbyggere havde en husstandsindkomst, der lå under 2000 mk. om året. Heraf lå langt de fleste dog tilsyneladende over de 1000-1200 mk., som synes at være den minimumsindtægt, en familie med flere børn kunne eksistere for.

Reallønnen var for alle lønmodtagere forbedret betydeligt siden 1890, og det betød, at den fundamentale fattigdom, som tidligere prægede store dele af byens befolkning, blev reduceret betydeligt. Der var dog stadig mange, for hvem det var et utroligt slid at holde fattigdommen fra døren, og for hvem arbejdsløshed og sygdom var en katastrofe, selvom den sociale lovgivning sikrede dem hjælp.

ARBEJDSVILKÅR

Allerede ved den første 1. maj demonstration i Haderslev i 1890 rejstes arbejderbevægelsens fundamentale krav om otte timers arbejdsdag, men gennemførelsen heraf lå langt ude i fremtiden. Kravet om en højere løn gik forud, og baggrunden for næsten alle strejker, vi kender i Haderslev, var da også lønkrav og ikke krav om kortere arbejdstid.

Ved år 1890 var arbejdstiden i de fleste virksomheder 11 timer, men enkelte steder, bl.a. hos Fuglsang, 12 timer. I løbet af 1890'erne nedsattes arbejdstiden til 10¹/₂ eller 10 timer. Murerne strejkede således i 1889 1 dag for at få arbejdstiden sat ned fra 11

Heinrich Julius Rudolph von Brincken. Født i Haderslev 1843, død i Haderslev 1909. Overtog 1869 faderens virksomhed og udvidede den kraftigt, bl.a. med egen møbelfabrik, således at den ved hans død var en af byens største. Borgerrepræsentant 1878, rådmand 1882-1909. Stifter af og direktør for Haderslev Creditbank 1875-78. Chef for Haderslev Frivillige Brandvæm 1882-1904. Formand for Borgerforeningen 1903-09. Foto i HBA.

til 10 timer og havde held hermed. Arbejdstiden nedsattes hos Fuglsang til 11 timer i 1890, og i 1897 gennemførte arbejderne ved en strejke, at arbejdstiden blev reduceret til 10 timer. Ved år 1900 var arbejdstiden også 10 timer på savværket Hansborg, på Johs. Jensens vognfabrik og på enkelte af byens større snedkerier. På jernstøberiet og på tobaksfabrikken var den 10½ time, men i løbet af få år blev den alle steder 10 timer, og det forblev den op til første verdenskrig.

Arbejdet begyndte kl. 6 eller 7 om morgenen, og der var indlagt en lang middagspause, således at arbejdstiden sluttede kl. 18 eller 19; f.eks. var arbejdstiden for kvinderne på J. C. Brüggens væveri kl. 7-12 og kl. 13-18, mens kvinderne på dampvaskeriet i 1905 arbejdede fra kl. 7 til kl. 19 med en pause på to timer. Murernes arbejdstid var om sommeren fra kl. 6 til kl. 18, men i den mørke tid fra 8.30 til 16.30 med blot en times middag, dvs. ialt 7 timer.

Den tyske arbejderbeskyttelseslovgivning havde ingen regler om maksimal arbejdstid for voksne. Kun på et punkt fastsattes der regler, og det var i 1895, da der indførtes forbud imod, at medhjælpere og lærlinge inden for håndværk og industri udførte arbejde om søndagen. Det var imidlertid langt fra alle steder, at dette blev overholdt, selvom der vankede bøder, når det blev opdaget. Mange svende og lærlinge var også interesseret i at tjene en ekstra skilling, selvom den var surt tjent. Inden for butikshandlen var arbejdstiden betydeligt længere. Her arbejdedes om aftenen til kl. 22 alle ugens syv dage, dog med en lang pause midt på dagen, ligesom butikkerne havde lukket i kirketiden søndag formiddag.

To murere under opførelsen af en tilbygning bag urmager og guldsmed Peter Henningsens nyerhvervede ejendom Storegade 13 ca. 1911. I tilbygningen indrettedes værksted. For murerne var arbejdstiden lang om sommeren, men den kortere arbejdstid om vinteren gjorde til gengæld lønnen så meget mindre i den koldeste tid. Inde i forretningen var arbejdstiden derimod uændret lang året rundt. Foto i HAM.

Også her blev der indført søndagslukning, om end kun delvis. Det skete i 1892, da det ved lov blev bestemt, at butikkerne kun måtte have åbent maksimalt fem timer om søndagen. I Haderslev opstod der som følge heraf en vældig diskussion om, hvornår butikkerne skulle lukke om morgenen; skulle lukketiden rette sig efter den danske gudstjeneste, der begyndte kl. 9, eller efter den tyske højmesse, der begyndte kl. 10. Resultatet blev, at butikkerne om søndagen holdt åben kl. 6-8 (vinter 7-9) og 12-14, således at man kom fri af begge gudstjenester.

Endnu større diskussion blev der, da man begyndte at tale om at lukke tidligere end kl. 22 om hverdage. I slutningen af 1890'erne gennemførtes lukning kl. 21, dog med tilladelse til at holde åbent til kl. 22 i 40 dage om året. Handelsmedhjælperne, der i 1899 havde dannet en forening, pressede på for at få indført endnu tidligere lukketid, nemlig kl. 20, og i aug. 1902 kom det ligefrem til en annoncekrig mellem principalerne, der erklærede, at manufakturforretningerne fremdeles var åbne til kl. 9 om aftenen, og kommiserner, der erklærede: »Det passer sig ikke at besørge sit indkøb om aftenen efter kl. 8. Husmødre, lad også købmanden nyde sin aftener«.

Den 6. dec. 1902 vedtog et flertal på Handelsforeningens generalforsamling at arbejde for, at butikkerne skulle lukke kl. 20, men der var så stærk modstand herimod blandt medlemmerne, at det først fra 1. jan. 1907 lykkedes at få gennemført kl. 20-lukningen som en generel ordning. Blandt de argumenter, der fra arbejdsgiverside fremførtes imod kl. 20-lukningen, var hensynet til kommisers og lærlinges moral. En købmand udtalte således i 1902 bl.a.: »Hvor mange lærlinge er ikke blevet usolide og blevet jaget bort af deres pladser? Hvad andet er skyld deri end dette »aftendriveri« og »gåen på værtshus«... Tro mig, når handelsbetjentene får mere fritid, vil de med deres 300-500 mk. årlige løn komme endnu dybere nedad, end mangan af dem er det nu«.

I 1911 indskrænkedes åbningstiden om søndagen yderligere. Første juledag samt påske- og pinsedag måtte medhjælper og lærlinge slet ikke beskæftiges, og på andre søn- og helligdage måtte de kun beskæftiges kl. 7.30-9.30. Undtaget var dog bage- og konditorer samt mælkehandlere.

Set med vor tids øjne var arbejdstiden dog endnu ved første verdenskrigs udbrud meget lang, 60 timer om ugen for arbejdere inden for håndværk og industri og i nærheden af de 70 for de handlende.

En af byens store arbejdspladser blev småbanegården, og her var ansat mange forskellige personalekategorier. Lokomotiv- og togpersonalet hørte til dem, der sammenlignet med andre samfundsgrupper dengang fik en rimelig løn, ligesom de var pensi-

Løbesedlen, hvori handelsmedhjælperne anmoder husmødrene om også at lade købmanden nyde sine aftener. HBA.

onsberettigede. Alligevel hørte de nok til dem med det mest belastende arbejdsmiljø. Ifølge den plan, der ca. 1912 fandtes for deres tjeneste, kørte de i en 11-dages turnus. Kun hver anden nat sov de hjemme; de øvrige nætter sov de i rum ved remiserne på stationer ude i amtet. De fleste dage startede med en togafgang mellem kl. 6 og 7, der var som regel en hvileperiode i løbet af dagen, men ellers gik det uafbrudt med kørsel, pudning af maskinen, udvaskning, opfyring osv., og de fleste aftener var klokken langt over 22, før maskinen nåede frem til endestationen. I 1914 ansøgte lokomotivførerne og fyrbøderne om lønmæssigt at blive placeret sammen med assistenterne, med hvem de indtil 1905-06 havde stået på samme trin. Som argument herfor fremførtes: dobbelt husførelse, store familiemæssige ofre, indførelse af luftsugebremser, som krævede stor opmærksomhed, vanskelige banegårdsforhold, togenes øgede belastning og højere hastighed, tættere trafik, betydeligt længere strækninger, som medførte, at de måtte stå op meget længere tid – alt sammen forhold, der berettigede til en bedre løn. Hertil kom så tjenestetiden, der for kontorassistenter var 8 timer om dagen, for driftsassistenten 10 timer, men for lokomotivpersonalet op til 15 timer. Og den tjenesteplan, der var udarbejdet, svarede slet ikke til virkeligheden, der indtraf forsinkelser, og maskinerne blev ofte benyttet til rangering uden for den fastsatte tjenestetid osv. Ikke underligt, at lokomotivpersonalets gennemsnitlige pensionsalder var 46-50 år, mens den for stations- og driftsassistenten var 50-62 år.

Men også inden for andre fag rådede der forhold, der virkede nedslidende på arbejdernes helbred. De forhold, som typograferne arbejdede under, var således særdeles sundhedsfarlige. Om Modersmaalets gamle trykkeri i en baggård i Nørregade fortælles det, at lokalet var meget lille og kun godt to meter højt. Der var kun to små vinduer i hver side af sætteriet, og lokalets petroleumslamper var i en sørgelig forfatning, og alligevel måtte de holdes tændt på alle de dage, hvor det ikke var særligt lyst i vejret, for at typograferne overhovedet kunne skimte signaturen i typerne. »Fra sætteriet førte en dør ind til trykstuen, hvor en gammel gasmotor forsøgte at slæbe hurtigpressen igennem; men alt for ofte svigtede den og sendte sine giftige gasudladninger ikke blot ud over trykkeriet, men også ind i sætteriet, således at der lå et tykt, blå luftlag over lokalerne«.

Kun en gang om året blev der gjort ordentligt rent, og at sundhedstilstanden blandt typograferne var meget dårlig under disse forhold, siger sig selv. Tuberkulosen hærgede stærkt, og typograf Jørgen Møller, der har berettet herom og selv havde lært i dette lokale, mindes kun en eller to typografer af Moders-

Butikspersonale i Oluf Thielst's købmandsforretning i Storegade 81, omkring 1920. En lærling er ved at komme varer i poser og til venstre står Laurids Christensen med kassebogen, iklædt det pæne arbejdstøj, handelsmedhjælperne naturligvis altid var iført. Kundeekspedition var endnu i høj grad et mandsdomineret arbejde. Oluf Thielst erhvervede købmand Christian Lausens butik i Storegade 81 i 1903 og drev den i nogle år med en lærling og en bydreng. Efter en ombygning i 1908 udvidedes forretningen, og der ansattes personale bl.a. til at varetage et voksende salg af korn- og foderstoffer samt markfros. Laurids Christensen ansattes kort før verdenskrigen og forblev i virksomheden som bogholder i en menneskealder. Foto i privateje.

maalets faste personale, der nåede ud over 30-årsalderen. Mere end 10 år forløb, efter at typograferne i 1899 havde dannet deres fagforening, før det lykkedes at skabe ordnede forhold på alle byens trykkerier. Ikke mindst var det et stort arbejde at få lært hver enkelt kollega den rette forståelse af, hvad der var nødvendigt for at få ryddet op i de elendige forhold.

Hvordan en dag gik i snedkeriet hos P. Jørgensen i anden halvdel af 1890'erne, fortæller Jens Hendrik Berg: »Der blev kaldt på os om morgenen af mesterens datter kl. 5.15, og det skulle nu gå stærkt, en stige blev stukket ned, efter at to døre blev lukket op fra første sal, og ned i gården, så blev der stillet nogle bænke op til vandfæde med håndklæder og sæbe, [for] at svendene kunne vaske sig, så kom mesterens datter med en mægtig stor bakke med morgenmad og kaffe (altså på værkstedet), som blev indtaget ved høvlebænkene, det skulle jo gå hurtigt, for når det fløjtede på gasværket kl. 6, skulle alle mand stå parat med værktøjet igang. Mesteren var der næsten altid samtidigt. Kl. 8 var der en halv times frokost med belagt smørrebrød og kaffe. Når Domkirken ringede 12, blev der også ringet med en lille klokke på værkstedet, som var i forbindelse med køkkenet i forhuset, og så stormede vi alle mand op i forhuset i spisestuen på første sal. Mesteren sad for den ene bordende, så svendene efter alder, madammen og datteren ved den anden side. Maden var vist god nok, nu just ikke altid vore livretter, men en ting var vi sikre på, at vi altid skulle være færdig samtidig med mesteren, så det var altid om at skynde sig; der blev ikke talt meget.

Der blev holdt 1½ times middagspause, men altså ikke i spi-

sestuen, om sommeren kunne vi gå lidt i byen, men om vinteren blev vi på værkstedet, for der var god varme, da der var nok at fyre med. Kl. 4 fik vi ligeledes kaffe med brød med margarine. Kl. 7 kom så aftensmaden ved arbejdets ophør».

BOLIGFORHOLD

Med det betydelige byggeri, der fandt sted især i perioden fra 1900 til 1914, skabtes der mange nye lejligheder. Langt de fleste heraf lå i de nye kvarterer, og vel ca. halvdelen fandtes i villa-byggeri, den anden halvdel i udlejningsejendomme. Disse nye lejligheder, som udgjorde mellem 1/4 og 1/5 af alle lejlighederne i byen, var af væsentlig bedre kvalitet end flertallet af lejlighederne i den gamle bydel. Der var højere til loftet, mere lys og større rummelighed. De fleste af dem var bygget for det borgerskab af funktionærer, embedsmænd og rentiers, der blev de nye kvarterers dominerende socialgruppe, men der var dog både på Lindedal og i Sdr. Otting og Gl. Haderslev lejligheder, der var beregnet på arbejdere, bl.a. i »Arbeiterwohlfahrtsvereins« huse.

Det store byggeri betød dog ikke, at der var lejligheder nok til alle. Med den kraftige befolkningsvækst var det vanskeligt for udbud og efterspørgsel af lejligheder at følges ad. I foråret 1900 taltes der om mangel på små og mellemstore lejligheder, især til huslejer på 200–300 mk. om året. I løbet af de følgende år lettedes situationen, bl.a. ved et større byggeri af mange mindre lejligheder, og efter at der i 1903 var opført op imod 70 nye lejligheder, hed det sig i 1904, at manglen på lejligheder var helt forsvundet.

Omkring 1910 synes der igen at have været mere alvorlig bolig-mangel, og det gik især ud over familier med mange børn: »Flere familier, hvoraf enkelte endog uden videre er blevet sat på gaden, har måttet sætte deres møbler hen i ubeboede rum og selv med deres børn indrette sig hist og her som gæster. Andre er flyttede ud på landet eller på fattiggården«, hed det i Modersmaalet 2. juli 1910.

I løbet af de følgende år op til første verdenskrig lettedes problemet formodentlig noget, idet befolkningsvæksten var meget behersket, mens byggeriet fortsatte i nogenlunde samme omfang som hidtil. En vis overbefolkning af især de mindre lejligheder var der dog nok. Således boede der i vel 15–20 % af alle toværelseslejligheder mere end to personer pr. værelse.

De fleste af de nye lejligheder var på to eller tre værelser med køkken, i mange villaer dog på 3½ eller fire værelser. Til de nye lejligheder hørte et udhus eller en andel heri med brændselsrum og fælles vaskehus. I villaerne fandtes disse rum som regel i kæl-

deren. I et udhus var som regel også et lokum, der hørte til lejligheden eller deltes med en anden lejlighed. I en del af de finere bylejligheder fandtes lokummet i tilknytning til trappeopgangen, således at man undgik at skulle udendørs, men det hørte til undtagelserne. Derfor var natpotten, eller hvis det var rigtig fint, natmøblet med et lukket rum, hvor potten stod, også et vigtigt stykke møbel i ethvert soveværelse. Vandkloset, eller »Spülkloset«, som det hed, fandtes i 1904 kun seks steder i den gamle købstad, men indrettedes i op imod halvdelen af de nye huse, mens badeværelse før 1914 kun fandtes i de færreste huse. Man vaskede sig i køkkenet, hvor der var indlagt vand, »det ugentlige bad« klarede i en balje i køkkenet eller soveværelset, evt. gik man på badeanstalten.

Lejlighederne blev opvarmet ved hjælp af kakkelovne, som regel én i hvert værelse. I en del lejligheder manglede der dog kakkelovne i et enkelt af værelserne, som regel i soveværelset. Brændslet skulle bæres fra brændselsrummet i gården eller i kælderen ind i eller op i lejligheden. Centralvarme var meget sjælden og fandtes kun i de fineste villaer og dyreste bylejligheder. Kun 53 af 634 lejligheder opført mellem 1900-1915 havde centralvarme.

I køkkenet var der som regel et stort komfur, men det blev efterhånden mere og mere almindeligt at koge ved gas. Gas var indlagt i næsten alle huse, ihvertfald de lidt nyere, fordi den brugtes til belysning. Efterhånden blev det dog mere og mere almindeligt med elektricitet, især i nyopførte huse, og det lettede naturligvis husmoderens eller tjenestepigens arbejde, at hun ikke længere skulle gøre gaslamper eller petroleumslamper rene. I langt de fleste tilfælde var det altså forbundet med en betydelig arbejdsindsats at skulle varme op, tænde lys, lave mad, vaske sig, vaske op og vaske tøj.

I de fleste af de nye villaer adskilte man de mere repræsentative rum i stuen fra de mere private såsom soveværelserne, der blev placeret på første sal. I stueetagen kunne der være en salon, et herreværelse, en dagligstue (Wohnzimmer), en spisesal, der kun blev brugt ved større selskaber, mens et mindre rum i tilknytning til køkkenet blev brugt til dagligt. Ofte var der i disse store villaer 8-10 værelser foruden forstue, køkken, pigekammer, spisekammer og vaskehus m.m. Fuglsangs villa fra 1893 og Aastrupvej 14 fra 1898 er nok de tidligste og største eksempler på denne repræsentative villa.

En del af villaerne i to etager var dog beregnet til to familier, og her var der som regel kun 3-4 værelser og køkken med spisekammer. Disse villaers indretning lignede således meget de borgerlige udlejningsejendomme, som opførtes i byens yderom-

Familien Henningsens soveværelse i lejligheden i Storegade 13. Peter Henningsen (1872-1949) overtog i 1897 et eksisterende guldsmede- og urnmagerværksted i sin fødeby efter nogle læreår i Tyskland. Giftede sig i 1901 med Sophie Christine Leut. I nogle år boede de hos hendes forældre i Gåskærgade 40, men flyttede senere ind over forretningen i Storegade 13, hvor familiens fire børn voksede op. Foto i HAM.

råder, bl.a. i Skibbrogade, Hansborggade, Sønderbro og i Laurids Skaugsgade (f. eks. nr. 9).

Den adskillelse af de repræsentative rum fra privatsfærens, som vi træffer i de største villaer, møder vi også i en del af de større nyopførte ejendomme inde i byen. Købmand Hans Chr. Petersen opførte således i 1894 en ny ejendom, Storegade 31, hvor der i stueetagen var butik og på første sal lejlighed. I lejligheden var der imod gaden (dvs. imod nord) to stuer, salon og dagligstue og imod gården en spisestue, hvorfra en dør førte ud til de private rum: soveværelser, køkken, toilet m. m., der var placeret langs en gang i en lang sidebygning. Samme indretning træffer vi i Storegade 14 fra 1908, hvor der dog er tre stuer til gaden, men også her er soveværelserne m. m. adskilt fra de repræsentative rum ved en dør.

I disse to ejendomme fandtes købmandens butik og hans lejlighed i samme ejendom, mens derimod lejlighederne i de store ejendomme på Jomfrustien var bygget udelukkende med udlejning for øje. Også her var der ihvertfald tilstræbt en adskillelse af de repræsentative og de private rum. Fra trappen trådte man ind i et »modtagelsesværelse«, der lå til gaden imod syd med de øvrige stuer, bl.a. salonen, placeret på begge sider af dette rum. Soveværelse, køkken og pigekammer lå imod nord på den anden side af en gang. Både til gaden og til gården var der altaner.

I »den gamle boligmasse« var forholdene væsentlig anderledes. Her boede man meget mere tæt. Mange steder blev tidligere værkstedsbygninger og baghuse inddraget til beboelse, ligesom

der indrettedes lejligheder i uudnyttede tagetager. Især var det galt i det gamle kvarter øst for Vor Frue kirke, det eneste kvarter inden for den oprindelige købstads grænser, hvor befolkningstallet steg fra 1883 til 1913. Slotsgade 31 er måske det grelleste eksempel på den udnyttelse af grund og bygninger, som skete i dette kvarter. En værkstedsbygning nord i gården blev i 1896, da der ikke længere var brug for værkstedet, indrettet med fire lejligheder, og imod øst i den i forvejen ikke særligt brede gård opførtes i 1903 en smal sidebygning med fire små toværelses lejligheder. I forhuset, et gammelt bindingsværksgavlhus fra 1575, fandtes i forvejen seks, muligvis otte lejligheder, heraf en (eller to) i tagetagen, således at ejendommen i 1913 rummede ialt 18 husstande på 67 personer, hvoraf de 27 var børn. Der var ialt 35 beboelsesrum i komplekset, og der fandtes seks lokummer i gården. Ejeren, der var høker og selv boede i forhuset, havde en årlig lejeindtægt på 1859 mark, dvs. langt over, hvad en faglært arbejder tjente. Også i Slotsgade 20 og 29 skete der en stærk udnyttelse af bygninger og grund, og i det hele taget blev dette kvarter øst for Vor Frue kirke mere og mere nedslidt, dels på grund af overbefolkning, dels på grund af manglende eller ringe vedligeholdelse.

Et indtryk af boligforholdene i kvarteret og af hvilke mærkelige steder, man kunne anbringe folk, især når der var tale om tyende, får vi i en skildring af forholdene i Slotsgade 11, hvor Jens Hendrik Berg, der stammede fra Vonsbæk, fra 1895 til 1899 var i lære hos snedkermester P. Jørgensen. Han har om sit logi over snedkerværkstedet i en bagbygning, et gammelt bulhus, der senere blev flyttet til Den gamle By i Århus, fortalt følgende: »Der var et lille vindue med fire ruder, lige inden for vinduet et bord samt en hjørnehylde..., dernæst en høj sengeside fra væg til væg, en temmelig bred seng, da der var plads til to. Der var bundbrædder og godt med halm i, som blev rystet godt hver dag, og der var godt med sengetøj og en god, bred dyne. Om vinteren havde vi to dyner, så der var et helt arbejde med at komme i seng om vinteren, men til tider var det nu koldt, og væggene glinsede af is, og somme tider var det drøjt at komme op, når hele hjørnet og døren lå fuld af sne«.

Fra Vestergade kan også anføres et eksempel på, hvordan grund og ejendom udnyttedes. En bagbygning til nr. 42, der var opført i 1899 som stald og lade for ejeren landmand N. C. Wissing, blev i 1911 ombygget således, at der i den ene halvdel blev indrettet to toværelses lejligheder oven over hinanden. Heraf beboede Wissing den ene. I forhuset var der i stueetagen to lejligheder, og her påsattes i 1894 en gavlkvist til gaden, således at der kunne indrettes en lejlighed i tagetagen. Her flyttede i 1908

Baggården til bygningen Slotsgade 11 omkring århundredeskiftet, da snedkermester J. Jørgensen ejede huset. Disse forfaldne baggårde med toppede brosten og latrinrum langs skellet til nabogrunden var almindelige i byens ældste kvarterer, hvor en stor del af byens befolkning klemte sig sammen i små lejligheder med mange børn. Lærlinge og tjenestefolk havde naturligvis de dårligste boligforhold. Bygningen kan idag ses i Den Gamle By i Århus. Foto i HBA.

postbud Heinrich Victor Overbeck ind sammen med sin brud, Wissings datter Maren Ingeborg. Om denne lejlighed og dens indretning fortæller sønnen Carl Overbeck: »Lejligheden bestod af to stuer, soveværelse, spisekøkken og et kammer. I dagligstuen – eller som vi sagde: den kønne stue – fandtes et møblement bestående af en sofa og fire stole med drejede, polerede ben og betrukket med grønt plyds, samt et stort sofabord og et mindre bord. Bordene var poleret og så vidt jeg husker af mahogni. Endvidere fandtes der et skab med en glasdør, hvor mor opbevarede sit dækketøj og linned... Denne stue var beliggende mod vest med vinduer ud mod indkørslen til naboejendommen. Stuen benyttedes kun ved særlige lejligheder, når der var inviteret gæster eller lignende.

I spisestuen der vendte mod syd, altså ud imod gaden, fandtes der et spisebord, seks stole, en sofa og en mahognisekretær med tilhørende skrivebordsstol. Her opholdt familien sig i reglen, ligesom de fleste hovedmåltider blev indtaget her, selvom der også fandtes et spisebord med stole i køkkenet. Ligeledes husker jeg, at juletræet altid var placeret i denne stue.

I soveværelset, der vendte mod øst med vinduer ud til ejendommens indkørsel sov hele familien på den tid, da vi kun var fire mindre børn. I køkkenet, der var beliggende mod nord, fandtes foruden det allerede nævnte spisebord med stole, også et fast bord under vinduet og skabe. Der var et komfur, ligesom der var indlagt bygas og vand fra vandværket. Ved siden af køkkenet fandtes et mindre kammer, hvor nogle af vi børn sommetider sov om sommeren, da det var meget koldt om vinteren. Fra køkkenet førte en bred udvendig trappe ned til gården, hvor der fandtes to lokummer til afbenyttelse for alle ejendommens beboere. I gården fandtes endvidere det fælles vaskerum med gruekedel. Vandet til storvask skulle hentes ved pumpen, der var placeret over en brønd i gården, og her blev vasketøjet også skyllet efter kogningen. Brændsel m.m. var anbragt i et brændselsrum, der lå på første sal i en sidebygning. Her lå også et mindre værelse, der kunne benyttes om sommeren, da der heller ikke her var mulighed for opvarmning... Der fandtes ingen badeværelse, hvorfor den personlige vask skete i køkkenet. Belysningen i lejligheden skete dels med petroleumslamper og dels med bygaslamper... Opvarmningen af lejligheden foregik ved hjælp af kakkelovne, og jeg kan endnu mindes duften af de æbler, som vi i mørkningstimen om efteråret fik lov til at stege i kakkelovnen«.

Plydsmøblerne, som Carl Overbeck nævner, var meget almindelige dengang. De fandtes hos alle samfundsklasser, men det var naturligvis den højere middelklasse og overklassen, der havde det bedste økonomiske grundlag for at udsmykke hjemmet med de

klunkemøbler af mange slags, som var datidens mode, og som plydsmøblerne kun var en del af.

Vinhandler P. M. Ohlmanns hjem i Gåskærgade 60 var et sådant solidt borgerligt hjem, klart dansk, men med sin indretning og møblering typisk for tiden – den store mængde af synsindtryk og ting, ikke blot møbler, men også nipsgenstande, statuer, indrammede billeder, lysestager, palmer og blomster placeret på borde, hylde, etagerer og piedestaler. Møblerne var så at sige alle plydsbetrukne og af mahogni eller nøddetræ, der var spejle på væggene og store, tunge portierer, fulde af klunker mellem stuerne. Meget gulvplads var der ikke, og særligt børnevenligt kan man ikke kalde det.

Efterhånden blev klunkemøblerne umoderne, og nye stilarter gjorde sig gældende, bl.a. blev møbler i nyrenæssance moderne, således som det f. eks. ses i snedkermester L. Andresens to stuer, der nu står på Haderslev Museum. Det betød dog ikke, at møblerne blev lettere, eller at der blev mere plads. Møblerne i Andresens to stuer var naturligvis fremstillet af snedkermesteren selv, og det var da også stadig det mest almindelige, at man gik til snedkeren og traf aftale med ham om modeller, fremstilling og levering. Der var imidlertid også en tendens i retning af fabriks- eller seriefremstillede møbler. Byen havde allerede i 1890'erne flere møbelhandlere, bl.a. »Den gyldne stjerne« i Storegade 41 (sener Torvet 10), der kaldte sig Haderslevs største møbelmagasin. I 1907 startede M. C. Brincken en møbelfabrik i lejede lokaler på Simmerstedvej, hvor der produceredes møbler til forretningens

Vinhandler P. M. Ohlmanns hjem i Gåskærgade 60, fotograferet ca. 1905. I sofaen vinhandleren selv og ved klaveret hustruen Johanne Frederikke Hansen Ohlmann. Hjemmet var, som det ses af flagene, dansksindet. Ohlmann havde overtaget vinhandelen efter faderen, og den var på dette tidspunkt en af fire større vinforretninger i Haderslev. De øvrige var Frederik Wartho i Nørregade, Adolf Petersen, kaldet Rom-Petersen, i Lavgade og Hans Bang i Mariegade. Foto i HBA.

Snedkermester Lorenz Andresens (1843-1926) fine stue i lejligheden Præstegade 16. Værkstedet hørte til blandt byens fineste, og mange af Andresens kunstnerisk udførte møbler i nyrenæssancestil fandt vej til hans eget hjem. Mange af disse befinder sig i dag på Haderslev Museum. Sønnen Christian Andresen (t.v.) videreførte faderens forretning, og i hans navn oprettedes i 1964 et håndværkerle-gat, der uddeles af den danske og den tyske håndværkerforening. Foto i J. Harebyes Samling.

store møbelafdeling i Nørregade 20, der i 1913 blev udvidet med 600 kvm. Det var den voksende realløn, der skabte grundlag for et øget forbrug af møbler.

SUNDHED OG HYGIEJNE

Haderslev havde i slutningen af 1800-tallet et kloaknet, der dækkede hele byen. Det bestod dels af nedgravede rør, dels af åbne render, der visse steder var overdækkede. Rørnettet var anlagt lidt efter lidt og var således ikke skabt efter nogen samlet plan. Det var beregnet til at aflede regnvand og i nogen grad husholdningsspildevand, men under ingen omstændigheder fækalstoffer. I byens reglement for natrenovation af 3. dec. 1870 var det direkte forbudt at aflede menneskelige ekskrementer gennem kloakerne. Endvidere havde kloaksystemet den mangel, at de fleste af udløbene fandtes i Dammen. Kun den del af byen, der lå øst for Nørregade-Torvet-Lavgade, havde afløb til Møllestrømmen eller fjorden.

I mange år havde udløbene i Dammen været kritiseret (se f. eks. bind 1 s. 506), og bl.a. fysikus havde ofte fremført, at afløb udelukkende burde ske til fjorden. Koleraepidemien i Hamborg i efteråret 1892 satte på ny gang i diskussionen, dels om byens vandforsyning, dels om byens kloakforhold. Koleraen i Hamborg udbrød sidst på sommeren og bredte sig til bl.a. Elmshorn og Kiel. Den medførte særlige forholdsregler overalt i provinsen. Gaderne i Haderslev blev rensed og skyllet særligt grundigt, og byens lokummer fik en ekstra omgang desinficering.

Med baggrund i denne koleraepidemi, der heldigvis ikke

bredte sig til Haderslev, henstillede sundhedskommissionen på sit møde i januar 1893 indtrængende til byrådet at etablere et vandværk (se side 193). Samtidig gjorde kommissionen opmærksom på, at en nødvendig forudsætning for, at vandværket kunne fungere tilfredsstillende, var at byens spildevand blev ledet ud i fjorden i stedet for i Dammen, hvor det medførte fare for forurening af grundvandet. På byrådsmødet den 26. febr. 1893 nedsattes en kommission, der skulle undersøge mulighederne herfor. Allerede på byrådsmødet den 11. aug. blev det imidlertid besluttet at opgive det videre arbejde med planer om afledning af spildevand til fjorden, fordi undersøgelser viste, at der ikke var fald nok.

Tanken om en afledning af vandet til fjorden var dog ikke helt død, og i 1897 forelå et projekt udarbejdet af ingeniør Galster, der også var ingeniør på vandværket. Hans tanke var, at der ved Dammen for enden af Bispebro skulle bygges et vandreservoir, hvis niveau lå ca. 3 m over jorden. Ved vandets tryk skulle det så være muligt simpelthen at spule spildevandet igennem en kloakledning fra Storegade via Gravene-Jomfrustien og ud i fjorden. Vand fra Dammen skulle ved hjælp af en vindmølle pumpes op i reservoiret, der skulle rumme 6280 liter. Projektet blev anslået til at koste 57.600 mk. incl. ca. 1360 m kloakledning i Storegade, der på de højeste steder skulle ca. 6 m ned i jorden for at få de lave dele af Storegade med.

Dette projekt blev ikke realiseret, og heller ikke da kredsen i 1897 i forbindelse med anlæggelsen af amtsbanegården på Jomfrustien rørlagde en del af den gamle kanal langs med Jomfrustien, benyttede man chancen til at få byens kloaknet koblet på, så man kunne lede spildevandet ud i fjorden. Trods henvendelser fra byen om at gå dybere ned, blev kloakledningen lagt så højt, at det ville være umuligt at opnå tilstrækkeligt fald fra Gravene og østpå.

Men også spørgsmålet om bortfjernelse af menneskelige ekskrementer gennem kloakledninger blev rejst, og i juni 1899 besluttede byrådet at rette henvendelse til ingeniør L. Mannes i Weimar, der havde 30 års erfaring med vand- og kloakvæsen, for at få ham til at udarbejde et projekt til en totalvloakering af byen. Projektet forelå i marts 1901, og han gik her ind for et tostrengt system, dvs. afløb af regn- og overfladevand gennem det eksisterende røret og etablering af et nyt kloaknet til afledning af spildevand fra husholdninger, virksomheder og fra klosetter. Ikke mindst det sidste var vigtigt, idet det ville betyde en afskaffelse af natrenovationen. Endvidere omfattede projektet et anlæg til mekanisk rensning af vandet, før det blev ledt ud i fjorden. Prisen for hele herligheden blev anslået til 182.000 mk., hvilket dog efter andre sagkyndiges mening var for lavt sat.

Høgersgade fra nord, tegnet af Christian Andresen, søn af snedkermester Lorenz Andresen, i 1904. På dette tidspunkt var der endnu en offentlig pumpe foran Høgersgade 9, og en rende i midten af gaden ledte overfladevand ned ad gaden, over Præstegade og videre ud i Dammen. I baggrunden Høgerstiftelsen. HAM.

Et væsentligt problem var, at kloakrørene mange steder skulle ligge så dybt, at de kom under grundvandstanden. Teknisk set var det muligt at løse dette problem ved en sænkning af grundvandstanden de pågældende steder ved nedlæggelse af drænrør parallelt med kloakrørene, men det var naturligvis med til at fordyre projektet. Det var da også projektets pris, der afskrækkede byens styre, og projektet blev ikke realiseret.

Tanken om en totalvloakering dukkede op flere gange i den følgende tid, bl.a. i sundhedskommissionen, der nok var det forum, der havde problemerne på nærmeste hold, især i forbindelse med den lidet hygiejniske natrenovation. I 1910 nåede kommissionen til den overbevisning, at en totalvloakering var det eneste anbefalelsesværdige, hvis den eksisterende lokumsordning skulle ændres. En kommission blev nedsat af byrådet den 29. juli 1910, men nåede aldrig længere end til en gennemgang af de tidligere udarbejdede projekter. Problemet forblev uløst, ikke fordi det var teknisk umuligt at løse, men fordi byrådet veg tilbage for at bevilge de store summer, der skulle til, selvom udgifterne næppe ville blive større, end de udgifter man havde haft til anlæg af elværk eller vandværk, for slet ikke at tale om havnen.

Byen måtte derfor også efter indlemmelsen af forstæderne leve med et utilstrækkeligt kloaksystem, og der blev kun tale om lapperier og småudvidelser af det eksisterende system, der som nævnt først og fremmest var beregnet på afledning af overfladevand. Både Gl. Haderslev og Sdr. Otting blev koblet på byens kloaknet med udløb i hhv. Dammen og Møllestrømmen. De åbne kanaler, der fandtes rundt omkring i byen, bl.a. bag om Gravene og ud i Bispebro og langs brandvejene fra Storegade til Dammen, blev efterhånden overdækket, men stanken slap man ikke helt af med. Byen måtte også leve med sine mange lokummer og hvad deraf fulgte, f. eks. når »chokoladevognen« væltede, således som det skete den 4. nov. 1909 i Storegade. Først ved tiden den følgende dag var de værste uhumskheder fjernet. Epidemien vakte naturligvis stærk kritik, og Modersmaalet hævdede, at byen ikke sørgede for ordentligt materiel til natrenovationen. »Alt for stor sparsommelighed er ikke gavnlige for byens sundhedstilstand«, erklærede det.

Til trods for, at kloakforholdene og den måde fækalstoffer fjernes på, således ikke var helt tilfredsstillende i hygiejnisk henseende, oplevede byen ikke epidemier af nogen art, som stod i direkte forbindelse med disse forhold. Tyfus-epidemier blev man forskånet for, hvilket utvivlsomt hang sammen med den forbedrede vandforsyning. Der forekom kun enkelte spredte tilfælde og kun meget få med dødelig udgang. Kun i 1909 oplevede man i

Haderslev et tilløb til en tyfusedepidemi, da der var 16 sammenhængende tyfustilfælde, heraf ét med dødelig udgang.

Af de øvrige smitsomme sygdomme gik differitistilfældene stærkt tilbage, efter at man i 1895 påbegyndte vaccination, og af børnesygdommene spillede kun skarlagensfeber, mæslinger og kighoste nogen større rolle, men de var alvorlige nok, fordi man ikke havde noget middel herimod. Skarlagensfeber rasede voldsomt 1902-03, og i 1911 medførte en mæslingeepidemi 10 dødsfald i Haderslev. 1909-13 døde hvert år 3-4 børn af kighoste.

Spædbørnsdødeligheden var stadig meget stor, men alvorlig var især tuberkulosen. Her satte imidlertid en stærk bekæmpelse ind allerede 1884, og en oplysningskampagne blev sat igang fra ca. 1910 med foredrag af flere læger, bl.a. fysikus. Tuberkulose-tilfældenes antal faldt frem til 1910, således at kun fem døde af sygdommen dette år. De følgende år steg antallet, og det lå 1912 og 1913 på omkring 20.

Tidligt var man opmærksom på, at mennesket kunne få alvorlige sygdomme ved at spise kød af syge dyr, bl.a. kan tuberkulose overføres til mennesket ad denne vej. Allerede omkring 1880 havde der været planer fremme om at opføre et offentligt slagtehus, hvor alle dyr, der skulle bruges af slagterne i Haderslev, kunne blive slagtet og kødet undersøgt. Planerne blev imidlertid opgivet, formodentlig af økonomiske årsager. En lov fra 1887 krævede indførelse af obligatoriske kødsyn, men slagterlavet satte sig stærkt imod oprettelse af et slagtehus og mente, at det måtte kunne klares med en mand, der kom på kontrol hos de enkelte slagtere. Fysikus ønskede naturligvis et slagtehus, bl.a. kunne han oplyse, at han i den sidste tid havde konstateret syv tilfælde af tuberkulose hos slagtekvæg. Byrådet fulgte imidlertid slagterlavets indstilling, og heller ikke senere kunne der skaffes flertal for et offentligt slagtehus. Det var hver gang prisen, der afskrækkede, således også i 1900, da sagen igen var på byrådets dagsorden.

I begyndelsen af 1900-tallet blev kødsynet forbedret og effektiviseret som følge af en ny lov. Fra 1. jan. 1904 var byen inddelt i tre kødsynsdistrikter, hver med sin kødsynsmand. Der var kontor på Gravene, og her skulle alle slagtninger anmeldes. I 1904 besigtigedes således 6685 dyr, heraf 2991 svin, og heraf var 40 uanvendelige som menneskeføde, 47 var »mindreværdige« og 27 »betinget anvendelige«. Gennemgående blev 1½-2% af alt kvæg, der blev slagtet, sorteret fra. Det mindreværdige og betinget anvendelige blev dog ikke kasseret helt, men efter behandling i et dampapparat solgt ved den såkaldte fribænk, naturligvis til lav pris.

Den offentlige hygiejne forbedredes ganske vist gradvis ved, at

Gravene set mod øst fra nr. 22 ca. 1924. I forgrunden ses »Wägersminde«, byens første offentlige toilet fra 1909. I 1923 var torvehandelen rykket fra Torvet ned på Gravene. De stablede kasser stammer sikkert fra en netop overstået torvedag. Omtrent samtidigt rykkede kvægmarkedet om til eksportstaldene på Jonfrustien, og Gravene blev en betydeligt renere plads. Bemærk det store platantræ bag toiletbygningen. Det står der endnu i 1996. Foto i HBA.

åbne afløb efterhånden tildækkedes eller rørlagdes, men alligevel var der i byen stadig en del forureningskilder. Kvægmarkederne, der holdtes på kvægtorvet på Gravene midt i byen, var en væsentlig forureningsfaktor. »Gødning er godt, men på sit rette sted«, skrev Modersmaalet den 10. okt. 1900. »På kvægtorvet ligger dyrenes ekskrementer undertiden fra mandag til onsdag fyldende luften med en ikke videre behagelig duft«. På samme måde var også de mange svinestalde rundt omkring i byen betænkelige i hygiejnisk henseende. Fysikus gjorde flere gange opmærksom herpå og greb i enkelte tilfælde ind, bl.a. i 1910 da svinestaldenes placering og indretning på centralmejeriet i Storgade 35 blev ændret af hensyn til mejeriets mælkeproduktion. Fysikus erkendte imidlertid, at kommunesammenlægningen yderligere vanskeliggjorde gennemførelsen af et forbud imod svinehold inden for byens grænser.

Rotter var en stor plage, så stor, at man i 1901 erklærede rottekrig. Det blev besluttet at udbetale 5 pf. for hver rottehal, der blev afleveret på politikontoret. I løbet af 1901 afleveredes 3509 rottehaler, men at resultatet ansås for utilfredsstillende, viser, at rottebestanden var langt større og næppe formindsket nævneværdigt. Især på byens losseplads på Nørremarken i nærheden af kasernen var rotteplagen stor. Her var også meget godt at komme efter for rotterne, for bl.a. affald fra byens slagtere blev læsset af her, indtil fysikus i 1909 fik ordnet det således, at dette affald fremtidigt skulle afleveres på gasværket til afbrænding i re-tortovnen. Rotteplagen på lossepladsen var så stor, at byrådet i 1912 besluttede at ofre 4350 mk. på at flytte den længere imod nord. Det var især soldaterne, der havde eksercerplads lige op og ned af lossepladsen, det gik ud over. »Rotterne... overfalder især

i store skarer kasernen, skønt der er blevet anbragt jernplader til at spærre adgangen. Soldaterne er udsat for de ubehageligste overraskelser« berettede borgmesteren for byrådet – og Modersmaalet tilføjede, at »den engelske hær, der menes at ville gå i land ved Esbjerg er småting imod dette, så vist som virkeligheden altid er værre end fantasteri«.

En sag, der optog byrådet og byen meget, var spørgsmålet om indretning af offentlige toiletter. Allerede på et byrådsmøde i september 1900 rejstes spørgsmålet, men først i 1909 opførtes et offentligt toilet på Gravene, efter at et par byrådsmedlemmer i 1908 sammen med fotograf Dose havde været i Husum for at besigtige en tilsvarende indretning dér. Da det næsten 90-årige byrådsmedlem F. C. Wäger var stærkt impliceret i arbejdet for rejsningen af dette »forargelsens hus«, blev det i folkemunde døbt »Wægersminde«, men det gav iøvrigt anledning til mange problemer, bl.a. med renholdelse og misbrug. Borgmester Schindelhauer rettede således i april 1910 en henvendelse til alle byens skoler på grund af klager over »allerhand Unfug« fra skoledrengenes side, og borgmesteren beklagede meget, at byens befolkning tilsyneladende ikke var moden nok til at bruge en sådan velsignelsesrig indretning på fornuftig vis.

Med hensyn til den personlige hygiejne skete der kun små fremskridt i denne periode. Antallet af private badeværelser var begrænset og fandtes kun hos de øverste sociale lag. Al vask foregik som hidtil ved køkkenvasken eller i en balje på køkkengulvet eller foran kakkelovnen i stuen. Den private badeanstalt i Badstuegade gav fra 1901 mulighed til dem, der ikke havde badeværelse, for at få varmt bad her, og det blev da også udnyttet inden for visse kredse. Således fortæller Maren Skadhauge, en datter af købmand Wind i Storegade, at hendes mor »nogle gange« tog hende og hendes søster med derned. Byrådet vedtog i 1901 at købe et antal billetter til badeanstalten, således at mindrebemidlede fik mulighed for at få et varmt bad.

Dagligdag

KVINDE, ARBEJDE OG HJEM

«I løbet af de sidste årtier har kvindeemancipationen grebet mægtigt om sig«. Således indledtes en artikel i Modersmaalet den 19. juli 1895 med overskriften »Kvinden som mandens konkurrent«. I artiklen opregnedes alle de områder, hvor den kvindelige arbejdskraft var trængt frem på mandens bekostning. Artiklen var stærkt præget af datidens kvindesyn, der hævdede, at kvindens plads var i hjemmet, og kvindernes voksende deltagelse i erhvervslivet hilses uden begejstring. Det samme kvindesyn kom til udtryk i Dannevirkes kommentar i januar 1891 til H. P. Hanssens arbejde for kvinders ret til at deltage i politiske forsamlinger. Avisen, der bestemt ikke brød sig om H. P. Hanssen, skriver herom: »Vi for vort vedkommende, hvor stor pris vi end sætter på damernes deltagelse og tilstedeværelse i forsamlinger, har dog hidtil ment, at kvindens væsentlige virksomhed var i hjemmet, hendes åndelige interesser kan her søge tilfredsstillelse på alle områder«.

Det må da også konstateres, at trods al tale om frigørelse var flertallet af kvinderne i den erhvervsaktive alder (14-60 år) beskæftiget med det, der siden tidernes morgen havde hørt til kvindens traditionelle arbejde: madlavning, rengøring, syning og reparation af tøj, omsorg for mand, hjem og børn, sygepleje osv. En optælling i huslisterne i 1913 viser, at af 1274 kvinder, der anføres med et erhverv, var de 839 beskæftiget med disse kvindelige sysler. Hertil kom så alle de gifte kvinder, der »kun« var beskæftiget i hjemmet, vel ca. 3300, således ialt ca. 4200 af ca. 4600 kvinder i den erhvervsaktive alder, eller ca. 90 %, var beskæftiget med husligt arbejde.

Kun ca. 80 kvinder havde en egentlig uddannelse. Det drejede sig især om ca. 25 bogholdere og kasserere i forretninger eller virksomheder, ca. 25 lærerinder, 6 telefonistinder og telegrafistinder og 18 jordemødre og diakonisser. Hertil kom så enkelte kontorister og ca. 60 ekspeditricer, der var uden egentlig uddannelse. Ekspeditricerne stammede for det meste fra arbejderklassen eller den lavere middelklasse, for som det fortælles: »En ung dame ville komme til at gælde for at være noget deklasseret i

Skræddernes mesterkursus i Haderslev 1913. I stadig stigende grad fik kvinder også en uddannelse, hovedsagelig dog indenfor fag, der traditionelt var kvindesag. På dette hold udgør kvinderne halvdelen af deltagerne. Byens første håndværkerskole oprettedes i 1842, med undervisning hver søndag eftermiddag. I 1899 afløstes den af en »Gewerbliche Fortbildungsschule«, der dog ikke tilfredsstillede alle håndværk. En ny var planlagt til at åbne i november 1914, men verdenskrigen kom i vejen. Håndværkerforeningens tekniske skole åbnede først i august 1923. Hvem der har forestået undervisningen af de afbildede skræddere er uvist. Foto i HBA.

mange borgerkredse, hvis hun tog plads som ekspeditrice, det være i kolonial – eller manufakturbranchen... men at søge beskæftigelse i en broderi- eller en damehatteforretning, det kunne godt gå an«.

Herudover var der kun få muligheder for unge piger af det bedre borgerskab, og langt de fleste gik derfor hjemme, indtil de blev gift. I hjemmet lærte de alt, hvad de havde brug for i det kommende ægteskab, de lærte madlavning, hvordan et hjem skulle styres, hvordan der skulle købes ind osv. Meget tid blev brugt på broderi og sytøj, og de unge piger aflagde visitter hos hinanden, hvor der blev læst op og drukket te eller kaffe og måske promeneret.

Også for de gifte fruer blev der om eftermiddagen tid til visitter, men senest kl. fem måtte de være hjemme, for da skulle aftensmaden forberedes, således at maden stod klar, når manden henad syv vendte hjem fra arbejde, måske efter først at have aflagt Harmonien eller stamcafeen et besøg.

Til alt det grove arbejde havde man naturligvis hjælp i disse borgerhjem. Havde man råd til det, havde man tjenestepige og ellers konehjælp til det grove, som f. eks. rengøring. En gang om måneden vaskede man, og der blev da sendt bud efter en eller flere vaskekoner. I 1913 var det kun købmændene og de handlende samt funktionærer, embedsmænd og enkelte rentiers, der havde fast tjenestepige, mens kun ganske få håndværkere – i modsætning til tidligere – havde råd hertil. Hos byens højere borgerskab kunne man have flere tjenestefolk, f. eks. hos Paul Christiansen i Apotekergade, hvor der altid var »to piger foruden

konehjælp, to vaskekoner kom to dage i træk hver måned, jomfru Sørensen strøg det fine. Andreas Madsen i gården, altmuligmand, sørgede for rulningen. En guvernante lærte børnene tysk«.

Det var ofte tungt og anstrengende arbejde, tjenestepigerne måtte udføre. Store tunge tæpper og gardiner skulle børstes og rengøres, brændsel skulle bæres op til kakkellovne og komfur, gulve skulle skures og skrubbet, vasketøj hænges op, stryges og lægges på plads, og der var meget messing, bl.a. petroleumslamper, der skulle pudses. Arbejdsdagen var lang, over 12 timer var ikke ualmindeligt, og ofte kunne arbejdsdagen blive endnu længere, når herskabet havde selskab, og der skulle serveres og vaskes op efter middagen.

Hertil kom så, at man som tjenestepige i meget vid udstrækning var underlagt herskabets forgodtbefindende, således at der kun var få områder, hvor man selv kunne bestemme, og privatliv var der kun lidt af. I april 1913 berettedes der i Modersmaalet om, at en mand har givet sin tjenestepige en lussing på åben gade. Avisens kommentar, at »pigen må vel have gjort sig fortjent til en sådan offentlig afstraffelse«, fik bestyrelsen for Dansk Arbejderforening for Nordslesvig til at reagere, og i et indlæg i avisen dagen efter skrev den bl.a.: »Heldigvis ligger den tid langt, langt tilbage, hvor disse tilstande herskede, og vi havde heller ikke ventet, at der i den nordslesvigske befolkning gaves herskaber, der var af så lav en dannelse, at de giver sig til at prygle løs på deres tyende på åben gade«. Modersmaalet fandt det imidlertid løjerligt, at bestyrelsen ikke kunne »tænke sig det tilfælde, at en husbond var blevet så ophidset over et tyendes adfærd, at han i sin iver for et tyendes vel kunne forglemme sig og i stedet for en lang tordentale giver det en ørefigen«, men selvfølgelig var alle enige om, at en sådan afstraffelse ikke burde finde sted.

Af de 1274 kvinder med eget erhverv i 1913 var de 550 eller ca. 43 % ansat i et tyende- eller tyendelignede forhold. Af de 400 kvinder, der var beskæftiget med arbejde uden for de traditionelle kvindesysler, var ca. halvdelen beskæftiget på tobaksfabrikken eller som arbejdersker uden at vi nærmere ved, hvor de arbejdede. Langt de fleste af de kvinder, der var beskæftiget uden for hjemmets fire vægge, var beskæftiget med arbejde, der var lavt lønnet. Det gjaldt foruden kvinderne på tobaksfabrikken også kvinderne på dampvaskeriet, på Schaumanns klædefabrik og på byens strikkerier.

De fleste af disse kvinder var enlige kvinder med eller uden børn eller kvinder, der havde gamle forældre at forsørge. Derimod synes der ifølge huslisterne 1913 ikke at have været mange

Gårdsiden af Slotsgade 15, ca. 1900. Ser man bort fra et par detaljer, som de blomstrede gardiner og potteplanterne i vinduerne, samt postkassen på døren, kunne motivet godt være hundrede år ældre. Morlille med indkøbskurv ved siden af de store bødcrede kar til storvasken foran gårdens brønd. Faste elementer i det huslige arbejde som langt hovedparten af byens kvinder beskæftigede sig med. Foto i HBA.

gifte kvinder, der havde arbejde uden for hjemmet, men det skyldes formodentlig, at listerne ikke er udfyldt nøjagtigt. Der har utvivlsomt været flere udearbejdende end de 85 gifte kvinder, som her er registreret.

Den standsmæssige forskel mellem borgerskabets damer og de brede lag af kvinder, der tilhørte den lavere middelklasse eller arbejderklassen, kom til udtryk i den omtale og tiltaleform, der benyttedes over for dem. Borgerskabets damer var »fruer« og de andre »madammer«. Det hed altså fru amtsdommer, fru købmand Petersen og fru bygmester Jürgensen, men madam Møller om arbejder Møllers kone og madam Bruhn om skomager Bruhns kone.

De kvinder, der af hensyn til hjemmets økonomi var nødt til at have arbejde ved siden af, havde forskellige muligheder. De kunne få arbejde på en af de virksomheder, der beskæftigede kvinder, men det betød, at de måtte være væk fra hjemmet hele

Kvinder på Matthias Hansens tobaksfabrik, Storegade 3, ca. 1906. Virksomheden var byens største kvindearbejdsplads, der i 1902 beskæftigede 99 kvinder over 16 år. De var dårligt lønede, og, som det ses på billedet, også ofte beskæftigede under usunde forhold. Myndighederne var opmærksomme på dette forhold, specielt for tobaksindustriens vedkommende, og der udsendtes i 1888, 1893 og i 1907 bestemmelser om tobaksfabrikkers indretning. Der skulle være en loftshøjde på 3 m, vinduer der gav rigeligt med lys og luft, samt et rumindhold på 10 kbm pr. arbejder. En af grundene til, at kvinderne i stigende grad fik beskæftigelse i industrien, skal ses i den preussiske fabrikslov af 1891, der forbød al beskæftigelse af børn under 13 år på fabrikker. Børn fra 13 måtte kun beskæftiges, hvis de ikke var skolepligtige. I 1887 havde Matthias Hansen 26 børn mellem 12-14 ansat og i 1893 ingen. Samtidig steg antallet af kvinder på fabrikken. Først i 1925 indførtes en tilsvarende lov i Danmark. Foto i J. Harebyes samling.

dagen bortset fra en middagspause på et par timer. Det gav naturligvis børnepasningsproblemer, og valgtes den løsning betød det, at børnene var overladt til sig selv eller også, at der blev set efter dem af en nabo, hvis ikke det var muligt at få dem passet i et af byens asyler. Deres lukketid kunne imidlertid give problemer, og i oktober 1911 klagede »en arbejdende kone« da også herover: »Nu står vinteren for døren, der skal mere til i hjemmet; fortjenesten er ofte mindre, da faderen ikke altid har arbejde, og derfor må moderen fortjene noget med. De fleste, som sidder i asyls bestyrelse ved nok, at arbejdstiden er fra 6 til 6. Men børnene sendes hjem kl. 4 om eftermiddagen, og så står de små enten uden for porten, hvor deres moder arbejder, eller også venter de på trappen i hjemmet, i fald ikke medlidende mennesker tager dem med ind i varmen«. Derfor burde asylerne beholde børnene til kl. 18.

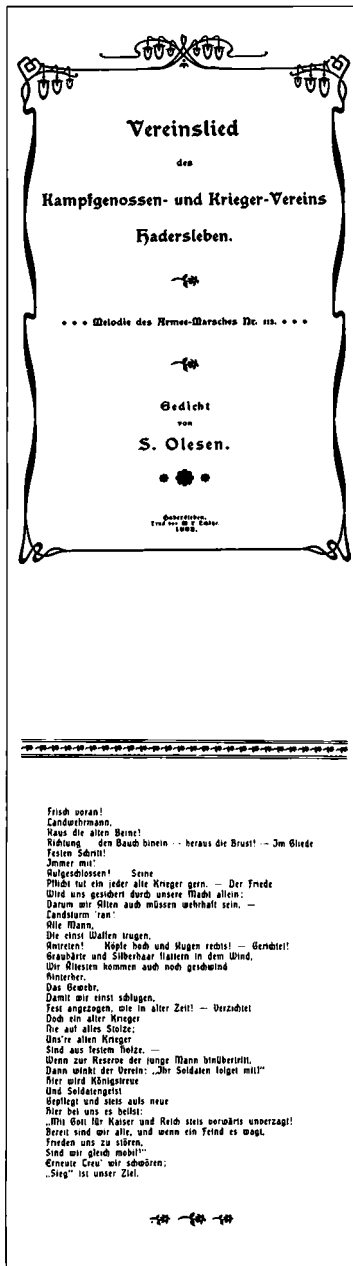
Mere almindeligt var det nok, at de gifte kvinder havde et arbejde, der betød, at de kun var hjemmefra en kortere periode, f.eks. som avisudbringer, som rengøringskone om formiddagen, som kontrollør i byens biografier eller i teatret om aftenen. Hvis man syede for andre, kunne man som regel være hjemme hele tiden, og syerskernes antal var da også temmeligt stort.

En af de kvinder, der på denne måde søgte at supplere familiens indtægt, var madam Møller, gift med kommunalarbejder Morten Møller i Lille Klingbjerg 13. Om hende, »den altid travle madam Møller«, fortæller sønnen Peter J. Møller i sine erindringer: »Selvom der var mange børn at passe, havde mor dog altid noget at bestille ved siden af, så hun kunne hjælpe til med at opretholde hus og hjem. Hun prøvede endda at sy sække for et kornfirma. Det var et beskidt arbejde, især når firmaet kom med gamle sække, der skulle lappes. Hun holdt op med dette arbejde, fordi det svinede hele huset til. Hun søgte at komme ind som bladbud – eller »blajkun« – som det hed i gaden. »Æ Grenzpost«, byens tyske avis, havde en ledig bladtur. Ganske vist var det ude i den anden ende af byen, men mor tog jobbet. Og hver dag skulle disse bladkoner møde for at fælde deres aviser inden de blev pakket i tasken. Så listede mor hjem og tog en tår kaffe, inden det gik løs på den lange bladtur. De ældste af børnene var med, og de havde deres faste abonnenter. Også det var et jag, og bladene skulle ud, enten det sneede eller solen glødede fra himlen. Og bladene skulle gerne leveres præcist. Var man af en eller anden teknisk grund blevet nogle minutter forsinket, stod byens fine fruer på trapperne og ventede smækfornærmede på bladkonden. Men deres fornærmende bemærkninger blev besvaret på kærnedansk. Disse dovne sippenipper skulle ikke køre om hjørner med vor mor.«

Som det umiddelbart fremgår, er der stor social afstand mellem børnene på de to skolebilleder øverst. Øverst tv. er pigerne på Auguste Victorias skolen, en højere kommunal pigeskole med forældrebetaling, opstillet kort før verdenskrigen, iført hat, hvid kjole og snørestøvler. Drengene fra Hertug Hans skole, fotograferet ca. 1919, er til gengæld hovedsageligt barfodede og iført korte bukser og lettere lasede bluser. Naturligvis ligger der også en verdenskrig, med deraf følgende nød, mellem de to fotografier.

Børns legelyst og nysgerrighed er heldigvis stort set konstant igennem århundrederne. Nederst tv. er en stor flok børn samlet til fastelavnsfest hos familien Hemmingsen i Storegade 13, mens drengene hos snedkermester Andresen i Præstegade 16 forlyster sig med kemiske og fysiske eksperimenter. I midten sønnen Christian. Fotos i HBA (øverst) og HAM (nederst).

Skatteopkræver Søren Olesen, født 1859 i Haderslev, død 1943 i Haderslev. Boede i Laurids Skaugsgade 17. Det var dog det frivillige brandværn, og især dets musikkorps, der optog ham. En årrække var han musikkorpsets dirigent, indtil dette hverv blev overtaget af musikdirektor Höhn. Søren Olesen var kendt for sine mange digte og lejlighedssange, der ofte var skrevet til brandværnet, til bestemte personer og festlige lejligheder. HBA.

En tur rundt i byen før første verdenskrig kan passende starte på Gammelting. Her kunne man møde orgelbygger Jacobsen i nr. 5, en inderlig kristen og hjertensgod mand, der foruden at drive sin virksomhed gjorde et stort arbejde for unge kristne. I amtsretten i nr. 1 havde amtsdommer Bachmann sin gang. I arresten bagved var det arrestforvarer Jacob Anders' kone, der havde bukserne på. Hun lavede mad til fangerne og gav dem tørt på, mens manden sad på »Skulderbladet« hos Hans Diedrichsen, der både var frimurer, bankdirektør og kromand, og fik sig et par gewesener. Skråt overfor arresten lå arbejdsanstalten, hvor det også var en kvinde, der stod for styret. Marie Bilsenack var »Oekonomin«, som det hed, og hun styrede alumnerne med fast, men venlig hånd. Længere henne ad Laurids Skaugsgade, eller Ringstrasse som den hed dengang, kom man ind i »det lærde kvarter« med alle de mange skoler og læreanstalter. Ud for Auguste Victoria skolen kunne man møde »Miss Raben«, klædt som en mand i kostyme og med hvid flip og manchetter. Om hende havde skolens piger digtet følgende vers: »Fräulein Raben, darf ich fragen, wieviel Kragen, Sie getragen, als Sie lagen krank im Magen, in der Hauptstadt Kopenhagen«.

Men det var ikke kun på nordsiden af Ringstrasse, at kulturen herskede, også på sydsiden var der kultur. I nr. 17 boede »Verbandssteuerheber« Søren Olesen, en stor kanon inden for det frivillige brandværn og tillige digter med en stor produktion af hjemstavnsdigte o. lign. bag sig. I nr. 20 boede Charlotte v. Krogh, der også hørte til byens emanciperede kvinder og var kendt og skattet som malerinde.

Og så drejede man ned ad Skolegade, der indtil den store udflytning til de nye kvarterer efter 1900 var stærkt præget af sin beliggenhed mellem seminarium og gymnasium. Her boede dengang mange lærde folk, bl.a. professor Nis Schröder, der var lærer ved gymnasiet og i folkemunde blev kaldt »lille Nis«. Trods sin liden størrelse var han med sit fuldskæg og lynende brilleglas en respektindgydende person, der ved sin holdning overfor de dansksindede gjorde sig stærkt forhad. Det var således ham, der som sagkyndig erklærede en række danske sange i Den blå sangbog for statsfarlige og ophidsende. Han var så tysk, »at han lau'de«, sagde man i byen, og han var almindelig forhad af sine elever, hvem han havde den uvane at tromme med sine spidse fingernegle oveni hovedet selv ved den mindste forseelse.

I Skolegade kunne man også møde konsul Amorsen, der indtil han i 1904 flyttede ud på Aastrupevej, boede i det hus, der i 1899 blev revet ned, da amtsbanen førtes gennem byen. Med sit

store bølgende fuldskæg var han en respektindgydende personlighed, og det elegante rigsdansk, han talte, omgav ham med en særlig glans. Her boede i 1890'erne også professor August Sach, byens historiker, der siden flyttede til Lübeck. Hans lærde hoved dukkede undertiden op i studerekammerets vindue ombølget af tætte røgskyer fra hans lange pibe. Syv drenge og syv piger voksede op i dette lærde hjem og havde aldrig problemer med legekammerater. I nr. 3 boede frimenighedspræst Rasmus Thomsen, en venlig mand, der altid havde et par ord til overs for gadens børn, og i hvis studereværelse Grundtvig skuede ned fra væggen. Han døde i 1905 og blev afløst af Thade Petersen som præst for frimenigheden.

Men Skolegade var ikke kun for lærde folk; her boede også håndværkere, bl.a. vognlakerer Henningsen, der lakerede vogne fra Haugaards og Jensens vognfabrikker. Her måtte ingen komme ind, før en vogn var færdiglakeret, og alle fluer i værkstedet måtte slås ihjel, før lakeringen begyndte. Overfor boede en »zünftig« tømrer, som man søndag morgen kunne se sidde statelig med snehvide skjorteærmer foran et overdådigt og massivt morgenbord, og foran ham stod »davle øl« og flasken med »snekkerbrændevin«. Ovenover boede den gamle sovsekoger fra Mathias Hansens tobaksfabrik. Han duftede så dejligt af svesker og var sammen med tobaksfabrikanten den eneste, der kendte sammensætningen af fabrikkens bekendte skipskrå.

Længere henne i Gåskærgade lå »den røde gård« Harmonien, det velbjergede danske borgerskabs samlingssted. Især om mandagen, når der var marked, var der en livlig trafik ud og ind af både landboere og byboere, men hver dag var en fast stok at træffe her henimod aften, hvor de fik sig en passiar eller et slag kort. Her kunne man træffe Martin Lundbeck, grosserer i jern og kul i Nørregade 40. To gange om dagen og altid til samme tid gik han om hjørnet til Harmonien, bred og firskåren med en trippende gang og et noget mut udseende. Lidt af en misantrop var han, men trofast overfor sine kunder i hele amtet. Hos ham kunne de altid få en håndsrekning. På Harmonien mødtes han med sin ven, fedevarehandler Christian Leisner fra Storegade 67. Han havde ligesom Lundbeck i sine unge dage set en stor del af den vide verden, og sammen med Lundbeck kunne han sidde her hensunken i minderne. Nede fra Slotsvandmøllen kom Laurentius Christensen med hovedet tungt bøjet, som tænkte han på et eller andet alvorligt, og tog plads ved et andet bord for straks at spejle efter, om der var mandskab til en l'hombre. Snart efter kom købmand Hermann Frees fra Storegade 14 med det grå bølgede hår over sit kække, klassiske ansigt. Efter redaktionens slutning kunne man i Storegade møde redaktørerne Petersen, Mat-

Charlotte von Krogh. Født 1827 i Husum, død 1913 i Haderslev. Faderen Godske von Krogh var amtmænd på slottet i Husum, hvor hun fødtes. Den kunstneriske uddannelse fik hun i Düsseldorf hos den norskfødte maler Hans Fr. Gude. Stilen var afdæmpet naturalistisk, og motiverne fandt hun oftest i naturen. Hun var samtidig med fire andre kendte malere fra Haderslev: Heinrich Hansen (1821-90), Anton E. Kieldrup (1827-69), Heinrich Heger (1832-88) og Carl Ditlev Magmussen (1835-1905), der sammen udstilledes under navnet »De Fem fra Haderslev«. Hun hjalp August Wilckens (1870-1939) og Hans Fuglsang (1889-1917) igang med deres karrierer. Fast sommergæst på Fanø, hvor hun knyttede nært venskab med professor Julius Exner. Udateret selvportræt. HAM. Foto: C. Krassel.

thiesen og Sarup på vej om til Harmonien. Det var om Sarup, Harmoniens sekretær, at en maskeradevise sagde, at »hans håndskrift var meget nydelig og er den trykt også meget tydelig«. Lidt senere kom redaktør Nicolai Svendsen, der lod sit skarpe journalistiske blik glide ned langs Storegades krumning, før han forsvandt op ad Stormklokken til Harmonien.

Her i Storegades inderste del havde Godtkøb-Petersen forretning i nr. 31, og i nr. 9 boede doktor Peter Meyer, en af byens læger, tysksindet, men kendt og søgt af mange borgere uanset national indstilling. De anekdoter, der fortælles om ham, er utallige, f.eks.: En mand bliver for retten spurgt om sin konfession, og da dommeren for at uddybe det lidt spørger, om han kender doktor Martin Luther, lyder svaret: »Nej, hos wos har vi åltins kun brugt doktor Meyer«. Meyer vakte opsigt, da han som den første i byen fik en motorcykel, der dog ikke var alt for driftssikker og i 1911 blev udskiftet med en bil. I byen var der også en anden læge med navnet Meyer. Han boede i Nørregade 37 og blev på grund af sit korpus kaldet Kugel-Meyer eller Tyk-Meyer for at adskille ham fra Peter Meyer.

I Storegade kunne man også møde Gamle Martin, en af alumnierne fra arbejdsanstalten. Han var af mange af byens handlende antaget til at feje gade uden for deres hus to gange om ugen. Det skyldtes dels hestepærerens mangfoldighed, dels politibetjent Kocks nidkærhed. Martin var meget ivrig med sit arbejde, og der vankede ofte en cigar og en kaffepuns, især på torvedagene kunne det blive til en del.

I Matthias Hansens tobaksudsalg i Storegade 3 kunne man

Selskabet Harmoniens medlemmer dyrkede gerne det sociale samvær i spillets form, enten på hotellets keglebane, hvor man afholdt egentlige numeringer, eller som her ved eftermiddagskortspillet, der som oftest var l'hombre. De fire herrer er fra venstre sadelmager Chr. Fallesen (1853-1911), købmand Hartvig Nielsen (1853-1904), sadelmager Jørgen Fallesen (1855-1913) og assurandør Thorvald Møller (1858-1923). Sidstnævnte blev Haderslevs første folkevalgte borgmester efter Genforeningen. Tjeneren kan identificeres som »Johannes«, idet alle Harmoniens tjenere skulle kaldes ved dette navn efter et »decret« udstedt af en af de faste gæster, grosserer Martin Lundbeck (1856-1918). Foto i HBA.

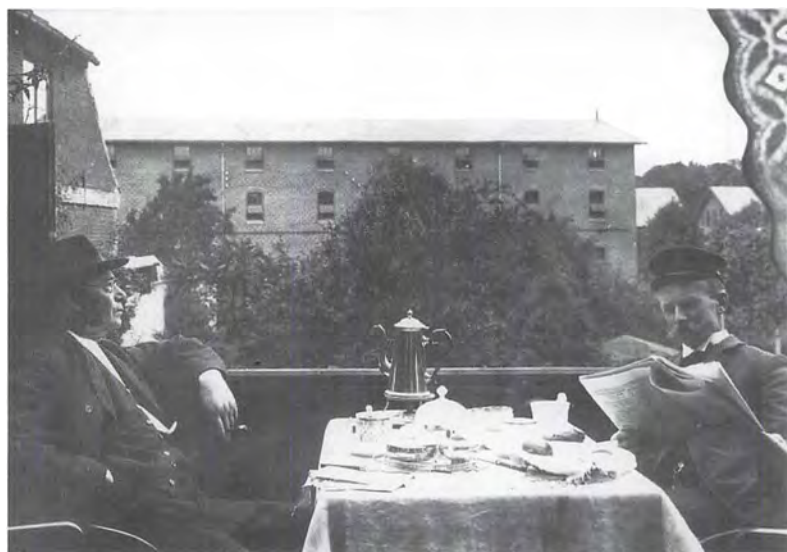

altid få en gratis skrå, vel at mærke, hvis man købte noget. Der stod en stor krukke med klumper af fed skipperskrå i en tyk sort sovs, som var gratis. En af pibetobakkerne fra fabrikken hed Löwenmarke, og på den blå pakke af karduspapir havde en anden af byens store poeter, lærer Richard Hildebrandt, med en hen-tydning til forhøjelsen af tobaksbeskatningen i 1909 skrevet et langt digt, der begyndte sådan: » Viele Menschen sind doch Narren wenn sie rauchen noch Zigarren, die ja durch die neue Steuer sind so unerschwinglich teuer, denn M. Hansen hat Tabak von vorzüglichem Geschmack. Diese ist die »Löwenmarke«, sie ist keine schwere, starke, sondern eine leichte Sorte. Kurz und gut – mit einem Worte: Pfeifenrauchers Ideal!«

I Nørregade kunne man hver onsdag og lørdag eftermiddag møde et mærkeligt optog af fine damer på tårnhøje hæle, der kom rundt om hjørnet fra Jomfrustien. »De er malet i alle regnbuens farver, de har strudsfer på hattene, ringe i ørerne og er vældig flot i tøj, og de lugter som dronninger«. Det var pigerne fra bordellet i Østergade (Port Arthur), og de skulle til Peter Meyer omme på arbejdsanstalten i Laurids Skaugsgade for at undersøges. En af disse fine damer mødte murermester Paul Christiansen jr. en dag på vej til banegården. Galant tilbød han at bære damens kuffert, hun sagde nej tak, men da den høflige mand insisterede og de fulgtes pænt ad, mødte de Heine Thaysen, en af Paul Christiansens murere sammen med en anden murer. De to murere hilste noget forbeholdent, og da Paul Christiansen senere spurgte dem om grunden, svarede de til hans store forbløffelse: »at de richtnok it ku' tænk te des mester gik me' sårn en dame å æ gae.«

Peter Meyer. Født 1863 i Skodborg, død 1935 i Haderslev. Praktiserende læge i Haderslev fra 1889, med praksis i Storegade 9 fra 1892. Leder af byens sygehus 1891-1933, stabslæge fra 1899 og regimentslæge ved fronten 1915-16. I perioden 1900-1920 var Peter Meyer endvidere politilæge og havde som følge heraf bl. a. det regelmæssige tilsyn med pigerne fra bordellet. Dr. Meyer var en både bramfri og sympatisk person. Hans patienter kom da også fra såvel tysk- som dansksindede kredse i byen. Peter Meyer var medlem af borgerrepræsentationen 1908-1920 og af byrådet 1920-35. Foto i privateje.

I Storegade 13 boede urmager Peter Henningsen (1872-1949), som her, siddende til højre med avis, har selskab af sin svigerfar, agent J. C. Leut, der boede skråt overfor i Storegade 14. Peter Henningsen havde stået i lære i Flensborg og drog derefter på valsen, indtil han i 1897 vendte hjem for at overtage afdøde urmager Winterbergs forretning, som siden 1892 var blevet drevet af enken. Peter Henningsen overtog virksomheden for den beskedne sum af 1400 mark. Den store bygning i baggrunden, opført 1903, tilhører Matthias Hansens tobaksfabrik. Foto i HAM.

FRA STUMFILMBIOGRAFERNES TID

Den første efterretning, vi har om »levende billeder« i Haderslev, er fra 1898, hvor levende billeder »under stor opmærksomhed« blev vist i teatret på Gammelting under Mikkelsmarkedet. Der er formodentlig tale om, at en række enkeltbilleder er blevet vist i hurtig rækkefølge, således at det har givet indtryk af bevægelse. Først tre et halvt år senere hører vi igen om levende billeder, nu af den tyske flåde. I 1904 synes der for første gang at have været vist en »rigtig« film i Haderslev, da Hertwigs »kinematograf« viste billeder fra bl.a. den russisk-japanske krig. Den 19. april 1905 åbnede i Storegade 6 et såkaldt »Panorama-International«. Her vistes et kæmpebillede, som regel fra et eller andet fjernt land. Ved forskellige lys- og lydeffekter skabtes en stemning, der kunne give beskueren en illusion af liv. Panoramaet i Haderslev var en filial af Kejserpanoramaet i Berlin, og hver uge udskiftedes det store billede, der i den første uge havde motiv fra »Det maleriske Tyrol« og »Posta-dalen«. Der fandtes sådanne panoramaer i mange byer, men hvor længe det eksisterede i Haderslev, vides ikke. Det har dog formodentlig kun varet få år, for det kunne i længden ikke konkurrere med de levende billeder, og de trængte sig for alvor på i 1906, der synes at være gennembrudsåret for film i Haderslev.

I begyndelsen af februar 1906 var der forestillinger i Teatret af Hamburger Kinematograf, og ved Mikkelsmarkedet optrådte Volkhardts kinematograf, der vendte tilbage ved Mikkelsmarkedet det følgende år. Den 1. nov. var der levende billeder i restaurant Concordia (Torvet 8) med billeder fra San Franciscos undergang (jordskælvet samme år), og den 26. nov. overværede ca. 300 tilskuere i etablisementet »Flora« i Torvet 3 en »taumatograf« (forbedret kinematograf), der viste billeder fra bl.a. affæren med kaptajnen fra Köpenick. De omreisende kinematografer fortsatte med at komme til byen i de følgende år, således hører vi i marts 1908 om intet mindre end »verdens største kæmpe-kinematograf«, der havde forestillinger i Concordia.

Da havde byen imidlertid fået sin første faste biograf. Den åbnede mellem jul og nytår 1906 i Gravene 15 og blev drevet af

Teater med levende Billeder,
Jomfrustien.

1. Fødselsbæden.
2. Revolte i Slagterbutikken.
3. Den forsmaaede Bogholders Søvn
4. Tobakskølv og Jubelfest.
5. Vigen med de gode Billedbilleder.
6. Flodskibsfang.
7. Den fattige Moder.
8. Shanghai.
9. Den gode Doktor.

255

„Damen fra Mojim“.
Kinematografisk Stykke i 3 Akter.
Billedet længde 250 Meter. Forvisningsstid 45 Minutter.
„Damen fra Mojim“ har set Paris og Berlin været et Afskudsstykke i lange Aker.

Teater med levende Billeder, Jomfrustien.

Lysteatret
Harmonia.

Fra den 4. til den 6. Januar:
— Et fremragende Program: —

1. Afskudsstykke
2. Ugeoversigt.
3. Det er Rædseligheden.
4. Jørgen. Interesjant.

Ekstra Billeder efter Behov.
Ogynnelle Sørbag Al. 7. Sørbag Al. 8. Sørbag Al. 4
Deri har igen 80gang 82

De første forestillinger med levende billeder kom ca. 1900 til Haderslev med omreisende selskaber. Disse ofte sensationsprægede forestillinger skabte den nødvendige interesse for, at der få år senere kunne etableres stationære biografier med et særdeles varieret repertoire, som især af kirke- og skolemynigheder vurderedes som skadelige for et lefsfængeligt publikum. Derfor blev der holdt et særdeles vågent øje med det nye medie, og som det ses af annoncen for Lysteatret Harmonia, er der i 1913 indført børneensur. Modersmaalet 1910/1913.

fiskerøger J. Raun fra Flensborg under navnet Kosmorama. Formentlig i 1908 åbnedes endnu en biograf, i Jomfrustien 8. Den ejedes af J. Clausen, der betegnede sig som tekniker. Disse to biografer var såkaldte butiksbioografer, dvs. de var indrettet i et butikslokale, hvor der i vinduet til gaden var udstilling af billeder fra de film, der blev vist. Desuden var der til gaden en billetluge, og i butikslokalet var der opstillet stolerækker. I Kosmorama oprindeligt med 83 pladser, men i 1912 udvidet til 106, i Jomfrustien 8 med 153 pladser. Operatørrummet var bagest i salen, og filmene blev herfra projiceret op på et lærred, der sad ud mod gaden.

Byens tredje biograf blev åbnet i juni 1911 af rejseagent Peter Møller i en sidebygning til Apotekergade 3 og havde 120 siddepladser. Denne biograf blev i november 1912 under navnet Central-Theater overtaget af installatør Philip Elberfeld, men må være ophørt senest sommeren 1914.

Det var ikke nogen dårlig forretning at drive biograf, for publikumstilstrømningen var meget stor. Derfor lod købmand Anton Hundevadt i efteråret 1912 indrette en biograf i sin ejendom Bispegade 15. Det var en bygning, der lå lidt tilbagestrukket fra gaden, og man skulle ned ad nogle trin og ad en smal passage for at komme frem til indgangen, der lå bag en åben forhal med tre buer. Biografen, der hed Palads-Theater, blev i 1914 drevet af agent P. N. Erichsen. I restauratør H. Michaels store sal i Torvet 3 var der flere gange blevet vist film af omrejsende selskaber, men i 1912 blev der indrettet fast biograf her, da Hermann Feder fik biografbevilling og åbnede juledag 1912. Det blev byens femte og største biograf med plads til 319 tilskuere, heraf 76 på balkonen. Da C. Kollerbom overtog biografen i januar 1914, blev det også byens førende biograf med navnet Thalia-Teatret, forkortet TT.

Filmene var gennemgående ret korte, og der blev derfor spillet flere film. Der skiftedes som regel program hver tirsdag og hver fredag. Komiske film indgik i alle forestillinger, og her synes især filmene med Max Linder at have gjort lykke, ligesom der forekom en række komiske film om »Moritz«. Wild-West film og detektivfilm var også populære. Biografen på Jomfrustien havde ved næsten hver forestilling en film fra Ole Olsens Nordiske Filmkompagni i København. Undertiden var der indlagt aktuelle film med dagens begivenheder, f.eks. havde Thalia-teatret en fast film »Ugeoversigt«, ligesom der f.eks. i april 1914 vist en film fra den græsk-bulgarske krig i 1913.

Længere film blev efterhånden mere og mere almindelige. Fra 30. aug. til 2. sept. 1913 vist således i Paladstheater filmen Quo Vadis, der spillede i ca. to en halv time med scener »som overgår

Længe inden de levende billeder nåede byen, havde borgerne ofte mulighed for at opleve den sceniske kunst, som især på Teatret på Gammelting vist i så at sige alle dens afskygninger. Teatret blev opført i 1856 af gartner J. Christensen og brændte 1937. Her optrådte f.eks. gøglertruppe, menagerier og grupper af dværge, men man kunne også opleve professionelle teatertruppe og kongelig kunst, som når der kom besøg af det berømte bysbarn, balletdanseren Hans Beck. I perioden 1894-96 havde frimenigheden tilholdsted på Teatret. Fra 1909 blev der også vist film på Teatret. Foto i HBA.

alt, hvad der hidtil er set«, bl.a. Roms brand og cirkus, hvor de kristne kastes for løverne. I slutningen af september spillede Paladsteatret Kleopatra, med den amerikanske skuespillerinde Helen Gardner i titelrollen. Billetpriserne ved disse film var høje, 40-60 pf., der svarede til en faglært arbejders timeløn. Både Paladsteater og Thalia-teatret synes i det hele taget at have været ihærdige med at vise de længere spillefilm, mens Kosmorama og Centralteater med deres mange kortere film hurtigt sakkede bagud og blev umoderne. Det var formodentlig også årsagen til, at de var de første, der måtte lukke.

Med de mange biografer og den store interesse for det nye fænomen, der var baggrund herfor, henledtes myndighedernes opmærksomhed snart på de skadelige virkninger mange film kunne have, især på børn. Politivagtmester Lauesen gjorde den 5. nov. 1909 opmærksom på problemet og mente, at der burde være adskilte forestillinger for voksne og børn, »da næsten hvert andet billede indeholder sager, der efter min mening kan have

Efter Genforeningen blev antallet af biografer mindre i Haderslev. I begyndelsen af 1920'erne eksisterede der således kun tre egentlige biografer: Biograf-Teatret på Jomfrustien, lukket 1928, Palads-Teatret i Bispegade 17, der lukkedes 1925 og videreførtes som Kino-Palæet i Nørregade, samt fra 1921 Kosmorama på Torvet, som snart skulle blive den største. Mens de to førstnævnte kun spillede en enkelt forestilling om dagen, havde Kosmorama i 1925 hele tre om søndagen. Biograf-Teatret havde i januar 1925 en tegnefilm som forfilm, men iøvrigt bestod repertoireet nu udelukkende af én lang film i modsætning til de mange korte før krigen. Foto ca. 1922. Bemærk J. Jensen & Co. Bank ved Kosmorama, en af de mange banker, der etableredes ved Genforeningen. Foto i HBA.

dårlig indflydelse på børn«. – Politivagtmesteren havde åbenbart i embeds medfør gjort grundige studier i byens biografer. Resultatet blev, at man i Haderslev i februar 1910 indførte forbud imod at lade børn under 15 år få adgang til de daglige forestillinger. Med indførelsen af børnecensur blev der i flere af byens biografer indført særlige børneforestillinger om eftermiddagen fra klokken 17 eller 18 (de normale forestillinger begyndte kl. 19 eller 20), og om søndagen fra kl. 15, og her vist kun film, der var gennemset af politiet. Det var dog ikke alle, der mente, at denne ordning var fuldt betryggende, for i september 1911 modtog politiet en skrivelse fra provst Petersen som repræsentant for kirkelige kredse i Haderslev provsti. Ved et kirkeligt møde var der blevet peget på, at børns og unges besøg i biografer var meget omfattende, og at dømme efter biografernes sensationelle udhængsbilleder måtte det give anledning til alvorlige betænkeligheder. Man bad derfor om, at en lærer måtte overvære politiets censurforestillinger. Politiet svarede, at man intet havde at indvende herimod, men at biograferne ikke ville gå med til en sådan ordning. I oktober 1912 nåede man dog frem til en ordning, således at en lærer fungerede som bisidder ved disse forestillinger, og dette job gik i 1913 på omgang mellem 10 lærere.

I oktober 1911 lettedes politiets arbejde med censur betydeligt, idet man tegnede abonnement på en fortegnelse over »Verbotene Kinematographen-Bilder«, der udsendtes af et tysk forlag hver måned og indeholdt en fuldstændig fortegnelse over alle de film, der var helt forbudt eller forbudt for børn. I januar 1912 måtte politiet i Haderslev indskærpe biograferne, at udstilling eller udhængning af reklamebilleder, der kunne give anledning til at vække anstød hos en stor del af publikum eller var bereg-

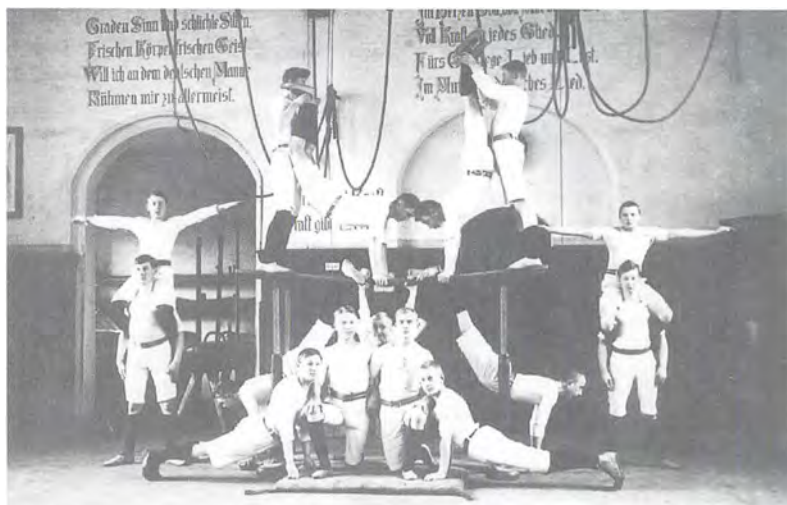
net til at vække sanseligheden hos beskueren, var forbudt. En yderligere stramning af censurbestemmelserne skete i december 1912, da der blev udstedt forbud imod, at børn under seks år overhovedet aflagde besøg i biografer.

Lærerne blev hurtigt klar over, hvilken tiltrækningskraft det nye medium havde på børn, og de indså også de pædagogiske muligheder, der lå heri. Derfor stiftede de, formodentlig i 1912, lærernes kinematograf-forening, der lejede sig ind i biograferne og viste belærende og oplysende film. Men også propagandamæssigt blev det nye medium benyttet. I april 1907 var børn fra oplandet i biografen for at se en film om den tyske flåde, og i marts 1914 sørgede byens politimyndigheder efter henstilling fra overpræsidenten for, at en Bismarck-film blev vist i tre af byens biografer.

GYMNASTIK OG IDRÆT

Gymnastikundervisning fandtes som fag i den lærde skole siden 1850 med 6 timer ugentlig. I borgerskolernes drengeafdeling figurerede faget på skemaet med to timer ugentlig, i hvert fald fra ca. 1870. Som gymnastikplads benyttedes en plads i Kløften, hvor den pavillon, der var brændt i 1863, havde ligget. I 1872 afløstes denne plads imidlertid af en nyanlagt »Turnplatz« nord for den nye skole i Laurids Skaugade (nr. 14). Om den var skyld i den øgede interesse for at drive gymnastik, er uvist, men i 1873 kunne fysikus ihvertfald konstatere, at »gymnastikøvelserne blev drevet med iver«. I løbet af 1870erne gik det imidlertid stærkt tilbage, og i 1881 karakteriseres gymnastikundervisningen som meget mangelfuld. Årsagen var lærernes manglende uddannelse og deraf følgende ulyst til at gøre noget ved det. Også på gymnasiet stod det sløjt til.

Fysikus klagede i 1881 også over, at voksne slet ikke gjorde gymnastik. Ikke desto mindre fandtes der en forening, Haderslebener Turnverein, der var stiftet allerede i 1864 på købmand H. v. Brinckens initiativ. Foreningen havde ved starten 50 aktive gymnaster og 85 »Turnfreunde«, dvs. selvstændige købmænd og håndværksmestre, der med deres bidrag ydede økonomisk støtte til foreningen. På gymnastikpladsen i Kløften havde man fået til-ladelse til at opføre et skur, hvor redskaberne blev opbevaret. Som redskaber benyttedes reck, barre, hest og ringe, og desuden drev man fri idræt med længde- og højdespring, kast og løb. Det skete på en mark ved Erlev, som man havde planeret lidt og indrettet til formålet. Det var altså i høj grad de individuelle præstationer, der stod i centrum, selvom træningen som regel indledtes med fælles fritstående øvelser.

Opvisning af medlemmer af gymnastikforeningen Gut Heil, der blev stiftet i 1892. Opvisningen foregår i idræts huset fra 1914 bag Louiseskolen. Medlemmerne var unge mennesker og skoleelever, og stiftelsen må ses som en reaktion på den stramme militærdisciplin, der herskede i den oprindelige tyske gymnastikforening, Haderslebener Turnverein von 1864. Man ønskede i højere grad at dyrke boldspil og konkurrenceidræt, frem for decideret gymnastik. Over for disse tyske foreninger stod mest markant den danskorienterede »Svensk Gymnastikforening«, stiftet 1891, med tilholdssted på Concordia, Harmonien og fra 1902 Højskolehjemmet. Foto i HBA.

Foreningen sygnede imidlertid hen, således at den i 1873 kun havde 10 aktive og 10 passive medlemmer, og fra 1876 hørte man intet om foreningen. Den 7. aug. 1888, da en række tidligere medlemmer af Turnverein stiftede »Haderslebener Männerturnverein«, vakttes den imidlertid til nyt liv. Ledende i den nye forening blev gennem mange år havnefoged Leick.

I 1880erne vandt gymnastik i stigende grad indpas på de danske højskoler, ligesom gymnastik blev drevet i de mange skytteforeninger, der fandtes i Danmark. Unge nordslesvigere stiftede ved ophold på danske højskoler bekendtskab med gymnastikken i den form, den blev drevet her, ligesom mange unge nordfra bragte gymnastikken med, når de fik plads i Nordslesvig. Det var en ny måde at drive gymnastik på, der hermed vandt frem. Svensk gymnastik kaldtes den, fordi den var udformet af gymnastikpædagog P. H. Ling i Sverige, og det kom her mere an på de manges legemlige udvikling end på den enkeltes færdighed, således som det var tilfældet med den gymnastik, som f. eks. Haderslebener Turnverein drev.

I efteråret 1890 ansattes Hans Petersen som redaktionssekretær på Modersmaalet. Han havde været på Askov højskole vinteren 1886–87 og her stiftet bekendtskab med den svenske gymnastik. Efter indbydelse af ham mødtes den 24. jan. 1891 27 unge mænd for at stifte en national gymnastikforening, der fik navnet »Svensk Gymnastikforening i Haderslev«. Hans Petersen blev formand, og i bestyrelsen sad endvidere to kommissærer samt fotograf Nis Schmidt. Foreningens formål var ifølge de love, der blev vedtaget den 28. marts 1893, »gennem den svenske eller lingske gymnastik at udvikle legemet til kraft og sundhed, og ved gennem øvelserne at forøge dets kraft, udholdenhed og smidighed,

at skabe livslyst, kraftig vilje, åndsnærværelse og mod.« Endvidere ønskede man »ved selskabelighed at henvirke til sammenslutning af ungdommen«.

Hans Petersen var drivkraften bag foreningen. Han ledede gymnastikken, der foregik på Concordia (Torvet 8) to gange (senere én gang) om ugen kl. 9 om aftenen af hensyn til de mange unge kommissar og lærlinge, der udgjorde kernen blandt foreningens medlemmer. I 1895 ansattes en gymnastiklærer, landmand Anton From fra Halk, der fik en uddannelse på Kolind Højskole betalt af foreningen, før han startede undervisningen for den fyrstelige betaling af 2 mk. pr. uge. I slutningen af 1890'erne synes interessen for gymnastikken at være mindsket. Foreningens medlemstal og aktiviteter daledede, og da Hans Petersen i 1899 flyttede til Gråsten, sygnede den helt hen.

Den tyske gymnastikforening havde fra 1892 fået konkurrence af en ny forening, »Gut Heil«, der mest bestod af yngre mennesker, først og fremmest gymnasieelever og seminarister. De var ikke særlig begejstrede for den stramme, næsten militæriske gymnastik, som den tyske gymnastikforening drev. De ønskede også i højere grad at drive boldspil. Formand var Conrad Dunker, der i 1885 var blevet ansat på latinskolen. Han gjorde en stor indsats på dette felt, og fik eleverne til i stort tal at slutte op om gymnastik og idræt, ikke alene i skoletiden, men også uden for. Da skolens nye fløj opførtes 1903-04 med en gymnastiksal på 200 kvm, skabtes der særdeles gode forhold for gymnastikken, og det samme skete på seminariet, da der her opførtes en gymnastiksal i 1903.

Også andre sportsgrene blev taget op i Haderslev, og her bør nok især fremhæves cykelsporten. En dansk cykelklub stiftedes i 1888, og snart fandtes der også en tysk klub. De to klubber afholdt landevejskonkurrencer, den danske klubs gik hovedsagelig nordpå og den tyskes sydpå, hvor der en gang om året kørtes de 250 km til Eidelstedt nord for Hamborg; men de nationale skel afholdt dog ikke klubbernes medlemmer fra undertiden at deltage i hinandens konkurrencer.

Det var ikke nogen let sag at lære at cykle dengang, for det foregik på de høje cykler, kaldet »væltepetere«, og det kunne tage op til tre måneder at lære. Malermester Iver Henningsen fortalte således i 1937 om, hvorledes han og hans kammerater øvede sig på pladsen omkring Vor Frue kirke, men da en af deltagerne, en ung mejerist, i 1892 kom for nær til kanten ved Apotekergade og styrtede ned og blev dræbt, blev øvelserne her forbudt og forlagt til Jomfrustien, hvor man undertiden havnede i den dybe muddergrøft langs stien!

I 1892 begyndte de små cykler for alvor at vinde frem. De, der

Cyklen – eller ridehjulet, som var den foretrukne betegnelse – blev utrolig populær i tiden op mod århundredskiftet. Modersmaalet postulerede i en artikel 31. aug. 1899, at i ridehjulet »ligger Folkernes Fremtid«. Det kan udrydde drikkelasten, er et middel til imødegåelse af socialismen, er et billigt transportmiddel mellem hjem og arbejdsplads, og det har forskånet os for genindførelsen af krinolinen. Her ses medlemmer af det tyske hjulriderlag, der i 1901 havde inviteret til »Gau-fest« med optog rundt i byens gader og afsluttende fest på Höppners hotel. De forskellige hjulriderlag deltog også i væddeløb. Således kørte en hjulrider fra Haderslev i 1898 strækningen til Hamborg på 9 1/2 time, en gennemsnitsfart på ca. 26 km/t. Foto i HBA.

Efter den første fodboldkamp i Haderslev i 1901 steg spillens popularitet stærkt, og som en følge heraf stiftedes Haderslev Fodboldklub, HFK, i 1906. Holdet havde succes, og på billedet ses det som sønderjysk mester i 1908. Baneforholdene var elendige. Bl.a. spillede der på marker bag kasernen og ved brødfabrikken på Odinsvej. Efter krigen foregik kampene på kasernepladsen. Da kommandanten krævede, at der kun taltes tysk, gik den danske bestyrelse af og erstattedes af en tysksindet. Kortvarigt ændredes klubnavnet til HFC (Haderslebener Fussball-Club). Først i 1930 anlagdes en ny bane ved Aabenraavej 51. Foto i HBA.

kørte på væltepeter, havde ikke meget til overs for disse »græshopper«, som de kaldtes, men de blev meget hurtigt enerådende. I 1896 stiftedes en ny dansk cykelklub, Nordslesvigsk Hjulriderlag, delvis som modtræk imod de tyske cykelsportsforeninger, der var organiseret i Deutsche Radfahrerverein. I Hjulriderlagets bestyrelse sad bl.a. redaktionssekretær Hans Petersen og bogholder, senere konsul J. H. Dahl. Klubbens virksomhed omfattede i sommerhalvåret landevejsvæddeløb, udflugter og fællesture med selskabeligt samvær, heraf flere til Danmark. Når vinterens opblødte eller isglatte veje hindrede udendørs udfoldelse, arrangerede foreningen salridning, dvs. kunstfærdige cykelopvisninger på et dansegulv.

Hjulriderlaget fik i 1899 konkurrence af en ny tysk hjulriderforening »All Heil«, og da stadig flere fik cykler, fandt byens styre snart ud af, at der her var et godt skatteobjekt, og i 1901 indførtes hjulriderskat. Man skulle være i besiddelse af et hjulriderkort for at have lov til at benytte sin cykel. Den 21. juni 1901 var der udstedt 792 kort, mens antallet i 1904 var 923.

Svensk Gymnastikforening havde i 1897 fået overladt et stykke mark ved Johannesdal, og den disponerede man stadig over, da der i 1902 igen kom liv i foreningen. Her spillede den 26. april 1903 for første gang i foreningens historie fodbold. »Der var mødt henved 30 unge mennesker, der ville deltage som aktive spillere. Kampen varede omtrent 2 timer og var ganske livlig« .hedder det i et referat, men »man kunne nok mærke, at de fleste af deltagerne var uøvede, men denne ulempe vil jo være afhjulpen efter nogle få ganges sammenspil«.

Allerede i juli 1901 var der dog dannet en klub, »Haderslebener Fussport Club«, hvor der blev spillet fodbold, men hvor læn-

ge denne tyske forening eksisterede, vides ikke. Derimod eksisterede den tyske fodboldklub »Kraft-Sport Verein Nordmark«, der stiftedes den 7. nov. 1903, frem til første verdenskrig.

Fodboldspillet blev efterhånden en væsentlig del af Svensk Gymnastikforenings virksomhed, f.eks. afholdtes der allerede den 30. aug. 1903 en stor idrætsfest, hvor der foruden to gymnastikhold deltog ikke mindre end otte fodboldhold. I 1906 besluttede en gruppe af kommissær og lærlinge imidlertid at danne en selvstændig fodboldklub, og den 14. juli stiftedes Haderslev Fodboldklub (HFK). Klubbens fodboldhold vandt i de første år adskillige kampe over oplandets byer. En kamp imod den tyske fodboldklub Nordmark i 1907 blev vundet med 12 mål mod 0, og både i 1908 og 1909 vandt HFK den pokal, som Nordslesvigs Fællesidrætsforening havde udsat. Fra 1910 synes klubben at være inde i en svaghedsperiode, som den ikke kom over, før krigens udbrud i 1914 satte en stopper for al idrætsudøvelse.

Mens både gymnastikken, cykelsporten og fodboldspillet blev drevet af brede lag inden for middelklassen, var rosporten og sejlsporten forbeholdt overklassen. En roklub med navnet Fremad stiftedes allerede i 1895, men det blev nok først og fremmest på latinskolen, at rosporten fik en fast plads. I 1902 blev der bygget to nye robåde i Hamborg. De fik navnene Nausikaa og Gudrun og blev flittigt brugt af skolens ældste klasser til at sejle Dammen tynd. Et bådehus blev indrettet.

Haderslebener Segel Club, stiftet 1899, omfattede de folk, der havde grund ned til Dammen, bl.a. brødrene Fuglsang. Klubben arrangerede kapsejladser på Dammen, hvoraf den store sommerkapsejlads altid var noget af et tilløbsstykke.

Skydesporten, der havde vid udbredelse i Danmark i mange tusinde skytteforeninger, blev ikke drevet i større stil i Nordslesvig, hvilket nok havde politiske årsager. Haderslev Skydeselskab af 1857 havde dog i en årrække holdt sine fugleskydninger ved Bøghoved, men selskabet var i slutningen af 1880'erne næsten uddødt. I 1897 besluttedes det at indstille selskabets virksomhed på ubestemt tid. I 1903 oprettedes derimod på initiativ af købmand H. v. Brincken en tysk »Schützenverein«, der fik foreningslokaler i restaurant Flora (Torvet 3) og som benyttede den militære skydebane. I 1905 erhvervede skytteforeningen restaurationen ved Bøghoved, hvor der blev anlagt en ny skydebane, men allerede i 1910 opløstes foreningen. Til gengæld vågnede det danske skydeselskab til live og rykkede i 1913 på ny ind på Bøghoved og skydebanen der. Selskabet fik en vældig tilgang af nye medlemmer, hovedsagelig af byens større danske næringsdrivende, men også her satte første verdenskrigs udbrud en stopper for al aktivitet.

Haderslebener Segel-Club blev stiftet i 1899 af de lodsejere, der havde grund ned mod Dammen. Det er tankevækkende, at der netop i Köllerperioden kunne dannes en forening med såvel tysk- som dansk-sindede medlemmer. Medlemmer var således både købmand Theodor Voss og Karl Strackerjan. Klubben havde før krigen en begrænset størrelse, således deltog i sommerkapsejladsen i 1904 kun 13 både, fordelt på 3 klasser, og i 1911 talte klubben 38 medlemmer, af hvilke de 24 var passive. Foto i HBA.

Zentralkunsthalle mit Jugendheim und Steigerturm.

Staden

Gemarkung Altbaderleben.

Kartenblatt Nr. 5.

Königl. Preussischer Staat

Bezirke
für die
Präparandenanstalt
mit
Internat

Bezirke
für die
Seminar-Übungsschule

von Krögh, verordnet Charlotte Louisa
und Mitregentinnen Wilma, verordnet
Auguste geb. von Krögh in Kiel.

Hadersleben im November 1872.

Herr Magister
Dr. S. S. S.

Maßstab 1:500.

Stadtgemeinde Hadersleben

Jugendheim

Gemarkung Stadt Hadersleben.

Kartenblatt Nr. 2.

Stadtgemeinde Hadersleben

Schulhaus

Schulhaus

Königl. Preussischer Staat

Haushaltungsschule

Haderslebener
Kreisschulverein

Augusta-Victoria
Schule

Stadtgemeinde Hadersleben

Seminar-Übungsschule

Lernschule

Böckmanns Frau
Wohn- und Kinder

Ferienanstalt

Lernschule

Det massive skolebyggeri i perioden 1880-1910 nord for Laurids Skausgade, sammenholdt med tidens voksende kropsbevidsthed og interesse for at dyrke sport, medførte, at der netop i dette område af byen efterhånden etableredes en stor del af byens idrætsanlæg. I 1903 blev der til seminariet bygget en gymnastiksal, som primært anvendtes af seminariet og øvelsesskolen. Også andre institutioner og foreninger kunne lejlighedsvis benytte salen, men det viste sig hurtigt, ikke at kunne dække behovet. Der projekteredes en ny og større gymnastiksal bag Louiseskolen, der skulle dække bredere end seminariets. På kortet fra 1912 ses et forslag til bygningen. Den endelige bygning, der blev en smule anderledes, stod færdig i 1914. Den benyttedes af de omkringliggende skoler og af foreninger, dog først og fremmest de tyske, mens de dansksindede hyppigt holdt til på Højskolehjemmet. På området anlagdes også en idrætsplads, men også her tilgodesås primært de tyske institutioner og foreninger. På idrætspladsen ses en skydebane, som fra 1903 blev benyttet af den tyske Schützenverein, men i øvrigt var forbeholdt officererne, hvilket med sikkerhed gælder for tennisbanen i det nordøstlige hjørne. Der fandtes ingen dansk tennisklub, men på Damager på Ribe Landevej havde Julius Nielsen lade indrette to tennisbaner, der benyttedes af familien og dens dansksindede venner. Bygningen i den sydøstlige del af idrætspladsen angiver muligvis et ridehus. HBA.

Svensk Gymnastikforening fik efter at være vakt til live igen i 1902 en vældig fremgang. I bestyrelsen sad bl.a. tandlæge Lassen (formand 1901-04), kommissionær J. H. Schmidt, snedkermester J. Sorgenfri (formand 1904-12), boghandler Carl Nielsen og tandlæge J. Smith. Som ny gymnastiklærer ansattes P. Thygesen. Foreningens mødested blev det nye forsamlingshus i Storegade, og den havde på sit program foruden gymnastik og fodbold også kroket, cricket og forskellige boldspil. Kvindegymnastikken var startet allerede i 1895 under frk. Botilde Skjolds ledelse og blev genoptaget i februar 1902 under frk. Arnums ledelse. I december 1904 optoges de kvindelige gymnaster som fuldgældige medlemmer af foreningen, der herefter havde både mands- og kvindehold. Inden for den tyske gymnastikforening var en »Damenturnabtheilung« blevet nygrundlagt i 1898. Den havde mødested på Auguste Victoria Skolen i Laurids Skausgade.

Den preussiske regerings kamp imod de danske gymnastikforeninger kom også til at ramme Svensk Gymnastikforening. I 1906 bestemmes det, at der skulle særlig tilladelse til gymnastik, hvori deltog skolepligtige børn (senere udvidet til unge under 18 år), og politiet sørgede ved sin personlige tilstedeværelse for, at dette forbud blev overholdt. Svensk Gymnastikforening fik for alvor myndighedernes søgelys at mærke i 1908, men det blev foreningens bestyrelsesmedlem, tandlæge J. Smith, der kom til at føre gymnastikforeningens kamp imod myndighederne. Den 2. febr. 1907 opfordrede han nemlig i en annonce i Modersmaalet til ulydighed imod myndighedernes forbud mod gymnastikundervisningen.

Der blev naturligvis straks rejst tiltale imod Smith, og sagen blev ført helt til tops for rigsretten i Leipzig. Den blev et spørgsmål om myndighedernes ret til at forbyde gymnastik på denne måde, men det lykkedes ikke at få dom for, at regeringens forbud var ulovligt. Det betød en voldsom skærpelse af kampen mellem myndighederne og gymnastikforeningerne, og det var formodentlig medvirkende til, at arbejdet undertiden var ved at gå helt i stå, også i Svensk Gymnastikforening.

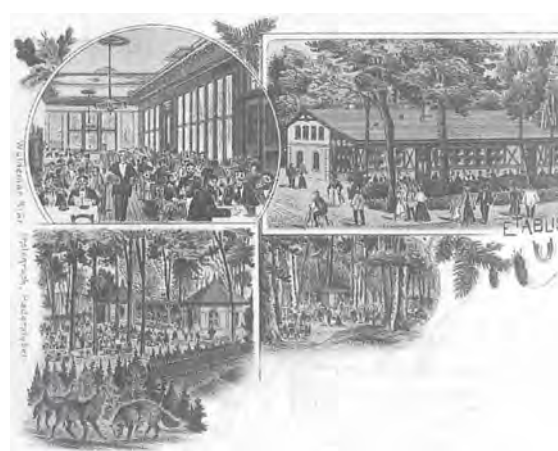
Gymnastik-, sports- og idrætsudøvelsen voksede fra ca. 1890 til at blive en folkebevægelse. Flere og flere deltog, og flere og flere sportsgrene blev taget op. De mange forskellige foreninger blev startet af de interesserede selv, efterhånden som der følte behov for det, og vi kan i mange tilfælde iagttage, at entusiasmen var stor i begyndelsen, mens mange foreninger senere måtte kæmpe med dalende aktivitet og tilslutning. Bevægelsens levedygtighed demonstreredes dog ved, at flere af foreningerne endnu eksisterer, ligesom sportsudøvelse af vidt forskellige slags siden da har grebet betydeligt om sig.

Da Haderslev Skydeselskab blev stiftet i 1857, tilhørte medlemmerne både dansk-sindede og slesvigholstenske kredse. Skydningerne fandt sted ved Thomashus og fra 1862 på en skydebane på Byens Nørremark. I 1870 blev der indrettet skydebane ved restaurationen Frederiksminde syd for Boghoved, men omtrent samtidig begyndte medlemstallet at dale som følge af et politisk pres. I 1891 indstilledes aktiviteterne, og først i 1913 genoplyvedes foreningen som en rent dansk organisation. Verdenskrigen stoppede foreningslivet, og først i 1919 genopstod Haderslev Skydeselskab. Man skød stadig væk ved Boghoved, hvor selskabets barak ses i forgrunden og traktørstedet Frederiksminde i baggrunden. På den anden side Ribe Landevej, ned mod Dammen, lå traktørstedet Johannesdal, på hvis store plæne forskellige foreninger trænede langbold, cricket og fodbold. Foto i HBA.

Det var hovedsagelig ungdommen, der samledes i disse foreninger, og især var kommissær og handelslærlinge samt gymnasieelever og seminarister aktive, mens faglærte og ufaglærte arbejdere kun i ringe grad synes at have deltaget. Bevægelsen var i udpræget grad en middelklassebevægelse, og det betød, at det nationale blev vigtigt for de fleste af foreningerne. Især de store stævner med deltagelse udefra blev ofte til nationale manifestationer. Det ses måske tydeligst i forbindelse med de tyske foreninger, fordi de blev brugt dels af lederne, dels af myndighederne til at demonstrere byens og egnens tyskthed. F.eks. optrådte både latinskolens og seminariets gymnastikhold på de nationale festdage, såsom Sedan-dagen og kejserens fødselsdag samt ved de store Knivsbjerg-fester. Bykollegierne bevilgede flere gange penge til den tyske gymnastikforenings stævner, der som regel var forbundet med optog gennem byen under fuld musik. Det skete f.eks. allerede den 8. juli 1867, og ved flere stævner talte ledende embedsmænd, f. eks. den 5. juli 1898, da borgmester Köster og overlærer Macke, formand for Den tyske Forening, holdt patriotiske taler.

I de danske foreninger havde man kun ringe mulighed for at gøre stævner og arrangementer til ydre nationale manifestationer. Det tillod myndighederne simpelthen ikke, men der er ingen tvivl om, at de danske gymnastik- og idrætsforeninger gennem de kontakter, der knyttedes til andre unge i Nordslesvig og til unge nord for Kongeåen, var stærkt medvirkende til at styrke det nationale sammenhold og den nationale bevidsthed. Man blev sig bevidst som danske, og hertil bidrog også, at man klart så forskellen mellem dansk og tysk i den gymnastik, der blev udøvet, og i de ydre former, under hvilke gymnastikudøvelsen foregik.

Höppners Hotel, Nørregade 22, (ø.tv.) var så udpræget det højere borgerskabs mødested. Udenbys gæster blev afhentet i lukket vogn på banegården i Gl. Haderslev, og hotellet var så velrenommeret, at adskillige betalte for, at deres døtre fik en uddannelse her. Både dansk- og tysk-sindede kredse benyttede Höppners hotel til familiefester, og berømte var festlighederne på store mærkedage som kejserens fødselsdag 27. januar, Sedandagen 2. september og nytårsaften. Restaurationen er fotograferet i 1890'erne.

Jernbanehotellet, Storegade 97, (ø.th.) var et mere folkeligt sted. Indehaver for Genforeningen var Wilhelm Nicolaisen, der ses stående foran kakkellovnen. På Jernbanehotellet kom mange af vesteregens bønder og kreaturhandlere, og det er netop sådan fire, der ses ved bordet. Drengen under uret er gæstgiverens søn, Christian. Foran Nicolaisen sidder slagter Hermann Petersen. I stuen bagved skintes fru gæstgiver Marie Nicolaisen sammen med servitricen fru Popp.

Tivoli (n.tv.), mellem Christiansfeldvej og Kløften, i hvis lokaler Haderslev Realskole i dag har til huse, var et af haderslevernes mest yndede udflugtssteder, især om sommeren. Her var restaurant, dansested og optræden, og i Kløften kunne man nyde den medbragte madkurv. Den første restauration på stedet var J. Hoffners pavillion, der eksisterede 1852-63. I udkanten af Vesterskoven lå Ulvstyst (n.th.), som på mange måder lignede Tivoli og nød den samme popularitet, især dog som dansested og skovtursmål. Man følte sig utvivlsomt mere på landet her end i Tivoli. Fotos og postkort i HBA.

Politik og folkelige bevægelser

DEN TYSKE FORENING OG KÖLLERTIDEN

Tyskheden i Haderslev stod ved år 1890 styrket overfor byens danskhed og havde klart markeret, at Haderslev var kraftcentret for tyskheden i hele Nordslesvig. Herom vidner også, at det i statutterne for den tyske centralforening, der stiftedes i Toftlund den 19. nov. 1890, hed, at af forretningsudvalgets fem medlemmer skulle to have hjemsted i Haderslev.

Den tyske Forening var tænkt som en centralforening for et net af lokale foreninger ud over hele Nordslesvig. Formålet skulle være at fremme tyskheden, bl.a. ved aktiv indgriben i alle valg, oprettelse af tyske folkebiblioteker, afholdelse af foredrag og støtte til tysk presse. Baggrunden for oprettelsen var formodentlig dels Vælgerforeningens oprettelse som dansk vælgerorganisation i 1888, dels den preussiske regerings administrative forholdsregler over for den danske befolkning, bl.a. sproginstruksen 1888, der kun tillod bevarelsen af nogle få danske religionstimer i landsbyskolerne, og dels en ny kredsordning, der trådte i kraft 1. april 1889, og som ved sine valgeregler berøvede danskerne flertallet i kredsdegn (amtsråd) og kredsudvalg. Foreningen skulle ved sin virksomhed støtte og underbygge denne politik. Ved mødet i Toftlund valgtes seminariedirektør Castens til formand, bogtrykker Schütze blev sekretær, rentier Wäger kasserer og dr. med. Raben og gymnasielærer Macke, alle Haderslev, blev bisiddere. Ledelsen af Den tyske Forening lå hermed i hænderne på inderkredsen af tyske embedsmænd og intellektuelle i Haderslev.

Fra regeringsside var der med rigskansler Bismarcks fald i marts 1890 indledt en mildere kurs over for de nationale mindretal, der ved indrømmelser og imødekommenhed skulle vindes for den tyske stat, bl.a. blev der foretaget et stort antal naturalisationer af optanter. Det var naturligvis en helt anden politik, end Den tyske Forening stod for, og foreningen måtte derfor i starten af sin virksomhed optræde med yderste forsigtighed. Ved at afgive forsikringer om, at den ikke ville stille sig på tværs af regeringens politik, kunne Den tyske Forening i maj-juni 1891 for alvor indlede sin virksomhed. Den 3. juni oprettedes en lokalafdeling af foreningen i Haderslev. Den fik ca. 100 med-

Bogtrykker Waldemar Leopold Schütze. Født 1849 i Haderslev, død 1901 i Haderslev. Udlært typograf ved Nordslesvigske Tidendes trykkeri, som han overtog i 1871. Virksomheden fik hurtigt stor betydning, ikke blot som kommunens officielle trykkeri, men også som trykkeri for mange tysknationale foreninger, ikke blot i Haderslev, men i hele Nordslesvig. Somme Uwe og Wilhelm overtog trykkeriet ved faderens død. W. L. Schütze var medstifter af Haderslebener Turnverein von 1864 og af Haderslebener Gesangsverein. Medlem af borgerrepræsentationen 1886-1901. Foto i HBA.

lemmer og amtsretsdommer Bachmann som formand. Ved en rekonstruktion af centralforeningen den 22. juni 1891 blev Macke formand, Schütze fortsatte som sekretær, mens fhv. skatteinspektør Meyer valgtes som kasserer; den tidligere kasserer Wäger samt gymnasielærer Aug. Sach blev bisiddere. I løbet af den følgende tid oprettedes lokalafdelinger rundt omkring i Nordslesvig, først og fremmest i Haderslev kreds. Ved udgangen af 1892 var der ialt 21 lokalafdelinger.

I de første år spillede Den tyske Forening dog kun en ringe rolle. Embedsmændene var kølige over for den, og kun landråd Schreiber i Haderslev støttede foreningen uanset regeringens officielle politik. Schreiber blev i sept. 1892 afløst af Karl Mauve som landråd, og denne var af taktiske grunde særdeles forbeholden overfor foreningen. Ganske vist var han enig i dens politiske mål, men han bebrejdede foreningens ledere deres kluntethed på den politiske scene og specielt deres tro på, at tyskhedens sejr kunne sikres ved administrative skridt over for danskerne.

Den tyske Forening havde derfor kun ringe fremgang i årene 1892-94, men i foråret 1894 kom omslaget, der hang sammen med dybtgående ændringer i det indenrigspolitiske klima i Tyskland. Imperialistiske strømninger vandt frem, og et altsk forbund udviklede sig til en vigtig pressionsgruppe, der virkede for oprettelsen af et mellemeuropæisk storrige under tysk ledelse og omfattende alle tyskere. Et tysk kolonirige skulle opbygges, og i forbindelse hermed skulle Tyskland oprustes og udstyres med en stor flåde. En konsekvens af denne holdning var, at alle nationale mindretal skulle undertrykkes.

Den 25. juli 1894 var Den tyske Forenings formand, gymnasielærer Macke og flere andre repræsentanter for foreningen i audiens hos overpræsident Steinmann, der hermed tilkendegav, at regeringen havde brug for Den tyske Forening. I bevidstheden om, at foreningen nu havde øvrigheden bag sig, kunne Macke den 18. nov. 1894 i Rødding holde en fanatisk danskfjendtlig tale, hvori han bl.a. udtalte, at fred var umulig med de dansksindede nordslesvigere: »Her gælder det kamp! Kamp uden grusomhed, men også uden hensyn og mildhed. Kamp til den fuldstændige undertvingelse. Der må ikke vises imødekommethed over for en fjende, som gennem 30 år har vist, at han ikke vil lade sig belære, han vil også i fremtiden blot anse det for holdningsløs svaghed. Hvad Frederik den Store engang sagde om polakkerne, at man ikke måtte gøre dem komplimenter, det spolerede dem bare – det gælder i endnu højere grad om de her-værende, i national henseende afgjort underlødige preussiske undersætter. Sådan tænker vor regering i Slesvig heldigvis også...«.

I 1874 lykkedes det teaterejer Matthias Knudsen på Gammelting at få koncession til at lade opføre skuespil på dansk i Nordslesvig. Der gik kun få år, før Knudsen fik politisk chikane at føle, bl. a. måtte »Elverhøj« tages af repertoire. Arrangementerne blev dog holdt i live, indtil Zangenberg-tourneen gæstede byen i 1894. Borgmester Chemnitz besluttede da, at nok måtte der opføres skuespil på dansk, men ikke af danske skuespillere, hvorefter den danske teatertrup blev udvist med øjeblikkeligt varsel. Affæren vakte betydelig opsigt i både dansk og tysk presse og fik alvorlige følger for Chemnitz, der af de tyske myndigheder blev tvunget til at tage sin afsked. Illustreret Tidende 24.6.1894.

Der var imidlertid også andre hensyn at tage for regeringen i Slesvig, og de underordnede myndigheder kunne derfor komme grueligt galt afsted, når de kom i konflikt med disse mere overordnede hensyn. Det viser en episode i sommeren 1894, som fik alvorlige følger for borgmester Chemnitz. Siden oktober 1887 havde der ikke været danske skuespillere i Nordslesvig, og alle forsøg på at opnå tilladelse til optræden af danske kunstnere og skuespillere var blevet afvist af myndighederne ved alle instanser. I januar 1894 havde teaterejer Matthiesen i Haderslev imidlertid fået overforvaltningsrettens dom for, at han godt måtte lade opføre skuespil på dansk af danske skuespillere. Han engagerede Zangenberg-turneen fra Det kongelige Teater i København til at optræde i Nordslesvig, men efter at den kommende turné var annonceret, meddelte borgmester Chemnitz ham privat, »at selv om han havde lov til at opføre skuespil på dansk, måtte disse dog ikke udføres af danske undersåtter, og at skuespillerne blev udvist, hvis de kom«.

Da de danske skuespillere ankom til Haderslev med damperen Skjold fra Assens den 9. juni, blev de derfor straks tilsagt til at give møde på rådhuset samme dag. Trods protester blev det meddelt skuespillerne, at de var udvist og skulle forlade landet med tog kl. 12 den følgende dag. Denne udvisning fik en vældig presseomtale i både tyske og danske blade og blev den direkte anledning til, at den Kongelige Danske Yachtklub i København besluttede ikke at sende allerede anmeldte fartøjer til den årlige kapsejlad i Kiel, som skulle overværes af både kejseren og dennes broder prins Heinrich. I slutningen af juni 1894 forlød det derfor, at kejseren havde stævnet borgmester Chemnitz og land-

råd Mauve til at give møde i Kiel for at aflægge beretning om udvisningen af de danske skuespillere.

På et byrådsmøde den 16. juli 1894, hvori deltog en højtstående repræsentant for regeringspræsident Steinmann, meddelte borgmester Chemnitz, at han ville nedlægge sit embede til trods for, at han i januar 1894 var blevet genvalgt som borgmester for en ny tolvårsperiode. Der var utvivlsomt en klar forbindelse mellem disse begivenheder. Selvom regeringen måske nok billigede borgmesterens optræden, havde den alligevel anset det for opportunt, at Chemnitz fratrådte sit embede. Byrådet tog da også Chemnitz' meddelelse til efterretning, men vedtog samtidig enstemmigt at tilkende ham en livsvarig pension på 4000 mark om året. Som ny borgmester valgtes Köster, der skulle have en løn på 5000 mark. Chemnitz' »fadæse« blev således en dyr affære for byen.

Til trods for dette nederlag for tyskheden i Haderslev satte den nye tid og den nye politiske linje sig alligevel klare spor. Det tyske borgerskab og især embedsmændene sluttede op om de nye ledere. Den tyske Forenings lokalafdeling nåede i december 1894 op på 260 medlemmer. Foreningens formand dr. Macke var en af drivkræfterne bag oprettelsen af en lokalafdeling af den tyske kolonialforening i februar 1893. Den fik gymnasielærer Nis A. Schröder som formand. Han blev senest i 1895 tillige sekretær i Den tyske Forening og blev den mest fanatiske tilhænger af den hårde linje overfor de dansksindede nordslesvigere. Macke var allerede i 1889 blevet valgt til formand for Borgerforeningen, en post som han beklædte i 14 år, noget ganske uhørt i foreningens historie, hvor ingen formand nogensinde tidligere havde siddet længere end to år.

Ved oprettelsen af en lokalafdeling af den tyske flådeforening i februar 1900 var Macke stærkt aktiv. Macke sad også i den tyske vælgerforenings bestyrelse, der i 1897 havde borgmester Köster som formand og desuden omfattede syv embedsmænd (heriblandt Macke og Nis Schröder), to læger (dr. Raben og Stadtrat, Dr. Martens), fem næringsdrivende borgere, bl.a. bogtrykker Schütze og borgerrepræsentationens formand J. Johannsen, samt rentier F. Chr. Wäger. Af disse 16 mænd havde Macke, Raben, Schütze og Wäger nær tilknytning til Den tyske Forening, i hvis bestyrelse de sad eller havde siddet.

På generalforsamlingen den 10. febr. 1899 i Frauenverein skete der en mindre omvæltning, idet fru landråd Mauve og fru provstinde Petersen blev valgt til hhv. formand og næstformand, mens den hidtidige formand og næstformand måtte gå af. Også inden for denne kvindeforening viste den nye tid med embedsmændenes dominans sig.

Pokal givet af byrådet til borgmester Chemnitz i forbindelse med hans afgang som borgmester. I januar 1894 var han netop blevet valgt til en ny periode, men udvisningen af Zangenberg-tourneen medførte hans afskedsbegæring samme år. I 1895 overrakte byrådet i Haderslev ham denne pokal med påskriften »In dankbarer Anerkennung für treue Dienste 1895«. HAM. Foto: C. Krassel.

Blandt de tysknationale var der store forventninger til det besøg, som kejserens bror, prins Heinrich, aflagde den 5. maj 1901. Da prinsen var admiral i den tyske flåde, var hans mål primært at besøge kasernen, men en mængde mennesker med repræsentanter for militære og civile myndigheder – heriblandt borgmester og landråd – drog ud ad Aabenraavej for at modtage prinsen. Da han med en times forsinkelse ankom kl. 12, gjorde han et kort ophold på Torvet, hvor der var stillet faner omkring kejserstatuen. Prinsen ses yderst til højre i billedet. Han eskorteredes med militærmusik til kasernen, hvor han spiste frokost i officersmessen. Derefter forlod han – med Modersmaalets udtryk – stilsfærdigt byen allerede kl. 15. Foto i HAM.

I august 1897 tiltrådte Ernst Matthias v. Köller embedet som overpræsident for provinsen Slesvig-Holsten. Han var østtysk junker, stærkt konservativ og højreorienteret, og hans erklærede mål var at skaffe ro i Nordslesvig. Det betød en ny hård linje over for de dansksindede nordslesvigere, og Köller fandt heri ivrig støtte hos landråderne. Formodentlig inspireret af landråd Mauve besluttede v. Köller at ramme de danske nordslesvigere ved udvisning af tjenestefolk. En af de første udvisninger ramte imidlertid en fremtrædende borger i Haderslev, grosserer Nicolai Outzen, der blev udvist i maj 1898 med 14 dages varsel, som v. Köller sagde »fordi han et par gange havde undladt at lade sig barbere hos byens tyske barber«. Han slog sig ned i Kolding, hvor han etablerede sig som korngrosserer.

I efteråret 1898 kom masseudvisningerne for alvor. I oktober udvistes to unge mænd hos købmand Frees i Storegade, to faktorer og en lærling på Dannevirkes kontor, og i december udvistes en lærling og to karle hos grosserer Outzen, hvis forretning i Haderslev førtes videre af sønnen Andreas Outzen, der var preussisk undersåt. Den 2. jan. 1899 stævnedes ca. 40 unge mænd og piger, hvis principaler havde overværet Kommunalforeningens møde med H. P. Hanssen den 29. dec. 1898 til at give møde på politistationen, men en del af dem nåede at skifte plads og undgik således udvisning, mens andre af sig selv forlod landet.

Udvisningerne fortsatte 1899 igennem, hvor der ialt i Haders-

lev udvistes 25 personer, der var født i Danmark, og en optant. Udvisningerne vakte stor opmærksomhed også i Tyskland, og det var langt fra alle tyskere og hjemmetyskere, der sympatiserede hermed. I løbet af ret kort tid stilnede de da også noget af. I 1900 faldt tallet i Haderslev til 11 og i 1901 til 7. Frem til 1904 udvistes ialt 69 personer født i Danmark, hovedsagelig tyende, fra Haderslev. Det var klart, at man herigennem først og fremmest ville ramme principalerne økonomisk, men det synes kun i ringe grad at være lykkedes, i hvert fald ikke i Haderslev, hvor der ikke var mangel på arbejdskraft. Men det er klart, at det skabte stor usikkerhed og nok kunne give arbejdsgiverne problemer, når de ønskede at ansætte folk fra Danmark.

Optanterne blev kun i mindre udstrækning udvist, men de tilfælde, der var heraf, vakte så megen mere opmærksomhed. Det gjaldt især udvisningen af kreaturhandler Fr. Bohnfeldt i Slagtergade, der udvistes den 16. nov. 1898. Det ramte ham meget hårdt, han blev økonomisk ruineret og måtte forlade hus og hjem med hustru og syv børn. Til trods for, at et større antal tyske borgere gik i forbøn for Bohnfeldt hos landråd Mauve, nægtede denne at tage udvisningen tilbage.

En tredje gruppe nordslesvigere, der blev ramt af udvisning, var dem, der oprindeligt havde erklæret sig som optanter, men som alligevel efter at have aftjent deres værnepligt var at betragte som preussiske statsborgere. De blev nu af myndighederne erklæret for optanter. En af dem var murer Johan Ahrendt fra Fjelstrup, der havde deltaget i krigen 1870-71, men også hans

Dyrskue ved Ryes Mølle ca. 1890. Haderslev amts Landboforening blev stiftet i 1861, og udviklede sig hurtigt til en dansk-national forening. Fra 1870erne kom den stadig oftere på kant med de tyske myndigheder, der krævede dansk-nationale manifestationer fjernet fra alle møder og arrangementer. Det lykkedes dog at finde en balance indtil 1898, da myndighedernes krav skærpedes. Efter en udflugt, hvor der blev afsunget nationale sange, blev foreningen anklaget og senere dømt for at være politisk og måtte en tid indstille sin virksomhed. Der blev således ikke afholdt dyrskuer eller andre arrangementer fra 1898-1903. Formand fra 1889-1900 var V. Mussmann (1845-1924), der boede på gården Mariasminde, Aastrupvej 36. Foto i HAM.

søn, murermester H. Ahrendt, der for nylig havde aftjent sin værnepligt, blev gjort til optant eller rettere optantbarn og dermed statsløs.

PRESSEFORHOLD

I Haderslev fandtes ved år 1890 tre aviser, den ældste var Dannevirke, der i 1882 havde fået konkurrence fra Modersmaalet, men også det tysksindede Folkeblad, der blev udgivet på dansk, konkurrerede med de danske aviser, bl.a. fordi kun det indeholdt de officielle kundgørelser.

Omdannelsen af Folkebladet til et blandet dansk-tysk blad den 20. okt. 1890 under en ny redaktør Resen-Smith hang formodentlig sammen med dannelsen af Den tyske Forening. Fra den 1. jan. 1891 begyndte man endvidere at udsende et lille dansk-sproget blad Dagbladet, der kun kostede 80 pf. pr. kvartal (Modersmaalet kostede 1½ mk.). Udgifter af disse blade var brødrene Schütze, af hvilke Uwe Schütze var sekretær i Den tyske Forening.

Trods disse ændringer formåede Folkebladet ikke at opretholde endsige forøge sit abonnenttal, der i slutningen af 1898 var sunket ned til ca. 1500. Utilfredsheden med redaktionen var stor, og den 1. jan. 1899 gennemførtes derfor en væsentlig ændring. Bladet ændrede navn til Schleswigsche Grenzpost og udkom nu udelukkende på tysk, mens Dagbladet fortsatte med at være rent dansk. Som redaktør ansattes Karl Strackerjan, der stammede fra Jever i Østfriesland og på det tidspunkt var 36 år og kendt for sin rabiante antidanske holdning. Med indædt fanatisme rettede han umådeholdne angreb på danske og tyske politiske modstandere, hvilket til stadighed udviklede ham i injurieprocesser. Bladet modtog fra 1898 årligt 8000 mark fra overpræsidentens dispositionsfond. Af disse 8000 mk. gik de 7000 til løn til Strackerjan, der således sad som redaktør i kraft af en ganske vist hemmelig regeringsbevilling. Selvom han efterhånden blev en belastning for regeringen, kom han gennem mere end 10 år til at sætte sit præg på Schleswigsche Grenzpost, der blev tyskhedens vigtigste og halvofficielle organ i Nordslesvig.

Men det var ikke nok for regeringen og Den tyske Forening, at Folkebladet nu havde fået en oppudsning. Bedst ville det være, hvis man kunne stoppe de danske blade og deres propaganda. En lejlighed til at få skovlen under det gamle, hæderkronede Dannevirke bød sig senere på året 1899.

Efter redaktør H. R. Hiort-Lorenzen i 1877 havde forladt byen, redigeredes bladet af cand. mag. J. Bjørnshauge, hvis broder, dyrlæge J. H. Bjørnshauge i Aabenraa, i 1879 købte bladet

25. Mark,

[Handwritten text, likely a list of names and addresses, including 'Haderslev', 'Aabenraa', and 'Knivshøj'. The text is written in cursive and includes several lines of names and locations.]

Med udgangspunkt i kredsen omkring Den tyske Forening i Haderslev og Aabenraa fattedes i 1893 planer om at indkøbe Knivshøj ved Genner som tysk-nationalt samlingssted. Beløbet indsamledes via udstedelsen af 1000 andelsbeviser på 25 mark som det afbildede. Langt de fleste solgtes i Haderslev, men også i Aabenraa, Hoptrup, Vilstrup og Løjt solgtes mange. I 1901 opstilledes, tildels for indsamlede midler, et Bismarckmonument på Knivshøj. HAM.

med trykkeri og ejendom af Hiort-Lorenzen for 80.000 mk. J. Bjørnshauge fortsatte som redaktør den linje, som i høj grad var positiv overfor Højre og Estrup i Danmark og i det nordslesvigske spørgsmål fastholdt Krügers protestpolitik. I 1891 døde han, og udgivelsen af bladet overgik til M. C. Matthiesen, der var blevet ansat ved bladet i 1882. Han var læreruddannet og havde været ansat ved den danske realskole indtil lukningen i 1881. Som ansvarshavende redaktør måtte han ligesom sine tidligere kolleger flere gange igennem langvarige fængselsstraffe på grund af artikler i bladet, som myndighederne fandt strafbare, og disse fængselsophold var med til at nedbryde hans helbred.

Udgivelsen af bladet blev imidlertid mindre og mindre indbringende, og J. H. Bjørnshauge led efterhånden tab. Han blev mere og mere indesluttet og mistroisk, især overfor dem, der i bedste mening rådede ham til at sælge bladet. I 1899 kom han under stærk indflydelse af landråd v. Uslar i Aabenraa, der presede på for at få J. H. Bjørnshauge til at foretage et redaktørskifte. Matthiesen havde i lang tid vendt det døve øre til Bjørnshauges forsøg på at blande sig i redaktionen af bladet, men da han i 1899 nægtede at optage en artikel med opfordring til danske forældre om hellere at sende deres børn på den tyske landbrugsskole i Aabenraa end på danske høj- og efterskoler, blev han opsagt til 1. april 1900. Den nye redaktør havde Bjørnshauge allerede parat. Det blev til stor overraskelse for offentligheden en dame, ovenikøbet en dansk statsborger, fru Wildenrath-Krabbe, en datter af den kendte radikale politiker Christopher Krabbe. Hun var født den 17. jan. 1864 og separeret fra landskabsmaleren

I 1878 stiftede W. L. Schütze den faglige forening »Typografia«. I 1901 fandt foreningens årlige sommerudflugt sted til restauranten § 5 i Erlev. Schütze ses stående forrest til venstre, mens Nicolai Svendsen, der da var redaktør af Hejmdal i Aabenraa, står yderst til højre. Få måneder senere døde Schütze. I bageste række med lys hat, briller og stort overskæg står Karl Strackerjan. Han var i 1899 blevet redaktør af Folkebladet, som samtidig blev omdøbt til Schleswigsche Grenzpost og gjort tysksproget. Foto i HBA.

J. P. Wildenrath. J. H. Bjørnshauge havde fundet frem til hende ved en tilfældighed, og hun var da også fuldstændig uden forståelse for forholdene i Nordslesvig.

Allerede ved sine udtalelser før sin afrejse fra København om den danske presse i Nordslesvig og især om redaktør Matthiesen vakte hun almindelig uvilje. Ved sin ankomst til Haderslev indrettede hun sig i Dannevirkes gamle bygning, hvor hun i løbet af ganske kort tid ragede uklar med redaktør J. Bjørnshauges enke, der endnu boede her. Hun klædte sig efter allernyeste franske mode og opførte sig som storbydame. Ledsaget af en stor gul dansk hund spadserede hun ofte gennem byen og vakte opmærksomhed blandt byens og omegnens beboere. Drengene kom med højlydte bemærkninger om hende, og pigerne legede »fru Krabbe« ved at løfte op i nederdelen ligesom hun gjorde. Hun aflagde visitter hos landråderne i Haderslev og Aabenraa, omgikkes den tyske rigsbanks filialbestyrer i Haderslev, havde en af byens fremtrædende tyskere, Mahncke, som advokat, ja hun påstodes endog at omgås redaktør Strackerjan, hvilket hun dog benægtede. Det blev da også meget hurtigt klart, at hun var den preussiske regerings og administrations lydige redskab. Resultatet var, at alle danske vendte hende ryggen, og bladet mistede hurtigt sine læsere, således at det allerede efter et halvt års tid stod foran et truende sammenbrud.

Det blev nødvendigt for den preussiske regering at købe bladet for at redde ansigt. 70.000 mark blev i 1900 anvist fra den preussiske statsbank til Kreditbanken i Skærbæk, med hvis leder pastor Jacobsen fru Wildenrath-Krabbe førte forhandlinger om overtagelsen af bladet. Et dansk konsortium i Haderslev kom imidlertid i vejen med en slæde. Der havde flere gange i danske kredse i amtet været tale om at købe enten Modersmaalet eller Dannevirke, men J. H. Bjørnshauges betrængte situation satte for alvor skub i planerne herom. I januar 1900 henvendte nogle fremtrædende gårdejere fra amtet, deriblandt P. Skau, Bukshave, sig til Modersmaalets udgiver Axel Sabroe og spurgte, om han ville være villig til at sælge Modersmaalet til et aktieselskab, der så evt. senere kunne købe Dannevirke. Sabroe bifaldt straks denne plan, fordi han indså, at det på mange måder, også økonomisk, ville være en fordel, at de to blade blev slået sammen. Dannevirke var nemlig det eneste blad i Nordslesvig, der indtog et særstandpunkt i edsspørgsmålet.

Resultatet af drøftelserne førte til, at A/S Modersmaalet blev stiftet den 24. marts 1900 med en aktiekapital på 50.000 mk. og med 18 aktionærer fra amtet, alle gårdejere, og fem aktionærer fra byen, nemlig købmand Herman Frees, kommissionær J. H. Schmidt, boghandler Carl Nielsen og de to redaktører N. Peter-

Man påstod, at Margrethe von Wildenrath-Krabbe på trods af sin adelige byrd var fattig som en kirkerotte, da hun kom til Haderslev. Men længe gik der ikke, inden hun som nyudnævnt redaktør af Dannevirke førte sig frem i den nyeste parisemøde. Hun havde kun ringe erfaring med presseforhold, ingen forståelse for det nordslesvigske problem og et anstrengt forhold til at udtrykke sig på skrift. Da hun samtidig var temmelig arrogant, blev hendes ophold i Haderslev kort, men stormfuldt. Karrikatur i »Klods-Hans« 1902. Fra Johannes Chr. Nielsen: »200 år«, (Had. 1965) side 155.

sen og M. C. Matthiesen, der i januar var blevet ansat ved Modersmaalet. Axel Sabroe overtog 27 af de 50 aktier, til gengæld for hvilke selskabet overtog maskiner, lager og inventar samt retten til at udgive bladet.

Det var dette selskab, der den 20. juli 1900 købte Dannevirke af Folkebanken i Aabenraa, som nu var den reelle ejer af bladet. Handlen blev ordnet ved et møde på Harmonien mellem sælgerne, direktører og tilsynsråd i aktieselskabet samt grosserer Julius Nielsen og konsul Amorsen. Som notar opsatte advokat Dähnhardt købekontrakten, der inden kl. 17 skulle være forevist i amtsretten, således at aktieselskabet straks kunne indføres i grundbogen som ejer. I modsat fald ville handlen ikke være retsgyldig, og man vidste, at J. H. Bjørnshauge førte forhandlinger om salg til tyskerne.

Selvom A/S Modersmaalet blev indført som ejer samme dag, fulgte nu over to års kamp for at få ejendomsretten anerkendt. Fru Wildenrath-Krabbe nægtede at forlade hus og kontor på Klosteret og fortsatte med at udgive Dannevirke. Bjørnshauge nægtede at godkende handelen, og postvæsenet nægtede at afvise fru Wildenrath-Krabbe, når hun kom med sit blad til forsendelse. Bjørnshauge blev af sine venner erklæret fallit, for at amtsretten i Aabenraa som konkursforvalter af boet kunne lægge beslag på ejendommen i Haderslev. Sagen endte for retten, men først to år senere, efter at sagen havde været gennem alle instanser, fik Modersmaalet i december 1902 dom for at være den rette ejer af grund og ejendom på Klosteret og af bladtitlerne Dannevirke-Freja. Med disse gamle hæderkronede navne var der nemlig i mellemtiden sket det, at Grenzpost havde forsøgt at erhverve retten til at bruge dem. Den 15. sept. 1900 måtte fru Wildenrath-Krabbe opgive at udsende Dannevirke, fordi konkursforvalteren havde nægtet at betale penge til driftens fortsættelse og havde beslaglagt bladets forretningsbøger. Den følgende dag meddelte A/S Modersmaalets direktion postvæsenet, at aktieselskabet ville fortsætte med udgivelsen af Dannevirke og Freja, men direktionen fik den besked, at redaktør Strackerjan aftenen i forvejen havde meddelt, at han agtede at udgive et blad med den ledige titel »Dannevirke«, at Uwe Schütze havde anmeldt et blad med navnet »Freja«, og desuden at bogtrykker Schütze havde anmeldt et blad med navnet »Dannevirke-Freja«. Redaktøren og udgiverne af »Schleswigsche Grenzpost« havde altså vidst besked om, at de omstridte bladtitler ville blive ledige, og selvom fru Wildenrath-Krabbe nægtede at stå i ledtog med tyskerne, er der næppe tvivl om, at det var aftalt spil. Modersmaalet protesterede naturligvis imod, at andre gennem postvæsenet udsendte blade med navnene Dannevirke og Freja, men der

måtte altså langvarige retsprocesser til, før Modersmaalet i december 1902 fik dom for, at det var den rette ejer af disse bladnavne. Fra 1911 udsendtes en del af Modersmaalets oplag med titlen Dannevirke. P. C. Kochs gamle blad var således genopstået.

Fru Wildenrath-Krabbe havde imidlertid ikke tabt modet. Den 1. okt. 1900 startede hun et nyt blad, »Den gamle Dannevirke«, der fortsatte den linje, som Dannevirke havde ført siden hendes overtagelse af redaktionen, med voldsomme udfald imod den danske befolknings ledende mænd. Bladets udbredelse var derfor ubetydelig, og det havde kun et par hundrede holdere, »mest hjemmetyskere og afhængige danske undersåtter, som af gendarmerne lod sig kyse til at tegne abonnement,« hævdede H. P. Hanssen i 1905. Bladets trykkeri var helt nyt og indrettet i en ejendom i Skibbrogade, og det er klart, at der stod fremmed kapital bagved, formodentlig stillet til rådighed af de tyske myndigheder. Efterhånden som det gik op for tyskerne, at hun var ude af stand til at vinde indflydelse hos befolkningen, stoppedes imidlertid de økonomiske kilder, som hun havde øst af, og den 8. aug. 1903 standsede hun midt i et kvartal bladet med den flotte bemærkning, at hun fandt det rigtigst »at lade partiet gro i stilhed«. Kort efter flyttede hun til Paris. I 1906 idømte overlandretten i Kiel redaktør Strackerjan og bogtrykker Schütze til at betale Modersmaalet 3000 mark i skadeserstatning, og kampen om Dannevirke var hermed endeligt afsluttet. De tyske myndigheders kostbare forsøg på at få en fast fod inden for den danske presse i Nordslesvig var endt med nederlag på alle fronter.

I september 1902 var Modersmaalets trykkeri og kontor flyttet fra Nørregade 34 til den røde bygning på Klosteret, hvor der så frygtelig forfaldent ud, efter at alt havde stået urørt i de to år, processen om bladet havde varet. Selvom selskabet ved slutningen af 1903 havde en gæld på ca. 67.000 mk., viste foretagendet sig dog særdeles sundt, og der foretoges i de følgende år investeringer i nye maskiner, nyt inventar og ombygning af ejendommen. Overskuddet var i selskabets første år 5447 mark og steg år for år, således at det i 1913 var 18.000 mark. Stærkt stigende annonceindtægter bidrog især til dette gode resultat.

En væsentlig årsag til fremgangen var den dygtige og dynamiske ledelse, som bladet fik fra 1904, da Nicolai Svendsen, der i fem år havde været redaktør af Hejmdal i Aabenraa, blev ansat som ledende redaktør. Han var tilhænger af H. P. Hanssens politik, og det gav ham i de første år i Haderslev adskilligt besvær på grund af den modstand, han mødte inden for en del af læserkredsen. I Haderslev holdt et stort antal af de indflydelsesrige borgere med konsul Søren Amorsen i spidsen endnu fast ved protestpolitikken, og Nicolai Svendsen måtte ved flere lejligheder

Axel Sabroe. Født 1861 i Haderslev, død 1935 i Haderslev. Boghandler, stifter og udgiver af Modersmaalet fra 1882-1900. Ledede faderens boghandel, indtil han i 1896 overdrog den til Carl Nielsen. Sabroe købte i 1890 gården Bygebjerg med det tilhørende Aastrup Dampteglværk, og i 1907 var han medstifter af Haderslev Maskinfabrik, hvor han satte en af ham selv opfundne malkemaskine i produktion. Sabroe var som redaktør konstant i myndighedernes søgelys og måtte bl. a. udstå en fængselsstraf på 3 måneder for politiske artikler. Foto i HBA.

forklare og forsvare den linje, han førte i bladet. Han opnåede bl.a. herved, at både bladets position og hans egen stilling styrkedes, efterhånden som tiden gik. Denne udvikling afspejledes klart i bladets holdertal. I 1900, da aktieselskabet stiftedes, havde Modersmaalet 2020 abonnenter, deraf 600 i byen, i 1904, da en del af Dannevirkes læsere var kommet tilbage, var tallet 3140, i 1908 4392 og i 1920 8237, heraf 2020 i Haderslev by.

DEN DANSKE BEVÆGELSE

Den hårde linje, der fra den preussiske regerings side blev ført over for den dansksindede bevægelse, fik ikke de dansksindede til at svigte den nationale sag, tværtimod. Kommunalforeningen, danskernes politiske organisation i Haderslev, havde i 1880erne stået meget svagt, men i løbet af 1890erne begyndte der at komme mere liv i foreningen. I 1895 var medlemstallet 218 og den 1. jan. 1899 280. Det var på dette tidspunkt, at Köllerpolitikken var på sit højeste. Udvisninger havde fundet sted i stort tal i efteråret 1898, og den 8.-9. jan. 1899 havde Köller aflagt besøg i Haderslev. Samtidig hermed skete der masseindmeldelser i Kommunalforeningen, der den 27. jan. 1899 havde 426 medlemmer. Det må helt klart være Köllerpolitikken, der her virkede mod sin hensigt og tilskyndede en lang række Haderslevborgere til klar national stillingtagen. Det lykkedes imidlertid ikke foreningen at fastholde det høje medlemstal, der fire år senere var 320.

Kommunalforeningen fik Köllerpolitikken at mærke på den måde, at det blev vanskeligere og vanskeligere for foreningen at finde et lokale til sine møder. Myndighederne havde nemlig fundet et effektivt middel til at hindre eller lamme de danske organisationers aktivitet ved at true med sanktioner over for de værter, der stillede lokaler til rådighed. Kommunalforeningens møder var hidtil blevet holdt på Harmonien, men af hensyn til værten her og til selskabet Harmonien, måtte man opgive dette. Man flyttede så ved årsskiftet 1898-99 til gæstgiver Wonsmoes, Torvet 3, men i løbet af kort tid måtte man også opgive dette, fordi Wonsmoes af politiet blev truet med, at han ikke ville få tilladelse til at afholde maskerader o.l., hvis han fortsat husede Kommunalforeningen.

På baggrund heraf besluttede Kommunalforeningen i 1900 at bygge sit eget forsamlingslokale. En grund blev erhvervet ned imod Dammen i Storegade 55, og ved juletid 1901 stod foreningens nye forsamlingsbygning færdig. Foreningen kunne herefter holde sine møder i egen bygning, men myndighederne havde andre måder at genere de danske foreninger på. Foreningsloven krævede således, at foreningernes bestyrelser skulle anmelde

Det blev sværere og sværere for danske organisationer at finde mødelokaler, idet de gæstgivere, man hidtil havde benyttet, blev chikaneret så meget af myndighederne, at de efterhånden alle sagde fra. Kommunalforeningen fandt det nødvendigt at bygge et forsamlingshus og købte derfor grunden Storegade 55 til formålet. Forsamlingshuset, bygningen til venstre, stod færdigt i 1901. Det blev brugt flittigt, og i 1905 blev der bygget en selvstændig restaurationsbygning, det såkaldte Højskolehjem. De to bygninger blev i 1912 forbundet med en tilbygning på 1 1/2 etage. Mange dansk-nationale møder blev henlagt hertil, her var dansk bibliotek, og de mange danske foreninger holdt ligeledes til på Højskolehjemmet. Men også socialdemokraterne afholdt en del møder her. Hele bygningskomplekset indgår stadig i hotel Norden. Foto i HBA.

medlemmers optagelse eller udtrædelse til politiet senest tre dage efter, at det var sket. Myndighederne begyndte nu også at anvende denne bestemmelse på afdøde medlemmer, og derfor haglede bøderne ned over bestyrelsesmedlemmerne under v. Köllers tid som overpræsident. I de danske foreninger søgte man at begrænse den økonomiske byrde, bøderne medførte, ved at begrænse bestyrelsens størrelse, og på Kommunalforeningens generalforsamling den 25. jan. 1902 vedtoges det at skære bestyrelsen ned fra 3 til 2 personer. Konsul Amorsen blev både formand og sekretær, mens H. C. Hansen blev kasserer.

Amorsen havde været formand for foreningen siden 1877, og han havde således præget foreningens kurs i årtier. Som tilhænger af protestpolitikken havde han hævdet, at de dansksindede skulle holde sig borte fra alle valg bortset fra rigsdags- og landdagsvalg. Det medførte imidlertid, at foreningen kun i ringe grad havde beskæftiget sig med kommunalpolitik. Den var i stedet i løbet af 1890'erne blevet til en ren foredragsforening, hvor de månedlige møder karakteriseredes ved sang, oplysende foredrag og oplæsning, ligesom det selskabelige samvær, bl.a. på de regelmæssige udflugter, spillede en betydelig rolle. Politiske møder fandt sted i tilknytning til rigsdags- og landdagsvalgene, men hovedsagelig i form af et foredrag eller en tale af den pågældende kandidat, mens debatten var begrænset.

I begyndelsen af det nye århundrede skete der en ændring heri. Baggrunden herfor var nok, at en række af yngre folk nu rykkede frem i forreste række i den nationale kamp. I 1899 flyttede den da 42-årige J. H. Schmidt, der var blevet afskediget som lærer på Sundeved, til Haderslev, hvor han slog sig ned i Villa Klara på Christiansfeldvej som ejendomshandler og iøvrigt be-

stred forskellige tillidsposter. Han blev hurtigt en fremtrædende mand inden for den danske bevægelse, og sammen med jævnaldrende og ligesindede slog han til lyd for en ny politisk linje. I 1903 op til rigdagsvalget den 16. juni afholdt »de unge« deres eget valgmøde i forsamlingshuset, hvor 327 mænd og kvinder deltog, og hvor J. H. Schmidt holdt hovedtalen.

En forudsætning for en ændring i Kommunalforeningens linje var dog nok, at Amorsen gik af som formand. Det skete i januar 1904, da tandlæge Lassen valgtes til ny formand. Den 7. juli afløstes han imidlertid af J. H. Schmidt, der nok må opfattes som hoveddrivkraften bag den ændring, der nu gennemførtes i foreningens arbejde. På programmet ved det ordinære månedsmøde den 20. aug. 1904 stod en drøftelse af forenings arbejde. Den nye formand indledte med at stille spørgsmålet: hvad vil Kommunalforeningen? Han gjorde opmærksom på, at foreningens formål ifølge vedtægternes § 1 var at beskæftige sig med drøftelsen af de kommunale anliggender, i det hele at stræbe efter at fremme kommunens tarv. Dette var dog ikke sket i de seneste år, og han mente, at det var forklaringen på, at det var gået trent og langsomt med foreningen. Men hvad skulle man drøfte? Schmidt gav selv svaret: »Alt hvad der i øjeblikket ligger for, og som kan have indgribende betydning for kommunens tarv, f. eks. småbanespørgsmålet. Vi må være med, vise interesse for byens anliggender. I modsat fald kan vi aldrig gøre regning på at få nogen indflydelse, men må nøjes med at betale og tie, men så har vi ingen kommunalforening behov«.

J. H. Schmidts indlæg fandt straks tilslutning hos de tilstedeværende, og i den følgende tid markeredes den nye linje. I januar 1905 indgav man et andragende til byrådet med anmodning om, at gadebelysningen kom til at brænde en halv time længere hver aften, et ganske uskyldigt og upolitisk andragende, som imidlertid ikke engang kom til behandling i kommunalbestyrelsen. Langt vigtigere var imidlertid Kommunalforeningens beslutning om for første gang efter 1864 at deltage i valg af borgerrepræsentanter den 13. dec. 1905. Selvom ingen af de tre danske kandidater blev valgt, deltog Kommunalforeningen også i valgene 1906, 1908, 1909, 1912 og 1913, mens man af forskellige årsager ikke deltog i 1907, 1910 og 1911.

Forsamlingshuset i Storegade blev i stigende grad benyttet af andre organisationer end Kommunalforeningen selv, bl.a. sangerforeningen, gymnastikforeningen og, til tyskernes store forargelse, socialdemokraterne, som man allerede i 1903 gav lov til at benytte forsamlingshuset. Bygningen blev derfor snart for lille, og da det følte som et savn, at der ikke til den var knyttet nogen restauration, blev Højskolehjemmet opført i 1906 som en selv-

stændig bygning ved siden af forsamlingshuset. Det viste sig dog snart at være upraktisk, at man skulle udendørs for at komme fra den ene til den anden bygning, og i 1912 opførtes derfor en mellembygning, der forbandt de to ældre bygninger. Her indrettedes en mindre sal, og samtidig blev der skaffet plads til en læsestue til Kommunalforeningens bogsamling, der var oprettet i 1892 af Sprogforeningen, og som siden da var udvidet betydelig, især i 1910 da foreningen fik testamenteret en privat københavnsk bogsamling.

Efterhånden blev Kommunalforeningen i højere grad end tidligere en ren politisk organisation, og der opstod derfor nye organisationer ved siden af, som varetog en række af de kulturelle og selskabelige funktioner, som Kommunalforeningen tidligere havde haft, f.eks. Selskabelig Forening for Haderslev og Omegn. Den 27. feb. 1908 stiftedes Haderslev Ungdomsforening, der fik frk. Hanne Jensen som formand. Højskolehjemmets udbygning og Kommunalforeningens nye linje betød, at selskabet Harmonien gled mere i baggrunden som det forum, hvor de politiske beslutninger blev truffet. Det højere borgerskab var stadig medlem af både Kommunalforeningen og selskabet Harmonien og mødtes dagligt i den røde gård i Gåskærgade, ligesom de store østeramts-bønder stadig fandt vej hertil på markedsdagene om mandagen. Sammenkomsterne var her nu udelukkende af selskabelig karakter, mens de politiske beslutninger var henlagt til Kommunalforeningen, der i langt højere grad end tidligere blev en egentlig vælgerorganisation.

Herved opstod imidlertid problemer i forholdet til Vælgerforeningen i Aabenraa, der søgte at varetage alle danske nordslesvigers politiske interesser. Kun et mindretal – i 1909 ca. 100 – af Kommunalforeningens medlemmer stod som medlemmer af Vælgerforeningen, og det var disse, der valgte repræsentanter til Vælgerforeningens tilsynsråd, mens det store flertal af Kommunalforeningens medlemmer stod uden indflydelse på Vælgerforeningen. På generalforsamlingen i Kommunalforeningen i september 1907 vedtoges det, at bestyrelsen skulle sætte sig i forbindelse med Vælgerforeningens bestyrelse for at få forholdet ordnet. Det lykkedes i 1909 at nå til en aftale om, at Kommunalforeningens medlemmer automatisk var medlemmer af Vælgerforeningen, og at der for dette medlemskab betaltes 1 mark pr. medlem, hvoraf de 75 pf. dog refunderedes Kommunalforeningen som tilskud til det politiske arbejde i Haderslev.

I april 1910 opsagde Vælgerforeningens tilsynsråd imidlertid denne aftale. Et flertal mente nemlig, at det ville medføre en opløsning af Vælgerforeningen i en række lokale foreninger, som Vælgerforeningen ingen indflydelse ville have på. Som protest

1. Distrikt. Typograf P. Skovgaard. Kulhandler A. Lassen. Snedker C. Nielsen. Kjebmand P. Iversen.	} 2 vælges.
2. Distrikt. Rebst. H. C. Welling. Arb. Sørensen, Nuffet. Agent P. Roysen. Slugter A. Thulstrup.	} 2 vælges.
3. Distrikt. Kjebmand Th. Dahl. Kurvevæger C. Christensen.	} 1 vælges.
4. Distrikt. Maskinbygger P. Mink. Høker Math. Kjer. Bogh. Carl Nielsen. Snedker F. Adolpsen.	} 2 vælges.
5. Distrikt. Agent Chr. Lausen. Gurver Erik Bløcher. Cigarhandler Chr. Petersen. Gjæstgiver H. C. Hansen.	} 2 vælges.
6. Distrikt. Arb. Lorens Paulsen. Snedker Lassen Ferdinand.	} 1 vælges.

Kommunalforeningen havde under konsul Amorsens formandsskab 1877-1904 boycotted alle kommunalvalg. Men i 1904 blev den senere direktør for Nordslesvigske Kreditforening og ejer af Vojensgård J. H. Schmidt foreningens nye formand, og det medførte, at man fra dansk side fra 1905 og jævnligt derefter deltog i kommunalvalgene, dog uden at nogen af kandidaterne opnåede valg. Opstillingslisten stammer fra kommunalvalget 1906. HBA.

herimod nedlagde Kommunalforeningens bestyrelse på generalforsamlingen den 4. juni sine poster, og J. H. Schmidt talte i den forbindelse om den opposition, som også fandtes inden for Kommunalforeningen: »Den arbejder underhånden, kommer ikke offentligt frem, er lyssky. Den vil altid rive ned, aldrig bygge op«.

De modsætninger, der her skinnede igennem, havde formodentlig deres baggrund i, at Kommunalforeningen især i årene siden 1900 havde optaget et stort antal arbejdere. Det solide borgerskab af købmænd, handlende, gæstgivere og håndværksmestre, der også udgjorde kernen blandt selskabet Harmoniens medlemmer, havde i 1899 udgjort ca. 2/3 af Kommunalforeningens medlemmer. I 1905 udgjorde de kun ca. halvdelen, hvoraf en del var tilflyttere, mens arbejdere, typografer, møllersvende, karle og kuske udgjorde ca. 1/4. Samtidig var der optaget et stort antal gårdejere fra oplandet, som i 1905 udgjorde ca. 1/5 af medlemsskaren på ca. 320. Denne forskydning i medlemskredsens sammensætning forstærkedes efter 1905, da medlemstallet steg til ca. 420 i 1910, og det understreger den forskel, der nu var mellem Kommunalforeningen og Harmonien. Kommunalforeningen var blevet langt mere »folkelig«, og det er formodentlig det, der var årsag til de modsætninger, som kunne konstateres. Visse kredse inden for byens borgerskab havde vanskeligt ved at acceptere dette og modarbejdede indirekte aftalen med Vælgerforeningen for at skade Kommunalforeningen. Vælgerforeningen kom dog aldrig til at stå særlig stærkt i Haderslev.

Foreløbig stod arbejderne så stærkt inden for Kommunalforeningen, at de kunne besætte halvdelen af bestyrelsespladserne, som blev udvidet til fem. Som ny bestyrelse valgtes den 4. juni 1910 tandlæge J. Smith, der blev formand, redaktør Nic. Svendsen, maskinbygger P. Mink, arbejder J. Rasmussen og møllersvend Anton Houborg. Det betød dog ikke, at der blev ro om Kommunalforeningen, for arbejderne havde svært ved at finde sig til rette inden for foreningen. Allerede i 1909 var der i Haderslev planer fremme om at stifte en særlig dansk arbejderforening, og der blev endog holdt et møde herom på Folkehjem i Aabenraa med deltagelse af H. P. Hanssen, men planerne blev opgivet, måske på grund af advarslerne imod at så splittelse i de danske rækker.

I november 1911 tog arbejderne i Haderslev med Anton Houborg, P. Mink og Jørgen Rasmussen i spidsen imidlertid initiativet til dannelsen af Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, hvis formål skulle være »at varetage arbejdernes interesser ved gennem samarbejde og sammenhold at løfte og gavne dens medlemmer på håndens som åndens område«. Den nationale sag

markeredes stærkt, ligesom foreningen var vendt imod socialdemokratiet, der ikke tog tilstrækkeligt hensyn til det nationale.

Den nye forening blev mødt med nogen skepsis både fra Kommunalforeningens og Vælgerforeningens side, og selvom stifterne benægtede, at der var tale om noget forsøg på at skabe splittelse inden for de danske organisationer, må det dog nok fastslås, at foreningens dannelse netop var udtryk for de skel, der fandtes mellem arbejdere og mere borgerligt orienterede kredse inden for den danske bevægelse. Møller Anton Houborg udtalte således den 26. nov. 1911: »vi synes, at den danske arbejder hidtil ikke har indtaget en tilstrækkelig fremtrædende plads, vi vil søge at hjælpe herpå, skaffe ham den plads, der svarer til hans dygtighed... Det har været sjældent, at arbejdere har udtalt sig med overbevisning i Kommunalforeningen. Vi har følt det som et savn, at vi arbejdere ikke har haft en forening til at mødes i for os selv, og dette savn har vi villet afhjælpe«.

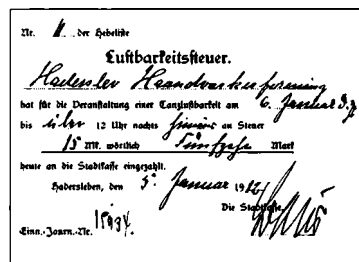
Foreningen fik i løbet af kort tid ca. 130 medlemmer, hvoraf dog ikke alle var arbejdere. Foreningen havde frem til første verdenskrigs udbrud en ret betydelig mødeaktivitet med foredrag og politiske møder op til rigsdagsvalget 1912, hvor foreningen helt klart støttede H. P. Hanssen. I tilknytning til foreningen stiftedes en spareforening og en kreditforening, hvis virksomhed dog kun blev af ringe omfang.

Den økonomiske fremgang, som Haderslev gennemløb fra midten af 1890'erne og frem til 1. verdenskrig, indvirkede også på det politiske billede i byen. Borgerskabet af købmænd og håndværksmestre, der indtil det 19. århundredes udløb havde domineret den danske bevægelse, dels inden for Harmonien og dels inden for Kommunalforeningen, måtte se denne dominans brudt dels af tilflytterne, dels af arbejderne, der med dannelsen af Dansk Arbejderforening markerede, at de ønskede at stå på egne ben. Denne splittelse mellem arbejdere og borgerskab skulle især blive af afgørende betydning i tiden mellem krigens afslutning og Genforeningen.

ARBEJDERBEVÆGELSEN

Organisatorisk stod socialdemokratiet ved år 1890 meget svagt i Haderslev. Der fandtes ingen partiforening, og af fagforeninger fandtes kun et »Tabackspinner-Gesellschaft«, stiftet den 1. febr. 1887 og med 21 medlemmer, samt formodentlig en murerfagforening. De få andre fagforeninger eller fagforeningslignende organisationer, der tidligere fandtes, synes alle at være forsvundet.

Allerede med året 1890 mærkedes imidlertid en stærkt forøget

For at få tilladelse til afholdelse af et arrangement skulle det anmeldes til politimyndighederne. Udover godkendelsen skulle der betales en forlystelsesskat, hvis størrelse bl.a. var afhængig af, om der var musik og dans, samt af om arrangementet sluttede før eller efter midnat. Haderslev Håndværkerforenings »Tanzlustbarkeit« den 6. jan. 1912 kostede 15 mark i afgift. HAM.

aktivitet. Socialistloven blev ophævet i 1890, og både forud for rigsdagvalget den 20. febr. og i marts og april var flere agitatorer sydfra i byen. Nogle skomagere, Klostermann og Flamming fra Klingbjerg, stod bag et par offentlige møder, bl.a. den 1. maj, hvor kravet om otte timers arbejdsdag blev diskuteret. Den 25. sept. blev der afholdt et socialdemokratisk møde med rigsdagsmand Molkenbuhr som taler hos gæstgiver F. Wonsmoes på Torvet. Byens borgerskab, især embedsmændene med borgmester Chemnitz i spidsen, forsøgte at forstyrre mødet.

Socialdemokraterne var imidlertid ikke så lette at standse. Resultatet af den megen aktivitet var, at der som tidligere nævnt dannedes et par fagforeninger, og at der den 18. jan. 1891 stiftedes en »Allgemeiner Arbeiterverein für Hadersleben und Umgegend«. Foreningens formål var »gensidig belæring, foredrag og diskussioner af offentlige, sociale, økonomiske, kommunale og politiske anliggender, at fremme interessen for det offentlige liv, pleje af selskabelighed ved sang, oplæsning og andre fornøjelser, såsom baller, ydelse af understøttelse til dem, der er kommet i nød, eller til medlemmer, der ved deres virksomhed for foreningen er blevet skadet«. Statutterne havde man modtaget fra Benstrup i Flensborg, der havde talt ved et møde den 6. jan., og de blev vedtaget uden ændringer.

Foreningen havde ved starten 34 medlemmer, som bortset fra to arbejdere og en skræddermester alle var faglærte svende, heraf de 13 murere og 8 skomagere. Det var formodentlig et udtryk for, at den socialdemokratiske aktivitet og påvirkning hidtil havde været stærkest inden for disse fag. Den største del af medlemmerne var født i Tyskland, dvs. der var tale om tilvandrede. Foreningen afholdt i den følgende tid nogle møder, og den deltog med en delegeret i det slesvig-holstenske socialdemokratiske delegeretmøde i Neumünster i februar, men ved midten af 1892 var foreningen opløst. Også i januar 1894 var socialdemokrater fra Haderslev til stede ved et partimøde i Itzehoe, men om der eksisterede en ny partiforening, er uvist. Først med dannelsen af »Allgemeiner Arbeiterbildungsverein für Hadersleben und Umgegend« den 16. jan. 1898 skabtes en partiforening, hvis eksistens kan følges uafbrudt helt op til i dag. Foreningen havde ved starten 57 medlemmer, og dens formål var »gensidig belæring, foredrag og diskussion af offentlige, sociale, økonomiske, kommunale og politiske anliggender, såvel som at fremme interessen for det offentlige liv og øve pleje af selskabelighed«. Formålet var altså i meget høj grad identisk med Arbeitervereins formål fra 1891.

Formand for foreningen blev skomager Wilhelm Ewert, der som en af de få havde været medlem af Arbeiterverein i 1891.

Ferdinand Zimmermann. Født 1878 i Bov, død 1969 i Haderslev. Uddannet bygningshåndværker i Flensborg, hvor han blev medlem af det tyske socialdemokrati. Zimmermann var tyskesindet, men som socialdemokrat principielt uinteresset i de nationale spørgsmål. Da han kom til Haderslev som bestyrer for Konsumforeningen på Jomfrustien, fik han hurtigt en central rolle i den lokale partiforening, hvis formand han var 1911-21. Formand for arbejdsrådet 1918-19. Byrådsmedlem 1918-34, i perioden 1922-33 som rådmænd. Fattiggårds- og plejehjemsbestyrer i Laurids Skausgade 1922-1947. Foto i HBA.

Ligesom i fagforeningerne var der her et ret stærkt gennemtræk af medlemmer. I januar 1900 havde foreningen 37 medlemmer, i de følgende seks år optoges 129 nye medlemmer, men af alle disse slettedes 66, således at foreningen ved udgangen af 1905 havde ca. 100 medlemmer. Også i Arbeiterbildungsverein var langt de fleste af medlemmerne faglærte arbejdere, især murere og tømrere, og af de 128 benævnes kun 24 som »arbejdere«.

Foreningen førte i sine første år en stille eksistens. Ewert afløstes i januar 1900 som formand af skrædder A. Ohlsen, der i november samme år erstattedes af pottemager E. Erfurt. I oktober 1902 blev murer Ernst Jacobsen formand, og i maj 1905 murer Aug. Andersen. Den 2. jan. 1906 tog man navneforandring til Socialdemokratisk Forening. I 1907 havde man besluttet at stille op til byrådsvalget, men da det viste sig, at kun seks medlemmer var optaget på valglisten, opgav man dette.

Ved rigsdagsvalget i 1893 havde socialdemokraterne kun fået 39 stemmer, men i 1898, efter at Arbeiterbildungsverein var dannet, steg dette stemmetal til 111. Foreningens grundlæggelse var således næppe uden effekt. Ved de følgende rigsdagsvalg 1902-07 svingede det socialdemokratiske stemmetal mellem 139 og 159 (tabelbilag 9). Arbejderbevægelsen manifesterede sig således ved valgene, i Socialdemokratisk Forening, i de fagforeninger og under de strejker, som er omtalt s. 218-226. Herigennem styrkedes sammenholdet og klassebevidstheden, der dog også kom til udtryk ved andre lejligheder og gennem andre organer.

1. maj-festen blev også i Haderslev den årligt tilbagevendende begivenhed, hvor arbejderbevægelsen viste sin styrke og gav udtryk for sine politiske og faglige mål. Bortset fra 1. maj-mødet i 1890 hører vi første gang om, at den 1. maj blev fejret i Haderslev i 1898, efter at Arbeiterbildungsverein og Gewerkschaftskartell (fællesorganisation) var dannet; et planlagt optog til Ulvslyst hævdes at være blevet forbudt, men om eftermiddagen og aftenen var der fest i teaterlokalet. Denne form blev hurtigt den normale for festligholdelsen af 1. maj. Der startedes med et optog om formiddagen til Ulvslyst, hvori også kvinder og børn deltog; her holdtes taler, og et gennemgående tema synes år efter år at have været kravet om otte timers arbejdsdag. Leg og sang indgik også, bl.a. medvirkede arbejdersangforeningen, og om aftenen holdtes så fest i et af byens større lokaler.

I de første år af århundredet kunne det nok være vanskeligt at samle arbejderne til disse 1. maj møder, og vi ved da heller ikke, om de blev afholdt hvert år. Det betød nemlig fravær fra arbejdet med fare for, at en anden så røg ind. Allerede i 1905 synes 1. maj dagen dog accepteret som fridag af de større arbejdsgivere, der beskæftigede organiserede arbejdere, og i 1910 kunne der

Sozialdemokratische Partei Deutschlands.

Mitgliedskarte

für

Margr. Kliever
 Beruf *Postmann* geb. am *27. Nov.* 1887
 in *Kushorn* (Geburtsort) (Streis)
 Beigetreten am *8. Febr. 1911*

Sozialdemokratischer Verein
 für den i. u. II. Schleswig-Holstein. Wahlkreis.

Der Vorstand:

Falsch.

I 1911 var der stadig fire år til, at danske kvinder fik valgret, og den almindelige holdning, også i Tyskland, var, at politik ikke var noget, som kvinder skulle blande sig i. Men i socialdemokratiet var der mange kvindelige medlemmer. Også blandt de tidligste medlemmer af socialdemokratiet i Haderslev var adskillige kvinder. Heriblandt Margr. Kliever, gift med bygningsarbejder og senere postbud Peter Kliever, der begge blev indmeldt i partiet omkring 1911. HAM.

mønstrer ca. 500 deltagere i 1. maj festen foruden kvinder og børn. Endnu i 1911 var det dog nødvendigt at stifte en fond til støtte for de arbejdere, der blev udelukket fra arbejde efter deltagelse i en 1. maj demonstration.

Også ved andre lejligheder afholdtes store socialdemokratiske fester, således holdt fællesorganisationen en sommerfest ved Ulvslyst i august måned. En sådan fest kendes i hvert fald i 1910 og 1912, hvor der var omkring 1000 deltagere, heriblandt kvinder og børn, til hvilke der uddeltes smågaver.

Ved siden heraf var der en del politiske møder, især i forbindelse med rigsdagsvalgene. Her talte ofte en af partiets store kanoner, bl.a. redaktør Adler fra Kiel eller kredsens socialdemokratiske rigsdagskandidat, skrædder Mahlke fra Flensborg. Forbindelsen med partiet i Flensborg var i det hele taget nær, og mange talere kom herfra. Disse møder holdtes 1903-04 i Højskolehjemmet, men herefter som regel i Centralherberget i Gåskærgade 20, murernes og tømrernes gamle tilholdssted, der nu også blev socialdemokraternes og fagforeningernes mødested. En nybygning opførtes her og blev indviet den 10. marts 1907. Også kvinder deltog i disse politiske møder, noget som især blev bemærket i borgerlige kredse. Her var opfattelsen nemlig, at politik ikke var noget, der vedkom kvinder.

En arbejdersangforening blev dannet allerede 11. juni 1897 og medvirkede ved flere arrangementer. Den nævnes første gang i forbindelse med et 1. maj arrangement i 1901.

I december 1906 oprettede arbejderne en brugsforening, der ved starten fik over 100 medlemmer. Til bestyrelsen valgtes tobaksspinderne Heinrich Pabst og Carl Hansen samt murersvend Jacob Hinrichsen. I 1910, da foreningen havde 206 medlemmer, blev den ophævet som selvstændig brugsforening og tilsluttet brugsforeningen i Flensborg som en filial heraf. I 1911/12 lå omsætningen i Haderslev-afdelingen på 67.773 mk. og i 1912/13 på 73.991. Som bestyrer ansattes i 1911 Ferdinand Zimmermann, der samme år blev valgt som formand for Socialdemokratisk Forening. Han blev i de følgende år den ledende skikkelse inden for arbejderbevægelsen i Haderslev.

Inden for fællesorganisationen (Gewerkschaftskartell) tog man også en række aktiviteter op. I december 1913 dannedes et »Bildungsausschuss«, som bl.a. skulle sørge for, at der blev oprettet et bibliotek. Biblioteket trådte i virksomhed i februar 1914, men på grund af krigen blev det kun af begrænset omfang og betydning. Et lysbilledforedrag i april 1914, arrangeret af Bildungsausschuss, blev besøgt af 70 børn og 88 voksne, mens et foredrag af »Genosse Michelsen« om den teoretiske del af Erfurtprogrammet var dårligt besøgt, men interessant!

1906 oprettede Haderslevs arbejdere byens første brugsforening på Jomfrustien 16. I 1910 blev den ophævet som selvstændig forretning og underlagt Consumverein für Flensburg und Umgegend. Samtidig blev Ferdinand Zimmermann (stående i døren) ansat som bestyrer. Bemærk at der er både tysk og dansk vindedstekst. Foto i HBA.

Fællesorganisationen oprettede i 1914 også et »Rechtsauskunftsstelle«, dvs. et juridisk rådgivningskontor. Leder heraf blev tobakspinder Robert Grünert, men det blev først af betydning i slutningen af krigen.

Ved første verdenskrigs udbrud var arbejderbevægelsen således blevet et fast og velorganiseret element i byens politiske liv, med partiforening, sangforening, kvindeforening, brugsforening, bibliotek og juridisk rådgivningskontor.

Der fandtes fagforeninger for tobaksarbejdere, metalarbejdere, bogtrykkere, skræddere, træarbejdere, bryggeri- og møllearbejdere, bygningsarbejdere (murere og håndlangere var gået sammen i en fagforening i 1910), tømrere og transportarbejdere, som alle var medlem af Gewerkschaftskartell (tabelbilag 10). I januar 1914 optoges endvidere bagerne og i marts 1917 handelsmedhjælperne.

Fagforeningerne havde ved krigens udbrud ca. 600 organiserede medlemmer ud af en arbejderbefolkning på ca. 2400 mandlige arbejdere. Langt fra alle disse organiserede var medlemmer af partiet, der i 1908 kun havde 114 medlemmer og ved rigsdagsvalgene i 1906 og 1907 kun kunne præstere godt 150 stemmer. Antallet af partimedlemmer steg formodentlig i de følgende år, for ved rigsdagsvalget i 1912 fik socialdemokraterne 335 stemmer (tabelbilag 9). Det var dog langt lavere end det organiserede antal arbejdere. Årsagen hertil var nok de nationale forhold. Mange dansksindede var medlem af en fagforening, men ved rigsdagsvalgene stemte de på den danske kandidat.

INDRE MISSION OG AFHOLDSBEVÆGELSEN

Under lægprædikanten Mogens Abraham Sommers virke i Haderslev 1853-56 var en betydelig religiøs vækkelse gået hen over byen. En del af dens åndelige kraft blev videreført i Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme, der stiftedes 1868, bl.a. på initiativ af pastor Jensenius Johansen, orgelbygger Jacobsen, købmand P. Matthiesen, snedkermester P. Jørgensen og hoker J. P. Jensen fra Haderslev (se bind 1 s. 440-442). Efter at pastor Johansen i 1871 var flyttet til Danmark, stod disse kredse uden direkte forbindelse med den officielle kirke. De vakte holdt imidlertid sammen, men søgte kun i ringe grad at udvide kredsen. Købmand Matthiesens søn, den senere præst og leder af diakonissestiftelsen i Flensborg, Carl Matthiesen, fortæller således, at mændene og kvinderne inden for denne vennekreds aflagde hinanden små og stille besøg, når lejlighed bød sig og iøvrigt mødtes, hvor Guds ord forkyndtes.

Orgelbygger Jacobsens søn, Peter Christian Jacobsen (født

I 1873 stiftedes i Haderslev den første afdeling af KFUM i det nuværende Danmark. Stifteren var orgelbygger Peter Christian Jacobsen, født 1843 i Avnbøl, død 1916 i Haderslev. P. C. Jacobsen var særdeles aktiv inden for Indre Mission. Formand for KFUM 1873-1916. Bestyrelsesmedlem i Nordslesvigske Asylforening 1877-1916. Han fik stor indflydelse på de principper, hvorunder børnehjemmet i Erlev blev drevet. Medstifter af Privatbanken i 1904. På billedet fra KFUM 1913 ses han siddende midt for bordet til venstre. Til højre for ham sidder pastor Magnus Mahler, diakon ved Vor Frue kirke 1907-14. Foto i HBA.

1843), havde under sin uddannelse som orgelbygger levet nogle år i London og Paris og havde her stiftet bekendtskab med de kristelige foreninger for unge mænd (KFUM). Vakt som han var, vendte han hjem brændende af iver efter at skabe noget tilsvarende i Haderslev. Allerede fra 1874 samlede han unge mænd til møde, men først i 1880erne synes grunden for alvor lagt til det, der dengang kaldtes ynglingeforeningen. Carl Matthiesen fortæller om, hvorledes han i 1881 kom med i denne kreds og om det stærke indtryk »den unge Jacobsen« som han kaldtes, gjorde, og den udstråling han havde: »Han var over for alle venligheden selv, besad en guddommelig humor og kunne fortælle mange interessante ting fra sit liv i udlandet. Det var første gang, jeg hørte en lægmand bede i fri og ubunden form foran og med andre, og hans bønns jævne ægthed kunne ikke undgå at gøre indtryk«.

Ynglingeforeningen havde i 1883 36 medlemmer, den var i 1886 ved at uddø, men efter at den i 1887 var flyttet til det nyåbnede svendeherberg i Slotsgade, steg medlemstallet støt. En pigeforening blev også oprettet. De to foreninger var identiske med det, der i dag kendes som KFUM og K.

I 1880erne synes jordbunden i det hele taget at være gødet tilstrækkeligt til, at et mere intenst kristenliv for alvor kunne slå rødder. Forskellige sekter søgte fra 1880ernes begyndelse at vinde tilhængere, således nævnes allerede i 1881 metodisterne og i 1883 de såkaldte bornholmere, der en overgang truede med at

sprænge KFUM. Men det blev Indre Mission, der i de følgende år vandt størst tilslutning. Det kristne kærlighedsarbejde, som var en af grundpillerne for Indre Mission, var allerede igang inden for flere områder. Understøttelsesforeningens arbejde bl.a. for at skaffe et alderdomshjem, og asylsagen, der i flere år havde haft tilhængere i Haderslev, kan således henregnes hertil. Diakonisser fra diakonissestiftelsen i Altona, oprettet i 1867, og fra stiftelsen i Flensborg, oprettet 1874, fik deres virke på Christina Friederica stiftelsen og indenfor Frauenvereins menighedspleje, der startede i 1877, ligesom det var diakonisser, der ledede Warteschule i Præstegade. Også arbejdet for oprettelsen af et svendeherberg må tages som et udtryk for det indre missionsarbejde, som udfoldedes af forskellige kredse.

I 1886 stiftedes så Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig, der i lighed med Indre Mission i Danmark ønskede en kirkelig vækkelse af folket ud fra et forkyndende samarbejde mellem præster og lægmænd. Selvom den officielle kirke var imod lægmandsforkyndelsen, fik Indre Mission snart mange tilhængere blandt landsdelens præster, bl.a. pastor H. Tonnesen i Hoptrup, der var foreningens sekretær og stærkeste drivkraft.

Snart ansattes en række missionærer, og i Haderslev boede fra begyndelsen af 1890'erne Johs. Lund og Jørgen Friis, der i 1900 overtog en farvehandel i Storegade, som han drev ved siden af sin missionærgerning. En indre missions-boghandel oprettedes, et kristeligt soldaterhjem indviedes juni 1904 i Gammelting 3, og i 1900 åbnede Missionshotellet på Jomfrustien, det første af sin art i Nordslesvig. Det gav menigheden det forsamlingslokale, man så hårdt havde brug for og samtidig et hotel, hvor alkoholiske drikke var bandlyst.

Til Indre Missions venner i Haderslev hørte bl.a. malermester Hans Magnussen, mejeriejer C. M. Nissen, købmand H. Jørgensen og farver M. Schaumann. Sammen med orgelbygger P. C. Jacobsen, missionær J. Lund og 23 tilhængere af Indre Mission fra oplandet stiftede de i 1904 Privatbanken i Haderslev. I dens vedtægter bestemtes det, at en del af overskuddet skulle gå til Indre Mission. Hans Magnussen og Johs. Lund stod også bag Mariahiem i Damgade, der med sine små og billige lejligheder også stod som udtryk for det bibelord »med al din flid skal du tjene Herren«, som var ledetråden for den kreds af velstående borgere, der havde tilsluttet sig Indre Mission.

Mens det i 1880'erne kunne hævdes, at der fandtes mere interesse for Indre Mission i byen end på landet, måtte Carl Matthiesen i Indre Missions lille jubilæumsskrift fra 1911 erkende, at »købstæderne var ikke vore bedste arbejdspladser«. Lidt liv kom der jo nok her, men der var som oftest noget splidagtigt og noget

De mange foreninger og organisationer med tilknytning til Indre Mission i Haderslev savnede efterhånden meget stærkt et samlingssted. Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig valgte derfor at opføre Missionshotellet, Jomfrustien 22, i 1899 med N. Jürgensen som bygmester. Hotellet lå centralt placeret overfor amtsbanegården, der opførtes samtidigt. Bygningen, der havde staldplads til 24 heste, kom mod vest til at indeholde en forsamlingsal, og allerede i 1900 blev der bygget til i husets østlige ende. Alkohol var naturligvis bandlyst. Mod vest indrettedes en indremissionsk boghandel (vinduet længst til højre), der leverede til indre missionske kredse i hele Nordslesvig. Under Verdenskrigen kom Missionshotellet til at spille en central rolle i bespisning af byens mange nødlidende. Foto i privateje.

ustadigt over det. Ved et missionsmøde i restaurant Concordias store sal i dec. 1909 gik tankerne da også til »alle de mange, der ellers stadig kommer sådan et sted, men som er forsvundne, når det er Guds ord som skal lyde«, og malermester Hans Magnusen kunne i Modersmaalet udtrykke sin fordømmelse af den hedenske ånd, som han mente herskede ved det store ungdomstævne arrangeret af den danske ungdomsforening på Højskolehjemmet i februar 1912. Et ungdomsarbejde uden kristen ånd, hvor dansk det så end var, var kun af det onde, et synspunkt som naturligvis måtte sætte en vældig avisdebat igang.

Alligevel var Haderslev med Missionshotellet, med sine mange store lokaler og sine gode trafikforbindelser til hele amtet et af de steder, hvor Indre Missions venner ofte mødtes. Her holdtes missionsuger og store stævner, f. eks. på Bøghoved i 1899 og i 1902, da lensgreve Holstein-Holsteinsborg fra Danmark kunne samle henved 1000 mennesker fra by og land til møde i Teatret om eftermiddagen og ca. 400 til møde på Missionshotellet om aftenen.

Ungdomsarbejdet blev ligesom hos den danske bevægelse tillagt stor betydning. KFUM og K vandt især fra 1907 sådan udbredelse, at man i 1908 ved et møde på Missionshotellet kunne stifte Fællesforbundet af kristelige Ungdomsforeninger i Nordslesvig. I bestyrelsen sad bl.a. senere farvehandler Anton Hansen, og skomagermester Børsen Hansen ansattes som ungdomsarbejder, mens J. M. Kylling, der var født i Vonsbæk, blev hentet hertil fra Danmark og blev lønnet sekretær med bopæl i Haderslev. Store ungdomstævner blev afholdt Kristi Himmelfartsdag, det største nok i 1911, da deltagerantallet var så stort, at sidste del af mødet måtte henlægges til Vor Frue kirke, hvor

pastor Tonnesen talte. De unge forsøgte på bedste vis at udbrede Guds ord. Således forsøgte de ved et stort krammarked at få tag i de unge markedsgæster. »En sal i Goodtemplarlogen blev lejet, og der blev holdt småtaler af forskellige. Forsøget fristede ikke just til gentagelse. Mere held havde en flok unge venner, der posterede sig rundt på byens mest befærdede strøg med traktater... De havde kunnet uddele 4-5000 traktater og næsten alle havde taget vel imod dem«.

Indre Mission havde længe holdt sig uden for den nationale strid. Den hævdede, at den nationale kamp hørte den verdslige verden til og derfor var Guds børn uvedkommende. Fra dansk-national side beklagedes dette stærkt, idet mange gode kræfter gik tabt for danskheden ved den indre missionske vækkelse. I længden var den nationale neutralitet imidlertid uholdbar, og der var da også kræfter inden for Indre Mission, som ønskede en klarere national stillingtagen. Det gjorde sig især gældende inden for ungdomsbevægelsen, hvor J. M. Kylling arbejdede for et brud med »den tysk-kirkelige spændetrøje«. Brydningerne førte i 1912 til en splittelse inden for Indre Mission. Tolv præster, deriblandt Carl Matthiesen, dannede en særlig organisation, »Det gamle budskabs Indre Mission«, der fik følgeskab af en tredjedel af ungdomsforeningerne, mens Kylling og hans meningsfæller sluttede op om pastor Tonnesen.

Den 7. april 1913 stiftedes Kirkeligt Lægforbund af en række af Indre Missions venner. I bestyrelsen kom til at sidde bl.a. sekretær Kylling og fru Marie Magnussen, Hans Magnussens hustru. Her tonedes rent flag over for den tyske landskirke, hvortil man kun kunne have mistillid på grund af den stærkt tiltagende fortyskning af gudstjenesten rundt omkring i sognene. Derfor ville lægforbundet »tilskynde vore medlemmer til overalt at træde i skranken for vor historiske og evangeliske ret til at leve vort kristenliv i vore fædres kirke og i samme ånd og sprog, som de«. Krigen hindrede imidlertid et sådant arbejde.

Til de folkelige og religiøse bevægelser fra denne tid hørte også afholdsbevægelsen. Drikkeriet var i forrige århundrede af stort omfang. Brændevinen var billig, og der fandtes især siden 1860'erne mange beværtninger i Haderslev, men ved myndighedernes indskriden var deres antal dog betydeligt reduceret omkring 1880. Markederne og især de tre store årsmarkeder samt skiftedag den 1. maj og 1. nov. var ofte anledning til helt store drukture for mangan ung mand, og de sociale forhold i byerne bevirkede, at mange arbejdere og arbejderkoner søgte glemsel gennem flasken.

Afholdslojerne i Haderslev havde i begyndelsen mødelokaler rundt omkring i byen; Pioneren synes således at være startet i

I 1883 stiftedes den første afholdsloge i Haderslev, Pioneren. Snart kom der flere loger til. I 1913 fejrede de da 14 afholdsloger 30-årsdagen for stiftelsen af Pioneren med et kolossalt optog i byens gader, og der sluttedes af med en fest på idrætspladsen bag Louiseskolen, den høje bygning midt i billedet. Nede ved Laurids Skaugsgade ses Auguste Victoria Schule. Foto i HAM.

Slagtergade. I 1889 indrettedes som nævnt en logesal i Paul Christiansens ejendom Apotekergade 13. Større møder og især agitationsmøderne afholdtes imidlertid i byens større lokaler, bl.a. i Teatret. I 1900 opførtes en bygning i Nørregade (nr. 36A), der indrettedes til logeformål.

Good-Templarlogerne omfattede både mænd og kvinder. Sproget var dansk, men der oprettedes i 1898 en tysksproget loge med 19 medlemmer, og der skete efterhånden også en opsplitning af logerne på de forskellige retninger, som udviklede sig inden for Good-Templarordenen, således at byen ved 30-års festen i 1913 for den første loges oprettelse havde ialt 14 loger,

heraf en børne- og ungdomsloge, med tilsammen 6-700 medlemmer.

Også fra officielt hold søgte man at tage kampen op imod alkoholismen, men i lokalforeningen af »Schleswig-Holsteinscher Provinzialverein zur Bekämpfung des Missbrauchs geistiger Getränke«, synes embedsmændenes stærke dominans imidlertid at have hæmmet den videre vækst. Bedre gik det tilsyneladende for de afholdsforeninger uden for Good-Templarordenen, der oprettedes kort efter århundredskiftet. I 1902 stiftedes således »Enthaltsamkeitsverein« og i 1905 afholdsforeningen Constantia. Haderslev Afholdsforening med købmand H. P. Aarøe som formand blev i 1908 slået sammen med Afholdssamfundet og var en afdeling af Nordslesvigs Afholdsforening. En afdeling af Blå Kors oprettedes i 1911.

Afholdsforeningerne var først og fremmest skabt for, at medlemmerne indbyrdes kunne støtte hinanden i bestræbelserne på at holde sig fra alkoholiske drikke, og her var der nogen forskel på, hvor langt man ville gå, f. eks. blev der stort røre blandt Good-Templarne i 1900, da den tyske storloge vedtog et forbud imod også at drikke hvidtøl. En anden vigtig side var agitationen, og her virkede man dels mand til mand ved store fester med optog, taler osv., f. eks. i 1907, da Goodtemplarne gik i optog til Bøghoved, eller ved 30-års jubilæet i 1913. Et punkt, hvor man især satte ind, var imod de mange småbanebeværetninger. Flere gange var der debat herom, og i januar 1911 afholdtes et stort protestmøde i Concordia med vedtagelse af en resolution til kredsdagen. Det var imidlertid vanskeligt at stille noget op imod bryggeriejer Fuglsangs monopol. Hans støtte til tyskheden var for vigtig til, at landråden kunne tænke på at følge afholdsfolkerne.

Skønt Indre Mission næppe markerede sig så stærkt i Haderslev by som afholdsbevægelsen, er der næppe tvivl om, at begge organisationer stod stærkt i den nordligste del af Nordslesvig. Forklaringen herpå var, at de to bevægelser havde deres udspring nord for Kongeåen og altså var vandret sydover. Det var folkelige bevægelser, groet op nedefra, og derfor stod de også langt stærkere end de tilsvarende tyske organisationer, der i højere grad var styret ovenfra og domineret af verdslige og gejstlige embedsmænd.

Vor Frue kirke (o.tv.) gennemgik i årene 1878-98 adskillige hårdhændede restaureringer. Bl.a. blev hele koret understøbt, næsten alle gæmser ændredes og alle gavle forsynedes med kamtakker. Et nyt sakristi opførtes på nordsiden og indvendig fik kirken en meget broget bemaling efter skitser af maleren August Oetken. Påmalede røde munkesten, samt billeder af engle, evangelister, kristne symboler og blomster prydede kirken til næste restaurering 1941-51. I 1922 blev Vor Frue domkirke i det nyoprettede Haderslev stift. Foto fra 1905 i HBA.

Skt. Severin kirke i Gl. Haderslev (o.th.) var også udsat for større ændringer, idet det gamle gotiske tårn på billedet i 1912 forhøjedes kraftigt. I 1878 opførtes sakristiet på korets nordside, og i 1926 apsiden mod øst. Fra 1893-1926 var pastor Hans Schlaikier Prahll (1845-1930) præst ved kirken, hvor han også til 1920 ledede Det Nordslesvigske Præsteseminar. Han var desuden formand for Nordslesvisk Asylforening 1905-22. I baggrunden Blochers mølle, opført 1842, nedbrændt 1899. Foto i HBA.

Frimenighedskirken (n.tv.) blev opført 1897 af Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn, stiftet 1894. Frimenigheden fik straks egen præst, Rasmus Thomsen (1849-1905), der i 1905 afløstes af Thade Petersen (1866-1949). Ved kirkens indvielse oktober 1897 forbad øvrigheden afholdelse af møder i kirken, der først blev genåbnet i september 1900 efter en langvarig proces. Bag kirken ses gavlen af præsteboligen. Frimenigheden nedlagdes 1972, og kirken ejes nu af Den Apostolske Kirke. I 1904 indviedes også en evangelisk-luthersk frikirke i Buegade. Foto i HBA.

Den katolske kirke (n.th.), indviet til Sankt Maria, opførtes i 1908 på hjørnet af Mariegade og Mellemgade. Baggrunden var de mange katolske soldater og polske indvandrere, der havde taget fast ophold i byen. Præst 1907-19 var pastor J. Helmann. Fotografiet af kirke og præstebolig er taget ca. 1910 fra Teatret henover gartner Anton Paulsens haver. 1920-92 drev den katolske nonneorden Skt. Hedvigsstre-ne kloster og børnehjem i Aastrupvej 65. Foto i HAM.

Valg og nationale modsætninger

RIGSDAGSVALG OG LANDDAGSVALG

Ved rigsdagsvalget i 1886 havde det danske stemmetal i Haderslev nået bunden med 309 stemmer (med forstæderne 389), og i 1887 toppede det tyske stemmetal før århundredskiftet med 783 stemmer (med forstæderne 881), dvs. mere end dobbelt så mange som de danske stemmer (se figur s. 146 og tabelbilag 9).

I løbet af de følgende 11-12 år forøgedes det danske stemmetal med ca. 200, mens tyskernes reduceredes til 684 ved valget i 1898 (med forstæderne 804). Det var således ikke underligt, at der fra dansk side blev givet udtryk for stor tilfredshed med resultatet ved dette valg. Rigsdagsvalget 1898 var også det valg, hvor socialdemokraterne for første gang markerede sig med mere end 100 stemmer. Fra dansk side tilskrev man dette det store antal arbejdere, der var beskæftiget med at bygge småbanerne. »Tilvæksten på denne side er derfor aldeles uden betydning. Når banebygningen ophører, vil disse stemmer også forsvinde«. Denne formodning kom imidlertid ikke til at holde stik, for socialdemokratiets stemmetal steg støt ved de følgende valg.

Valget i marts 1902 var ekstraordinært, fordi kredsens rigsdagsmand siden 1886, flensborgeren Gustav Johannsen, var død i 1901, hvorfor der skulle afholdes suppleringsvalg. Ved dette valg opstillede tyskerne den bekendte Skærbæk-præst pastor Chr. Jacobsen, der den 29. jan. 1902 ved et valgmode i Borgerforeningen præsenterede sig som »indfødt haderslever, som indfødt tysksindet«, »en hjemmetysker«, og iøvrigt gjorde sig til forsvarer for det danske sprog. Borgmester Köster, borgerrepræsentationens formand Jens Johannsen og Den tyske Forenings formand dr. Macke anbefalede i et valgopråb vælgerne at stemme på Jacobsen, og der blev også på forskellig vis øvet direkte valgtryk. Således modtog flere alders- og invaliderentenydere fra kommuneforstander J. Christiansen i Gl. Haderslev et brev med en stemmeseddel, som han håbede de ville aflevere i valgurnen: »Da De får en rente, så kan det vel antages af Dem, at De også vil stemme med os«.

Til de danske valgmoder var der imidlertid stort fremmøde, og

Centralherberget, Gåskærgade 20, også kendt under navnene Svendeljemmet, Folkets Hus og Murerkroen, havde allerede i årtier været mange svendelavs faste mødested, da det blev den socialdemokratiske højborg i Haderslev. I modsætning til det langt yngre kristne svendeherberg i Slotsgade 21 var Centralherberget et normalt gæstgiveri med udskænkning af alkoholiske drikke. Fast mødested på herberget havde desuden en lang række fagforeninger, adskillige foreninger for vandrende svende fra forskellige håndværk og foreninger med et mere selskabeligt tilsnit, som f. eks Arbejder-sangforeningen, stiftet 1906. J. Harebyes samling.

især blev kredsens nye rigsdagskandidat, redaktør Jens Jessen, protestpolitikens stærke talsmand, hilst med begejstring. Den største fare for danskheden fandt man i den socialdemokratiske agitation. På et vælgermøde i Centralherberget i Gåskærgade havde redaktør Adler fra Kiel erklæret, at socialdemokraterne var fuldt enige med det danske parti og dets program. »Vi havde ret til at kræve opfyldelsen af paragraf 5, til at hævde folkenes selvbestemmelsesret, til at værne om vort sprog, nationalitet og vore rettigheder. Vi danske nordslesvigere vil få alt dette, dersom socialdemokratiet kom til roret i Tyskland«. Socialdemokratiets hovedformål var imidlertid kampen imod kapitalismen, og derfor kunne arbejderne ikke stemme på danskernes kandidat. Modersmaalet advarede imod at bukke under for denne propaganda, da en tysksindet mand, hvad enten han nu var socialdemokrat eller ej, ikke kunne varetage dansksindede arbejderes nationale interesser.

Ved valget ventede man fra dansk side en vis tilbagegang i stemmetallet som følge af den hårde politik, der i de sidste 2-3 år var ført imod de dansksindede nordslesvigere, ligesom man var klar over, at en del dansksindede vælgere var forsvundet fra valglisten som følge af optantmageri og udvisninger. Tilbagegangen blev dog begrænset (se figur s. 146 og tabelbilag 9). I Haderslev med forstæder gik det danske stemmetal tilbage med 2 til 580 (i Haderslev købstad alene var tilbagegangen dog 35 til 462), mens tyskerne kunne notere en betydelig fremgang fra 684 til 811 (med forstæder fra 804 til 1017).

Efter valget blev der fra dansk side foretaget en opgørelse over, hvorfra tyskerne hentede deres stemmer. Det skønnedes, at der i

Haderslev var 260 embedsmænd og 200 tilvandrede sydfra, mens de indfødte bosiddende, dvs. hjemmetyskerne, kun udgjorde 289. Resten af dem, der havde stemt tysk, dvs. ca. 62 personer, var folk, der på grund af et afhængighedsforhold enten som tyende eller som arbejdere hos en tysksindet arbejdsgiver følte sig tvunget til at stemme tysk.

Allerede i 1903 var der igen rigsdagsvalg, hvor Jessen blev genvalgt. Tyskernes stemmetal holdt sig i Haderslev lidt over de 1000, og det samme var tilfældet, da vælgerne igen måtte til valg i 1906 efter Jens Jessens pludselige død. Jessens død fik modsætningerne blandt de dansksindede nordslesvigere til at bryde frem i lys lue, ikke så meget ved valget i oktober 1906 som ved valget i januar 1907, efter at rigsdagen var blevet opløst. Ved begge valg var H. P. Hanssen kredsens rigsdagskandidat, og ved begge valg sluttede man i Haderslev stærkt op om ham. Kun enkelte kritiske røster rejste sig imod ham. Redaktør M. C. Matthiesen og konsul Amorsen advarede imod kritikløst at følge hans linje, men da H. P. Hanssen i sommeren 1907 blev udsat for stærk kritik af redaktør A. Svensson, Dybbøl-Posten, blev der på et møde på Højskolehjemmet vedtaget en resolution af følgende indhold: »Cirka 400 danske vælgere, forsamlede i Haderslev d. 15. sept., misbilliger på det skarpeste red. Svenssons færd og mistænkeliggørelse over for vor rigsdagsmand og hans arbejde«.

Tilsyneladende havde flertallet af det dansksindede borgerskab således ingen vanskeligheder ved at acceptere H. P. Hanssen og den forhandlingslinje han stod for, selvom byen i årtier havde været protestpolitikens faste bastion. Men jordbunden var også gødet godt for den ændrede holdning. Nye folk var kommet til inden for Kommunalforeningen, hvor formanden siden 1904, J. H. Schmidt, flere gange trådte i brechen for H. P. Hanssen og forklarede og forsvarede hans politik. Også Julius Nielsen, der i 1903 var blevet landdagsmand, stod helt på linje med H. P. Hanssen, og Nic. Svendsen havde siden sin tiltræden som redaktør af Modersmaalet gjort sit til at forklare nødvendigheden af forhandlingspolitikken. Disse tre mænd nød betydelig anseelse i byen, deres berøringsflader var meget brede, og deres ord havde vægt. Ved valget i januar 1907 fik H. P. Hanssen 665 stemmer i Haderslev med forstæder, mens tyskernes kandidat, Den tyske Forenings formand dr. Hahn, fik 1140 stemmer. I forhold til i 1902 var tyskernes stemmetal steget med 123 stemmer, men heraf skyldtes de 111 stemmer væksten i tyske stemmer i forstæderne, hvor dr. Hahn i 1907 fik 317 stemmer og H. P. Hanssen 164. Endnu omkring 1890 var der blevet afgivet nogenlunde lige mange tyske og danske stemmer i Gl. Haderslev, Sdr. Otting og Ladegård I, men forstædernes vækst var nu for alvor begyndt at

Grosserer Julius Nielsen, født 1848 i Ribe, død 1920 i Haderslev, på trappen til Damager, Ribe Landevej 28, sammen med hustruen Marie Nielsen (1847-1924). Julius Nielsens hjem kom til at stå som en danskhedens bastion. Her kom jævnligt H. P. Hanssen som gæst. Julius Nielsen var landdagsmand fra 1903-08. Formand for Haderslev Bank 1889-1920. En datter blev gift med lektor H. V. Clausen, en anden med bygmester Paul Christiansen. Foto i HBA.

præge valgtallene, og det først og fremmest i tysk favør på grund af de mange embedsmænd og funktionærer, der boede her.

Tyskernes andel af de afgivne stemmer gik fra 1902 til 1907 tilbage fra 57,5 % til 55,9 %, mens danskernes andel faldt med 0,2 % til 32,6 %. Socialdemokratiets stemmetal passerede i 1903 de 200 og nåede i 1907 op på 234. Deres andel af stemmerne steg fra 9,7 % i 1902 til 11,5 % i 1907.

Der forløb nu fem år, før der igen var rigsdagsvalg. Spændingen var stor i Haderslev før valget den 13. jan. 1912, bl.a. fordi det var vanskeligt at beregne, hvilke følger indlemmelsen af forstæderne ville få. Forud for valget forsøgte Kommunalforeningens formand tandlæge Jonathan Smith sig med et forsigtigt skøn. Han regnede med, at der ville falde 670 stemmer på H. P. Hanssen, 1210 stemmer på de tyske kandidater, Dr. Hahn og den nye Fredsforenings kandidat, pastor Schmidt, Vodder, og 240 stemmer til socialdemokratiet.

Resultatet blev noget anderledes, men bestemt ikke til ugunst for de dansksindede. H. P. Hanssen fik 777 stemmer (34,5 %), de tyske kandidater 1141 (50,6 %) og socialdemokraterne 335 (14,9 %). I forhold til valget 1907 var der tale om næsten uændret tysk stemmetal og betydelig socialdemokratisk og dansk fremgang (se figur s. 146 og tabelbilag 9). Glæden og tilfredsheden i både den danske lejr og hos socialdemokraterne var derfor stor, mens tyskerne erkendte, at de havde lidt et stort nederlag. På selve valgaftenen besluttede man på et møde i Borgerforeningen bl.a. på forslag af en regeringsassessor på landrådskontoret og bryggeriejer Chr. Fuglsang at sende en henvendelse til regeringspræsident Ukert og den tyske rigskansler. Heri skildredes tyskhedens nød i Nordslesvig, og der blev derfor rettet en anmodning om at gribe ind. Det var vanskeligt for offentligheden at få klart rede på, hvad der stod i de to henvendelser, men så meget fremgik dog, at de ledende tyskere stadig fastholdt nødvendigheden af en hård politik over for de dansksindede.

Ved siden af rigsdagsvalgene stod valgene til den preussiske landdag som de begivenheder, hvor tropperne blev mønstret. Landdagsvalgene var imidlertid indirekte, idet der valgtes valgmænd, som så igen valgte de deputerede til landdagen. Endvidere gjaldt den økonomisk diskriminerende treklassevalgret. Hvert valgdistrikt omfattede et område med mindst 750 og højst 1749 indbyggere, der for hver 250 indbyggere skulle vælge én valgmand. Vælgerne i valgdistriktet deltes efter deres skat i tre klasser, idet det samlede skattebeløb i hele distriktet deltes i tre lige store dele, således at første klasse kom til at omfatte ganske få rige vælgere, anden klasse flere jævnt velstående og tredje klasse hele den store rest af mindrebemidlede vælgere. Hver klasse valgte en

eller to valgmænd, første og tredje klasse altid lige mange. Mulighederne for at forandre et valgdistrikts grænser var store, og omlægninger blev da også meget ofte foretaget, når der derved kunne skabes mulighed for at opnå tysk flertal i en klasse. Endvidere var valget offentligt.

I 1898 besluttede de dansksindede for første gang siden 1876 at deltage i valgmandsudvalget i alle byens seks distrikter og i alle tre klasser. Resultatet blev, at der valgtes 5 danske og 28 tyske valgmænd. Det var ikke opmuntrende, og Kommunalforeningen besluttede derfor i 1903 helt at undlade deltagelse. Ved dette valg valgtes grosserer Julius Nielsen, Damager som landdagsmand af det store flertal af dansksindede valgmænd i kredsens landdistrikter, og han beklædte denne post indtil 1908. Da besluttede man igen at deltage, og der valgtes fire danske valgmænd i købstaden og tre i Gl. Haderslev, der indgik i valgdistrikt med Erlev og Fredsted.

Forud for landdagsvalget 1913 diskuterede man igen, om man skulle deltage. Rigsdagsvalget 1912 havde vist, at danskheden var inde i en god udvikling. Forstædernes indlemmelse havde imidlertid medført, at det tyske valgmandstal ville stige, ligesom valggeometri var blevet udnyttet efter alle kunstens regler, idet enkelte huse i flere gader var lagt fra et distrikt til et andet for at sikre tysk flertal. På et møde i Kommunalforeningen den 13. maj 1913 besluttedes det næsten enstemmigt at deltage i alle distrikter og i alle klasser. Forud herfor havde foreningens formand, redaktør Anders Lebeck, og landdagsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsager haft en samtale om et eventuelt samarbejde med socialdemokraterne. De havde personligt henvendt sig til en af socialdemokratiets førere, Fritz Klein, og forhandlingerne havde ført til en aftale om, at socialdemokraterne i de tilfælde, hvor en valgmand ikke fik absolut flertal og der derfor skulle være omvalg, skulle stemme på den danske valgmand.

Det var første gang, socialdemokraterne deltog i et valgmandsvalg, og det betød, at socialdemokratiske stemmer sikrede valget af 2-3 af de danske valgmænd, der blev valgt i Haderslev by. Både fra dansk og socialdemokratisk side udtryktes der stor tilfredshed med samarbejdet, der var medvirkende til, at de dansksindede og socialdemokratiet også indgik i et snævert samarbejde ved byrådsvalget i november 1913.

BYRÅDSVALG OG BYRÅDSPOLITIK

Ved indførelsen af den preussiske »Städteordnung« i 1869 var der som tidligere nævnt indført en ret høj skattecensus for erhvervelse af borgerret og dermed for optagelse på borgerlisten med

Danke Velgere!

Rigsdagen er opfyldt. Et indtækt til Høflighed, hvortil Geng og alle Rets-
 Erndt
 Der gælder for os om at fremme den Rets, som kan føle som Gælder, herud
 over i alle, uovervindelig og naturlige Retsigheder og betragte mere national og et-
 nemme. Derved: Det gælder for os om at vælge Retsmænd, der vil bære den
 tydelige Rets til at gøre det som det bedste. Gennem det som ledende Rets-
 gætte og ledende og ledende, fordi vi er, her og der og vil bære det som Gælder.

Danke Velgere!

Vi er selvsagt for, at vi vil bære den Rets, som kan føle som Gælder, herud
 over i alle, uovervindelig og naturlige Retsigheder og betragte mere national og et-
 nemme. Derved: Det gælder for os om at vælge Retsmænd, der vil bære den
 tydelige Rets til at gøre det som det bedste. Gennem det som ledende Rets-
 gætte og ledende og ledende, fordi vi er, her og der og vil bære det som Gælder.

Redaktør H. P. Hanssen, Møbenhavn.

Vi bærer for, at den som kan føle som Gælder, herud over i alle, uovervindelig
 og naturlige Retsigheder og betragte mere national og et-nemme. Derved: Det
 gælder for os om at vælge Retsmænd, der vil bære den tydelige Rets til at gøre
 det som det bedste. Gennem det som ledende Retsgætte og ledende og ledende,
 fordi vi er, her og der og vil bære det som Gælder.

Danke Velgere!

I det som kan føle som Gælder, herud over i alle, uovervindelig og naturlige
 Retsigheder og betragte mere national og et-nemme. Derved: Det gælder for os
 om at vælge Retsmænd, der vil bære den tydelige Rets til at gøre det som det
 bedste. Gennem det som ledende Retsgætte og ledende og ledende, fordi vi er,
 her og der og vil bære det som Gælder.

Gardejer Peter Grau i Bl
 og i alle Retsgætte og ledende og ledende, fordi vi er, her og der og vil bære det
 som Gælder.

P. Jesen, Sønderborg.
 indgår i alle Retsgætte og ledende og ledende, fordi vi er, her og der og vil bære
 det som Gælder.

Danke Velgere!

Et af de bedste i alle Retsgætte og ledende og ledende, fordi vi er, her og der og
 vil bære det som Gælder.

Valgerforeningen for Nordlesvig.

Bestyrelsen:
 H. Nielsen. H. Nielsen.
 Tilføjelsesbestyrelsen:
 H. Nielsen. H. Nielsen.
 H. Nielsen. H. Nielsen. H. Nielsen. H. Nielsen.
 H. Nielsen. H. Nielsen. H. Nielsen. H. Nielsen.
 H. Nielsen. H. Nielsen. H. Nielsen. H. Nielsen.
 H. Nielsen. H. Nielsen. H. Nielsen. H. Nielsen.

I den dansk-nationale kamp havde der hersket splid mellem en fløj, der ville protest og konfrontation og en fløj, der indså nytten af dialog og moderation. H. P. Hanssen repræsenterede de sidstnævnte, og efterhånden fik han mere og mere magt. Ved rigsdagsvalget stod han som den, der kunne opnå det efter omstændighederne bedste politiske resultat. Vore dages pågående valgagitation kendte man ikke, så opråbet fra Modersmaalet 2.1.1907 var den tids valgplakat.

ret til at deltage i valg af repræsentanter til byrådet. Antallet af borgere med borgerret lå ved århundredskiftet på 700-800, mens antallet af rigsdagsvælgere, dvs. alle mænd over 25 år med tysk statsborgerskab, lå på 1600-1700.

Borgerrepræsentanterne valgtes for seks år. Hvert år valgtes tre medlemmer, således at borgerrepræsentationen hele tiden bestod af 18 medlemmer. Genvalg kunne finde sted og var meget almindeligt. Hvis et medlem døde eller flyttede fra byen, afholdtes der suppleringsvalg, således at der sommetider var flere valg på et år.

Valgene holdtes siden 1880'erne i Borgerforeningens store sal. Under valget, der som regel foregik et par timer om eftermiddagen, sås i lokalet borgmesteren og nogle kommunale embedsmænd, der personligt kontrollerede, at de fremmødte vælgere stod på borgerlisten. Ved selve valgbordet sad valgbestyrelsen, der som regel bestod af et par rådmænd og et par borgerrepræsentanter. I lokalet var endvidere posteret et par politibetjente for at sikre ro og orden.

Vælgerne trådte hen foran valgbordet, hvor de meddelte, hvilke kandidater de stemte på, og kandidaternes navne blev så indskrevet ud for vælgerens navn. Valghandlingen var altså offentlig, og med opbudet af embedsmænd, rådmænd, betjente osv. forstod man nok, hvor vanskeligt det kunne være for tyskerne at stemme på andre kandidater end de »officielle«.

Det var nu heller ikke særligt aktuelt, for århundredet ud opstilledes der ikke andre kandidater end dem, som tyskerne på et opstillingsmøde hos Borgerforeningen under borgmesterens ledelse var blevet enige om. Valgdeltagelsen lå derfor også kun på 30-35 % af de stemmeberettigede. De dansksindede vælgere havde siden 1869 boycottet alle valg af borgerrepræsentanter. Denne boycott var en naturlig følge af den protestpolitik, som de ledende blandt de dansksindede fulgte, og der blev før århundredskiftet ikke på noget tidspunkt sat spørgsmålstegn herved.

Byrådets arbejde foregik derfor upåagtet af offentligheden. Dannevirke og Modersmaalet bragte som regel korte referater af beslutningerne, men kommentarer endsige debat var der intet af.

Efter 1900 sporedes imidlertid en øget interesse for byrådets arbejde. Det hang formodentlig sammen med de vigtige beslutninger, som byrådet traf om store investeringer i bygning af el- og vandværk, udvidelse af gasværket og havnen. Fjordens uddybning, havneudvidelsen og småbanernes anlæg og linjeføring havde medført en ganske betydelig debat, der også kom til udtryk i aviserne, men det var først med Nicolai Svendsens overtagelse af redaktørposten på Modersmaalet, at der for alvor kom en debat om selve byrådet og dets arbejde. Kort efter sin tiltræden den 1. april 1904 bragte Nic. Svendsen et spaltelangt referat af et byråds-

Dr. jur. Gustav Adolph Carl Schindelhauer. Født 1862 i Wittstock, død 1926 i Haderslev. Borgmester og politimester i Haderslev 1902-20. Schindelhauer opfattedes næppe som en stærk politiker, men støttedes dog ved borgmestervalget i 1912 også af dansksindede, idet alternativet dr. Geier var langt værre. Foto i HBA.

møde. Det var holdt i en meget nøgtern og lidenskabsløs tone, men vakte efter Svendsens eget udsagn alligevel stor morskab ude i byen. I 1942, da Svendsen så tilbage på disse år, skrev han om byrådet bl.a., at »det udmærkede sig ikke ved vidsyn eller idérigdom. Borgmester, dr. Schindelhauer var velmenende, men evneløs og upraktisk. Den myndige, men i snæversyn og egen-sind stivnede Jens Johannsen (borgerrepræsentationens formand) ønskede at beherske alle forhandlinger, og ønskerne gik nærmest i retning af stilstand. Gamle F. C. Wäger gik i barndom. Han var op imod de halvfems og kunne ikke tale ordentligt tysk. De yngre medlemmer som D. Tams, Jürgen Jürgensen, Fr. Roll og dr. P. Meyer havde sund sans, praktisk erfaring og ansås for dygtige kommunalmænd og ansete borgere, hvem vi let kom på talfod med; men deres indflydelse var efter omstændighederne begrænset«. Dette skyldtes, at byens politiske liv i stigende grad beherskedes af embedsmændene, og der harceleredes i Modersmaalet mere og mere over embedsmandskliquen og embedsmandsvældet.

Især var man utilfreds med den voksende indflydelse, som Den tyske Forening fik i byrådet ved, at dens medlemmer brugtes som stemmekvæg ved alle valg af borgerrepræsentanter. Gang på gang stilles i Modersmaalet spørgsmålet: »Hvor længe skal det vare, før borgerne frigør sig fra uniformens og Den tyske Forenings ledebånd og får øjnene opladte for betydningen af en sund kommunalpolitik«. Stemningen for at deltage i byrådsvalgene blev derfor stærkere og kom især til udtryk inden for Kommunalforeningen, hvor Anders Lebeck allerede i 1903 i et foredrag havde gjort sig til talsmand herfor, ligesom redaktør Svendsen agiterede herfor i Modersmaalet.

Samtidig var utilfredsheden med byrådet voksende. Henvendelser til byrådet fra brede kredse sad rådet overhørig. En petition med 400 underskrifter vedrørende Skodborg-amtsbanens linjeføring gjorde ikke noget indtryk. Borgerrepræsentationens formand, Jens Johannsen, udtalte i byrådet, at bedømmelsen af, hvilken linje der var den bedste, forudsatte stor sagkundskab. Han ville derfor afholde sig fra at stemme. I kredsdagen gik både han, bankdirektør Andresen og F. C. Wäger imidlertid ind for en linjeføring, som byrådsflertallet var imod, uden at det fik nogen form for konsekvenser for deres stilling i byrådet. Mange mente også, at byrådet manglede initiativ og forståelse for, hvad byens vækst og den økonomiske fremgang krævede. I mange år blev der således klaget over, at byens hovedpostkontor lå uden for byen i Gl. Haderslev, men da det kort efter århundredskiftet kom på tale at flytte det til en mere central placering, satte beboerne i Gl. Haderslev himmel og jord i bevægelse for at forhindre, at

Bogtrykker Uwe Schütze. Født i Haderslev 1878, død ved en bilulykke i Lauenburg, Polen 1940. Overtog, sammen med broderen Wilhelm, faderens bogtrykkeri, bogbinderi og forlag på Naffet 4. Kasserer i Den tyske Forening ca. 1900-1920. En af de ledende indenfor den tysk-nationale bevægelse i Nordslesvig før Genforeningen. Flyttede 1920 til Flensburg, hvor han fortsatte udgivelsen af Schleswigsche Grenzpost til 1922, hvor den lagdes sammen med Flensburger Nachrichten. Senere forlagsredaktør i Kappeln, Greifswald og Stolp. Foto i privateje.

På hjørnet af Nørregade og Jomfrustien erhvervede Haderslev Bank den grund, der blev tom, da Hjorths Gæstgiveri blev revet ned. Mange mente, at det ville have været mere fornuftigt, om byen havde købt grunden med henblik på en udvidelse af Jomfrustien. Banken blev bygget i de to første krigsår med P. Gram (1885-1937) som arkitekt. Han forsynede bygningens nederste etage med store granitkvadre for at signalere soliditet. Foto i HBA.

postkontoret blev flyttet. I byrådet tog man blot dette til efterretning uden at gå til modangreb, og hovedpostkontoret blev, hvor det var.

Mange mente også, at byen burde have købt gæstgivergården på hjørnet af Jomfrustien og Nørregade, således at Jomfrustien kunne have været udlagt som en meget bredere gade. Nu købte Haderslev Bank ejendommen for næsen af byen, og Jomfrustien, hovedfærdselsåren til amtsbanegården, blev en meget smal gade. Heller ikke da der var planer fremme om en forbindelsesgade fra Jomfrustien og Naffet, kendte byrådet sin besøgelsestid. Den ville have forbedret forbindelsen mellem småbanegården og den sydlige bydel betydeligt. Byens forskønnelse med grønne områder, hvoraf der var alt for få i byen, lå mange på sinde, men da byrådet fik tilbud om til en rimelig pris at købe et meget stort ubebygget område på sydsiden af Dammen fra Sønderbro og vestpå, tog den ikke imod tilbuddet, og i stedet erhvervede Haderslev Byggeaktieselskab området. Det, der skulle til, var derfor nye medlemmer af byrådet, »medlemmer der ejer sund forretningsans, mere almensans, mere handelsdygtighed, mere initiativ end det nu er tilfældet«.

Først i december 1905 skete bruddet med den hidtidige protestlinje, og anledningen var, at tyskerne til byrådsvalget den 13. december havde opstillet latinskolens rektor, dr. Spanuth, der var medlem af Den tyske Forenings bestyrelse, og »den politiske nipsfigur«, sadelmager Zierau, der var en af de mest tyske hjemmetyskere. Det følte som en voldsom provokation og medførte en stærk reaktion fra det danske borgerskab. På et borgermøde

den 7. dec. 1905 besluttedes det at opstille bankdirektør Hübbe og købmand Voss, og man regnede med at kunne få disse mænd valgt bl.a. ved hjælp af stemmer fra de hjemmetyskere, der også var utilfredse med embedsmandskliken. Det lykkedes imidlertid ikke. Der udfoldedes op til valget stor aktivitet for at sikre disciplinen i de tyske rækker. »De mødte, tyske gæstgivere og øltapere, tyske købmænd og høkere sammen med jernbanens embedsmænd, postfunktionærer, toldere og skolelærere for at godkende det politiske program, der er lagt for byens udvikling«. I alt blev der afgivet 367 stemmer på Spanuth og 373 på Zierau, mens 208 stemte på Voss og 203 på Hübbe.

Skuffelsen herover var naturligvis stor i den danske lejr, hvor man mente, at alt samarbejde med tyskerne nu måtte ophøre, fordi ikke én hjemmetysker havde haft mod til at frigøre sig fra embedsmandsklikens tryk.

Også ved valgene 1906 og 1908 deltog danskerne med de samme kandidater. I 1906 var det danske stemmetal kun på 172, dels fordi en del på baggrund af resultatet i 1905 fandt det nytteløst at deltage i valget, dels fordi tyskerne havde opstillet tømrermester Jürgensen, der ansås for »én af de mest tiltalende og selvstændige personligheder inden for byrådet«. Mange stemte derfor på ham.

Ved valget i 1909 opstillede socialdemokraterne for første gang kandidater, nemlig murer August Andersen, tømrer Heinrich Minke og murer Frantz Schultz, der alle fik 22 stemmer. De danske kandidater, købmand Voss, bankdirektør Hübbe og snedkermester Joh. Fr. Adolphsen fik hhv. 185, 179 og 171 stemmer, mens tyskernes tre kandidater blev valgt med fra 393 til 399 stemmer.

I 1910 deltog danskerne ikke i valget, bl.a. på grund af uklarhed om forholdet mellem danske og tyske stemmer efter indlemmelsen af forstæderne, men der var enighed om påny ad åre at deltage. Det skete først i 1912, mens socialdemokraterne deltog i alle valgene 1910-12, hvor de fik henholdsvis 40, 76 og 86 stemmer. På baggrund af de gode resultater af samarbejdet mellem socialdemokratiet og det dansksindede borgerskab ved landdagsvalget i maj 1913 blev der forud for byrådsvalget den 26. nov. 1913 af socialdemokratiet rettet henvendelse til Kommunalforeningen om et samarbejde. Et flertal i foreningen besluttede på en generalforsamling den 14. nov. at indgå i et sådant samarbejde, og bankdirektør Hübbe og rentier Juhl, Sdr. Otting, blev opstillet som det danske borgerskabs kandidater, mens socialdemokraterne opstillede deres formand, brugsuddeler Ferd. Zimmermann. Med den erhvervsmæssige og sociale sammensætning, vælgerskaren havde i 1913, var der gode udsigter for et godt

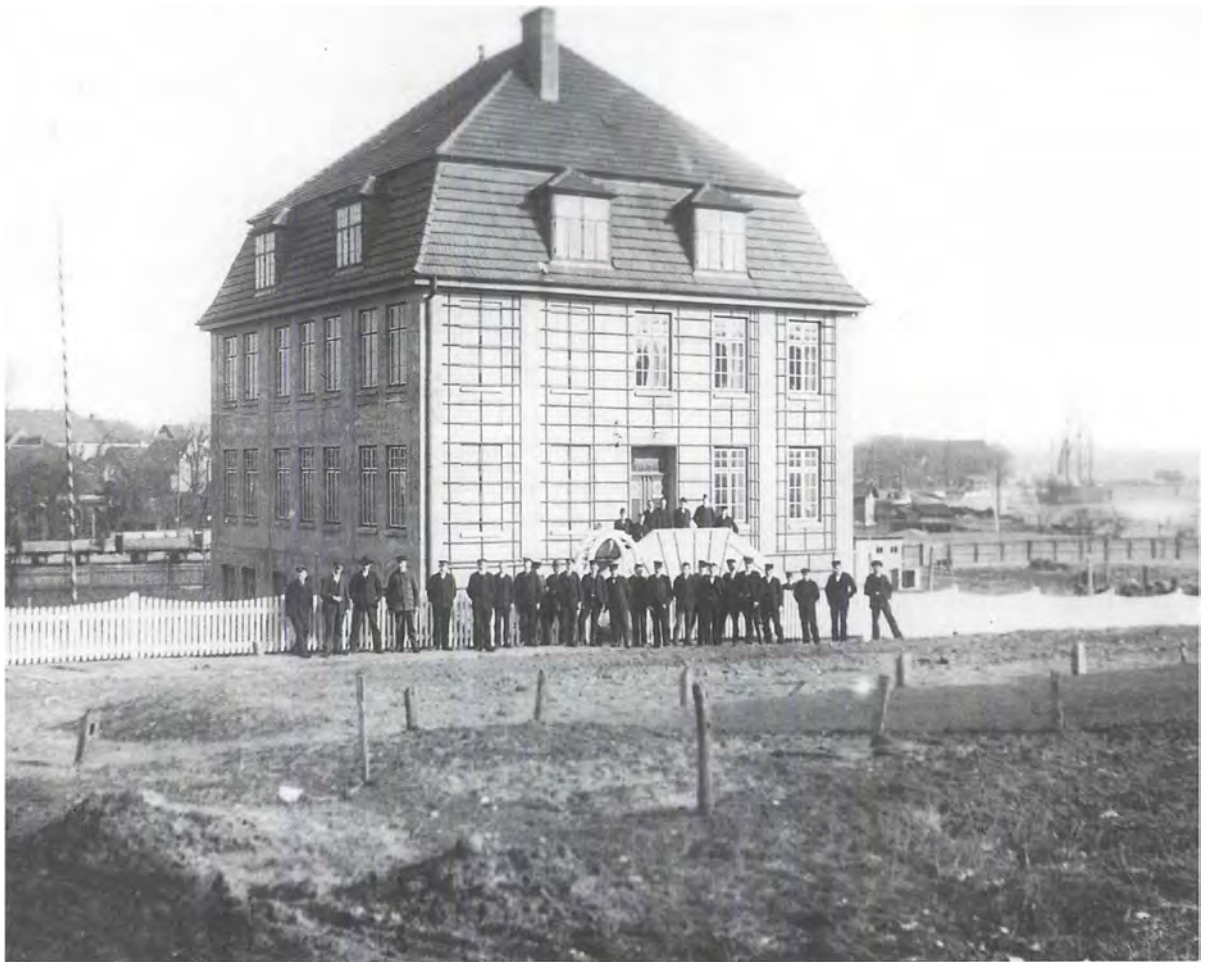
I 1907 kunne tobaksfabrikant og bankier Hans Jürgen Andresen fejre sit 25 års jubilæum som rådmand. Rådmand sad længe. Andresen var rådmand 1882-1914, mens muremester C. P. Raben beklædte posten 1876-1918, H. J. von Brincken 1882-1909 og lægen Chr. Martens 1892-1917. I anledning af jubilæet blev der holdt festmiddag i Borgerforeningen. Interessant er det at vurdere vinpriserne. Der var næppe mange i Haderlev, der havde en timeløn, der nærmede sig 1 mk. i 1907. J. Harrebyes samling.

resultat af dette samarbejde (tabelbilag 19). I 1905 havde 765 borgere valget, mens antallet i 1913, bl.a. som følge af forstædernes indlemmelse, var 1834. Embedsmændene udgjorde i 1905 ca. 25 % og i 1913 ca. 28 %. Blandt ikke-embedsmænd, dvs. selvstændige næringsdrivende, arbejdere og rentiers, var der derimod sket betydelige forskydninger. Den kraftige vækst i arbejderne indtægter, der var sket siden 1890'erne, havde bevirket, at mange arbejdere nu betalte så meget i skat, at de kunne optages på borgerlisten og dermed få stemmeret til byrådsvalgene. Det betød, at arbejderne andel af samtlige vælgere var steget fra ca. 5 % i 1905 til 26,5 % i 1913, mens de selvstændige næringsdrivendes andel var faldet kraftigt.

Blandt de selvstændige næringsdrivende var der i 1905 et lille tysk flertal (186 overfor 161 danske stemmer). En bedre mobilisering af de selvstændige kombineret med en massiv valgdeltagelse af arbejderne kunne give håb om valg af de tre socialdemokratiske/danske kandidater. Håbet blev imidlertid gjort til skamme. Ganske vist sikrede arbejderne oppositionen et klart flertal blandt ikke-embedsmændene (482 overfor 320 tyske stemmer), men valgdeltagelsen var især blandt arbejderne for ringe til at opveje det massive tyske flertal blandt embedsmænd og funktionærer. Kun 274 af de 486 arbejdere (= 56,4 %) deltog i valget, mens 434 af de 516 embedsmænd og funktionærer deltog, og heraf stemte de 410 tysk. Det endelige resultat blev således 730 tyske stemmer imod 506 dansk/socialdemokratiske. Det blev derfor de tre tyske kandidater, dr. P. Meyer, tobaksfabrikant Gustav Hansen og postassistent Lauritz Have, der blev de nye byrådsmedlemmer.

Hvorfor deltog arbejderne i så ringe grad i valget? Det skyldtes næppe utilfredshed med samarbejdet med det danske borgerkab, for der var mulighed for at stemme alene på Zimmermann, hvilket enkelte arbejdere da også benyttede sig af. Forklaringen må dels være ringe politisk bevidsthed blandt arbejderne til trods for socialdemokratiets og Dansk Arbejderforenings agitation, dels den offentlige stemmeafgivning og den deraf følgende frygt for represalier fra arbejdsgiverens side. Det er således bemærkelsesværdigt, at mange arbejdere på Fuglsangs bryggeri stemte tysk.

På den anden side viste embedsmændenes massive deltagelse i valget på tysk side, hvilken indflydelse det ledende lag af embedsmænd repræsenterer i Den tyske Forening havde på hele embedsmandsstanden. Partidisciplinen var stærk og afhængigheden stor, til trods for, at der især blandt de lavere embedsmænd fandtes mange indfødte nordslesvigere. Tallene illustrerer samtidig de politiske konsekvenser af udbygningen af den offentlige administration og af skolevæsenet, bl.a. med de forskellige efterskoler,

samt af postvæsenet og småbanerne. Anklagen for embedsmandsstyre, også i politisk henseende, var således ikke uberettiget.

Valget i 1913 var det sidste byrådsvalg før verdenskrigen, og ved valgene under krigen var oppositionen udelukket fra at deltage. Oppositionens andel af de afgivne stemmer steg fra 35,3 % i 1905 til 41 % i 1913. Mens tyskernes stemmetal 1905-13 kun steg med ca. 91 %, blev oppositionens forøget med 135,7 %. Men endnu i 1913 afgav ca. 1/3 af vælgerne ikke deres stemme, og årsagen hertil var nok først og fremmest den offentlige stemmeafgivning. Mange handlende og håndværkere turde af frygt for, at deres forretning skulle lide skade, under disse omstændigheder ikke tilkendegive, om de var danske eller tyske.

Byrådsvalget 1913 var imidlertid ikke sidste gang, den danske opposition deltog i et valg. Magistratudvalgene, der foregik hvert andet år, havde den danske opposition ikke deltaget i, men da borgmester Schindelhauers 12-årige valgperiode udløb i foråret

Skolebyggeriet i årene omkring 1910 støttedes stærkt af byrådet. Mens de fleste skoler blev lagt nord for fjorden, kom landbrugsskolen til at ligge sydfor, på Hertug Hansgade. Den opførtes af det Slesvig-Holstenske Landbrugskammer og indviedes 11. nov. 1909 med 30 elever. Der undervistes kun i vinterhalvåret, og kommunerne fik i 1913 lov til at forlænge de unges skolepligt med tre vinterhalvår, for at sikre dem en landbrugsfaglig uddannelse. Skolen skulle nemlig også konkurrere med de danske landbrugsskoler. Den lukkede i 1920 og blev indrettet til arbejdsanvisningskontor. Eleverne er stillet op på vejen, mens lærerne har arrangeret sig på trappen. I baggrunden til venstre ses amtsbanens godsvogne, til højre havnen. Billedet er taget fra den helt nyanlagte Sohlsvej, dengang Bergstrasse. Foto i HAM.

1914, besluttede man at støtte hans genvalg. Det skyldtes ikke nogen særlig forkærlighed for Schindelhauer, som gang på gang var blevet skarpt kritiseret af oppositionen, og mod hvem der flere gange var ført proces. Støtten skyldtes snarere en frygt for at få noget, der var værre, nemlig dr. Geier, en officerstype, tilhænger af det reaktionære nationalliberale parti og formodentlig også af den reaktionære preussiske treklassevalgrets overførelse til de kommunale valg. Dr. Geier støttedes af embedsmandspartiet, mens den tyske håndværkerforening og den tyske købmandsforening stillede sine medlemmer frit.

Fra dansk side rettedes der i hemmelighed en forespørgsel til dr. Schindelhauer om hans holdning til valgretten. Han svarede, at han var imod forholdstalsvalgmådens indførelse ved kommunale valg, men at han på den anden side heller ikke ønskede nogen forringelse af valgretten, dvs. indførelse af treklassevalgretten. Hvorvidt hemmelig afstemning ved kommunale valg vil være godt, turde han ikke udtale sig om. På denne baggrund besluttede Kommunalforeningens bestyrelse at anbefale sine medlemmer at stemme på Schindelhauer, der blev genvalgt med 544 stemmer imod dr. Geiers 273. Det er nok tvivlsomt, om Schindelhauer kunne have slået dr. Geier, hvis ikke de dansksindede og socialdemokraterne havde deltaget i valget. Dr. Schindelhauer sad herefter som borgmester indtil 1920.

NATIONALE BRYDNINGER

Et par pudsige træk, som dels viser de tyske myndigheders smålighed og mangel på humor og danske kredsers drillerier, skal fremdrages her, da de fortjener at blive husket.

To danske studenter, som i 1901 passerede Storegade på cykel, blev standset af politisergent Harder, som befalede dem at skære den danske kokarde af deres studenterhuer. Den ene blev ilde berørt, men den anden tog det gemytlig »øjensynlig i klar bevidsthed om, hvilken rædsom fare for stad og stat herved var lykkelig afværget«, mente »Modersmaalet«, som nogle måneder før havde påpeget, at Christina Friedericastiftelsen prangede med 3 røde og 4 hvide skorstene, således at landråden, under hvem stiftelsen som kredsejendom sorterede, ikke ret vel ville kunne idømme andre bøder, hvis de fulgte det givne eksempel.

Købmand Niels D. Riis idømtes den 3. jan. 1906 en bøde på 30 mark, fordi han i sit vindue havde haft udstillet en kirke og en mølle, hvis vinduer dannede et hvidt kors på rød bund, og som havde været udstillet hvert år til jul de sidste seks år; men da bødepålægget blev indanket for retten, blev det alligevel stadfæstet. Politiet betegnede vinduernes kors som Dannebrog, og

Gymnasiets lærere var naturligvis alle tysknationale. Dog var der store forskelle i deres nationale intolerance. Forrest i midten sidder rektor Spanuth, der udsendte klare tyske signaler, hvorimod hans side-mand, historikeren professor Sach (med hat) var mere moderat. Dette gælder også tegnelærer Hartwig, der står bag Sach, mens skolens mest tysknationalistiske lærer uden tvivl var professor Nis Schröder (siddende yderst til højre), der fra 1895-1920 var sekretær i Den tyske Forening. Foto i HBA.

det påpegede samtidigt, at Riis også havde haft den tapre landsoldat udstillet. Riis mente dog ikke, at dette kunne være strafbart, da købmand von Brincken også havde haft denne figur i vinduet og det endda et større eksemplar; men da det yderligere oplystes, at Riis var medlem af alle danske foreninger, hjalp der ingen kære mor, bøden blev stadfæstet. Forøvrigt var det ret almindeligt, at tyske forretninger solgte genstande med nationale symboler, f.eks. dannebrogskopper og lignende, danske forretningsfolk ville derimod være blevet draget til ansvar.

Udvisningerne kastede også deres skygger ind over Haderslev. Den bedst kendte og ulykkeligste var udvisningen kort før århundredskiftet af kreaturhandler Frederik Bohnfeldt, der blev det første offer for Köller-politikken, men også andre af mindre tragisk karakter, der kun bevirkede, at danskerne fylkedes tættere. I 1905 blev urmager Jens Suurballes svend udvist, fordi Suurballe i et offentligt lokale havde sunget een af de forbudte sange: »I alle de riger og lande«, og derved havde vist sit statsfjendtlige sindelag, men det resulterede kun i, at Suurballe omgående meldte sig ind i alle de danske politiske og nationale foreninger, han hidtil ikke havde været medlem af.

I disse år oplevedes også den voldsomme forfølgelse af Den blå Sangbog. Boghandlerne Peder Christensen og Carl Nielsen idømtes den 14. sept. 1905 ved Haderslev nævningeret bøder på 10 mark for salg af sangbogen. Som sagkyndig var tilkaldt professor Nis Schröder, der havde oversat 48 sange og indsendt et udførligt skøn over deres indhold til retten.

Sangene blev gennemgået af professor Schröder, som havde en kommentar til hver enkelt, det var sange som: Fædreland ved

den bølgende strand; Jeg er en simpel bondemand; Jeg vil værge mit land; og I Danmark er jeg født, om hvilken Schröder bemærkede, at det var een af de skønneste sange; men når den blev sunget her i Nordslesvig, mente han at kunne sige, at den tabte sin skønhed, og dr. Schindelhauer tilføjede, at netop fordi Danmark var fremstillet på så poetisk en måde, var der fare for, at der her kunne opstå længsler efter dette skønne land.

Professor Schröder afgav derefter følgende skøn over sangbogen i almindelighed: »Jeg er kommen til den anskuelse, at for så vidt det i bogen drejer sig om folkeviser, åndelige sange og børnevise, er indholdet ret uskyldigt, Disse kan godt trykkes og turde også være tilstrækkelige for befolkningen i Nordslesvig. Derimod er jeg af den opfattelse, at alle de sange, der omhandler modersmålet, sagn og historie og i det hele taget norden – det samme gælder forøvrigt også om nogle sange på svensk – virker ophidsende ikke på vi tyske (!), men på de syngende selv. Folk ophidser sig selv ved disse sange! Denne sangbog er det farligste agitationsmiddel, danskerne ejer«.

Statsadvokatens repræsentant, borgmester Schindelhauer, udtalte blandt andet: »I er danske! hedder det, skønt befolkningen aldrig har været og heller aldrig bliver dansk. Den er daniseret. Det er en vestjysk stamme, stærkt blandet med saksisk blod. Noget skandinavisk element kan der slet ikke være tale om«, og senere: »Stednavnene her oppe er heller ikke danske. Jeg har selv haft lejlighed til fornylig at lægge mærke til lignende navne i Lippe og Westphalen. Stednavnene her oppe er alle af tysk oprindelse« og endelig »er der tale om, at man blot vil bevare moders-

Carl Nielsen (1860-1953) stående i sin boghandel ca. 1910. Boghandel og bogbinderi var startet af Christian Nissen i 1765, og havde siden barnebarnet Niels Chr. Nissens tid i 1830'erne haft en central betydning for byens dansk-nationale bevægelse. 1863-96 ejedes den af henholdsvis Theodor Sabroe, Jens Jørgen Henriksen og Axel Sabroe, der alle desuden drev bogtrykkeri. Carl Nielsen, der siden 1884 havde ledet boghandelen, mens Axel Sabroe koncentrerede sig om Modersmaalet, overtog forretningen i Noregade 34 i 1896. I 1907 flyttede han over gaden til Noregade 25. Carl Nielsen var meget aktiv i kampen om Dannevirke. I boghandelen forhandlede stort set kun dansk litteratur og kunstreproduktioner, og utallige skærmydsler med øvrigheden var følgen. Af disse var sagen om Den blå Sangbog dog den værste. Foto i HBA.

målet. Hvad taler befolkningen da her? – Et Idiom! Ganske vist har det optaget meget af dansk, men lige så meget af nedersaksisk. Befolkningen forstår i mange tilfælde slet ikke skriftdansk«. Borgmesteren sluttede sin anklagetale med at kræve en bøde på 50 mark, den højeste straf, der kunne idømmes var 100 mark. Dommen kom dog kun til at lyde på 10 mark i bøde, da det måtte antages, at de lovovertrædende havde handlet i god tro ved i 15–20 år at kunne sælge bogen uhindret; men det blev fremhævet, at straffen i gentagelsestilfælde ville blive betydelig mere følelig.

Sagen var dog ikke sluttet hermed, idet dommene blev appellerede. Landsretten i Flensborg stadfæstede i første omgang, men da kammerretten i Berlin ophævede dommene og påny henviste sagen til landsretten til fornyet behandling, blev resultatet et andet. Kammerretten fastslog ganske vist, at civilkommisærers forbud fra 1864 mod at synge danske ophidsende sange og mod at sælge den slags sange stadig stod ved magt; men det var en retsvildfarelse af underdommeren, at der i bestemmelsen også var indbefattet et forbud mod at holde sådanne sangbøger på lager. Da det ikke var bevist, at der havde fundet noget salg af sangbogen sted fra de pågældende forretninger, frifandtes boghandlerne Peder Christensen og Carl Nielsen ved landsrettens dom af 4. maj 1906.

Som så ofte før måtte forfølgelsen af Den blå Sangbog og dermed af dansksindede mennesker tilskrives den tyske avis »Schleswigsche Grenzpost« og dennes redaktør, danskerhaderen Karl Strackerjan, der har gjort sig så sørgelig berømt ved sine stadige hadske angreb på alt dansk... At Grenzpost langt fra altid var på linie med Haderslev bys tyske borgerskab viser en artikel fra 1913, da Grenzpost havde skrevet om »Dansk Boykotting«. Artiklen, der var indsendt til »Flensburger Norddeutsche Zeitung« af en tysk forretningsmand, fremhævede, at der absolut ingen boykotning eksisterede mellem danske og tyske forretningsfolk i Haderslev, men at Grenzpost tværtimod ikke handlede i den tyske købmands interesse, idet denne stadig måtte kæmpe hårdt for tilværelsen.

Artiklen var fremkommet i anledning af, at den tyske embedsmandsforening, der havde påtænkt at oprette en brugsforening, men på grund af de politiske forhold i stedet for havde skaffet medlemmerne rabat hos købmændene, såvel hos danske som tyske, var blevet angrebet for også at have medtaget dansksindede købmænd. I en af embedsmandsforeningen udsendt erklæring oplystes det, at en underhåndsforespørgsel til tyske købmænd havde givet til svar, at disse, hvis der fra embedsmændenes side var blevet vedtaget en meningsløs beslutning om kun at handle

Den mest ekstreme danskerhader i Haderslev var uden tvivl Karl Eginhard Strackerjan (1854-1921). I 1899 blev han redaktør af Schleswigsche Grenzpost (før Folkebladet). Bladet modtog fra da af 8000 mk. i årlig statsstøtte, hvoraf redaktørens løn udgjorde de 7000. Strackerjan var af sind kolerisk, han var fanatiker og lå konstant i proces mod en eller anden. Hans egne landsmænd og selv højstående politikere måtte holde for. Efterhånden var målet fuldt, og i 1909 blev han afskediget som redaktør af Grenzpost. På trods af dette oprettede han umiddelbart efter – og med statsstøtte – et pressebureau, der forsynede Grenzpost med nyhedsstof og politiske kommentarer, hvorfor alle betragtede ham som den egentlige redaktør helt til avisen lukkede i 1920. Han ses her stående som nr. 3 fra højre. Billedet er taget i hotel Victoriabads have. Foto i Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

hos tyskerne, og der selvfølgelig derefter fra danske foreningers side ville kunne forventes modtræk, i så fald ville miste 50 til 60 pct. af deres kunder.

»Schleswigsche Grenzpost«s talen om boykotning var ganske urimelig, skulle der endelig tales om boykotning, måtte det snarere blive med modsat fortegn, nemlig boykot mod dansksindede borgere. Byrådet lod kun sine bekendtgørelser indrykke i Grenzpost, således at byens dansksindede borgere, såfremt »Modersmaalet« eller »Dannevirke« ikke bragte meddelelsen videre, ville have savnet underretning om alle de ting byen vedrørende, som hele borgerskabet havde berettiget krav på at få meddelt. En sådan manglende avertering i byens danske avis kunne også give bagslag. Da »Dannevirke« engang undlod at henlede opmærksomheden på, at forfaldne skatter skulle indbetales, blev restancerne betydelig større end vanlig. Også på anden måde synes der at være sket boykot fra bystyrets side, således påtalte »Dannevirke« i juli 1906, at alle arbejder ved den tyske pigeskole – Louiseskolen – var bortgivet til tysksindede borgere.

På alle måder søgte man fra myndighedernes side at fremme tyskheden, også rent statistisk, ved forsøg på at bevise, at byens borgere var mere tyskprægede, end de i virkeligheden var. Således udsendte borgmester Schindelhauer i anledning af en forestående folketælling den 28. nov. 1905 til folketællerne en skrivelse, som indeholdt en vejledning angående spørgeskemaets pkt. 8, hvor der ønskedes oplysning om folkesproget. Han oplyste heri, at alle de personer, som havde besøgt en tysk folkeskole, været tyske soldater eller havde tilegnet sig det tyske sprog ved at

beklæde offentlige embeder, måtte betegnes som værende det tyske sprog fuldstændig mægtig. De ved et instruktionsmøde forsamlede tællere var af den anskuelse, at skolebørn skulle betegnes som det tyske sprog mægtige, når de var fyldt 10 år. Hvor meget en sådan statistik er værd, siger sig selv...

Også Højskolehjemmet fik myndighedernes velvilje at føle. Haderslevborgere, der ejede haver ned til Dammen, havde i årtier hældt affald ud i denne, hvorved der i århundredernes løb blev indvundet nyt land. I denne retning gjorde Højskolehjemmets have ingen undtagelse. Før forsamlingshuset byggedes, tilhørte jorden gartner Langlo, der fra sit gartneri selvfølgelig havde meget affald, således at der her med tiden voksede en hel lille halvø ud i Dammen; men da det danske forsamlingshus var bygget, blev myndighederne pludselig opmærksomme på sagen. Dammen tilhørte staten, der således også ejede det nyt indvundne land, der var dannet på statens ejendom, og staten gjorde nu sin ejendomsret gældende og lejede jorden ud til en embedsmand, Gerichtsvollzieher Otto, og senere til en skrædder Bencke. De var selvfølgelig begge ivrige til at flage fra den på jordstrimmelen rejste sort-hvid stribede flagstang, ligesom de på forskellig anden måde søgte at genere naboen, Højskolehjemmet; men en dag blev det dog dettes ledelse for meget, og man forbød Bencke adgang til jordstrimmelen gennem haven, således at han nu kun kunne sejle derhen. Til sidst blev Bencke dog ked af lejemålet, som derefter gik over til den tyske sejlklub, der benyttede pladsen til oplægning af både. De eneste, der ikke kunne leje jorden, var selvfølgelig det danske forsamlingshus' ejere...

ÆNDRET HOLDNING HOS TYSKERNE

Den 7. aug. 1906 besøgte den nyudnævnte preussiske overpræsident von Dewitz Haderslev. Ved modtagelsen på rådhuset holdt borgmester Schindelhauer en tale, hvori han hævdede, at byen altid havde været et hjemsted for tysk kultur, men at der fandtes »en fjendtlig agitation, som vil påvirke os i dansk retning og som vildleder en del af befolkningen, hvis forfædre aldrig har været danske«. Langt mere udfordrende var dog de taler, som blev holdt af to af byens rådmænd ved festmåltidet samme aften i Borgerforeningen. Rådmand Andresen udtalte bl.a., at den rigstro befolkning i mange år utrætteligt, med energi og opofrelse havde bekæmpet denne ophidsende agitation: »Desværre har den politiske kamp ikke været uden indflydelse på det økonomiske liv. Men så kom den rette mand, overpræsident von Köller«. Dr. Martens gjorde sig i sin tale til talsmand for den hårde hånds politik, thi, »hvem der her tror at kunne udrette noget ved

mildhed og forsoning, han har bygget sit hus på sand, thi mildhed og forsoning vil af vore modstandere blive opfattet som svaghed«.

Von Dewitz tog ikke denne tråd op, og de tre repræsentanter for byen fik således intet svar på deres udtalelser. At en ny vind blæste fra højeste sted, fik man imidlertid at mærke det følgende år, da en ny overpræsident, fyrst von Bülow, overværede det slesvig-holstenske landbrugskammers årsmøde i Haderslev den 12. juli 1907. Von Bülow udtalte her bl.a., at vi står i en ganske særlig egn, »midt i en befolkning, som står mere fremmed over for os alene af den grund, at den taler et andet sprog... Alligevel må vi aldrig glemme at disse også er vore landsmænd... Skal vi nu behandle en sådan befolkning uden forståelse, fordi den ikke taler vores sprog, men vort nabolands, og fordi dens tilbøjelighed derfor også for en del går derover? Jeg siger: Nej... Det står til os først at vise denne befolkning tillid«.

Denne forsonlige holdning over for de danske nordslesvigere blev af flertallet af de tilstedeværende mødt med uro og en demonstrativ afsyngelse af Slesvig-Holsten-sangen, og dr. Martens holdt en tale, hvori han erklærede, at det, som »vi tyske haderslevere« har opnået ved 40 års kamp, »det har vi med undtagelse af Köllertiden opnået gennem os selv, med hjælp af vore stedlige myndigheder. Vi stoler kun på os selv, thi på regeringen kan vi ikke forlade os«.

Disse to tildragelser viste, at det tyske borgerskab i Haderslev med magistrat og borgmester i spidsen ikke var til sinds at opgive den tvangspolitik, der hidtil var ført. På Den tyske Forenings møde i Rødekro den 6. aug. 1907 forsøgte repræsentanter fra Haderslev at få foreningen til at tage skarp afstand fra fyrst von Bülows udtalelser, skønt denne i mellemtiden havde afgivet en erklæring over for foreningen om, at der i princippet ikke ville ske nogen ændring af regeringens politik. Især var dr. Martens, rentier F. C. Wäger og ølbrygger Chr. Fuglsang skarpe i deres udtalelser, mens borgerrepræsentationens formand Jens Johansen stillede sig på et mere mæglende standpunkt.

Der var imidlertid tegn på, at ikke alle tysksindede Haderslevborgere var tilhængere af den hårde hånds politik og den skarpe linje over for de dansksindede, men det var svært at samle en opposition imod embedsmandspartiet. Forud for byrådsvalget i 1908 indkaldte otte håndværksmestre, deriblandt murermester Hönnicke, til et borgermøde for om muligt at nå til enighed om opstilling af tre kandidater, der kunne repræsentere byens håndværk, og i et indlæg i Modersmaalet den 17. nov. 1908 gjorde »flere tysksindede borgere« opmærksom på, at der også i tyske kredse ønskedes et brud med embedsmandsvældet: »Vi vil netop

have valgt mænd med en smule større synspunkter og med praktisk sans, ikke politiske spidser, som kun kan se alting gennem de politiske briller, men for alt i verden ingen af Den tyske Forenings mænd, som ikke kan unde deres medmennesker at være af en anden mening, men tror selv at være overmennesker og alene berettigede til at handle«. Derfor foreslog de at vælge bygmester Paul Christiansen, købmand Voss og bogbinder Lassen, af hvilke Voss var klart dansk, Lassen klart tysk.

Heller ikke ved dette byrådsvalg lykkedes det for oppositionen at sætte sine kandidater igennem. Af 864 stemmeberettigede stemte de 596. Bogbinder Lassen, der også blev støttet af embedsmændene, fik 575 stemmer, gæstgiver Nis Juhl 410 og dr. Spanuth, der var embedsmændenes favorit, fik 391. Disse tre blev altså valgt, og det skyldtes dels at håndværkerstanden havde svigtet den parole, den selv havde givet, dels at embedsmandspartiet som sædvanlig førte meget nøje kontrol med vælgerne. Ved ikke mindre end fire borde i valglokalet sad der embedsmænd, der holdt øje med, at alle mødte og afgav deres stemmer.

I 1910 blev der af mænd som forfatteren Erich Schlaikier, den unge præst i Vodder, Johs. Schmidt og teologen Johs. Tiedje gennemført et oprør imod Den tyske Forening. De søgte at øve en indsats i fredens og forsoningens tegn med respekt for, hvad der var udrettet på dansk side. Schmidt blev formand for den såkaldte Fredsforening, der ønskede at styrke tyskheden, ikke ved tvangspolitik, men ved åndelige midler. Foreningen holdt den 19. marts 1912 et møde i Haderslev på Concordia, hvor 120-130 mennesker deltog. Heraf var vel et halvt hundrede danske, mens Den tyske Forenings mænd manglede næsten helt. Pastor Schmidt holdt et politisk foredrag, og i diskussionen deltog bl.a. to af byens præster, pastor Prahl og pastor Mahler, kredsdyrlæge Witt og medicinalråd dr. Hansen. Mødet blev tiet ihjel af Schleswigsche Grenzpost, men Modersmaalet mente ikke, at der var tvivl om, at der daglig skete frafald fra Den tyske Forenings rækker: »Sagen er den, at Den tyske Forenings opfattelse ikke mere kan opretholdes som udtryk for den anskuelse, den samlede tyskhed nærer. I vide kredse har man længe indset, at der må ske en kursændring, og de mest selvstændige begynder åbenlyst at bekende sig til de nye ideer, som præsten i Vodder er talsmand for«.

Men oppositionen var svag. Ved rigsdagsvalget i januar 1912 fik Den tyske Forenings formand 1072 stemmer i Haderslev, mens pastor Schmidt kun fik 69. Heller ikke den afdeling af det tyske frisindede parti, som stiftedes i Haderslev december 1912, fik nogen stor tilslutning. Tømrermester N. Hönnicke, som ved byrådsvalget i 1908 havde været ledende i forsøget på at skabe en

Den tyske Forenings tidsskrift Die Nordmark udkom i perioden 1897-1914. Igennem alle årene blev tidsskriftet, der udkom fire gange årligt, trykt på Schützes trykkeri i Haderslev, og i en lang periode var gymnasieoverlærer Nis Ankjer Schröder fra Haderslev bladets redaktør. Under overskriften ses Bismarck-monumentet på Knivshøj. Landsarkivet for Sønderjylland.

tysk opposition, blev formand for foreningen, der den 22. febr. 1913 holdt sit første offentlige møde. Også her glimrede Den tyske Forenings spidser ved deres fravær, og tilhørerne bestod hovedsagelig af en ret stor del lærere, embedsmænd ved postvæsenet og amtsretten samt nogle mindre næringsdrivende. Foruden politibetjentens sås kun en eneste uniform.

Også dette møde blev tiet ihjel af Schleswigsche Grenzpost, der imidlertid blev udsat for et voldsomt angreb fra embedsmændenes side i forbindelse med landdagsvalget i maj 1913. I januar 1912 var der blevet dannet en embedsmandsforening, hvis formand blev L. Jensen. Foreningen blev mødt med betydelig skepsis fra dansk side, men foreningens næstformand, lærer Niels Møller, gjorde opmærksom på, at foreningen blot tilsigtede at fremme medlemmernes økonomiske tarv, og drøftelse af politiske og kirkelige spørgsmål – men ikke af kommunale anliggender – var udelukket. Foreningen fik hurtigt 425 medlemmer, dvs. de fleste af embedsmandsstanden blev medlem. Det blev imidlertid de lavere embedsmænd, der prægede den første bestyrelse, der bestod af overlærer L. Jensen, lærer Møller, overpostassistent Have, værkfører Dehn og sekretær Sprinck.

Selvom foreningen også optrådte politisk, var det slet ikke i samme målestok som Den tyske Forening, og den viste ved sin holdning, at der også var plads for andre synspunkter end embedsmandsstandens. Ved byrådsvalget i 1912 enedes således med den tyske købmandsforening og den tyske håndværkerforening om, at pladserne i byrådet skulle fordeles, således at de tre grupper skulle have fem pladser, og at tre pladser skulle holdes åbne for læger, rentiers o.lign.

For dansksindede var der naturligvis ikke plads, selvom mange af embedsmændene i det skjulte nærede danske sympatier og kun af pligt og afhængighed stemte på de tyske kandidater ved valgene. Det hævdede i hvert fald advokat Johs. Andersen på et dansk valgsmøde den 27. april 1913 forud for landdagsvalget, og det fik straks Schleswigsche Grenzpost til at fare i blækkhuset. I et længere indlæg skrev bladet bl.a.: »I virkeligheden er man inden for tyske kredse overbevist om, at der blandt en del af embedsstanden, ikke blot de lavere, men også blandt dem af mellemklassen næres danske sympatier«. Bladet var imidlertid overbevist om, »at der på afgørende steder snart rådes bod på disse tilstande, som man særlig har anledning til at beklage i Haderslev«.

Embedsmændene reagerede omgående på disse trusler ved direkte henvendelser til bladet, og skønt dette forsøgte at trække i land, blev der den 2. maj holdt et protestmøde i embedsmandsforeningen. Et bredt udsnit af embedsmænd, bl.a. gymnasiensinspektør dr. Schwabe, stationsforstander Madsen, lærer Hør-

Haderslev Handelsforening.

Generalforsamlingen

den 7. Juli besluttede i Fremtiden at udsende Regninger
over det løbende Tilgodehavende hver

1. Januar og

1. Juli.

Aarsbidraget til Foreningen fastsattes til 4 Mark.

Bestyrelsen.

Haderslebener Handelsverein.

Die Generalversammlung

am 7. Juli hat beschlossen, fortan an jeden

1. Januar und

1. Juli

Rechnungen über das laufende Guthaben auszusenden.

Der Jahresbeitrag zum Verein wurde auf 4 Mark
festgesetzt.

Der Vorstand.

lyck, kredsdyrlæge Witt, seminarielærer Matthiesen og overpost-assistent Weilandt protesterede her åbenlyst imod Schleswigsche Grenzposts udtalelser og det sindelagssnuseri, der her var lagt op til.

Efter at have bebrejdet embedsmandsforeningen denne aktion, der efter bladets mening »blot øgede den mistillid, som består blandt borgerne imod embedsstanden«, måtte Grenzpost den 9. maj 1913 dog krybe til korset og rykke frem med en undskyldning og beklagelse af de fremførte synspunkter. Hele byen morede sig, skrev Modersmaalet den 10. maj, »og det har den jo grund til. Det tyske blads vandgang er et ypperligt bevis for, hvor megen rygrad et sådant organ råder over«. I en erklæring i forbindelse med denne sag gav embedsmandsforeningen udtryk for, at mangel på forståelse og politisk utålsomhed især op til landdagsvalget havde affødt grimme blomster. Alle vegne var den politiske moral blevet formørket, men gudskelov var man begyndt at bekæmpe dette i Nordslesvig. Hvor forblommede disse vendinger end er, viser de, at en ny holdning var ved at gøre sig gældende også blandt embedsmændene i Haderslev, en holdning, der på afgørende vis brød med tilhængerne af den hårde linje, som bl.a. tegnedes af dr. Martens, Nis Schröder, dr. Schindelhauer, Fuglsang og Uwe Schütze samt bladet Schleswigsche Grenzposts faktiske redaktør Strackerjan.

En af de foreninger, hvor striden mellem dansk og tysk aldrig førte til en egentlig splittelse, var Handelsforeningen. Af naturlige, økonomiske årsager ønskede kun få tyske foretningsindehavere at skræmme dansksindede kunder bort, så foreningen var hele perioden igennem tosproget, og tog ikke afgørende stilling i den nationale strid. HBA.

1914-1920

Sonderjyder i verdenskrigen.

Ø.tv.: De fleste sonderjyder kom i krigens begyndelse i et af de slesvig-holstenske regimenter, der var underlagt 9. armékorps i Altona. I denne by modtog mange deres første træning, men der var dog også tid til mere civile sysler. En gruppe nordslæviskere er her samlet om kortspil, skopudsnning og læsning af Modersmaalet. Foto 1915 i privateje.

Ø.th.: Tyske krigsfanger fotograferet i den engelske fangelejr Feltham mellem London og Windsor. Her forsøgte den danske sømandspræst i Newcastle, E. Troensegaard-Hansen, at samle så mange sønderjyske krigsfanger, der sad i lejre i England, som muligt. I 1918 opholdt næsten 400 sonderjyder sig i lejren. De 7 forreste fanger stammer fra Haderslev amt. Foto i HBA.

N.tv.: Tysk-fransk lommeaparør, der har tilhørt soldaten Christian Frostrup fra Klosteret i Haderslev. Bogen reddede ejerens liv under kampene ved Verdun, idet den granatsplint, der ranite ham, kilede sig fast i bogen. HAM. Foto: C. Krassel.

N.th.: Den 26. marts 1915 faldt Hans Christoph Sohl i nærheden af Moulin i Nordfrankrig. Han var født 1894 som søn af købmand Sohl, Naffet 28, og blev som soldat i regiment 86 under 18. division stationeret på vestfrontens midterste frontafsnit, hvor nogle af de værste slag fandt sted. Sohl, hvis begravelse her er fotograferet, var en af de første af de mange sonderjyder, der fandt deres sidste hvilested på soldaterkirkegården i slugten ved Moulin. Også fætterten Johann Christoph Sohl faldt i krigen. Foto i Institut for sonderjysk Lokallhistorie.

Den første verdenskrig

AUGUST 1914

Lørdag-søndag den 13. og 14. juni 1914 holdt de store danske nationale foreninger i Nordslesvig deres årsmøde i Haderslev. Forud var gået et vældigt arbejde med at tilrettelægge dette møde, hvor tusinder af dansksindede nordslesvigere ventedes til byen. Nordøst for Haderslev, i slutten vest for Kongevej, var lejet en mark, der kunne rumme de mange mennesker. Byens lokale danske foreninger, især Kommunalforeningen, havde gjort et stort stykke arbejde for at skaffe indkvartering til de mange gæster og havde skaffet plads til mange flere end de 450-500, der ønskede at overnatte. Foruden de tre store foreningers årsmøde var der indlagt udflugt til Sølyst ved Kelstrup strand med bil og udflugt med båd til Sverdrup, ligesom gæsterne kunne komme i frimenighedskirken søndag formiddag.

Årsmødet var begunstiget af det mest strålende sommervejr og nåede sit højdepunkt, da rigsdagsmand H. P. Hanssen søndag eftermiddag fra en lavning på festpladsen til den tusindtallige skare holdt en tale, hvor han gjorde en slags status over, hvad der var udrettet i de 50 år siden 1864. Konklusionen drog han ved at citere, hvad digteren C. Hostrup havde sagt om Danmarks fjende i 1864:

Du kan vel kro dig af døgnets kår
og af sejren de har dig skabt,
men du fører en kamp imod tusind år,
og i den har du visselig tabt.

Det blev fremmedherredømmets største demonstration af danskhedens styrke, men det blev også den sidste, for 14 dage senere, den 28. juni, knaldede to skud i en by fjernt borte. I Sarajevo i Serbien blev den østrig-ungarske tronfølger og hans hustru skudt, og skønt ingen havde ventet det, blev det den ydre anledning til en krig, som i løbet af kort tid satte hele verden i brand.

Juli måned igennem fulgte man i hele Europa i spænding den diplomatiske noteudveksling omkring den serbiske krise, men

Årsmødet i Haderslev 13. og 14. juni 1914. Det store offentlige møde med flere tusinde deltagere afholdtes samtidig med generalforsamlingerne i de tre store dansknationale foreninger: Sprogforeningen, Skoleforeningen og Vælgerforeningen. Også i 1905 havde der været afholdt årsmøde i byen, nemlig i det nybyggede Højskolehjem, med små 800 deltagere. Mødet afholdtes på en mark tilhørende vognmand Peter Giørtz (1854-1919) mellem Kongevej og Kløften. I baggrunden hegnet langs Kongevej, og i bunden af dalen bækken mellem Kongevej og Parkvej. Sidstnævnte vej anlagdes i 1936 henover det område, hvor tilhøremet står. Ved Parkvej er der rejst en mindesten over begivenheden. Foto i HBA.

varmt var det, og ved alle feriesteder nød man derfor det dejlige sommervejr. Redaktør Nic. Svendsen og familie holdt ferie hjemme i Vestslesvig, amtsassessor J. Smith ferierede hos sine svigerforældre i Bryrup i Midtjylland, borgmester Schindelhauer rejste til England i slutningen af måneden, manufakturhandler Wind havde med sin familie lejet et sommerhus på Fanø, og elev i præparatoranstalten Fritz Schmidt var på bibelhøjskole i Breklum, hvor han dog også fandt tid til at besøge en kær barndomsveninde. Alt åndede således fred og ingen fare, men de mange tordenskyer, der fulgte med varmen, var ligesom et forvarsel om, hvad der var i vente.

Fredag den 31. juli var det svært at finde ro på Modermalets redaktion på Klosteret. De telegrammer, der kom ind, så ikke rare ud. Ved middagstid gik redaktør Anders Lebeck hjem til middag på Jomfrustien 16, og da han et par timers tid senere var på vej tilbage til Klosteret, fangedes hans blik af en brandrød plakat i et butiksvindue: »Kejseren har erklæret truende krigsfare«.

En uvejrstemning hvilede over redaktionen denne eftermiddag. Det var vanskeligt at komme igennem til Wolffs Telegrambureau i Kiel, hvorfra avisen fik sine daglige telegrammer. Redaktionen troede først, det skyldtes et tordenvejr imod syd, men hen på eftermiddagen, da Jes Sarup endnu engang forsøgte at komme igennem, fik han af telefondamen det svar, at telefonen var lukket efter højere ordre. »Så har vi krigen«, sagde redaktør Lebeck, der stod ved siden af.

Sarup måtte om eftermiddagen afsted fra redaktionen for at forrette et par ærinder, og han fortæller, at der var flere afdelinger soldater at se i byen. Da han kom kørende ned ad Nørregade, blev han stoppet og arresteret af en af dem. Det skete på et

tegn fra den politibetjent, der ledsagede afdelingen, og under skarp bevogtning blev han derefter ført tilbage ad Nørregade til Torvet: »Da vi nåede derop, svingede vor afdeling soldater hen foran kejser Wilhelms mindesmærke... og under trommehvirvel erklæredes landet i krigsberedskab. Jeg hørte, der blev råbt hurra. Folk stimlede sammen om soldaterne og hørte skrækslagne eller måbende på erklæringen om landets krigsberedskab. Få har vel anet, hvad det betød...«

Redaktør Lebeck havde på dette tidspunkt fulgt en bekendt på vej til toget. De var skiltes i Lavgade, og Lebeck var standset op på hjørnet af Lavgade og Klosteret for at se, hvad der var på færde. Pludselig pegede en betjent på ham, hvorpå han straks blev arresteret af soldaterne på samme måde som Sarup. Begge blev herefter ført til rådhuset.

Kort efter blev Modersmaalets bygning på Klosteret omringet af soldater og gaden afspærret. Kasserersken fru Hedberg og Nis Petersen var de eneste i bygningen, da en preussisk kaptajn trådte ind sammen med en politibetjent og erklærede Petersen for arresteret. Alle kontorer og rum blev gennemsoget, og da der ingen var, blev alle døre og vinduer låst og forseglet. Fru Hedberg fik lov til at gå, og Petersen blev ført til rådhuset, mens der blev sat vagt ved porten til den røde bygning.

I mellemtiden var også den gamle redaktør M. C. Mathiesen, der boede på Simmerstedvej 20, blevet arresteret og ført ad Vestergade og Storegade til rådhuset. Optoget vakte stor opsigt og mange følte sig stærkt oprørt over behandlingen af den gamle mand, som mange vidste var alvorligt syg. Fru Mathiesen gik ind til byen for at erfare, hvor de havde bragt ham hen, og herom fortæller hun: »Derinde var alt i oprør. Gaderne var fulde af mennesker. Man hørte kommandoråb, klirren af geværer og taktfaste støvlehæles trampen foran og bag sig. Folk talte sammen, hviskende, ængstelige, spejdende omkring, fordi man vidste, at et eneste uforsigtigt ytret ord, der blev hørt af magthaverne, var nok til at sætte en bag lås og lukke. Der var en underlig uhygge udbredt over det hele. Hos købmand Frees i Storegade holdt soldaterne med en vogn. Man sagde, at militæret lagde beslag på våben og ammunition i forretningen.«

Det, der skete denne dag, var, at al offentlig magt og myndighed overgik til militæret. Hermed trådte også de forholdsregler i kraft, som var en naturlig følge af denne situation. En række af forfatningens bestemmelser bl.a. vedrørende de borgerlige frihedsrettigheder blev sat ud af kraft, og en række personer, der ansås for farlige for den offentlige ro og orden, skulle arresteres. At det i Nordslesvig især gik ud over den danske bevægelses ledere, var kun naturligt.

Beslaglæggelsen af jagtvåben og ammunition hos isenkræmmer Hermann Frees i Storegade, sandsynligvis den 31. juli 1914. Fotografiet er taget af guldsmed Peter Henningsen fra vinduet i hans lejlighed over butikken. Forretningens ur viser 8.30, og en større flok mennesker har samlet sig omkring gruppen af soldater, der forestår beslaglæggelsen. Foto i HAM.

Der var i Haderslev forlængst udarbejdet en lang liste over dansksindede, der skulle arresteres. Overlærer Niels Møller, der var formand for den tyske embedsmandsforening, havde tilfældigvis fået lejlighed til at se denne liste. Han var blevet forfærdet over dens længde, og det var lykkedes ham at få en del af de på listen opførte mænd slettet. Det er vanskeligt at afgøre, om dette har været årsagen til, at arrestationerne begrænsedes, eller om det var en ordre fra højeste sted om at gå frem med forsigtighed, der i sidste øjeblik nåede frem til garnisonen og hindrede yderligere arrestationer. I hvert fald arresteredes i Haderslev kun syv personer af de ialt 290 i hele Nordslesvig, nemlig de fire her nævnte medarbejdere ved Modersmaalet, bladets leder redaktør Nicolai Svendsen, der arresteredes i Skærbæk under sit ferieophold i Vestslesvig og den 2. august blev interneret på Haderslev kaserne, teglværksejer Axel Sabroe samt tandlæge Jonathan Smith, der arresteredes, efter at han en af de første dage i august var vendt tilbage fra sin ferie i Nørrejylland. Sabroe og Smith blev indsat i amtsrettens arrest i Laurids Skausgade.

Behandlingen af de internerede var god. De fik lov til at få mad bragt af deres familie, og flere af dem fik også en seng hjemmefra, men det er klart, at interneringen uden nogen form for rettergang måtte føles som en voldsom krænkelse af den personlige frihed.

Arrestationerne, der for de flestes vedkommende foregik på åben gade og gik ud over kendte borgere i byen, forøgede naturligvis befolkningens frygt for, hvad der var i vente, og dagen efter blev frygten til vished. Lørdag den 1. august kl. ca. 18 indløb ordre om mobilisering, og over by og land lød herefter i en time kirkeklokkernes ringen. Hele natten mellem den 1. og 2. august var der hektisk aktivitet i byen. Biler susede op og ned ad gaden, ligesom der var stærkt røre på rådhuset. Søndag den 2. august drog hundredvis af mænd mellem 20 og 45 år, der alle tidligere havde været soldater, de fleste familiefædre, af sted til kasernen i Haderslev. Nicolai Svendsen kunne fra kasernens eksercerhus iagttage soldaternes iklædning og fortæller herom: »Enkelte af landstormsmændene havde taget kone og børn med ind på pladsen. Oppe fra vort eksercerhus blev vi vidner til mange rørende afskedsscener. Ingen anede, hvor udrykningen førte dem hen. De fleste mente vel nok, at de straks skulle af sted til felten, mens denne første iklædning i virkeligheden kun gjaldt det mandskab, som skulle gøre tjeneste i grænsedistriktet. Da mørket faldt på, var der bragt orden i geledderne, og den ene afdeling efter den anden forlod kasernepladsen med en bestemt ordre: til Toftlund, Vojens, Skodborg, Gram osv., hvor de fandt forholdsvis gode kvarterer hos deres egne landsmænd«.

Søndag den 2. august indkaldtes en lang række tidligere soldater til kasernen, hvor de blev iført de forskellige uniformer, der var til rådighed. Størsteparten af disse første indkaldte slap dog med bevogtningsopgaver forskellige steder i grænseregionen. Som nr. to fra højre ses pottemager Heinrich Rathenburg, der på dette tidspunkt var 44 år. Han gjorde i begyndelsen kun tjeneste en kort tid, men blev i 1916 atter indkaldt til hæren. Foto i HBA.

Rygterne gik naturligvis i den lille by. Man så spioner alle vegne og talte om, at Danmark ville gå med i krigen. Også hos militæret var der frygt herfor, og man talte blandt officererne om, at den eneste mulighed var at overgive sig, hvis noget sådant skete. En nat, formodentlig natten mellem den 4. og 5. august, opskræmtes byen af vildt skyderi fra kasernen. Samtidig hørtes fra luften en sælsom brummen og raslen. Man troede, det var et fjendtligt luftskib, men det viste sig senere at være et tysk, som var på vej tilbage fra en rekognosceringstur ved grænsen.

Den 5. august kom Englands krigserklæring, og det følte overalt i tyske kredse som en skæbnsvanger overraskelse, selvom begejstrede unge tyskere drog gennem byen under afsyngelse af tyske fædrelandssange. Og så den 7. august var bataljonen i kirke for sidste gang, før den drog i felten. De såkaldte dødsmærker, et blikskilt med navn og hjemsted, som enhver soldat i de første krigsår bar om halsen, blev uddelt, og den 8. august kom så afrejsen, der foregik under kirkeklokkernes ringen og med hele byrådet iført høj hat og kjole i spidsen. Underofficer M. Pohl, der var med i toget, fortæller herom: »Det var den 8. august om morgenen. På forreste kasernegård i Haderslev stod 2. bataillon opstillet. Mange, mange mennesker stod henne ved hegnet. Bataljonskommandøren holdt en kort tale. Under klingende spil satte vi os derpå i bevægelse mod banegården. Gaden var fuld af mennesker, men kun en enkelt gang lød et hurra eller tilkastedes os en blomsterhilsen. Der var tildels rullet ned for vinduerne. Man mærkede det danske element. Jeg mindes endnu stadig denne udrykning fra Haderslev som et trist, tungt tog. For så vidt vi soldater ikke selv ejede tilstrækkeligt humør, søgte af udenforstående kun få venner at glæde os ved afskeden«.

Hovedbanegården i Gl. Haderslev den 8. august. 2. bataillon von Manstein marcherer mod togvognene for at blive transporteret sydpå til krigen. Lockstedter Lager udenfor Hamborg udgjorde første stop på rejsen, og blev igennem hele krigen det sted, hvor mange sønderjyder startede deres deltagelse i krigen. Foto i privateje.

Om eftermiddagen samme dag kunne man se endnu et optog bevæge sig gennem byen. De arresterede fra Haderslev amt, ialt 34 mand, var blevet samlet i arresten i Laurids Skausgade og førtes nu ad Laurids Skausgade og Slagtergade til banegården. Den gamle og syge redaktør Mathiesen fik dog lov til at køre i vogn sammen med fabrikant Sabroe. Langs gaderne sås grupper af byens borgere, der vinkede til de bortdragende, og banegården var fuld af tilskuere, heriblandt mange af de arresteredes familie og bekendte. Amtsdommer Lemche ledsagede som reserveofficer fangerne på den lange rejse, der førte dem til den lille ø Dänholm ud for Stralsund. Her sad de fængslet, indtil de den 19. august blev overført til Altona, hvorfra de blev frigivet og transporteret tilbage til Haderslev den 31. august. Det var indgriben fra højeste sted i Berlin, der var årsag til, at interneringen blev så forholdsvis kortvarig.

Også forbudet imod udgivelse af Modersmaalet og de øvrige danske blade i Nordslesvig blev ophævet, og den 1. september kunne Modersmaalet igen sendes på gaden, men avisen måtte i de følgende fire år opræde med største forsigtighed. Hver dag blev avisen censureret, før den kunne udsendes, og dagligt måtte redaktionen gå på akkord med samvittighed og sandhed. De tidligere internerede havde forbud imod at forlade byen uden politiets tilladelse.

OFFENTLIG OG PRIVAT KRIGSHJÆLP

Efter soldaternes afrejse kom livet i Haderslev snart igen ind i sin daglige gænge. Det mærkedes naturligvis, at så mange mænd var

borte; det gav problemer for de hjem, hvor forsørgeren nu savnedes. Det offentlige udbetalte en månedlig understøttelse til disse familier, men for en familie bestående af f.eks. kone og tre børn udgjorde den kun ca. 40 mk. om måneden, og det var derfor nødvendigt med ekstra støtte. Her trådte Haderslev Krigshjælp (Kriegshilfe) til.

Den 10. august 1914 udsendtes et opråb underskrevet af 62 borgere i Haderslev repræsenterende såvel håndværkere og købmænd som funktionærer og embedsmænd. Heri opfordredes på dansk og tysk til at yde gaver til de indkaldtes familie. Opfordringen var underskrevet af så kendte dansksindede borgere som købmændene Adolf Beck, Th. Dahl, Hermann Frees, C. Ørum, Johs. Speth og Th. Voss, garvermester Erik Bløcher, rentier N. P. Boysen, bankdirektør Chr. Hübbe, malermester Hans Magnussen og vinhandler Fr. Wartho, ligesom et par arbejdersnavne, tobaksspinder Johann Mosegaard og arbejder Hendrik Riis, findes side om side med byens tyske borgerskab af bl.a. landråd, borgmester og borgerrepræsentanter.

Dette initiativ på tværs af de nationale og til dels sociale skel var enestående, og det understregedes da også i opråbet, at henvendelsen gjaldt »alle vore medborgere uden hensyn til partistilling eller standsforskel«. De samvirkende fagforeninger udtalte på et møde den 25. september deres støtte til krigshjælpen, men en betingelse for aktiv og økonomisk medvirken var, at krigshjælpen også udbetaltes til arbejdsløse, og at fagforeningerne fik sæde i den komite, der var nedsat. Fire socialdemokrater optoges da også straks i komiteen.

Byen var inddelt i 21 distrikter, hvor en mand og en kvinde fra det højere borgerskab havde til opgave nøje at undersøge forholdene hos hver enkelt familie, der søgte om tilskud fra krigshjælpen. På et møde blev så alle ansøgninger gennemgået, og repræsentanterne fra det pågældende distrikt udtalte sig om behovet for hjælp. På denne måde lykkedes det at få den offentlige understøttelse suppleret, således at en enlig kvinde fik ialt 30 mk., en kvinde med ét barn 42 mk., med to børn 50 mk. og med tre børn 60 mk. I september udbetaltes 2100 mk. til 190 familier, og frem til januar 1915 blev der ialt uddelt 16.000 mk. af krigshjælpen. Fagforeningernes medlemmer ydede således 2 % og embedsmændene 2-10 % af deres løn.

Offerviljen var i det hele taget stor i krigens første tid. Frauenverein begyndte straks i august at samle ind for at kunne sende gaver til soldaterne ved fronten, og allerede i slutningen af september kunne der sendes pakker afsted. I begyndelsen af oktober 1914 foretog købmand H. v. Brincken i sin egen bil en tur til fronten med en ny ladning gaver bestående af varmt tøj af for-

Byrådssalen i rådhuset i Lavgade, 1915-16. Rådhusets personale igang med at indpakke julegaver, de såkaldte Liebesgaben, til soldaterne ved fronten. Bemærk de tre kejserbuster og tavlen med sømkorset i baggrunden. Foto i HBA.

skellig slags samt tobak skænket af M. Hansens tobaksfabrik til soldaterne fra byens garnison. Den 14. oktober nåede han frem og fik afleveret sin ladning af gaver, og da han igen vendte hjem, holdt han i Nis Juhls sal på Jomfrustien et lysbilledforedrag om sin tur, som blev det helt store tilløbsstykke.

Frauenverein fortsatte sit indsamlingsarbejde hele krigen igenem. Julen 1914 sendtes således 1600 pakker til fronten, og i marts 1916 meddeltes det, at Frauenverein hidtil havde indsamlet penge og gaver til en samlet værdi af 48.000 mk. En del af denne virksomhed bestod i strikning af strømper o.l. til soldaterne. Foreningen leverede garnet, og bl.a. skolepiger blev beskæftiget med at strikke, men iøvrigt blev der også fra skolernes side gjort en indsats på dette punkt. I håndarbejdstimerne på Auguste Victoriaskolen strikkede de således på livet løs, og Maren Skadhauge, f. Wind, der var fra et dansksindet hjem, husker disse timer således: »Der var en egen hygge over disse håndarbejdstimer, som snart blev de bedste i skoletiden. Hvem undte ikke soldaterne de rare gavepakker, og hvem kunne synes andet end, at det var morsomt at lægge et par pænt strikkede, varme muffedisser ned i en æske med et par cigarer, måske nogle kager, en ganske lille grangren med et lys og en julehilsen, skrevet med stiv, lidt usikker skønskrift«.

På rådhuset ekspederes disse Liebesgaben fra byen, og på Høj-skolehjemmet sad mange kvinder og pakkede julehilsener fra Kommunalforeningen. Jo, der var mange, der tænkte på soldaterne derude i felten.

Offerviljen viste sig også ved tegning af krigslån, men her var det nok især den tysksindede del af befolkningen samt forskelli-

Wichtig für alle Sparer! **Wichtig für alle Sparer!**

Der Sparvertrag...
 Der Sparvertrag...
 Der Sparvertrag...

1. Die eingezahlten Beträge werden als Guthaben in der Kriegssparkasse angesetzt.
2. Die Sparer erhalten bei jeder Einzahlung den vollen Betrag der Einzahlung als Guthaben angesetzt. Bei Ablauf des Kriegsjahres wird der Sparer den Betrag der letzten Einzahlung als Guthaben angesetzt.
3. Der Sparvertrag wird bis zum 31. Dezember 1918 angesetzt. Wenn der Sparer nach Ablauf des Kriegsjahres seinen Sparvertrag nicht verlängert, so wird der Betrag der letzten Einzahlung als Guthaben angesetzt.
4. Die Sparer können ihren Sparvertrag jederzeit kündigen.
5. Die Sparer erhalten bei jeder Einzahlung den vollen Betrag der Einzahlung als Guthaben angesetzt.
6. Die Sparer können ihren Sparvertrag jederzeit kündigen.
7. Die Sparer erhalten bei jeder Einzahlung den vollen Betrag der Einzahlung als Guthaben angesetzt.
8. Die Sparer können ihren Sparvertrag jederzeit kündigen.

10 Mark	9	10
5 Mark	1 Mark	11
1 Mark	5 Mark	13
		14

For at hjælpe på Tysklands økonomi kunne der af hver soldats løn indbetales en vis del på en såkaldt krigssparekonto. Pengene skulle banken eller sparekassen anvende til krigslån, og de forrentedes med 5%, hvis de ikke hævdes før to år efter krigens afslutning. Her ses papirerne for bl.a. kanoner Hans Hansens krigssparekonto, oprettet i Haderslev Bys Spare- og Lånekasse. Den 21/11 1917 indbetales der 18 mark, den 22/12 seks mark og endelig 21/4 1918 tre mark. Privateje.

ge offentlige kasser og institutioner, der ydede en skærv. Det første krigslån blev udskrevet allerede i september 1914, men ved dette og de følgende otte krigslån lå det gennemsnitlige lånebeløb betydeligt lavere pr. indbygger i Nordslesvig end i andre af rigets provinser. Der var dog mange måder at få folk til at tegne krigslån på, f.eks. fik en soldat, der i januar 1915 skaffede 50 mk. i guld, otte dages orlov. Byrådet erklærede sig den 21. september 1915 villig til at betale det tredje krigslån for byens embedsmænd i form af 15 % forskud på deres løn, der herefter kunne afdrages over 3 år. Byen blev iøvrigt selv nødt til at optage lån for at kunne betale til de mange krigslån, og ved krigens slutning udgjorde denne gæld ialt 1.951.104 mk., hvortil svarede krigslånsbeviser på 1.826.990 mk. Det var dog tvivlsomt, om disse beviser ved salg kunne indbringe denne sum.

Efterhånden greb krigen mere og mere ind i dagligdagen. Allerede i september blev der udstedt forbud imod at føre telefonsamtaler på dansk. Det blev også forbudt at skrive på dansk til udlandet. Efterårsmarkedet blev aflyst. Ved byens indfaldsveje blev der anlagt spærringer, hvor alt og alle blev kontrolleret, ligesom man måtte have pas med fotografi for at kunne bevæge sig længere væk. Guldmønter forsvandt efterhånden helt fra omsætningen.

Sejrsfester blev efterhånden også dagligdags begivenheder. Den tyske hærsejre blev fejret med flagning og kirkeklokkeringning, og man tvang endog dansksindede eller danske institutioner til at flage. Børnene fik fri fra skole efter at være samlet til andagt. Skolens leder holdt en tale om det vundne slag, der blev bedt en bøn og sluttedes med »Deutschland, Deutschland über alles«. For børnene fra de dansksindede hjem var disse sejrsfester en plage, men de kunne da sammen med deres tysksindede kammerater glæde sig over, at de fik en ekstra fridag. Schleswigsche Grenzpost udsendte ekstrablade ved særligt store sejre, og avis-sælgerens råb »Extrablatt« blev da af dansksindede børn mødt med råbet »Ekstrapjat«.

Endnu i efteråret 1914 mærkede man kun lidt til mangel på varer, selv om gode forslag i aviserne, f.eks. om hvordan man kunne sylte nedfaldsfrugt eller lave sengetæpper af avispapir, antydede, hvad vej det gik. Efterhånden som der opstod mangelsituationer, blev myndighederne nødt til at gribe mere og mere ind. Første gang, det skete i Haderslev, var i oktober 1914, da magistraten fastsatte maksimalpriser på kartofler. Det fjernede dog ikke manglen, og en måned senere meddeltes det, at byen havde købt kartofler og solgt dem for 3,25 mk. pr. 100 pd. Man havde dog kun købt 20.000 pd., og de var væk i løbet af en time.

Julen 1914 prægedes i Haderslev kun lidt af, at der var krig; i

butikkerne var der varer nok, og nytåret fejredes med sædvanligt halløj og skyderi på Torvet til nogen forargelse for mange borgere. Allerede i januar 1915 indførtes imidlertid nye reguleringer, og nu var det en så vigtig vare som brødet, det var galt med. I en forordning for bagerier blev alt natarbejde forbudt, og det blev bestemt, at hvedemel ikke måtte bruges til bagning uden tilsætning af rugmel. I slutningen af januar blev alle melforråd gjort op, og ingen måtte ligge inde med mere end 200 pd. Den 16. februar fastsattes maksimalpriser for brød, og den 1. marts indførtes rationering. Det var første gang, rationeringskort dukkede op, og det var muligt at få 2 kg brød pr. person om ugen. Midt i marts blev det nedsat til 1400 gram. Samtidig steg prisen på mælk, og der var igen mangel på kartofler, således at byen måtte sørge for indkøb i større mængder. Også andre varer begyndte byen nu at opkøbe, i marts således kålrabi. I maj indrettedes derfor et permanent udsalg af varer i Laurids Skausgade, hvor der i begyndelsen af maj kunne fås ris, gryn, lammekød, klipfisk, røget skinke, flæsk og grøntsagskonserves.

Kommunen blev således mere og mere involveret i arbejdet med at sørge for befolkningens forsyning med levnedsmidler til en rimelig pris. Det var et omfattende apparat, der her blev sat igang. En levnedsmiddelkommission blev nedsat af byrådet. Den fik købmand Fr. Roll som formand, og den fik overdraget ansvaret for tilførslen af fødevarer i tilstrækkeligt omfang.

Men også på andre felter blev mere og mere overdraget til kommunen. Udbetalingen af understøttelse til soldaterfamilier voksede, efterhånden som flere og flere blev indkaldt, også af dem, der var kasserede eller var udover den værnepligtige alder. Mange faldt, og der blev derfor også flere og flere krigsenker og faderløse børn at sørge for. I marts 1916 nåede den månedlige understøttelse op på 10.000 mk., hvoraf en stor del dog refunderedes af staten, men det betød også, at det blev vanskeligere og vanskeligere for krigshjælpen at klare efterspørgslen efter økonomisk hjælp ud over den offentlige understøttelse. I marts 1915 var der indkommet ialt 27.000 mk. siden august 1914, og heraf var de 22.700 mk. brugt. Månedlig uddeltes der 3600 mk., dvs. en ny indsamling var nødvendig. Den foregik i april måned og gav ca. 9000 mk., men i slutningen af juli var der igen lavvande i krigshjælpskassen. Kommunen blev mere og mere involveret i krigshjælpen, og det var måske årsagen til, at fagforeningerne i juli besluttede at ophøre med at indbetale 2 % af deres medlemmers løn.

Borgmester Schindelhauer blev nu formand for krigshjælpen, og den 25. juli 1915 kunne han derfor underskrive et opråb fra krigshjælpen om påny at yde støtte. Man agtede at afholde en

Kriegshilfe.
Die Nagelung
des Eisernen Kreuzes auf dem
Nordermarkte
 wird am Sonntag, den 12. September d. J.,
 von 11¹/₄ Uhr vormittags bis 7 Uhr nach-
 mittags fortgesetzt und erforderlichenfalls an
 einigen weiteren Tagen zu Ende geführt
 werden.
 Die Militärkapelle wird spielen.
 Es stehen noch zur Verfügung:
 einige silberne Nägel a 5 Mk.,
 ca. 100 kleine schwarze Nägel a 1 Mk.,
 ca. 500 große schwarze Nägel a 0,50 Mk.,
 ca. 3000 kupferne Nägel a 0,30 Mk.
 Um das Unternehmen des »Eisernen Kreuzes«
 zu einem würdigen Abschluß zu bringen, bitten
 wir unsere Mitbürger um zahlreiche Beteiligung.
 Das Ergebnis wird nach Beendigung der Na-
 gelung veröffentlicht werden.
 Hadersleben, den 9. September 1915.
 Der Ausschuß der Kriegshilfe.

På årsdagen for krigens start organiseredes den første samlagning på Gammelting. Guld-, sølv- og kobbersom samt små og store sorte som blev mod et beløb pr. som til krigshjælpen slået i en 180 x 180 cm stor træplade, og giverens navn indført i »Den gyldne bog«. Den 12. september gentog man arrangementet, som det fremgår af annoncen, hvorefter tavlens motiv, jernkorset, var færdigt. Indtil Genforeningen stod tavlen på rådhuset, hvorefter den opbevarede på Borgerforeningen, indtil den for få år siden kom på Haderslev Museum. HAM. Foto: C. Krassel.

Økonomisk, men også moralsk støttede mange krigen på forskellig vis. Digtsamlingen »Kraft aus der Höhe« blev udgivet i 1915 af Thora Hartwig-Hadersleben, som hun da kaldte sig. Dora Marie Hartwig, født i Haderslev 1881 og død sammesteds 1961, var datter af gymnasie-lærer J. C. Hartwig og søster til arkitekt L. H. Hartwig, der tegnede Haderslev Museums bygning på Aastrupvej. Hun udgav fra 1912 til 1928 en række digtsamlinger, samt romanen »Die Trümmern von Helleby« uden nogensinde at få noget egentligt gennembrud. Privateje.

såkaldt jernkorsfest på årsdagen for krigens udbrud den 1. august. Denne fest fik et meget officielt præg med nationalistiske taler af bykommandanten, major Crüger og af borgmester Schindelhauer samt afsyngelse af både national- og kejsersang. Det bevirkede utvivlsomt, at de fleste dansksindede holdt sig borte, selvom der sad fremtrædende dansksindede borgere i krigshjælpens komité, og selvom pengene gik til et godt formål.

På Gammelting var opstillet en stor egetræsplade, hvorpå der var malet et jernkors, der tildeltes bl.a. soldater som belønning for udmærkelse i felten. Der var forskellige priser for de guld-, sølv-, kobber- og jernsøm, der skulle slås i, og også forskel på prisen alt efter, hvor sømmet blev slået i. Alle der slog et søm i, fik deres navn indskrevet i »Krigshjælpens gyldne bog 1914/15«.

Men allerede i november 1915 var krigshjælpens midler sluppet endeligt op, og det blev derfor på et byrådsmøde den 19. november besluttet, at kommunen helt skulle overtage krigshjælpens ydelser. Den 19. december blev det besluttet at optage et lån på 100.000 mk. til at dække byens udgifter hertil og til familieunderstøttelserne, der nu var på 12.000 mk. om måneden. Det var ikke den eneste gang, byen optog lån for at klare de ekstraudgifter, krigen medførte. I alt blev der 1915-19 optaget 700.000 mk. i lån til at bestride krigsomkostninger af forskellig art. Men også direkte mærkede byens borgere de ekstra byrder. Fra marts 1915 blev byen bebyrdet med indkvartering af soldater, og fra januar 1917 fik byen dobbelt belægning. En meget stor del heraf var indkvarteret i byens større lokaler, bl.a. på Højskolehjemmet, men også private fik indkvartering af soldater, som skulle brødfødes. Resultatet var, at de ofte fik meget lidt eller meget ringe føde.

LEVEVILKÅR UNDER KRIGEN 1915-16

I efteråret 1915 var især mælkesituationen alvorlig. Allerede i september var det vanskeligt at få mælk til byen, og senere fortaltes det, at mælkevognen fra Aastrup kørte i trav og med blændede lygter forbi Lindedal og først holdt ved villaerne på Aastrupvej, således at de mange arbejderfamilier på Lindedal ikke fik mælk. Inden for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig var man klar over, at fødevarer-situationen i de nordslesvigske byer var alvorlig, og derfor blev der i november udsendt et opråb til landbefolkningen om at yde hjælp. I Haderslev dannede Understøttelsesforeningen, Sygeplejeforeningen og de to danske asyler en hjælpekomité, der fulgte opråbet op med en »Bøn om håndsrækning«, der udsendtes den 10. december. Initiativet hertil var udgået fra Kommunalforeningens formand redaktør Anders Le-

Der saves træ på børnehjemmet i Erlev, oprettet af Nordslesvigsk Asylforening, der stiftedes i 1877 for at tage sig af forældreløse og vanrøgtede børn. I de første 34 år anbragtes børnene i familiepleje, men i 1911 omdannedes en gård i Erlev nær ved Dammen til børnehjem med plads til 50 børn, under ledelse af forstanderparret C. M. og Elise Jensen. Under krigen modtog hjemmet ekstra mange børn, bl.a. 104 såkaldte »krigerbørn«, hvis fædre var soldater og hvis mødre var døde, syge, i fængsel eller lignende. Disse børn placeredes bl.a. i direktørboligen til den nedlagte Fleischwarenfabrik, i den for en tid nedlagte kro § 5 i Erlev, og i en nyindkøbt ejendom ved siden af børnehjemmet. C. M. Jensen medvirkede i 1921 ved oprettelsen af Den sønderjydske Fonds Børnehjem for børn, hvis fædre var faldet i krigen. Dette hjem placeredes i en stor ejendom på Vilstrupvej. Foto i HBA.

beck, der havde været i kontakt med Fælleslandboforeningens formand, gårdejer P. J. Refshauge fra Ausbøl.

Det lykkedes at få 27 mejerier til at levere gratis mælk, ligesom der blev modtaget betydelige mængder af andre landbrugsvarer, bl.a. grøntsager og mel. Amtsbanerne sørgede for gratis transport til byen, og i det hele taget nød det hjælpearbejde, der her blev sat igang, og som havde Lebeck som sekretær, både landråd von Löws og borgmester Schindelhauers bevågenhed.

Den 6. januar 1916 kunne man starte en bespisning på Missionshotellet på Jomfrustien, hvor der tidligere var foretaget bespisning af fattige i større målestok. Endvidere kunne man begynde at foretage uddeling af mælk. Den 8. januar meddeltes det således, at der ugentlig leveredes 6500 pd. mælk, der blev brugt dels ved bespisningen, dels til uddeling til 440 familier med over 1700 medlemmer, som hver fik 2 pd. mælk ugentlig. Fordelingen af mælk skete på grundlag af mælkekort. Byen var inddelt i 16 distrikter, og en komité på ca. 60 damer foretog besøg i de hjem, der mentes at have behov for hjælp.

Bespisningen på Missionshotellet foregik alle ugens dage undtagen søndag og mandag. Skolebørnene blev bispist først, fordi de skulle være tilbage på skolen kl. 14. Ialt bispistes ca. 700 personer, hvoraf de fleste var børn, men der var også mange gamle mennesker, enlige mødre med små og større børn og helt små rollinger med deres større søskende. Der kunne bispises 130 personer ad gangen fordelt ved 14 borde. De blev lukket ind i hold fra hotellets gård, hvor der allerede før kl. 12 var stuvende fuldt.

Tre hold på hver 16 damer gjorde tjeneste hver tredje dag, og hver dame havde sit bestemte bord at sørge for. Menuen bestod de tre dage af mælkemad (grød eller vælling), heraf to dage af skummetmælk og en dag af kærnemælk for at give lidt afveksling. De to øvrige dage serveredes sødsuppe eller suppe lavet af hvidkål, kartofler og andre grøntsager, men der var kun meget lidt kød. Denne form for bespisning fortsatte frem til den 8. april 1916, mens mælkeuddelingen fortsatte en måneds tid længere.

Bespisningen på Missionshotellet fra januar til april 1916 viste klart, at nøden nu var stor i mange hjem i Haderslev. Det kneb med at skaffe selv de nødvendige fødevarer, og forårets og sommerens komme lettede ikke synderligt situationen, men medførte yderligere rationeringer. Hertil kom, at priserne steg betydeligt, mens lønningerne kun i mindre grad fulgte med. Kartoffler, der i efteråret 1914 kostede 3,25 mk., kostede den 16. marts 1916 5,20 mk. for 100 pd. Sødmælken var steget fra 18 pf. til 24 pf. literen (skummetmælk var steget fra 8 til 10 pf.), mens smør kostede ca. 2,50 mk. pr. pund, hvor prisen i 1914 var ca. 1,40 mk.

Prisstigningerne medførte efterhånden et pres på lønningerne. Gasværksarbejdernes timeløn blev forhøjet med 3 pf. i december 1915, og nattevægterne fik i januar 1916 et dyrtidstillæg på 30 pf. pr. nat, ligesom der i januar 1916 blev givet løntillæg indenfor alle fag, bortset fra bygningsfagene, der havde overenskomst indtil 1. april. Den 29. april nedlagde arbejderne på amtsbanernes værksted arbejdet med krav om et dyrtidstillæg på 5 pf. i timen. Tillægget blev bevilget straks. Byens embedsmænd fik deres lønninger forhøjet i løbet af foråret 1916. Gennemgående synes der at være tale om lønstigninger på 15-20 % i forhold til 1914-niveauet, dvs. langt mindre end de prisstigninger, som er anført ovenfor, og der fulgte da også senere på året nye lønstigninger, der bragte lønnen op på 25-30 % over førkrigniveauet.

I forbindelse med bespisningen på Missionshotellet blev der foretaget en undersøgelse af levevilkårene hos en række fattige familier i Haderslev i vinteren 1915-1916. I 18 af de 40 familier var manden indkaldt, og familien var her næsten udelukkende henvist til offentlig understøttelse. I statsunderstøttelse betaltes mellem 60 og 120 mk. alt efter familiernes størrelse, der lå mellem fire og otte personer. Hertil kom så byens krigshjælp, der lå mellem 6 og 10 mk. om måneden. Når husleje og brændsel var betalt, betød det, at disse familier havde mellem 32 og 42 pf. om dagen til rådighed pr. person til bl.a. mad. For langt de fleste af familierne blev mellem 40 og 50 % af den samlede indtægt brugt til fødevarer. Den mad, man fik, var imidlertid meget ensformig. Morgenmad og aftensmad bestod i langt de fleste tilfælde af

kaffeerstatning og brød, i enkelte tilfælde med marmelade eller kunsthonning. Middagen bestod som regel af mælkemad under en eller anden form (grød eller vælling) med kartofler eller kålrabi til. Kød forekom yderst sjældent. Næsten alle 40 familier fik mælk fra Missionshotellet, og enkelte af dem fik også deres midagsmad her.

Blandt de 40 familier var der 13, hvor manden ikke var soldat, men arbejdede som ufaglært arbejder. Ugelønnen var her mellem 21 og 32 mk., men det gav ikke bedre levevilkår end i de familier, der levede af understøttelse alene. Hvor svært det må have været at få pengene til at slå til, understreges af en faglært arbejders udsagn i september 1916. Hans ugeløn var 43 mk., hvilket var langt over, hvad de ufaglærte og de understøttede fik, selvom der i mellemtiden var sket forhøjelser. Når skat, husleje, brændsel og sygesikring var betalt, var der af disse 43 mk. 27,50 mk. tilbage til bl.a. mad. Det gav 54 pf. pr. person pr. dag i denne familie, der bestod af forældre og fem børn; men det gav ikke meget bedre mad end i de familier, der er nævnt ovenfor. Vinteren 1915-16 bestod middagsmaden i denne familie f.eks. af stuede kålrabi med et stykke tørt brød, vandgrød kogt af majs, nudler kogt på en bouillonterning eller to, eller grønkålssuppe uden flæsk eller kød. Arbejderens konklusion var derfor følgende: »Efter hvad jeg har set og hørt i mindst en snes familier her i byen, er det udelukket, at en familie af tilsvarende størrelse kan klare sig med mindre indtægter, uden at den private eller offentlige godgørenhed må træde til, og jeg mener at kunne bringe bevis for, at ovennævnte fortjeneste kun lige rækker til de allernødvendigste behov til livets opholdelse. Der kan ikke engang være tale om at købe den lille kødportion, som familien må få på kødkortet; der bliver ingen pengemidler til at forny opslidt fodtøj og klædningsstykker, ikke noget tilovers til i tilfælde af sygdom at kunne betale medikamenter osv., og dog må der den ene uge med den anden så mangt og meget til«.

Problemet synes dog ikke i alle tilfælde at have været de høje priser, men derimod at fremskaffe varer. For flere og flere varer blev der indført pligtaflevering, således at staten tog sig af fordelingen af varerne. Efterhånden blev det derfor kun muligt for de kommunale indkøbscentraler at få varer. Byens handlende var naturligvis stærkt utilfredse hermed og mente, at varerne burde sælges gennem deres forretninger. Levnedsmiddelkommissionen hævdede heroverfor, at byens udsalg principielt kun var for de mindrebedemlede, mens de mere velhavende henvistes til byens handlende, hvor priserne var noget højere.

Allerede i januar 1916 var det imidlertid galt også hos de mere velstående. Hos grosserer Julius Nielsen på Damager gjordes situ-

Forskellige rationeringskort fra Haderslev 1916-18. Øverst til højre dog et æg-kort, der forpligtiger husholderen Anton Humdevadt, Bispegade 15 til at aflevere 138 æg i løbet af månederne april til juni 1918. Æggene skulle afleveres hos købmand Asmus Jørgensen, Lavgade 4. Myndighederne havde udpeget købmand C. J. Ørum i Norregade til at forestå fordelingen af fødevarerne blandt byens fødevarerhandlende. HBA. Foto: C. Krassel.

ationen den 24. januar således op: »Man ved intet, kun ét ved man med bestemthed, at smør næsten ikke er til at få, mælk heller ikke. Brødrationer bliver nedsatte. Kød er vanskeligt at erholde, særlig svine- og kalvekød. Fisk ser vi ikke, ris er færdigt. Bare Tyskland også snart var færdigt«. I maj måned 1916 fraveg levnedsmiddelkommissionen derfor sit princip om, at byens udsalg kun var for de mindrebemidlede, »efter at det er slået fast, at det også er blevet umuligt for de velhavende at forskaaffe erstatning for varer som rismel, sagamel osv. af hvilke varer beholdningerne er udsolgt overalt«.

Denne stærkt forværrede situation bevirkede, at der nu blev indført yderligere rationeringer. Marstrup mejeri åbnede i marts måned 1916 et udsalgssted for smør på Jomfrustien to gange om ugen, og det kom til nærmest tumultagtige scener, hvor kvinder hvinede og små børn skreg, før man ved politiets hjælp fik reguleret køen. Man begyndte derfor at udlevere smørbeviser på rådhuset på grundlag af brødkortene for at regulere køen. Denne ordning blev ændret fra den 1. juli, da der indførtes smør- og fedtkort, der gav ret til maksimalt 125 gram smør eller 250 gram fedt eller margarine pr. person pr. uge. Den 1. maj var indført sukkerkort og den 1. juli indførtes desuden en kødordning, der betød, at man skulle indskrives hos en slagter for at kunne få kød. Her kunne man så med sit kødkort hente et bestemt kvantum kød om ugen, f.eks. i ugen fra 14. til 20. juli 200 gram pr. person.

Ved indgangen til den tredje krigsvinter var levnedsmiddelsituationen alt andet end gunstig. Mælkekort indførtes den 1. oktober 1916, men alligevel var det vanskeligt at få mælk, også

Rådhusets personale gør klar til udlevering af rationeringskort, sandsynligvis i 1917. Skiltene viser, hvor der udleveres kort til æg, fedt, sukker, brød, mælk og kartofler. På væggen hænger en plakat, der opfordrer til at aflevere guld til fordel for fædrelandet. Stående forrest politisekretær Heinrich Hintz. Foto i HBA.

æggekort indførtes, men fra 1.-21. oktober kunne der kun fås to æg pr. person. I byens udsalg i Laurids Skausgade kunne der i begyndelsen af november kun fås klipfisk, havlaks, mellemstore og små byggryn, hvedegryn (dog kun til børn under to år), oksetalg, hele kålrabi samt hvidkål, kålrabi og gulerødder i topunds-dåser.

Havde man penge nok, kunne man imidlertid nok få varer. En skinke på 33 pund kunne således i oktober erhverves for 100 mk., en gås for 80 mk., og i november fik man på Damager små torsk til en middag for 6 mk. Der var da også folk, som tjente gode penge på mangelsituationen, f.eks. tjente en smørgrosserer i september 1916 4000 mk. om ugen ved at fordele smørret til de handlende. Han fik 1 mk. for hver drittel.

KRIGENS SIDSTE ÅR

Nu tog byen imidlertid også fat med bespisning. Den 1. juli 1916 besluttede bykollegierne efter forbillede fra andre steder at oprette et såkaldt fælleskøkken i elværkets gamle gasanstalt, og efter at den store dampgruekedel, der kunne rumme 900 liter mad på en gang, samt en mindre kedel på 500 liter var installeret, kunne krigskøkkenet begynde sin virksomhed den 9. november. Pressen var indbudt og fik lov til at smage på maden, der den første dag bestod af hvidkålssuppe og karakteriseredes som god og nærende. Den kostede 40 pf. pr. liter, og en liter var nok til tre dybe tallerkener. Der sørgedes omhyggeligt for, at der i hver portion kom et lille stykke kød.

Den første dag bespistes 276 personer, men i løbet af november kom man op på ca. 500 personer. Endvidere bespistes 50-100 børn gratis hver dag. Krigskøkkenet var i funktion i syv måneder og standsede den 30. juni 1917. Dette offentligt drevne krigskøkken betød dog ikke, at det private hjælpearbejde, som de danske organisationer stod bagved, var overflødig. Det lykkedes at få oplandsmejerierne til igen at levere mælk, således at der fra november 1916 kunne udleveres to pund skummetmælk om ugen til 1481 personer i 394 familier. Desuden kunne der op til jul uddeles 2000 pd. byggryn til 500 familier. Den 6. januar 1917 begyndte bespisningen igen i Missionshotellet, men nu kun tre gange om ugen.

Levnedsmiddelsituationen bevirkede også, at det ikke længere var muligt at servere kødmat, og derfor købte man madbilletter til krigskøkkenet, således at alle de ca. 800 personer, der fik mad fra Missionshotellet en gang om ugen, kunne få et måltid mad med kød i.

Alt ialt er vel 14-1600 personer, svarende til 12-14 % af byens

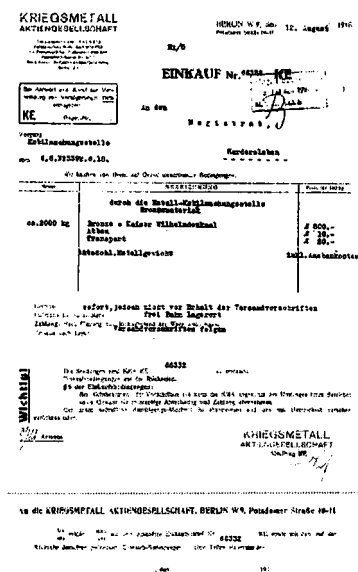
indbyggere, blevet bispist tre dage om ugen i krigskøkkenet og på Missionshotellet fra 6. januar til 28. april, da bespisningen på Missionshotellet ophørte. Hjælpearbejdet fortsatte dog med ud- deling af mælk et stykke tid endnu. Tøj til ca. 150 var uddelt, før der kom bekendtgørelse om, at alt gammelt tøj skulle udleveres til det offentlige, ligesom der var uddelt flere hundrede træsko.

Vinteren 1916-1917 var ualmindelig hård. Der var streng frost næsten uafbrudt fra nytår til april, og brændselsmangel gjorde sig gældende mange steder, især de steder, hvor der var centralvar- me. Skolerne blev holdt lukket i perioder for at spare, og bør- nene fik »kulferie«. Det fortælles, at skarer af frysende mødre fle- re gange stormede borgmesterkontoret for at få brændsel. Der blev så indrettet en opvarmet stue på rådhuset, hvor fattige børn kunne opholde sig, når der ikke kunne skaffes brændsel til hjem- met. Gasværket manglede også kul, og der blev derfor i perioder lukket for gassen.

Mangelsituationen bredte sig mere og mere. Vor Frue kirkes klokker blev Sct. Hansdag 1917 taget ned til omsmelting. Kob- bertaget blev pillet af Hospitalskirken, den 7. august indledtes indsamling af konserverdåser, og den 1. september indrettedes i det gamle jernstøberi i Sejlstensgyde en indsamlingscentral. Alt havde interesse, sågar kaffegrums og afkæmmet kvindehår; man- ge af byens børn tjente en ekstraskilling ved således at samle alt muligt affald ind.

Allerede tidligt i krigen blev børn benyttet ved indsamling af bl.a. nedfaldsløv i skovene, der blev brugt til kvægfoder; ofte kunne man også se kvinder og børn ude for at samle træ ind til brænde. Brændenælder blev indsamlet af skoleklasser, der under lærerens ledelse drog ud i bare ben, men med handsker på og samlede brændenælder på en kærre. Når de kom hjem, skulle alle bladene trækkes af stænglerne og samles i sække, der deref- ter blev kørt ud til Fuglsangs bryggeri, hvor man var begyndt en krigsfabrikation af heste- og kreaturfoder. Stænglerne blev leve- ret til Schaumanns væveri, hvor fibrene forvandlede til klæde. Også skovens og markens vilde bær blev indsamlet af skolebørn, der endvidere blev »udlånt« til havegravning, til roehakning og til kornhøst. Det gik naturligvis ud over skolegangen, men det var der ingen, der tog så nøje, nu da alle ressourcer var sat ind på at tjene fædrelandet og vinde krigen.

Til julen 1917 kunne der kun fås 1/4 pund bygmel og lidt talg udover den ugentlige ration af smør (125 g), mel (1400 g) samt kød (175 g), derimod var der hvidkål i rigelig mængde, mens de kartofler, der var at få, var halvrådne og dårlige. Koks kunne leveres fra gasværket med maksimalt 5 hektoliter pr. hushold- ning, for så vidt man havde under 10 centner brændsel i forve-

Løbende igennem krigen indsamledes alle former for metal til brug enten i krigsindus- trien eller for at skaffe midler til krigen. Allerede i 1915 var der frivillige afleve- ringer af guld og sølv, men snart blev også kobber, messing og bronze indsamlet, til- dels som tvangsafleveringer. Museumsin- spektor Lund havde dog mulighed for at undtage gamle, værdifulde genstande fra tvangsaflevering. I 1917 blev de fleste af byens kirkeklokker sendt til omsmelting, og august 1918 var det blevet kejserstatu- ens tur. Den afbildede afleveringsordre indløb dog så sent i krigens forløb, at den aldrig kom til udførelse. Som en af de få kejserstatuer i Tyskland overlevede den krigen. HBA.

jen. Ikke underligt at alle, der havde familie på landet, flygtede bort fra byen i juledagene, således at småbanetogene var totalt overfyldte. På landet var det trods alt muligt at få lidt mere og bedre mad. Forholdene bedredes ikke efter jul. Den 28. december 1917 meddeltes det således, at smørrationen fremover blev nedsat til 70 gram om ugen pr. person.

Den fortvivlede situation førte flere gange til demonstrationer. Den 25. september 1917 var et antal koner således hos landråden for at forlange gryn, da gryn ikke havde været at få i en hel måned. Den 29. november samledes et halvt hundrede kvinder på Torvet og drog i samling til rådhuset, hvor de forlangte, at borgmesteren skulle skaffe flere fødevarer, især byggryn og mel. Måske var det ved den lejlighed, at en kvindelig socialdemokratisk agitator, formodentlig Anna Mosegaard, skældte de handlende bønder på Torvet huden fuld. Da en politibetjent kom og ville arrestere hende, gav hun ham et skub, så han satte sig midt imellem nogle beskidte rødbeder.

Den største demonstration fandt sted den 2. januar 1918, og herom fortælles det i en dagbog: »Her i byen har der været et stort opløb i dag, vel en 3-400 mennesker. Det var aftalt i forvejen, og på slaget 10 vrimgede de ud af fabrikker og af bryggeriet, og en masse kvinder, og begav sig op til rådhuset. Der var man i stor forvirring, og telefonerede efter borgmesteren, der måtte eskorteres af politi gennem mængden, hvoraf kvinderne ikke nægtede sig noget i retning af ukvemsord. Så talte han ud af vinduet til forsamlingen og begyndte således: »Werthe Herrschaften« (det er betegnende) og lovede dem marmelade, sirup og et pund gryn. Arbejderne havde en støt og rolig tillidsmand, der præciserede deres fordringer og sagde, at således som det var, kunne det ikke vedblive at gå, så lovede borgmesteren også, at de skulle få sukker den 6. i stedet for den 18. (denne måned var det nemlig meningen at afknappe os yderligere, i stedet for den 7. at trække det ud til den 18.). Så var det mælken, der var sur og ikke kunne koges; også det lovede han at søge forbedret. Centralmejeriet (Nissen) erklærede, at han ikke måtte sælge den søde mælk. (Gud ved hvorledes det hænger sammen). Noget opnåede de altså, og jeg tænker, de på rådhuset har fået en lille skræk og følt, at massen dog har overtaget. Det er jo også rent skrækeligt og forfejlet, at mælken skal sendes herfra til Hamburg, der ankommer den halvt fordærvet, og her er der mælkemangel som aldrig før«.

Problemet var, at alle fødevarer efterhånden var afleveringspligtige og blev fordelt centralt. Hensynet til de store tyske industribyer, hvor problemerne var langt større end i Haderslev, betød derfor, at man ofte stod i den situation, at der intet var at

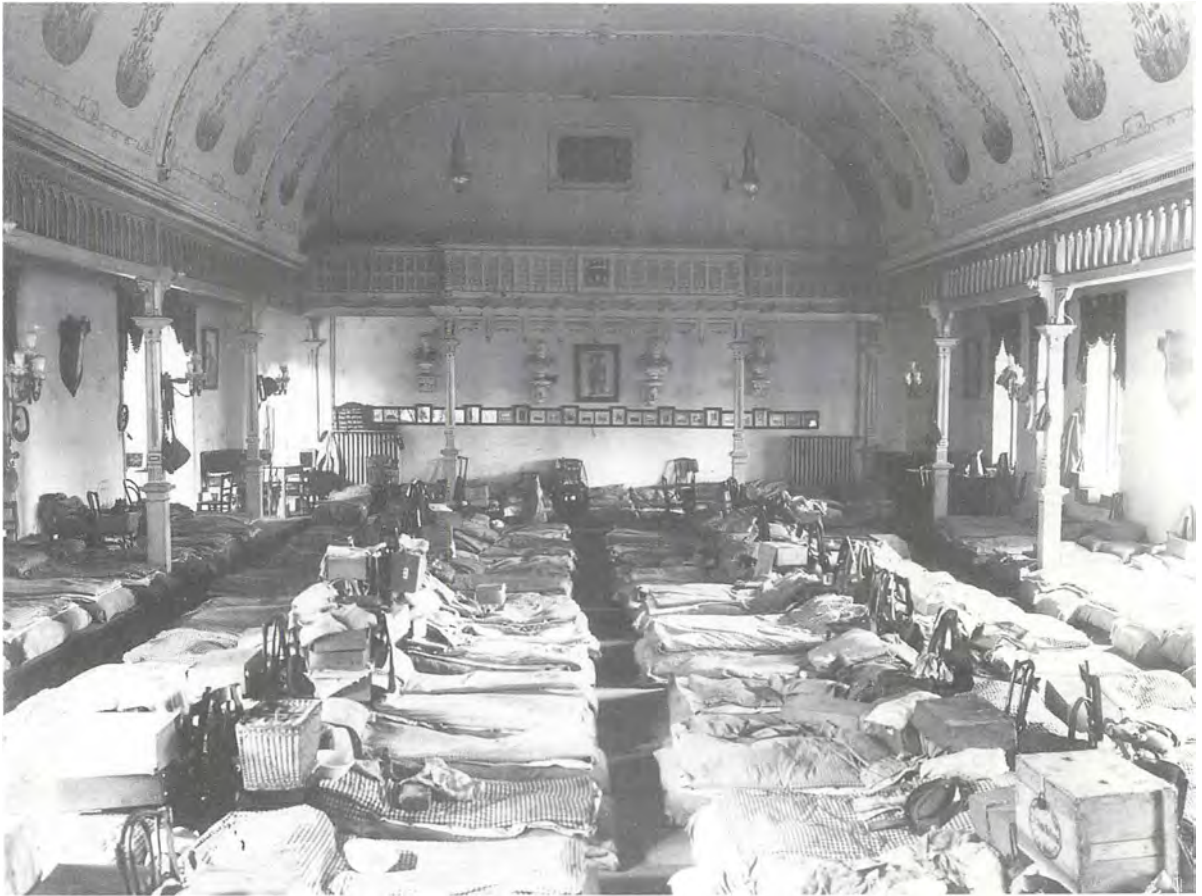
Pose til tørmælk fra fabrikken i den nyopførte bygning på Bygnaß 14. Produktionen blev allerede indstillet i 1920. Senere rummede bygningen mælkekondenseringsfabrik, Haderslev Bymæjeri, DOFO og senest MD-Foods. På bagsiden opskriften: 85 gram mælkepulver oprøres i en liter koldt vand, der tilsættes pulveret i små doser under omrøring. HBA.

få her midt i det nordslesvigske landbrugsland. En anden forklaring var den betydelige smughandel, der foregik udenom den centrale fordeling, og havde man penge nok, var der altid noget at få. Smughandlen kunne man imidlertid høste gavn af, når den blev opdaget, således som det f.eks skete den 18. oktober 1917, da man i en vognladning roer på banegården fandt ost, smør og skinke til en værdi af 60-70.000 mk. skjult. Det skulle have været til en by i Sachsen, men blev nu konfiskeret. Tre store vognlæs blev kørt til krigskøkkenet, hvor det dels blev solgt i byens udsalg, dels brugt i krigskøkkenet, der startede sin virksomhed igen i begyndelsen af december. Men også her blev der snart smalhans. I marts 1918 måtte man således inddrage madkortene for torsdag, således at der kun serveredes mad hveranden dag, nemlig mandag, onsdag og fredag, og i april måtte man endvidere henstille til de bedrestillede ikke at benytte krigskøkkenet.

Bespisningen på Missionshotellet kom ikke igang denne vinter på grund af dels den større knaphed, dels de mange forskrifter, der gjorde det næsten umuligt at få varer lovligt udenom den statslige og kommunale forsyning. I stedet brugte man en del af de indsamlede penge til køb af mad fra krigskøkkenet. Her blev der for 9631 mk. købt ialt 24.079 portioner mad fra begyndelsen af december 1917 til først i juni 1918, da krigskøkkenet indstillede sin virksomhed. Det var en væsentlig del af de ialt 92.763 portioner mad á 1/2 liter, der var blevet solgt fra krigskøkkenet i de seks måneder, svarende til at ca. 1700 mennesker blev bispist hver dag, køkkenet var åbent. Den meget begrænsede mængde mælk, som et par større mejerier hele vinteren sendte til Missionshotellet, blev uddelt til dem, der trængte mest.

I maj 1918 oplevede mange borgere en lille flig af selve krigen, idet en gruppe tyske vandflyvere var stationeret ved Haderslev Dam. De foretog enkelte flyvninger over Dammen, bl.a. med inviterede gæster, men først da en af flyverne styrtede ned og landede i et træ i tobaksfabrikant Hansens have, påkaldte de sig mere end almindelig interesse. Her ses flyverne ved Dammen med huse i Bispegade i baggrunden. Foto i HBA.

De varer, som det private hjælpearbejde fik lov til at indsamle, var hovedsagelig kartofler, hvidkål og gulerødder, og til juleaften 1917 blev der uddelt 600 portioner hvidkål og andre grøntsager, og senere uddeltes yderligere 300-400 portioner. En væsentlig del af det private hjælpearbejde i krigens sidste år blev uddelingen af ca. 1500 par træsko og en mængde brugt tøj, som man havde modtaget fra forskellige indsamlingssteder i Danmark.

I maj 1918 nedsattes melrationen fra 1400 gram til 1120 gram om ugen, og det brød, man fik, indeholdt nu 30 % hakkelse, som bagefter måtte pilles ud af gummer og tandmelletrum. I efteråret indførtes kødløse uger, dvs. uger, hvor der ikke kunne fås kød, men det kød, man kunne få, var som regel »Leberwurst«, der er blevet karakteriseret som noget halvurt djævelskab, der var godt blandet med kallun og kunne trækkes så langt som et ondt år. I oktober 1918 måtte man selv i grosserer Julius Niensens hjem på Damager konstatere, at det er drøjt at lave mad, når man intet har at lave af. Her havde man ellers det meste af krigen

Borgerforeningens store sal var under det meste af krigen indrettet som sovesal for rekrutter under uddannelse eller landsstormere med bevoftningsopgaver. Sidste gang den benyttedes som sådan var under influenza-epidemien i oktober 1918. På billedet ses den som sovesal. Hver soldat havde en seng og en stol til private ejendele. Foto i HBA.

igennem været nogenlunde kørende, fordi man havde egne forsyninger at tage af, og der kunne man altid stikke noget ekstra til side, selvom myndighederne ofte kontrollerede, at alt, som skulle afleveres, også blev afleveret.

Mælkesituationen blev bedret noget fra maj 1918, efter at en stor mælkekondenseringsfabrik på Bygnaf lige ved småbaneværkstedet var blevet taget i brug måneden før. Meningen med fabrikken, der var opført af otte rhinlandske industribyer, var naturligvis, at der skulle produceres mælkepulver til befolkningen i de store industriområder i Ruhr-distriktet, men det blev også muligt for Haderslev by at erhverve pulver, og fra 1. maj kunne man derfor få 1/4 liter skummetmælk hver dag (hidtil kun hveranden), heraf halvdelen i form af tørret mælk, svarende til ca. 10 gram pulver. Den tildelte mængde nåede den 1. juli op på 1/2 liter.

I begyndelsen af juli viste der sig enkelte tilfælde af en influenza, »Grippe«, som i løbet af nogle måneder udviklede sig til en vældig epidemi. Både civilbefolkningen og de ganske unge rekrutter sydfra, der lå på kasernen for at uddanne sig til krigen, var kun lidt modstandsdygtige over for sygdommen, mens underernæringen nok kun spillede en mindre rolle. I begyndelsen af oktober lå ca. 3000 af byens ca. 14.000 indbyggere syge, og af 43 dødsfald i denne måned skyldtes de 23 influenzaen. For garnisonen var der indrettet lazaret i Borgerforeningens store sal, og her døde 18 af de unge rekrutter.

Underernæringen spillede imidlertid en væsentlig rolle for den vækst i tilfældene af tuberkulose og især skrofulose (kirtelsygdom), der var sket i løbet af krigen. Det var fysikus' opfattelse, at krigen havde bragt by og amt tilbage til det stade, hvor man befandt sig i 1880'erne med hensyn til tuberkuløse sygdomme. Hvor galt det var fat, konstaterede fysikus selv ved en undersøgelse af 123 børn i Haderslev i marts 1918, før de sendtes på ferie til Danmark. Hos 83 fandt han opsvulmede halskirtler, et tegn på underernæring. Denne underernæring var nok den væsentligste fysiske eftervirkning af krigen. Den viste sig i de følgende år bl.a. ved, at sessionspligtige mænd fra Sønderjylland havde en lavere gennemsnitshøjde end deres kammerater fra det øvrige land, ligesom der i Sønderjylland forekom flere tuberkulosetilfælde pr. 10.000 indbyggere.

Overgangstiden 1918-1920

UNDER DEN RØDE FANE

Krigstrætheden bredte sig mere og mere, og i begyndelsen af oktober 1918 kom de første meddelelser om, at den tyske regering var ved at være indstillet på fred. I løbet af en måned ændredes situationen imidlertid radikalt. Magten gled mere og mere regeringen af hænde, og den 4. november gjorde matroserne på krigsskibene i Kiel oprør. Urolighederne bredte sig til andre store tyske byer, bl.a. Berlin, hvor kejseren abdicerede, og Tyskland blev udråbt til republik den 9. november. En af den nye socialdemokratiske regerings første handlinger var at underskrive våbenstilstanden med de allierede, således at alle kamphandlinger kunne indstilles den 11. november 1918 kl. 11.

Også Haderslev blev revet med i disse voldsomme begivenheder. Den 7. november om eftermiddagen samledes soldaterne til et møde i Nis Juhls lokale på Jomfrustien for at tage stilling til omvæltningen. Mødet forløb meget roligt, og man enedes om at udarbejde en række punkter, som skulle fremlægges for officererne. Ved ottetiden mødtes soldaterne igen, og der var nu opstillet syv punkter, bl.a. krav om frigivelse af soldater, der var idømt disciplinærstraf, om forkortelse af tjenestetiden, om ny kammeratlig hilsemåde også mellem officerer og menige, samt om aflevering af officerernes våben og ammunition til den kommission eller det soldaterråd, der var blevet dannet. Officererne gik efter en kort forhandling ind på disse krav.

Ferdinand Zimmermann, formand for socialdemokratiet i Haderslev, havde i disse dage været på rejse sydpå og vendte den 7. november om aftenen tilbage til Haderslev, hvor han på banegården blev mødt af militærposter med opplantet gevær og rødt bind om armen. Da han spurgte, hvad der var sket, fik han svaret: »Das ist Revolution«. På vejen hjem kom Zimmermann forbi Nis Juhl på Jomfrustien, hvor bølgerne gik højt. Også her fik han at vide, hvad der var i gære, og da han som formand for partiet mente, at han havde pligt til at foretage sig noget, gik han den følgende dag op på kasernen, hvor han fik forbindelse med soldaterrådet. Dets leder var feldwebel Guthke, der i det civile liv var postembedsmand i Berlin.

Ausweis.

Inhaber dieses, Herr

Ahring

ist Mitglied des Arbeiter- und Soldaten-

rates.

Er ist berechtigt, alle Gebäude, die der militärischen oder zivilen Verwaltung unterstehen, zu betreten.

Von den militärischen und zivilen Behörden ist ihm jedet erforderliche Schutz zu gewähren.

Haderslev, den *24. Nov.* 1918.

Der Arbeiter- und Soldatenrat.

Guthke

Legitimationskort, udstedt december 1918 til Julius Ahring, der var medlem af arbejder- og soldaterrådet i Haderslev. Kortet er underskrevet af arbejderådets formand Ferdinand Zimmermann og soldaterrådets formand feldwebel Guthke. Allerede kort efter oprettelsen var der anskaffet eget stempel og egne dokumenter. HBA.

Soldaterne havde nu også forelagt officererne de 14 punkter, som soldaterrådet i Kiel havde opstillet, og da officererne erklærede, at disse punkter var uantagelige for dem, fratrådte de straks deres tjeneste og fik lov til at forlade byen som civilpersoner. Soldaterne overtog nu hele ledelsen på kasernen, og ved patruljer i byen sørgede de for ro og orden, og det kom på intet tidspunkt til uroligheder. Ved middagstid den 8. november 1918 hejstes den røde fane over kasernen.

Samme dag dannedes der et arbejdsråd med Zimmermann som formand samt 18 ældre socialdemokrater, deriblandt tobaksspinder Robert Grünert, der var sekretær, tømrer Ferdinand Grosshenning, sadelmager Julius Ahring, murermester Jacob Hinrichsen, kontorassistent Heinrich Pabst og lokomotivfører Johan Peters. Arbejdsrådet gik i samarbejde med soldaterrådet, og den 13. nov. holdtes et stort offentligt fællesmøde i Ungdomshjemmets sal på Lembckesvej. I arbejdsrådet blev optaget repræsentanter for den tyske håndværkerforening, embedsmandsforeningen og købmandsforeningen, der på et møde den 16. november udpegede henholdsvis bogtrykker Uwe Schütze, dr. Herchenbadi og boghandler Johannsen.

Arbejder- og soldaterrådets opgave blev for det første at opretholde lov og orden i byen; demobiliseringen og alle de praktiske problemer i forbindelse hermed blev helt soldaterrådets område, mens arbejdsrådet fik større og større arbejde med at sørge for byens forsyning med levnedsmidler, herunder at komme den voksende smughandel til livs. Ottetimers arbejdsdag blev indført af den nye regering ved lov, og det blev også arbejdsrådets opgave at sørge for, at den blev gennemført. Der blev nedsat et »udvalg til gennemførelse af otte timers arbejdsdag«, der bl.a. den 10. december gav Handelsforeningens medlemmer tilladelse til at holde åbent til kl. 19 om lørdagen og om mandagen, men dog kun efter overenskomst med de ansatte, og således at det samlede timetal så vidt muligt beløb sig til 48 timer om ugen.

Arbejder- og soldaterrådene fik indflydelse på den almindelige administration, idet de lovlige myndigheder fik indsat en tilforordnet. Borgmester Schindelbauer fik således Heinrich Pabst og landråd von Löw Robert Grünert som tilforordnet. De skulle kontrollere administrationen og kontrahere alle udgående skrivelser, men i praksis blev de tilforordnedes indflydelse nok begrænset, og i løbet af foråret 1919 gled de helt ud af billedet.

En af arbejder- og soldaterrådets første opgaver var at sørge for modtagelsen af de hjemvendende soldater. Allerede den 2. december 1918 udsendtes et opråb fra soldaterrådets presseafdeling til borgerne i Haderslev om at give de hjemvendende soldater et måltid mad, og der blev lokket med, at man fik et pund kød for

hver soldat, der blev bispist. Men soldaterne lod vente på sig. Byen stod pyntet med flag og med grønt i flere dage, men først den 5. december om morgenen forkyndte Vor Frue Kirkes eneste klokke ud over den opvågnende by, at nu kom de: »En times tid senere var der samlet en stor mængde mennesker foran og omkring statsbanegården. Et par elektriske pærer lyste op i decembermorgenens grå og klamme tåge. Fra posthuset hang et langt tysk flag ned, i nyere tid forsynet med et mindre rødt. Yderst ud imod sporet stod en lille flok med en rød fane. Nogle drenge holdt til længst henne ved skinnerne med brændende fakler og ventede. Først omkring ved otte, da dagen brød frem af decembertågen, gled et langt tog langsomt og stille ind på banegården. I de yderst medtagne vogne sad nogle få soldater. Det blev sagt, at der var 150 mand, 10 officerer og nogle heste. Det hele foregik tyst og tavst. Et par unge piger rakte soldaterne blomster. Da de var kommet ud af vognene, blev der fra en provisorisk talerstol ved banegården holdt taler af borgmesteren og repræsentanter for soldaterrådet, hvorpå toget satte sig i bevægelse gennem gaderne over torvet til kasernen med en rød fane og lidt musik i spidsen. Det var ikke taktfaste krigeres march til sejrsmelodier, men nærmest nogle flokke trætte mænd, to eller flere sammen, blandet med hele den civile skare, som kom tilbage opfyldte af den ene tanke, at nu var det hele forbi... Det hele gjorde et trist indtryk...«.

Med revolutionen og krigens afslutning blev det muligt for de politiske og nationale grupper og partier, der under krigen havde måttet føre et stille liv, at udfolde sig frit. Det stod allerede før våbenstilstanden den 11. november 1918 klart, at en genforening med Danmark ville være mulig, og en afståelse af dele af Slesvig blev derfor noget af det første, de forskellige grupper måtte tage stilling til.

Organisatorisk var de dansksindede nordslesvigere velforbredte på denne situation. Vælgerforeningen kunne derfor allerede den 17. november 1918 afholde et stort folkemøde på Folkehjem i Aabenraa, hvor H. P. Hanssen forkyndte den forestående afstemning og genforening. Dagen efter afholdt Kommunalforeningen i Haderslev to store folkemøder i Nis Juhls lokaler på Jomfrustien, ét om eftermiddagen for landboerne og ét om aftenen for byboerne. Her viderebragte landdagsmand H. D. Kloppeborg-Skrumsager budskabet fra mødet på Folkehjem.

Tyskerne stod derimod splittede i en række politiske partier, og det gjaldt derfor for dem om at finde frem til en fælles holdning til den truende afstemning. Allerede den 18. oktober afholdt tyskerne et møde på Höppners hotel. Der var her enighed om en demonstration eller petition imod enhver afståelse af

Den 26. februar 1919 afholdtes et større protestmøde på Borgerforeningen imod tankerne om Nordslesvigs afståelse til Danmark. Mødet blev ledet af Borgerforeningens nylvalgte formand, advokat Sophus Erichsen (1874-1959). Efter flere taler blev der vedtaget to resolutioner, der protesterede mod en deling af Slesvig-Holsten. Den ene stiledes til USAs præsident Wilson og den anden til den tyske præsident. I den sidste blev det understreget, at selvbestemmelsesretten først skulle anvendes i Slesvig, når England og Frankrig lod samme ret gælde for Irland, Egypten, Indien og Elsass-Lothringen. Jens Harrebyes samling.

Nordslesvig. Lignende møder holdtes i de øvrige nordslesvigske byer, og den 31. oktober samledes repræsentanter for disse tysksindede kredse i Nordslesvig og for de tyske partier, herunder socialdemokratiet, i Flensborg. Her dannedes et såkaldt tysk udvalg, som samme dag udsendte en erklæring, hvori det hed, at »det overvejende flertal af befolkningen i det gamle hertugdømme Slesvig aldrig frivilligt vil opgive tilhørsforholdet til det tyske fædreland«. I dette møde deltog fra Haderslev Sophus Fuglsang.

Samme dag dannedes i Haderslev et lokalt udvalg, hvis formand blev gårdejer Koch, Jels, mens trykkeriejer Uwe Schütze blev udvalgets sekretær og straks gik i gang med en organisatorisk opbygning. I slutningen af november 1918 vedtoges i Haderslevs tyske udvalg en erklæring, der klart gik ind for en afgørelse på grundlag af en afstemning for hele Slesvig under ét, dvs. ned til Ejderen. Bag denne holdning lå erkendelsen af, at den nordligste del af Slesvig kun kunne bevares inden for det tyske rige, når det danske flertal her opvejedes af det endnu større tyske flertal i den sydlige del. Det var naturligvis svært at få Haderslev-folkene til at opgive dette synspunkt, skønt det meget hurtigt viste sig, at det ikke kunne virkeliggøres, men på grund af Haderslev-folkenes stejle holdning kom det i nogle måneder til at præge Det tyske Udvalgs holdning til en kommende afstemning.

Både byens dansksindede og tysksindede havde således inden udgangen af november 1918 klart markeret deres holdning til en kommende afstemning.

ARBEJDERBEVÆGELSENS HOLDNING TIL AFSTEMNINGEN

Arbejder- og soldaterrådets stillingtagen var præget af, at det dels bestod af soldater, der alle stammede sydfra, dels af socialdemokrater med partiets formand Ferd. Zimmermann som formand for arbejdderrådet. Zimmermann havde ganske vist underskrevet Det tyske Udvalgs resolution den 31. oktober 1918, men under indtryk af den debat, den gav anledning til, trak han sammen med andre socialdemokrater sin underskrift tilbage og stillede sig på socialdemokratiets gamle standpunkt, at den nordslesvigske befolkning havde ret til selv at træffe bestemmelse om sit statstilhørsforhold. I anledning af de udtalelser, som Noske i Kiel var citeret for ved mødet på Folkehjem den 17. november, udtalte soldaterrådet derimod deres beklagelse af »at der uden den mindste protest fra den tyske regerings side gennem en umådeholden dansk agitation, som den allerede drives idag af det danske parti,

måske vil blive udleveret tusinde frie tyske til kongeriget Danmark».

Denne holdning, der her kom til udtryk, synes i de følgende måneder at være blevet den dominerende inden for arbejder- og soldaterrådet, uanset hvad Zimmermann og socialdemokraterne måtte have ment. Det var en holdning, der på mange måder var i overensstemmelse med Det tyske Udvalg i Haderslev. Dette udvalgs sekretær, bogtrykker Uwe Schütze, var borgerligt medlem af arbejdsrådet, og det er derfor rimeligt at tilskrive ham en væsentlig del af æren for den resolution, som arbejder- og soldaterrådet vedtog den 6. januar 1919. Det hed heri, »at der i Nordslesvig absolut ikke er noget almindeligt ønske om at opgive den nyerhvervede frihed for igen at ombytte den med underkastelse under det danske kongescepter«. Næsten de samme ord gik igen i en resolution, som blev vedtaget på et fællesmøde for de nordslesvigske og flensborgske arbejder- og soldaterråd i Haderslev den 15. januar 1919. Det hed heri endvidere, at hvis en grænseregulering ikke kunne undgås, så skulle den ske på grundlag af en folkeafstemning, men kun hvis der var 2/3 flertal herfor i afstemningsområdet.

Haderslev byråd vedtog den 6. februar 1919 en lignende resolution, hvori det hed: »Vi nedlægger enstemmigt indsigelse imod enhver voldelig løsrivelse af dele af Nordslesvig fra Slesvig-Holsten. Vi vil ikke ganske simpelt lade vore 9000 tyske indbyggere i Haderslev by, hvis forældre og bedsteforældre allerede har kæmpet og lidt for deres tyskhed, udlevere til en fremmed stat. Skulle afståelsen blive os påtvunget, da kræver vi på grundlag af folkets selvbestemmelsesret først en retfærdig og sikret afstemning og fordrer for os og vore børn i fremtiden varetagelsen af vore kulturelle, retslige og økonomiske goder i fuldt omfang«.

I februar 1919 synes således Det tyske Udvalg, arbejder- og soldaterrådet og byrådet i Haderslev i deres stillingtagen til en afståelse og evt. afstemning at være helt på samme linje. Inden for socialdemokratiet viste der sig imidlertid modstand imod den holdning, som arbejder- og soldaterrådet havde indtaget. På et møde i Socialdemokratisk Forening og fagforeningerne i Haderslev den 24. februar betegnede den dansksindede typograf Jørgen Møller arbejdsrådets beslutninger i det nordslesvigske spørgsmål som overilede, og han hævdede, at arbejdsrådet var blevet taget på slæb af de borgerlige medlemmer af rådet.

Jørgen Møller blev i den følgende tid den mand inden for arbejderbevægelsen i Haderslev, der klartest forsøgte at fastholde socialdemokratiets traditionelle synspunkt om den nationale selvbestemmelsesret. Dette skete uden tvivl også under indtryk af den vældige tilslutning, som Dansk Arbejderforening havde fået

Typograf Jørgen Møller. Født i Sønderballe 1877, død i Haderslev 1949. Udlært i Haderslev. Typograf ved Modersmaalet 1908-20. Formand for typografernes fagforening i Haderslev 1908-21. Soldat ved vestfronten. Byrådsmedlem for Socialdemokratiet 1919-37, de første par år som rådmand. Socialdemokratisk medlem af Landstinget 1920-47. Foto i HBA.

Christian Lageri. Født i Aabenraa 1876, død i Haderslev 1951. Typograf, udlært på Hejmdal i Aabenraa, 1909 ansat på Modersmaalets trykkeri. Medstifter af Sønderjysk Arbejderforening 1911, næstformand og senere sekretær i foreningen. Medlem af Folketinget for Det radikale Venstre 1920-24. Redaktør af Grænseposten. Foto i HBA.

efter krigens afslutning under det nye navn »Sønderjysk Arbejderforening«. Denne forening, der var stiftet i 1911 i Haderslev som en ren lokal forening og før krigen kun havde 100-200 medlemmer, afholdt den 28. november 1918 sit første møde siden krigens udbrud. Typograf Chr. Lageri fra Modersmaalets trykkeri blev valgt til næstformand, og han blev sammen med møllersvend Anton Houborg fra Slotsvandmøllen ledende inden for foreningen. Allerede på dette møde rejstes spørgsmålet om foreningens repræsentation i arbejderrådet, men på en henvendelse herom fik Lageri det svar, »at den haderslevske arbejderstand var tilstrækkeligt repræsenteret gennem fagforeningerne« via deres medlemsskab af fællesorganisationen. Denne afvisning skabte uden tvivl et modsætningsforhold mellem Sønderjysk Arbejderforening og socialdemokratiet, hvis ledere var stærkt repræsenteret inden for arbejderrådet, og bedre blev det næppe, da Lageri og Houborg ved en henvendelse i februar 1919 til Th. Stauning om samarbejde med det danske socialdemokrati også blev afvist.

I den følgende tid søgte Sønderjysk Arbejderforening i højere grad et samarbejde med de danske nationale organisationer, og arbejderforeningen var helt på linje med disse, da man den 6. januar 1919 opfordrede sine medlemmer til at afholde sig fra deltagelse i valget til den tyske nationalforsamling den 19. januar. Her deltog i Haderslev kun de tyske borgerlige partier, der fik 1659 stemmer, og socialdemokraterne, der fik 1666 stemmer, mens 4295 undlod at stemme.

Sønderjysk Arbejderforening opnåede en voksende tilslutning, idet dens ledere formåede at samle brede kredse af småkårsfolk, især på landet, bag kravet om hensyntagen til menigmand, der hidtil var blevet tilsidesat under den nationale kamp. I februar og marts 1919 afholdtes efter manges opfordring fire store agitationsmøder for arbejderforeningen i hver af de fire nordslesvigske kredse. Den 23. februar samledes f.eks. 500-600 mænd og kvinder, overvejende fra landet, i Nis Juhls lokaler på Jomfrustien, hvor Lageri redegjorde for foreningens virke og formål. Der indmeldte sig 150 nye medlemmer i foreningen, som hver i sin egn skulle arbejde videre for oprettelse af nye afdelinger, og i løbet af kort tid talte foreningen 60 afdelinger med 7000 medlemmer, mens den i slutningen af november 1918 kun havde haft tre afdelinger med 373 medlemmer.

Det er klart, at denne vældige tilslutning måtte vække bekymring hos socialdemokratiet. Hertil kom, at byrådsvalget den 2. marts 1919 viste, at socialdemokraterne ikke kunne fastholde sine vælgere, når der også gjaldt en national parole. For første gang i byens historie afholdtes der byrådsvalg på grundlag af den almin-

delige valgret. Alle mænd og kvinder over 20 år havde valgret, og det gav 7092 stemmeberettigede, dvs. noget færre end de 7620, der havde stemmeret ved valget i januar. Alligevel må socialdemokratiets 933 stemmer siges at være en alvorlig tilbagegang i forhold til januar-valget. Det gav 5 mandater, mens den danske fællesliste fik 2699 stemmer og 16 mandater og dermed det absolute flertal. Tyskerne fik med 1764 stemmer (på to lister) 9 mandater. Selvom magistraten uændret bestod af borgmesteren og tre tyske rådmænd, var tyskernes enestyre, som havde varet i 53 år, hermed brudt. Arbejderforeningen var ved dette valg gået sammen med Kommunalforeningen, Håndværkerforeningen og De samvirkende Afholdsforeninger om en fælles dansk liste, og her var opstillet møller Anton Houborg, typograf Fr. Flade og smed Hans Petersen, hvoraf de to sidstnævnte blev valgt. Til formand for borgerrepræsentationen valgte det danske flertal Slotsvandmøllens direktør L. Christensen.

Jørgen Møller gjorde i den følgende tid en ihærdig indsats for at dæmme op for arbejderforeningens ekspansion, bl.a. må han nok anses for at være en af hovedmændene bag det flyveskrift, som blev udsendt i juni af de tre socialdemokratiske foreninger i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg under overskriften: »Til arbejdere og småkårsfolk i Nordslavag«. Heri understreges det, at enhver burde stemme efter sin personlige overbevisning ved folkeafstemningen, og at Sønderjysk Arbejderforening var en national forening, hvis formål var en tidsbegrænset aktion til fordel for dansk stemmeafgivning. Efter Genforeningen burde arbejderne sag alene varetages af socialdemokratiet, der ville samle både dansk- og tysksindede arbejdere.

Samtidig modarbejdede socialdemokraterne i Haderslev udsendelsen af det slavag-holstenske socialdemokratis opråb, der gik klart ind for tysk stemmeafgivning, og Jørgen Møller fik gennem sin forbindelse med partiledelsen i København det danske socialdemokrati til at sætte sig i forbindelse med det tyske socialdemokrati, således at han i oktober 1919 i et brev til den danske partiledelse kunne udtrykke sin tilfredshed med den holdning, som det slavag-holstenske socialdemokrati nu indtog til afstemningen. Denne holdning kom til udtryk i den resolution, som delegerede fra de socialdemokratiske organisationer i 1. og 2. Zone vedtog på et møde i Aabenraa den 26. oktober 1919. Det hed heri bl.a.: »Vi indrømmer danske som tyske retten til at virke og stemme for deres kultur og samhørigheden med deres stammes statsorganisation, men vi erklærer vore partiorganisationer som sådanne for inkompetente til at indtræde i denne kamp«. Selvom der i resolutionen også protesteredes imod en-bloc afstemningen i 1. Zone og imod afstemningsreglerne iøvrigt,

Anna Mosegaard. Født i Nordhausen 1881, død i Haderslev 1954. Efter en fattig opvækst, heraf fire år på et vassenhuis, mødte hun som 19-årig tobaksarbejder i Nordhausen Johann Mosegaard (1880-1943), en nyuddannet tobaksspinder fra Haderslev på vandring. De blev gift i 1901 og flyttede til Haderslev 1906. Begge var engagerede i fagforening og Socialdemokratiet. Anna Mosegaard begyndte at skrive. Først artikler til arbejderaviser, senere skuespil og børneeventyr. Bedst er hendes sociale noveller, en del på selvoplevet baggrund, samlet i novellesamlingen »Im Jahre 2000« fra 1914. Enkelte skuespil opførtes i Haderslev under krigen, hvor hun blev en kendt borger. Sad i krigskøkkenkommissionen og blev opstillet af socialdemokraterne i Haderslev ved valget til Landsforsamlingen i Berlin, januar 1919. Hun blev overraskende valgt, men frasagde sig sit politiske mandat på familiens opfordring og gled derefter ud af politik. Foto i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

havde denne resolution uden tvivl sin betydning som en bremse på at bruge partiforeningerne i den nationale kamps tjeneste på den ene eller anden front.

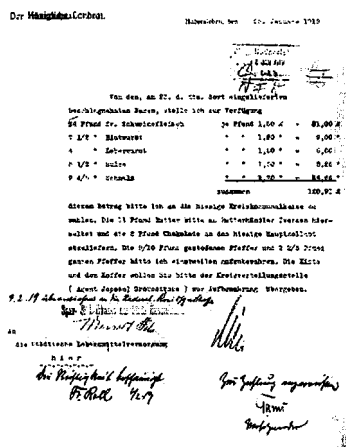
SMUGHANDEL

Selvom krigen var slut, var levnedsmiddelsituationen ikke blevet forbedret, tværtimod. Den 30. november 1918 kunne det således konstateres, at mælkeforsyningen blev mere og mere knap, og at byens beholdning af varer bestod af 15 sække boghvedegryn, et parti nudler, 7200 pd. kunsthonning og en mængde hvidkål, efter hvilke efterspørgslen dog kun var begrænset, således at fire jernbanevognfulde måtte tørres på bryggeriet Hansborg med henblik på senere salg. Byen havde selv avlet sukkerroer, der var ved at blive forarbejdet til sirup, mens et forsøg med selv at avle ærter var slået fejl. De kartofler, som man havde kontrakt på levering af, kom meget langsomt ind, således at der manglede 280 tons.

Prisstigningerne havde i løbet af 1918 været meget voldsomme, og mange dagligvarer kostede nu det tre-firdobbelte af, hvad de kostede i 1914. Lønningerne, der indtil januar 1918 var steget med 50-80 %, var ved årsskiftet 1918-19 nået op på 100-150 % over 1914-niveauet. Der var altså tale om et betydeligt lønfejlsløb. I 1919 løb både pris- og lønudvikling helt grassat. Problemet var som under krigen dog ikke varenes pris, men derimod at fremskaffe dem, og det var blevet endnu vanskeligere, for flere og flere varer forsvandt sydpå, og flere og flere blev unddraget den normale omsætning på grund af den omfattende sortbørs-handel.

Det blev arbejder- og soldaterrådets vigtigste opgave at sørge for tilførsel af levnedsmidler og opsporing af smughandelsvarer. Her havde især arbejderrådets tilfornordede hos postmesteren været til stor nytte. Frem til udgangen af februar var der beslaglagt 553 pund flæsk og kød, der var blevet afleveret til krigskøkkenet. Det var startet igen den 10. november 1918 og fortsatte med at koge mad frem til den 3. maj 1919, men fik ikke anvist kød nok fra slagterne. Da der dagligt brugtes 50 pd. kød i krigskøkkenet, foreslog disse 553 pd. dog ikke meget. Desuden blev der beslaglagt en del kartofler hos landmændene, men efter at bonde- og arbejderråd var blevet dannet på landet og et kredsbonderåd var valgt den 7. januar 1919, havde det taget sig af kartoffelforsyningen, der var blevet noget bedre.

I løbet af de første par måneder af 1919 opstod der uoverensstemmelser mellem arbejderrådet og soldaterrådet i Haderslev. På et fællesmøde for socialdemokratiet og fagforeningerne den

Den 23. januar 1919 blev en kiste og en kuffert med smuglervarer beslaglagt, og varenne blev af landråden overgivet til byens levnedsmiddelforsyning. Prisen for disse varer, bl.a. flæsk, blod- og leverpølse samt sylte blev 120 mark, der 1. februar overførtes fra Haderslev Bys Spare- og Lånekasse til Kredssparekassen. Bemærk overst til venstre, at »Königliche« er overstregt. HBA.

24. februar 1919 rettede formanden for arbejderrådet Ferd. Zimmermann en skarp kritik imod soldaterrådets medlemmer, som beskyldtes for at have tilegnet sig beslaglagte varer. Ligesom soldaterrådets formand, Guthke, beskyldtes for at have fortrolig omgang med en af byens mest bekendte smughandlere. På et møde i rådhusets store sal den 1. marts afviste soldaterrådets medlemmer alle beskyldninger, og Zimmermann måtte beklage sine udtalelser. Disse modsætninger blev dog kun af mindre betydning, for kort efter blev soldaterrådet opløst, bl.a. som følge af demobiliseringen, mens arbejderrådet den 10. marts blev udvidet med repræsentanter for de fagforbund, der endnu ikke var repræsenteret. I denne form fortsatte arbejderrådet sin virksomhed, formodentlig til den 30. juni 1919.

Smughandelen havde taget et vældigt opsving, efter at grænsen var blevet åbnet. Vælgerforeningen fik i slutningen af januar 1919 tilladelse til at udstede passersedler til dansktalende nord-slesvigere på visse betingelser. Desuden krævedes der et pas udstedt af landråden, men snart udstedtes disse pas til alle og enhver. Mange familier benyttede sig helt lovformeligt af ordningen og tog med rutebilen til Frederikshøj eller Kolding eller med tog til Christiansfeld eller til Aarøsund og derfra videre med skib til Assens. Det var tilladt hver person at føre ti pund varer over grænsen, og det var naturligvis de varer, man havde måttet savne i snart fem år – smør, kaffe, chokolade, mel, gryn, kakao osv. – som især blev indkøbt. Men der var også smarte folk, som fandt ud af, hvorledes denne ordning kunne udnyttes, og det førte til en ulovlig handel og et smugleri af betydelige dimensioner. Feks. blev en enkelt nat i begyndelsen af maj seksten unge mennesker fra Haderslev, der havde valgt smugleriet som levevej, fanget af danske gendarmere ved grænsen.

Ved skoledagens ophør om fredagen blev drengene i byens skoler spurgt, om de ikke ville med til Danmark en tur, fortæller Peter J. Møller: »De der sagde ja, blev skrevet op, og lørdag eftermiddag eller søndag formiddag gik turen så imod nord. 10-12 drenge stuedes sammen på en hestevogn, og så gik det ud ad landevejen. De sang og fortalte røverhistorier og havde det vældig sjovt. Ved den tyske toldstation Høkkelbjerg blev de bare talt, for manden på bukken – det var handelsmanden – havde pas med til dem allesammen. Derefter kørte man videre til Frederikshøj, hvor hver enkelt måtte have sit pas stemplet, og bare tre huse derfra boede købmanden, der havde alle pakkerne parat. Drengene fik en lille drikkeskilling, så de kunne købe lidt slik – og iøvrigt tage hele »paradiset« i øjesyn. Derefter gik de alle med hver sin pakke tilbage gennem tolden, og på vejen hjem afleverede man så pakkerne til vognmanden. Det var en »Bombenge-

Arbejderdemonstration på Torvet 14. juli 1919. Til venstre for kejserstatuen ses en af talerne, socialdemokraten Jørgen Møller. Ved denne demonstration var det hovedsageligt de høje fødevarerpriser, der var temaet, og Tolvmandsrådet dannedes. Foto i Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

schäft« på den tyske sortbørs, og der var flere »vognmænd« og handelsmænd, der tjente mere end salt til brødet på den måde«.

Men denne trafik fik en brat afslutning. Den 2. maj 1919 lød råbet gennem Haderslevs gader: »Der er stoppet«. Det var en tolvårs knægt, der vendte tilbage fra Frederikshøj med slunken rygsæk. Skuffelsen var stor, for det havde været en god forretning også for mange småkårsfolk, der havde kunnet afsætte deres varer til sortbørshandlere. »Der fortælles«, hed det i Modersmaalet den 2. maj, »at der gaves hele smågader, som ligefrem lugtede af peber og kanel og andre fine krydderier som i et af Amsterdams jødekvartere. Man kunne hver dag møde de kendte jødeskikkelser fra Elbstrasse i Hamborg. »Er æ jø'e kommen, eller kommer han it æ dav?« spurgtes der om morgenen, når folk stak hovedet ud af døren og bød hverandre godmorgen, »og hvad mon æ peffer det koster æ dav«. En pige skulle have tjent 10.000 mark, og drenge i lømmelalderen gik med hundredmarksedler i lommen«.

Der indførtes nu en ny ordning. Alle gamle passersedler erklæredes for ugyldige, og nye passersedler udstedtes fra den 2. maj. Det betød, at Nicolai Svendsen, der som Vælgerforeningens tillidsmand i Haderslev stod for uddelingen i Haderslev, var ved at blive trampet ned på sit kontor. Under disse forhold, hvor hele kvarteret på Klosteret var sort af bedsteborgere, småkårsfolk og lyssky skikkelser, måtte uddelingen forlægges til Højskolehjemmets store sal, og selv her var det vanskeligt nok at holde orden på den store skare.

Mange tyske købmænd og forretningsfolk sydfra havde fundet

ud af, hvilke muligheder der var for at skaffe varer, og det ene hamburgske eller lybske handelshus efter det andet etablerede sig i Haderslev. Især fra maj måned fandt disse mange firmaer vej herop, og i hele perioden fra 1. januar til 1. oktober 1919 var der tale om ialt 65 firmaer, deriblandt 5-10 danske, som således etablerede sig med en filial i Haderslev. Langt de fleste havde som formål handel med varer, import og eksport af varer af enhver art, eller speditio- og kommissionsvirksomhed. En stor del af firmaerne skjulte deres egentlige formål under dække af f.eks. at ville handle med møbler og antikviteter eller drive forsikringsvirksomhed. Det var ikke kun varer fra Danmark, disse firmaer var interesseret i, men også landsdelens egne produkter af landbrugsvarer opkøbtes til priser, der lå langt over de maksimalpriser, som var fastsat.

Disse mange nye firmaer og de mange enkeltpersoner, der flyttede til byen sydfra – der nævnes tal på op imod 4000 – betød også et pres på byens boligmarked. Ejendomspriserne steg ganske enormt, og der blev en betydelig boligmangel, da der ikke var bygget nye huse i fire år, f.eks. fortaltes det, at der af en mand fra Berlin blev budt op til 150 mark om måneden for et værelse, der tidligere kostede 20 mark.

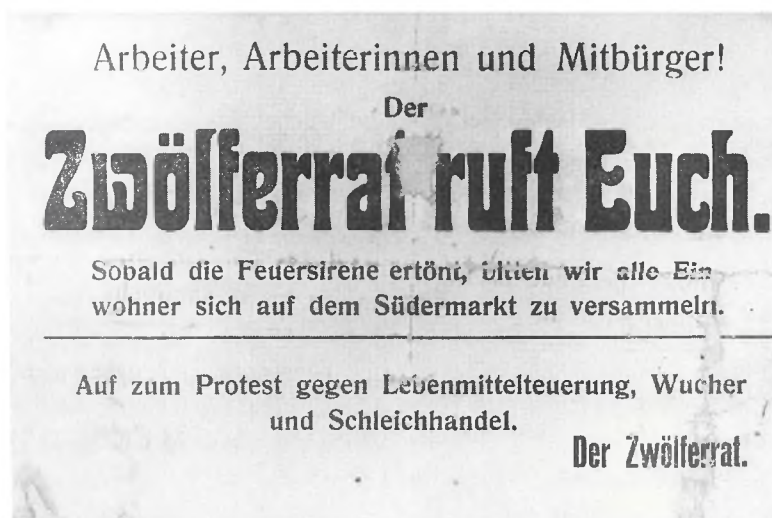
Fra byens side forsøgte man at råde bod herpå. Den 28. marts besluttede byrådet at købe et pakhus på hjørnet af Sejlstensgyde og Landsenervej. Her blev indrettet boliger, men det hjalp kun lidt. Planer om at købe kasernen, der stod næsten tom, blev opgivet i juli, men i december blev det alligevel besluttet at indrette nødboliger her. De kunne dog først tages i brug i 1920.

Mange af tilflytterne søgte også skatteskjul i Haderslev og håbede med Genforeningen at kunne redde deres formuer. De forsøgte at anbringe deres kapital i byens pengeinstitutter. I Haderslev Bank steg de samlede indlån således fra ca. 24 mill. mark i 1918 til 48 mill. i 1919, og den eneste indrømmelse, der her kunne gives, var, at man kunne leje en boks og nedlægge sine penge og værdipapirer deri. Mark havde man nok af i forvejen.

DANNELSEN AF TOLVMANDSRÅDET

Hvorledes reagerede byens befolkning nu på disse forhold, hvor priserne på varer stadig steg, hvor markens værdi forringedes, således at der skulle flere og flere mark til for at bringe den samme mængde varer hjem fra Danmark, hvor ejendomspriser og huslejer steg, og hvor boligmangelen blev større og større, samtidig med at mange af de hjemvendte arbejdere stadig var uden arbejde?

Løbeseddel fremstillet af Toldmandsrådet med opfordring til at møde til demonstration på Torvet. Løbesedlen må stamme fra et af møderne i sensommeren 1919. HAM.

Mens der i januar 1918 kun var 121 medlemmer af fagforeningerne, nåede antallet af organiserede arbejdere i maj 1919 op på 11-1200. Det var det dobbelte af fællesorganisationens medlemstal ved krigsudbruddet i 1914, og fagforeningerne må således siges at være styrket betydeligt. Det betød også, at man stod stærkere over for arbejdsgiverne, og det lykkedes da også for de forskellige fagforeninger at få gennemført lønforbedringer i løbet af foråret 1919. I slutningen af februar var bryggeri- og mølleriarbejderne igang med lønforhandlinger, i april strejkede skrædderne for højere løn, og i maj oplystes det, at der var opnået bedre forhold i næsten alle fag. Kun for handelsmedhjælperne var der problemer. Midt i maj truede en strejke blandt metalarbejderne, herunder fyrbøderne ved amtsbanerne. Den var varslet til den 14. maj, men blev afværget, da der opnåedes forlig om en timeløn for faglærte arbejdere over 22 år på 1,90 mk. og for ufaglærte, gifte arbejdere på 1,70 mk., mens faglærte arbejdere under 22 år og ufaglærte, ugifte arbejdere over 22 år skulle have 1,60 mk. Disse lønstigninger gav imidlertid kun kompensation for prisstigningerne ganske kort tid. Den 2. juni nåede bagermestre og bagersvende således til enighed om nye lønsatser, men da bagermestrene ikke kunne få gennemført de nye maksimalpriser på brødet, som skulle give dem kompensation for de øgede udgifter, truede de med at gå i strejke. Til mestrenes utilfredshed bidrog også, at de ikke fik mel nok, men ved et møde med landråden den 3. juni lykkedes det at få 100 sække mel stillet til rådighed, ligesom der blev fastsat en ny maksimalpris på to pundes rugbrød på 1,45 mk. En ubehagelig situation var således igen undgået, men samtidig var værdien af lønstigningerne udhulet.

Utilfredsheden blandt menigmand med denne inflationsskrue var derfor voksende, og denne utilfredshed blev udnyttet i den kommunistiske agitation. Den 26. juni 1919 trådte det kommunistiske parti frem for offentligheden ved et stort møde hos Nis Juhl, og i den følgende tid udfoldedes der en betydelig aktivitet af de lokale kommunister, hvis leder synes at have været typograf Heinsen fra bladet Danskeren. Presset fra kommunisterne blev så stærkt, at de samvirkende fagforeninger for at tage vinden af kommunisternes agitation mandag den 14. juli gennem løbesedler og plakater opfordrede alle byens arbejdere til at nedlægge arbejdet klokken 10 og mødes på Torvet for at demonstrere imod de kaotiske forhold på boligmarkedet og de høje priser, særlig på æg. Ved siden af kejser Wilhelms statue blev anbragt et bord, hvorfra talerne blev holdt. Formanden for de samvirkende fagforeninger, tobaksspinder Carl Hansen, åbnede mødet med at mane til ro og orden, men samtidig gjorde han det klart, at myndighederne skulle gennemføre forbedringer. Typograf Jørgen Møller holdt hovedtalen, hvor han i skarpe vendinger skildrede smughandelen. Borgmester Schindelhauer var også til stede og blev hjulpet op på »talerstolen« af et par håndfaste mænd. Under menneskemængdens jubel erklærede han – byens tyske borgmester – at han ikke så nogen udvej til bedring, før man kom under Danmark! Det var Nicolai Svendsen, der havde lagt ham disse ord i munden, da han en halv times tid forinden nedtrykt og rystende af skræk for, at man skulle gøre ham fortræd, var kommet om på Modersmaalets redaktion for at bede om beskyttelse.

Efter at endnu et par talere havde haft ordet, forlagdes mødet til Nis Juhls lokaler for at der kunne vælges en kommission, der skulle arbejde videre med problemerne, men først vedtoges der en resolution, hvori de tilstedeværende erklærede sig »dybt krænket over, at folket stadig udsuges af ågerne og udtaler deres uvilje over, at myndighederne ikke har foretaget energiske skridt for at hæmme denne åger«. Myndighederne opfordredes derfor til at oprette et bolignævn, som skulle fastlægge priserne på boligene på grundlag af deres reelle værdi, og til at lade vælge et udvalg til at gennemgå huslisterne, således at de personer, der opholdt sig i Haderslev uberettiget og uden erhverv og derved bidrog til at bolignøden stadig steg, kunne udvises af byen. Endvidere forlangtes beslaglæggelse af nogle store æglagre i byen samt en nyregulering af kødpriserne, ligesom myndighederne skulle virke energisk for, at priserne på levnedsmidler blev nedadgående. Købmændene Jøhnik i Slagtergade, Asmus Jørgensen i Lavgade og Th. Dahl på Torvet blev af en deputation hentet til Nis Juhls lokale for at gøre rede for påståede forsøg på at undrage byens befolkning varer, især æg.

Alle de nødpenge, der blev udgivet i Haderslev i perioden 1917-20 ses på dette billede. Nederst til venstre den lille 50-pfennig check Haderslev Bank udstedte i 1917, men som kort efter brændtes offentligt i Slesvig. De øvrige sedler er udstedt af Haderslev kommune og Haderslev amt. Sedlerne er trykt på Schützes trykkeri, bortset fra de dansksprogede fra 1920, der er trykt i Hamborg. Privateje. Foto: C. Krassel

Ved mødet hos Nis Juhl valgtes der en kommission på 12 mand med tre repræsentanter fra hvert parti: flertalssocialisterne (det tyske socialdemokrati, SPD), de uafhængige socialister (USPD), der i 1917 havde udskilt sig fra socialdemokratiet i protest imod partiets samarbejde med de borgerlige under verdenskrigen, kommunisterne og Sønderjysk Arbejderforening. Et forsøg på at udelukke Sønderjysk Arbejderforening af udvalget blev mødt med en trussel om, at så ville alle dansksindede arbejdere forlade mødet. Tolvmandsrådet, som den nye kommission kaldtes, fik fællesorganisationens formand, tobaksspinder Carl Hansen som formand. Blandt de menige medlemmer var bl.a. Jørgen Møller.

Tolvmandsrådet trådte straks i virksomhed. Der blev ført forhandlinger med landråden, som gjorde opmærksom på de store problemer, der var forbundet med at fremskaffe forsyninger til de nordligste egne af Slesvig, fordi de tyske regeringsmyndigheder tilsyneladende allerede havde afskrevet disse egne. Samtidig gav han dog løfte om en nyordning af kødfordelingen, der fremover skulle foregå efter de gamle regler med kort og ikke som i den senere tid, hvor enhver fremmed kunne opkøbe denne vare og transportere den sydpå. Ved forhandling med borgmesteren opnåedes godkendelse af beslaglæggelse af en række store æglagre i byen, som herefter blev solgt til borgerne for 60 pf. pr. æg. Borgmesteren lovede endvidere at ville tage spørgsmålet om boligforholdene op til forhandling ved førstkommende byrådsmøde, og på byrådsmødet den 17. juli nedsattes efter stærkt pres fra socialdemokraterne et huslejenævn.

Tolvmandsrådet fortsatte på mange måder arbejdsrådets virke og gjorde i den følgende tid en stor indsats for at opspore og beslaglægge smughandelsvarer, bl.a. færdedes man tidligt og silde på småbanegården, hvor alle rejsende med påfaldende stor oppakning blev undersøgt. Rundt omkring i byen fandt man lagre af varer, og med tog drog man ud i oplandet og beslaglagde varer, der af bønderne var solgt til opkøbere sydfra. Bittert var det imidlertid at se mængder af regeringsopkøbte varer blive læsset ombord på skibe i havnen for at blive sejlet sydpå til central fordeling. Men om ikke andet gav det arbejde til mange arbejdere på havnen. Efterhånden stod man også over for en ny slags opkøbere, nemlig folk nordfra, der spekulerede i den stadig fallende markkurs. Den stod nu så lavt, at der virkelig var penge at tjene ved at opkøbe varer for den dårlige mark og sælge dem i Danmark for gode danske kroner. Det var en trafik, som flere af de nyetablerede danske firmaer i Haderslev betjente sig af. Den 12. oktober stod tolvmandsrådet således til søs for at hindre et smugleri af tøj til Danmark. En handelsmand, der havde slået sig

ned i Haderslev, havde lejet en fisker til at sejle tøj over Lillebælt, men fiskeren blev pågrebet ved Knud Strand og tøjjet konfiskeret.

MYNDIGHEDERNES FORHOLD TIL TOLVMANDSRÅDET

Hvad foretog myndighederne sig nu for at afhjælpe situationen og for at opfylde de løfter, man havde givet i forbindelse med demonstrationen den 14. juli 1919? Nicolai Svendsen havde som byrådets repræsentant været i København for at forhandle om indførsel af levnedsmidler fra Danmark, og på byrådsmødet den 17. juli 1919 aflagde han beretning herom. Det vedtoges på grundlag heraf at købe for 300.000 kr. varer, og i løbet af de følgende måneder kom disse varer til salg i byen. Med henblik på byens brændselsforsyning havde byen allerede i marts vedtaget at købe en tørvemose i Abkær, hvorfra der skulle leveres tørv til byen, og i juni og juli blev der bevilget 75.000 mk. til indkøb af kul, men det synes, som om det har været vanskeligt for byens almindelige borgere at erhverve brændsel fra disse lagre. De var tilsyneladende forbeholdt gasværket og byens bager!

Værre var det dog med myndighedernes manglende vilje til at samarbejde med tolvmandsrådet. Arbejdet med opsporing af smughandelsvarer var noget af et fuldtidsjob, og derfor blev ét af medlemmerne, arbejder J. Sabransky, af tolvmandsrådet sat på dette job. Man anmodede derfor den 13. august byen om at dække ham den tabte arbejdsfortjeneste, og på byrådsmødet den 29. august bevilgedes 300 mk. til Sabransky. Den gennemgang af huslisterne, der var forlangt på mødet den 14. juli for at finde frem til alle dem, der opholdt sig i byen uberettiget og uden erhverv, kom derimod ikke igang, og arbejdet i huslejenævnet hindredes af, at magistraten kun i ringe grad ville gå med til indgreb. Det kom sig ikke så nøje, om der boede 12 personer i ét værelse eller én person i 12 værelser.

Tilliden til byens styre blev derfor mindre og mindre især i mere yderligtgående kredse. Kommunisterne var aktive og indvarslede bl.a. til et protestmøde den 1. oktober, som dog ikke blev til noget. Den 4. oktober offentliggjordes imidlertid på Modersmalets forside en artikel med overskriften »Store uregelmæssigheder ved kredsens tøjfordeling«. Da byen havde svært ved at få tøj tilført fra det centrale tøjfordelingskontor i Kiel, var der på Ferdinand Zimmermanns foranledning den 29. august blevet nedsat et udvalg under borgerrepræsentationen bestående af Zimmermann og købmændene A. Hundevadt og Waldemar Schmidt. Udvalget rejste til Kiel for at indkøbe tøj til salg i

Haderslev, og der blev hertil bevilget op til 200.000 mk. I Kiel konstateredes det, at købmand Andreas Erichsen i Haderslev, der forestod fordelingen af tøj på kredsens vegne, gennem længere tid havde beholdt store partier selv og solgt det til priser, der lå langt over den pris, han var forpligtet til at sælge det for.

På et offentligt møde hos Nis Juhl den 6. oktober aflagde tolvmandsrådet beretning om sit hidtidige arbejde, og især blev de vanskeligheder, som rådet havde haft, fremhævet. Tolvmandsrådet havde fra alle sider mødt uvilje og besværligheder, og især beklagede man sig over, at der ikke var givet rådet den fornødne myndighed, og at myndighederne modarbejdede det. Resultatet blev, at hele rådet nedlagde sit mandat, og et nyt råd dannedes med betydeligt flere radikalt indstillede arbejdere. Jørgen Møller rettede i et indlæg i Modersmaalet den 8. oktober en skarp kritik imod magistraten, der havde udvist en alt for passiv holdning til problemerne og ikke havde lyttet til de råd, der lød fra de mere moderate arbejdere. »Arbejdermasserne har atter og atter fået det indtryk, at revolutionen er gået hen over magistratsmedlemmerne og andre forvaltningsmyndigheder uden at rive dem ud af de drømme, som fængsler dem. Og når der nu er valgt mænd ind i tolvmandsudvalget, som vil sætte politiet fuldstændig ud af spillet og gribe til, hvor de selv synes det er rigtigt, så må magistraten bære ansvaret«.

Ved valget til magistraten den 12. oktober 1919 blev Jørgen Møller iøvrigt selv valgt ind i den magistrat, han så stærkt kritiserede. Magistraten bestod herefter af borgmester Schindelhauer, tre danske, to tyske og ét socialdemokratisk medlem.

Det nye tolvmandsråd fik imidlertid ikke lov til at sidde længe. Den 8. oktober 1919 kl. 10 lød sirenen fra byens gasværk som tegn til arbejderne om at møde til demonstration på Torvet. Også elværkets motorer standsede, og alt arbejde i byen måtte hvile et par timer. På Torvet blev de samme krav rejst som ved demonstrationen den 14. juli: »Bort med smughandlerne og levnedsmiddelfordyrerne og de fremmede opkøbere, der lægger beslag på lejlighederne og driver huslejerne op til fantastiske priser«. Et krav om, at Andreas Erichsens butik skulle lukkes, blev også stillet. Man besluttede endvidere at gå til landråden og kræve den politimyndighed, som tolvmandsrådet længe havde savnet. Landråden indvilligede i at give den med det samme, selvom han egentlig først skulle indhente tilladelse hertil.

Zimmermann havde ved demonstrationen på Torvet sagt, at det var blevet påstået, at der blandt det nye tolvmandsråds medlemmer fandtes straffede personer, og han havde opfordret medlemmerne til at erklære, at de var hæderlige mænd. Iøvrigt mente han, at rådet burde dannes af fagforeningerne. Der blev derfor

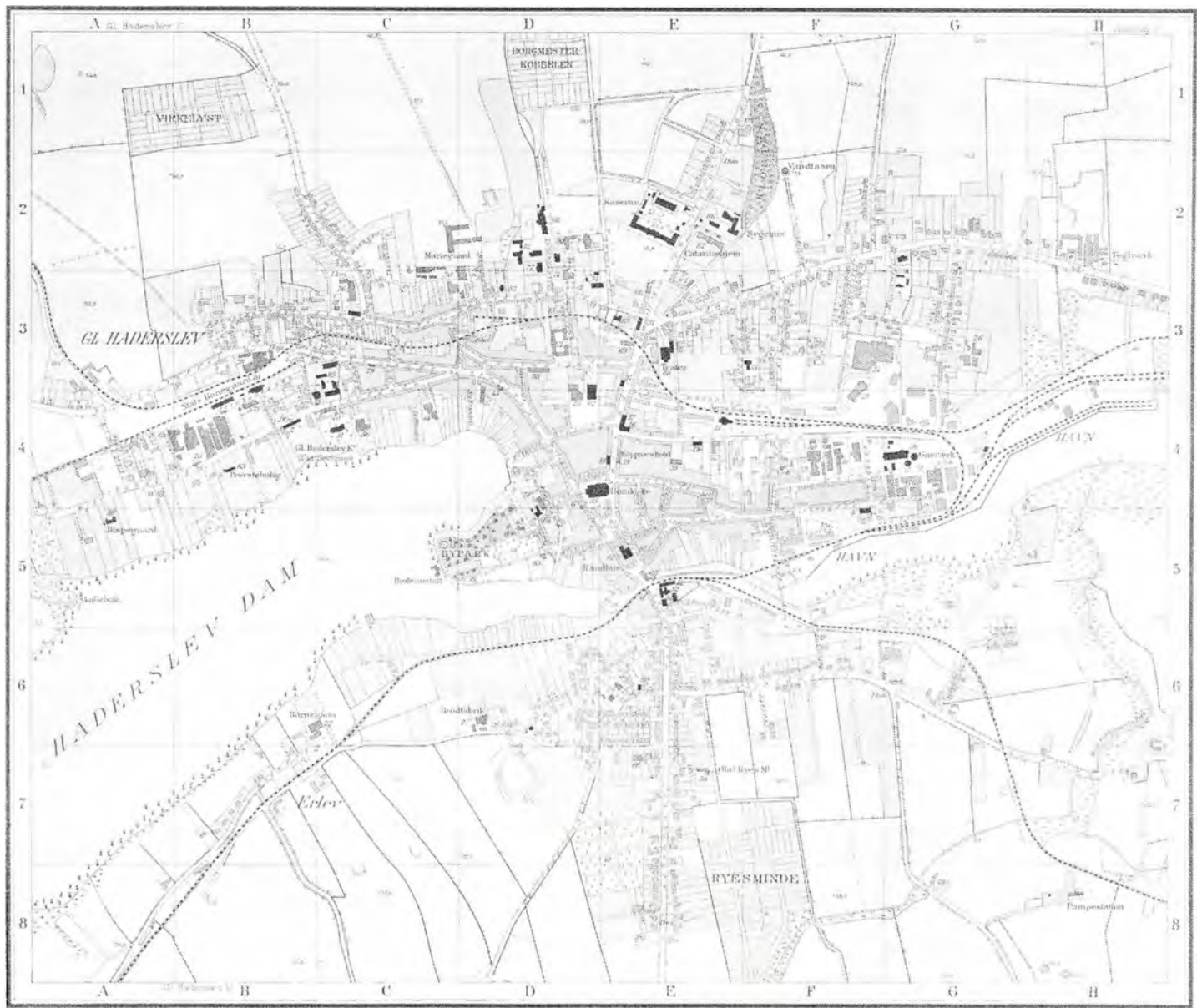
Nis Juhl. Født i Thyrahuil 1871, død i Haderslev 1945. Drev 1894-1932 gæstgiveri i Jonfrustien 10, hvor den 1908-11 nybyggede restauration »Det ny Teater« lagde lokaler til mange af de utallige offentlige møder i byen 1918-20. Mangeårig formand for Haderslev Beværterforening. Kaptajn for Haderslev frivillige Brandværn 1919-1940. Formand for Haderslev Amts frivillige Brandværn og Sønderjysk frivillige Brandværns Forbund 1920-45. Foto i HBA.

samme dag afholdt et nyt møde hos Nis Juhl, hvor et nyt tolvmandsråd – det tredje – blev valgt. I dette råd var socialdemokraterne stærkt repræsenteret, og da Sønderjysk Arbejderforening senere udpegede tre medlemmer til rådet, der herved blev et 15-mandsråd, var magten igen gledet tilbage til mere moderate kræfter. Det var således noget af et kup, Zimmermann havde foretaget ved sine udtalelser under demonstrationen på Torvet.

Det nye tolvmandsråd fortsatte arbejdet med opsporing af smuglere og beslaglæggelse af smughandelsvarer, men resultaterne var få i forhold til de problemer, der var. I sit arbejde fik rådet hjælp af et sikkerhedsværn, som byen oprettede ifølge byrådsbeslutning den 22. oktober 1919. Det fik hovedkvarter i landbrugsskolen i Hertug Hansgade og bestod af 30 mand, der hver var udstyret med revolver, fløjte og lommelampe samt et armbind i blå og gult. Leder af værnet blev arkitekt Matthias Gydesen, men værnet synes ikke at have været populært hos arbejderklassen, der var klar over, at det også kunne sættes ind ved arbejderdemonstrationer og lignende.

At der var behov for en ekstra politimæssig indsats, var imidlertid helt klart, for ikke alene smuglere, men også organiserede tyvebander florerede. I august 1919 blev der således stjålet for 12-15.000 mk. smykker hos urmager V. Fahrendorf, og omkring den 20. oktober blev de to manufakturforretninger på hver sit hjørne af Slotsgade plyndret for silketøj og beklædning for ca. 62.000 mk.

En ny vinter nærmede sig, og det gav som de forrige 4-5 vintre ekstra problemer. Især synes det denne vinter at have været helt galt med smør- og mælkeforsyningen. Sønderjysk Arbejderforening vedtog på et møde i Haderslev den 11. november 1919 en henstilling til bondestanden om at aflevere al mælk til mejerierne og til mejerierne om at aflevere smørret til grossererne, nu da der ikke længere gjaldt nogen afleveringspligt. Kun herigenem kunne der opnås en bedre forsyning til byerne og til småfolk i det hele taget. Selv om der blev holdt flere møder med mejeriernes bestyrelsesformænd, og selvom disse i en resolution den 16. december erklærede, at de var villige til at drage omsorg for, at mejerierne afleverede et sådant kvantum smør, at bl.a. befolkningen i Haderslev kunne få 100 gram smør pr. person om ugen, så lykkedes det ikke at bedre forholdene. Chr. Lageri måtte den 20. december konstatere, at selvom bybefolkningen havde lovet at ville betale 1,10 mk. for en liter sød og 10 mk. for et pund smør, kunne der ikke engang blive 50 gram smør til hver person om ugen. Heller ikke da byens levnedsmiddeludvalg den 23. december accepterede en pris på 1,15 mk. pr. liter sødmælk og 11 mk. pr. pund smør, hjalp det. Januar 1920 igennem måtte

Kort over Haderslev 1925. Resultatet af den voldsomme udvikling, byen havde gennemgået i årene fra 1864 til 1920, fremgår ved en sammenligning med Traps kort side 44. Bemærkes skal det dog, at vandtårnet ved Aastrupvej opførtes i 1925, og at de tre store kolonihaveområder Virkelyst, Borgmesterkobbelen og Ryesminde først blev anlagt i 1923-24. HBA.

man nøjes med 50 gram smør om ugen, og i sidste halvdel af februar blev det helt galt, idet smørret næsten forsvandt. Markedet var fuldstændigt erobret af fremmede opkøbere.

Men det var ikke kun smør og mælk, det var galt med. Der herskede også kartoffelnød og kulnød, og kulnøden var nok for en del også skyld i mangelen på smør. Mejerierne kunne simpelthen ikke få kul nok, og derfor blev en del af mælken opfodret. Kulnøden betød i Haderslev, at el- og gasforsyningen blev vinterens brændende spørgsmål. Den 2. december 1919 fik man et forvarsel om, hvad der var i vente. Da forsvandt det elektriske lys pludselig på grund af overbelastning. Alt, hvad der kunne produceres på elværkets dampmaskine og to nedslidte gasmotorer samt på elværket i Christiansdal, som byen havde købt i 1914, blev brugt. Det skyldtes et voksende antal anmeldelser om nyttilslutninger, især af elektromotorer. Det blev så galt, at man den 11. december måtte meddele, at levering af el fremover blev standset fuldstændigt fra 1/2 time efter polititimen og frem til kl. 6 om morgenen, og at gas kun ville blive leveret fra kl. 6-7.30, 11-12.45 og 17-19. Også her var det kulmangelen, der gjorde sig gældende.

Disse trøstesløse forhold førte til endnu et stort protestmøde, som kommunisterne og de uafhængige socialister afholdt den 12. december 1919. Her fremførte de en skarp kritik af de herskende forhold og myndighedernes manglende vilje til at gøre noget. Mødet mundede ud i en resolution, der bl.a. forlangte folkekøkkenet genåbnet, grænsen imod Danmark lukket for udførsel og mælketørringsanstalten standset, idet man mente, at den var skyld i, at man ikke kunne få mælk.

Af disse krav blev enkelte opfyldt. Grænsen til Danmark blev delvis lukket den 21. december, og de to afstemningszoner lå herefter næsten helt isolerede fra omverdenen, idet der et par måneder tidligere var foretaget en afspærring imod syd. Mælketørringsanstalten havde i længere tid kun produceret meget lidt mælkepulver, og efterhånden hørte produktionen her helt op. Disse forholdsregler hjalp dog kun lidt, og langt ind i 1920 var der fortsat stor mangel på alle dagliglivets vigtigste fornødenheder.

I Aarøsund strømmer folk ombord i skibet »Turisten« for at sejle til Assens med det ene formål at hamstre danske varer. Foto 1919 i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Genforeningen

MOD AFSTEMNINGEN

Inden for den danske bevægelse var der efter offentliggørelsen af fredstraktaten i begyndelsen af maj 1919 opstået splid, især angående 2. Zone, der bl.a. omfattede Flensborg. H. P. Hanssen og hans tilhængere, den såkaldte Aabenraa-retning, ønskede ikke, at 2. Zone skulle afstås til Danmark, med mindre der var flertal herfor blandt de afgivne stemmer, mens et mindretal, de såkaldte Flensborg-folk, mente, at der skulle gøres alt for, at 2. Zone blev afstået til Danmark, også med et tysk flertal.

Denne splid mellem Aabenraa-folk og Flensborg-folk sås også i Haderslev, der for århundredskiftet nok havde været den by, hvor H. P. Hanssen havde haft vanskeligst ved at vinde tilhængere. Kommunalforeningens mangeårige formand, konsul Søren Amorsen, havde helt ind i dette århundrede påvirket foreningen i en retning, der i højere grad støttede redaktør Jens Jessens protestlinje. H. P. Hanssen havde imidlertid i Haderslev fået trofaste støtter i bl.a. Nicolai Svendsen og redaktør Anders Lebeck, der var blevet formand for Kommunalforeningen i 1912. Det betød, at holdningen til H. P. Hanssen og hans politik efterhånden blev mere imødekommende.

Redaktør Adolf Svensson, der var Flensborg-mand og elev af Jens Jessen, startede den 1. april 1919 sin avis »Danskeren« i Haderslev og førte heri en ihærdig kampagne for Flensborg-bevægelsens synspunkter. Bevægelsen støttedes i Haderslev endvidere af så fremtrædende borgere som borgerrepræsentationens formand direktør L. Christensen og advokat Johs. Andersen. Den 30. november 1919 skulle der være nyvalg til Vælgerforeningens tilsynsråd, og der opstilledes tre forskellige lister, en flertalsliste (Aabenraa-gruppen), en mindretalsliste (Flensborg-bevægelsen) og en arbejderliste (Sønderjysk Arbejderforening). Op til valget holdtes tre store møder i Haderslev. På et møde den 17. november på Højskolehjemmet, som Kommunalforeningen og Sønderjysk Arbejderforening stod som indbydere til, forsøgte H. P. Hanssen for 500-600 tilhørere at forklare, hvad det var, der skilte de to parter i grænsestriden.

Mindretalsgruppens møde den 21. november blev meget

Advokat Johannes Andersen. Født i Haderslev 1885, død i Haderslev 1961. Bror til folketingsmedlem og formand for Grænseforeningen Holger Andersen. Juristuddannelse i bl.a. Jena, Leipzig og Berlin. Selvstændigt advokatfirma i Haderslev fra 1912, fra 1918 i Haderslev Banks bygning. Medlem af Valutakommissionen 1919. Medlem af Den internationale Kommissions overordentlige domstol 1920. Medlem af bestyrelsen for Grænseforeningen 1922-26. Bestyrelsesmedlem i Flensborg Avis. Medlem af tilsynsrådet for Union-bank i Flensborg, som han var medstifter af, 1927-55. Advokatfirmaet videreføres idag under navnet Buch & Boje. Foto i HBA.

Nicolai Svendsen. Født i Hjemsted 1873, død i Tønder 1966. Læruddannet på seminariet i Tønder. Redaktør af Dannevirke-Modersmaalet 1904-1920. 4/2 – 20/5 1920 udnævnt til midtertilidig borgmester og politimester i Haderslev af Den internationale Kommission. I maj 1920 udnævnt til amtsskolekonsulent i Tønder amt. Fotograferet i sit kontor på Klosteret 9 før 1920. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

stormfuldt og er blevet kaldt det dramatiske højdepunkt i sønderjydernes interne strid om grænsen. I tilknytning til de to hovedtalere, redaktør Ernst Christiansen, Flensborg og landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager, talte både redaktør Svensson og advokat Andersen. I en skarp ordveksling med landdagsmand Nis Nissen, der var H. P. Hanssen-tilhænger, gav advokat Andersen udtryk for, at det ikke måtte komme an på antallet af stemmer i Flensborg. Byen skulle med til Danmark, selvom det danske stemmetal blev nok så ringe. Under stærk uro hørtes et par stemmer fra forsamlingen: »Vil I annektere Flensborg ligegyldigt hvor mange danske stemmer byen får?«, og advokat Andersens svar lød: »Ja!«

Arbejderforeningens møde den 24. november bragte kun ringe klarhed over, hvor arbejderlistens kandidater, heriblandt Houborg og Lageri, stod, og der måtte et provokerende avisindlæg til, før Chr. Lageri i Modersmaalet den 26. november erklærede, at både han og Houborg støttede H. P. Hanssen.

Resultatet af valget blev, at flertalslisten i Haderslev fik 698 stemmer og fik valgt købmand Hermann Frees samt fire mand fra østeramtet, mens mindretalslisten kun fik 364 stemmer. Her valgtes direktør L. Christensen og advokat Johs. Andersen samt én fra østeramtet. Arbejderlisten fik 321 stemmer og fik valgt Chr. Lageri og Anton Houborg samt én fra amtet. Forløbet af mødet med mindretalsgruppen og udnyttelsen heraf i den H. P. Hanssen-venlige lokalpresse var uden tvivl stærkt medvirkende til, at H. P. Hanssens tilhængere fik så stort et flertal i Haderslev. De seks medlemmer af tilsynsrådet, som arbejderlisten fik valgt i Nordslesvig, blev tungen på vægtskålen i det nye tilsynsråd, hvor Aabenraa-folk og Flensborg-folk stod næsten lige. Ved et møde

i tilsynsrådet den 13. december 1919 sikrede de flertal for en resolution, der støttede H. P. Hanssens linje i grænsespørgsmålet.

På tysk side var forberedelserne til den kommende afstemning og mobiliseringen af vælgerne først kommet ret sent igang. Efter dannelsen af Det tyske Udvalg i oktober 1918 var Uwe Schütze sat ind med en stort anlagt kampagne for at hverve medarbejdere med henblik på at skabe et system af tillidsmænd i hele amtet, men en vis modløshed meldte sig snart hos de tysksindede i Haderslev, således at udbygningen af det organisatoriske apparat i nogen grad lammedes. På trods af flere opfordringer fra Det tyske Udvalg i Flensborg, fandtes der ikke i Haderslev noget selvstændigt kontor for udvalgets arbejde, der blev varetaget af kommerceråd Fuglsang.

I september 1919 lykkedes det imidlertid at få seminarielærer Heinrich Hinz, der havde boet i byen siden 1908, til at overtage ledelsen af et valgkontor, der blev indrettet i Borgerforeningen i Slotsgade. Selvom Hinz kun nødigt påtog sig dette arbejde, lykkedes det ham i løbet af kort tid at opbygge et apparat med tillidsfolk ud over hele amtet og filialkontorer i Rødding og Brandrup.

Kommunalforeningen havde allerede i juni måned 1919 indrettet et valgkontor i Torvet 4. Det havde Knud Egede Jensen som leder. Både det danske og det tyske valgkontor tog sig af alle praktiske spørgsmål vedrørende stemmeafgivningen, men vigtigst var dog arbejdet med at opspore og modtage anmeldelser fra de udefra kommende valgberettigede og få dem optaget på valglisterne. Hinz gjorde under dette store arbejde den erfaring, at hjemmetyskerne, især de mere velhavende, holdt sig i baggrunden og afviste aktiv deltagelse i arbejdet, når de blev opfordret hertil.

Ved udgangen af året 1919 havde alle parter i Haderslev således fundet deres plads forud for den vigtige afstemning. Socialdemokratiet var blevet holdt fast på partiets traditionelle holdning, at partiet som sådant ikke kunne tage stilling i spørgsmålet om dansk eller tysk. På både dansk og tysk side var der sat et stort apparat igang for at mobilisere alle stemmeberettigede. Striden om Flensborg havde nok for en tid skabt dybe modsætninger inden for de dansksindede kredse, men med hensyn til afstemningen i 1. Zone herskede der ingen uenighed, og Sønderjysk Arbejderforening stod her side om side med de borgerlige danske kredse.

Den 10. januar 1920 blev Versailles-freden ratificeret, og samme dag overtog Den internationale Kommission (CIS) styret i 1. og 2. Zone. Det betød, at der nu fulgte en række begivenheder, der fra afstemningen den 10. februar til Genforeningen den 10.

Abresøens Dreblyd
er følgende:

Er. Landraad Friherre Löw
von und zu Steinfurth

Det falder i Deres Bød at sige som Haderslevs Stedets højeste Embedsmænd i en for Flensborgs Besjoldning overordentlig hørd og banlig Tid.

For alle Maader har De søgt at lette Besjoldningen heds haarde Naar, som den var ubergioet.

Trygt og tillidsfuldt har enhver kunnat komme til Landraaden med Bøn om Raad og Hjælp. Særlig vi Uebertrængte, hvis Deres eller Sønner har været indløst til Arbejdsløshed, har ikke godt af denne utværlige Hjælpssøgend, og vi huser os, indom Landraadens Fortreffelse herfor, Træng til at gibe vor Taknemmelighed herfor et Minut.

For os selv og for dette Mandts Indsæer vi vor højstfste Tak for al Deres Overbærenhed med os, for hver en Hjælp og for hvert et venligt Ord.

Vi vil beære Deres Minde her i Staden i Taknemmelighed og ubtaler Husset om en god og lykkelig Fremtid for vor Landraad og Famäie.

Modersmaalet bragte den 17. januar ordlyden af den takkeadresse til landråd von Löw, som omkring 1500 kvinder fra Haderslev amt havde underskrevet. Friherre Hugo Philip von Löw und zu Steinfurth (1880-1969) var landråd for Haderslev amt 1912-20. Teksten, der var forfattet af von Löws afløser P. J. Refshauge, var sammen med de mange underskrifter indbundet i et pragtbind med tegninger af Haderslev-kunstneren August Wilckens.

juli førte hele Nordslesvig og dermed Haderslev fra tysk ind under dansk styre. Disse begivenheder stod for den generation, der oplevede dem og havde kæmpet for at nå frem hertil, i et særligt lys, og det prægede stærkt deres skildring heraf. Det vil uvægerligt også præge en senere tids skildring, der bygger på disse øjenvidner.

Da budskabet om Versailles-fredens ikrafttræden nåede Haderslev den 11. januar om morgenen, blev der udsendt løbesedler herom af Modersmaalet, og kl. 12 spillede Haderslev Musikkorps under hr. Höhns ledelse danske fædrelandssange på Torvet. Forberedelserne til afstemningen startede straks. Den 16. januar afholdtes et stort møde hos Nis Juhl, hvor H. P. Hanssen talte og skildrede den nationale kamp, og under forsamlingens begejstrede jubel omtalte han den forestående afstemningsdag, der ville falde på samme tid af året, som dengang da den danske hær 56 år tidligere rykkede igennem Haderslev under tilbagetoget fra Danevirke.

Det nye styre under Den internationale Kommission manifesterede sig straks ved en udskiftning af alle højere embedsmænd. Den 12. januar udnævntes gårdejer P. J. Refshauge fra Fredsted til landråd, og den 15. januar afholdtes det sidste kredsudvalgs-møde under landråd von Löws ledelse. Der blev her fra dansk side rettet en tak til landråden for den ro og saglighed, hvormed alle anliggender var blevet behandlet, og især landrådets forstående holdning og store hjælpsomhed under krigen fremhævedes. Som noget helt enestående fik landråden ved sin afrejse

En gruppe CIS-gendarmere fra Haderslev hos fotografen i januar 1920. Siddende politiaffistent A. N. Jensen, der var udpeget som leder af CIS-gendarmene i Haderslev Vesteramt, mens arkitekt M. Gydesen ledede styrkerne i østeramtet. Tyve år senere, 9. april 1940, var det A. N. Jensen, der med et hvidt flag standede de tyske soldaters beskydning af kaserne i Haderslev. Foto i HBA.

overrakt en takkeadresse underskrevet af hundreder af kvinder fra Haderslev amt. Denne afsked med den sidste preussiske landråd var ganske enestående og helt anderledes end i Nordslesvigs andre kredse.

Et særligt gendarmeri eller politi underlagt CIS sås snart i byens gader. Iført lange mørke uniformskapper og med et bind om armen med bogstaverne CIS bistod de det lokale politi med opretholdelse af ro og orden. Det var hovedsageligt lokale folk, og flere af medlemmerne af det sikkerhedsværn, der var oprettet i november 1919 og som nu blev opløst, blev CIS-gendarmere. Det gjaldt bl.a. lederen, arkitekt Matthias Gydesen. I Haderslev by udstationeredes 15 af disse gendarmere, som hurtigt blev populære hos den dansksindede befolkning, mens de tysksindede flere gange følte sig forulempet af dem, til trods for, at der i deres instruks stod, at de skulle stå over de politiske partier.

Den 19. januar 1920 afholdtes det første byrådsmøde under det nye styre, og her udtalte redaktør Nic. Svendsen på den danske gruppes vegne, at de danske byrådsmedlemmer nu agtede at bruge deres modersmål under forhandlingerne, men naturligvis ville tage alle mulige hensyn til de tysktalende medlemmer. Borgmesteren svarede hertil: »Det danske sprog er al ære værd; men de tyske love består jo vedvarende. Jeg kan læse en dansk

En gruppe børn har den 20. januar taget opstilling foran statuen af kejser Wilhelm 1. Statuen blev om morgenen indhyllet i sækkelærred, for at de franske soldater ikke skulle konfronteres med deres besejrer fra krigen 1870-71. Fra Torvet 7 kan der for første gang i 56 år slages med Dannebrog uden frygt for repressalier. Hele formiddagen havde man rundt om i byen afbarket granstammer, for at kunne hejse flagene på hvide stænger. Den 27. januar blev kejseren fjernet og bragt til Borgerforeningen, hvor den befandt sig til 1945, da den blev anbragt på Haderslev Museum. Foto i HBA.

avis og forstå noget dansk, men vanskeligt følge forhandlingerne, i særdeleshed da den danske gruppe er den største«. Forhandlingerne førtes herefter på både dansk og tysk, mens byrådsprotokollen stadig førtes på tysk. Schindelhauer havde da været byens borgmester i henved atten år, men få dage senere – den 4. februar – blev han erstattet som borgmester af Nicolai Svendsen, der blev udnævnt til denne post af Den internationale Kommission.

AFSTEMNINGEN DEN 10. FEBRUAR 1920

Den 19. januar 1920 hejstes for sidste gang det preussiske flag med den sorte ørn over kasernen i Haderslev, og ved middagstid forlod soldaterne – ialt 70 mand – enkeltvis bygningen og lagde vejen imod banegården. Kun få kendte tidspunktet for afskeden. Det tyske borgerskab viste ikke begivenheden nogen opmærksomhed, og kun en del nysgerrige og nogle bedrøvede pigebørn fulgte med og vinkede farvel, da soldaternes tog under afsyngelsen af »Deutschland, Deutschland über alles« kl. 13.50 satte sig i bevægelse. En flok skurekoner og håndværkere tog derefter kasernen i besiddelse. Deres besøg var hårdt tiltrængt, og den nye belægning var allerede undervejs.

Den 20. januar om morgenen var Haderslev smykket med Dannebrog. Det havde ellers været aftalt, at flagene først skulle tages i brug på afstemningsdagen, men da det rygtedes, at byens besættelsestropper ville ankomme den dag, gik der en sådan stemningsbølge gennem byen, at det var umuligt at dæmme op herfor. På Torvet blev der også truffet forberedelser til modtagelsen af franskmændene. Købmand Wald. Schmidt og smed Hans Andersen havde fået til opgave at sørge for, at franskmændene blev forskånet for synet af den kejser, der havde erob-

Modtagelse af de danske stemmeberettigede på havnen 8. eller 9. februar. Størstedelen af de 1369 stemmeberettigede personer fra Danmark kom med skib, bl.a. dampene Freja og Hejmdahl. På kajen ses en fotograf med sit apparat på stativ, nogle franske alpejægere og en del spejdere. Nederst til højre en spejder med et skilt, klar til at føre en gruppe hjemvendte sønderjyder til deres opholdssted eller til en af byens banegårde. Foto i HBA.

Jomfrustien set mod øst den 10. februar. Den blæsende afstemningsdag ses tydeligt på de blæfrende flag, der sidder på de nymalede hvide flagstænger. Det var forbudt at flage fra offentlige bygninger, og kun på seminariet måtte den franske kaptajn Cluny skride ind og forlange det tyske flag nedtaget. To af afstemningsstederne lå for enden af Jomfrustien, nemlig på Teatret og Borgerforeningen. Foto i HBA.

ret Alsace-Lorraine fra dem i krigen 1870-71, og derfor mødte de om morgenen op hos byrådssekretær Jensen og forlangte statuen tildækket. Kravet blev understreget af smeden, der slog sin næve i bordet med ordene: »Nu er det vos, der bestemmer«. Ved et par kommunale arbejders hjælp blev kejseren så indhyllet i sækkelærred.

Franskmændene lod vente på sig, og på banegården ventede utålmodigt de danske byrådsmedlemmer, franske og engelske officerer, gule og grønne spejdere, internationalt politi, journalister, fotografer og tilskuere i broget blanding. Først kl. 12 kom toget med de ca. 300 franske alpejægere, musikken spillede, der viftedes med flag, og konsul A. Outzen bød på byens vegne soldaterne velkommen. Herefter gik det i optog gennem byen op over Torvet forbi den tilhylede kejserstatue til kasernen, hvor et par spejdere så deres snit til at stikke et par Dannebrog og Tricolorer ud fra kasernens vinduer. Snart vajede Tricoloren fra kasernens tag.

Franskmændenes indtog måtte naturligvis gøre et stærkt indtryk på byens tysksindede, der tavse, men dybt bedrøvede var vidner til denne festdag. Småepisoder kunne ikke undgås. En del af de franske soldater blev indkvarteret i gymnasiets aula og gymnastiksal, og da den franske officer, der skulle ordne formaliteterne i forbindelse hermed, mødte op på skolen, foretog man netop afsløringen af en mindetavle over de elever, der var faldet i krigen. Den tyske fædrelandssang lød derfor særlig kraftig, men den franske officer fortrak ikke en mine. I disse dage var det, som om der rejste sig en usynlig mur mellem skolens elever fra tysksindede og fra dansksindede hjem. Det skyldtes nok, at de danske elever var medlem af de danske spejderkorps og nu optrådte

i danske spejderuniformer, der var forsynede med danske nationalsymboler. For de tysksindede elever var følgen, at de følte sig mere bevidste som tyske.

Spejderne kom for alvor i arbejde i dagene omkring afstemningen. Arbejdet med valglisterne skulle afsluttes den 30. januar kl. 19, og både det danske og det tyske valgkontor havde travlt med at modtage de sidste tilmeldinger og få alle de stemmeberettigede optaget på valglisterne. I alt blev der optaget 1369 stemmeberettigede nordfra og 1223 sydfra, idet alle, der var født i 1. Zone eller havde haft fast bopæl her siden den 1. januar 1900, havde stemmeret. Der skulle endvidere sørges for indkvartering, og der blev udført et stort arbejde med at træffe aftale med værter. Spejderne fungerede i en lang række tilfælde som budbringere.

De afstemningsberettigede fra Danmark skulle for de flestes vedkommende ankomme med skib til Haderslev, og den 8. og 9. februar var byens befolkning så igen samlet til modtagelse. Tidligt om morgenen den 8. februar gled de to danske dampere Malmø og Hejmdahl ind ad Haderslev fjord. Det var hovedsagelig stemmeberettigede fra København og Sjælland til vesteramtet, men også en del til byen. De havde endnu ikke haft tid til at stifte bekendtskab med hinanden, men der var drenge fra Klingbjerg, fra Naffet, fra Gammelting, oppe fra Klosteret og ude fra Gl. Haderslev, og der var ældre damer, som i sin tid gik sammen i frk. Taubers pigeskole: »Det var repræsentanter for hele det slægtled i alle afskygninger, mænd og kvinder, rige og fattige, som engang i fortiden på grund af tidernes ugunst drog nord på over Kongeåen og bosatte sig dér. De samlede nu denne lyse søndagsmorgen uden standsforskel i fællesfølelsen af det store øjeblik som en eneste stor familie her på skibsdækkets snævre plads«.

Da skibene kunne ses fra havnen, lød sirenen fra gasværket som tegn til byens borgere om at skynde sig til havnen. Musikken spillede, mens skibene gled til kaj, der holdtes velkomsttaler og der vinkedes og hilstes. Da de rejsende gik fra borde, opstod rørende genkendelsesscener, men efterhånden spredtes den store skare. Mange af gæsterne skulle videre med toget og ledsagedes af spejderne til banegården med deres store oppakning, som toldvæsenet den dag lod passere uden eftersyn. Den indeholdt ikke bare madvarer, sukker, kaffe, vin, cigarer og tobak, men også rigtig sæbe og gode tændstikker, som der netop i de dage var stor mangel på. Næste dag gentoges disse scener, da endnu tre dampere ankom.

Afstemningsdagen den 10. februar oprandt med regn og rusk og stærk blæst, der hev og sled i de mange nye flag, der satte

Danmark

Dänemark

Deutschland

Tyskland

Inde i afstemningsboksen lå to bunker med stemmesedler, henholdsvis danske og tyske. På hver stemmeseddel var landets navn skrevet på begge sprog. Bemærk, at også skrifttypen er forskellig mellem dansk og tysk. Man tog da en stemmeseddel med navnet på det land, man ønskede at tilhøre, lagde den i den konvolut, man havde fået udleveret ved valgbordet, gik ud af boksen og lagde konvolutten i stemmeurnen. HBA.

Flagparaden gennem Haderslev by den 11. februar går her igennem Storegade undervejs imod centrum og kasernen. Til venstre Haderslev Ringriderforening og umiddelbart efter drengespejderne fra 1. Haderslev trop under Det danske Spejderkorps. Troppen var startet i marts 1919 og havde næsten fra starten haft sagførerfuldmægtig Poul Madvig som tropsfører. På afstemningsaftenen organiserede de under ledelse af greve Kield Brockenhuus-Schack en ordomnanstjeneste, der bragt afstemningsresultater rundt til byens mange menneskefyldte lokaler. Foto i HBA.

deres præg på byen. Af tyske flag sås kun få, og fra de offentlige bygninger vagede intet flag. Det var forbudt. Stor opstandelse vakte det, da man tidligt om morgenen over kasernen så to preussiske flag med ørnen med det vældige vingefang i stedet for de Tricolorer, der nu i næsten tre uger havde vaje på denne plads og som hurtigt igen kom til at vaje her! Mange butikker og forretningslokaler i byen var pyntede med flag og guirlander, og i Haderslev Bank kunne man skrive sit navn i en erindringsprotokol, der var fremlagt her.

Før afstemningslokalerne åbnede kl. 9, holdtes der i Vor Frue kirke en kort andagt, og pigespejderne nedlagde krans på de danske føreres grave på byens kirkegårde. Afstemningen forløb overalt i god ro og orden med stor deltagelse. Et par unge tyskere hævdedes at have hånet det franske flag og talt uærbødigt om franskmændene, og de blev derfor anholdt af den franske kaptajn. Det lykkedes borgmester Svendsen at formå kaptajnen til hele eftermiddagen og aftenen at holde alpejægerne inden for kaserne-ens enemærker, og det lokale CIS-politi var således ene om at opretholde ro og orden. Et optog af de tysksindede og deres tilrejsende gæster og lidt senere af de danske pigespejdere bidrog til at bringe lidt liv i gadebilledet, der ellers tog sig noget trist ud som følge af regnen og blæsten.

Én af de tilrejsende sydfra, Provinzialschulrat Julius Wassner, en søn af den forlængst afdøde købmand Eduard Wassner i Slots-gade 29, skriver om afstemningsdagen således: »Dagen selv hører til de sørgeligste i mit liv... Det var en trist gang, thi aldrig havde jeg holdt det muligt at få min gamle fædreby at se således

indhyllet i Dannebrog«. En af de nordfra kommende, seminarieforstander Christiane Lund, skildrer derimod sin stemning som forventningsfuld, lysende og festlig. Hun boede hos Ungdomsforeningens formand, Hanne Jensen i Sdr. Otting, men de kunne slet ikke holde sig hjemme. »Vi måtte ud og se den flag-smykkede by, se de mange nye ansigter... se bilerne der bragte de gamle og svagelige til valgstederne hjulpede af de allesteds nærværende spejdere«.

Om aftenen kl. 20, da afstemningslokalerne lukkede, samledes værter og gæster til fest i de samme lokaler, på byens restauranter, på Højskolehjemmet, Harmonien, hos Nis Juhl og i Teatret og de tysksindede på Borgerforeningen. Tiden blev fordrevet med taler og med sang, mens man ind imellem modtog afstemningsresultaterne fra spejderne, der fungerede som ordonanser. Jubelen var stor, for næsten overalt fra by og land rapporteredes der om stort dansk flertal.

Resultatet blev for Haderslev by, at 4006 stemte dansk og 2314 tysk blandt de hjemmehørende, mens 1203 af de tilreisende stemte dansk og 961 tysk, således at det samlede resultat blev 5209 danske stemmer og 3275 tyske stemmer, altså 61,4 % danske og 38,6 % tyske stemmer (tabelbilag 20). Ene af de sønderjyske købstæder kunne Haderslev møde med et dansk flertal.

Festerne rundt omkring varede ved til langt ud på natten, men dagen efter afholdtes der i alle byens fire kirker takkegudstjeneste. Om eftermiddagen kl. 14 startede et vældigt optog fra markedspladsen på Gravene, hvorfra det gik rundt gennem hele byen. I optoget deltog ringriderforeningen til hest, byens spejderkorps, mange foreninger og masser af skolebørn med små

Fredag de 13. februar afholdtes i Borgerforeningens lille sal en fest for alle de personer, der før og under afstemningen havde hjulpet med at sikre så mange stemmer for Tyskland som muligt. Det tyske valgkontor havde til huse på Borgerforeningen, og foreningen havde gennem ekstraordinære indsamlinger blandt medlemmerne skaffet ekstra midler til at afholde adskillige festligheder i dagene omkring afstemningen. Foto i HBA.

flag. På kasernepladsen holdtes begejstrede taler, bl.a. af den populære franske kommandant, kaptajn Cuny, der meddelte, at hele det franske kompagni ville følge processionen til Torvet, hvor der trådtes af. »Det var et optog, der nok kunne sige sparto til alt, hvad man ellers havde set i Haderslev af fest«, skrev Modersmaalet herom. Samme dag blev de mange afstemningsgæster fulgt til skibene i havnen for at rejse hjem.

PRISEKSPLOSION OG GENERALSTREJKE

De mange besøgende i byen omkring afstemningen betød en øget omsætning i byens forretninger, hvor der betaltes med gode danske kroner. I en af byens største isenkramforretninger var der således en omsætning den 14. februar på 15.000 mark. Denne handel var imidlertid ikke uden problemer, for det var vanskeligt at få nye varer sydfra, nu da afgørelsen var faldet. Nordslesvig betragtedes nærmest som udland, og al indførsel af varer sydfra skulle godkendes i Slesvig. Samtidig steg varepriserne fra dag til dag, og den – for kunderne at se – enorme fortjeneste, som de handlende fik, var slet ikke så stor endda, fordi de som følge af den daglige prisstigning altid kom til at sælge varerne under den pris, der skulle købes nyt lager for. På mange måder ville det være lettere for de handlende at lukke butikken, og en del butikker havde da også kun åben et par timer om dagen, fordi man simpelthen ikke kunne klare efterspørgslen efter varer. Det var, som om enhver absolut ville sætte alle sine mark i varer, udtalte købmand A. Hundevadt den 27. februar i Modersmaalet, mens ingen ville købe et halvt år tidligere, da varerne var meget billigere.

De fire nordslesvigske købstæders handelsforeninger trådte i forhandling med myndighederne i Slesvig for at opnå en lettelse i varetølførslen, og den 23. februar blev det aftalt, at der i hver af de fire byer skulle udnævnes tillidsmænd blandt handelsforeningens medlemmer. De skulle overfor regeringen i Slesvig være garanter for, at de leverede varer ikke blev brugt til eksport eller rekvireredes i en uforholdsmæssig stor mængde i forhold til tidligere. I Haderslev udnævntes den 3. marts bankdirektør Hübbe og købmændene Th. Voss, A. Hundevadt og Chr. Adolphsen til dette arbejde, og gennem dem gik herefter alle bestillinger og leverancer af varer sydfra.

For forbrugerne var de nye prisstigninger helt utålelige; selv om lønningerne var steget fem-seks gange i forhold til førkrigniveauet, var priserne steget 10-50 gange. Feks. var prisen for en forsåling af et par sko nu 65 mk. imod 3,50 mk. før krigen, og en lille pakke groftskåren tobak kostede den 4. marts 1920 6 mk.

Under 1. maj demonstrationen 1920 ses her forskellige arbejdergrupper fra amtsbanerne på vej ind mod byen gennem Østergade. Forrest i demonstrationen ses medlemmer af togføremes forening. Østergade 3-5, til venstre i billedet, er opført af tørmester August Wöbken, hvis vandrekort er vist side 127. Østergade 1 opføres hen på efteråret 1920. I baggrunden gasværkets store tank og til højre huse, der alle stammer fra 1850erne. Foto i HBA.

på tobaksfabrikken, mens den fire dage tidligere havde kostet 5 mk. og otte dage tidligere 4 mk. Det er klart, at kravet om kronemøntens indførelse derfor blev rejst fra alle sider, men måske især fra lønmodtagernes og forbrugernes side, og forårets helt afgørende spørgsmål blev derfor: hvornår kommer kronemønten? At det trak i langdrag, betød en stribe af lønkrav og strejker, således at foråret 1920 blev den uroligste periode i disse overgangår fra tysk til dansk styre.

I de første par måneder af 1920 omtales strejker af barbersvendene (i januar), af møllearbejderne på Slotsvandmøllen og af metalarbejderne (i marts). De førte alle til lønforhøjelser, og desuden fik handels- og kontormedhjælperne pr. 1. februar ved forhandling gennemført en ny løntarif; men ivoirigt må der inden for de allerfleste fag være gennemført lønreguleringer, idet fællesorganisationen i februar-marts – tilsyneladende med held – arbejdede for at indføre en form for pristalsregulering af alle lønninger. I de bevarede lønningsbøger fra Schaumanns klædefabrik kan det da også ses, hvorledes de udbetalte lønninger steg regelmæssigt over hele linjen.

Det var imidlertid ikke alle arbejdsgivere, der var lige villige til at regulere lønningerne, og der måtte derfor undertiden krassere midler til, bl.a. strejke eller trussel om strejke. At fagforeningerne i Haderslev her handlede helt på eget initiativ, fremgår af en brevveksling mellem metalarbejderforbundet i Haderslev og hovedforbundets kontor i Hamborg. Herfra bebrejdedes det forbundet i Haderslev, at det iværksatte strejker uden hovedforbundets tilladelse. Strejker skulle anmeldes, en måned før de iværk-

sattes, og hovedforbundet kunne ikke uden videre stilles overfor fuldbyrdede kendsgerninger, uden at det fik konsekvenser for understøttelsen. Det så man imidlertid stort på i Haderslev i denne tid, og der er næppe tvivl om, at holdningen blandt arbejderne radikaliseredes, efterhånden som prisudviklingen løb mere og mere løbsk.

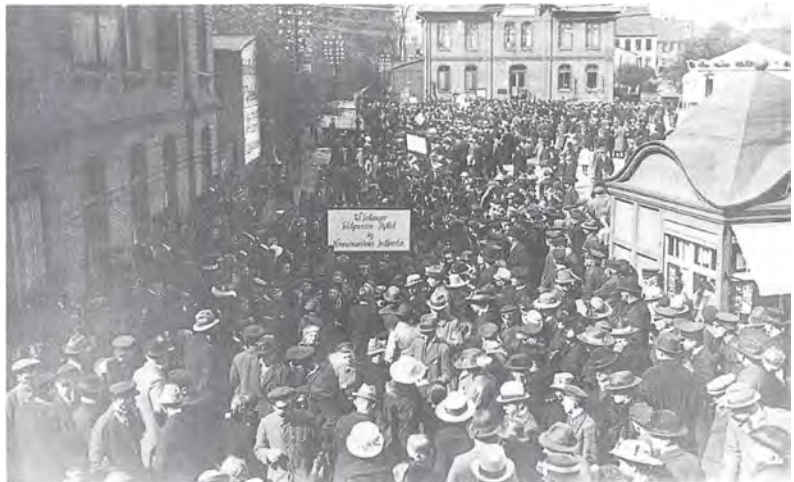
Et af de steder, hvor det var umuligt at trænge igennem med kravet om en regulering af lønningerne, var berliner-firmaet Nordische Versicherungsbank på Ribe Landevej 50, et af de firmaer, der havde etableret sig i byen i 1919. Efter flere måneders forgæves forsøg på at forhandle sig til rette, meddelte de 13 funktionærer i slutningen af februar, at de ville gå i strejke, hvorpå de alle blev afskediget og erstattet af tre mand fra Berlin. Både HK-formanden Viggo Hansen og fællesorganisationens formand Carl Hansen førte uden resultat forhandlinger med firmaet, og da de heller ikke kunne formå landråd P. J. Refshauge til at optræde som mægler, besluttede fællesorganisationen den 5. april at etablere generalstrejke i byen. En kommission blev valgt til at forhandle med landråden for om muligt at opnå forlig, og under truslen om generalstrejke forsøgte Refshauge den 6. april at komme i kontakt med den ansvarlige ledelse, men uden resultat.

På et stort arbejdermøde den 6. april om aftenen meddeltes det, at konfliktspørgsmålet ikke var blevet løst inden den aftalte frist, hvorfor generalstrejken ville træde i kraft den følgende morgen. På mødet blev der af typograf Chr. Lageri oplæst en resolution til Den internationale Kommission, der viser, at generalstrejken også havde et bredere sigte, nemlig indførelsen af kronemønten. Det hedder i resolutionen bl.a.: »Forholdene har i den sidste tid tilspidset sig i den grad, at en hurtig indgriben er nødvendig, hvis der ikke skal indtræffe en nødstilstand som følge af den enorme prisstigning på levnedsmidler og nødvendighedsartikler. Som følge af denne prisstigning foruroliges erhvervslivet i stigende grad ved stadige lønforhøjelser. Denne for det økonomiske erhvervsliv usunde tilstand kan kun modvirkes ved, at der straks indføres kronemønt som betalingsmiddel i hele afstemningsområdet«.

En lykønskingsadresse til De samvirkende Fagforbund i København i anledning af den generalstrejke, der netop var gennemført for at tvinge det af kong Christian 10. udnævnte ministerium Liebe til at gå af, blev oplæst af Zimmermann og enstemmigt vedtaget. Socialdemokratiet, fagforeningerne og Sønderjysk Arbejderforening virkede her sammen, og begivenhederne i København i forbindelse med den såkaldte påskekrise synes at have virket inspirerende på arbejderne i Haderslev.

Næste morgen lå alt arbejde i byen stille. »Solen stod op over

En af de store demonstrationer i byen, sandsynligvis april eller maj 1920, hvor man mødtes på Gravene under parolen »Vi forlanger toldgrænsen flyttet og kronemønten indført«. Bemærk her, som på alle udendørs billeder, at alle uden undtagelse bærer hat. Til højre for elværket en cirkulær bygning, der kunne tyde på, at et omrejsende tivoli eller cirkus var i byen. Foto i HBA.

en stille hvilende by«, skrev Modersmaalet den 8. april, »Butikkerne lukkede op, arbejderne samledes hist og her i småklynger for at drøfte situationen, og mange mennesker gik på arbejde i haverne, som på grund af strejken fik en ekstra grundig omgang. Det fine vejr og det travle arbejde i kolonihaverne var i grunden et nydeligt billede, der fra først af kastede et forsonligt skær over strejken. Derimod var det ikke morsomt for husmødrene at opdage, at der ingen gas var i rørene, og den elektriske knap nægtede ligeledes fra morgenen at give lys i lamperne«.

Strejkeledelsen, der mødtes kl. 9.30 hos Nis Juhl, konstaterede at strejken var effektiv, men den fik i løbet af formiddagen nok at gøre med at dæmpe ophidsede arbejdere ned, som gennemtvang lukning af en række butikker og af byens banker. Især i Haderslev Bank gik det livligt til. Her truede de demonstrerende arbejdere med at smide personalet ud gennem vinduerne, hvis ikke banken lukkede! Det lykkedes herefter strejkeledelsen at formå alle banker og sparekasser til at lukke.

Strejkeledelsen trådte i forhandling med borgmester Svendsen og landråd Refshauge, der var meget utilfreds med, at strejken var sat i værk, før han havde kunnet ordne sagen. Han truede med at sætte alpejægerne ind for at opretholde ro og orden, men iøvrigt var det borgmester Svendsen, der åbnede for en løsning af konflikten. Også byens borgerskab var meget ophidsede over det passerede og krævede store politistyrker tilkaldt fra Flensborg, hvilket Svendsen afviste. Da han imidlertid fra statsadvokaten modtog en politianmeldelse imod Nordische Versicherungsbank, der beskyldtes for at understøtte smughandel, erklærede han over for strejkeledelsen, at han ville sørge for, at banken blev lukket. Allerede inden da havde arbejderne imidlertid afhentet bankens personale, som først blev ført til Nis Juhl på Jomfrustien og der-

efter til rådhuset, hvor der blev holdt forhør over dem og den repræsentant for firmaets ledelse i Berlin, som var ankommet til byen om formiddagen. Villaen på Ribe Landevej blev forseglet, og der blev stillet vagt ved den.

Afhøringerne viste, at der var tale om et aktie- eller kommanditselskab, hvor man kunne tegne forsikring imod tab ved smughandel og smugleri! Senere undersøgelser af selskabets papirer i huset på Ribe Landevej viste, at selskabet havde kunder rundt om i Tysklands storbyer: Hamburg, Berlin, Magdeburg, Dresden, Leipzig, Nürnberg osv. Det drejede sig mest om smuglerier ved den franske grænse, og det omfattende materiale gav således oplysninger om et stort antal smuglere, som hermed kunne retsforfølges. Affæren med Nordische Versicherungsbank afslørede således et grelt eksempel på efterkrigstidens udnyttelse af varemangelen i Tyskland.

Efter at Nordische Versicherungsbank var blevet lukket, afblæstes strejken kl. 15, og arbejdet på gas- og elværket blev genoptaget straks. Dagen efter gjordes regnskabet op. Harmen blandt arbejdsgiverne var stor og vendte sig bl.a. imod borgmester Svendsen, som på et offentligt møde fik et mistillidsvotum, men det blev, som Svendsen udtrykte det, »kvalt i fødslen under almindelig munterhed«. Hos arbejderstanden havde det derimod vakt almindelig tilfredshed, at borgmester Svendsen på en så energisk måde havde fremtvunget en forhandling, som muliggjorde en hurtig afslutning på strejken. Der blev af flere arbejdsgivere sagt skarpe ord om arbejdernes ansvarsløse optræden, men fra arbejderside blev disse beskyldninger afvist med bemærkninger om, at der var arbejdsgivere, også blandt de hjemlige, »som stiller herrestandpunktet påfaldende i forgrunden og ikke vil forhandle med nogen arbejderorganisation«.

Tonen mellem arbejdsgivere og arbejdstagere var således blevet skærpet noget, hvilket også understreges af, at der som følge af generalstrejken dannedes en arbejdsgiverforening. Allerede den 7. april 1920 om aftenen holdt ca. 100 arbejdsgivere et møde, hvor det blev besluttet at genoplive den gamle arbejdsgiverforening fra før krigen, og på et møde den 15. april valgtes en bestyrelse på 15 medlemmer med fem repræsentanter for håndværkerne, tre for købmændene, én for advokaterne, fire for fabrikanterne og grossisterne, én for industrien og kommunale værker og én for bankerne.

Kronemønten blev endnu ikke indført, selvom den allerede mand og mand imellem blev anvendt som regningsenhed og basis i handel og vandel. Presset for at få den indført voksede imidlertid i hele Nordslesvig. Handelsforeningen vedtog på sin generalforsamling den 19. april en resolution herom, og det var

Ved et møde den 18. juli 1920 på Hotel Danmark i Aabenraa fandt den formelle overdragelse af de nordslesvigske socialdemokratiske partiforeninger fra det tyske til det danske socialdemokrati sted. Yderst til højre de to tyske forhandlere og ved siden af dem, under den røde fane, Socialdemokratiets formand Thorvald Stauning. Omkring bordet adskillige medlemmer af Haderslev-afdelingen. Siddende bag bordet, til venstre for damen med den store hat, Ferdinand Zimmermann; til venstre for ham hans hustru Margrethe. Stående bag Zimmermann Jørgen Møller, og siddende foran bordet Karen Madsen. Foto i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

også hovedkravet ved socialdemokratiets og fagbevægelsens 1. maj-demonstration i Haderslev, den største nogensinde med 2-3000 deltagere.

Den internationale Kommission bøjede sig til sidst for presset og udstedte den 15. maj 1920 – ganske uventet – en forordning om kronemøntens indførelse fra den 20. maj. Natten mellem den 19. og 20. maj overførtes danske mønter og sedler i alle gangbare størrelser fra Nationalbankens filial i Kolding til Nordslesvigske Kreditforening i Storegade 58, hvorfra de den følgende dag distribueredes til landsdelens pengeinstitutter.

VALUTAPROBLEMER

Kronemøntens indførelse rejste nye store problemer, som især ramte de mange personer, der sad inde med formuer. Kursen på mark havde i 1914 været 88,69 kr. for 100 mk., men den 20. maj 1920 kunne de 100 mk. fås for blot 14,25 kr. Markens værdi var altså reduceret mere end seks gange i forhold til før krigen, sam-

tidig med at prisniveauet var steget til det to-tre dobbelte. Det var derfor klart, at en omveksling af formuerne til markens dagskurs ville virke ruinerende for det økonomiske liv i Nordslesvig.

Allerede ved krigens afslutning i november 1918 havde man været klar over dette problem. Inden for Vælgerforeningen ned-sattes et økonomisk udvalg, der som hovedopgave fik at belyse valutaforholdet og fremkomme med en betænkning herom. I dette udvalg, der havde 14 medlemmer, sad fra Haderslev direktør L. Christensen, Slotsvandmøllen, direktør Sophus Thomsen, J. Christensen og bankdirektør Chr. Hübbe, der med sin stilling som direktør for Nordslesvigs største bank og med sin store ekspertise på mange måder blev hoveddrivkraften i arbejdet for en retfærdig løsning af valutaspørgsmålet.

Da Genforeningen trak i langdrag, ændredes forudsætningerne for en almindelig omregning af gæld og tilgodehavende til pari, og hertil bidrog nordslesvigerne selv i vid udstrækning. Med markens faldende værdi var det fordelagtigt for skyldnere, dvs. først og fremmest grundejere, at indløse deres markgæld ved at optage kronelån, hvilket skete i vid udstrækning. Kreditorerne fik herved udbetalt mark af betydelig ringere værdi, end da gældsforholdet blev indgået. Markskyldnerne fik en fordel, mens kreditorerne led tab. En stor del af de frigjorte markformuer strømmede ind i pengeinstitutterne, hvis indestående svulmede op til hidtil ukendt omfang.

De tanker, som den danske regering havde gjort sig om valutareguleringen, og som kom frem til offentligheden i august-september 1919, gjorde et stærkt nedslående indtryk i den nordslesvigske befolkning. Det økonomiske udvalg var på dette tidspunkt opløst, og der savnedes derfor en organisation, der kunne varetage kreditorernes interesser. Den 27. september 1919 holdtes et møde herom i Haderslev Bank, og ved et møde på Harmonien den 1. november, hvor ca. 50 mand var til stede repræsenterende alle egne og alle samfundsklasser i Nordslesvig, ned-sattes der en valutakommission på 26 medlemmer, heriblandt fra Haderslev vinhandler Fr. Wartho, fabrikant Axel Sabroe, smedemester F. Christensen, advokat Johs. Andersen, typograf Chr. Lageri og bankdirektør Chr. Hübbe.

Kommissionen lod foretage en underskriftindsamling på en henvendelse til den danske regering og rigsdag. Den fik ca. 44.000 underskrifter i hele Nordslesvig og blev overrakt rigsdagens sønderjyske udvalg den 17. december 1919. Det hed i henvendelsen, at hvis regeringens tanker om en valutaordning gennemføres, »vil det uundgåeligt føre til, at store dele af den hidtil selvbevidste og uafhængige sønderjyske befolkning uforskyldt bliver ruineret og gjort ude af stand til at bevare sin selvstændige

Bankdirektør Christian Hübbe. Født i Haderslev 1868, død i Haderslev 1945. Son af bagemester Hübbe på Møllepladsen. Direktør for Haderslev Bank 1901-39. Medlem af Vælgerforeningens økonomiske udvalg, medstifter af Nordslesvigsk Kreditforening, Sønderjyllands Kreditforening og en central skikkelse i løsningen af de økonomiske problemer ved Genforeningen. Foto i HBA.

eksistens. På samme måde vil rentenydere og småkapitalister blive ramt og se sig prisgivne til statens omsorg for at kunne leve«. Derfor ville den retfærdigste ordning være »at den løse, legitimt erhvervede markkapital omregnes til pari under udelukkelse af krigsvinding og fremmed kapital«. Herved ville hovedsagelig kun småkapitalister, de mange små sparere, rentierstanden og de næringsdrivende komme i betragtning ved en kursregulering, mens folk med fast ejendom, dvs. markskyldnere, der havde været i stand til at fastholde deres formue, ville falde udenfor. Da regeringens forslag til en valutaregulering blev offentliggjort i februar 1920, protesterede valutakommissionen igen, men uden resultat. Heller ikke en henvendelse fra de nordslesvigske købstæders handelsforeninger i april, hvor der især gjordes opmærksom på de store virksomheders forringede vilkår ved den påtænkte valutaregulering, samt en ny direkte henvendelse fra valutakommissionen, hvor bl.a. Axel Sabroe, Fr. Wartho og Chr. Hübbe fik foretræde for stats- og finansminister Neergaard den 14. maj, medførte nogen ændring i det forslag til en udligningskasse, der den 28. juni 1920 blev vedtaget som lov.

Ifølge denne lov skulle formuen opgøres pr. 1. januar 1914 og 1. januar 1920, og det eventuelle tab, der herved konstateredes på grund af markkursens fald, skulle erstattes af den danske stat på den måde, at der for de første 5000 mk. udbetaltes erstatning i pari (kurs 88,89), mens kursen for beløb herudover aftrappedes, således at en formue ikke ved en erstatning skulle kunne bringes op over 25.000 kr.

Denne ordning havde forskellige virkninger for forskellige grupper. For de små kapitalister med formuer op til ca. 15.000 mk. måtte ordningen siges at være tilfredsstillende, mens den for de næringsdrivende, der arbejdede med en ret stor løs kapital var meget utilfredsstillende. Handelsforeningen gjorde i sin henvendelse til regeringen den 28. april opmærksom herpå med følgende eksempel: »En forretningsmand, der i 1914 arbejdede med en løs driftskapital på f.eks. 100.000 mk., lig ca. 90.000 kr., og som kun kan få tilskud, der bringer hans kapital op til 25.000 kr., vil altså se sin formue reduceret med ikke mindre end 65.000 kr., og derved være fuldstændig udelukket fra at fortsætte sin forretning i samme omfang som før krigen. De meget forøgede indkøbspriser og konkurrencen fra kongerigske firmaer, der har driftskapital i kroner og forhåndenværende lager at tage af, vil selv ved en rundelig valutaregulering vanskeliggøre en sådan forretningsmands fremtidige virksomhed, men den foreslåede ordning vil fuldstændig ruinere ham«.

For de fleste næringsdrivende synes problemet dog ikke at have været så stort. De fleste af dem var også grundejere og hav-

de haft mulighed for at benytte sig af den faldende markkurs til at indløse deres hypotekgæld; de havde endvidere haft en vis krigsvinding og kunne trods vanskelighederne ved at få varer dog anlægge en del af deres løse kapital i varer og derved slippe af med den dårlige mark. Desuden fik de mulighed for at få billige driftslån i den lånekasse, som med en kapital på 10 mill. kr. blev oprettet af staten i forbindelse med Genforeningen. For de store kapitalejere, og især for dem, der var henvist til at leve af renterne heraf, var ordningen derimod en katastrofe. For dem så fremtiden mørk og trist ud, skrev Chr. Hübbe i Flensborg Avis den 3. juli 1920. »Utilfredshed og sørgmodighed har... bredt sig i disse ældre mænds og kvinders rækker, så det må håbes at staten i tide griber ind og gennemfører en bredere ordning af valutareguleringen«. Den 8. juni var der blevet holdt et møde af rentiers på Højskolehjemmet i Haderslev. Bankdirektør Hübbe og vinhandler Wartho gjorde rede for reglerne, således som de var udformet i lovforslaget, og der vedtoges en resolution, der anmodede regeringen om at ændre reglerne. Det skete ikke, men efterhånden blev man i København dog klar over, at der var noget galt, samtidig med at der var blevet skabt klarhed over omfanget af det samlede krav om valutaregulering.

I december 1920 ændredes derfor loven om udligningskassen. Alle personer, som var henvist til overvejende at leve af rente af kapital og hvis formue den 1. januar 1914 oversteg 10.000 mk., fik herved ret til helt eller delvis at ombytte kapitalreguleringer med en livsvarig årlig renteregulering, dog således at ingen kunne få over 4000 kr. årligt (enlige 2700 kr.). Også de personer, hvis formue den 1. januar 1920 udgjorde 25.000 kr. og derover, fik mulighed for at få den årlige renteregulering. Herved rådedes der bod på en række af de værste uretfærdigheder ved loven af 28. juni 1920, samtidig med at erstatningernes samlede omfang holdtes inden for de ca. 58 mill. kr., der var afsat hertil. Selvom der stadig kunne fremføres eksempler på urimeligheder i forhold til enkelte mindre grupper, var det herefter en almindelig opfattelse, at valutareguleringen blev gennemført på en stort set tilfredsstillende måde.

I Haderslev udbetaltes erstatninger til ialt 2033 personer (tabelbilag 21). De havde lidt et samlet formuetab fra 1914-1920 på ca. 13,3 mill. kr. som følge af markkursens fald. Heraf erstattedes 4.570.000 kr. i form af kapitalerstatning, og der udbetaltes 115.224 kr. i årlig renteregulering, svarende til en forrentning på fire procent af en formue på 3.880.600 kr. Desuden beholdt alle kapitalejere, således som loven foreskrev, deres markformue, der pr. 1. januar 1920 udgjorde 21.781.000 mk. Dens kursværdi var den 1. september 1920, da kursen var 14,25, 3.103.793 kr., såle-

Sønderjyllands Kreditforenings personale opstillet på trappen ved Marienlyst, Aastrupvej, den 1. oktober 1921, da kreditforeningen rykkede fra lokaler i Haderslev Bank til den nyindkøbte ejendom. Før 1920 kunne landbrug optage lån i to tyske kreditforeninger, mens byejendomme og jordløse huse måtte låne i bank og sparekasse. I 1909 oprettedes Nordslesvigsk Kreditforening i Storegade 58, med J. H. Schmidt, Vojensgård som leder, der havde til formål at støtte kampen for at bevare jorden på danske hænder. Det var hertil man den 20. maj 1920 om morgenen, fra Nationalbankens afdeling i Kolding, overførte de millioner af danske kroner, der samme dag blev afhentet af direktører fra alle banker i hele Nordslesvig. Nordslesvigsk Kreditforening blev nedlagt, og 6. maj 1920 etableredes Sønderjyllands Kreditforening, der fik eneret til at yde lån i alle slags huse i Sønderborg og Aabenraa amter, samt det meste af Haderslev amt. Foreningens første lån var de såkaldte »Genforeningslån« med 4 1/2 % i rente og en løbetid på 60 år. Direktør 1920-60 var P. A. Callø (1882-1960), der ses stående midt på trappen. Foto i HBA.

des at der i realiteten var tale om, at knap 80 % af formuen fra 1914 var i behold i 1920, enten i form af kronekapital eller i form af en årlig rente i kroner. Et stort tab led markformueejerne imidlertid ved ikke i tide at indløse markformuen, for fra sommeren 1920 faldt markkursen konstant, således at kursen 1. juli 1922 var 1,20. I 1923 var marken ikke det papir værd, den var trykt på.

For småsparerne, heriblandt arbejderstanden med dens sparekasser i bank og sparekasse, skete omregningen som nævnt til pari, og de havde således kun grund til at være tilfredse med den måde, kronemønten blev indført på. Det var de imidlertid ikke i maj-juni 1920. Selvom alle arbejdere af staten fik udbetalt et tilskud til den ugeløn, de den 21. maj fik udbetalt i mark, således at gifte faglærte arbejdere nåede op på 110 kr. og ufaglærte på 100 kr., var der ikke tilfredshed med beløbets størrelse, som også blev normen for lønnen i de følgende uger. Man mente fra arbejdernes side, at leveomkostningerne i Sønderjylland stadig var så høje, at det var nødvendigt med en højere løn end i det øvrige Danmark. Grunden hertil var, at toldgrænsen endnu ikke var flyttet, og man forlangte derfor toldgrænsen flyttet straks, et krav som også blev stillet af de næringsdrivende. Endvidere forlangte arbejderne mindst 2 kr. i timen for faglærte arbejdere i overgangstiden.

Der blev i Haderslev forhandlet med arbejdsgiverne herom den 27. maj, og man blev her enige om at afvente en undersøgelse af det sønderjyske prisniveau. Jørgen Møller og snedker Truelsen forhandlede med statens administrator, V. Haarløv, der lovede at virke i København for toldgrænsens øjeblikkelige flytning. Ved et fællesmøde i Aabenraa for fagbevægelsen og de

Under den store strejke 5.-15. juni 1920 dannedes en såkaldt »samfundshjælp«, hvor en lang række håndværksmestre sørgede for at bl.a. gas- og elværk blev holdt igang. På billedet er fem mestre i arbejde ved gasværket. Fra venstre installatør L. Christensen, Møllepladsen; muremester R. Schøning, Gåskærgade; snedkermester J. Jørgensen, Slotsgade; installatør E. Scheufen, Naffet og bagermester J. Ritz, Badstuegade. J. Harrebyes samling.

socialdemokratiske partiforeninger besluttedes det at etablere generalstrejke i de fire nordslesvigske byer fra den 3. juni, men da sagen kom til drøftelse på et fagforeningsmøde i Haderslev, synes man kun modvilligt at være gået med hertil. Da Jørgen Møller under mødet modtog et telegram fra Haarløv, der indbød til forhandling i Aabenraa fredag den 4. juni kl. 11, besluttede man derfor at afvente resultatet af disse forhandlinger.

I Aabenraa, Sønderborg og Tønder strejkede man imidlertid fra den 3. juni om morgenen, mens strejken først startede i Haderslev lørdag den 5., efter at forhandlingerne i Aabenraa om fredagen var endt resultatløse. I modsætning til generalstrejken den 7. april forløb generalstrejken i Haderslev den 5.-15. juni tilsyneladende uden uroligheder. Der blev holdt en del møder blandt arbejdsgiverne, og borgmester Thorvald Møller, der den 20. maj havde afløst Nicolai Svendsen, indbød en af de første dage til dannelse af en samfundshjælp, således at gas- og elværk kunne holdes igang. En række håndværksmestre holdt vagt og arbejdede her på skift hele strejkeperioden igennem, og det synes ikke at have ført til nogen form for sammenstød med arbejderne. Ved havnen måtte en del arbejdsgivere selv losse skibe, ligesom der i en del værksteder blev arbejdet af mestrene selv.

Småbanerne havde hele ugen stoppet driften overalt. Under medvirken af administrator Haarløv og H. P. Hanssen opnåedes der på et møde i Aabenraa den 12. juni enighed om en overenskomst, ifølge hvilken arbejdet skulle genoptages senest tirsdag den 15. om morgenen. Løn skulle udbetales i overensstemmelse med den løn, der inden for hvert enkelt fag udbetaltes i Dan-

mark for ugen 5.- 12. juni, og priserne skulle holdes på samme niveau som i Danmark. Arbejdsgiverne i Haderslev havde ikke deltaget i dette møde, men tiltrådte om mandagen denne overenskomst. Arbejderne i Haderslev forlangte imidlertid også løn for strejkens sidste dag, den 14. Arbejdsgiverne accepterede dette om tirsdagen med 46 imod 45 stemmer, og onsdag den 16. blev arbejdet så genoptaget også i Haderslev.

Da var Genforeningen gennemført. Den 15. juni kom 1. Zone under dansk styre, og toldgrænsen blev endelig flyttet. Nordslesvig og dermed Haderslev var nu en del af det danske kongerige. Den lange overgangstid med alle dens besværligheder var hermed slut, og tilbage stod blot den ydre markering af, at genforeningen havde fundet sted.

SOLDATERNES OG KONGENS INDTOG

Til genforeningsårets store begivenheder hørte også de danske soldaters ankomst til Haderslev den 5. maj 1920. Siden den 20. januar havde de franske alpejægere haft den militære kommando i byen, og for byens dansksindede gav det rige muligheder for at lufte de franskkundskaber, man sad inde med. Der blev holdt mange fester, såvel private som officielle hos de franske officerer, og rundt omkring på byens restauranter og forlystelsesetablissementer kunne man også træffe de menige soldater. Ved enkelte lejligheder musicerede også alpejægernes musikkorps, der var indkvarteret i Sønderborg, og som imponerede Haderslevs borgere ved under dets marcher gennem byen at kaste trompeterne højt op i luften og gribe dem præcist under landingen. Musikkorpset medvirkede også ved en stor fest, som Ungdomsforeningen holdt hos Nis Juhl den 26. januar.

Den 5. maj 1920 blev alpejægerne så afløst af dansk militær, der ankom til byen med skib. Byen var smykket med guirlander og flag, og på havnen, hvor de franske alpejægere var opmarcheret og en modtagelseskomité ventede, var der sort af mennesker. Da færgen lagde til, faldt byens musikkorps ind. Franskmændene præsenterede gevær, og borgmester Svendsen bød velkommen fra kajen. Byens nye kommandant, kaptajn Laage-Thomson, takkede fra skibet og herefter steg soldaterne i land. Efter at de danske officerer af borgmester Svendsen var blevet præsenteret for byens og kredsens ledende mænd, fandt præsentationen sted mellem den danske og den franske kaptajn. Tolv unge piger klædt i hvidt overrakte blomster til officerer, soldater og de veteraner fra krigene 1848-50 og 1864, som i dagens anledning var inviteret til at deltage fra hele amtet.

Herefter gik det i optog gennem byen, forrest spejderne og de

Selvom de franske soldater var på bevogtningsopgave i Haderslev, var deres dagligdag fyldt af almindelige gøremål. Her er en gruppe franske alpejægere fotograferet, mens de vasker tøj i Dammen. Foto i HAM.

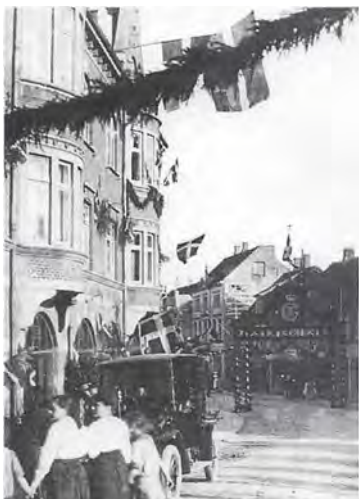
De danske og de franske soldater opstillet med front mod hinanden foran Haderslev Hovedbanegård den 6. maj 1920. I midten byrådet med landråd P. J. Refshauge i spidsen. Under afspilning af Marseillaisen marcherede alpejægerne til toget og forlod Haderslev, hvor de havde opholdt sig siden 20. januar. Foto i HBA.

unge piger og herefter franskmændene, byens og amtets repræsentanter, veteraner i åbne vogne, de danske soldater og til sidst ringriderne samt indimellem musikkorps og faner fra private og foreninger. Aldrig nogensinde havde der vel været en sådan trængsel i byens gader. De mange tilskuere truede gang på gang med at sprænge soldaternes geledder, og gaderne var sorte af mennesker, så optoget næsten forsvandt helt i masserne.

Optoget sluttede på kasernepladsen, hvor der også var stærk trængsel. Musikken spillede en dansk fanemarch, og en af de gamle veteraner førte fanen frem, mens militæret præsenterede gevær og tilskuerne blottede hovederne. Rådmand Thorvald Møller holdt tale for veteranerne, og herefter spillede Marseillaisen, mens de to franske Tricolorer gled ned fra kasernens to tårne for at give plads til to Dannebrog. For mange haderslevere var det genforeningsårets største øjeblik at se Dannebrog vaje over den bygning, der frem for nogen havde været et symbol på det preussiske herredømme.

Om eftermiddagen festedes der for veteranerne, og den følgende dag ved middagstid blev de franske alpejægere fulgt til banegården af de danske soldater. Herefter fulgte den gradvise overgang til dansk styre. Den 20. maj 1920 indførtes kronemønten, samtidig med at de røde postbude overtog postbesørgelsen, og den 15. juni, på genforeningsdagen, overtoges jernbanerne sammen med den øvrige administration, hvis embedsmænd for længst var udpeget.

Den 10. juli kom så kulminationen på det hele: Kongens indtog i Haderslev. På en mark nord for byen besteg kongen, der om formiddagen havde passeret grænsen ved Frederikshøj, en hest og red derefter ned ad Christiansfeldvej, hvor foreninger o.l.

Hele byen var festligt dekoreret den 10. juli. Granguirlander, flag, blomster og æresportaler prydede hele byen, men hovedsageligt dog langs den rute kongen skulle følge. Her ses Storegade fra Stormklokken, fotograferet af urmager Henningsen klokken 18.20 efter en begivenhedsrig dag. Foto i HAM.

stod opmarcheret med faner og flag. På Gammelting var der rejst en æresport ved siden af hvilken byens repræsentanter, foreninger, veteraner osv. var opstillet. Hurra- og leveråb lød fra de mange tilskuere, da kongen red ind over pladsen og gjorde holdt foran æresporten, hvorfra små hvidklædte piger kastede blomster ned over ham. Borgmester Thorvald Møller holdt velkomsttalen, og efter at have hilst på de dansksindede byrådsmedlemmer (de tysksindede var forstæeligt nok ikke til stede) og forskellige andre honoratiores og embedsmænd, fortsatte kongen sit ridt ad Nørregade til Vor Frue kirke. Byen var overalt smykket med flag og guirlander, og mange forretninger var flot pyntede.

Efter andagten i Vor Frue kirke kørte kongeparret og de mange gæster til Harmonien, hvor en lang række personer fra land og by blev præsenteret for kongen. Det tysksindede byrådsmedlem bygmester J. Jürgensen holdt herunder en kort tale, hvori han udtalte, at hans fraktion af byrådet og de borgere, der stod bag ved, kun ønskede at være loyale og lovlydige borgere i Danmark og være med til at bygge en god fremtid. Kongen takkede hjerteligt for disse ord, og da audiensen efter en halv times tid var forbi, kørte kongeparret til Laurids Skaus og Peter Hiort Lorenzens grave på hhv. Gl. Haderslev kirkegård og Klosterkirkegården, hvor kongen lagde krans. Fra Klosterkirkegården gik turen gennem byens østlige del ned til kongeskibet Dannebrog, hvor en tusindtallig skare kort tid efter tog afsked med kongefamilien. Direktør L. Christensen fra Slotsvandmøllen holdt afskedstalen og mindedes heri, hvorledes han som lille dreng sidst havde set Danmarks konge i efteråret 1863.

Næppe nogen anden periode i byens historie siden svenskekrigene i 1600-tallet havde, som de seks år fra 1914 til 1920, grebet så dybt ind, ikke alene i byens men også i hver enkelt borgers liv. Ingen var gået ram forbi. I de allerfleste familier havde en af de nærmeste været med i krigen og mange var ikke vendt hjem. Angsten for de kæres skæbne derude på slagmarkerne havde præget hjemmene, og de mænd, der vendte hjem derudefra, var mærket af deres oplevelser for livet. Dybe skel var blevet sat imellem de forskellige befolkningsgrupper indenfor de sidste par år, hvor inflation, spekulation og smughandel havde vendt op og ned på alle forestillinger om et velfungerende økonomisk samfundsliv. Nu begyndte hverdagen under dansk styre, og det skulle så vise sig, om denne hverdag stod mål med forventningerne. Problemer var der nok af at tage fat på. Til de værste hørte manglen på boliger og manglen på arbejde. Især det sidste skulle blive et problem mange år frem i tiden.

Adgangskort til festgudstjenesten i Vor Frue kirke, der overværedes af kongen og dronningen. HBA.

Billeder fra en stor dag i Haderslevs historie:

Fire små piger (ø.tv.) klædt i rødt og hvidt og med blomster i kurvene er rede til at møde deres nye konge. Bagemester Rasmus Jürgensens tre døtre Eline, Bothilde og Karen med hvide strømper og suedkernemester Lauritz Lunds datter Lisbeth er fotografet på Store Klingbjerg.

Kongen (ø.th.) hilser på byrådet på det tætpakkede og festligt udsmykkede Gammelting. Det kongelige følge var transporteret fra Christiansfeld til Haderslev i bil. På Christiansfeldvej steg kongen atter til hest. Den første hest sparkede ham dog, og en anden måtte benyttes. På turen gennem byen var kongen og prinserne til hest, mens dronningen kørte i karet. På billedet har borgmester Thorvald Møller netop holdt sin tale, og der råbes hurra, mens soldaterne præsenterer gevær.

Efter et ridt gennem byen (n.tv.) var der festgudstjeneste i Vor Frue kirke. Kongen ses her på vej ind i kirken, mens veteraner fra krigen i 1848-50 og 1864 i baggrunden hilser på den øvrige kongelige familie.

Inden afrejsen fra Haderslev aflagde kongen (n.th.) besøg ved Laurids Skaus grav på Gl. Haderslev kirkegård og Peter Hiort Lorenzens grav på Klosterkirkegården. Kongefamilien og borgmester Thorvald Møller, der er delvist skjult bag Hiort Lorenzens gravmonument, betragter her gravstedet, som pigespejdere fra 1. Haderslev Pigespejdershop, stiftet i efteråret 1919, havde pyntet og stod æresvagt ved. Fortid og nutid knyttedes sammen på den gamle kirkegård. Fotos i HBA.

Tabelbilag

Tabel 1. Folketal 1860-1921

År	Folketal	Heraf militær	Kilde
1860	8012		Folketælling 1. feb.
1864	8279		Folketælling 3. dec.
1867	8597	ca. 250	Folketælling 3. dec.
1869	8300		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1871	8258	ca. 250	Folketælling 1. dec.
1873	8046		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1875	8362	ca. 250	Folketælling 1. dec.
1879	7986		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1880	8031		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1880	8054		Folketælling 1. dec.
1881	7945		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1882	7792		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1883	7517		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1884	7416		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1885	7443		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1885	7637		Folketælling 1. dec.
1886	7562		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1887	7740		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1888	7696		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1889	7772		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1890	7752		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1890	8397	542	Folketælling 1. dec.
1891	7736		Klasseskatterulle pr. 1. jan.
1895	8635	598	Folketælling 2. dec.
1900	9201	562	Folketælling 2. dec.
1901	9151		Dvk 22.12.1901 (pr. 1. nov.)
1902	9278		Dvk 23.12.1902 (nov.)
1903	9164		HBArk, Acta 20,5
1904	9100		HBArk, Acta 20,5
1905	9289	555	Folketælling 1. dec.
1906	9283		HBArk, Acta 20,5
1908	9461		Dvk 14.12.1909 (okt.)
1909	9319		Dvk 14.12.1909 (okt.)
1910*	13046	568	Folketælling 1. dec.
1911	13200		Dvk 5.1.1912 (okt.)

... fortsættes

År	Folketal	Heraf militær	Kilde
1912	13372		Dvk 18.12.1912 (okt.)
1913	12615		HBArk, Acta 7,2, Husstandsliste 1913
1916	12485	1074	Folketælling 1. dec.
1917	11903	450	Folketælling 5. dec.
1919	12800	139	Folketælling 8. okt.
1921	13149		Folketælling 1. feb.

* Efter indlemmelsen af Gl. Haderslev, Sdr. Otting og Ladegård. Forstædernes indbyggertal før indlemmelsen var: 1890: ca. 870, 1895: 1155, 1900: 1713, 1905: 2457, 1910: ca. 3135.

Kilder: Folketælling 1860: Stat. Tabelværk III:1.

Folketællinger 1864-90: Haderslev bys historie 1, s. 22.

Folketællinger 1895-1910: Franz von Jessen (red.): Haandbog i det nord-slesvigske Spørgsmaals Historie, Kbh. 1901, s. 283 og Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie I, Kbh. 1938, s. 169.

Tabel 2. Befolkningsvækst, fødselsoverskud og nettotilvandring 1864-1920

Periode	Befolknings- tilvækst*	Fødsels- overskud	Nettotil- vandring	Årlig netto- tilvandring
1865-67	68	198	-130	-63
1868-71	-339	129	-468	-117
1872-75	104	166	-62	-16
1876-80	-58	313	-371	-74
1881-85	-417	219	-636	-127
1886-90	218	230	-12	-2
1891-95	182	104	78	16
1896-1900	602	180	422	84
1901-05	95	196	-101	-20
1906-10**	ca. 609	252	ca. 357	ca. 71
1911-20	671	-103	774	77

* Uden militær. Beregnet på grundlag af tabel 1. For beregningen af tilvæksten 1906-10 er forstædernes befolkning i 1910 på ca. 3135 fratrukket befolkningstallet på 13046.

** Herefter inkl. forstæder.

Kilder:

Tabel 1; LAÅ, kirkebøger 1864-74 samt fødsels- og dødsbiregistre 1875-1920.

Tabel 3. Afvandringen fra Haderslev 1871-72

Erhverv	Mål for afvandringen									
	Dan- mark	Ha. amt	Øvrige Nordsl.	Sydsl., Holsten	Tysk- land	Over- søisk	Ind kaldt	Van- dring	Andet Uang.	I alt
Næringsmid.	30	13	14	19	1	6	4	2	1	90
Beklædning	59	21	21	34	4	4	2	3	0	148
Træ, møbel	29	5	15	19	1	4	3	6	3	85
Læder, papir	11	1	1	14	1	1	3	1	0	33
Jern, metal	42	8	15	15	1	1	5	3	1	91
Vognfremst.	8	3	2	5	0	1	2	0	0	21
Byggeri	8	8	6	9	0	0	3	0	0	34
Andet	7	2	5	9	1	1	1	0	1	27
Faglærte	194	61	79	124	9	18	23	15	6	529
Selvstændige	12	4	0	8	0	1	3	0	1	29
Medhjælpere i servicefag	25	3	6	11	1	1	1	3	1	51
Arbejdere	25	25	8	9	0	7	13	0	1	85
Tj.karle	36	34	9	2	2	11	3	0	1	98
Lærlinge	45	11	8	10	1	8	3	4	0	90
Tj.piger	87	160	25	55	8	24	0	0	11	370
Bordelpiger	5	0	1	15	0	0	0	0	0	21
Funktionærer	5	5	8	25	5	0	0	3	0	51
Studerende	2	2	1	6	2	0	0	0	0	13
Uden erhverv	16	11	2	8	2	6	0	0	2	47
Andet, uang.	3	0	1	2	0	0	1	0	1	8
I alt	452	316	148	275	30	76	52	19	24	1392
Procent	32	23	11	20	2	5	4	1	2	100

Kilde:

HBArk, Cod. 777-779, Klasseskattelister 1871-72.

Tabel 4. Tilvandring til Haderslev ca. 1.7.1887-31.12.1889

Erhverv	Tilvandet fra						I alt
	Danmark	Nordsl. m. Flb.	Sydsl.	Holsten, Tyskland	Hjemsendt militær	Andre Uang.	
Landbrug, gartneri	1	1	0	4	1	0	7
Næringsmidler	28	10	5	20	8	2	73
Tekstil, beklædning	44	5	0	14	8	2	73
Træ, møbel	25	3	1	12	7	2	50
Glas, læder, papir	10	1	0	4	3	0	18
Jern, metal	61	2	1	10	2	1	77
Transportmidler	6	0	0	2	0	1	9
Bygningshåndværkere	33	2	1	15	6	0	57
Andet	10	0	0	14	2	2	26
Faglærte arbejdere	213	23	8	91	36	12	383
Selvstændige	4	6	0	5	1	0	16
Medhjælpere i servicefag	16	10	0	10	0	0	36
Arbejdere	18	3	1	1	5	11	39
Tjenestekarle	13	3	1	3	6	0	26
Tjenestepiger	14	4	1	4	0	0	23
Funktionærer	1	1	1	9	7	0	19
Uden erhverv	2	1	0	2	0	2	7
Andre, uden ang.	1	0	0	2	0	1	4
I alt	282	51	12	127	55	26	553
Procent	51	9	2	23	10	5	100

Kilde:

HBArk. Cod. 800-802, Klasseskattelister 1887-89.

Tabel 5. Befolkningen efter status 1860-1913

	Antal			Procent		
	1860	1883	1913	1860	1883	1913
Selvstændige næringsdrivende	1099	977	985	34,5	37,5	21,3
Funktionærer	101	232	817	3,2	8,9	17,6
Faglærte arbejdere	878	450	1044	27,5	17,3	22,5
Ufaglærte arbejdere	612	530	1301	19,2	20,3	28,1
Beskæftiget ved husgerning	498	419	488	15,6	16,0	10,5
Erhvervsaktive i alt	3188	2608	4635	100,0	100,0	100,0
Erhvervsaktive i pct. af bef.	3188	2608	4635	39,8	35,4	36,7
Udenfor erhverv*	460	552	1044	5,7	7,5	8,3
Forsørgere i alt	3648	3160	5689	45,5	42,9	45,0
Forsørgede i alt	4364	4209	6947	54,5	57,1	55,0
Befolkningen i alt	8012	7369	12626	100,0	100,0	100,0

* Heraf rentiers m.m.: 1860: 137 (1,7%), 1883: 332 (4,5%), 1913: 900 (7,1%).

Kilder:

1860: Stat. Tabelværk III:1

1883: HBArk, Acta 65, classeskatterulle

1913: HBArk, Acta 7,2, husstandsliste

Tabel 6. Selvstændige næringsdrivende efter erhverv 1860-1913

	Antal			Procent		
	1860	1883	1913	1860	1883	1913
Landbrug, gartneri, fiskeri	70	25	49	6,4	2,6	5,0
Håndværk og industri	717	581	392	65,2	59,5	39,8
Handel	159	233	308	14,4	23,8	31,3
Restaurationsvirksomhed	92	84	93	8,4	8,6	9,4
Transport og kommission	34	32	81	3,1	3,3	8,2
Servicevirksomhed (hygiejne)	4	10	19	0,4	1,0	1,9
Liberal virksomhed	23	12	43	2,1	1,2	4,4
I alt	1099	977	985	100,0	100,0	100,0

Kilder:

Som tabel 5.

Tabel 7. Beskæftigede i håndværk og industri efter brancher 1860-1913*

	Antal			Procent		
	1860	1883	1913	1860	1883	1913
Nærings/nydelsesmiddelfremst.**	146	134	390	9,9	15,4	27,1
Beklædningsfremstilling***	489	254	285	33,2	29,1	19,8
Træforarbejdning, møbelfremst.	247	142	172	16,8	16,3	11,9
Papir/ler/glas/læderforarbejdn.	64	78	94	4,4	8,9	6,5
Metalforarbejdning****	314	134	185	21,3	15,4	12,8
Byggeri	204	126	304	13,9	14,4	21,1
Andre, uden angivelse	7	4	11	0,5	0,5	0,8
I alt	1471	872	1441	100,0	100,0	100,0

* Opgørelsen omfatter kun selvstændige og faglærte, ikke f.eks. murerarbejds mænd, jord- og betonarbejdere, maskinarbejdere, hvis tal ikke kan opgøres.

** Bryggeriarbejdere er ikke medregnet 1883, 1913 omfatter også slagteri-, tobaks- og bryggeriarbejdere.

*** Inkl. syersker, 1913 også tekstilarbejdere.

**** Omfatter også vognfabrikation, hjulmageri og skibsbyggeri (kun 1860 og 1883), urmagere, optikere og orgelbyggere.

Kilder:

Som tabel 5.

Tabel 8. Indkomstgrupper 1868-91. Procent

Årsindtægt i mark	Skatte- klasse	Procent		Procent			Skatte- klasse	Årsindtægt i mark
		1868	1873	1879	1885	1891		
under 600	1a	57,4	57,3	48,5	48,7	48,8	1	under (- skat) 660 (+ skat)
	1b	22,2	20,3	23,6	21,3	17,0	1	
	2							
	3							
I alt < 600	1-3	79,6	77,6	72,1	70,0	65,8	1	I alt < 660
600-900	4-5	5,2	7,0	6,4	6,5	7,9	2	660-900
900-1500	6-8	5,0	5,4	8,3	9,8	10,7	3-6	900-1500
1500-3000	9-12	4,2	4,2	4,1	4,6	5,6	7-12	1500-3000
> 3000		6,0	5,7	9,1	9,1	9,9		> 3000
I alt		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		I alt
Antal		3738	3607	4402	4190	4445		Antal

Kilder:

HBArk, Cod. 774-804, klasseskatteruller 1868, 1873, 1879, 1885, 1891.

Tabel 9. Rigsdagsvalgene 1867-1912 i Haderslev købstad

År	Antal vælgere	Valg. delt.	Antal stemmer				Procent			
			Danske	Tyske	Soc.dem.	Passive	D.	T.	S.	P.
1867 I	1919	81%	918	645	–	356	48	34	–	19
1867 II			776	533	–					
1871			638	452	–					
1874 I	1463	82%	612	591	–	260	42	40	–	18
1877	1488	78%	510	643	3	332	34	43	0	23
1878	1506	73%	469	632	–	405	31	42	–	27
1881 I	1422	73%	378	659	–	385	27	46	–	27
1884 I	1364	74%	345	668	–	351	25	49	–	26
1886	1354	76%	309	721	–	324	23	53	–	24
1887	1396	84%	379	783	9	225	27	56	1	16
1890	1415	82%	408	730	23	254	29	52	2	18
1893	1466	79%	434	683	39	310	30	47	3	21
1898	1606	80%	497	684	111	314	31	43	7	20
1902	1722	82%	462	811	139	310	27	47	8	18
1903	1671	89%	565	772	146	188	34	46	9	11
1906	1683	83%	488	751	159	285	29	45	9	17
1907	1740	85%	501	823	153	263	29	47	9	15
1912*	2641	85%	777	1141	335	388	29	43	13	15

* Inklusiv de i 1910 indlemmede forstæder.

Kilde:

Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, Aabenraa 1976, s. 422.

Tabel 10. Fagforeninger i Haderslev

Nr.	Navn	Opr. år	Medlemmer ved start	Bemærkninger, kilde
1	Skrædderfagforening	1876	?	Jfr. nr. 4
2	Hjulmagerforening	1876	?	Nævnt d.å.
3	Murerfagforening	1887	?	Nævnt d.å. Dvk 4.5.87
4	Krankenunterstützungsverband der Schneider, Braunschweig	1888	?	HBArk, Acta 42,2c
5	Central Kranken- und Sterbenkasse der Schuhmacher und Verwandter Berufsgenossen Deutschlands	1887	?	HBArk, Acta 42,2c
6	Tabackspinner-Gesellschaft	1887	21	Afløstes 1890 af 7. HBArk, Acta 52,2
7	Unterstützungsverein deutscher Tabackarbeiter	1890	?	Afløstes 1903 af 15
8	Verband deutscher Zimmerleute	1890	?	HBArk, Acta 42,2c
9	Verband deutscher Schneider- und Schneiderinnen und Verwandter Berufsgenossen	1893	12	HBArk, Acta 52,2
10	Verband der Fabrik-, Land-Hülfсарbeiter und Arbeiterinnen Deutschlands	1897	?	Opløst 1911. HBArk, Acta 52,2
11	Deutscher Holzarbeiter Verband	1898	16	Genopr. 1902. HBArk, Acta 52,2
12	Deutscher Metalarbeiter Verband	1899	?	HBArk, Acta 52,2
13	Typografer	1899	?	Dvk 23.6.1909.
14	Verband der Hafenarbeiter u. Verwandter Berufsgenossen	1903	14	1907, påny 1911 (19). HBArk, Acta 52,2
15	Deutscher Tabackarbeiterverband	1903?	32	HBArk, Acta 52,2
16	Zentralverband der Mühlenarbeiter	1908	13	HBArk, Acta 52,2
17	Bygningsarbejderforbund	1910		Dvk 23.11.1910. HBArk, Acta 52,2
18	Bryggeriarbejderforbund	1910		Dvk 20.12.1911
19	Transportarbejderforbund	1911	50	Dvk 18.9.1911
20	Zentralverband der Handlungsgehilfen	1918		Fra okt. 1919 ét forbund.
21	Verband der Büroangestellten	1919		HBArk, Acta 52,2

Tabel 11. Strejker i Haderslev 1890-1914

År	Fra	Til	Fag/firma	Strejkende	Årsag
1889	12.9.	12.9.	Murere	24	Nedsat arbejdstid
1897	1.3.	2.3.	Bryggere, Fuglsang	28	Dagløn, arbejdstid
	1.4.	10.4.	Murere	23	Timeløn
	1.4.	12.4.	Tømrere	16	Timeløn
	27.7.	?	Anlæg af amtsbanen	?	Timeløn
	31.8.	?	Anlæg af amtsbanen	?	Timeløn
1898	26.5.	5.6.	Murere, tømrere, arbejdere, snedkere	89	Genansættelse af fyret arbejder
1899	23.10.	16.11.	Vandrørnedlæggere	18	Sygekassebidrag
1901	9.12.	13.12.	Amtsbanerne	?	Dagløn
1903	16.5.	?	Snedkere	8	Timeløn
	25.8.	5.10.	Havnearbejdere	7	Akkordløn
1905	28.6.	29.8.	Bygningsarbejdere	ca. 221	Løn
	18.7.	20.7.	Tømrere	?	Løn
	14.7.	21.7.	Haderslev Dampvaskeri	15 kvinder	Fast ugeløn, overarbejdsbetaling, sygekassebidrag
1908	4.11.	?	Murere, arbejdere	15	Afskedigelse af murersvend
1910	4.4.	5.4.	Snedkere	40	Timeløn, arbejdstid
	17.11	17.11	Havnearbejdere	?	Vognmangel
1911	28.7.	?	Havnearbejdere	ca. 8	Akkordløn
1912	25.3.	27.3.	Malere	18	Løn og arbejdstid
	3.4.	?	Malere, amtsbanen	5	Akkord- til timeløn
1913	13.6.	14.6.	Benmelsfabrik	5	Højere løn

Kilder:

Dannevirke og Modersmaalet omkring de anførte strejkedage. HBArk, Acta 41,1c.

Tabel 12. Kvarterinddeling 1913

1. *Nordøstlige villakvarterer (Nørremark og Ladegård)*
384 husstande.
Christiansfeldvej, Jomfrustien, Aastrupvej, Mariegade, Ny Allegade, Mellemgade, Kortegade, Kongevej, Langstrengvej, Lindedal 48-52.
Nyopførte villaer og udlejningsejendomme med store lejligheder (Jomfrustien).
Funktionærer og rentiers udgør over halvdelen, meget få arbejdere.
2. *Østlige arbejderkvarterer*
455 husstande.
Lindedal 1-46, Dalgade, Østergade, Toldbodgade, Hansborggade, Skibbrogade, Allegade, Sejlstensgyde, Landsenervej, Ved Havnen.
Nyere arbejder- og funktionærboliger (Lindedal og Dalgade), nyere udlejningsejendomme (Hansborggade, Allegade, Toldbodgade), udlejningsejendomme fra 1850'erne og småhuse (Skibbrogade, Østergade).
Arbejdere og småbanefunktionærer udgør 70%.
3. *Sydlig villakvarterer (Sdr. Otting)*
399 husstande.
Aarøundvej, Fjordager, Kalkovnsvej, Vandlingvej, Sohlsvej, Ryes Møllevej, Aabenraavej, Fælledvej, Vilstrupvej, Erlevvej, Hørregårdsvej, Damgade, Lindevej, Sdr. Ottinggade, Buegade, Jens Johannsensvej, Sønderbro 28-34. Nyere villaer, enkelte nyere udlejningsejendomme (Aarøundvej, Sønderbro, Erlevvej, Damgade).
Rentiers m.v. og funktionærer udgør ca. halvdelen, en del arbejdere.
4. *Centrale del syd*
235 husstande.
Sønderbro 1-27, Møllepladsen, Lavgade, Højgade, Torvet, Klosteret 1-9 (ulige nr.).
Ældre etageejendomme (fleste over 100 år gamle) med forretninger.
Blandet kvarter. Selvstændige, rentiers m.v., faglærte og ufaglærte arbejdere udgør hver ca. 20%, meget få funktionærer.
5. *Centrale del vest*
201 husstande, heraf 40% enlige.
Klosteret 2-28, 11-27, Hægersgade, Jomfrugang, Degnegyde, Toftvej, Præstegade. Ældre småhuse.
Arbejdere udgør ca. 2/3, de ufaglærte hovedparten, meget få funktionærer og selvstændige.
6. *Centrale del øst (Slotsgadekvarteret)*
561 husstande, heraf 34% enlige.
Slotsgade, Katsund, Lille og Store Klingbjerg, Badstuegade, Naffet, Slotsgrunden.

Tabel 13. Hovederhvervsgruppernes fordeling i de enkelte kvarterer 1913

Gruppe	Centrum kv. 4, 7-9		Arbejderkvarterer kv. 2, 5-6, 11-12		Villakvarterer kv. 1, 3, 10, 13		Hele byen	
	Antal	Pct.	Antal	Pct.	Antal	Pct.	Antal	Pct.
Selvstændige	438	23,7	354	15,1	193	13,0	985	17,3
Funktionærer	174	9,4	228	9,8	359	24,1	761	13,4
Arbejdere	727	39,3	1301	55,6	373	25,0	2401	42,3
Husligt arbejde	211	11,4	106	4,5	171	11,5	488	8,6
Uden erhverv	300	16,2	351	15,0	393	26,4	1044	18,4
I alt	1850	100,0	2340	100,0	1489	100,0	5679	100,0

Kilde:

HBArk, Acta 7,2, husstandsliste 1913.

Tabel 14. Funktionærer 1883-1911

	1883	1895	1911
1. Overordnede:			
Embedsmænd	32	55	73
Lib. erhverv, private virksomheder	14	18	47
I alt	46	73	120
2. Underordnede:			
Embedsmænd	101	115	250
Lib. erhverv, private virksomheder	43	41	109
I alt	144	156	359
3. Medhjælpere:			
For embedsmænd	43	67	130
I lib. erhverv, private virksomheder	4	13	44
I alt	47	80	174
1-3 Tilsammen	237	309	653

Kilder:

1883: HBArk, Acta 65, klasseskatterulle, 1895 og 1911: Adressebøger.

Tabel 15. Embedsmænd 1895 og 1911

Ansæt ved	1895	1911
Byens administration	11	28
Amtets administration	11	25
Gendarmeri	2	2
Retsvæsen	8	13
Skattevæsen	8	6
Militær	9	24
Toldvæsen	7	17
Jernbanevæsen	20	93
Postvæsen	34	72
Telegrafvæsen	1	2
Telefonvæsen	0	4
Skolevæsen	50	68
Kirke	8	7
Sundhedsvæsen	2	4
Diverse embedsmænd	7	16
I alt embedsmænd	178	381
Andre ansatte ved ovennævnte	59	72
Tilsammen	237	453

Kilder:
Adressebøger 1895 og 1911.

Tabel 16. Husstandsstruktur 1883-1913. Hele byen

	Antal		Procent	
	1883	1913	1883	1913
1 person	556	952	27,1	31,9
2 personer	472	747	20,8	18,8
3-4 personer	637	1108	28,1	27,1
5-6 personer	346	591	15,3	14,5
7-8 personer	134	235	5,9	5,8
9 personer og derover	65	97	2,9	2,4
Husstande i alt	2208	3730	100,0	100,0
Logerende	57	347		
Inkl. logerende	2265	4077		

Kilder:
HBArk, Acta 65, classeskatterulle 1883, Acta 7,2, husstandsliste 1913.

Tabel 17. Husstandsstruktur 1913. Udvalgte gader

Procent	Arbejdsgader	Centrale gader	Nye kvarterer	I alt
Ægtepar u. børn	14,7	12,0	14,4	13,8
Ægtepar m. børn	47,6	37,5	45,9	44,2
Enlige forsørgere	7,7	7,5	8,9	8,0
Enkeltfamilier	70,0	57,0	69,2	66,0
Enkeltfamilier m. slægtninge	2,4	9,5	9,8	6,6
Enkeltfamilier m. logerende	7,2	6,5	5,6	6,6
Udvidet familie	9,6	16,0	15,4	13,2
Flerfamilie	1,1	0,7	0,0	0,6
Samboende	1,8	2,9	2,3	2,2
Enlige	17,5	23,4	13,1	18,1
Tilsammen	100,0	100,0	100,0	100,0
Antal	456	307	305	1068
Heraf m. tyende	21	70	78	169

Arbejdsgader: Lindedal, Østergade, Slotsgade, Hægersgade, Bøndergårdene.

Centrale gader: Lavgade, Torvet, Apotekergade, Bispegade, Gåskærgade.

Gader i nye kvarterer: Aastrupvej, Aarø Sundvej, Lindevej, Ribe Landevej, Laurids Skaugade 1-29, 2-40.

Kilde: HBArk, Acta 7,2, husstandsliste 1913.

Tabel 18. Befolkningens nationale sammensætning

Fødested	1. og 7. kvarter 1845	Lærere ansat 1864-1914	Jernbane- funktionærer 1911	Rentiers S. Otting 1913	Beboere Lindedal 1913	Hele byen 1921
Haderslev	56%	13%	11%	9%	31%	38%
Amtet	18%	12%	29%	58%	28%	26%
Nordslesvig	4%	20%	16%	14%	6%	8%
Danmark	14%	4%	3%	8%	5%	13%
Sydslesvig, Tyskland	7%	33%	39%	8%	20%	16%
U. opl.	1%	18%	3%	3%	8%	0%
I alt	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Antal	1607	168	38	126	457	13742

Kilder:

1845: Bind 1, s. 28. Lærere: L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920, Aabenraa 1978. Jernbanefunktionærer 1911: Adressebog 1911; HBArk, Acta 7,2, husstandsliste 1913. Rentiers og Lindedal: husstandsliste 1913. 1921: Folketælling 1921. Optællinger i Henrik Fangels arkiv nr. 36.

Tabel 19. Byrådsvalgene 1905 og 1913

Procent	Vælgere		Stemme pct.		Stemmer 1905		Stemmer 1913	
	1905	1913	1905	1913	tyske	danske	tyske	danske
Embedsmænd	8,4	6,6	92,2	90,1	100,0	0,0	100,0	0,0
Lærere	4,6	3,2	100,0	96,6	100,0	0,0	100,0	0,0
Postembedsmænd	3,9	4,4	93,3	88,8	100,0	0,0	100,0	0,0
Jernbaneembedsmænd	1,6	5,2	91,7	72,6	90,9	9,1	100,0	0,0
Pens. embedsmænd	2,5	2,6	63,1	74,5	91,7	8,3	100,0	0,0
Funktionærer	4,4	6,2	79,4	81,6	66,6	33,4	74,2	25,8
Embedsmænd o.l.	25,4	28,2	88,7	84,1	93,6	6,4	94,5	5,5
Købmænd, handlende	15,3	8,9	68,4	62,8	43,0	57,0	42,7	57,3
Vogtmænd, komm.	3,9	2,6	80,0	50,0	29,2	70,8	29,2	70,8
Gæstgivere, fabrikanter, liberale erhverv	12,6	5,8	80,2	75,5	63,2	36,8	60,0	40,0
Håndværkere	31,2	19,7	71,5	60,2	57,7	42,3	53,5	46,5
Arbejdere	5,1	26,5	73,7	56,4	53,6	46,4	27,7	72,3
Landmænd, fiskere, skippere	2,1	3,1	43,8	61,4	14,3	85,7	22,9	77,1
Rentiers	4,4	5,2	85,3	72,6	48,3	51,7	30,4	69,6
Ikke-embedsmænd	74,6	71,8	73,0	60,9	52,6	47,4	39,9	60,1
Tilsammen	100,0	100,0	74,6	67,4	64,7	35,3	59,0	41,0
Antal i alt	765	1834	571	1237	377	206	730	506

Kilder:

HBArk, Acta 15,2d.

Tabel 20. Folkeafstemningen 10.2.1920

	Vælgere	Danske	Tyske	Passive	Danske	Tyske	Passive
Bosiddende	6.970	4.006	2.314	650	57,5%	33,2%	9,3%
Tilrejsende	2.606	1.203	961	442	46,2%	36,9%	17,0%
I alt	9.592	5.209	3.275	1.108	54,3%	34,1%	11,6%

Kilde:

Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, Aabenraa 1975, s. 354f.

Tabel 21. Samlet valutaerstatning og valutatab i Haderslev 1920

2033 personer (123 med fast ejendom)	Mark	Kurs	Kroner	Pr. person
Samlet formue 1.1.1914	16.774.000	88,89	14.910.404	7.334
Samlet formue 1.1.1920	21.781.000	7,25	1.579.122	777
Samlede tab			13.331.286	6.557
Erstatning: kapitalerstatning			4.570.000	
renteregulering			3.880.600	
I alt			8.450.600	4.157
Uerstattet tab			4.880.686	2.401
+ markformue, som beholdtes	21.781.000	14,25 *	3.103.792	1.526
Reelle tab			1.776.894	874
Reelle tab i procent af formue 1914			11,9%	

* Pr. 1.9.1920.

Kilde:

Beregnet af Henrik Fangel efter: Beretning om virksomheden i Udligningskassen for de sønderjyske landsdele, 1922 tabel III, s. 28.

Henvisninger

Forkortelser:

Achelis: Bürgerverein = Th. O. Achelis m.fl.: Bürgerverein zu Hadersleben 1838-19. November – 1938, Flensborg 1938.

Achelis: Schulen = Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen einer schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte, Haderslev 1934.

Bericht = Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Hadersleben

Dvk = Dannevirke

Favrholdt = M. Favrholdt: Haderslev latinskoles historie, Haderslev 1966.

HBArk = Haderslev Byarkiv

HS = Haderslev Samfundets Årsskrift

Jahresbericht = Jahresbericht zum Haushaltungsplan der Stadt Hadersleben

Johansen = J. Johansen: Oplevelser i Sønderjylland. 1860-1871, Kbh. 1899.

LAÅ = Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa

Mds = Modersmaalet

Nordsl Tid = Nordschleswigs Tidende

Schl Gr = Schleswigsche Grenzpost

Skau Kbh = H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København, Tønder 1966.

Skau Sjø = H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. Tønder 1970.

SM = Sønderjysk Månedsskrift

Sønd Hist = Sønderjyllands Historie IV og V. Kbh. u. år og 1932-33.

SÅ = Sønderjyske Årbøger

Haderslev i 1864, Sønderjylland VII, 1902, s. 1-6. *Hyldestadresse*: HBArk Cod. 59, referat af deputeretkollegiets møde 27.11.1863. *Deputation*: Dvk 20.11.1863. *Firskillingskomité*: Dvk 9.12.1863 og 9.1.1864. *Leverancer*: HS 1946, s. 8f. *Lazaret*: Dvk 5.1.1864. *8. februar*: HS 1946, s. 26, 28 og HS 1945, s. 16 (Judithe Salicath), jfr. Skau Kbh, s. 689; Dvk 10. og 11.2.1864. *Indberetning*: Danske Magazin 6. rk. 3. bd., s. 108. *Fjendens ankomst*: HS 1945, s. 17; P. Dorph, s. 2, jfr. Dvk 12.2.1864. *Proklamation*: HS 1945, s. 16; P. Dorph, s. 2; Skau Kbh, s. 691; Dvk 13.2.1864; Johansen, s. 45. *Flag*: Dvk 13.2.1864. *Protest*: HBArk Cod. 59, referat af deputeretkollegiets møde 13.2.1864; Skau Sjø, s. 864. *Crüger*: HS 1946, s. 29. *Latinskolen*: HS 1954, s. 24, jfr. *Heimat-Blätter* aus Nordschleswig, II, 1940, s. 185; Johansen, s. 31.

Afskedigelser (s. 23-26):

Generelt: Meddelelser om begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske invasion, Kbh. 1864; Meddelelser om Preussernes og Østerrigerne Færd i Slesvig. Kbh. 1864; Skau Kbh, s. 692-695; Skau Sjø, s. 689-694, 863-871; Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1864-65. *Borgmester*: HBArk, Cod. 59, deputeretkollegiets protokol 16. og 25.2.1864. *Latinskolen*: HS 1954, s. 21-35 (Kjeld Galster); Achelis: Schulen, s. 77f. *Rådmand og deputeretkollegium*: HBArk, Cod. 59, deputeretkollegiets protokol 26.3, 9.4, 13.4. *Præster*: P. Dorph, s. 6; Johansen, s. 72-78; Dansk præste- og sognehistorie X:A, Århus 1977-85, s. 101f. HBArk, Cod. 59, deputeretkollegiets protokol 26.4.1864.

Slesvig-holstenerne og indlemmelsen i Preussen (s. 26-30):

Deputeretkollegiets adresse: HBArk Cod. 59, referat af møde 9.4.1864. *Møde i Rendsborg*: Nordsl Tid 10.5.1864; Sønd Hist IV, s. 502f. *Møde på Bøghoved*: Nordsl Tid 14.6.1864; Johansen, s. 65f. *Friedrich VIIIs*

1864-1870:

Haderslev besat (s. 17-23):

Generelt: Johs. C. Nielsen: Vinteren 1863-64 i Haderslev, HS 1946, s. 7-29; P. Dorph: Erindringer fra

fødselsdag: Nordsl Tid 9.7.1864. *Fakkeltog*: Nordsl Tid 17.11.1864. *Sofapude*: Nordsl Tid 25.10.1864. *Borgerforeningen*: Achelis: Bürgerverein; Bürgervereins Hauptprotokol 23.1.1865; Johansen s. 95. *Lykønskning*: HBArk, deputeretkollegiets protokol 7.7.1866. Acta 14, 5b. *Protester mod paragraf fem*: HBArk, deputeretkollegiets protokol 23.8.1866; Die Versammlung der Nordschleswiger in Hadersleben am 16. September 1866, Flensburg 1866, især s. 8f. *Slesvig-holstenske våben*: HBArk, deputeretkollegiets protokol 1.12.1864. *Adv. Bekker om tyskerne*: Dvk 15.12.1872.

Selskabet Harmonien (s. 30-37):

Generelt: Harmonien. Træk af danskhedens historie i Haderslev gennem 150 år, Haderslev 1949, s. 135-200. *Medlemmer 1875*: HBArk, Acta 52,2. »Det slesvigske København«: Sønd Hist V, s. 74. *Tysk overvågning*: Nordsl Tid 9.9.1864. *Adresse 1864*: Johansen, s. 78f. *Protest 1865*: Sønd Hist V, s. 8; Johansen, s. 93f. *Møde 1866*: HBArk, Acta 14,5b. *Møde 1868*: Dvk 8. og 11.9.1868. *Møde 1869*: Dvk 4.9.1869. Sjø Årb 1926, s. 143-148 (H. P. Hanssen). *Adresse 1869*: Dvk 16.9.1869; Sønd Hist V, s. 92-94. *Indre brydninger*: Harmoniens forhandlingsprotokol 15.12.1865. *Organisation*: Festskrift til H. P. Hanssen, Aabenraa 1932, s. 302f (Hans Lund). *Valg 1867*: H. R. Hiort-Lorenzen: Erindringer fra Sønderjylland, København 1919, s. 68. HBArk, Acta 14,5b.

1870-1890:

Befolkningstilbagegang 1870-1890 (s. 41-46):

Generelt: Se kilder til tabelbilag 1 og 2. *Skattelister 1886/87*: HBArk, Cod. 800, 1882: sst. Cod. 795, 1871/72: sst. Cod. 777-779. *Arbejdsløshed*: Dvk 19.11.1870. *Skattelister 1887-89*: HBArk, Cod. 800-802.

Ændrede erhvervsstrukturer (s. 47-51):

Generelt: Se kilder til tabelbilag 5. *Handskemageriet*: Dvk 30.4.1903. *Bevillingspolitik*: Dvk 12.10.1880.

Gader og veje (s. 52-57):

Indlemmelse af banegårdsarealet: HBArk, Acta 20,5, heft 1; Dvk 20.1 og 11.3.1881, 1.4. og 29.4.1882; Jahres-

bericht 1876, s. 6. *Aastrupvej*: Dvk 10.3.1877. *Brolægning*: Dvk 16.8.1876; Jahresbericht 1876, s. 9; Jahresbericht 1877/78, s. 8-12; Jahresbericht 1880/81, s. 8f. *Omkostninger*: HBArk, byregnskaber de påg. år. *Klager*: Jahresbericht 1879/80, s. 9; Dvk 3. og 15.10.1877 samt 24.4. og 28.5.1878. *Sønderbro*: Jahresbericht 1885/86, s. XV; Dvk 13.8.1885. *Terkelsgade*: Dvk 22.5 og 10.10.1877; HBArk, byrådsprotokol 9.10.1877; Jahresbericht 1878/79, s. 10. *Tilkørsel fra nordøst*: Jahresbericht 1885/86, s. XIVf. *Forlængelse af Pladsgade*: Dvk 10.5.1880; Jahresbericht 1880/81, s. 9. *Jørgensens toft*: Jahresbericht 1878/79, s. 10f; HBArk, Acta 15,2c, byrådsprotokol 27.9, 9.10 og 26.10.1877; Dvk 9.10.1878 og 18.10.1879; Jahresbericht 1879/80, s. 10. *Protest mod flytning af marked*: Jahresbericht 1878/79, s. 11. *Mikkelsmarked 1880*: Dvk 29.1., 29/5 og 22.9.1880. *Flytning af svinemarked*: Dvk 20.10, 22.10 og 10.11.1880. *Markedskommission*: Ortsstatut der Stadt Hadersleben, s. 36.

Offentligt og privat byggeri (s. 57-64):

Arbejdsanstalten: Dvk 4.3.1871; HBArk, Acta 15,2c, byrådsprotokol 23.2. og 4.4.1871. *Ridehuset*: Jahresbericht 1885/86, s. VIII. *Skolebyggeri*: HBArk, Acta 15,2c, byrådsprotokol 22.6.1872. *Gymnastikplads*: sst. 13.5.1873. *Slotsgade 21*: sst. 5.10 og 15.12.1871, 9.2.1872; Jahresbericht 1879/80, s. 6; Olav Christensen: Frimureriet i Haderslev, Haderslev 1957, s. 47-49. *Seminariet*: Årsskrift fra Haderslev Statsseminariums elevforening 1952-53, s. 9-15. *Arrest*: Dvk 19.8.1885. *Kasemebyggeriet*: Jahresbericht 1875, s. 15; 1876, s. 21; 1877/78, s. 22; 1878/79, s. 18; 1880/81, fol. 20; 1885/86, fol. XXV (jfr. Dvk 18. og 23.12.1884 samt 21. og 27.1.1885). HBArk, Acta 15,2c, byrådsprotokol 27.7.1871, 30.12.1873, 19.3., 16.4. og 18.4.1874, 12.6.1875 (jfr. Dvk 14.6.1875), 21.12.1875, 20.2.1878, 17.10.1879; Dvk 17.8. og 10.9.1885; Slesvigske Fodregiment 1778-1978, 1978, s. 82; HBArk, havneregnskaber 1887; H. P. Drescher: Haderslev kaserne og dens tilblivelse, manus. s. 10, 16. *Kasemens indvielse*: Folkebladet 19.9.1888; Dvk 11., 18., 19., 20. og 21.9.1888.

Sygdom og hygiejne (s. 64-73):

Beretning 1876: Generalbericht über das öffentliche Gesundheitswesen der Provinz Schleswig-Holstein, 1876. *Tyfus etc.*: Dvk 7. og 12.1.1878. *Vandanalyse 1876*: HBArk, Acta 27,26, bd. 1a. *Renovation 1870*:

HBArk, Acta 29,14b. *Kontrol*: LAÅ, Haderslev fysikatsarkiv, indberetninger 1871 og 1874. *Kommission vedr. vandforsyning*: HBArk, Acta 15,2c, byrådsprotokol 21.12.1875; Acta 27,2b bd. 1a; Dvk 24.2.1877. *Kommission vedr. renovation*: Dvk 28.4. og 8.5.1877. *Tønde-systemet*: HBArk, Acta 29,14b; Acta 15,2c, byrådsprotokol 13.3.1878; Dvk 12.3.1878; Jahresbericht 1880, s. 15. *Artesiske boringer 1877*: HBArk, Acta 27,2b; Dvk 22.6.1877. *Tyfus 1879*: HBArk, Acta 27,2b bd. 1a; Acta 29,2b, bd. 1. *Gl. Haderslevs vand*: HBArk, Acta 15,2c, byrådsprotokol 18.4.1882, jfr. Dvk 19.4.1882. *Private brønde*: HBArk, Acta 27,2b. *Undersøgelse 1883*: LAÅ, Haderslev fysikatsarkiv, indberetning 1883. *Kasation 1894*: Dvk 28.6.1894. *Badeanstalt*: LAÅ, Haderslev fysikatsarkiv, indberetninger 1873, 1877, 1881; HBArk, Acta 27,6; Dvk 22., 23., 24. og 26.5, 22., 23., 24. og 29.6 samt 10., 20., 22. og 25.7.1876, 22.5.1877, 16.5.1881.

Havn og skibsfart (s. 73-79):

Generelt: HBArk, Acta 48. *Fjorden statslig*: Dvk 17.10.1873; Jahresbericht 1874, s. 5. *Afgifter*: Dvk 14.1., 12.2., og 20.3.1875. *Underskud og besparelser*: Jahresbericht 1873, 1885/86, s. XV; HBArk, Acta 48,5; Cod. 518, havnekommissionens forhandlinger 11.2. og 16.4.1871 samt fol. 17, 10.2.1872; Dvk 2.8.1871, 14.6.1875. *Opmudring*: Jahresbericht 1875, s. 10, 1876-1880. *Besejling*: HBArk, protokol over havnepenge 1880/81; Acta 14,5b (beretninger 1885-95); Jahresbericht 1876, s. 11f. *Byens skibe*: HBArk, Acta 48,4c; Dvk 16.4.1875, 31.3.1876 og 25.5.1877. *Dampskibsforbindelser*: HBArk, Acta 48,3b; Dvk 29.7. og 5.9.1871, 13. og 14.3.1874, 25.1.1878, 10. og 21.6., 23.7, 24.9 og 13.11.1884, 28.1.1885, 19.4. og 20.7.1891, 11.12.1893, 13.8.1895; Mds 13.6.1888; Jahresbericht 1885/86, s. XVII; Bericht 1885-90; do. 1891-95, s. 13. *Haderslev Dampskibsselskab*: HBArk, Acta 48,3b; LAÅ, Haderslev amtsret, handelsregister B.

Industri og håndværk (s. 80-85):

Økonomiske forhold o. 1870: Dvk 20.2.1869. *Tal for beskæftigede i enkelte virksomheder*: HBArk, Acta 39,1b, årlige indberetninger. *Dampkraft i de enkelte virksomheder*: HBArk, Acta 39,2c. *Jernstøberiet*: Dvk 5.9.1872, 11.3.1880. *Fuglsang*: Dvk 17.4.1875. *Tobaksfabrik*: SM 1978, s. 138-141 (Lars N. Henningsen). *Schaumanns farveri*: Haderslev Klædefabrik. M. Schaumann 1872 - 1.maj -1947, 1947, s. 9-12. *Jacobsens uldkradseri*: Dvk

11.11.1872. *Margarinefabrik*: Dvk 10.2.1888. *Gasmotorer*: Dvk 20.2.1878. *Orgelbygger Jacobsen*: Dvk 31.10.1889. *Lav*: HBArk, Acta 37,3; Bericht 1891-95, s. 10. *Håndværksskoler*: Dvk 10.1.1880; Olav Christensen: Haderslev bys håndværk, Haderslev 1956, s. 87-88. *Håndværkets krise*: Dvk 16.8.1883. *Industriudstillinger*: Olav Christensen s. 61f; Dvk 23.10., 5.11. og 18.12.1880, 6.12.1881. *Varelotteri*: Dvk 15.5.1882.

Handlen (s. 85-92):

Vandreudsalg, auktioner: Dvk 25.11.1876, 29.1., 17.3. og 25.5.1877, 2. og 3.1.1878, 28.4.1879; HBArk, Acta 67,3, fol. 18ff. *Kredit*: Dvk 28. og 29.3.1878. *Nye kapitalstærke firmaer*: LAÅ, Haderslev amtsret, Gesellschaftsregister; Dvk 7. og 8.5.1886, 22.7. og 18.9.1892, 19.5.1893, 23.2.1905. *Gamle firmaer*: LAÅ, Haderslev amtsret, Firmaregister; diverse annoncer i Dvk. *Manufakturhandlere*: Dvk 29.3.1871, 21.3.1874. *Kolonialhandlere*: Johs. Chr. Nielsen og Jørgen Thorborg Olsen: Haderslev 1292-1942, Haderslev 1942, s. 167; Dvk 20.9.1875; Jydske Tidende 15.6.1942. *Konkurser og ophør 1875-85*: Dvk 14.8.1880; LAÅ, Haderslev amtsret, firmaregister. *Handelsforeningen*: Olav Christensen: Haderslev Handelsstandsforening 1844-1969, Haderslev 1969. *Danske mønter*: Dvk 16., 18. og 20.3.1875. *Smør- og komhandel*: HS 1955, s. 12; Dvk 5.7.1873, 12., 14. og 27.11. samt 4.12.1877, 2. og 3.7.1880, 10.3.1912; N. Outzen: Kort meddelelse, s. 3-5, HS 1982; LAÅ, Haderslev amtsret, Gesellschaftsregister og Firmenregister.

Kapitalforhold (s. 92-98):

Sparekasser: Olav Christensen: Haderslev Bys Spare- og Laanekasse 1819-1969, Haderslev 1969; Bjørn Svendsen: Sparekassen for Haderslev Byes Omegn, Haderslev 1956. *Private kapitalmarked*: HBArk, kasse 1029; HBArk, Acta 21,4b, byregnskaber 1875 og 1890. *Haderslev Bank*: Dvk 29.4.1875; Haderslev Bank 1875-1925, 1925. *Haderslev Kreditbank*: Haderslev Kreditbank 1875-1975, 1975; Dvk 12.1.1876.

Byens økonomi (s. 98-102):

Generelt: Jahresbericht/Bericht; HBArk, Acta 21,3 og 21,4, budgetter og byregnskaber. *Byens formue og gæld*: HBArk, Acta 22,2.

Boligforhold og husstandsstruktur (s. 103-109):
Taloplysninger fra 1883 og andre år: Klasseskatteuller i HBArk, Acta 65. *Bordeller:* SM 1974, s. 26f (Viggo Petersen). *Hübbes barndomshjem:* HS 1953, s. 31. *Roos' barndomshjem:* Carl Roos: Homo sum, Kbh. 1946, s. 8; HS 1955, s. 14f.

Løn og arbejdsvilkår (s. 109-115):

Lønoplysninger: HBArk, Acta 65,2, klasseskatteuller. *Prisoplysninger:* Amtsblatt der Königlichem Regierung zu Schleswig.

Offentlig forsorg (s. 115-121):

Generelt: HBArk, Acta 58; Folkebladet 4.12.1883 («Vort Fattigvæsen»). *Udgifter:* Jahresbericht 1872. *Sygekasser:* HBArk, Acta 55; Dvk 20.9.1884 og 14.2.1885; Folkebladet 17.8.1885.

Privat forsorg (s. 121-125):

Legater og stiftelser: HBArk, Acta 54. *Understøttelsesforeningen:* Dvk 26.2.1870, 3.3.1872. *Stiftelsen Gammelting 7:* Dvk 13.1.1872, 25.4.1875, 4.3. og 31.8.1878, 12.4.1879. *Hägers friboliger:* Jahresbericht 1880/81, s. 18f. *Frauenverein:* HBArk, Acta 14,5b; Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920, s. 144. Bericht 1885-90. *Warteschule:* HBArk, Acta 63,1g.

Arbejdsløshed (s. 125-129):

Generelt: HBArk, Acta 53. *Bespisningsanstalt i Slotsgade 21:* Dvk 25.4.1878, 24.3., 12.4., 28.4. og 5.12.1879, 21.1, 8. og 11.3.1881. *Foreningen imod tiggeri:* Dvk 20.1.1881, 25.1.1883, 21.1.1884, 4.1.1889. *Bespisning af håndværkervende:* Dvk 17.1.1879. *Svendeherberg:* Folkebladet 8.1.1872. *Drikkeri:* Dvk 3.11.1888 og 5.12.1892.

Kommunalforeningen dannes (s. 129-136):

Valgretsprotester: Dvk 28.7., 27. og 30.8. samt 16.11.1869. *Stiftende møde og bestyrelse:* Dvk 15. og 29.12.1869. *Statutter, medlemsliste 1869 og repræsentantskab:* HBArk, Acta 52,1b. *Medlemsliste 1875:* HBArk, Acta 52,2. *Klage over borgerrulle:* Dvk 1.8. og 21.10.1871, 27.1. og 24.2.1872. *Broderforeningen:* HBArk, Acta 52,1b. *Lånekontor og sparebøsse:* Dvk 28.1, 1.3. og 17.3.1871, 11.1. og 9.5.1872. *Communalverein:*

Dvk 15.12.1869; HBArk, Acta 52,1b. *Fransk-tyske krigs udbrud og borgmestervalg:* Nordslesvigske Museer 1979, s. 157-161 (Olav Christensen); H. R. Hiort-Lorenzen: *Erindringer fra Sønderjylland*, Kbh. 1919, s. 85-87; HBArk, Acta 52,1b; Dvk 18.7.1870.

Politisk mobilisering (s. 136-140):

Stavning: Dvk 18.9.1875. *Medlemslister:* HBArk, Acta 52,1b. *Valgliste 1874:* HBArk, Acta 15.2d.

Socialdemokraterne i Haderslev (s. 140-145):

Møde feb. 1873 og klub: Dvk 26. og 28.2. samt 4.3.1873; August Palm: *Ur en Agitators Lif*, Stockholm 1904, s. 14. *Deputation på tobaksfabrikken:* H. V. Regling: *Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Holstein*, Neumünster 1965, s. 175. *Strejker:* Dvk 22. og 23.3.1873, se også 8.7.1874. *Møder i maj, juli og sept. 1873:* Gerd Callesen: *En verden at vinde. Arbejderbevægelsens start i Sønderjylland*, Skærbæk 1974, s. 23; Dvk 27.5., 22.7. og 7.9.1873. «Socialdemokraten»: Callesen, s. 28. *Forening 1874:* Palm s. 16. *Valg 1874:* H. R. Hiort-Lorenzen: *Erindringer fra Sønderjylland*, Kbh. 1919, s. 69-70; Palm, s. 16f; Callesen, s. 31. *Arbejderlæseforening:* Callesen, s. 34. *Møde 1876:* HBArk, Acta 52,1b. *Valg 1877:* Callesen, s. 38f; Dvk 10.1.1877; Palm, s. 19. *Udvisning:* Palm, s. 21. *Politiets beretninger:* HBArk, Acta 42,2c. *Fagforeninger:* Callesen, s. 40; Acta 42,2c og Acta 52,2. *Ude fra kommende bevægelse:* Callesen, s. 41.

Politiske forhold i 1880erne (s. 145-154):

Rigsdagsvalg: Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk*, s. 422. *Boykot af landdagsvalg:* Dvk 30.9.1879. *Borgmestervalg:* Dvk 9. og 11.2.1882. *Menighedsrådsvalg:* Folkebladet 15., 17., 24. og 27.5.1886. *Dansk splittelse:* Dvk 14.9., 11., 28. og 29.10. samt 10.11.1881. *Amorsens polemik:* Dvk 23.3.1890. *Årsager til tilbagegangen:* Dvk 28.10.1881. *Optanter:* Aksel Lassen, s. 345, 348. *Kommunalforeningen:* Dvk 18.9.1888 og 1.3.1889. *Deutscher Wählerverein:* Dvk 6.1.1874; Folkebladet 7.1.1885; HBArk, Acta 2,2b. *Gesangverein:* HBArk, Acta 52,1b. *Verein für Wissenschaft und Kultur:* Folkebladet 27.10.1883, 4.6.1884, 9.5.1885, 6.6.1886, 25.8.1887, jfr. Achelis: *Bürgerverein*, s. 37. *Kampfgenosser:* HBArk, Acta 52,1b; Dvk 29.7.1869. *Jubilæum for 1848:* Dvk 25. og 27.3.1873. *Krigerforening:* Folkebladet 12.10.1885, 14.1., 2.8 og 15.10.1886; HBArk,

Acta 52,3. *Kejsersfødselsdage*: Årligt omtalt i Dvk og Folkebladet efter 21.3., fra 1888 efter 27.1. *Regeringsjubilæum*: Folkebladet 4.1.1886. *Sedandag*: Folkebladet 4., 17. og 18.9.1885. *Bismarcks 70-årsdag*: Folkebladet 11.2. og 4.4.1885. *Fancoverrækkelse*: Folkebladet 4.9.1884. *Tysk organisation*: Se også Dvk 15.10.1878 vedr. planer om hjemmetysk kredsforening.

Borgerskoler (s. 155-159):

Generelt: Achelis: Schulen, s. 72-92, 109-112. *Religionsundervisning på tysk*: Se også HBArk, Acta 60,4a.

De danske privatskoler (s. 159-162):

Generelt: Achelis: Schulen, s. 80f, 93-108.

Højere pigeskoler, asyler og håndgerningsskoler (s. 162-166):

Auguste-Victoria-skolen: Achelis: Schulen, s. 110f. *Asyler*: Olav Christensen: Cathrineasylets folkebornehave i Haderslev 1868-1968, Haderslev 1968, s. 8f; samme: Gammel Haderslev børnehavn 1863-1963, Haderslev 1963, s. 15; HBArk, Acta 63,1g; Skolekollegiets protokol 26.10.1888.

Latinskolen (s. 167-169):

Generelt: Favrholt, s. 226-268. Endvidere skolens programmer og årsberetninger i LAÅs tryksagssamling.

1890-1914:

Befolkningsudviklingen (s. 173-174):

Generelt: Se kilder til tabelbilag 1-2.

Fjordens uddybning og havnens udvidelse (s. 175-180):

Generelt: HBArk, Acta 48. *Avisdebat*: Dvk maj-juni 1894. *Uddybning af fjorden*: HBArk, Acta 48,5c; Dvk 29.8.1894, 16.11.1898, 21.7. 3.11 og 29.11.1899, 2. og 17.10.1901, 19.3. og 30.7.1902; Olav Christensen: Haderslev Handelsstandsforening 1844-1969, Haderslev 1969, s. 30. *Havneudvidelse*: HBArk, Acta 15,2c, Acta 48,5b; Bericht 1901-05, s. 18f; Dvk 26.4.1902, 4.5.1903.

Amtsbanernes anlæggelse (s. 180-185):

Generelt: Birger Wilcke: Haderslev amts jernbaner, I-II, Hærfølge 1970; HBArk, Acta 9.

Kraft og elektrisk lys (s. 185-190):

Dampmaskiner: HBArk, Acta 39,2c. *Elektromotorer*: Dvk 22.10.1913. *Elværk*: A. B. Keck: Elforsyningen i Haderslev 1901-81, Haderslev 1981, s. 5-8, 10, 13-19; Dvk 14.9.1898, 12.5. og 18.10.1899, 21.4. og 20.10.1900, 31.5. og 10.10.1901.

Telefon og automobil (s. 190-193):

Telefon: Olav Christensen: Haderslev Handelsstandsforening 1844-1969, Haderslev 1969, s. 28; HBArk, Acta 10,2b og 10,2c; Mds 11.og 20.3, 24.8.1897, 3.10.1898, 11.11.1898, 28.4.1899, 15.8.1901; Dvk 5.7.1900; Jahresberichte 1909 og 1910. *Biler*: Mds 14.6.1899, 1.6.1901; Dvk 6.7.1904, 21.5.1906, 19.5.1911, 22.4. og 12.8.1912, 3.4., 24.5. og 13.9.1913, 3. og 7.7.1914.; Fr. Faber: Mindernes besøg, Haderslev 1974, s. 60. *Uheld*: Dvk 20.7.1909. *Rutebiler*: Dvk 25.6., 24. og 30.7., 11.8., 13. og 15.9., 31.12.1913, 3.9.1914.

Rindende vand (s. 193-196):

Kolera: Mds 5.9.1892, 6. og 23.10.1893; Dvk 28.6.1894. *Vandoppumpning*: Haderslev bys vandforsyning 1899-1949, Haderslev 1949, s. 11-23; Dvk 20.5., 9.6., 23.11. og 18.12.1899, 21.7.1900, 9. og 22.8., 9.11.1901, 23.11.1911, 6.8.1912.

Skibsfart og småbanetrafik (s. 197-204):

Fabers erindringer: Fr. Faber: Mindernes besøg, Haderslev 1974, s. 54. *Havne- og statsbanestatistik*: Jahresbericht/Bericht. *Møllers erindringer*: Peter J. Møller: Haderslevdreng mellem tysk og dansk, Aabenraa 1978, s. 23. *Havnearbejderforening*: Dansk Arbejdsmandsforbund Afd. A, Haderslev. Festskrift i anledning af 25-årsjubilæet 11. november 1936, Haderslev 1936. *Småbanernes personale*: Optælling på grundlag af adressebog. *Værkstedet*: HBArk, Acta 41,1b; Mds 17.10.1913. *Småbanestatistik*: Bericht. *Thomsens erindringer*: Niels Thorvald Thomsen: Erindringer fra Haderslev, Haderslev 1983.

Industri (s. 204–212):

Generelt: HBArk, Acta 39; LAÅ, Haderslev amtsret, Gesellschafts- og Firmerregistre. *Bryggeriet Hansborg:* Dvk 21.3.1911. *Savværk ved Simmerstedvej:* HS 1954, s. 51-55 (Chr. Hübbe). *Paulsens tømmerhandel:* Dvk 18.1.1917 (branden). *M. C. Brincken:* Dvk 3.6.1909. *Schaumann:* Haderslev Klædefabrik. M. Schaumann 1872 – 1. maj – 1947, Haderslev 1947; Dvk 9.6.1910. *Vognfabrikker:* Dvk 9.8.1908, 7.3.1911.

Kapitalforhold (s. 212–218):

Generelt: LAÅ, Haderslev amtsret, Gesellschafts- og Firmerregistre. *Sparekasser:* HBArk, Acta 23. Olav Christensen: Haderslev Bys Spare- og Laanekasse 1819–1969, Haderslev 1969; Bjørn Svensson: Sparekassen for Haderslev Byes Omegn, Haderslev 1956.

Klassemodsatninger (s. 218–226):

Fagforeninger: HBArk, Acta 52.2. *Arbejdsmand:* Dansk Arbejdsmandsforbund Afd. A, Haderslev. Festskrift i anledning af 25-årsjubilæet 11. november 1936, Haderslev 1936. *Bryggeriarbejdere:* Dvk 20.12.1911; HBArk, Acta 41,1c; Mds 12.10.1911; Dvk 10. og 16.10.1911. *Havnearbejdere:* HBArk, Acta 41,1c og 52.2; Dvk 13.7. og 26.9.1903, 5.7.1905, 15.11.1911, 6.7.1912; Dansk Arbejdsmandsforbund, s. 2f. *Bygningsarbejdere:* HBArk, Acta 41,1c; Dvk 6.4.1900, 8.4.1903, 12. og 14.4, 2. og 9.5., 17. og 27.6, 9.7., 21.8.1910. *Snedkere og skræddere:* Dvk 11. og 24.4.1906, 18.7.1907, 21.2.1910. *Bygningsarbejderstrejke:* Dvk 30.6., 12.7.1905; HBArk, Acta 41,1c. *Arbejdsgivere:* Dvk 28. og 30.6.1905. *Tømmerhandelsstrejke:* Dvk 18. og 20.7, 2.8.1905. *Dampvaskeristrejke:* Mds 14. og 15.7.1905; HBArk, Acta 41,1c. *Meninger om strejkerne:* Dvk 2., 7., 24. og 27.7.1905; Mds 23.8.1905. *Politiets rolle:* Dvk 22.8.1905.

Handel (s. 227–231):

Diskussion 1904: Dvk 29.9.1904. *Statistik 1906:* Dvk 18.12.1906. *Enkelte virksomheder:* LAÅ, Haderslev amtsret: firmaregistre; Dvk og Mds: spredte notitser og annoncer. *Hermann Frees:* Mds 26.6.1910.

Kampen om kunderne (s. 231–233):

Landbefolkningen og byen: SM 1971, s. 142 (A. Thomsen); JydskeTidende 15.6.1942, s. 12 (M. Kamphövenner); Mds 28.1.1904. *Konkurrence:* Mds maj 1911.

Håndværk og håndværkere (s. 233–237):

Statistik: Jfr. kilder til tabelbilag 5; HBArk Acta 37,1a. *Lovgivning:* Sønd Hist V, s. 437–442. *Tvangslav:* Bericht der Handwerkskammer zu Flensburg 1911/12, s. 28. *Repræsentanter:* Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975, Flensburg 1975, s. 289f, 302f. *Håndværkerforeninger:* Olav Christensen: Haderslev bys håndværk, Haderslev 1956, s. 60–71; LAÅ, foreningsarkiv nr. 320/1, forhandlingsprotokol for Deutscher Handwerker-Verein 1896–1926.

Byens økonomi (s. 237–240):

Generelt: Jahresbericht/Bericht; HBArk, Acta 21–22, budgetter og byregnskaber.

Inden for de gamle bygrænser (s. 242–248):

Generelt: Henrik Fangel: Huse i Haderslev 1–2, Haderslev 1982–87; HBArk, Henrik Fangels byggesagssamling; LAÅ, Henrik Fangels privatarkiv, kartotek over husejere. *Missionshotel:* Dvk 2.10. og 6.11.1902; 2.11.1905. *Udstillingsvinduer:* Dvk 27.3.1906.

Gl. Haderslev (s. 248–250):

Generelt: LAÅ, Gl. Haderslev kommunes arkiv.

Ladegård (s. 250–253):

Generelt: LAÅ, Ladegård I kommunes arkiv.

Sdr. Otting (s. 253–261):

Generelt: LAÅ, Sdr. Otting kommunes arkiv; Henrik Fangel: Sønder Otting – en udviklingskommunes historie, Haderslev 1985. *Mariahiem:* Dvk 25.5.1905, 5.1., 6.3., 25.5., 5.6. og 19.12.1906. *Sdr. Ottingsgade, Damgade, Jens Johannsensvej:* Dvk 1.5.1907. *Parkeplaner:* Dvk 2.12.1907, 18.6.1913. *Aarøsundvej, Sohlsvej, Hertug Hansgade:* Dvk 18.12.1905, 28.4.1906, 23.4.1910. *Kloakproblemer:* Dvk 1.6.1907. *Offentlige gader:* HBArk, Acta 20,5, heft 3.; Dvk 10.7.1909. *Gadebelysning:* Dvk 13.8.1910, 11.3.1911. *Vand og el:* Dvk 28.4.1911, 14.4.1912.

Nye boligformer (s. 262–265):

Generelt: Henrik Fangel: Huse i Haderslev 1–2, Haderslev 1982–87.

Befolkningens erhvervmæssige og sociale sammensætning (s. 266-269):

Generelt: HBArk, Acta 65, Klasseskatteulle 1883; HBArk, Acta 7,2, husstandsliste 1913; forskellige adressebøger.

Arbejdere, funktionærer og rentiers (s. 269-273):

Generelt: HBArk, Acta 65, Klasseskatteulle 1883; HBArk, Acta 7,2, husstandsliste 1913; forskellige adressebøger. *Embedsmænd ved småbanerne:* Reglement i HBArk, Acta 9,2e samt A1014. *Forsikring:* Gladen: Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland.

Husstandsstruktur (s. 273-279):

Generelt: HBArk, Acta 65, Klasseskatteulle 1883; HBArk, Acta 7,2, husstandsliste 1913. *Pensionater:* HS 1978-79, s. 34f (Lars P. Nørgaard). *Handelslærlinge:* Otto Nielsen: Mine erindringer, 1962, s. 13.

Befolkningens nationale sammensætning (s. 280):

Se kilder til tabelbilag 18.

Lønninger og priser (s. 281-286):

Lønninger: HBArk, Acta 66,2. *Tjenestekarle:* Mds. 22., 28. og 29.12.1909. *Priser:* Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig. *Jørgen Møller:* Peter J. Møller: Haderslevdreng mellem tysk og dansk, Aabenraa 1978, s. 21-30.

Arbejdsvilkår (s. 286-291):

Arbejdstid: HBArk, Acta 41,4 og 52; HBArk A1014 (Handelsmedhjælperforbund). *Amtsbanerne:* HBArk, Haderslev amtsbaner, diverse papirer. *Trykkeri:* Dansk Typograf-Forbunds Haderslev afdeling 1899-1949, Haderslev 1949 (Jørgen Møller). *Snedkeri:* Jens H. Berg: En læredrengs erindringer fra Haderslev 1895-1899 (Købstadmuseet »Den gamle By« s. 30-42).

Boligforhold (s. 291-297):

Boligmangel: Mds 5.3.1900, 12.7.1904, 5.4.1909, 2.7.1910. *WC:* Stadsingeniørens arkiv, kanalisation, ref. af møde 17.7.1904 i sundhedskommissionen. *Slots-*

gade 21: Jens H. Berg: En læredrengs erindringer fra Haderslev 1895-1899 (Købstadmuseet »Den gamle By« s. 30-42). *Vestergade 42:* Carl Overbeck: Erindringer fra Haderslev. Haderslev 1982. *Møbelhandlere:* Mds 3.4.1900, 3.9.1902, 8.6.1909, 12.3.1913, 20.3.1914.

Sundhed og hygiejne (s. 297-302):

Kolera 1892: Mds. 25., 26., 29., 30. og 31.8. samt 2.9.1892. *Vandforsyning og kloakering:* Haderslev bys vandforsyning 1899-1949, Haderslev 1949; Stadsingeniørens arkiv, kanalisation; Mds 27.2. og 12.8.1893, 4.11. og 4.12.1904; HBArk, Acta 29,2b. *Epidemier:* LAÅ, Haderslev fysikatsarkiv nr. 39, indberetninger; Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920, s. 110-113. *Slagtehus:* Dvk 4.6.1881; Mds 4.10.1887, 19.5.1893, 31.8.1900 og 4.12.1901; HBArk, Acta 15,2c, byrådets forhandlinger 14. og 19.10.1887, 5.9.1888. *Kødsyn:* Bericht 1900-1905, s. 27f. *Gødning:* Mds 10.10.1900; LAÅ, Haderslev fysikatsarkiv nr. 39, indberetning 1910. *Rotter:* Mds. 31.8.1900, 17.9.1901, 4.1.1902, 27.4.1912; LAÅ, Haderslev fysikatsarkiv nr. 39, indberetning 1909. *Offentlige toiletter:* HBArk, Acta 50,10; HS 1973-74, s. 53 (Ellen Faber); Mds 6.11.1909. *Bad til mindrebemidlede:* Mds 6.7.1901.

Kvinde, arbejde og hjem (s. 303-308):

Generelt: Mds 19.7.1895; Dvk jan. 1891. *Ekspeditricer:* SM 1971, s. 185 (Andreas Thomsen). *Visitter:* HS 1938, s. 17 (Collin). *Antal tjenestepiger og andre erhvervsaktive kvinder i 1913:* HBArk, Acta 7,2, Husstandsliste 1913. *Paul Christiansen:* HS 1973-74, s. 48 (Ellen Faber). *Lussing:* Mds 3. og 4.4.1913. *Arbejdstid:* Mds 15.7.1905. *Asylernes lukketid:* Mds 5.10.1911. *Madam Møller:* Peter J. Møller: Haderslevdreng mellem tysk og dansk, Aabenraa 1978, s. 26f.

Mennesker og typer i Haderslev (s. 309-312):

Generelt: Erindringer ved Frederik Faber (Mindernes besøg, Haderslev 1974), Ellen Faber (HS 1973-74, s. 45-53) og Axel Henningsen (Aus einem Leben in zwei Kulturen, Flensburg 1958). Nic. Svendsen: For Anno 14. I: Selskabet Harmonien, Haderslev 1934, s. 25-31.

Fra stumfilmbiografernes tid (s. 313-317):

Generelt: Jydske Tidende 10.1.1982.

Gymnastik og idræt (s. 317-325):

Skolegymnastik: LAÅ, Haderslev fysikarsarkiv, indberetninger 1873 og 1881. *Haderslebener Turnverein:* Haderslebener Turnerbund, Haderslev 1965, s. 5. *Svensk Gymnastikforening:* A. Søchting: Haderslev Gymnastikforening 1891-1920-1941, Haderslev 1941. »*Gut Heil*«: Haderslebener Turnerbund s. 9; Favrholdt s. 255-257. *Cykelsport:* Dvk 1937 (Iver Henningsen). *Skydesport:* Olav Christensen: Haderslev Skydeselskab af 1857, Haderslev 1957, s. 28-30; Dvk 16.3. og 6.8.1905. *Kvindegymnastik:* Mds 24.1.1895, 12.11.1898. *J. Smith og myndighederne:* J. Smith: Ein Kampf um die rechtliche Stellung des Turnunterrichts, Haderslev 1909.

Den tyske Forening og Köllertiden (s. 326-332):

Generelt: G. Japsen: Den fejlslagne germanisering. Den tyske forening for det nordlige Slesvig. Aabenraa 1983. *Udvisning af skuespillere:* R. Neiendam: Det danske teaters vilkaar i Nordslesvig 1864-1914, Kbh. 1914, s. 58-79. *Borgmester Chemnitz:* Nordslesvigske Museer bd. 6 (Olav Christensen). *Lokalafdeling af tyske forening:* Dvk 15.12.1894, 23.11.1905. *Flådeforening:* Mds 13.2.1900. *Tyske vælgerforening:* Mds 25.11.1897. *Frauenverein:* Mds 10.2.1899; HBArk, Foreningens forhandlingsprotokol. *Köllerpolitikken generelt:* SÅ 1903, s. 254-300, 1904, s. 274-312, 1905, s. 220-281, 1907, s. 295-360 (H. P. Hanssen). *Udvisninger:* Sst. og Mds 31.5.1898, Dvk 20. og 22.10. samt 8.12.1898, 2.1.1899; HBArk, Acta 42,2b (indberetning 1904). *Köllers besøg:* SÅ 1903, s. 289.

Presseforhold (s. 332-337):

Generelt: Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: De danske aviser, II, Odense 1989 Johs. Chr. Nielsen: 200 år, Haderslev 1965. *Grenzpost:* G. Japsen: Den fejlslagne germanisering, Aabenraa 1983, s. 72-74. *Dannevirke og »Det gamle Dannevirke«:* Bladet Dannevirke 1838-1938, Haderslev 1938, s. 276-331; SÅ 1905, s. 264-279 (H. P. Hanssen); Mds 28. og 30.3. samt 1.4.1925 (N. Petersen) og 1.10.1932 (Sabroe); N. Hjort: Krabbeaffæren, 1905; Nic. Svendsen: Sønderjyds Skæbne, II, Haderslev 1953, s. 181f, 207.

Den danske bevægelse (s. 337-342):

Reaktion på Köllerpolitikken: HS 1938, s. 21f (Collin). *Kommunalforeningen:* Mds 29.11.1901, 25.1.1902,

25.5.1903, 29.1. og 31.8.1904, 31.8.1908; SÅ 1905, s. 253 (H. P. Hanssen); HBArk, Kommunalforeningens arkiv, forhandlingsprotokol 1909-14 og korrespondance 1906-14. *Dansk Arbejderforening:* Mds 15. og 27.11.1911, 25.11.1912, 6.1., 31.1. og 22.12.1913.

Arbejderbevægelsen (s. 342-346):

Øget aktivitet: HBArk, Acta 42,2c; Dvk 25. og 26.9.1890; LAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv, brev fra R. Bahnsen 5.10.1890. *Allgemeiner Arbeiterverein:* Dvk 7.1. og 7.2.1891, 18.1.1894; HBArk, Acta 52,2. *1. majfester:* Årlige omtaler i Mds 1898, 1901, 1904-06, 1910-12. *Sommerfest:* Dvk 15.8.1910 og 19.8.1912, 24.6. og 27.7.1914. *Centralherberget:* Mds 9.3.1907. *Arbejdersangforening:* Mds 19.3.1906, 14.6.1910. *Brugsforening:* Mds 30.6, 13.11. og 7.12.1906, 15. og 26.3.1910, 26.11.1912, 7.12.1914. *Gewerkschaftskartell:* Dvk 23.11.1910, 12.1, 16.2. og 24.3.1914.

Indre Mission og afholdsbevægelsen (s. 346-353):

Kirken generelt: Dansk præste- og sognehistorie X:A, Århus 1977-85, s. 27-41, 75-81, 101-105. *Købmand Matthiesen:* Carl Matthiesen: Aus meinem Leben, Hamborg 1948, s. 31. *Orgelbygger Jacobsen:* Nordslesvigsk Kirkeliv 1880-1920, s. 69-71; Mds 23.2.1914; Carl Matthiesen s. 36. *Ynglingeforening:* LAÅ, Haderslev provstearkiv, synodeberetninger 1881, 1883 og 1884. *Indre Mission:* Sædekornets jubilæumsnr. 1911. *Holdning til omverden:* Mds 3.12.1909, 1., 4., 5., 6., 7., 8. og 12.3.1912. *Missionsuger og støvmer:* Mds 27.7.1899, 10.10.1902. *KFUM og K:* Sædekornets jubilæumsnr. 1911, s. 31-35; Mds 26.5.1911. *Splittelse:* Mds 4. og 11.2.1907; Dvk 16.1.1914. *Kirkeligt Lægforbund:* Mds 2.5.1913, 3. og 5.3.1914. *Bevættninger og drikkeri:* LAÅ, Haderslev provstearkiv, synodeberetning 1882, s. 14; Mds 3.11.1903, 24.9.1909, 2.11.1911. *Metodistpræst:* LAÅ, Haderslev provstearkiv, synodeberetning 1881, s. 11, 1883, s. 9. *IOGT:* Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920, s.113; Mds 17.8.1886, 10.5.1889, 7.10.1899, 8.9.1900. *Tysksproget loge:* Mds 18.8.1898. *Medlemstal:* Mds 14.7.1913. *Provinzialverein:* Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920, s. 113.; LAÅ, Haderslev provstearkiv, synodeberetning 1885, 1887. *Enthaltsamkeitsverein:* HBArk, Acta 52. *Blå Kors:* Mds 29.5.1911. *Hvidtøl:* Mds 5.5.1900. *Agitation:* Mds 10.6.1907, 15.3.1909, 18.1.1911, 14.7.1913.

Rigsdags- og landdagsvalg (s. 354-358):

Rigsdagsvalgresultater generelt: Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, s. 422; Fr. von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie I, Kbh. 1938, s. 269f, 275f, 281f (med resultater fra forstadskommunerne). *Valget 1898:* Mds 17.6.1898. *Valget 1902:* Mds 1., 10. og 27.2. samt 5. og 11.3.1902; Aksel Lassen s. 141. *Valgene 1906 og 1907:* Mds 10.9.1906, 16.9.1907; Nic. Svendsen: Sønderjydsk Skæbne, II, Haderslev 1953 s. 229f; H. P. Hanssen: Et Tilbageblik III, Kbh. 1932, s. 155f. *Julius Nielsens stilling:* Mds 21.1.1907; Svendsen s. 258-260. *Valget 1912:* Mds 12., 15., 19. og 20.1.1912. *Landdagsvalgresultater generelt:* SÅ 1914, s. 72-98, 159-301 (Nic. Andersen). *Valgmåde:* Olav Christensen: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet, Haderslev 1952, s. 37f. *Enkelte valg:* Mds 27.10.1898, 13.4. og 31.10.1903, 11.5. og 3.6.1908, 14., 15. og 17.5.1913. *Samarbejde mellem danskere og socialdemokrater:* HBArk, kommunalforeningens forhandlingsprotokol 1909-14, s. 45f.

Byrådsvalg og byrådspolitik (s. 358-365):

Svendsen om byrådet: Dvk 9.4.1904; Jydske Tidende 15.6.1942. *Tyske forenings indflydelse:* Mds 23.11.1906. *Dansk valgdeltagelse:* Mds 25.2.1903; 5.11.1904. *Utilfredshed:* Mds 9.4.1904, 6.12.1905, 31.10. og 17.11.1908. *Valgresultater generelt:* HBArk, Acta 15,2d. *Valget 1905:* Mds 14. og 15.12.1905. *Valget 1906:* Mds 29.4.1906. *Valget 1909:* Olav Christensen: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet, Haderslev 1952, s. 45-52. *Valget 1913:* HBArk, Acta 15. *Borgmestervalg 1914:* LAÅ, A. Lebecks privatarkiv nr. 24.

Nationale brydninger (s. 365-370):

Generelt: Olav Christensen: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet, Haderslev 1952, s. 54-70 (her bragt i uddrag).

Ændret holdning hos tyskerne (s. 370-374):

Von Dewitz' besøg: Mds 7. og 9.8.1906. *Von Bülow's besøg:* Mds 17. og 18.7.1907. *Tyske forenings møde:* Mds 8.8.1907. *Byrådsvalg 1908:* Mds 31.10. og 26.4.1908. *Fredsforeningen:* Mds 20. og 21.3.1912. *Frisindede:* Mds 12.12.1912 og 24.2.1913; HBArk, Acta 52. *Embedsmandsforening:* Mds 26.1. og 1.2.1912, 28.4., 5., 10. og 19.5.1913.

1914-1920:

August 1914 (s. 377-382):

Dansk årsmøde: Mds. omkr. 13.-14.6.1914; H. P. Hanssen: Fra Kampaarene, II, Kbh. 1929, s. 248-259. *Arrestationer af dansksindede:* Bawnerne Brænder. Sønderjyder i preussisk krigsfangenskab, Kbh. 1934; Sv. Dahl og A. Linvald: Sønderjylland, II, Kbh. 1919, s. 68-75, 87-96; K. Alnor: Handbuch zur schleswigschen Frage, II, Neumünster 1926-29, s. 663-669, 681-87. *Krigsudbruddet iøvrigt:* Ovenstående og SÅ 1934, s. 213ff (H. V. Clausen).

Offentlig og privat krigshjælp (s. 382-387):

Offentlig understøttelse: Schl Gr 8.8.1914. *Tværfational krigshjælp:* sst. 13. og 21.8. samt 2.9.1914; Mds 25.9, 2. og 20.10.1914 samt 20.1.1915; HBArk, A1118, Gewerkschaftkartells diarium 26.9.1914. *Frauenverein:* Mds 25.9.1914 og 2.3.1916; Schl Gr 29.9, 4.10. og 17.11.1914. *Skolerne:* Maren Skadhauge: Hjem til Danmark, Odense 1939, s. 32. *Krigslån:* SÅ 1934, s. 222; HBArk, byrådets forhandlingsprotokol 21.9.1915. *Trafik- og kommunikationsrestriktioner:* SÅ 1934, s. 217f, 226; Mds 30.9.1914, 10.2.1930. *Sejrsfester:* F.eks. Mds 9.10.1914, 13., 17. og 27.2., 23.4, 1., 12. og 23.6., 24.7 samt 6. og 7.8.1915; SÅ 1934, s. 233. Maren Skadhauge, s. 26. *Fødevarerationer og maksimalpriser:* Mds 16.9., 20.10, 17., 23. og 24.11. samt 5., 10. og 28.12.1914, 12. og 15.1, 27.2, 1., 7., 13., 29.3 samt 8.5.1915. *Indkaldte:* HBArk, Acta 58,8d. *Krigshjælpen:* Mds 29. og 31.3., 27.4., 25.7., 2.8. samt 20.12.1915, 3.6.1916 ; HBArk, A1118, Gewerkschaftkartells diarium 3.7.1915; HBArk, Acta 59,9; Maren Skadhauge, s. 39f; SÅ 1934, s. 232; byregnskaber. *Indkvartering:* Mds 10.2.1930.

Levevilkår under krigen 1915-16 (s. 387-392):

Mælkemangel: Mds 9.9, 21.10. og 30.11.1915, 7., 11. og 22.1.1916; LAÅ, A. Lebecks privatarkiv nr. 12, scrapbog. *Bespisning på missionshotellet:* Mds 7. og 8.1. samt 15.4.1916. *Prisstigninger og lønpres:* Mds 26.1. og 1.5.1916. *Undersøgelse:* LAÅ, A. Lebecks privatarkiv nr. 12, Nogle oplysninger om 40 fattige familier fra Haderslev i vinteren 1915-16. *Faglært arbejders udsagn:* Mds 2.9.1916. *Hos Julius Nielsen:* SÅ 1934, s. 243. *Kommunal levnedsmiddelcentral:* Mds 10.3., 17., 22. og 24.5.1916. *Rationer:* Mds 10. og 28.3., 1.5., 20. og 27.6., 14.7., 1. og 4.10. samt 2.11.1916, 10.2.1930. SÅ 1934, s. 254f.

Krigens sidste år (s. 392-397):

Kommunalt fælleskøkken: Mds 1. og 4.7., 7., 9., 10., 17. og 25.11.1916, 26.6.1917; HBArk, Acta 59,9f. *Privat hjælpearbejde:* Mds 21.9., 14., 16., 22. og 25.11.1916, 8.1. og 30.4.1917. *Vinteren 1917:* Mds. 12.3.1917, 10.2.1930; Maren Skadhauge: Hjem til Danmark, Odense 1939, s. 55. *Gaslukning:* Mds 13.8.1917. *Omsmelting:* Mds 23.6. og 7.8.1917. *Produktindsamlinger:* Mds 1. og 3.9.1917; Peter J. Møller: Haderslevdrenge mellem tysk og dansk, Aabenraa 1978, s. 45, 49f, 51. *Rationeringer:* Div. annoncer i Mds dec. 1917; sst. 27.12.1917. *Demonstrationer:* Mds 10.2.1930; Peter J. Møller, s. 44f; SÅ 1935, s. 145f. *Smughandel:* Mds 18.10. og 4.12.1917. *Nye rationeringer 1918:* Mds 26.3., 25.4. og 31.7.1918. *Privat hjælpearbejde:* Mds 30.1. og 8.6.1918; Peter J. Møller, s. 47. *Erstatningsvarer:* HS 1978-79, s. 34-36 (Lars Peter Nørgaard); SÅ 1935, s. 156. *Mælkekondenseringsfabrik:* Mds 20. og 26.4., 10.5. og 18.6.1918. *Influenza:* Mds 11.7.1918; LAÅ, Haderslev fysikatsarkiv, indberetninger.

Under den røde fane (s. 398-401):

Revolutionen, arbejder- og soldaterråd: Mds 8. og 9.11., 10.12.1918, 27.2.1919; Sønderjyden 11.11.1953; SÅ 1972, s. 147-185 (Dorrit Andersen). *Soldaternes hjemkomst:* Mds 5.12.1918. *Danske genforeningsønsker:* Mds 19.11.1918, 10.2.1930. *Tysk reaktion:* H. D. Lehmann: Der »Deutsche Ausschuss« und die Abstimmungen in Schleswig 1920, Neumünster 1969, s. 18-20, 26-33, 69, 310-311.

Arbejderbevægelsens holdning til afstemningen (s. 401-405):

Arbejder- og soldaterrådet, Socialdemokratiet: Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 21, 1970, især s. 72, 81; Mds 25.11.1918, 6. og 7.1., 27.2.1919; SÅ 1972, s. 171f og note 86 (Dorrit Andersen); H. D. Lehmann, s. 44f. *Dansk arbejderforening:* Mds 29.11. og 11.12.1918, 20. og 25.2.1919; Callesen, s. 28f; Olav Christensen: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet, Haderslev 1952, s. 77; Nic. Svendsen og Svend Thorsen: På vej til Danmark, Kbh. 1935, s. 151. *Byrådsvalget 1919:* HBArk, Acta 15,2d; Mds 20.2.1919. *Socialdemokratisk holdning til Dansk arbejderforening:* SÅ 1974, s. 149-151, 153, 154 (jfr. s.

145). *Resolution:* Frede Nielsen: Fra Udmark til Forpost, Kbh. 1938, s. 106f.

Smughandel (s. 405-408):

Generelt: Mds 30.11.1918, 27.2., 3.3., 14. og 19.4., 2.5., 13.6., 15.7.1919; HBArk, Acta 59,9f og 67,5, Cod. 615, 28.3, 17.7. og 6.12.1919; SÅ 1972, s. 155 (Dorrit Andersen); HBArk, A1118, Gewerkschaftskartells diarium 10.3.1919; Nic. Svendsen og Svend Thorsen, s. 46-50, 131f; Peter J. Møller, s. 59f; Finans-tidende 18.6.1919 (Chr. Hübbe).

Dannelsen af tolvmandsrådet (s. 408-413):

Fagforeningernes styrke: Mds 23.5.1919. *Strejker:* HBArk, A1118, Gewerkschaftkartells diarium 7.2, 21.4.1919; Mds 15. og 23.5. samt 4.6.1919. *Kommunister:* Mds 27.6.1919; P. J. Refshauge: Bonden der blev Landraad, Aabenraa 1940, s. 104. *Møde 14.7.1919 og tolvmandsrådets opr.:* SÅ 1974, s. 148, 156 note 26; Mds 14., 15. og 16.7.1919; Nic. Svendsen og Svend Thorsen, s. 39. *Tolvmandsrådets arbejde:* Mds 9.9. og 15.10.1919.

Myndighedernes forhold til tolvmandsrådet (s. 413-417):

Byens brændselsindkøb: HBArk, byrådsprotokoller juni-juli 1919; Mds 1.9.1919. *Myndighedernes modvilje:* Mds 14.8. og 8.10.1919. *Kommunister:* Mds 9. og 11.8.1919. *Tøjfordeling:* Mds 4.10.1919. *Omdannelser i tolvmandsrådet og demonstrationer:* Mds 7., 8., 9. og 10.10. *Magistratsvalg:* SÅ 1974, s. 151f og 156 note 23. *Sikkerhedsvæm:* Haderslev 1292-1942, Haderslev 1942, s. 107, jfr. Olav Christensen: Blade af Haderslev bys historie fra omkring århundredskiftet, Haderslev 1952, s. 91. *Tyvebander:* Mds 1.8, 20. og 21.10.1919. *Fødevare- og brændselsmangel:* Mds. 14.11, 6., 9., 11., 16., 17., 20. og 24.12.1919, 10. og 13.1., 14. og 24.2. samt 1.3.1920. *Protestmøde:* Mds 13. og 19.12.1919.

Mod afstemningen (s. 418-423):

Tilsynsrådsvalg nov. 1919: Mds 22. og 26.11. samt 1.12.1919; Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-1920, II, Aabenraa 1978, s. 138-143. *Tysk agitation:* H. D. Lehmann: Der »Deutsche Ausschuss« und die Abstimmungen in Schleswig 1920, Neumünster 1969, s. 69. *Den internationale kommissions styre:* Nic.

Svendsen: Sønderjydsk Skæbne, II, Haderslev 1953, s. 363-383. Troels Fink, III, Aabenraa 1979, s. 12-18.

Afstemningen den 10. februar 1920 (s. 423-428):

Generelt: Nic. Svendsen: Sønderjydsk Skæbne, II, Haderslev 1953, s. 384-391; Mds jan-feb 1920 og 10.2.1930; Nic. Svendsen og Svend Thorsen: Tiende Februar, Kbh. 1939, s. 58, 62f; Jydske Tidende 10.2.1930 og 1970; HS 1964, s. 22 (Julius Wassner).

Priseksplosion og generalstrejke (s. 428-433):

Prisstigninger: Mds 23. og 27.2. samt 2.3.1920. *Tillidsmænd:* Mds 4.3.1920. *Strejker:* Mds de pågældende datoer. *Generalstrejke:* Jydske Tidende 3. og 6.4.1980.

Valutaproblemer (s. 433-439):

Generelt: Finanstidende feb.-mar. 1923 (P. A. Callo). Udligningskassen for de sønderjyske Landsdele 1922, tabel III, s. 28. SÅ 1931, s. 24 (Hübbe). LAÅ, Valutarådet, Haderslev herred. *Generalstrejke:* Mds 1., 3., 5. og 17.6.1920.

Soldaternes og kongens indtog (s. 439-442):

Generelt: Mds. 6.5.1920 og juni-juli 1920. HBArk, A1036 (artikler om Genforeningen).

Bibliografi over Henrik Fangels skrifter

Ved Niels H. Kragh-Nielsen og Hans H. Worsøe

Vejledning

Bibliografien er udarbejdet på grundlag af Henrik Fangels fortegnelser over egne trykte arbejder, dels en liste fra 1985, dels de årlige beretninger fra Institut for sønderjysk Lokalhistorie 1986-93. Titlerne er verificeret i danske og tyske bibliografier, som også har kunnet give en del supplerende materiale.

Bøger og artikler

Ordningen er kronologisk. Under det enkelte år er rækkefølgen: Selvstændige værker, redaktionelle opgaver, artikler i bøger, tidsskrifter og aviser. Artiklerne er ordnet efter titlen på den publikation, hvor de er optaget. Særtryk er kun medtaget, hvis de fremtræder som selvstændige publikationer med egen paginerings.

Tidsskriftredaktion

Ordningen er kronologisk efter redaktionsperiodens begyndelse.

Anmeldelser

Anmeldelserne er ordnet alfabetisk. Henrik Fangels virksomhed som anmelder udfoldede sig især i Sønderjyske Årbøger 1970-1991 (15), Sønderjysk Månedsskrift 1983-1993 (64 samt flere oversigtsartikler om især lokalhistoriske årbøger, som ikke er medtaget enkeltvis) og i Fortid og Nutid 1989-1994 (11).

Forkortelser

Sø M = Sønderjysk Månedsskrift

So Å = Sønderjyske Årbøger

Bøger og artikler

1966

1. Spredte træk fra min skoletid på Haderslev Kate-dralskole (Haderslev-Samfundets årsskrift 1965-66, 68-71)

1968

2. Fire år i krig. En dansk nordslesvigers [møllekusk, senere lagerarbejder Chresten Christensens] breve til hjemmet under verdenskrigen 1914-18 (Haderslev-Samfundets årsskrift 1967-68, 33-65)

1969

3. Det middelalderlige Ejsbol og den holstenske adels indvandring i hertugdømmet Slesvig (Sø Å 1969, 104-30)

1971

4. Et forsvundet herresæde i Fjelstrup sogn [Keldet] (Haderslev Amts Museum bd. 13:2, 1971, 83-90)
5. Revolutionen der udeblev [Haderslev 1848] (Sø M 1971, 414-29)

1972

6. Dr. J. A. Marcus læge i Haderslev. 1832-57. Et bidrag til slesvig-holstenismens historie i Haderslev (Haderslev-Samfundets årsskrift 1969-72, 5-45)
7. Slægten Emmiksen og dens gods (Sø Å 1972, 5-59)

1973

8. Herremandsgods i Slogs herred. 1973. 19 s. (Det nordiske ødegårdsprojekt. Dansk afdeling. Arbejdsrapport 1973-74 nr. 43 S).

1975

9. Haderslev bys historie 1800-1945. Bd. 1: 1800-1864. 1975. 574 s.

1976

10. Hans Rudolf Hiort-Lorentzen, født 16.08.1832 Haderslev, død 14.06.1917 Roskilde. Redaktør (Sønderjyske historikere efter 1864. 1976, 61-62).

11. Mathias Cornelius Mathiesen, født 11.11.1853 Vråby på Romø, død 17.2.1915 Haderslev. Redaktør (Sønderjyske historikere efter 1864. 1976, 106-107).
1977
12. Byplanlægning og bygningsbevaring i Haderslev. En analyse og en vurdering (Haderslev-Samfundets årsskrift 1975-77, 29-44)
13. Det middelalderlige Haderslevhus (Jydske Tidendes 2.1.1977)
14. Dengang i Haderslev (Jydske Tidende 6.10.1977)
15. Det middelalderlige Haderslevhus (Sø M 1977, 379-92 = Nordslesvigske Museer, 4, 1977, 51-64)
1978
16. Undersøelsesområdet omkring Ribe. 1978. 19 s. (Det nordiske odegårdsprojekt. Dansk afdeling. Arbejdsrapport 1978 nr. 18 R).
17. Lokalsamfundet i defensiven (Lokalhistorie. En vejledning til undervisnings- og studiebrug. Redaktion: Leif Ingvorsen. 1978. 92-95)
18. Lokalhistorien i undervisningen (Noter om historie & undervisning nr. 53, 1978, 24-25)
19. Tværfagligt samarbejde mellem fagene dansk og historie. Dansk lærer: Kirsten Sebbelov. Historielærer: H. F. (Noter om historie & undervisning nr. 55, 1978, 5-13)
20. Lokalhistorie og rigshistorie (Noter om historie & undervisning nr. 56, 1978, 12-18)
21. Aabenraa i 1700-tallet. En undersøgelse af 3. sproglig B på Aabenraa Statsskole. (Sø M 1978, 67-78)
22. Herremænd på Haderslev Næs i middelalderen (Sø Å 1978, 5-47)
1979
23. Torvet i Haderslev: en billedserie [s.m. Marianne Lawaetz Jessen, Kristian Lausten og Karl Erik Olesen]. 1979. 27 blade, 15 tavler.
24. Herremænd på Als og Sundeved i middelalderen og 1500-tallet (Adel og hertuger på Als og Sundeved. 1979. 9-49 = Fra Als og Sundeved; 57)
25. [Udg.] Lejebibliotekar Christian Sørensens breve til Orla Lehmann i København 1837-40. Et bidrag til bladet Dannevirkes tilblivelseshistorie (Haderslev-Samfundets årsskrift 1978-79, 11-30)
26. Bykronik 1978 (Haderslev-Samfundets årsskrift 1978-79, 63-76)
27. Materialer til brug for lokalhistorie i undervisningen (Noter om historie & undervisning nr. 62, 1979, 2-5)
28. Jernstøberier i Haderslev 1841-1923 (Sø M 1979, 113-26)
29. Grevens gård i Haderslev (Sø M 1979, 482-92 = Nordslesvigske Museer 6, 1979, 122-32)
30. Selskabet til magnolie- og rønnebærtræets bevarelse (Årsskrift, Aabenraa Statsskoles Samfund 1979, 3-7)
1980
31. En byvandring med fotograf Häger 1890. [1980]. 13 s. (Haderslev byhistoriske kalender; 1981)
32. [Udg.] Fra genforeningstiden. En skildring af Ferdinand Zimmermann (Haderslev-Samfundets årsskrift 1980, 27-56)
33. Huset og gaden (Et hus i Haderslev: Slotsgade 20 gennem 400 år. Red. og tilrettelagt af Sys Hartmann og Stine Wiell, 1980, 7-34)
34. Generalstrejken i Haderslev den 7. april 1920 (Jydske Tidende 3.4 og 6.4.1980)
35. Naffet 30 i Haderslev – endnu engang (Sø M 1980, 215-21)
1981
36. Fra Torvet til Bredgade – byens gågader før og nu. [1981]. 24 s. (Haderslev byhistoriske kalender; 1982)
37. [Udg.] Uddrag af skatteinspektør W. Reinmanns dagbøger, I: 1923-28 [s.m. Olav Christensen] (Haderslev-Samfundets årsskrift 1981, 41-68)
38. Lokalhistorie i undervisningen (Noter om historie & undervisning nr. 69, 1981, 35-38)
39. Forskning i byhistorie (Nye strømninger i dansk lokalhistorie, 1981, 77-107)
40. Skarn og sot i Haderslev: for 100 år siden (Pluk 1981, nr. 2, 13-19)
1982
41. Arbejdere og virksomheder i Haderslev ca. 1910. [1982]. 26 s. (Haderslev byhistoriske kalender; 1983)
42. Huse i Haderslev. Bd. 1 [s.m.a.]. 1982. 307 s. [s. 9-45 om byens udvikling samt alle gadeindledninger og de historiske redegørelser til hvert hus].
43. Lokalhistorie i undervisningen (1800-tallet. Kulturhistorisk Magasin fra Strandbergs Forlag. 1982, årg. 3, nr. 4, 23-28)
44. Torning Voldsted og Limbek'erne [s.m. Helge

- Wiingaard] (Christiansdal og Tørning. Et lokalhistorisk undervisningsmateriale. 1982, 73-112)
45. Fra stumfilmbiografernes tid i Haderslev (Jydske Tidende 10.1.1982)
46. [Udg.] Uddrag af skatteinspektør W. Reinmanns dagbøger, II: 1929-32 [s.m. Olav Christensen] (Haderslev-Samfundets årsskrift 1982, 31-66)
- 1983
47. Møller på Haderslev-egnen. [1983]. 26 s. (Haderslev byhistoriske Kalender; 1984)
48. [Red.] Haderslev Smedelav gennem 450 år. 1533-1983. 1983. 80 s.
49. [Red.] Niels Thorvald Thomsen: Erindringer fra Haderslev. 1983. 83 s. (Erindringsserien; 10)
50. [Red.] Jakobine Gormsen: Erindringer fra Haderslev. 1983. 31 s. (Erindringsserien; 11)
51. Die Anfänge der Industrie in Hadersleben zwischen 1840 und 1870 (Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark. Neumünster 1983, 203-26 = Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins; 5)
52. Fra frit lav til tvangslav. Den tyske tid 1879-1920 (Haderslev Smedelav gennem 450 år. 1983, 21-34)
53. Smede- og kleinsmedelavet for Haderslev Østeramt. Tiden efter 1920. (Haderslev Smedelav gennem 450 år. 1983, 35-54)
54. Haderslev havns historie (Rumlerier. Personaleblad for ansatte ved Haderslev kommune 1983 nr. 2)
55. Natrenovationens indførelse i Haderslev (Rumlerier. Personaleblad for ansatte ved Haderslev kommune 1983 nr. 4)
56. Vandforsyningen i Haderslev ca. 1875-1920 I (Rumlerier. Personaleblad for ansatte i Haderslev kommune 1983 nr. 5)
57. [Red.] Lavets gamle smede fortæller (Haderslev Smedelav gennem 450 år. 1983, 55-74)
58. Bykronik 1982 (Haderslev-Samfundets årsskrift 1983, 49-64)
- 1984
59. Fra det gamle Haderslev: på byvandring med Hugo Matthiessen 1920. 1984. 63 s.
60. Krigens hverdag 1914-18: Træk af dagliglivet i Nordslesvig under Første verdenskrig [s.m. Inge Adriansen]. 1984. 116 s. (Sønderjylland – lokalhistoriske emner)
61. Sct. Severin Skole 1924-1984, 60 års jubilæum [s.m. Karl Erik Olesen]. 1984. 47 s.
62. Landsbykirker i Sønderjylland. Udarbejdet af Jane Bossen. Pædagogisk konsulent : H. F. 1984. 37 s. (Sønderjylland – lokalhistoriske emner)
63. Der nationale Gegensatz / De nationale modsætninger 1800-1864: kildehæfte [s.m. Erich Hoffmann, Hans A. Jacobsen og Alexander Scharff]. 1984. 253 s. (Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie; 1)
64. R. v. Duhn og hans tegninger fra Haderslev 1881-83 (Haderslev-Samfundets årsskrift 1984, 37-54)
65. Nordslesvig under første verdenskrig 1914-18 (Pluk 1984 nr. 2, 2-11)
66. [Udg.] Uddrag af skatteinspektør W. Reinmanns dagbøger III: 1933-35 (Haderslev-Samfundets årsskrift 1984, 89-128)
67. Gadenavne i Haderslev (Jydske Tidende 22.1, 29.1 og 12.2 1984)
68. Vandforsyningen i Haderslev ca. 1875-1920 II (Rumlerier. Personaleblad for ansatte i Haderslev kommune 1984 nr. 1)
69. Kloakker, komøg, rotter og andet godt (Rumlerier. Personaleblad for ansatte i Haderslev kommune 1984 nr. 2)
70. Indførelsen af WC'er i Haderslev (Rumlerier. Personaleblad for ansatte i Haderslev kommune 1984 nr. 3)
71. Tiden efter 1920 [medarbejder] (Zur Geschichte und Problematik der deutsch-dänischen Beziehungen von der Wikingerzeit bis zur Gegenwart/ Det dansk-tyske forholds historie og problemer fra vikingetiden til nutiden. En vejledning til brug i historieundervisningen. Braunschweig, 1984. 48-58)
72. Oldtidskundskab (Aabenraa Statsskole. Årsskrift 1984, 6-8)
- 1985
73. Sdr. Otting: en udviklingskommunes historie. 1985. 24 s.
74. Aabenraa – byhistorisk atlas [s.m. Helle Denckert]. 1985. 48 s.
75. Aabenraa kirkegård – gravsten og mindesmærker. Tekst: [s.m. Anne-Helene Michelsen]. Fotografier: Franz J. Jöhnk. 1985. 64 s.
76. [Udg.] Kaj Martinussen: Min deltagelse i modstandsbevægelsen 1943-45 (Haderslev-Samfundets årsskrift 1985, 1-12)

- dets årsskrift 1985, 37-62)
77. Lidt om Haderslev bys historie (Bygning – by og land 1985, nr. 1, 3-6)
78. Historiske Samlinger for Sønderjylland gennem 25 år (Flensborg Avis 9.12.1985)
- 1986
79. [Red.] Jakobine Gormsen: Erindringer fra Haderslev af Marias Christiansen Gormsen [s.m. Karl Erik Olesen]. 1986. 32 s. (Erindringsserien; 18)
80. Fattiggård, stiftelser og plejehjem: et bidrag til den sociale forsorgs historie i Haderslev. (Anne Sophie Zimmermann: Fattiggården i Haderslev: erindringer 1922-35. 1986. 45-64)
81. Vesterbæk – en forsvundet hovedgård i Vestslesvig: et bidrag til belysning af lavadelens krise i 1400- og 1500-årene (Festskrift til Troels Dahlerup. 1986, 209-30)
82. [Udg.] A. Thulstrup: Den 29. august 1943: En redegørelse (Haderslev-Samfundets årsskrift 1986, 43-48)
83. Institut for sønderjysk Lokalhistorie (Pluk 1986, nr. 2, 30-38)
84. Institut for sønderjysk Lokalhistorie (Historiske Samlinger) [Beretning 1985] (So Å 1986, 264-67)
- 1987
85. Huse i Haderslev. Bd. 2 [s.m. Steffen M. Søndergård][Gadeindledninger og historiske indledninger til hvert hus]. 1987. 372 s.
86. Lokalhistorie – netop nu. De lokalhistoriske årsskrifter 1986 (So M 1987, 23-28)
87. Aabenraa banegård – Sønderjyllands ældste. Skal den nedrives eller bevares? (So M 1987, 142-48)
88. »Siegessäule« i Berlin, et relief vender hjem [s.m. Inge Adriansen] (So M 1987, 220-24)
89. Apropos sognehistorie (So M 1987, 264-66)
90. Forord (Sven Ohlsen: Djernæs Strandbys historie. 1987, 6-7)
91. [Red.] Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland i 1986. Beretninger fra foreninger og arkiver [s. 234-37: Den lokalhistoriske konsulent. Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk Lokalhistorie] (So Å 1987, 234-56)
- 1988
92. H. P. Hanssen – liv og virke. 1988. 48 s. (Sønderjyske billeder; 1)
93. Rødekro før 1914. En oversigt. 1988. 16 s. [Særrtryk af nr. 98]
94. [Red.] Jacob Røjskjær: Haderslev postdistrikts historie 1649-1926. 1988. 365 s.
95. Das wechselvolle Schicksal nationaler Denkmäler – die Düppel-Reliefs in Berlin und Sonderburg [s.m. Inge Adriansen] (Grenzfriedenshefte 1988, 103-11)
96. Voldsteder og herremænd i Nordslesvig [s.m. Lennart S. Madsen] (Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig. 1988, 363-90)
97. Den lokalhistoriske konsulent – placering og funktioner (Lokalhistorisk Journal 1988, nr. 3, 3-5)
98. Rødekro før 1914 (Rødekro skole 1913-88. 1988, 45-60)
99. Wandel der Sozialstruktur und Viertelbildung in Hadersleben 1880-1914 (Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Neumünster, 1988, 113-36 = Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins; 15)
100. Talerstolen på Skamlingsbanken (Bagsiden om forsiden) (So M 1988, 1, 32)
101. Gamle vandmøller i Sønderjylland (Bagsiden om forsiden) (So M 1988, 65, 96)
102. Banegårde, husmandskolonier, villabebyggelser, stationsbyer, kolonihaver. Bevaring og planlægning (So M 1988, 76-85)
103. Teltlejr ved Aabenraa august 1920 (Historien bag billedet) (So M 1988, 89-90)
104. Knud L. Knudsen og Trojborg (Bagsiden om forsiden) (So M 1988, 209, 240)
105. Tønder seminariums grundlægger [Balthasar Petersen] (Bagsiden om forsiden) (So M 1988, 241, 272)
106. Den nordslesvigske Vælgerforening – et 100 års jubilæum (So M 1988, 254-58)
107. Jøder i Nordslesvig (Bagsiden om forsiden) (So M 1988, 305, 348)
108. [Red.] Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1987. Beretninger fra foreninger og arkiver [s. 308-10: Den lokalhistoriske konsulent. Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk Lokalhistorie] (So Å 1988, 297-327)
- 1989
109. Fredede huse i Haderslev. 1989. 104 s.
110. [Red.] Poul Andersen: På tur med Biehl – i Graasten. 1989. 48 s. (Sønderjyske billeder; 2)

111. Nogle byhistoriske fremstillinger. En anmeldelse og en kommentar (Fortid og nutid 1989, bd. 36, hft. 2, 100-112)
112. Apropos – krystalnatten (Sø M 1989, 24-26)
113. Et maleri af H. A. Krüger – i Det nationale Portrætgalleri på Folkehjem i Aabenraa (Sø M 1989, 47-48)
114. Årsskrifter og årbøger 1988 – en omtale (Sø M 1989, 57-59, 62)
115. Grænsehandel 1919-20 (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1989, 177, 208)
116. Lokalhistoriske skrifter (Sø M 1989, 206-07)
117. »La Marseillaise« i Allsund i august 1919 (Historien bag billedet) (Sø M 1989, 232-35)
118. Solvig (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1989, 241, 272)
119. Fotografer i Aabenraa (Sø M 1989, 268-69)
120. Lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889-1989 [s.m. Inge Adriansen] (Sø Å 1989, 385-504)
121. H. P. Jensen, Agerskov, 17.12.1925 – 1.10.1988 (Sø Å 1989, 538-40)
122. [Red.] Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1988. Beretninger fra foreninger og arkiver [s. 570-72: Den lokalhistoriske konsulent. Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk Lokalhistorie]
- 1990
123. Sønderjylland 1914-20. Kassettelydbånd, 20 min. Med teksthæfte. 1990. 20 s.
124. [Udg.] August Hansen: Oplevelser og indtryk fra min skolevirksomhed i Haderslev [1920-25] (Haderslev-Samfundets årsskrift 1990, 25-50)
125. Lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland [s.m. Inge Adriansen] (Lokalhistorisk Journal 1990, nr. 2, 10-15)
126. Forholdet mellem forskningen og publiceringsmuligheder og -vanskeligheder (SLA Rapport nr. 1. 1990, 40-57)
127. Fra fattiggård til alderdomshjem (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1990, 33, 64)
128. Årsskrifter og årbøger 1989 – en omtale (Sø M 1990, 56-59)
129. Kampene i Haderslev den 9. april 1940 (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1990, 97, 144)
130. Litteratur om den 9. april 1940 (Sø M 1990, 142-43)
131. [Red.] Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1989. Beretninger fra foreninger og arkiver [s. 255-57: Den lokalhistoriske konsulent. Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk Lokalhistorie]
- 1991
132. Haderslev kommuneatlas: bevaringsværdier i byer og bygninger 1991. Redaktion: Allan Tønnesen. Tekst og illustrationer: [s.m. Jørgen Toft Jessen og Peter Jürgensen]. 1991. 60 s.
133. Nordborg kommuneatlas: bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Redaktion: Allan Tønnesen. Tekst og illustrationer: [s.m. John Kronborg Christensen]. 1991. 56 s.
134. Aabenraa kommuneatlas: bevaringsværdier i byer og bygninger 1991. Redaktion: Allan Tønnesen. Tekst og illustrationer: [s.m. John Kronborg Christensen og Birgitte Kragh]. 1991. 56 s.
135. [Red.] Elisabeth Nannberg: Ungerne i Skibbrogade [s.m. Karl Erik Olesen]. 1991. 132 s.
136. Fuglsang – Familie (Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck bd. 9, 1991, 115-16)
137. Malta Christian Fuglsang: geb. 15.11.1857, Öddis (Ødis), Nordschleswig. gest. 26.11.1936 Alt-Hadersleben; Brauereibesitzer (Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck bd. 9, 1991, 116-18)
138. Peter Sophus Fuglsang: geb. 16.12.1854, Öddis (Ødis), Nordschleswig, gest. 15.5.1931 Alt-Hadersleben; Malzfabrikant (Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck bd. 9, 1991, 124-26)
139. [Udg.] Frederik Rudbeck: Minder fra Haderslev by i firserne (Haderslev-Samfundets årsskrift 1991, 25-42)
140. Fra Dannevirke til JydskeVestkysten (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1991, 1, 32)
141. Lokalhistoriske årsskrifter 1990 – en omtale (Sø M 1991, 87-91)
142. Skolebyggeri i Sønderjylland (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1991, 97, 128)
143. Zeppelinere over Nordslesvig (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1991, 193, 224)
144. [Red.] Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1990. Beretninger fra foreninger og arkiver. [s. 361-62: Den lokalhistoriske konsulent. Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk Lokalhistorie] (Sø Å 1991, 357-83)
145. Wirtschaftliche Konjunktur in Hadersleben im 19. Jahrhundert (Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur

Gegenwart. Neumünster, 1991, 121-143 = Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins; 20)

1992

146. Die Geschichte der Stadt Haderslev: von der Entstehung der Stadt bis zur Wiedervereinigung [s.m. Lennart S. Madsen og Jakob Røjskjær]. Redaktion: Karl Erik Olesen. 1992. 28 s.
147. Gråsten kommuneatlas: bevaringsværdier i byer og bygninger 1992. Redaktion: Allan Tønnesen. Tekst og illustrationer: [s.m. John Kronborg Christensen]. 1992. 48 s.
148. Haderslev bys historie: fra byens opståen til genforeningen [s.m. Lennart S. Madsen og Jakob Røjskjær]. Redaktion: Karl Erik Olesen. 1992. 28 s.
149. Haderslev i 700 år. [s.m. Lennart S. Madsen og Jakob Røjskjær]. 1992. 120 s. [s. 72-99: Fra ca. 1800 til 1920; s. 100-115: Tiden efter 1920]
150. The history of Haderslev. From its origin to the reunion of 1920 [s.m. Lennart S. Madsen og Jakob Røjskjær]. Uden år [1992]. 20 s.
151. Huse i Haderslev gennem 400 år [s.m. Metha Andersen]. 1992. 18 s. [også i tysk og engelsk udgave]
152. Sønderjydske Skoleforening gennem 50 år 1942-1992. 1992. 228 s.
153. [Red.] Inge Adriansen og Immo Doege: Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920. 1992. 64 s. (Sønderjyske billeder; 3)
154. [Red.] Nordborg 92. Egn og by i århundreder [s.m. Inge Adriansen og Steen W. Andersen]. 1992. 40 s. – Særtryk af Sønderjysk Månedsskrift 1992, nr.1.
155. Nordborg kommune – landskab og bebyggelse [s.m. Helle Askgaard] (Sø M 1992, 3-9)
156. Lokalhistoriske årsskrifter 1991 – en omtale. (Sø M 1992, 96-99)
157. Hilsen fra grænsen – nationale postkort fra en svunden tid (Sø M 1992, 113-20)
158. Nordfrisland – et sprogligt mindretal og dets kultur (Sø M 1992, 208-11)
159. Torvet i Haderslev (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1992, 281, 312)
160. Apropos – Istedløven (Sø M 1992, 295-96)
161. [Red.] Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1991. Beretninger fra foreninger og arkiver [s. 413-14: Den lokalhistoriske konsulent.

Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk Lokalhistorie] (Sø Å 1992, 405-34)

1993

162. Ti år med TV Syd. 1993. 216 s.
163. [Red.] Dagmar Bork: Barn og ung i Haderslev 1934-1958 [s.m. Karl Erik Olesen]. 1993. 120 s.
164. [Red.] René Rasmussen: H. R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75 [s.m. Hans Schultz Hansen]. 1993. 155 s.
165. [Red.] Niels H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder i den store krig 1914-18. 1993. 64 s. (Sønderjyske billeder; 4)
166. Forskning i byhistorie (Fortid og nutid 1993, hft. 4, 300-302)
167. Postkortfabrikantens negativer (Journalen. Lokal- og kulturhistorisk tidsskrift. 1993, nr. 4, 8-11)
168. Forsamlingshuse i Sønderjylland (Bagsiden om forsiden)(Sø M 1993, 1, 32)
169. Byens breve – i anledning af en udstilling i Tønder (Sø M 1993, 52-53)
170. Lokalhistoriske årsskrifter 1992 – en omtale (Sø M 1993, 54-59)
171. Møllen ved Sønderport i Aabenraa (Historien bag billedet) (Sø M 1993, 113-14)
172. Skamlingsbankestøtten (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1993, 129, 168, også i Kirkeblad for Vejstrup og Taps marts-april-maj 1994)
173. Skamlingsbanken 1920-43 (Sø M 1993, 148-51)
174. Kongeåen (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1993, 233, 264)
175. Højer – 250 år som flække (Bagsiden om forsiden) (Sø M 1993, 337, 368)
176. Skamlingsbanken 1843-1993 (JydskeVestkysten 18.5.1993)
177. [Red.] Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1992. Beretninger fra foreninger og arkiver [s. 284-85: Den lokalhistoriske konsulent. Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk Lokalhistorie] (Sø Å 1993, 275-306)

1994

178. Sønderjyske billeder – en billedsamling og dens muligheder (Sø Å 1994, 291-315)
179. Paul Christiansen, 1807-1893, bygmester. Født 6.3.1807 i Haderslev, død 28.4.1893 i USA (Weilbach: Dansk kunstnerleksikon bd. 2, 1994, 34-35)
180. Paul Johannes Christiansen, 1850-1935, bygmester. Født 10.2.1850 i Haderslev, død 15.3.1935

smst. (Weilbach: Dansk kunstnerleksikon bd. 2, 1994, 35)

1995

181. Mathias Gydesen, 1881-1972, arkitekt. Født 18.3.1881 i Marstrup, død 19.5.1972 i Haderslev (Weilbach: Dansk kunstnerleksikon bd. 3, 1995, 57-58)
182. Peter Heinrich Holler, 1869-1932, arkitekt. Født 5.2.1869 i Kronprinzenkoog i Ditmarsken, død 4.11.1932 i Kappeln, Slesvig (Weilbach: Dansk kunstnerleksikon, bd. 3, 1995, 401)
183. Bornhoved (Den Store Danske Encyklopædi. Danmarks Nationalleksikon, bd. 3. 1995, 260)

1996

184. Haderslev bys historie 1864-1920. 1996. 503 s.
185. Der nationale Gegensatz / De nationale modsætninger 1864-1914: kildehæfte. [s.m. Erich Hoffmann, Hans A. Jacobsen, Gerhard Kraack, Sven Thomas Olsen, Hans Schultz Hansen og Horst Windmann]. 1996. 522 s. (Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/ Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie; 3)
186. Fr. W. Adolf Jablonowski, 1854-1932, arkitekt. Født 18.10.1854 i Lyck i Østpreussen, død 29.10.1932 i Heidelberg (Weilbach: Dansk kunstnerleksikon, bd. 4, 1996, 15)

1997

187. Bebyggelsesudviklingen ca. 1250-1600 (Ribe-egnen gennem 10.000 år. 1997, kapitel 11).

Tidsskriftredaktion

188. Haderslev-Samfundets årsskrift 1978-1992 [hovedredaktør]
189. Sønderjyske Årbøger 1979-1980 [s.m. Knud Fanø og H. P. Jensen]
190. Aabenraa Statsskole: Årsskrift 1980-1981, 1983-1985 [s.m.a.]
191. Sønderjysk Månedsskrift 1986-1994 [hovedredaktør]

Anmeldelser

192. 700 Jahre Stadt Hadersleben 1292-1992 (Sø M 1992, 294-95)
193. 750 Jahre Stadt Tondern 1243-1993 (Sø M 1993, 303)
194. Agergaard, A.: Maikroen (Sø M 1990, 207)

195. Albrechtsen, Esben: Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404 (Sø Å 1982, 207-11)
196. Andersen, Poul: Graasten – et slot og et sogn (Fortid og nutid 1989, hft. 2, s. 109-12)
197. Befæstningsanlæg i Danmark 1858-1945. (Sø M 1990, 207)
198. Bibliographie zur deutsch-dänischen Grenzregion (microfiche) (Sø M 1992,183)
199. En bog om borge. Festskrift til Hans Stiesdal (Sø M 1992, 311)
200. Bogens historie, bd. 3: Byens udvikling 1787-1938, II. Af Hans Henrik Jacobsen (Fortid og nutid 1989, hft. 2, s. 107-09)
201. Bombenatten den 18.-19. august 1942. En historisk skildring fra Holm (Sø M 1992, 343)
202. Borggaard, Per: Damgård mølle (Sø M 1993, 30)
203. Bossen, Jane og Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986 (Sø M 1987, 29-30)
204. Broagerland IV (Sø M 1987, 199-200)
205. Brudstykker af Bedsted sogns historie, nr. 15. Ved Henning Haugaard (Sø M 1990, 207)
206. Bruhn, Jens: Den gamle grænse – set på postkort (Sø Å 1979, 267-68)
207. Caesarius af Heisterbach og hans Dialogus miraculorum. Udg. af Brian Patrick McGuire (Sø M 1983, 25-26)
208. Christiansen, Folmer: Der var engang – gamle billeder fra Højeregnet (Sø M 1991, 31)
209. Christiansen, W. og I. Haase: Nystaden. Billeder fra det gamle Tønder (Sø M 1987, 93-94)
210. Christoffersen, Knud B.: Købstaden Frederikssunds historie 1801-1970. Bd. 1: 1801-1900 (Fortid og nutid 1989, hft. 2, s. 101-03)
211. Christoffersen, Knud B.: Købstaden Frederikssunds historie 1801-1970. Bd. 2: 1901-1970 (Fortid og nutid 1994, hft. 1, 86-89)
212. Det danske videoværksted. 10 år og hvad så? Red. Hans V. Bang. (Sø M 1988, 158)
213. Degn, Ole: Urbanisering og industrialisering: en forskningsoversigt (Fortid og nutid 1989, hft. 2, s. 100).
214. Die deutsche und skandinavische Amerikaauswanderung im 19. und 20. Jahrhundert. Udg. af Kai Ditlev Sievers (Sø Å 1982, 226-27)
215. Dragsbo, Peter: Mennesker og huse i Aabenraa – et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920 (Fabrik og Bolig 1979, nr. 2, s. 41-42)
216. Egermørde bys historie. Red. af Harald Jørgensen, O. M. Olesen og Frants Thygesen (Sø Å

- 1981, 247-52)
217. Falk, Fritz Joachim: Rømø – som det var engang – Rømøs kommandører og sejlskibskaptajner – Mit der Fregatte »Grönland« ins Eismeer. – Lysekroner i Rømøs Sct. Clemens kirke (Sø M 1990, 59, 62)
 218. Fire fortællinger om barndom og opvækst i teglværksmiljøet ved Flensborg fjord. Båndoptagelse af Karsten Biering (Sø M 1990, 347)
 219. Fortid og fremtid 1988, nr. 1. Udgivet af ASL (Sø M 1988, 235, 238)
 220. Fra Skærbækegnens fortid. Nr. 1, 1987 (Sø M 1987, 200)
 221. Fra Skærbækegnens fortid. Nr. 2, 1988 (Sø M 1988, 271)
 222. Fra Skærbækegnens fortid. Nr. 5, 1991 (Sø M. 1991, 222)
 223. Fra Skærbækegnens fortid. Nr. 6, 1992 (Sø M. 1992, 215)
 224. Furdal, Kim: Sogne- og flækkekommunale arkiver i Sønderjyllands amt 1920-1970. Bd. 1-2 (Sø M 1992, 246-47)
 225. Gram-Jensen, Ib: Stormfloder (Sø M 1991, 254)
 226. Gregersen, H. V.: Egnen omkring Vojens (Sø Å 1978, 194)
 227. Hansen, Aage Emil: Bov og Holbøl sogne. Gamle postkort 1892-1923 (Sø M 1987, 127-28)
 228. Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld. Redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen. Bd. 1-2 (Sø Å 1985, 213-21)
 229. Historisk forening for Graasten by og egn. Årsskrift nr. 13, 1987 (Sø M 1988, 31)
 230. Historisk årbog for Felsted sogn, nr. 5, 1987 (Sø M 1988, 127)
 231. Historisk årbog for Rødding kommune 1987 (Sø M 1988, 30)
 232. Holdt, Jes M.: Glimt af Løjt sogns historie (Sø Å 1978, 194 f.)
 233. Hundrede år i Sønderborg. En kavalkade gennem tiden 1878-1978 (Fra Als og Sundeved, 56) (Sø Å 1980, 255-58)
 234. Hygum sogn. Træk fra oldtid og nutid (Sø Å 1978, 194 f.)
 235. Hyrup forsamlingshus m.m.. Glimt fra Øsby sogns historie o. 1920 (Sø M 1990, 174)
 236. Jensen, H. P.: Vojens Tovværk i fortid og nutid (Sø M 1988, 267)
 237. Jynde vad. Lokalhistorisk bog af Erik Pedersen (Sø M 1992, 183)
 238. Jørgensen, Harald: I grænselandets tjeneste. For-
eningen »To løver« gennem 100 år (Sø M 1989, 95)
 239. Kraack, Gerhard: Das Gildewesen der Stadt Flensburg (Sø Å 1970, 217-19)
 240. Køge bys historie 1288-1988. Bd. 2: 1850-1988 (Fortid og nutid 1989, hft. 2, s. 103-06)
 241. Lokalhistorie. En vejledning til undervisnings- og studiebrug. Red.: Leif Ingvorsen (Noter om historie & undervisning nr. 56, 1978, s. 29)
 242. Lokalhistorisk forening for Hørup sogn. Årsskrift nr. 5, 1987 (Sø M 1987, 200)
 243. Lokalhistorisk forening for Hørup sogn. Årsskrift nr. 6, 1988 (Sø M 1988, 158-59)
 244. Lokalhistorisk forening for Hørup sogn. Årsskrift nr. 8. 1990 (Sø M 1990, 174)
 245. Lokalhistorisk forening for Hørup sogn. Årsskrift nr. 9. 1991 (Sø M 1991, 222)
 246. Lokalhistorisk forening for Hørup sogn. Årsskrift nr. 10. 1992 (Sø M 1992, 215)
 247. Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1986-87 (Sø M 1988, 63)
 248. Med kurs mod Djævløen. Historisk guide gennem Haderslev fjord og havn. Af Lennart S. Madsen og Jakob Røjskjær (Sø M 1993, 63)
 249. Nielsen, Knud: Et livsværk i Visby. 1904-1974 (Sø M 1990, 207)
 250. »Nordfriesland«, tidsskrift i ny form (Sø M 1989, 207)
 251. Nordslesvigske museer, 14. 1987 (Sø M 1988, 63)
 252. Nustrup sogn. Ved Steffen Steffensen (Sø Å 1978, 194 f.)
 253. Paulsen, Jørgen: Et landkort over Als og Sundeved 1655 (Sø M 1991, 254-55)
 254. P & T's historie, bd. 3: 1850-1927: Vogn og tog – prik og streg. Af Poul Thestrup m.fl. (Fortid og nutid 1993, hft. 3, 257-58)
 255. Poulsen, Bjørn: Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650 (Sø Å 1991, 305-08)
 256. Poulsen, Bjørn: Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig (Sø Å 1988, 233-37)
 257. Quellen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Teil I [Ny udg.] (Sø M 1988, 94-95)
 258. Regionale Mobilität in Schleswig-Holstein 1600-1900 (Sø Å 1980, 239-43)
 259. Rudkøbing 700 år: blade af byens historie. Af Helle Ravn m.fl. (Fortid og nutid 1989, hft. 2, s. 106-07)

260. Rødding by i billeder 1850-1930 (Sø Å 1979, 266-67)
261. Rødding-egnen i fokus. Fotografier 1860-1940 (Sø M 1992, 103)
262. Saison am Strand. Badeleben an Nord und Ostsee. 200 Jahre (Sø M 1986, 273-74, ill.)
263. Schmidt, Fred Vilhelm: Fra de røde barakker (Sø M 1993, 334)
264. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, hæfte 60 (Sø M 1990, 62)
265. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, hæfte 65/66 (Sø M 1992, 294-95)
266. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, hæfte 67/68 (Sø M 1993, 303)
267. Schultz Hansen, Hans: Herredsfogderiarkiver fra Nordslesvig 1868-1889 (Sø M 1992, 246-47)
268. Slesvig-Holsten. En læsebog (Sø M 1990, 95)
269. Sprogforeningens Almanak 1990 (Sø M 1990, 31)
270. Sprogforeningens Almanak 1991 (Sø M 1991, 31)
271. Sprogforeningens Almanak 1992 (Sø M 1992, 71)
272. Svenstrup kirkesogns historie. Bd. 2 (Sø M 1993, 231)
273. Sydslesvig – grænselandet mellem dansk og tysk. Ved Sigfred Andresen (Sø M 1990, 30)
274. Sydslesvigsk årbog 1986/87 (Sø M 1988, 62)
275. Sørensen, H. E.: Mellem dansk og tysk (Sø M 1988, 95)
276. Tandslet sogn i ord og billeder (Sø M 1993, 367)
277. Tuxen, Poul: Stege 1500-1950 (Fortid og nutid 1990, hft. 4, s. 291-93)
278. Tønsberg, Jeppe: Industrialisering af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840-1916 (Fabrik og Bolig 1985, nr. 1, s. 43-45)
279. Varnæs Birk, nr. 13, 1987 (Sø M 1988, 127)
280. Weitling, Günter: »Vor arv vi kendes ved« (Sø M 1988, 270)
281. Aalborgs historie, bd. 3: Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814. Af Gert Poulsen og Per Bo Christensen (Fortid og nutid 1993, hft. 1, s. 76-79)
282. Aalborgs historie, bd. 5: Aalborg under stilstand og fremgang fra 1814 til 1970. Af Per Bo Christensen (Fortid og nutid 1993, hft. 1, s. 76-79)
283. Årbog 1986/87 for Lokalhistorisk forening for Vojens kommune (Sø M 1988, 30)
284. Årbog 1989 for Lokalhistorisk forening for Vojens kommune (Sø M 1990, 174-75)
285. Årsskrift 1990-91. Ensted sogns lokalhistoriske forening (Sø M 1991, 222)
286. Årsskrift for Sottrup sogn 1987 (Sø M 1988, 30)

Register til Haderslev bys historie 1800–1920

Ved Helle Regitze Boesen

1. Haderslev pigespejdertrop II 442
1. Haderslev trop II 426
1. maj-fester II 343-345, 429, 433
7. danske Landmandsforsamlings møde I 427-429, 455
- Abel, Chr. F. W. betjent II 113
Achelis, Th. O. lærer II 167
Adler, Jacob Georg Christian generalsuperintendent
I 127, 197, 211, 213
Adolphsen, Chr. købmand II 428
Adolphsen, G. snedkermester II 209
Adolphsen, Joh. Fr. snedkermester II 362
Adressebog 1895 II 270
Adressebog 1904 II 191
Adressebog 1911 II 272
afholdsforeninger II 128-129, 350-352
Afholdssamfundet II 352
afstemning (op til 1920) II 401-405, 418-428
valgliste II 418-421, 425
afstemningen 10. februar 1920 II 418-428, 458
afstemningszoner II 418, 420, 439
agern-indsamling I 198-199
Aggersborg, Niels Nørgaard apoteker I 413, 418, 423,
425, 458, 506 II 17, 32, 123, 131, 132, 138
Ahrendt, Johan murer II 331-332
Ahring, Julius sadelmager II 399
aktieselskaber II 212
alderdomshjem II 123
aldersmæssige forhold I 31-36
alkoholisme II 128-129, 349, 350-352
All Heil, hjulriderforening II 320
Allgemeiner Arbeiterbildungsverein für Hadersleben
und Umgegend II 343-344
Allgemeiner Arbeiterverein für Hadersleben und Um-
gegend II 343
Almindelige Sygekasse II 119
alpejægere se franskmænd
Amorsen, Søren Thomsen tømmerhandler m.m.
I 425, 475, 547 II 32, 34, 35, 38, 70, 74, 96, 130,
134, 145-148, 251, 309, 335, 336, 338, 339, 356,
418
amtmand I 89, 134, 198, 412
Amtsbangården II 182, 200-201, 203, 243, 288-289
amtsbaner II 180-185, 197-204
amtsforvaltere I 134, 413
amtsretter I 92 II 60
andelselskaber II 212
Anders, Jakob arrestforvarer II 309
Andersen, Aug. murer II 344, 362
Andersen, Bertel Peter skræddermester I 375, 411,
421, 427
Andersen, Hans smed II 423
Andersen, Holger folketingsmedlem II 418
Andersen, J. P. købmand I 517 II 89
Andersen, Johs. advokat II 373, 417, 418, 419, 434
Andersen, L. litograf I 474
Andersen, Th. bankdirektør II 213
Andresen, Christian snedker II 297, 298, 308
Andresen, Hans Jürgen bankier II 94, 180-182, 214,
362, 370
Andresen, Lorenz snedkermester II 237, 297
Andresen, Th. købmand II 208
Apostolske Kirke, Den II 353
Apotekergade
fotografi ca. 1890 I 67
nr. 1 II 58
Arbejderwohlfahrtsverein II 249, 251, 266, 267, 291
Arbejderbevægelsen II 342-346
og afstemningen II 401-405
arbejdere I 38, 39, 47 II 43, 45, 51, 106, 111-112,
118, 138, 218-226, 266-269, 363, 409
lønninger II 282-283, 390
arbejderkvarter I 76 II 104, 266-267
Arbejdernes Sparebøsse II 134
Arbejder- og Soldatterråd II 399, 401-402, 405-406
arbejdersangforening II 345
Arbejdsanstalten I 232-242, 278, 306 II 59, 116, 309
ordensreglement I 238
arbejdsgivere II 221-226
Arbejdsgiverforeningen II 223, 432
arbejds løn II 222-223, 281-283
arbejdsløshed I 23, 45, 120, 133, 227, 231, 309, 530,

- 535-536, 547, 557-558 II 125-129
arbejdstid II 222, 271, 286-291, 343, 399
Arnum, Esther gymnastikleder II 323
arrestationer I 306, 308
arresthus I 495, 537 II 60
Assens I 291 II 185
Assistenskirkegården I 492
asylter II 165-166, 307, 387
asylselskab I 247
Asylverein II 165, 388
Auguste Victoria-skolen II 163-164, 238, 244, 308, 351, 384
automobildrosche II 192
automobilklub II 192
Autzen, sognefoged i Maugstrup I 469
- Bachmann, Karl Asmus amtsretsdommer II 309, 327
badeanstalter II 70-73, 302
Badstuegade I 70-71, 74
 fotografi fra 1890 I 555, II 91
 nr. 5 I 543
 nr. 8 II 236
 nr. 16, fotografi I 165
Bahnsen, L. Chr. urmager II 227
banefunktionærer II 285
banegård se statsbanegård og amtsbanegård
Bang, Hans vinhandler II 296
bankfunktionærer II 272
barberlav II 84
Barkentin, Matthias farver I 71, 375, 411, 425, 533
 II 65, 94
Basse, C. E. redaktør I 379, 424
Bast, Wilhelm rektor II 164
Baumann, Heinrich Raimond (erindring af) I 451, 459
Beck, Adolf kornhandler II 191, 383
Beck, Hans balletdanser II 315
Beck, P. H. anpartshaver I 469
Beck, Rasmus smørgrossist II 90-91
Beckholm, J. Chr. overbetjent II 113
befolkningstæthed II 103-104
befolkningsudviklingen I 17-27 II 41-47, 173-174, 266-279
 i Haderslev/Vejle/Kolding/Åbenrå I 26
 tilbagegang 1860-90 I 21-27 II 41-47
 vækst 1800-1860 I 17-21, 34, 172, 227, 307
 vækst 1860-1920 II 174, 266
 vækst 1864-1920 II 444
befolkningsvæksten
 1800-1860 I 17-21, 34, 172, 227, 307
 1860-1920 II 174, 266
 1864-1920 II 444
 og boligforhold I 77-81 II 273-279, 291
Behr, Moritz manufakturhandler II 229, 233
Behr, Moses købmand II 88
Behrens, Fr. gæstgiver II 285
Bekker, Bertel Pedersen skolelærer I 332
Bekker, C. advokat II 30
Berg, Jens Hendrik (erindring af) II 290-291, 294
Bergstedt, Andreas Jürgen købmand I 261, 397, 431, 517, 551
Bertelsen, Andreas tømrermester I 248
Bertelsen, Hans købmand I 287, 293, 340
Bertelsen, retsskriver I 137
Berufsgenossenschaften II 120-121
Beseler, Wilhelm advokat I 361, 366-367
Betriebskrankenkasse II 119-120
Bibelselskab i Haderslev I 214
bibliotek, tysk II 345
Bielefeldt, Chr. lærer II 163
Bildungsausschuss II 345
biler II 191-193
billard I 143, 260
Bilsenack, Marie fattiggårdsbestyrer II 309
biografer II 313-317
Biograf-Teatret II 316
Bispebro I 171
Bjørnshauge, J. H. dyrlæge II 332-335
Bjørnshauge, J. J. redaktør II 332-333
Bloch, Waldemar A. lærer I 450, 455
blodgangsepidemier I 33, 439, 501-503 II 64-65
Blom, Ludvig handelsbetjent I 347, 349, 397
Blocher, Asser garvermester I 272, 411, 418, 422, 482, 522 II 21, 34
Bløcher, Erik garvermester II 383
Blocher, Paul arkitekt II 265
Blochers mølle I 482, 483 II 353
Blå Kors II 352
Blå Sangbog, Den II 366-368
Boeg, Christian Petersen bødker I 113
Boesen, U. S. præst I 431, 438
bogsamling, dansk II 340
Bohnfeldt, Fr. købmand II 208, 331, 366
Boisen, Kai slagter II 91
Boisen, F. E. præst I 418, 455, 458
boligforhold I 77-81 II 103-109, 273-279, 291-297
boligmangel II 291, 408
bolignævn II 410
Bonnichsen, Andreas Peter jernstøberiejer I 43, 279, 281, 301, 363, 367, 388, 396, 401, 424, 425, 468,

- 470, 516 II 25, 27, 29, 80
- Bonnichsen og Petersen, maskinfabrik I 43, 279, 301, 475, 497
- bordel II 104-105, 312
- borgere I 30, 37, 40, 64, 134-136, 221
- dansksindede I 399-403 II 138, 280, 358-374
- deputerede I 84, 86, 248, 316 II
- tysksindede II 139, 280, 358-374
- Borgerforeningen I 324-326, 344, 348, 352-353, 355, 360, 367, 379, 388-390, 395-396, 424-426 II 27, 29-30, 149, 329, 357, 359, 370, 396, 400, 420, 427
- borgerkorps I 323-324, 351, 399, 401
- borgerlisten II 358, 359, 363
- borgermiliti I 139-140, 351, 368, 376
- borgerrepræsentationen I 86-87, 90 II 24, 68
- valg til II 339-340, 359
- se også deputeretkollegiet
- borgerrulle II 130, 132
- borgerskoler I 197, 209, 433, 443-446 II 155-159
- borgmester I 82-83, 88, 91, 320 II 24, 285
- bornholmere II 347
- Boudet, Paul fransk general I 150
- Boysen, H. J. købmand II 208, 213
- Boysen, I. C. snedkermester II 133
- Boysen, N. P. rentier II 383
- Braga, sangforening I 351-352, 355
- Branden i 1759 I 98, 116, 118, 123
- brandspande II 139
- Brauneiser, Christian August rektor og redaktør I 135, 144-145, 170, 211, 214, 220, 327, 364
- Brauneiser, Julius rektor II 167
- Bremer, Jürgen advokat I 360-362, 396
- Brennecke, J. C. muremester II 25
- Brincken, Adolph Rudolph von rektor og sognepræst I 137-140, 197, 218 II 86
- Brincken, Heinrich Julius Rudolph von købmand II 62, 85, 86, 88, 94, 98, 101, 109, 153, 177, 209, 231, 247, 276, 286, 296-297, 317, 321, 362, 383
- Brincken, Melchior Christoph von købmand I 375, 398
- Brockenhuus-Schack, Kield greve II 426
- Brockmannske koppel I 490
- Broderforeningen II 133, 136, 137
- Brodersen Hansen, Peder borgmester II 23, 25, 28, 29
- brølægning I 300-301, 492-494, 509 II 54-56, 100
- brølægningsskommission I 492-493
- brugsforening II 345
- Bruhn, Chr. skomager II 139, 275
- Bruhn, Christian Heinrich præst II 25
- Bruun, H. B. agent I 366
- Brügge, J. C. uldspinder II 82, 209, 287
- bryggeriarbejdere II 219-220, 281, 409
- brændsel
- mangel på II 413
- brød
- mangel på I 311 II 386, 396
- priser I 164 II 409
- Brødrene Gram, Vojens II 211
- Brøndstræde
- hus ca. 1900 II 250
- Buch, Adam Wilhelm jernvarehandler I 475
- Buchholdt, Helmer, gæstgiver I 139-141, 150
- Budstikken, et Folkeskrift til Oplysning og Opbyggelse I 456
- Buegade
- nr. 1 II 172
- Buhbe, Ferdinand vinhandler og gæstgiver I 475
- Bund der Weimar-Fahrer II 169
- Bungartz, Johann Gottfried sadelmagermester I 352, 367, 396
- Burmeister, J. P. F. keglebane ejer I 261
- busrute Haderslev-Kolding II 192-193
- busrute Haderslev-Aabenraa II 192, 193
- butikker
- åbningstider II 287-288
- Bych, S. gårdejer II 97
- byfoged I 82-83, 88, 91, 316
- byggeprojekter, aldrig udførte II 240-241
- byggeri I 43, 58-63, 78, 296-299, 494-498 II 57, 207, 235, 291
- stilarter I 497-499 II 57-58, 172, 245, 262
- bygningsarbejdere II 222, 271
- bykasserer I 84
- bymusikus I 134
- byregnskaber I 98-100, 154, 155, 160, 265, 539-540 II 99, 113, 237
- byrådsvalg II 358-365, 403, 457
- bysekretær I 82-84, 102
- bystyre I 82-92, 248-251, 320-323, 378-382, 388-392, 411-413 II 24, 413
- borgernes indflydelse I 87-91 II 358-365
- dansk styre I 85-86, 88-89 II 439-442
- deputeretkollegiet I 10, 40, 45, 84-87, 98, 100, 249, 315-317, 336 II 24
- magistraten I 40, 82-84, 90, 125, 151 II 24
- offentlighed ved I 423
- preussisk styre I 83, 86, 89-90 II 24-26, 358-365, 404
- provisorisk bystyre I 371-374, 422-423
- retsvæsen I 91-92 II

- bytinget I 91
- Bøghoved I 462 II 52, 321, 324, 349
- gæstgiveri II 249
- bønder I 107-108, 294, 403-407, 468 II 232
- Bøndergårdene II 52, 249
- fotografi ca. 1900 I 57
- børn I 307 II 291
- anbringelse udenfor hjemmet I 126-127
- antal I 49-51
- arbejde II 307
- censur II 315-317
- pasning II 307
- sygdomme II 300
- tiggeri I 130
- børneasyl I 242-247 II 165-166
- børnedødelighed I 32, 50 II 300
- børnehaver II 164, 166
- Børnehjemmet, Erlev II 347, 388
- Callesen, Carl brændevinsbrænder I 547
- Callisen, Chr. Friedrich, generalsuperintendent I 334
- Callø, P. A. direktør II 437
- C. A. Petersens jernstøberi se Petersen, C. A.
- Carl, Tobias rentier I 275
- Carstens, hestehandler II 53
- Castens, C. G. seminariedirektor II 152, 163, 326
- Catharinahjemmet II 122
- Cathrine-asylet II 165
- cement II 199
- censur II 315-317
- Central-Theater, biograf II 314-317
- Centralherberget II 126, 284, 345, 355
- chausseer I 492, 513-514
- Chemnitz, Mattheus Theodor Bernhard borgmester II 62, 93, 135-137, 146, 151, 160, 190, 328-329, 343
- Christensen, F. smedemester II 224, 434
- Christensen, J. direktør II 434
- Christensen, J. gartner II 315
- Christensen, Laurentius direktør II 223, 310, 404, 418, 419, 434, 441
- Christensen, L. installatør II 438
- Christensen, Laurids bogholder II 290
- Christensen, Peder boghandler II 366-368
- Christian d. 10., konge II 430, 439, 440-442
- Christian d. 9., konge II 17
- Christians, P. købmand II 87, 88, 228
- Christiansdal
- elværk II 189-190, 417
- Christiansen, Ernst redaktør II 419
- Christiansen, H. uldspinder II 209
- Christiansen, J. kommuneformstander II 354
- Christiansen, Paul Johannes bygmester II 177, 199, 207, 223, 236, 245, 263, 304, 312, 372
- Christiansen, Paul muremester I 234-235, 244, 272, 275, 287, 297, 324, 378, 412, 494, 498, 511, 513, 549 II 25, 63, 83, 93, 94, 116
- Christiansen, Sofie telefonistinde II 191
- Christiansfeld I 97, 98, 110, 118
- Christina Friederica stiftelsen I 35-36, 244-247, 273, 297 II 82, 348, 365
- CIS se Internationale Kommission, Den
- CIS-gendarmer II 421-422
- Clausen, Carl kaptajn II 179
- Clausen, Christian skibsreder II 179
- Clausen, H. fotograf II 170, 228
- Clausen, H. C. købmand II 25
- Clausen, J. tekniker II 314
- Claussen, Georg Friedrich kancellisekretær I 348, 356, 360, 366, 396
- Cluny, fransk kaptajn II 424, 428
- Cohen, Moses Aron købmand I 398
- Collenburg, Julius Wilhelm apoteker I 371-372
- Comité for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig I 457
- Communalverein II 134, 149
- forh. til Kommunalforeningen II 134-136
- Concordia I 142 II 36, 226, 285, 313, 319, 349, 352
- Constantia, afholdsforening II 352
- Consum-Verein II 343, 345
- Cordt, von oberst II 22
- Creditbank se Haderslebener Creditbank
- Crüger, major og bykommandant II 387
- Crüger, O. F. blikkenslagermester II 22
- cykelsport II 319-320
- Dagbladet II 283, 332
- daglejere I 38, 39, 47, 65, 121, 165, 167, 178, 227, 229, 528
- Dahl, J. H. konsul II 320
- Dahl, Jørgen Eriksen købmand II 89, 93, 96, 123, 131
- Dahl, N. købmand II 89
- Dahl, Niels Jensen, bager I 298, 375, 387, 411
- Dahl, Peter distriktsskolelærer I 201, 206
- Dahl, R. dampvaskeriejer II 210
- Dahl, Th. købmand II 383, 410
- Dahrendorff, F. uldspinder I 470 II 82, 209
- Damager, landsted II 249
- Damenturnabtheilung II 323
- Damgade
- fotografi 1912 II 268

- Damgaard, Mathias Jepsen gæstgiver I 411-412
- Damm, Nis N. gæstgiver II 85, 140
- Dammen
 maleri af Charlotte von Krogh II 71
 rosport på II 321
 spildevand I 506, 509 II 297
 udtørring af I 483-484
- dampmaskiner I 468, 474, 511 II 82, 185-186
- dampskibe I 514-515 II 78-79
- Dampskibet Haderslev I 514-515, 518
- Dannebrog II 422, 423, 424, 426, 440
- Dannevirke, Den Gamle II 336
- Dannevirke I 284, 289, 309, 326, 327-333, 340, 344, 364, 366, 371, 378, 386, 395, 417-419, 435, 460, 463, 503, 511, 539, 544 II 18, 22, 32, 42, 131, 140, 147, 150, 190, 359, 369
 nr. 3, den 5. juli 1838 I 331
 og Lyna I 328-332
 og Modersmaalet II 332-337
- dans I 143-144, 262, 459, 461
- dansk styre I 85-86, 88-89 II 439-442
- Dansk Arbejderforening II 305, 341-342, 363, 402
- danske bevægelse, den I 344-351, 385-388 II 138, 146-148, 154, 337-342, 379, 418
- Danske Samfund, Det I 418, 455
- Danske Trykkefrihedsselskab, Det I 337
- Danskeren, avis II 410, 418
- dansktalende indbyggere I 29-31
 ugeblad til I 328
- Degneskolen I 197, 203, 205, 210 II 156
- Dehn, Max værkemester II 373
- Deichmann, H. F. proprietær II 28
- deputeretkollegiet I 10, 40, 45, 84-87, 98, 100, 249, 309, 321-322, 340-343, 443, 485 II 130
 og krigen 1864 II 21, 24
 stridigheder med Slotsgrunden I 54, 90
- Dernen, M. litograf I 474
- Dethlefsen, Chr. købmand II 98
- Dethlefsen, J. A. købmand II 35
- Deutscher Reichsbank II 93, 214, 334
- Deutscher Verein für das nördliche Schleswig
 se Tyske Forening, Den
- Deutscher Wahlverein II 148-149
- Deutschmann, Heinrich buntmager II 237
- diakonisser II 124-125, 348
- Diederichsen, Hermann bagermester II 267
- Diedrichsen, Hans bankdirektør II 309
- Diedrichsen, P. A. tegnelærer I 333
- differitis II 300
- dilettantskuespil II 226
- distriktsskoler I 197, 199, 204-205, 208, 210
 se også de enkelte skoler
- Djævleøen II 177
- Dodt, Oskar tagpapfabrikant II 251
- Domkirken se Vor Frue Kirke
- Dorph, Poul lærer I 450, 461 II 20
- Dose, A. fotograf II 172
- Dreesen, H. A. Th. adjunkt I 448
- Droste, Johann Heinrich skomager I 399
- Due, Peter Jensen bødkersvend I 113
- Duhn, R. von kunstmaler II 170, 283
- Dunker, Conrad lærer II 319
- Düring, Ernst von ritmester II 34, 78, 96, 97, 205, 249
- Düring, Ernst Christoph Friedrich von generallojtnant I 135
- dyrskuer II 331
- dysenteri I 33
- Dähnhardt, Chr. W. sagfører II 228
- dødsmærker II 381
- Ebbesen, Laue, værtshusholder I 350, 386, 405
- Eckermann, Adolph Heinrich rektor I 135
- Eckermann, Johanne Josephine børnehavelærerinde II 164
- ekspeditricer II 303-304
- Elberfeld, Philip installatør II 314
- elektricitet II 186-190, 292, 417
- elektromotorer II 186
- Elværket II 186, 188-190, 237
 strejke II 431-432
- embedsmandsforening II 373-374, 380
- embedsmænd I 39-40, 101-102, 134-136, 411-419, 464 II 23-26, 30, 47, 113, 139, 153-154, 174, 262, 270-272, 285, 363, 455
- Engel, Johanne lærer II 166
- Enthaltsamkeitsverein, afholdsforening II 352
- Erfurt, E. pottemager II 344
- erhvervsmæssig udvikling I 42-46 II 47-51, 266-269
- erhvervsskat I 556
- Erichsen, Andreas manufakturhandler II 248, 414
- Erichsen, E. gårdejer II 158
- Erichsen, J. A. snedker I 431
- Erichsen, Johann slagtermester II 157
- Erichsen, Lorenz købmand II 227
- Erichsen, Niels gæstgiver I 248
- Erichsen, P. N. agent II 314
- Erichsen, Sophus sagfører II 228, 400
- Erichsen, Trauls gæstgiver I 142, 262, 272, 337-338, 348, 457 II 31
- Erlev bank I 359, 386

- Eskærhøjvej
vandværk II 194-196, 237
- Evangelisk-Luthersk frikirke II 353
- Ewert, Wilhelm skomager II 343
- Faber, Christina I 156
- Faber, Frederik (erindring af) II 197, 203
- Faber, Jørgen rentier I 275
- Fabricius, Julin redaktør I 379
- fabrikanter I 39, 101-105 II 94
- fagforeninger II 145, 219-226, 342, 346, 383, 402-403, 409, 429-430, 450
- Fahrendorf, V. urmager II 415
- Fallesen, Chr. sadelmagemester II 237, 311
- Fallesen, Jørgen sadelmagemester II 311
- Fangel, H. skovrider I 483, 504 II 45
- fattiganstalten II 115-117, 239
- fattige, antal I 227-231 II 111
- fattigforstander I 128, 534-535
- fattigkassen I 100, 128-129, 165, 236, 265, 273, 555 II 110
- fattigkollegiet I 127-131, 164-165, 167
- Fattigkommissionen II 115-116
- Fattigordningen 1803 I 123-127, 532-533
- fattigplejere I 128-129, 131
- fattigregister 1805 I 120-122
- fattigskatten I 129, 180, 316, 401, 534
- fattigskoler I 447-448
- fattigsygehus I 35, 234, 242-247
- fattigunderstøttelse I 119, 127-131, 142, 164-165, 172 II 116-118
- fattigvæsen I 123-129 II 115-121
- Feddersen, landmåler I 137
- Feder, Hermann biografejer II 314
- Fehr, Ulrik A. C. skrive- og regnemester I 106, 135, 214
- Feltham, eng. fangelejr II 376
- Fem fra Haderslev, De (kunstnersammenslutning) II 310
- fest I 259-264
- Festersen, A. P. udvandringsagent og redaktør II 46
- Fibiger, Johannes præst I 432, 434-438, 450, 452, 455, 458
- filantropisk virksomhed I 142
- Fischer, W. vejbygningsinspektør II 54, 109
- Flade, Fr. typograf II 404
- flag II 422, 423, 424, 426, 440
- Flamming, skomager II 343
- Fleischwarenfabrik II 206-207, 216-218, 257, 276, 388
- Flensborg I 291, 476
afstemning i II 418, 419
- Flensborg-sten I 109, 171, 209, 298-299
- Flindt, N. rentier II 133
- Flor, Christian professor I 327-329, 331-333, 344, 355, 363, 417-418
- Flora, etablissement II 313, 321
- fodbold II 320-321
- folkebiblioteker I 457
- Folkebladet II 283, 332
- folketællinger I 17-20, 22, 32, 34, 40, 43, 44, 50, 68, 119, 227, 230 II 443-444
i 1845 I 27-28
i 1919 II 174
- Forenede Selskab, Det I 131, 140-142
- Forening imod Tiggeri II 46, 127
- Forening til dansk Læsnings Fremme i Slesvig I 457 II 337, 338
- Forening til oprettelse af en spiseanstalt i byen Haderslev med samt Slotsgrunden I 231 II 45-46, 125
- Foreningen til pleje af hjemlig byggeskik II 172, 264
- forlystelsesskat II 342
- forretningsejendomme II 246-248
- forsorg
offentlig II 115-121
privat II 121-125
- forsømmelser i skolen I 198
- fragtruter I 516
- fransk mænd I 149-152 II 423-424, 426, 428, 439-440
- Frauenverein II 124, 329, 348, 383-384
- Frederik af Augustenborg, hertug II 20-21, 26-27
- Frederik d. 6., konge I 138, 150, 203, 210, 217, 219, 264, 340
- Frederik d. 7., konge I 210, 367, 371, 380, 427-428 II 17, 157
- Frederiksminde I 463 II 324
- Frederiksskolen I 208-210, 444 II 156-157, 238
- Frederiksstøberi I 469
- Fredsforening II 372
- Frees, Hermann købmand II 172, 230, 232, 247, 265, 310, 334, 379, 383, 419
- Freiwillige-Feuerwehr Hadersleben II 101, 415
- Freja, avis II 335
- Fremad, roklub II 321
- Frey, H. Petersen købmand I 322, 401, 425, 459 II 25
- Friedrich der Achte se Frederik af Augustenborg
- Friedrichschule se Frederiksskolen
- Friis, J. P. gårdejer I 484 II 35, 97, 134
- Friis, Jørgen indremissionær II 348
- Friis, justitsråd I 349

- Frimenighedskirken II 353
 frimurerloge II 59-60
 fritid I 259-260
 fritidsliv I 460-464
 From, Anton landmand II 319
 fruere/madammer II 306
 Frydenborg, Laurits anpartshaver I 469
 Frøstrup, Christian soldat II 376
 fugleskydning I 460
 Fuglsang, Christian brygger II 81, 181, 204, 249, 262, 357, 371, 374
 Fuglsang, Hans kunstner II 227, 310
 Fuglsang, Sophus brygger II 204, 401
 Fuglsang, Søren Christian brygger og maltfabrikant II 80-81, 204
 Fuglsangs bryggeri II 80-81, 204-205, 213, 248, 267, 286-287, 363, 393
 strejke II 219-220
 funktionærer II 268, 270-272, 454
 lønninger II 285-286
 fysikus I 33-34, 135 II 297, 300, 301, 317
 Fællesforbundet af kristelige Ungdomsforeninger i Nordslesvig II 349
 Færdig, Hans Peter kobbersmed II 131, 132
 Færdig, Hendrik Christian blikkenslager II 69, 131, 196
 Færdig, Jørgen Peter blikkenslager II 196
 fødselsoverskud I 17, 20 II 444
 Første Verdenskrig, Den
 krigens udbrud II 378-382
 levevilkår II 387-397
 sønderjyder i II 376
- Gablenz, Ludwig von general II 22
 gadebelysning I 268, 277 II 189-190
 Gadeberg, Johan smedemester II 275
 gader I 300-303, 490-493 II 52-57
 Galatius, Carl Christian skomagermester I 425, 485
 Galster, Gabriel J. W. ingeniør II 194
 Gamle Budskabs Indre Mission, Det II 350
 Gammel Haderslev Kirke II 353
 Gammel Haderslev kommune I 56, 58 II 52, 242, 248-250
 Gammelting I 76, 397, 490-491, 497
 10. juli 1920 II 442
 bagsiden i 1930'erne I 81
 fotografi ca. 1935 I 77
 mindstet II 150-151
 nr. 1 og 2 fotografi I 161
 nr. 6 og 7 I 497, 499 II 122
- nr. 13 og 14 ca. 1930 I 303
 set fra Kløften I 305
 Garbrecht, Jens P. skomagermester II 237
 garvere I 115-116 II 50, 210
 gasværk I 494, 511-513, 541, 542 II 237
 strejke II 431-432
 Geert, Niels Petersen murersvend I 501
 Gelineck, Casper pottemager I 175, 311
 Gelineck, Heinrich pottemager II 50
 generalstrejke II 428-433
 Genforeningen II 418-442
 genforeningslån II 436, 437
 geografi I 53-57
 Germania, forening I 388
 Gewerbliche Fortbildungsschule II 304
 Gewerkschaftskartell II 219
 Giese, Heinrich Julius telegrafmester II 190
 Gilbert, C. bagermester II 237
 Giørtz, Frantz Trolle Christian manufakturhandler I 475 II 89
 Giørtz, Paul købmand II 131
 Giørtz, Peter Heinrich Sophus købmand I 475
 Giørtz, Peter købmand I 295, 398
 Giørtz, Peter vognmand II 378
 godstrafik II 198-199, 203
 Godt, Peter Hinrichsen præst I 431, 448
 Godtkøb-Petersen se Petersen, Hans Chr. købmand
 Goldbeck, Paul bødkermester II 275
 Goldbeck, Søren bødker II 275
 Good-Templar ordenen II 128-129, 350-352
 Gotfriedsen, Andreas rebslager II 236
 Gottfriedsen, Peter advokat I 287, 317-319, 346-347, 356, 360, 395
 Gram, Peter arkitekt II 265, 361
 Grandjean, Louis købmand II 88, 93
 Gravene
 demonstrationer II 431
 fotografi ca. 1924 II 301
 kvægmarked ca. 1890 II 57, 203, 301
 nr. 22 II 172
 Greisen, Laue læge II 191-192
 Grosshenning, Ferdinand tømrer II 399
 grundskat I 101, 178-180, 265, 538
 Grünert, Robert tobaksspinder II 346, 399
 Grünwald, Niels (erindring af) I 382
 Grünwaldt, J. J. købmand I 386
 Gräber, H. bygmester II 250
 Grønlund, C. adjunkt I 456, 461
 Guldager, H. M. stadstjener I 412
 Gut Heil, gymnastikforening II 318, 319

- Guthke, feldwebel II 398, 399, 406
- Gydesen, Andreas købmand I 101, 107, 186
- Gydesen, Matthias arkitekt II 240, 265, 285, 415, 421, 422
- Gyldenfeldt, Niels Sehested købmand I 386, 397, 411, 425, 496-497, 533 II 24
- Gyldne Stjerne, Den møbelmagasin II 296
- gymnasium se latinskolen
- gymnastik II 317-323
- Gyrsting, Jacob justitsråd I 143, 349
- gæld I 171-172, 179, 265, 273, 538-539, 553 II 99-100, 240
- gæstgivere I 102, 105, 107-110, 405 II 50, 204
- Göhlmann, Martin Gottlieb garver I 363, 367, 370, 383, 388, 396, 398, 424, 482
- Gåskærgade
- Harmonien ca. 1900 II 31
 - maleri af P. A. Diedrichsen 1826 I 389
 - nr. 2-6 tegning af R. von Duhn II 170
 - nr. 20 I 535
 - set fra Nørregade ca. 1908 II 247
- H. J. H. de Wolffs kradsuldsfabrik se Wolff, H. J. H. ha'sle-dansk I 214
- Haderslebener Bauaktiengesellschaft se Haderslev Byggeaktieselskab
- Haderslebener Creditbank II 93, 97-98, 212, 213, 228
- Haderslebener Fussball-Club se Haderslev Fodbold Klub
- Haderslebener Fussport Club, fodboldklub II 320-321
- Haderslebener Gesangverein II 149, 327
- Haderslebener Gymnasium se latinskolen
- Haderslebener Kreissparkasse II 93, 214-215, 405
- Haderslebener Leseverein II 143
- Haderslebener Männerturnverein II 318
- Haderslebener Segel Club II 321
- Haderslebener Turnverein II 317-318, 327
- Haderslev Afholdsforening II 352
- Haderslev Amts Jernbaner II 180-185, 197-204
- Haderslev Amts Landboforening II 31, 331
- Haderslev Andelsmejeri II 205, 212
- Haderslev Bank II 93, 96-98, 212, 213-214, 228, 246, 272, 361, 408, 426, 431, 434
- Haderslev Brødfabrik II 208, 257, 261
- Haderslev By og Omegns Realskole II 159-161, 325
- Haderslev Byes Spare- og Lånekasse se Spare- og Lånekassen af 1819
- Haderslev Byggeaktieselskab II 215-216, 254, 257, 260-261, 361
- Haderslev Bymejeri II 394
- Haderslev Bys Sygehus II 239, 244
- Haderslev Centralmejeri II 301
- Haderslev Dampaktieselskab II 78
- Haderslev Dampskibsselskab II 79, 95
- Haderslev Dampvaskeri og Badeanstalt II 209, 224, 287, 305
- Haderslev Fjord I 10, 45, 181-182, 514 II 175-180
- kort tegnet af P. J. Petersen 1816 I 186
 - opmudring I 183, 187, 190-191, 284-288, 518, 554 II 74-75, 179
- Haderslev Fodbold Klub (HFK) II 320-321
- Haderslev frivillige Brandværn II 101, 415
- Haderslev Kaserne se Kasernen
- Haderslev Konkurrence-Bazar II 88
- Haderslev Lærde Skole se latinskolen
- Haderslev Læreres Skole II 167
- Haderslev Læseforening II 142
- Haderslev Maskinfabrik II 211, 267, 271, 336
- Haderslev Museum II 265, 297
- Haderslev Musikkorps II 421
- Haderslev Ringriderforening II 426, 427
- Haderslev Sangforening II 136
- Haderslev Seminarium II 60, 158, 244
- Haderslev Skydeselskab II 321, 324
- Haderslev Smør- og Margarine Specialforretning II 227
- Haderslev som motiv
- akvarel set fra nord 1821 I 11
 - fotografi set fra nord 1897 I 12
 - fotografi set fra syd 1904 II 256
 - kort 1862 I 504-505 II 44
 - litografi set fra nordvest ca. 1855 I 441
 - litografi set fra syd ca. 1860 I 520-521
 - set fra fjorden 1855 I 45
 - set fra nordøst ca. 1840 I 359
 - set fra syd ca. 1900 I 61
 - set fra sydøst ca. 1845 I 341
 - tegning set fra luften 1895 II 72
- Haderslev Teglværk II 207, 218, 252, 276
- Haderslev Ungdomsforening II 340
- Haderslevs udstrækning I 53-57 II 52, 242-244
- Hage, Alfred købmand I 354
- Hahn, J. H. amtsdommer II 356, 357
- Hald, S. A. guldsmed II 133
- Halvorsen, Hans havnearbejder II 222
- Hamborgs kaffelager II 227
- Hamburger Engros Lager II 88
- Hammerich, Emil borgmester I 83, 88, 412, 414-421, 425, 434, 438, 449, 483, 493, 502, 509, 522, 540 II 17, 23

- handel I 156-159, 163, 221, 283, 291, 474-478, 549
II 49-50, 85-92, 227-231
- Handelsbanken II 244
- handelsforbindelser I 290-291
- Handelsforeningen I 397-399, 464, 523 II 89-90, 177-
178, 288, 374, 399, 432, 435
- handelsvarer I 157, 476, 480 II 198-199
- handskemagere I 115-116 II 49, 113
- Hans den Ældre, hertug I 53 II 194
- Hansa, luftskib II 268
- Hansborg, bryggeri II 205, 212-213, 267
- Hansborg, restauration II 204
- Hansborg, savværk II 212-213, 242, 287
- Hansen, Anton farvehandler II 349
- Hansen, Børsen skomagemester II 349
- Hansen, Carl Ernst Johan fysikus II 66, 68
- Hansen, Carl tobaksspinder II 345, 410, 412, 430
- Hansen, H. C. gæstgiver II 193, 338
- Hansen, H. C. tobaksfabrikant I 422, 428, 470-471,
549 II 93
- Hansen, H. H. apoteker I 424 II 67
- Hansen, Hans Mouritz smedemester II 107
- Hansen, Heinrich kunstmaler II 310
- Hansen, Jens J. dyrlæge I 298
- Hansen, Jens lærer I 201, 206, 440
- Hansen, Johannes muremester I 494, 549
- Hansen, Lorenz købmand I 161
- Hansen, Marie pensionatsvært II 274
- Hansen, Matthias tobaksfabrikant I 163, 190, 280,
282, 294, 425, 470, 547 II 81, 120, 141, 144, 204,
307, 311-312, 384
- Hansen, Nis Christian Kier købmand I 274, 283, 295,
356, 398, 538
- Hansen og Winterberg manufakturforretning II 231
- Hansen, Peter Joseph skrædder I 380-381, 386
- Hansen, organist I 249
- Hansen, Viggo HK-formand II 430
- Hanssen, H. P. politiker I 10-11 II 147, 148, 303, 330,
336, 342, 356, 357, 358, 377, 400, 418, 419, 438
- Hargens, W. H. kancelliråd I 374-376, 383, 411, 412
- Harmonien I 140-141, 260, 348, 387-390, 397, 402,
405, 418-419, 426, 455 II 30-37, 96, 130-132, 136-
137, 310, 311, 341, 427
- Harmoniske Selskab, Det I 387 II 31
- Hartmann, Vitus blikkenslagermester I 340, 343, 380-
381, 386
- Hartnack, C. musikus I 381
- Hartwig, Dora Marie forfatter II 387
- Hartwig, Johann Chr. lærer II 169, 265, 366, 387
- Hartwig, Lorenz H. arkitekt II 265, 387
- Hartwig-Hadersleben, Thora se Hartwig, Dora Ma-
rie
- Hasselmann, Johannes Lorenz Carl fysikus II 67-72,
109, 193
- Hattesen, J. kaffehandler II 227
- Haugaard, J. vognfabrikant I 470 II 210-212
- Haugaards vognfabrik II 49, 83, 107, 210-212
- Have, Lauritz overpostassistent II 373
- havnearbejde II 199-202, 220, 221
- Havnearbejderforeningen II 221, 223
- Havnekommissionen I 425, 464, 517
- havnen I 10, 44, 181-193, 284-291, 476-478, 516-
522, 541, 552 II 73-79, 100, 175-180, 197-204, 238
- fotografi ca. 1890 I 271 II 75
- fotografi ca. 1900 II 178
- kort II 177
- parti fra havnen ca. 1830 I 285
- havneprojekt, aldrig udført II 240-241
- Havneselskabet I 188, 189-193, 269-278, 284-289,
398, 516-517
- kapitalproblemer I 269-278
- Heger, Heinrich kunstmaler II 310
- Hehr, J. F. knivsmed II 227
- Heiberg, Peter Andreas forfatter I 137, 144
- Heide, P. A. C. herredsfoged I 413, 417, 543 II 23
- Hein, J. politibetjent II 113
- Heinrich, prins af Preussen II 330
- Heinsen, C. typograf II 410
- Helene, skib II 79, 179
- Helmann, J. pastor II 353
- Helweg, H. Fr. præst I 431, 432, 434, 436-442, 464
II 25
- Henningsen, Axel, Schulrat I 11-13, 40
- Henningsen, Iver malermester II 319
- Henningsen, Peter urmager II 276, 287, 293, 308,
312, 379, 441
- Henningsen, E. L. vognlakerer II 310
- Henriksen, Jens Jørgen boghandler II 367
- Herberge zur Heimat II 47, 128
- Herchenbadi, dr. II 399
- Herrnhutterne i Christiansfeld I 213
- Herting, Gottfried slagtermester II 91
- Hertug Hans Hospitalet I 122, 130, 149, 273 II 47,
121
- Hertug Hans Kirke II 393
- se også Hertug Hans Hospitalet
- Hertug Hans skolen II 239-240, 308
- hestevogne II 212
- Heuckendorff, Carl H. husfoged I 413, 483 II 25
- Hildebrandt, Johannes vognfabrikant II 49, 210, 243

- Hildebrandt, Richard lærer II 312
- Hinrichsen, Hinrich mølleforpagter I 109
- Hinrichsen, Jacob murer II 345, 399
- Hintz, Heinrich politisekretær II 391
- Hinz, Heinrich seminarielærer II 420
- Hiort, Hans Rudolf amtsforvalter I 134, 151, 244
- Hiort, Knud Brodersen købmand I 151
- Hiort, Peter rådmand I 102, 107, 122, 161, 181
- Hiort-Lorenzen, Hans Rudolf redaktør I 32-36 II 97, 130, 134, 138, 142, 145, 332
- Hirsch, Salomon manufakturhandler II 88
- hjemstavnsbyggestil II 265
- hjemstedsret II 117-118
- Hjortepoteket I 135, 373, 413
- Hofgaard, Erik, købmand I 107
- Holgersen, C. A., snedkermester I 431
- Holgersen, Holger Mathias bykasserer I 134
- Holler, H. arkitekt II 245
- Holm, C. F. konduktør I 495
- Holm, Christian Peter købmand I 422, 425, 475, 517, 533 II 25, 78, 88, 93, 109
- Holm, Claus væver I 131-132
- Holm, J. C. købmand I 176, 177, 186, 190-191, 233, 248, 249, 272, 273, 317, 330, 346, 353, 361, 374-375, 405, 538 II 88, 276
- Holm og Molzen, kulfirma II 221, 222
- Holms bazar, forretning II 228
- Holst, E. M. skipper II 74
- Holstein, Christina Friederica von kammerherreinde I 172, 233, 244, 273, 278
- Holstenske Landsenerregiment, Det I 135-136, 142, 144, 149, 304, 348
- Holtum, H. tømremester I 498
- Houborg, Anton møller II 341, 342, 404, 419
- hovedpostkontor II 60, 248, 360
- Hultgreen, Carl M. snedkermester II 277
- Hundevadt, Anton købmand II 229, 230, 277, 314, 390, 413, 428
- huse I 57-63 II 242-248, 273-279
 antal beboere pr. hus I 76
 størrelse I 58, 62-63 II
- husholdninger I 49-50 II 274-277
- husholdningsskolen, Lembckesvej II 166, 244, 351
- husliste
 fra 1860 I 78-79
 fra 1913 II 303, 305, 413
- Huss, Claus Detlef amtsforvalter I 413 II 60
- husstande I 50-52 II 103-109, 273-279, 455-456
- Hübbe, Chr. bankdirektør II 208, 362, 383, 428, 434-436
- Hübbe, Chr. bagermester II 106, 108, 135
- Hübbe, N. bagermester II 94, 254
- Hægersgade
 fotografi I 67
 tegning II 298
- Häger, Matthias malermester I 324-325, 353, 363, 367, 396, 424 II 25, 93, 123-124
- Hägers friboliger II 123-124
- Høffner, J. gæstgiver I 462
- Høffner, Jacob Heinrich købmand I 275
- Høffners pavillion II 325
- Høier, C. tømmerhandler II 208
- Høier, stolemager I 485
- Højskolehjemmet II 338, 339-340, 345, 349, 356, 370, 378, 384, 387, 418, 427
- højskoler II 318
- Hørlyck, Lauritz lærer II 374
- Hönnicke, Niels tømremester II 237, 371, 372
- Höppner, Carl hotelejer II 40, 108
- Höppners Hotel II 86, 108, 109, 325, 400
- håndgerningsskoler II 165-166
- håndværk I 42-43, 549 II 48-50, 80-85, 233-237, 448
- håndværkere I 87, 97, 102, 110-118, 120, 227, 252-256, 266-267, 308-309, 406, 484, 528 II 43-44, 46, 48-50, 86, 110, 112, 126-127, 138, 139, 233-237
- Håndværkerforeningen I 457, 460, 463, 460, 463, 464, 488-489, 499 II 84-85, 119, 136, 226, 304, 342
- håndværkerskoler II 84, 304
- Håndværksskammer II 236-237
- Haar, Jes arbejder II 277, 278
- idræt II 317-323
- idrætsanlæg, kort over II 322-323
- indbyggerne efter folketællingen 1845 I 27-31
 aldersmæssige forhold I 31-33
 erhvervsmæssige forhold I 42
 geografiske afstamning I 29-31
 sproglige forhold I 29-31
- indkomstforhold I 100-105 II 448
- Indre Mission II 346-353
 og afholdsbevægelsen II 350-353
- Industri- og Landmandsbanken II 93, 213, 243
- industriproduktion I 467-474 II 80-85, 204-212, 448
- industriudstilling
 1846 I 358
 1858 I 489
 1873 II 85, 123
- influenza-epidemi II 396, 397
- Internationale Kommission, Den II 420-423, 430, 433

- Itzehoer Wochenblatt I 328
- Iversen, Christian gæstgiver I 264, 348, 357, 368, 419-421, 425 II 97
- Iversen, Maria Margaretha legatstifter I 107, 275-278, 284, 463, 517 II 84
- Iversen, Peter, købmand I 101, 107, 277
- Iversenske håndværkerskole II 84, 304
- J. G. Otzens tobaksfabrik se Otzen, J. G.
- Jablonowski, Adolf bygningsinspektør II 172, 176, 182, 264
- Jacobsen, Andreas Adolf fabrikant II 80
- Jacobsen, Chr. pastor II 354
- Jacobsen, Ernst murer II 344
- Jacobsen, J. købmand II 89
- Jacobsen, J. orgelbygger I 440, 474 II 83, 346
- Jacobsen, J. C. møllejer I 470, 474
- Jacobsen, L. købmand I 386
- Jacobsen, M. købmand II 82
- Jacobsen, Peter bymusikur I 134, 249
- Jacobsen, Peter Christian orgelbygger II 83, 216, 309, 346-348
- Jacobsen, Martin uldspinder II 209
- Janssen, A. E. læge II 20, 24, 27
- Janssenske pigeinstitut I 448
- Jaspersen, C. E. advokat II 109
- Jendresen, Peter seminarielærer II 263
- Jensen, A. N. bolschefabrikant II 245
- Jensen, A. N. politiassistent II 421
- Jensen, C. M. forstander II 388
- Jensen, Elise forstander II 388
- Jensen, Hanne ungdomsforeningsformand II 340, 427
- Jensen, Hans vognfabrikant I 267, 282, 283
- Jensen, Hugo politimester I 384-386
- J. Jensen og Co. bank II 316
- Jensen, J. P. høker I 440 II 346
- Jensen, Johannes vognfabrikant I 267, 470 II 40, 49, 83, 210, 244, 287
- Jensen, Knud Egede assistent II 420
- Jensen, L. overlærer II 373
- Jensen, Mads rebslager II 236
- Jensen, N. H. gæstgiver II 86
- Jensen, Ole bagermester II 170
- Jensen og Wind, købmandsfirmas II 277
- Jepsen, Hans gæstgiver I 411
- Jepsen, Knud P. garver I 375
- Jepsen, Ulrich Anton I 252
- Jepsen, Ulrich, skrædder I 248, 252, 259, 262, 267
- jernbane I 294-295, 514, 522-526 II 175, 178, 180-185, 197-204
- jernbanearbejdere II 201
- Jernbanehotellet II 246, 325
- jernbanelinier, kort over II 198, 200
- jernbanen Haderslev-Aarosund II 184-185, 203
- jernbanen Vojens-Haderslev I 525-526, 549 II 183
- jernbaneprojekter, aldrig udførte II 240-241
- jernstøberier I 43, 47, 76, 279, 467-470, 545-546 II 47
- Jespersen, Henrik uldspinder II 82, 209
- Jessen, Chr. rektor II 150, 167
- Jessen, Hans Knudsen gæstgiver I 231
- Jessen, Jens lærer II 147, 160, 355, 418
- Jessen, Peter Heinrich rektor II 167
- Jessen, løjtnant I 454
- Johannesdal, gæstgiveri II 249, 324
- Johannsen, Christian Friedrich Heinrich amtmænd I 54, 205, 206, 218, 220, 329, 334, 337, 349, 386, 389, 412
- Johannsen, Gustav politiker II 147
- Johannsen, J. D. handskemager I 386
- Johannsen, Jens borgerrepræsentationsformand I 427 II 20, 25, 29, 53, 82, 98, 176, 188, 217, 254, 255, 268, 329, 354, 360
- Johannsen, Johan rentier II 210
- Johannsen, Lorentz boghandler II 399
- Johannsen, Johann tandtekniker II 207, 215, 224, 252
- Johannsen, Wilhelm amtsbanedirektor II 251
- Johansen, Jensenius hospitalspræst I 428, 442, 450 II 23, 25, 159, 346
- Jomfrustien
- Amtsbanegården II 182
- nr. 10 II 285
- nr. 12 II 60
- på afstemningsdagen II 424
- set fra Amtsbanegården II 245
- jordemødre I 35
- Juel, Jacob købmand I 411, 421, 516
- jugendstil II 264
- Juhl, A. F. købmand II 98
- Juhl, Andr. gæstgiver II 20, 143
- Juhl, Christian købmand I 361-362, 378, 398, 405, 549 II 208
- Juhl, Inger Christine sygeplejer II 20
- Juhl, Laus vognmand I 535
- Juhl, N. C. kornhandler I 386
- Juhl, Nis gæstgiver II 243, 246, 285, 372, 384, 398, 400, 403, 414, 415, 421, 431, 439
- Juhl, P. R. købmand II 94
- Julius, Caroline børnehavelærerinde II 164
- Julius, Niels Johansen købmand I 109-110

- Junggreen, J. P. politiker II 146-147
- Jürgensen, Andreas Jessen rådmænd I 83
- Jürgensen, C. bygmester II 222
- Jürgensen, Caspar købmand I 240, 248, 321, 330, 399, 475
- Jürgensen, Christian handskemager I 116
- Jürgensen, Fritz kunstner I 459, 514, 516
- Jürgensen, Jens købmand II 98
- Jürgensen, Jens muremester II 189, 223, 264
- Jürgensen, Jürgen tømrermester II 264, 360, 362, 441
- Jürgensen, Niels tømrermester II 63, 83, 172, 188, 207, 246, 247, 249, 264, 348
- Jürgensen, Peter snedkermester I 411
- Jürgensen, Rasmus bagermester II 442
- Jøhnk, F. købmand II 410
- Jørgensen, Asmus købmand II 390, 410
- Jørgensen, Elisabeth vaskeriejer II 112
- Jørgensen, H. P. købmand II 189
- Jørgensen, Hans købmand II 215, 217, 254, 348
- Jørgensen, J. købmand I 427 II 20
- Jørgensen, J. snedkermester II 438
- Jørgensen, Julius manufakturhandler II 231
- Jørgensen, N. H. møller II 82, 83
- Jørgensen, P. snedkermester I 440 II 290, 294, 346
- Jørgensen, Peter amtsbud I 300
- Jørgensens toft II 56
- Jørn, Ernst købmand II 221, 222, 223, 247
- Kaiser, E. W. kaffehandler II 227
- kalkbrænderier II 253
- Kampfgenossen- und Kriegerverein des Kreises Hadersleben II 147, 150, 151, 153
- Kamprad, Carl frisør II 84
- kancellist I 84
- kapitalbesiddere I 274 II 93-94
- kapitalforhold II 92-97, 212-218
- Karstens, Johann Heinrich fysikus I 176, 242, 244, 249
- kartofler
 mangel på II 386, 405, 417
 priser II 389
- Kasernen I 61 II 46, 60-64, 381, 408, 423, 424, 440
 fotografi ca. 1900 II 62
- Katolske Kirke, Den II 353
- Kejser Wilhelm I-statuen II 153-154, 393, 407, 410, 422
- Kellermann, Christian herredsfoged I 137, 144
- KFUM II 347-349
- Kiel I 291
- Kieldrup, Anton Edvard kunstmaler I 341 II 310
- Kieldrup, Jens købmand I 161, 281, 363, 371, 378, 385, 396
- Kieldrup, Peter købmand I 108, 109, 157, 184, 281, 424, 427, 470, 473, 516, 518 II 25, 93
- Kieler Correspondenzblatt I 315
- Kier, Otto herredsfoged og borgmester I 176, 186, 190, 269-270, 284-292, 319, 337, 338, 346, 356, 368, 371, 374, 382, 386, 390-391, 395, 398-399
- Kier, Otto landråd II 23, 134, 135
- Kier, Thomas byfoged I 189
- kirkeklokker
 omsmeltning II 393
 ringning I 381, 385, 400
- Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig II 348-350
- Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig I 440-442 II 346
- kirkelige forhold I 211-214, 431-442 II 353
- kirkelige handlinger I 211-213, 432-433
- Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn II 353
- Kirschstein, Fr. købmand II 85, 89, 95, 229
- Kiær, S. G. købmand II 89
- Kjems, P. H. købmand II 272
- Klein, Fritz politiker II 358
- Kley, Georg bogtrykker II 210
- Kliever, Margrethe II 344
- Kliever, Peter postbud II 344
- klingsbojtelpenge I 129
- kloakering II 54, 297-299
- Kloppenborg-Skrumsager, H. D. landdagsmand II 400, 419
- Klosteret
 nr. 8-18 I 169
- Klosterkirkegården I 150-151, 407, 492 II 442
- Klostermann, skomager II 343
- klubber I 140-143, 459
- Kløften I 462 II 325, 378
- kniplingshandlere I 108
- Knivsbjerg II 324, 332
- Knudsen, E. N. manufakturhandler II 89, 93, 231, 248
- Knudsen, Johan redaktør I 106, 132, 133, 139, 144, 214
- Knudsen, Jørgen instrumentmager I 298
- Knudsen, Matthias teater ejer II 328
- Koch, H. J. papæskefabrikant I 474
- Koch, Hermann udvandringsagent I 550
- Koch, Peter Christian udgiver og redaktør I 317, 325, 327-336, 340-349, 355, 363-364, 367, 371, 379, 383, 386, 390, 395, 399-400, 403, 405, 408, 414, 416-419, 436, 457, 470 II 336
- Koch, P. C. sadelmager I 261

- Koch, W. murer II 126
- Kock, politibetjent II 311
- Koefoed-Hansen, H. P. præst I 432, 434, 437, 532, 533 II 25
- koleraepidemi I 172, 231, 500 II 193, 297-298
- Kollerbom, C. biograftejer II 314
- kolonialhandlere II 89
- kolonihaver I 166 II 417
- kommanditselskaber II 213
- kommiser II 107-108, 286
- Kommission for vinterformøjelser I 143
- Kommunalforeningen II 122-123, 130-136, 137, 145, 148-149, 227, 337-342, 356, 365, 377, 420
- forh. til Communalverein II 134-136, 148 og Harmonien II 341
- kommunistiske parti, det II 410, 413
- kongelig statholder I 89, 185, 303
- konkurser I 161, 268, 545-549, 552 II 80
- korn I 475-476, 533
- mangel på I 309-311
- priser I 160, 468
- Kornerup-Borch, Søren amtsforvalter I 413
- kornforretninger II 90-92
- kort over Haderslev
- grundtegning af Haderslev 1859 I 64
- Haderslev 1925 II 416
- Haderslev Bys fysiske udvikling ca. 1800-1890 I 73
- købstaten, opmålt af landmåler H. Lund 1800 I 99
- nordøstlig del 1912 II 200
- opmålt af skovrider H. Fangel 1862 I 504-505 II 44-45
- Sdr. Otting, skitse 1903 II 253
- skitse 1833, tegnet af landmåler P.J. Petersen I 251
- udarbejdet 1911 af stadsbygmester Schnackenburg II 258-259
- kosakker I 150-152
- Kosmorama, biograf II 314-317
- Kraft-Sport Verein Nordmark, fodboldklub II 321
- Kragh, G. F. købmand I 545
- Krarup-Hansen, Christian Johan Lodberg subrektor I 450, 455, 506, 509
- Krause, Johann hotelejer II 192
- kreditgivning II 86-87, 92
- kredshuset II 215
- kredsjernbanekommissionen II 178, 180
- Kredssparekassen se Haderslebener Kreissparkasse
- Krigen 1807-14 I 149-155, 221
- og byens økonomi I 152-155
- og handelen I 156-159
- Krigen 1848-50 I 45, 288, 371-392, 432
- Krigen 1864 I 44, 45 II 17-23
- krigshjælp II 382-387
- offentlig II 386-387, 392
- privat II 382-386, 396
- Krigshjælpens gyldne bog II 386, 387
- krigskøkken II 392, 395, 405
- krigslån II 384-385
- krigssparekonto II 385
- Krimling, M. stolemager II 131
- Kristelig Forening for Unge Mænd se KFUM
- Krogh, Charlotte von kunstmaler II 71, 309, 310
- Krogh, Georg Frederik von amtsforvalter I 294, 346, 363, 368
- Krogh, Louise Juliane Christine von II 53
- Krogh, Niels von secondløjtnant II 53
- Krollpfeifer, J. skomager I 427
- kronemøntens indførelse II 429-430, 433
- krøner/mark II 433-439
- Kroymann, vinkelskriver I 137
- Krüger, Hans Andersen politiker I 367 II 35, 133, 141, 145
- Krüger, Heinrich malermester II 25
- Krüger, L. C. skrædder I 386
- Krøyer, H. A. adjunkt I 448-450, 455, 461
- kul II 199, 393, 417
- kulferie II 393
- kultur
- dansk I 336-338, 455-464
- dansk/tysk I 144, 463-464 II 149-150
- tysk II 149
- kulturelt liv I 143-146, 455-464
- dansk I 338
- Kuss, J. C. købmand II 98
- kvartere II 139, 452-454
- forskelle I 66, 103-104 II 266-279
- hovedgader I 70
- i den indre by I 69, 103 II 139, 266
- nye I 490-493 II 242-248, 291
- og social status I 64-76, 120 II 266-269
- overklassekvartere I 74
- yderkvartere I 68
- kvindefrigørelse II 303
- kvindegygnastik II 323
- kvinder II 303-307
- arbejdsløn II 281
- enlige I 119, 122-123 II 47, 111, 164-165, 273, 305-306
- valgret II 344
- kvægfoder II 393
- Kühne, Ernst H. H. W. fabrikant II 211, 223

- Kylling, J. M. sekretær II 349, 350
kobmænd I 64, 69, 87, 101, 105-110, 156, 283 II 50,
85, 88, 89, 93-94, 112, 115, 286
kodkort II 391, 412
kodsyn II 300
kodvarefabrik se Fleischwarenfabrik
Köllertiden II 326, 330, 337, 366, 371
Köster, H. E. borgmester II 177, 181, 194, 324, 329,
354
- Lachenmeier, Johann garver II 213
Ladegård I I 56 II 52, 56, 242, 250-253
Ladegårds parceller I 97
Lageri, Christian typograf II 403, 415, 419, 430, 434
landbrugskrise I 45, 160-166
landbrugsskole II 257, 364, 415
landdagsvalg II 357-358
landretten i Flensborg I 92
landråd, dansk I 89
landrådskontor II 60
Langheim, Carl Heinrich Paul, apoteker I 272
Langlo, C. J. gartner II 370
Langlo, J. H. bager II 109
Langreuter, Georg Diedrich herredsfoged I 137
Larsen, A. retstjener I 249
Larsen, Søren købmand I 545
Lassen, Gustav Frederik borgmester I 88, 298, 351-
353, 363, 368, 370, 374-376, 378, 383, 390-392,
408, 411-412, 431, 433
Lassen, Hans politiker II 146-147
Lassen, Oluf skomagersvend I 173
Lassen, Jacob tandlæge II 323, 339
Latinskolen I 197, 206, 209, 363-366, 432, 448-449,
450-454, 455, 459, 494, 538 II 22-24, 167-169, 424
Laurids Skausgade
fattiggården fotografi 1916 II 116
Lauritzen, L. slagtermester I 352
Lausen, Christian købmand II 290
Lausen, Lorenz kullhandler II 243
Lautrup, Erasmus præst og redaktør I 29-31, 34, 134,
168, 170, 173, 198, 203, 210, 211, 213, 220, 232-
233, 237, 239, 247, 258, 319, 431
Lautrup, Hans Martin Ulrich skomager I 106, 142
Lavgade
Rådhuset 1855 II 24, 384
lavsvæsen I 48, 110-112, 117-118, 252-256, 484-487,
554 II 83-84, 236
Lebeck, Anders redaktør II 358, 360, 378-379, 388,
418
legater I 130, 273, 542 II 121
- legitimationskort II 399
Lehmann, Orla politiker I 346 II 36
Leick, Ludwig havnefoged II 318
Leisner, Christian fedevarehandler II 310
Leisner, Peter branddirektør I 184, 277, 324
lejebibliotek I 262, 336-337, 436, 457
lejligheder II 291-292
Lembcke, Edvard konrektor I 428, 432, 434, 450,
452, 455-456 II 18, 262
Lemche, amtsdommer II 382
Leut, J. C. agent II 312
Leut, Sophie Christine II 293
Leuth, Reimer Hinrich skomagermester I 489
levevilkår I 100-105, 527-532 II 103-129
Levnedsmiddelkommission II 386, 390-391
liberale bevægelse, den I 218, 219, 253, 327-328, 338-
339, 487
og Peter Hiort Lorenzen I 315-320, 343, 345
Liebesgaben II 384
Liebhard, Joseph tambourmajor I 264
Liedertafel, sangforening I 351-352, 357-358, 360,
395
Lindedal
fotografi ca. 1910 II 267
Lindenhan, Andreas Christopher borgmester I 75, 82,
88, 97, 134, 144, 145, 183, 202, 210, 211, 216, 217,
219, 231, 234, 248, 316, 320
Lindenhan, Hans Tobias advokat I 137
Lindevej II 154
Ling, P. H. gymnastikpædagog II 318
Linnemann, Arndt klodsemager I 384
litteratur I 144-145, 338
lockout II 222
lokomobiler II 186-187
lokomotivpersonale II 288-289
lokummer II 292, 299
offentlige II 302
Lorentzen, Hans, musikus I 368
Lorentzen, A. magistratssekretær II 113
Lorentzen, H. P. A. pastor II 128, 163
Lorenzen, H. J. urmager II 25
Lorenzen, H. R. Hiort- se Hiort-Lorenzen, Hans
Rudolf
Lorenzen, Nis stænderdeputeret I 317, 327, 367, 542-
543
Lorenzen, Peter Hiort købmand og stænderdeputeret
I 163, 184, 190, 220, 256, 270, 272-278, 284-285,
340-354, 405 II 442
og den liberale bevægelse I 315-320
Lorenzen, Thomas amtsforvalter I 102, 103, 106, 134

- Lornsen, Uwe Jens skribent I 220
- Louise Selig-skolen II 163
- Louise Taubers højere pigeskole II 161-162, 163
- Louiseskolen II 238, 244, 351, 369
- Lund, Bertel baker I 106, 298
- Lund, C. M. museumsleder II 265, 393
- Lund, Christiane forstander II 427
- Lund, Frederik købmand II 89, 112
- Lund, H. M. arbejdsmand II 38
- Lund, J. Christiansen købmand I 547 II 25
- Lund, J. Sørensen slagter I 255, 350, 400, 415, 475, 485, 517
- Lund, Johs. indremissionær II 215, 254, 255, 261, 348
- Lund, Lauritz snedkermester II 442
- Lundbeck, Martin J. grosserer II 94, 250, 310, 311
- Lundbeck, N. C. gæstgiver I 386 II 35
- Lundbeck, Peter Nissen skipper I 298
- Lübker, Fr. dr. II 24
- Lüders, K. Chr. borgmester II 130, 135
- Lydiksen, Emil kleinsmed II 191
- Lyna, ein Wochenschrift I 29, 90, 133, 138, 143, 163, 169, 170, 184, 186, 213, 219-220, 232, 240, 262, 269, 270, 272, 281, 284, 309, 315, 320, 327-333, 340
følgeblad til Lyna I 330-331
og Dannevirke I 328-332
- Lysen, Hans gårdmand I 364
- Lysholm, Tobias straffefange I 240
- Lützen, L. F. købmand I 425, 522-523 II 25
- lægevæsenet I 33-36
- Lærde Skole, Den se latinskolen
- lærerlønninger I 200-202, 527 II 113, 285
- Løding, Johannes Fr. vognfabrikant I 267, 282
- lønninger I 527-532 II 109-115, 281-286
- Løvenørn, Poul overlods I 181-182, 184
- Löw, Hugo Philip von landråd II 420, 421
- Laage-Thomsen, kaptajn II 439
- Macke, Reinhold professor II 29
- Macke, W. H. lærer II 167, 324, 326, 327, 329, 354
- madammer/fruer II 306
- Madsen, Karen II 433
- Madsen, M. bygmester II 271
- Madsen, Mads stationsforstander II 373
- Madvig, J. N. professor I 450 II 97
- Madvig, Poul Anton fysikus I 413, 418, 425 II 26, 34, 35, 97, 138, 146
- Madvig, Poul sagførerfuldmægtig II 426
- Magasin du Nord II 245
- magistraten I 40, 82-84, 90, 125, 151, 183, 185, 188, 200, 205, 411 II 24, 130, 260, 404, 414
og brolægningforhold I 300-301
og deputeretkollegiet I 85, 321-322
og havneforhold I 183, 185, 188
og lavsvæsenet I 255
og skolevæsenet I 200, 205, 443
og sproglige forhold I 215-216, 411-413
stridigheder med Slotsgrunden I 54, 90, 188
- Magnussen, Carl Ditlev malermester II 310
- Magnussen, Hans malermester II 157, 207, 210, 215-217, 252, 254, 255, 261, 348-349, 383
- Magaard, Hans Clausen tommerhandler I 475 II 94
- Mahler, Magnus pastor II 347, 372
- Mainz, Chr. købmand II 209-210, 229
- malerlav II 84
- Malling, generalkrigskommissærinde I 273
- manufakturhandlere II 89, 228
- Marckmann, J. W. præst I 418, 456, 458-459
- Marcus, Joseph Alexander læge I 309, 317, 346, 348, 351, 356-359, 361, 366-68, 370, 374, 395, 423, 432
- Marcus, A. købmand I 368
- Mariahiem II 255, 261, 348
- Mariasminde II 250, 331
- Mariegård II 25, 186
- Marielyst II 250, 262, 437
fotografi II 53
- mark/kroner II 433-439
- markedsliv I 258, 264, 321-322 II 56-57, 89, 203, 227, 228, 301, 350, 385
- Marquardsen, S. advokat I 173, 214, 330
- Martens, A. læge II 151, 329, 362, 370-371, 374
- maskinfabrikker I 43 II 186-187, 210-211
- maskinfremstilling I 43 II 211
- Matthias Hansens tobaksfabrik se Hansen, Matthias
- Mathiesen, M. C. lærer II 160, 310, 333, 335, 356, 374, 379, 382
- Matthiesen, Carl præst II 346-350
- Matthiesen, Matthias snedkermester I 275, 421
- Matthiesen, Peter købmand I 440 II 94, 346
- Matzen, Hugo gårdejer II 189
- Mauve, Karl Franz Arthur Ludwig landråd II 175-176, 181-182, 327, 330
- Meckelburg, P. købmand I 363, 371, 385, 396, 398, 399, 425
- Meier, H. malermester II 245
- Mengers, Henriette bordelvært II 104-105
- Mengers, J. A. bordelvært II 104-105
- metalforarbejdning I 43
- metodister II 347
- Metsch, M. R. I 294

- Meyer, Heinrich malermester II 237
- Meyer, Peter læge II 239, 311, 312, 360, 363
- Meyer, O. A. aktuar I 295, 367, 370, 374, 378-380, 385
- Meyer, Th. kontrollør II 98
- Michael, H. restauratør II 314
- Michaelsen, C. D. generalkrigskommissær I 184, 349
- Michelsen & Jacoby, manufakturhandel II 87, 228-229
- Michelsen, Conrad Anton subrektor I 356, 364, 395, 401, 423
- Michelsen, H. B. distriktsskolelærer I 205, 208
- middelklasse
 højere middelklasse I 38, 39, 70-71, 87, 92, 254, 267
 lavere middelklasse I 38, 39, 69-70, 254
- Midtgaard, S. R. gårdejer II 97
- Mikkelsen, Martin handelsmand II 193
- Mikkelsmarked II 313
- militær indkvartering I 150-152, 556
 se også soldater
- militærbefolkning I 22, 135-136, 439-440
 se også soldater
- militærsygehus I 171 II 63
- Minerva, tidsskrift I 144
- Mink, P. maskinbygger II 341
- Minke, Heinrich tømmer II 362
- Missionshotellet II 243, 246, 348-349
 bespisning II 388-390, 393, 395
- mobilisering II 380-382
- Modersmaalet, avis II 224, 225, 233, 299, 303, 305, 319, 355, 359, 360, 374, 378, 379, 382, 407, 410, 414, 428, 431
 og Dannevirke II 332-337
- Modersmaalet, trykkeri II 210, 289, 336
- Mogensen, Jacob jernstøber I 469, 470
- Moll, Chr. snedkermester II 209, 237
- Mordhorst, Jens vognfabrikant I 267, 282, 283, 470
- Mortensen, Karl rektor II 168
- Mortensen, Rasmus polititjener I 249, 527
- Mortensen, bykasserer I 378
- Mosegaard, Anna forfatter II 394, 404
- Mosegaard, Johann tobaksspinder II 383, 404
- muddermaskiner I 189-190, 287-288, 518 II 75-76, 179
- murere I 116, 117 II 110, 223, 287
- Mussmann, L. tømmerhandler II 25, 94
- Mussmann, Marie I 108, 273
- Mussmann, Matthias rådmand I 101, 107, 156, 168, 184, 248, 283, 330, 353, 371, 374, 427
- Mussmann, Wilhelm gårdejer II 250, 331
- Müller, Carl Eduard præst II 25, 155, 162, 273
- Müller, Carl Heinrich fysikus I 33
- Müller, Christian Thygesen bykasserer I 75, 168, 231, 319
- Müller, Fr. brofoged II 74
- Müller, G. W. præst I 434
- Müller, Julius købmand II 93
- mælk II 387-389, 391, 394, 405, 415
 tømælk II 394
- mælkekondenseringsfabrik II 394, 397, 417
- Møllebygningen se Slotsvandmøllen
- Møllepladsen
 fotografi 1871 II 135
 fotografi 1890 I 109, II 91
 nr. 2 I 319
 nr. 6 I 298
- Møller, C. D. præst I 458, 543
- Møller, Carl Peter maler I 352-353, 357, 362
- Møller, H. J. pantelåner II 98
- Møller, Johanne Christine II 283, 306, 307
- Møller, Jørgen typograf II 289-290, 402-403, 404, 407, 410, 414, 433, 437-438
- Møller, Lauritz logeleder II 128
- Møller, Morten kommunalarbejder II 283, 307
- Møller, Niels lærer II 373, 380
- Møller, Peter J. (erindring af) II 199, 283, 307, 406-407
- Møller, Peter rejseagent II 314
- Møller, Rasmus snedkermester I 375
- Møller, W. rektor II 167
- Møller, T. A. bogbinder I 386, 418, 427, 522
- Møller, Thorvald assurandør II 311, 438, 440, 441, 442
- Møllestrømmen I 492
- møllevæsen I 478-483
- mønter I 101, 153-155, 468
- Møsting, Johan Sigismund præsident I 87, 137
- Mörck, J. gæstgiver II 25
- Mörck, Nis E. kreaturhandler II 206, 213, 215, 218, 254, 257
- Maasbøl, Aug. købmand II 229
- Naffet
 nr. 2 og 4 II 283
 nr. 18-26 I 529
 nr. 27 I 496
 nr. 30 I 497
 nr. 42 I 551
 set fra Slotsgrunden II 246
- Nasser, N. C., barber I 555

- nationale, de I 327-339
 nationalromantisk byggestil II 172, 262, 264
 natrenovation I 510, 553 II 68-69, 297
 nattevægtene I 250, 306, 528 II 114
 Nehlsen, Claus Hinrich gæstgiver I 352
 Neiling, Chr., købmand I 399
 Neuhaus, H. W. købmand II 40, 90, 93, 123
 Neuhoeffel, Arnold Christian borgmester I 82
 Nicolaisen, Marie gæstgiver II 325
 Nicolaisen, Wilhelm bygmester II 246, 325
 Nielsen, Carl boghandler II 323, 334, 366-368
 Nielsen, Godske redaktør I 414, 417, 420-422, 458, 460, 482, 510, 540-541 II 32
 Nielsen, H. Th. købmand II 93
 Nielsen, Hartvig købmand II 311
 Nielsen, J. skibsbygmester II 76
 Nielsen, Julius grosserer II 92, 97, 205, 214, 249, 323, 335, 356, 357, 358, 390, 396
 Nielsen, Marie II 357
 Nielsen, Martin tømremester II 207, 223, 251, 267
 Nielsen, Nicolai Christian købmand I 233
 Nielsen, Th. N. kulhandler II 247
 Nissen, Chr. smedemester II 237, 275
 Nissen, Chr. M. mejerist II 205, 215, 216, 224, 250, 254, 256, 257, 348
 Nissen, Claus bogbinder I 106, 327
 Nissen, Claus farver I 248
 Nissen, H. købmand I 233, 240, 325
 Nissen, Johann Wilhelm guldsmed I 425
 Nissen, Lorenz købmand I 101, 106, 109, 157, 184, 397
 Nissen, Nicolaj postmester I 398 II 26
 Nissen, Niels Chr. bogbindersvend I 327, 331-333
 Nissen, Nis landdagsmand II 419
 Nommensen, J. isenkræmmer II 230
 Nordische Versicherungsbank II 430-432
 Nordmark, blad II 372
 Nordslesvigs Bank II 93
 Nordslesvigsk Asylforening II 347, 353, 388
 Nordslesvigsk Hjulriderslag II 320
 Nordslesvigsk Kreditforening II 433, 434, 437
 Nordslesvigsk Tidende I 379, 381, 383, 431 II 22, 27, 33
 Novemberforfatningen II 17
 Ny Teater, Det II 285, 415
 Nye Anlæg (Kløften) I 462
 nyholsteinisme I 346
 nyrenæssancestil II 296-297
 næringsdrivende II 234, 268, 285-286, 363, 447
 næringskat I 101, 178-180, 265, 489, 538
 nævningeinstitution I 321
 nødpenge II 410-411
 Nørregade I 75-76, 491
 fotografi I 75
 fotografi 1890 II 86
 nr. 5 II 231
 nr. 14 I 296
 nr. 19 II 40
 set mod nord II 361
 sydlige del II 36
 sydlige del ca. 1875 II 243
 sydlige del ca. 1902 II 244
 tegning i The illustrated London News 1864 II 21
 Nørregade-Gåskærgade-Skolegade-L.Skausgade-Gammelting
 luftfoto ca. 1960 I 59
 Norremark I 415, 460 II 301
 kort over institutioner II 64
 Oetken, August maler II 353
 Oggesen, L. H. købmand II 90
 Ohlman, C. L. købmand II 90
 Ohlmann, Johanne Frederikke Hansen II 296
 Ohlmann, P. M. vinhandler II 296
 Ohlsen, A. skrædder II 344
 Ohlsen, Hans rebslagemester I 275
 Olesen, Soren skatteopkræver og forfatter II 309
 optanter I 21-22, 90, 550 II 147-148
 udvisning II 331
 optiske panoramaer I 264
 Orbesen, Peter købmand II 87, 228-229, 277
 orgelbyggeri I 280, 474
 Ortskrankenkasse für die Stadt Hadersleben II 119-120
 Ostendorf, Adolf rektor II 167, 169
 Ottosen, Johan historiker I 31
 Otzen, Johann Georg tobaksfabrikant I 106, 274, 280, 282, 325, 470
 Otzenske legat I 273
 Outzen, Andreas kornhandler II 187, 330, 424
 Outzen, Frederik mekaniker II 191
 Outzen, Nicolai Andresen kornhandler II 91, 92, 93, 187, 247, 330
 Overbeck, Carl (erindring af) II 295
 Overbeck, Heinrich Victor postbud II 295
 overklassen I 38, 39, 74, 87, 92, 134-145, 254, 260, 344, 395-399, II 32, 115, 138
 slesvig-holstenske I 395-399
 Overkonsistorium I 200

- Pabst, Heinrich tobaksspinder II 345, 399
- Palads-Theater, biograf II 314, 316
- Palm, August skrædder og arbejderleder II 140-145
- Palmer, pastor II 127
- Paltzo, Friedrich musiklærer I 144, 211
- Panorama International II 313
- pantelånerkontor II 98, 138
- Paragraf fem, Prag-freden 1866 II 28-29, 34, 141, 146
- Paragraf Fem, restauration i Erlev II 333, 388
- passérsedler II 406
- patriotisme I 138-140
- Paulsen, Adolph købmand II 213
- Paulsen, Anton gartner II 353
- Paulsen, Christian professor I 327, 333, 344, 364
- Paulsen, Jürgen tømmermester II 208, 223, 251
- Paulsen, N. I. C. købmand I 475, 479
- Paulsen, P. subrektor I 135
- Paulsen, Waldemar savværksejer II 186, 207, 209, 213, 249, 267
- pengeforhold I 101, 153-155 II 433-439, 458
- pensionater II 274
- Peters, Johan lokomotivfører II 399
- Petersen, A. F. købmand II 208
- Petersen, Adolf vinhandler II 296
- Petersen, Christian Andreas jernstøber I 156, 159, 163, 182-183, 184, 233, 248, 273, 283, 294, 325, 328, 475 II 88, 214, 276
- Calculationsbuch I 156-157, 182-183, 184
- handelsforbindelser I 158, 182
- Petersen, Christian Jensen præst II 273
- Petersen, Christian skomagermester I 37
- Petersen, Claus købmand I 163, 165, 176, 177, 184, 233, 294, 470, 471
- Petersen, D. F. subrektor II 167
- Petersen, F. L. tobaksfabrikant I 280
- Petersen, Hans Chr. købmand II 78, 93, 229, 293, 311
- Petersen, Hans købmand I 294, 374, 397, 398, 411, 421, 422, 533 II 77, 131
- Petersen, Hans redaktionssekretær II 310, 318-319, 320
- Petersen, Hans smed II 404
- Petersen, Hermann slagter II 325
- Petersen, J. C. rådvinskænk I 142, 295, 424, 478, 492
- Petersen, Jes købmand I 216
- Petersen, Johan Heinrich diakon I 134
- Petersen, Josua jernstøber I 45, 279, 496 II 93, 98
- Petersen, Karl Wolfgang skibsbygger II 77-78
- Petersen, Knud postmester I 106, 135, 161
- Petersen, Las tobaksspindersvend I 173
- Petersen, Laue gæstgiver II 18
- Petersen, Martin Heinrich guldsmed I 37, 117, 140
- Petersen, Nis redaktor II 225, 334, 379
- Petersen, P. J. lærer II 159, 160
- Petersen, P. J. maskinfabrikant II 76, 80, 88, 93, 109, 119, 186, 210
- Petersen, Peter Friedrich provst II 273, 316
- Petersen, Peter Jacob købmand I 422, 425, 427, 475, 516, 533
- Petersen, Peter Jürgen landmåler I 184, 186-190, 251
- Petersen, Poul skræddersvend I 112
- Petersen, H. J. distriktsskolelærer I 204
- Petersen, Thade frimenighedspræst II 310, 353
- Petersen, Wolfgang guldsmed og jernstøber I 43, 45, 261, 280, 283, 325, 401, 412, 468-471, 475, 496, 514, 531-533 II 23, 80
- Peto, Sam. Morton engelsk jernbaneentreprenør I 522-523
- pibeslangefabrikker I 280, 307
- pietisme I 213
- pigeskoler II 162-164, 239
- Pioneren, afholdsløge II 128, 350-351
- Pladsgade II 56
- Plov, Matthias Hansen murersvend I 298
- plydsmøbler II 295-296
- Poehlemann, K. E. bygmester II 264
- pogeskole I 447-448
- Pohl, M. officer II 381
- polakker II 276
- politikassen I 250, 265
- politimester I 91-92, 303
- Politiordningen 1839 I 302-303
- politiret I 91-92
- politisekretær I 84
- politisergent I 84
- politiskat I 180, 250, 265
- politivæsen I 84, 91-92, 250, 536-537
- postfunktionærer II 285
- postkontor se hovedpostkontor
- postmester I 135
- postrute Assens-Årosund I 98, 514
- pottemagere II 50
- Prag-freden 1866 II 28-29, 34, 38
- Prahl, Hans Peter provst I 431 II 25, 159
- Prahl, Hans Schlaikier præst II 353, 372
- presseforhold II 332-337
- presserfrihed I 416-417
- prikkepenge I 182, 270-271, 541, 552 II 73
- Prior, H. P. skibsreder I 514
- prisudvikling II 284-286, 389, 405, 409, 428-433
- Privatbanken II 93, 214, 216-217, 348

- privatskoler I 447-448 II 159-162
 prostitution II 105
 Provinzial-Berichte 1798 I 97
 Provinzialverein zur Bekämpfung des Missbrauchs geistiger Getränke II 129, 352
 Præstegade
 fotografi I 71
 nr. 6 I 297
 Pump, H. G. pottemager I 175
- Raben, Anna lærerinde II 53, 309
 Raben, C. E. O. toldforvalter II 26
 Raben, Carsten Peter muremester II 53, 83, 98, 207, 215, 245, 252, 264, 362
 Raben, Claus muremester I 298, 375, 411
 Raben, J. F. læge II 20, 326, 329
 Raben, Jürgen Lauritzen købmand I 363, 396 II 22
 Raben, Mogens muremester I 298
 Raben, Niels Clausen muremester I 117, 298
 Randbøll, J. C. præst II 35
 Rasmussen, Jens drejer I 324-325, 399, 431
 Rasmussen, Jørgen arbejder II 341
 Rasmussen, Lars J. vægter I 412
 Rathenburg, Andreas Petersen pottemager II 50, 235
 Rathenburg, Niels Heinrich pottemager II 59, 235, 381
 rationeringskort II 386, 390, 391
 Rattenburg, S. snedkermester II 255
 Raun, J. biografleder II 314
 realskole, den danske se Haderslev By og Omegns Realskole
 Rechtsauskunftsstelle II 346
 Reform, afholdsloge II 128-129
 Reformationen I 211, 215
 Refshauge, P. J. gårdejer II 420, 421, 430, 431, 440
 Refslund, H. læge II 191
 Reglement over mudderarbejdet i Haderslev Fjord I 285-286
 Regulativ for Combinationen af Slotsgrunden ved Haderslev med Kjobstaden Haderslev I 55, 56, 177-178, 249
 Rehewaldts stiftelse I 273
 Reinhardt, J. snedker II 126
 Reinhardt, F. W. betjent II 113
 religiøs vækkelse I 434-436, 458
 renovation II 66-69
 rentiers II 269, 273
 Resen-Smith, redaktør II 332
 Resting, Johann Severin købmand I 319, 386, 517
 retstilstand I 303-307
 retsvæsen I 91-92
 revolutionsideer I 138-139, 218
 Rheinland, E. J. bogbinder I 386, 411 II 26, 113
 Richtens sukkerraffinaderi I 163, 467, 471
 Richtsen, Hans sukkerfabrikant I 163
 Ridehuset ved Sejlstensgyde I 136
 Ries, A. læserbrevsskribent I 500, 503, 509
 rigsdagsvalgene 1867-1912 II 146, 354-357, 449
 Riis, Hendrik arbejder II 383
 Riis, Niels D. købmand II 88, 192, 365-366
 Risom, B. W. H. dommer II 63
 Rist, Johann Georg, diplomat I 150, 152
 Ritz, J. bagemester II 438
 Rixen, C. C. farver II 89
 Rohde, Johan Peter, guldsmed I 411
 Roll, Fr. byrådsmedlem II 360, 386
 Roos, Carl (erindring af) II 90, 107
 Roos, Niels A. købmand II 90, 93, 107
 Roose, A. kornhandler II 92
 Roose, Chr. Hansen købmand II 92
 Roose, Jørgen Hansen smørgrossist II 92, 97
 Rosendahl, J. F. købmand I 386, 397
 Rosendahl, F. F. købmand II 89
 rosport II 321
 Ross, Peter B. H. lærer II 159-161
 rotter II 301-302
 Roulund, C. A. købmand II 40
 Rumohr, Theodor herredsfoged I 413 II 25
 Rump, J. H. N. blikkenslager I 529-530
 russiske tropper I 149-152
 Rübner, Nicolaus justitsråd I 75, 106, 134, 151, 273, 278, 285
 Ryes Mølle I 478, 481 II 253, 255, 331
 Ryon-Hansen, G. F. læge II 191-192
 Rønfeld, H. slagter I 255
 rådhus I 494-495, 539 II 24
 rådmænd I 82, 315 II 24
 rådsvinkælderen på Torvet I 140-142
- Sabransky, J. arbejder II 413
 Sabroe, Axel redaktør II 79, 208, 211, 334, 336, 367, 380, 382, 434-435
 Sabroe, J. H. Theodor boghandler II 32-33, 35, 38, 40, 123, 130-133, 146, 367
 Sach, August professor II 310, 327, 366
 Saggau, Th. kaserneforvalter II 59
 Salicath, Carl advokat I 413, 427-428, 459 II 32, 35, 130
 sangbøger, danske II 366-368
 sange, afsyngelse af

- danske II 385, 421
 tyske II 381, 385, 387, 423, 424
 sanitære forhold I 33 II 64-70
 Sankt Hedvigstrøene II 353
 Sankt Severin Kirke se Gammel Haderslev Kirke
 Sarup, Jes redaktør II 311, 378-379
 savværk II 207-208
 Schaumann, Mads farver II 81-82, 209, 213
 Schaumann, Max tekstilfabrikant II 209, 213, 216, 265, 348
 Schaumanns klædefabrik II 213, 247, 267, 281, 393, 429
 Scheel, Olga telefonistinde II 191
 Scheel, Otto latinskoleelev II 167
 Scherrebeck, M. købmand I 427
 Scheufen, E. installatør II 438
 Schindelbauer, Gustav Adolph Carl borgmester II 251, 359, 360, 364-365, 367, 370, 374, 378, 386, 387, 388, 399, 410, 423
 Schlaikier, Erich forfatter II 372
 Schlaikjer, H. P. præst I 431
 Schleswig-Holsteinische Bank II 93, 214
 Schleswigsche Grenzpost II 283, 307, 332, 335, 368-369, 372, 373, 374, 385
 Schley, F. bagermester I 352 II 25
 Schmidt, Christen lærer II 159
 Schmidt, Fritz seminarieelev II 378
 Schmidt, J. H. kommissionær II 323, 334, 338-341, 356, 437
 Schmidt, J. P. dyrlæge II 265
 Schmidt, Jens Andersen tingbud I 324, 326, 366, 386, 390, 398, 418, 419, 421 II 17
 Schmidt, Johs. præst i Vodder II 372
 Schmidt, Lorenz Nissen spionagemistænkt I 385, 386
 Schmidt, Ludvig husejer II 59
 Schmidt, Niels Christian cigarfabrikant I 282, 381, 386
 Schmidt, Nis fotograf II 318
 Schmidt, P. M. pumpemager II 245
 Schmidt, Peter N. gæstgiver II 189
 Schmidt, Peter P. havnekasserer I 412 II 26
 Schmidt, Th. L. snedkermester II 209
 Schmidt, Waldemar manufakturhandler II 231, 413, 423
 Schnackenburg, J. stadsbygmester II 257
 Schow, Bendix borgmester I 218
 Schrader, Ludwig Friedrich Gabriel borgmester I 75, 82, 88, 234, 240, 248, 267, 300, 303, 319, 320, 322, 330, 338, 348
 Schreiber, A. landråd II 327
 Schroeter, Anna sygeplejer II 20
 Schroeter, Johannes Frederik gæstgiver I 233, 318, 348, 350, 352, 354, 405
 Schroeter, Otto Hermann møllejer I 470, 478-481, 483-484 II 20
 Schröder, H. handskemager II 48
 Schröder, Rudolf købmand II 90, 91, 93
 Schröder, Nis A. lærer II 167, 309, 329, 366, 367, 372, 374
 Schulordnung für die deutschen und dänischen Schulen der Stadt Hadersleben I 197
 Schultz, Frantz murer II 362
 Schumacher, Johann Friedrich fysikus I 106, 135
 Schwabe, G. gymnasieinspektør II 373
 Schwartz, C. B. G. billedhugger II 63
 Schütze, Uwe bogtrykker II 327, 332, 335, 360, 374, 399, 401, 402, 410, 420
 Schütze, Waldemar Leopold bogtrykker II 22, 83, 327, 333
 Schütze, Wilhelm bogtrykker II 210, 256, 283, 326, 327, 360
 Schützenverein, skydeselskab II 321, 323
 Schoning, R. muremester II 438
 Sdr. Otting kommune I 56 II 52, 53, 242, 253-261
 Sedantag II 151-152, 324
 sejlsport II 321
 sejrsmester II 385
 Selig, Caspar Abraham advokat I 295, 317, 325
 Selig, Louise privatskoleejer II 163
 Selskab til Udgivelse af Danske Folkeskrifter I 456
 Selskabelig Forening for Haderslev og Omegn II 340
 Seneberg, Heinrich bogtrykker I 274, 294, 318, 327-328, 364-366, 379
 Sievers, F. Chr. købmand II 91
 sikkerhedsværn II 415, 422
 Simesen, Søren von major I 273, 349, 398
 Simmerstedvej II 55
 Simon & Hirsch II 88
 Simonsen, Gustav Jacob købmand I 275, 356, 363, 398, 399 II 93
 Simonsen, Hans Madsen skomagermester I 370, 421 II 34, 35, 130, 131
 Simonsen, Johan købmand og rådmand I 168, 184, 216, 317
 Skadhauge, Maren (erindring af) II 302, 384
 Skandlingsbanken fester I 350, 358, 440
 skarpretter I 134, 173
 skattelister I 106, 108 II 41, 43, 113
 skatter I 100-105, 177-180, 265-266, 538, 540-541

- II 99-100, 111, 237, 448
- Skau, Anton købmand II 229
- Skau, Knud gymnasieelev I 452
- Skau, Laurids politiker I 350, 352-353, 364, 367, 386, 390, 406, 413, 418, 459, 482-484, 543 II 22, 23, 25, 31, 262, 442
- Skau, Peder gårdejer I 458, 460 II 97, 334
- skibbro I 181, 185-187, 192, 284, 519 II 177
- P. J. Petersens rids 1827 I 187
- udkast ca. 1800 I 185
- udvikling 1831-1922 (skitse) II 177
- Skibbrogade
- nr. 6 II 172
- nr. 7-9 II 40
- nr. 13-27 I 537
- Skibbrogade-Østergade
- fotografi I 60, 493
- skibsbyggerier I 43, 44, 47, 281, 292-294, 407, 467, 469-470, 472-473 II 48, 77-78
- skibsfart I 181-183, 289-291, 474-478 II 73-79, 197-204
- skiltning II 243-244
- Skjold, Botilde gymnastikleder II 323
- skolebyggeri I 206-210 II 59-60
- Skoledirektionen I 198, 201-202
- skoledistrikter II 155, 157
- skoleferier I 199
- Skoleforeningen II 378
- skolekollegium II 157-158
- Skoleloven 1814 I 200, 215
- Skolen i Laurids Skaugade II 59-60, 99, 157, 238
- Skoleordningen 1802 I 197-199, 203, 215
- Skoleordningen 1829 I 200-206
- skolepenge I 198, 201
- skoleskat I 172, 177, 178, 200, 202, 209
- skolevæsen I 100, 197-210, 333-335, 432-433, 443-454, 553 II 155-169
- antal børn I 204
- dansk/tysk sprogede skoler I 197-198, 215, 334-335, 364, 432-433, 445, 448-449 II 155
- forsømmelser I 198
- udgifter I 198
- skomagere II 49, 83, 113, 235, 281
- skomagerlav II 83
- Skov, Johannes bagermester II 40
- skovture I 260
- skrofulose II 397
- skræddere I 112-113, 115, 252-253 II 49, 235, 281, 304, 409
- skrædderlav I 112-113
- skråtobak II 310, 312
- Skulderbladet, gæstgivergård I 491, 497, 499 II 150, 309
- Skydeselskabet I 460, 463
- skydesport II 321
- skytteforeninger II 321
- skyttegilde I 145
- Skøtt, Erik Christensen gæstgiver I 460
- Skøtt, Knud Christensen gæstgiver I 411, 427
- Skøtt, Peter Erichsen gæstgiver I 497, 499
- Slaget på Rheden I 138
- slagtehus II 242, 300
- slagtere I 255 II 235
- Slagtergade
- nr. 14 I 497, 501 II 67
- nr. 52 I 301
- slesvig-holsteinisme II 26-30, 151-154
- Slesvig-Holstensk Patriotiske Selskab, Det I 166
- slesvig-holstenske foreninger I 355-361, 395 II 26
- Slesvig-Holstenske Patriotiske Forening I 295, 356-360, 379, 388, 395-396, 426
- Slesvig-Holstenske Dragonerregiment II 60
- Slesvigske Forening, Den I 348-354, 355, 387, 405
- Slesvigske Ministerium I 89
- Slesvigske Vognsamling II 211
- Slotsgade I 69-70, 74
- boligforhold II 294
- nr. 11 II 294
- nr. 15 II 305
- nr. 20 II 277-278
- nr. 21 II 47
- nr. 27 I 298
- nr. 29 I 256-258
- nr. 33 II 29
- Slotsgrunden I 39-40, 53-56, 123, 176, 188, 191
- havneforhold I 183, 185, 188
- kort over 1833 I 191
- nr. 1 I 302
- nr. 4 I 299
- sammenlægning med købstaden I 55, 56, 177-178, 218, 221, 227, 248-249
- skatter I 176
- skolevæsen I 200, 201, 206
- social og erhvervsmæssig struktur I 39-40
- stridigheder med købstaden I 53-56, 123, 188
- Slotsvandmøllen I 373-374, 478, 482 II 52, 120, 205-206, 212
- fotografi ca. 1890 I 171
- fotografi 1904 II 120
- Smedegade

- nr. 6 I 496
smedelav I 279
Smith, Jonathan tandlæge II 323, 341, 357, 380
smughandel II 395, 399, 405-408, 412, 432
smørforretninger II 90-92
smørkort II 391, 394, 415
snedkeri II 207
social struktur I 37-41, 311, 344 II 447
 og byens kvarterer I 64 II 266-269
social udvikling I 49-52
Social-Demokraten II 142, 143
socialdemokrater II 140-145, 218-219, 342-345, 354-355, 357, 358, 401-405, 420, 433
Socialdemokratisk Forening II 344, 402
 se også socialdemokrater
sociale klasser I 38, 404 II 140
 se også de enkelte klasser
Socialistloven fra 1878 II 144-145, 218, 343
sognetvang I 334-335
Sohl, Carl, købmand II 254, 257
Sohl, Christoph købmand II 233, 246
Sohl, Hans Christoph købmand I 399, 419, 425 II 25, 78, 94, 190, 246
Sohl, Hans Christoph soldat II 376
Sohl, Johann Christoph soldat II 376
Sohl, Johannes, gæstgiver II 57
soldater I 39, 51, 121 II 59, 154, 439-440
 indkvartering II 387, 396
 modtagelse af hjemvendte II 399-400, 423
soldaterråd se Arbejder- og Soldaterråd
Sommer, Mogens A. hjælpe lærer I 435-442, 457 II 346
Sorgenfri, J. snedkermester II 323
Spanuth, F. J. rektor II 167, 361-362, 366, 372
Spare- og Lånekassen af 1819 I 166-170 II 92-93, 95, 214, 229, 272, 276, 405
Sparekassen for Haderslev Byes Omegn I 543 II 92-93, 214, 228, 244
Sparekommission II 74
Spekulant, skib II 78-79
spejdere II 424-425
Spejderskoven II 252
Speth, Johs W. J. købmand II 92, 93, 383
spildevand I 506-509 II 54, 56, 297-299
Spindeanstalten I 130, 131-133
Spiseanstalten I 231-232, 242, 534 II 59
Sprinck, C. W. sekretær II 373
Sprogforeningen II 340, 378
sprogforhold I 29-31, 214-217, 239, 412, 455, 463-464 II 366-368, 374, 385
 indenfor skolevæsenet I 197-198, 215-217, 333-335 II 155-158
spædbørnsdødelighed I 32 II 300
stadsbygmester I 84
Stadtvorordnetenetrat se deputeretkollegiet
standkvarterpenge I 178, 265
Starup Hede II 63
statsbanegård I 524-525 II 60, 248, 267, 382, 440
statsbyggeri II 60
Stauning, Thorvald politiker II 433
Steen, C. H. skomagemester II 237
Stegelmann, C. H. C. skoleinspektør II 160, 162, 166
stemmesedler til afstemningen 10.2.1920 II 425
stemmetal, danske/tyske II 354-357, 427
Stibolt, Jens Peter advokat I 330, 356
stiftelser I 130
Stockfleth, William Walcker amtmand I 89, 412-413, 433 II 20, 23
Storegade
 10. juli 1920 II 441
 brolæggerarbejde II 55
 fotografi fra 1890 I 550 II 100
 fotografi fra 1904 II 95
 nr. 14 II 172
 nr. 16 I 547
 nr. 31-33 II 229
 nr. 43 I 497, 500
 nr. 56 I 544
 nr. 65 I 495
 nr. 71, fotografi 1975 I 159
 nr. 88 II 215
 set fra vest I 477
Strackerjan, K. E. redaktør II 283, 321, 332, 333, 334-337, 368, 369, 374
strejker II 114, 284, 409, 428-433, 451
strikkeskole I 132 II 384
Strodtmann, Adolph Heinrich provst og rektor I 106, 134, 150, 166-168, 201-202, 210, 211, 213, 220, 239, 249, 272, 431
Stuhr, Andreas Chr. maler I 298
Stuhr, Christoph, købmand I 176, 177, 248, 280, 318, 353, 356, 381, 396, 399, 424, 471
Stuhr, Emma lærer II 163, 164
Stuhr, Ida lærer II 163, 164
stumfilm II 313
stænderforsamlingen I 318, 336, 346, 487
stænderordning I 218, 220
stændervalget
 26. januar 1847 I 362
 12. december 1860 I 419-423, 427

- Städteordnung af 14. april 1869 I 83, 86, 87, 90, 423
II 24, 130, 358
- Sugel, Daniel slagter I 239, 255
- Sundhedskommission I 172, 499, 503-510 II 64, 66,
298, 299
- sundhedsmæssige forhold I 31-36, 499-510 II 64-73,
297-302
- sundhedsregulativ I 503-510
- Suurballe, Jens urmager II 366
- svende I 38, 39, 48-49, 52, 65, 102-103, 106, 111-
113, 121, 167, 253, 530 II 110, 114, 118, 126-127,
275
- svendeherberger II 127, 345, 347, 355
- Svendens, Nicolai redaktør II 223, 232, 310, 333, 336,
341, 356, 359, 378, 380, 407, 410, 413, 418, 419,
422, 423, 426, 431, 432, 438, 439
- Svensk Gymnastik Forening i Haderslev II 318, 320,
323
- Svenskehavnen II 45, 177, 179
- Svensson, Adolf redaktør II 356, 418
- svinehold I 508-509
- syersker I 123, 165, 531 II 111
- sygehusdirektion I 234-235
- sygehusvæsen I 33-36, 242-247 II 116, 239, 244
- sygekasser II 119-121
- Sygeplejeforeningen II 387
- Sønderbro
fotografi 1871 II 135
gadekampe 1849 I 383
nr. 2 I 517
nr. 22 I 494, 497
nr. 27 I 498
Slaget ved Sønderbro 1848 I 373, 376
- Sønderjydske Fonds Børnehjem II 388
- Sønderjyllands Kreditforening II 434, 437
- sønderjysk, sproget I 214, 216-217
- Sønderjysk Arbejderforening II 403-404, 412, 415,
418, 420, 430
- Sønnichsen, J. B. købmand I 398, 545
- Sørensen, Christian faktor I 262, 318, 328, 336, 339,
346, 457
- Sørensen, Heinrich karetmager II 107, 109, 210, 275
- Sørensen, N. proprietær I 452
- Sørensen, Niels borgmester I 10, 82, 88, 112, 131, 132,
134, 216
- Sørensen, Søren J. lærer II 159
- Tagholm, Christian Nielsen lærer I 201
- tagpapfabrik II 251
- Tams, Th. garver II 82
- Tams, Detlev læderhandler II 189, 210, 213, 360
- Tauber, Louise privatskoleejer II 122, 161-162
- teater I 457 II 315, 424
dansk I 336-339 II 328-329
- teglværk II 207, 218
- tekstil og beklædningsfremstilling I 42-43, 44 II 209-
210, 235
- telefon II 190-191, 385
- telefonistinder II 190-191, 303
- telegrafarbejdere II 190
- telegrafledning I 516
- Terkelsen, Terkel gæstgiver II 35, 55, 131
- Terkelsgade II 55
- Tettenborn, Friedrich K. russisk general I 150-152
- Thalia-Teatret, biograf II 314-317
- Thaysen, Heine murer II 312
- Thede, Hans købmand II 231
- Thielst, Oluf købmand II 277, 290
- Thiessen, Carl bogholder II 216, 217
- Thissenius, Jacob Lund købmand I 397, 411 II 24
- Thomashus kro I 462
- Thomsen, Andreas (erindring af) II 203
- Thomsen, Carl Georg Andreas herredsfoged I 294-
295, 368-370
- Thomsen, L. H. kødopsynsmand II 237
- Thomsen, Rasmus frimenighedspræst II 310, 353
- Thomsen, Sophus direktør II 434
- Thrige, Søren Bloch rektor I 418, 432, 450-451, 455,
456, 490, 494 II 22, 24, 161, 167
- Thuesen, J. P. købmand II 94, 96
- Thuesen, Mads Jürgensen grovsmedemester I 411
- Thuesen, P. P. købmand II 67, 94, 96
- Thulstrup, Andreas slagter II 91, 236
- Thulstrup, Iver kreaturhandler II 254
- Tiedje, Johs. teolog II 372
- tiggeri I 123-126, 133, 230, 532-533 II 45-46
børns tiggeri 130
- Tillisch, F. F. kabinetssekretær I 385, 388, 411, 416
- tilvandring I 17-19, 27, 174-175, 227-228, 474 II 46-
47, 269, 280, 446
- Tivoli, restauration II 325
- tjenestefolk I 30, 37-39, 47, 48, 49, 51, 64-65, 80-81,
105 II 108-109, 118
- tjenestepiger I 24 II 43-44, 47, 110, 118, 277-278,
282, 304-305
- tobaksfabrikker I 43, 47, 307, 467, 470, 545-546 II 47,
81, 141, 144, 204, 305, 306, 307
- Tofft, H. L. sukkerraffinadør I 470, 471, 547
- Toftmann, Hans kleinsmed II 48
- toldbod I 494 II 75, 172

- toldforvalter I 135
 toldgrænse II 437, 439
 Tolvmandsrådet II 407, 408-417
 Tonnesen, H. pastor II 348, 350
 torv se markedsliv
 Torvet II 56, 69, 386, 394, 422
 arbejderdemonstration II 407, 414
 farvelagt stik 1844 I 263
 fotografi 5. maj 1901 II 330
 fotografi 1864 II 19
 nr. 6 II 58
 nr. 7 II 58, 422
 nr. 8 II 18, 29, 36
 nr. 9 I 549
 Wilhelm I-statue II 153-154, 393, 407, 410, 422
 Tram, Jens vognmand II 193
 Trapholt, hattemager I 380, 385
 Treårskrigen se krigen 1848-50
 trikotagefabrikker II 209-210
 Troensegaard-Hansen, E. sømandspræst II 376
 trommeslagere I 249-250 II 100
 Truelsen, A. snedker II 437
 trykkeri II 210
 Trümpener, Egon redaktør II 283
 tuberkulose II 289, 300, 397
 tyfus II 65, 67, 299-300
 typografer II 289-290
 Typografia, forening II 333
 tyske bevægelse, den II 148-149, 152-154, 326-332
 Tyske Forening, Den II 154, 326-327, 329, 332, 360, 363, 371, 372
 Tyske Hjulriderlag, Det II 319
 Tyske Kancelli I 85, 87, 89, 137
 Tyske Udvalg, Det II 401-402, 421
 tysktalende indbyggere I 29-31, 214, 216
 tømrere I 116, 117 II 225
- udstillingsvinduer II 170, 247-248
 udvandrerkontor I 25
 udvandring I 23-27, 550 II 42-44, 445
 udvisning II 330-331, 366
 uldkræmmere I 108
 uldspinderi II 209
 Ulfshus I 461
 Ulvslyst, restauration II 170, 325, 345
 ulykkesforsikring II 119-120
 underernæring II 397
 underklassen I 29, 38, 39, 46-49, 87, 119-133, 254, 307, 403, 439
 vækst i I 46-49
- Understøttelsesforeningen til Værdige Trængende i
 Haderslev I 536 II 122, 133, 136, 137-138, 387
 Union, selskabelig forening I 349, 358, 387, 395, 426
 urmagere I 253
 Usbeck, Anton muremester II 207, 223, 256
- Vahl, M. læge II 133
 Valentiner, C. A. pastor II 138, 155
 valgkontorer II 420
 valglister II 136-140
 valutakommission II 434-435
 valutaproblemer I 101, 153-155 II 433-439, 458
 vandflyvere II 395
 vandforsyning I 509-510 II 65-67
 vandrebog I 174-175
 vandrepligt I 174
 vandretvang I 111
 vandreudsalg II 85-86
 vandværk I 33, 509-510 II 187, 188, 194-196, 298
 Ved Stormklokken
 nr. 2 I 547
 Verein der Angestellten der Kleinbahnen des Kreises
 Hadersleben II 201-202
 Verein für Wissenschaft und Kultur II 149, 153
 Verein Schleswig-Holsteinischer Kampfgenossen
 II 150
 Versailles-freden II 421
 Vestergade
 fotografi 1975 I 66
 nr. 29 I 337
 Vesterris I 260-261
 Victoriabad II 69-70
 villaer II 262-263, 292-293
 vindmotorer II 194-196
 virksomheder I 279-283
 se også de enkelte virksomheder og virksomheds-
 ejere
 vognfabrikker I 43, 44 II 83
 vognmænd I 300
 Vollstedt, Carl slagter II 91
 Vollstedt, Christian slagter II 91, 282
 Vollstedt, Johan Christian Ludvig slagter II 91
 Volquardsen, Peter rektor I 317, 333, 346, 348, 356, 364, 381, 346, 395, 423, 432, 448
 Volquartsen, C. A. rektor II 167
 Vor Frue Kirke
 gudstjeneste 10. juli 1920 II 441, 442
 kirkeklokker II 393, 400
 restauration 277, 278, 363 II 353
 tårnprojekt II 240-241

- Voss, Theodor købmand II 89, 231, 248, 276, 321, 362, 372, 383, 428
- Vælgerforeningen II 378, 400, 406, 418, 434
- vævere I 115 II 209, 235
- væveri II 209
- våbenbeslaglæggelse II 379
- Wagner, ingeniør II 72
- Walther, Hermann cigararbejder II 140-141
- Wandschneider, G. bagermester II 237
- Warteschule II 124, 165, 348
- Wartho, Frederik vinhandler II 296, 383, 434-436
- Wassner, Anton købmand I 176, 177, 248, 256, 260, 399 II 89, 112
- Wassner, Eduard købmand og maler I 167, 229, 239, 243, 256-260, 425, 475 II 426
- Wassner, Julius (erindring af) I 256-259 II 426
- Wedel, L. Mathias præst I 9, 40, 57
- Wedermann, Otto urmager II 51
- Weilandt, Hermann overpostbud II 374
- Welling, H. C. rebslager II 157, 236
- Weppler, J. G. mekaniker II 191, 193
- Westholsteinische Bank II 93, 214
- Wieck, Carsten Hinrich lejebibliotekar I 262, 336-337
- Wiegaard, J. F. smedemester I 548
- Wienberg, Anton garver II 94
- Wienberg, Christian garver I 555
- Wienerfreden 1864 I 21 II 34
- Wiinholdt, Hans sognepræst I 220
- Wilckens, Aug. Wilh. kunstmaler II 250, 310, 420
- Wildenrath-Krabbe, Margrethe von redaktør II 333-335
- Wildschütz, Andreas skovrider I 389
- Wilhelm d. 1., konge II 30, 34, 35, 38
- Wilhelm d. 1., kejser II 151, 153-154
- Wilhelmineskolen I 207-210, 444, 445 II 70, 123, 156, 238
- Wind, Paul H. gårdejer I 469
- Winstrup, L. A. arkitekt I 494-495 II 24
- Winterberg, P. C. urmager II 312
- Winther, J. P. købmand II 90, 131
- Wissing, N. C. landmand II 294
- With, H. P. herredsfoged I 413, 418 II 23, 25
- Witt, G. H. kreditsyrlæge II 372, 374
- Wolff, Hans Jürgen Hinrich de kradsuldsfabrikant I 280, 281, 295, 318, 324-325, 346, 375, 387, 390, 397, 398, 401, 411, 431, 471, 474, 547 II 88, 96
- Wolff, Nicolai de købmand II 88, 90, 109
- Wolff, P. de købmand II 97
- Wolfgang Petersens maskinfabrik se Petersen, Wolfgang
- Wolfhechel, H. manufakturhandler II 231
- Wolthers, Andreas Frederik Christian skibsbygger I 380, 469-470
- Wonsmoes, F. gæstgiver II 337, 343
- Wrangel, F. general II 21-22, 23
- Wraae, Jens Jensen muremester I 169, 206, 210, 297, 399 II 123-124, 156, 157
- Wulff, Christian Heinrich gæstgiver I 140
- Wæger, J. G. gæstgiver II 35, 97, 132
- Wäger, F. Chr. byrådsmedlem II 302, 326, 329, 360, 371
- Wägersminde II 301, 302
- Wöbken, August tømremester II 127, 429
- Zangenberg-turneen II 328-329
- Zeiseske legat I 130, 198
- Zentralturnhalle, idrætsanlæg II 322-323
- Zernecke, A. rektor II 167
- Ziegler, Jacob skræddersvend II 142
- Zierau, Ludvig pottemager II 50, 361
- Zimmermann, Ferdinand brugsforeningsbestyrer II 343, 345, 362, 363, 398, 401, 406, 413-415, 430, 433
- Zimmermann, Margrethe II 433
- ægkort II 390, 392, 412
- økonomisk krise I 542-558 II 43
- økonomisk struktur I 37-41
- økonomisk tilstand I 97-105, 265-269, 538-541, 542-558 II 98-102, 237-240
- Ørum, Chr. Juul købmand II 89, 93, 247, 251, 276, 383, 390
- Østergade I 60, 493 II 429
- Østergaard, Niels Geertsen gæstgiver I 548
- Aabenraa-konventionen I 22
- årsmøder, danske II 378
- Aarøe, H. P. købmand II 208, 213, 224, 228, 352
- Aarøsund, forb. til II 78-79, 184-185
- Aarøsundvej
fotografi ca. 1904 II 256
- Aastrupvej II 56
fotografi ca. 1907 II 251

FORLAGET GAMMELTING
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
INSTITUT FOR SØNDERJYSK LOKALHISTORIE